VLASI U DUBROVAČKIM SPOMENICIMA DO 14. STOLJEĆA

Pijović, Marko

Doctoral thesis / Disertacija

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:098432

Rights / Prava: In copyright

Download date / Datum preuzimanja: **2022-08-28**

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Repository / Repozitorij:

Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski Studiji

Marko Pijović

VLASI U DUBROVAČKIM SPOMENICIMA DO 14. STOLJEĆA

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2018

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski Studiji

Marko Pijović

VLASI U DUBROVAČKIM SPOMENICIMA DO 14. STOLJEĆA

DOKTORSKI RAD

Mentor:
Prof. Dr. Sc. Mladen Ančić

Zagreb, 2018

University of Zagreb

University Department for Croatian Studies

Marko Pijović

VLACHS IN THE RAGUSAN SOURCES UNTIL THE 14TH CENTURY

DOCTORAL THESIS

Supervisor:
Prof. Dr. Sc. Mladen Ančić

Zagreb, 2018

Mentor:

Prof. Dr. Sc. Mladen Ančić, redoviti profesor

Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest

Zahvale

Ova doktorska disertacija ne bi bila napisana bez brojnih savjeta i kontinuirane potpore nekoliko vrlo dragih ljudi koje sam ovom prilikom dužan spomenuti i iskazati im svoje poštovanje. Nepotrebno je pritom posebno naglašavati da su ključne odluke vezane za formu i sadržaj svakog znanstvenog rada prije svega osobna stvar samog autora, stoga su svi nedostaci i nesavršenosti u ovoj disertaciji isključivo moja odgovornost.

Za početak želim izraziti veliku zahvalnost svom mentoru dr. Mladenu Ančiću na potpori i savjetima koje mi je davao pri izradi disertacije, na brojnim korisnim sugestijama koje sam od njega dobio oko pristupa istraživanju arhivskoga materijala iz Dubrovnika, te na pomoći oko dobavljanja dijela literature koju sam koristio za potrebe svog istraživanja. Također bih se od srca zahvalio arhivistu iz Državnog Arhiva u Dubrovniku, gospodinu Zoranu Peroviću, na velikoj susretljivosti i pomoći koju mi je pružio za vrijeme mog višemjesečnog istraživačkog rada u dubrovačkom arhivu tijekom 2013. godine. Poštovanje i zahvale sam dužan iskazati i dr. Emiru Filipoviću i dr. Esadu Kurtoviću iz Sarajeva, te dr. Nevenu Isailoviću iz Beograda, radi prijateljske pomoći koju su mi pružili pri dobavljanju razne literature koja mi je bila vrlo korisna pri istraživanju i izradi ove disertacije.

Konačno, neizmjernu zahvalnost na njenom strpljenju, potpori i vjeri u mene dugujem svojoj majci. Svom bratu i njegovim vrijednim savjetima i čestim riječima ohrabrenja najviše mogu zahvaliti što sam tijekom godina, unatoč brojnim krizama i posustajanjima uspješno nastavljao rad na svojoj doktorskoj disertaciji. Sam dovršetak disertacije uvelike je zasluga moje djevojke i njenih poticaja da konačno privedem kraju svoje istraživanje i završim ovaj rukopis. Iz tog razloga ovu doktorsku disertaciju posvećujem svojim voljenima: majci Pandori, bratu Nikoli i djevojci Jeleni.

U Zagrebu, na proljeće 2018.

Marko Pijović

VLASI U DUBROVAČKIM SPOMENICIMA DO 14. STOLJEĆA

Sažetak:

Ovaj je rad usmjeren na istraživanje srednjovjekovnih vlaških populacija u širem zaleđu Dubrovnika u drugoj polovini 13. i prvoj polovini 14. stoljeća. Od primarnog interesa za istraživanje su podaci koje donose dubrovački izvori o Vlasima, napose onim skupinama tih brdsko-stočarskih zajednica koje su bile smještene na prostoru istočnog dijela Humske zemlje i Travunije, tj. jugozapadnog dijela srednjovjekovne srpske države. Vremenski period koji je u fokusu disertacije počinje s kasnim 12. st. i pojavom prvih vlaških skupina u srednjovjekovnoj Srbiji, tj. sredinom 13. st. i pojavom prvih Vlaha u zaleđu Dubrovnika, i proteže se do prve polovine 14. st. i širenja vlasti bosanskog bana na najveći dio Huma. To razdoblje predstavlja početnu fazu gospodarskog i društvenog uspona vlaških društava iz dubrovačkog zaleđa, koja vrhunac doživljavaju od kasnog 14., tj. kroz 15. st. Iako se rad povremeno dotiče i kasnijih perioda života Vlaha u zaleđu Dubrovnika, da bi se to doba bliže kraju Srednjeg vijeka bolje razumjelo, potrebno je pobliže upoznati ranije razdoblje – "doba ustanovljenja", tj. "rano vlaško doba" na ovom prostoru – jer tada se formiraju društvene strukture ovdašnjih Vlaha i rane mreže njihovih odnosa s Dubrovčanima i drugim susjedima, a koje predstavljaju osnovu na kojoj će se graditi i razvijati kako vlaški privredni uspon u 14. i 15. st., tako i dobar dio dubrovačke kopnene trgovine u to doba. Upoznavanje naznačene problematike omogućeno je komparativnom analizom različitih tipova izvora (diplomatički, notarski, narativni), kao i izvora različite provenijencije (dubrovačkih, srpskih, osmanskih).

Vlasi iz svojih matičnih predjela na istoku i jugoistoku srpske države, gdje ih nalazimo u 12. st. počinju dolaziti u zaleđe primorskih komuna po Zeti u prvim desetljećima 13. st., a po dubrovačkom zaleđu razmještaju se ugrubo od sredine tog stoljeća, po vladarskim i crkvenim posjedima. Ciljevi kolonizacije Vlaha bili su čini se prije svega učvršćivanje kraljevske vlasti na tom području (Vlasi su imali vojničku i stražarsku funkciju još od ranog Srednjeg vijeka po dijelovima Balkana) i jačanje privrednih veza primorja s unutrašnjošću države, tj. jačanje komunikacijskih i trgovačkih mreža koje su pokrivale razne, nerijetko raspršene vladarske i crkvene posjede (Vlasi su kao stočari i konjogojci sudjelovali u ponosu, tj. karavanskom transportu robe između različitih dijelova zemlje). Svojom povremenom vojnom službom, te sudjelovanjem u transportu vrijednih tereta, Vlasi su se kroz drugu polovinu 13. i prvu polovinu 14. st. postupno uključivali u ekonomske, društvene i političke

mreže po dubrovačkom zaleđu, stječući sve veći društveni utjecaj. To je posebno bio slučaj s pojedinim vlaškim prvacima koji su osim ostvarivanja materijalnih probitaka stupali i u bliske odnose s vlastelom, nerijetko se integrirajući s domaćim elitama na tom prostoru. Drugi su Vlasi pak iseljavali u Dubrovnik, i tu se bavili zanatima i/ili trgovinom, kupovali nekretnine, i ženili se s domaćim življem postajući polako dio tamošnjeg društva. Po širokom zaleđu Dubrovnika, kao i drugim dijelovima nemanjićke države, Vlasi su kroz 13. st. bili vrlo malobrojan i zato vrijedan resurs u rukama vladara i Crkve. No spletom različitih okolnosti tijekom sljedeća dva stoljeća, od kasnog 13. do sredine 15. st. oni će po nemanjićkoj i kotromanićkoj državi (napose u širem zaleđu Dubrovnika, te donekle Kotora) znatno porasti u svojem broju, kao i udjelu u cjelokupnom stanovništvu. Dok sredinom 13. st. po širem zaleđu Dubrovnika Vlasi čine možda dvadesetinu cjelokupnog stanovništva, do druge polovine 15. st. oni su narasli na ugrubo trećinu ukupne populacije na tom prostoru. Ovo se može objasniti sinergijom tri faktora: prirodnog prirasta vlaškog stanovništva; povremenog doseljavanja novih Vlaha iz unutrašnjosti Srbije u šire dubrovačko zaleđe između kasnog 13. i kasnog 15. st.; te povremenog uključivanja dijela nevlaškog stanovništva u vlaški razred populacije kroz kasni Srednji vijek (posebno kroz 15. st. u kontekstu osmanskih osvajanja).

Ključne riječi:

Srednji vijek, Vlasi, Dubrovnik, Srbija, dubrovačko zaleđe, Hum, Travunija, manastirska vlastelinstva, vlaški katuni, sezonsko stočarenje, trgovina, karavane, rat, demografija

VLACHS IN THE RAGUSAN SOURCES UNTIL THE 14TH CENTURY

Summary:

This dissertation is focused on the study of medieval Vlach populations in the broad hinterland of Ragusa (Dubrovnik) in the second half of the 13th and the first half of the 14th centuries. Particular attention is paid to the information obtained by the study of medieval Ragusan archival records, particularly the ones containing data on Vlachs that were located in southwestern parts of Nemanjic Serbia (eastern Hum and Travunia) surrounding the city-commune od Ragusa. The studied period extends from the late 12th century when the first Vlach groups were registered as transhumant pastoralists in medieval Serbia, through the mid-13th century when they started to appear in east Hum and Travunia, up to the first half of the 14th century when the prince (ban) of Bosnia extended his rule to most of Hum. The indicated period represents the initial phase of the economic and social development of Vlach societies in the Ragusan hinterland, which will reach their zenith in the late 14th and during the 15th centuries. Although this dissertation occasionally touches upon later periods of Vlach presence in east Hum and Travunia as well, my research is mainly focused on earlier periods because it was during the late 13th and the early 14th centuries that basic Vlach social structures were formed in this region and firm economic relations with their Ragusan and other neighbours were shaped. It was these relations that significantly contributed to a notable economic growth of Vlach societies and the rise of Ragusan inland trade during the 14th and 15th centuries. The research methodology applied in this study includes a comparative analysis of different types of medieval sources (diplomatic records, notary records, and narrative sources) as well as sources of different origin (Ragusan, Serb, Ottoman).

Several basic conclusions may be drawn from this research. During the first half of the 13th century Serb kings and Church authorities started colonizing different Vlach groups on royal and ecclesiastical estates surrounding the city-communes on the eastern part of the Mideast Adriatic coast, for example the ones in the region of Zeta. By the mid-13th century first groups of Vlachs had probably been settled in the Ragusan hinterland (east Hum and Travunia) as well. This colonization had probably served at least two purposes: the need to consolidate royal authority in the southern and southwestern parts of Serbia (given that the Vlachs had been used as guards and auxiliary troops in some medieval Balkan states since the Early Middle Ages), and the desire to strengthen economic and communication ties between

the maritime and continental parts of Serbia, and further develop commercial networks by connecting different, often dispersed royal and ecclesiastical estates (the Vlachs were transhumant pastoralists, both cattle-herders and horse breeders, and were often involved in caravan trade: they would transport various goods across mountains and trade routes, while acting as armed escort at the same time). Both their occasional military service and participation in the transport of commodities between coastal cities such as Ragusa and central parts of the Nemanjic state allowed the Vlachs to integrate firmly into the economic, social, and political fabric of eastern Hum and Travunia. By the early 14th century the Vlachs were becoming increasingly important as an economic and to a certain extent a military element of societies in the Ragusan hinterland. This was particularly true of Vlach chieftains whose material resources were increasing as a result of their activities as leaders of Vlach communities (*katuns*), while some of them were at the same time getting more closely connected and integrated with the local aristocracy whom they were serving in this region. Other Vlachs would occasionally immigrate to Ragusa and engage in crafts and trades, or invest in real estate and get married to the locals, thus becoming a part of Ragusan society. The Vlachs were very small in numbers and therefore a valuable resource for the king and Church in Serbia during most of the 13th century, but this would gradually change, and during the next two centuries the number of Vlachs, as well as their percentage in the overall population of late medieval Serbia and Bosnia, grew significantly. While perhaps one out of twenty people living in the broader hinterland of Ragusa were Vlachs during most of the 13th century, by the late 15th century nearly one out of three were Vlachs. This can be explained as the result of a synergy of three factors: natural population growth; the occasional colonization of new Vlach settlers coming from the interior of Serbia to the hinterland of Ragusan between the late 13th and late 15th centuries; and the occasional inclusion of non-Vlachs into the Vlach population category during the Late Middle Ages (particularly during the 15th century and the early Ottoman conquests).

Keywords:

Middle Ages, Vlachs, Ragusa, Serbia, Ragusan hinterland, Hum, Travunia, monastic estates, Vlach katuns, seasonal herding, trade, caravans, war, demographics

SADRŽAJ

I. UVOD 1

1. Dosadašnja istraživanja srednjovjekovnih Vlaha iz dubrovačkog zaleđa i sa širih balkanskih prostora 2
2. Cilj i doprinos rada, te pristup istraživanju 8
3. Primjedbe o metodologiji i izvorima 12
4. Struktura i sadržaj disertacije 17

II. NAZIV *VLAH* I EVOLUCIJA NJEGOVA ZNAČENJA 31

1. Porijeklo naziva *Vlah* i složenost njegove upotrebe 31
2. Funkcioniranje kategorije *Vlah* u kasnom Srednjem vijeku 37

III. *VLASI* U DIPLOMATIČKIM IZVORIMA IZ PRVE POLOVINE 13. STOLJEĆA 43

1. Pisanje i diplomacija 44
2. Povelje iz 13. st. 46
3. Uspon dokumentarne kulture 49
4. Tehnička i proceduralna pitanja oko povelja 51
5. Predmet najranijih ćirilskih povelja o bosansko-dubrovačkim odnosima 52
6. Interpretacija etiketa *Srblin* i *Vlah* u poveljama iz prve polovine 13. st. 54
7. Zašto *Vlasi* iz povelja u 13. st. nisu mogli biti *Vlasi* kasnijih isprava 58

IV. POJAVA *VLAHA* U SRBIJI I ŠIREM DUBROVAČKOM ZALEĐU 63

1. Vlasi kao stočari, i pitanje njihova smještaja u ranonemanjićkoj Srbiji 63
2. Teritorijalni raspored Vlaha po manastirskim posjedima u 12. i 13. st. 68
3. Okolnosti pojave Vlaha u zaleđu Dubrovnika u 13. st., i njihova funkcija 76

V. NEKOLIKO PITANJA IZ VLAŠKE SVAKODNEVICE 85
1. Osnovno o sezonskim kretanjima Vlaha sa stokom 85
2. Posljedice sezonskih kretanja i prirodnog ambijenta za Vlahe 86
3. “Sloboda”, “pokretnost” i “teritorijalizacija” srednjovjekovnih Vlaha 92
4. Govori li (ne)upotreba pojma *katun* u poveljama što o administraciji države i organizaciji Vlaha? 97
5. Okolnosti ekspanzije Vlaha po zapadu Balkana 102

VI. *VLASI* U KOTORSKIM SPOMENICIMA IZ PRVE POLOVICE 14. ST. 107

1. Može li starnje sačuvanog izvornog materijala iz Kotora išta reći o položaju Dubrovnika u odnosu na Vlahe iz zaleđa? 107
2. Prva knjiga kotorskih isprava 111
2.1. Vlasi i Arbanasi oko Kotora? 115
3. Druga knjiga kotorskih isprava 120
3.1. Kolonizacija Vlaha i Arbanasa u nemanjićko “Pomorje” 127

VII. *VLASI* U DUBROVAČKIM KANCELARIJSKIM I NOTARSKIM SPISIMA IZ DRUGE POLOVICE 13. I PRVE POLOVICE 14. ST. 133
1. (Ne)informiranost dubrovačkih izvora o *Vlasima* i *katunima* 133
2. “Anatomija” vlaških društava u ranoj fazi njihova boravka u dubrovačkom zaleđu 136
3. Brojnost Vlaha u dubrovačkom zaleđu u 13. st. 142
4. *Vlasi* u srpskim diplomatičkim ispravama vezanim za Dubrovnik sredinom 14. st. 144
5. *Vlasi* i *katuni* u Dubrovačkom zaleđu u drugoj polovici 13. i ranom 14. st. 146
a) Prvi *Vlasi* u arhivskim serijama Dubrovnika iz 13. st. 146
b) Prvi *katuni* u arhivskim serijama Dubrovnika iz 13. st. 152
c) Je li bilo veza Vlaha s Bosnom u kasnom 13. st.? 159
d) Primjeri nasilja i napada Dubrovčana na Vlahe u kasnom 13. st. 164
e) Ne-vlaške i predvlaške karavane i stočari u širem zaleđu Dubrovnika 170

f) Uključivanje Vlaha u transport robe od 13. st., i glavne karavanske rute po širem zaleđu Dubrovnika 182
g) Vlaški katuni, njihove starješine, i dubrovački nazivi za njih u kasnom 13. st. 190
h) Zanimljivi podaci o Vlasima i katunima Travunije s kraja 13. st. 195
i) Nekoliko vijesti o Vlasima uklopljenima u dubrovački milje 202
j) Vijesti o nasilju i pljačkama u kojima sudjeluju i Vlasi u ranom 14. st. 205
k) Različite vijesti o Vlasima iz zaleđa i njihovim odnosima s Dubrovčanima u prvoj trećini 14. st. 211

VIII. NADKATUNSKE STRUKTURE VLASTI KOD VLAHA 221
1. Nekoliko riječi o knezovima i vojvodama kod Vlaha 221
2. Primjer kneževanja Vlasima iz kasnog 14. st. kao indikator ranijih scenarija 228

IX. VLASI I DRUŠTVENO-POLITIČKI ODNOSI U ZALEĐU DUBROVNIKA U KASNOM 13. I RANOM 14. ST. 233
1. Vlaški "prvaci" iz dubrovačkog zaleđa u kasnom 13. i ranom 14. st.: knezovi Slavomir i Mužbrat 233
2. Mogući scenarij oblikovanja natkatunskih skupina Vlaha u kasnom 13. i ranom 14. st 247
3. Knez Mužbrat i vlastela Branivojevići i Vojinovići: primjer mikrodruštvenih mreža u dubrovačkom zaleđu u ranom 14. st. 255
4. Srpska vlastela i Vlasi: indikatori stupnja umreženosti i integriranosti Vlaha u društvo dubrovačkog zaleđa u 14. st. 272

X. CRKVENE STRUKTURE I VLASI U SREDNJEM VIJEKU 281
1. Istočna (Pravoslavna) Crkva i Vlasi u ranom i razvijenom srednjovjekovlju 282
2. Općenito o problemu nasljednosti popovske službe u Srpskoj Crkvi 285
3. Općenito o srpskim crkvenim strukturama i Vlasima u humsko-travunijskim predjelima od 13. do 15. st. 288
4. Pravoslavni popovi kod Vlaha u 13. i 14. st. u središnjoj Srbiji 298
5. Primjeri popova kod Vlaha u 13. i 14. st. u dubrovačkom zaleđu 305

XI. DUBROVAČKI NARATIVNI IZVORI O *MORLACIMA* I DEMOGRAFIJA VLAHA U KASNOM SREDNJEM VIJEKU 315

1. *Morlaci* u 8. st. u Dubrovniku? 315
2. Brojnost Vlaha šireg dubrovačkog zaleđa u kasnom Srednjem vijeku 321
3. Priča o Morlacima u 8. st. kao posljedica infiltracije kasnosrednjovjekovnih realiteta u dubrovački narativ o dalekoj prošlosti 335

XII. ZAKLJUČAK I SUGESTIJE ZA DALJNJA ISTRAŽIVANJA 343

POPIS LITERATURE 351

Neobjavljeni izvori 351

Objavljeni izvori 353

Literatura 359

PRILOZI 401

Prilog 1: Država Stefana Nemanje i Dubrovnik koncem 12. st. 401

Prilog 2: Granice srpske države i sjedišta episkopija Srpske Crkve sredinom 13. st. 403

Prilog 3: Nemanjićka država u ranom 14. st. 405

Prilog 4: Nemanjićka država sredinom 14. st. 407

Prilog 5: Država Kotromanića u kasnom 14. st. 409

Prilog 6: Država Stepana Vukčića Kosače sredinom 15. st. 411

Prilog 7: Približni raspored vlaških skupina po Balkanu koncem 12. i početkom 13. st. 413

Prilog 8: Posjedi Žičkog vlastelinstva u 13. st. 415

Prilog 9: Posjedi pravoslavne Humske episkopije sredinom 13. st. 417

Prilog 10: Vjerojatni pravci kretanja i kolonizacije Vlaha po Srbiji
od kasnog 12., tj. ranog 13. st. nadalje 419

Prilog 11: Približni raspored glavnine vlaških skupina u zaleđu Dubrovnika
u kasnom 13. st. 421

Prilog 12: Približni raspored vlaških skupina Hercegovine pred
kraj Srednjeg vijeka 423

Prilog 13: Raspored nalazišta stećaka u širokom dubrovačkom zaleđu 425

Prilog 14: Glavne zone ljetnih ispaša u planinama po centralnom i
zapadnom Balkanu u Srednjem vijeku 427

Prilog 15: Pravci stočarskih kretanja na dinarskim planinama u proteklih
nekoliko generacija 429

Prilog 16: Pravci sezonskih migracija (na zimske ispaše) različitih
stočarskih grupacija Balkana početkom 20. st. 431

Prilog 17: Pravci sezonskih kretanja stočara po Balkanu u proteklih
nekoliko stoljeća 433

Prilog 18: Popis 63 Vlaha ponosnika optuženih za otimačinu 1371. godine 435

Prilog 19: Popis 8 ponosnika iz katuna Sutkovića/Sotkovića iz 1313. godine 437

Prilog 20: Popis 12 ljudi koji se javljaju u društvu vlaškog kneza Mužbrata
1319. godine 439

ŽIVOTOPIS AUTORA 441

I. UVOD

Vlasi su predmet ovog istraživanja iz više razloga. Riječ je o važnom segmentu srednjovjekovnih istočnojadranskih i balkanskih društava, koji je na njih znatno utjecao u demografskom, kulturološkom, i ekonomskom pogledu. Štoviše, utjecaj Vlaha na društva kojih su stoljećima bili dio nastavio se i kroz dobar dio novovjekovnoga perioda, i ne postoji niti jedna zemlja na jugoistoku Europe na čiju populaciju Vlasi nisu ostavili manji ili veći trag, pritom i sami tijekom stoljeća doživljavajući bitne transformacije pod utjecajem svoga okruženja. Ujedno, kako sam se vlaškim društvima bavio u svom diplomskog radu,[1] a donekle se te problematike doticao i u svojoj magistarskoj tezi,[2] ova je doktorska disertacija logičan nastavak moga višegodišnjeg istraživačkog interesa za srednjovjekovne Vlahe.[3] Pritom ima nekoliko osnovnih pitanja koja su me vodila pri istraživanju ove teme i pisanju disertacije. Što znači "biti Vlah", i mijenja li se nešto, i na koji način, tijekom stoljeća Srednjeg vijeka u semantičkom polju toga pojma i sadržaju koji se označava imenom *Vlah*/*Vlasi*? Odakle, kada, i u kojim okolnostima Vlasi pristižu u šire zaleđe Dubrovnika, i uopće u zaleđe istočnog dijela srednjeistočnog Jadrana?[4] Koja je funkcija Vlaha u ovdašnjim društvima u kasnom Srednjem vijeku? Na koje se načine vlaške skupine u širem dubrovačkom zaleđu tijekom generacija uklapaju u lokalne društvene, ekonomske, političke, i religijske strukture, te kako ih ti procesi mijenjaju, i kako oni kroz te procese mijenjaju društva kojih su dio? Koliko je bilo Vlaha na ovom prostoru u kasnom Srednjem vijeku, tj. koliki su dio ovdašnjih društava činili? Odgovore na ta pitanja nastojim ponuditi u ovoj disertaciji, služeći se umnogome, ali ne isključivo dubrovačkim spisima, budući da je riječ o najbrojnijim i najbolje očuvanim ispravama koje sadrže podatke za povijest Vlaha od 13. st. pa do kraja Srednjega vijeka na prostoru srednjeistočnog Jadrana i njegova zaleđa.

---

[1] Marko Pijović, *Historiografija o Vlasima u Srednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Diplomski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski Studiji, 2008., str- 1-57.

[2] M. Pijović, *Images of Self and Others in Medieval Serb, Ragusan (Dubrovnik), and Bosnian Sources*, Magistarski rad, University of Oxford, 2015., str. 1-77.

[3] Vidi još dva rada: M. Pijović, 'Nekoliko misli o mogućem podrijetlu naziva 'Vlah'', *Studia Mythologica Slavica 13* (2010), str. 199-210.; Isti, 'Об обремененности историографии современными социальными контекстами: Примеры из 'влаховедения'' ['O opterećenosti historiografije društvenim kontekstima i konvencijama: primjeri iz 'Vlahologije''], *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana 2* (2013), str. 92-119.

[4] Pod *srednjeistočni Jadran* mislim na središnju zonu istočnog Jadrana. Istočnojadranska obala se proteže od današnjeg talijansko-slovenskog pograničja na sjeveru, do srednjealbanske obale na jugu. Prostor ugrubo od Velebitskog kanala na jug do crnogorsko-albanskog pograničja predstavlja središnji dio te obale ili srednjeistočni Jadran. Istočna polovina srednjeistočnog Jadrana išla bi ugrubo od donjeg toka Neretve na istok prema dolini Drima, a zapadna bi išla od Poneretavlja u smjeru sjeverne Dalmacije i podvelebitske zone.

1. Dosadašnja istraživanja srednjovjekovnih Vlaha iz dubrovačkog zaleđa i sa širih balkanskih prostora

Dosadašnja istraživanja vlaških populacija iz dubrovačkog zaleđa mogu se načelno svrstati u dvije skupine. U prvu spadaju radovi koji su ih proučavali izravno, i njima se detaljnije bavili, a drugoj skupini pripadaju studije koje su se na te populacije, tj. njihovu pojavu i spomen osvrtale neizravno, obično u sklopu istraživanja širih političkih cjelina koje su se tijekom Srednjega vijeka prostirale na području zaleđa grada Dubrovnika. U razdoblju prije 20., i na prijelazu s 19. na 20. st., historiografija je ovdašnje Vlahe najčešće proučavala u kontekstu istraživanja povijesti srednjovjekovne srpske, a potom i bosanske države. Među njima se nalaze studije autora poput Konstantina Jirečeka i Vjekoslava Klaića.[5] U ovo doba počinje i ozbiljniji rad na objavljivanju arhivske građe iz dubrovačkog arhiva, koji uzima sve više maha tijekom 20. stoljeća.[6] Među znanstvenim raspravama i studijama nastalim sredinom i kroz drugu polovinu 20. st. ističu se istraživanja o ustroju vlaških društava, odnosno

---

[5] V. Klaić, *Povijest Hrvata, knjiga III.*, Zagreb: MH, 1985.; Isti, *Povijest Bosne do Propasti Kraljevstva*, Zagreb: Autorova naklada, Dionička tiskara, 1882.; K. Jireček, *Istorija Srba, I. i II. knjiga*, Beograd: Neven, 2006. Vidi usput i korisne priloge raznih autora iz 19. i 20. st., koji su pretiskani u: Ivan Mužić (prir.), *Vlasi u Starijoj Hrvatskoj Historiografiji*, Split: MHAS, 2010.

[6] Osnovno o arhivskom materijalu (pa tako i srednjovjekovnom) koji se čuva u Dubrovniku vidi u: Josip Gelčić, ‘Dubrovački arhiv’, *Glasnik Zemaljskog muzeja, XXII* (1910), str. 537-588. U ranu fazu (19. st.) objavljenih isprava koje su mi dijelom poslužile u ovom istraživanju, spadaju i: Franz Miklosich (ur.), *Monumenta Serbica Spectantia Historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae: Apud Guilelmum Braumuller, 1858.; Ivan Krstitelj Tkalčić, Josip Gelčić (ur.), *Monumenta Ragusina – Libri Reformationum, Vol. 1-5*, Zagreb: JAZU, 1879.-1897. Tijekom 20. st. objavjene su i nove serije koje dijelom pokrivaju period mog istraživanja, kao npr.: Gregor Čremošnik (ur.), *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, Beograd: SKA, 1932.; Gregor Čremošnik, Josp Lučić (ur.), *Monumenta Historica Ragusina, Vol. 1-4*, Zagreb: JAZU/HAZU, 1951.-1993. Od novijih publikacija vidi npr.: Irena Benyovski Latin, Danko Zelić (ur.), *Knjige Nekretnina Dubrovačke Općine (13.-18. st.), Vol. 1*, Zagreb – Dubrovnik: HAZU, 2007. Treba spomenuti mnoštvo radova koje je tijekom 19. st. objavio Jireček, i to nerijetko upravo crpeći znatan dio svojih spoznaja iz dubrovačkih srednjovjekovnih isprava kojih je bio vrijedan istraživač. On je bio i jedan od prvih aktera koji su se bavili nastojanjem da se arhivska građa u Dubrovniku počne organizirati na način primjeren jednom ozbiljnom arhivu. Vidi neke od njegovih važnijih tekstova nastalih u 19. st., s pregršt referenci na tada (a nerijetko i danas još uvijek) neobjavljene isprave iz dubrovačkog arhiva, u: Mihailo Dinić (ur.), *Zbornik Konstantina Jirečeka I*, Beograd: SAN, 1959.; Georgije Ostrogorski (ur.), *Zbornik Konstantina Jirečeka, II*, Beograd: Naučno Delo, 1962.; K. Jireček, *Istorija Srba, I. knjiga, do 1537. godine (Politička Istorija)*, Beograd: Neven, 2006.; Isti, *Istorija Srba, II. Knjiga (Kulturna Istorija)*, Beograd: Neven, 2006. Postoje i brojne druge publicirane zbirke srednjovjekovnih isprava iz Dubrovnika koje su objavljene tijekom 19., 20., i 21. st. (one Meda Pucića, Josipa Gelčića i Lajosa Thalloczya, Konstantina Jirečeka, Mihaila Dinića, Jorja Tadića, Jovana Radonića, Andrije Veselinovića, Nelle Lonze i Zdravka Šundrice, itd.), i koje sadrže tisuće dokumenata za 14. i 15. st., no u ovom radu ih ne koristim. Naime, iako sam većinu tih, dosad objavljenih zbirki dubrovačkih isprava pregledao radi istraživanja u svrhu izrade ove disertacije, na podatke o Vlasima iz kasnog 14. i 15. st. koje sam u njima povremeno nalazio u disertaciji se uglavnom ne pozivam – osim na pojedinim mjestima gdje je bilo potrebno argumenti određene stavove – jer je ovaj rad fokusiran na podatke o Vlasima koji se nalaze u dubrovačkim dokumentima (objavljenim i neobjavljenim) za period do prve pol. 14. st.

zajednica (plemena, ratničkih skupina i sl.) kakva se pronalaze u radovima Ivana Božića, iako u njegovom slučaju s naglaskom na vlaške populacije s područja današnje centralne i jugoistočne Crne Gore i sjeverozapadne Albanije (ugrubo kasnosrednjovjekovna Zeta); dok su se za područje istoka Huma i Travunije, tj. istočne polovine današnje Hercegovine i zapada Crne Gore Vlasima više bavili Bogumil Hrabak i Desanka Kovačević-Kojić.[7] Uz postojanje takvih studija pojedinih autora, održano je tijekom 20. st. i nekoliko važnih simpozija, npr. u organizaciji bosansko-hercegovačke Akademije Nauka i Umjetnosti, a publikacije koje su iz tih simpozija proizašle donose mnogobrojne podatke o društvenim strukturama kod Vlaha, kako na prostoru čitave nekadašnje Jugoslavije i nekih susjednih zemalja, tako i na području šireg zaleđa Dubrovnika.[8] Među ostalim studijama nastalim od sredine 20. st. nadalje, posebno se ističu istraživanja vezana za trgovinu, rudarstvo, gradove, i uopće privredu srednjovjekovnih srpskih i bosanskih zemalja (u koje kroz znatan dio Srednjeg vijeka ulaze i ranije spomenuti Hum/Zahumlje i Travunija), pri čemu se nailazi i na pregršt podataka o vlaškim zajednicama koje su posredno involvirane u te aktivnosti (najčešće kao ponosnici koji prenose, odnosno transportiraju trgovačku robu), a od kojih mnoge dolaze s područja, ili djeluju na području upravo dubrovačkog zaleđa. Od tih radova vrijedi izdvojiti studije ranije spomenutih Ivana Božića, Bogumila Hrabaka, te Desanke Kovačević-Kojić ali i drugih autora poput Sima Ćirkovića, Mihaila Dinića, Dušanke Dinić-Knežević, Đurđice Petrović, te u novije doba Esada Kurtovića.[9] Uz takve studije, usmjerene na društvenu i gospodarsku

[7] Ivan Božić, ‘Uloga i Organizacija ratničkih družina u Zeti XV veka’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 93-105. Vidi o ovim pitanjima još i vrijednu studiju: I. Božić, *Nemirno Pomorje XV veka*, Beograd: SKZ, 1979.; a vidi svakako i Božićeve priloge: ‘Doba Balšića’ (drugi dio, od str. 49. nadalje je Božićev; a prvi je pisao Sima Ćirković), ‘Zeta u Despotovini’, i ‘Vladavina Crnojevića’, u: Milinko Đurović (gl. ur.), *Istorija Crne Gore, Knj. II.: Od kraja XII do kraja XV vijeka, Tom II: Crna Gora u doba Oblasnih Gospodara*, Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1970., str. 49-370. Za Bogumila Hrabaka i Desanku Kovačević vidi npr. u: B. Hrabak, ‘Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek)’, u: Đoko Pejović (ur.), *Predmet i Metod Izučavanja Patrijarhalnih Zajednica u Jugoslaviji*, Titograd: CANU, 1981., str. 181-201.; B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II.*, Beograd: Arhivar, 2003.; D. Kovačević, ‘Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima’, u: Milenko S. Filipović (ur.), *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu (održan 24. i 25. novembra 1961. g.)*, Sarajevo: Naučno Društvo SR BiH, 1963., str. 121-140.; Ista, ‘Učešće Vlaha u trgovinskoj razmjeni tokom XIV i XV vijeka’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 79-84.; Rajko Kuzmanović (gl. ur.), *Zbornik Radova u Čast Akademiku Desanki Kovačević Kojić*, Banja Luka: ANURS, 2015.

[8] Milenko S. Filipović (ur.), *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu (održan 24. i 25. novembra 1961. g.)*, Sarajevo: Naučno Društvo SR BiH, 1963.; Đoko Pejović (ur.), *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, Titograd: CANU, 1981.; Nedim Filipović (ur.), ‘Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 73-177.

[9] Ovdje navodim tek mali dio literature i autora koji su se bavili ovom temom, dok ću ostatak spomenuti kasnije u radu, gdje i kada za time bude potrebe. Vidi npr. u: M. Dinić, *Srpske zemlje u Srednjem veku: Istorijsko-geografske studije*, Beograd: SKZ, 1978.; S. Ćirković, *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici: Društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd: Equilibrium, 1997. Za trgovinu i rudarstvo detaljnije vidi: M. Dinić, *Za Istoriju Rudarstva u Srednjevekovnoj Srbiji i Bosni, Vol. I-II,* Beograd: SANU, 1955-1962.; D. Kovačević-Kojić, *Trgovina u Srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: Naučno društvo BiH, 1961.; Ista, ‘Privredni Razvoj Srednjovjekovne Bosanske Države’, u: Enver Redžić (ur.), *Prilozi za Istoriju Bosne i Hercegovine I – Društvo i Privreda*

povijest, nastajali su i radovi koji su se bavili jezičnim pitanjima, npr. problematikom romansko-slavenskih dodira, poput onih koje je pisao Petar Skok.[10] Također su tijekom godina nastajali i opći prikazi dosadašnjih historiografskih dometa u pručavanju Vlaha, kao i pokušaji sinteze povijesti vlaških populacija na balkanskom prostoru, koje su isto tako korisno štivo za proučavanje tzv. vlaške problematike.[11]

*

Iako je na prethodnim stranicama ponešto rečeno o znanstvenoj produkciji na temu Vlaha u Srednjem vijeku, nije zgorega donijeti i kratak presjek osnovnih teza koje razni autori zastupaju.[12] Ovo je pritom vrlo sažeti pregled onoga što bi se moglo nazvati uobičajenim shvaćanjima o balkanskim Vlasima koja prevladavaju u povijesnoj znanosti,[13] a u ostatku disertacije pretresati ću pojedine probleme iz vlaške prošlosti, pa tako i neke koji su ovdje spomenuti, nudeći pritom nove interpretacije ili nadopune postojećih. Uobičajena shvaćanja o podrijetlu pojma *Vlah* u slavenskim jezicima govore kako je taj pojam u njih ušao preko germanskih jezika u kojima je u obliku *Walh(a)*, tj. *Walhoz* označavao strance u širem smislu,

---

srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo: ANUBiH, 1987., str. 138-144.; Ista, *Gradski Život u Srbiji i Bosni (XIV-XV vijek)*, Beograd: Istorijski institut, 2007. Sima Ćirković, Desanka Kovačević-Kojić, Ruža Ćuk, *Staro Srpsko Rudarstvo,* Beograd-Novi Sad: Vukova Zadužbina-Prometej, 2002. Vidi i vrijedne studije o Vlasima: Đ. Petrović, 'Mataruge u kasnom Srednjem vijeku', *Glasnik Cetinjskih Muzeja, Knj. X* (1977), str. 95-129.; D. Dinić-Knežević, 'Učešće Vlaha u Preradi Vune i Prevozu Sukna u XIV i XV veku', u: Nedim Filipović (ur.), 'Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku', *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 85-92. Vidi svakako i: E. Kurtović, *Vlasi Bobani*, Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, 2012.; Isti, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2014.

10 P. Skok, 'Češka knjiga o vlaškom pravu', *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 30* (1918), str. 295-316.; Isti, *Slavenstvo i Romanstvo na jadranskim Otocima: Toponomastička Ispitivanja*, Zagreb: JAZU, 1950. Vrijedi konzultirati i korisnu studiju: Viktor Novak, Petar Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb: JAZU, 1952.

11 Zef Mirdita, *Vlasi u Historiografiji*, Zagreb: HIP, 2004.; Isti, *Vlasi – starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*, Zagreb: HIP, 2009.

12 U literaturi npr. postoje razna shvaćanja o tome treba li pisati vlaško ime velikim ili malim početnim slovom, ovisno o tome misli li se da su Vlasi bili etnička zajednica (narod), socio-ekonomska kategorija, pravni razred populacije, itd. Vidi u: B. Hrabak, 'Diskusija', *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 159.; Ivan Botica, 'Vlah i vlah – nekoć i danas', u: Jagoda Granić (ur.), *Jezik i identiteti: Zbornik*, Zagreb – Split: HDPL, 2007., str. 61-69. Ime "Vlah" u ovom radu pišem velikim slovom zato što je to kolektivni naziv neke skupine ljudi (u pitanju je etiketa koja je korištena za označavanje nekih ljudi, i koju su ti ljudi počeli koristiti i za označavanje sebe, bar od razvijenog Srednjeg vijeka nadalje), stoga smatram opravdanim pisati ga velikim početnim slovom; a je li pritom ime "Vlah" prije svega funkcioniralo kao etnička, lingvistička, politička, regionalna, staleška, ili kakva god oznaka (i kakav god kolektivni identitet) manje je bitno, i to je uostalom moglo ovisiti o specifičnom kontekstu pojedinog perioda i prostora o kojem je riječ. Što je taj pojam prije svega mogao označavati u kasnom Srednjem vijeku, o tom govorim više ispod, u drugom poglavlju druge glave ove disertacije.

13 Vidi o tome u: Zef Mirdita, *Vlasi u Historiografiji*, 2004.; I. Mužić, *Vlasi u Starijoj Hrvatskoj Historiografiji*, 2010. Sažeti prikaz povijesti srednjovjekovnih Vlaha daje se u: Z. Mirdita, *Vlasi – starobalkanski narod,* str. 9-112. Vidi usput i: Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Cluj-Napoca: Editura Academiei Române, 2012.

pa onda i Romane, tj. romansko stanovništvo.[14] Prema najčešćim bi tumačenjima slavenska riječ *Vlah* na jugoistoku Europe označavala romansko i romanizirano starinsko pučanstvo koje su ovdje zatekli slavenski došljaci, a koje se u velikoj mjeri pred slavenskim prodorima i zbog njih povuklo u gorske i planinske predjele, gdje se uglavnom bavilo stočarstvom.[15] Srednjovjekovne vlaške zajednice je karakterizirala rodovska i patrijarhalna organizacija,[16] i obično su bile smještene u boravištima koja se zovu *katunima*.[17] Vlasi su zbog sezonskog stočarenja kojim su se bavili nerijetko mijenjali svoja mjesta boravka uslijed stalne izmjene ciklusa stočnih ispaša (zimska ispaša u nizini, te ljetna ispaša u brdima).[18] U svojim staništima na dinarskim brdsko-planinskim područjima bavili su se pretežno uzgojem stoke sitnijega zuba i konja.[19]

Unatoč postojanju komunikacije između brdskog vlaškog svijeta s jedne strane, i balkanskih nizinskih, tj. ravničarskih predjela sa druge strane, ponekad se misli kako razmjena i komunikacija koje su postojale nisu bile ispunjene povjerenjem i razumijevanjem, već

---

[14] Victor A. Friedman, ‘The Vlah Minority in Macedonia: Language, Identity, Dialectology, and Standardization’, *Slavica Helsingiensia, 21* (2001), str. 26.-27.; Nikola Vukčević, ‘Etimologija pojma ‘Vlah’ i njegova razna značenja’, u: Đoko Pejović (ur.), *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, Titograd: CANU, 1981., str. 318.; Petar Skok, ‘Vlah’, *Enciklopedija Jugoslavije, sv. 8.*, Zagreb: Leksikografski zavod, 1971., str. 514.-515.; Isti, ‘Vlah’, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Knjiga III. (poni² – Ž)*, Zagreb: JAZU, 1973., str. 606-609.

[15] Ivo Pilar, *Južnoslavensko Pitanje – Prikaz cjelokupnog pitanja*, Varaždin: HDS, 1990., str. 107-108. Citiranu knjigu Ivo Pilar je izdao pod pseudonimom L. v. Südland, 1918. godine u Beču. Izdanje iz 1990. koje sam koristio je pretisak spomenutog izvornika. Vidi svakako i: Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u Vrijeme Narodnih Vladara*, Zagreb: Naklada Školskih Knjiga, 1925., str. 275-276.

[16] B. Hrabak, ‘Razgranavanje katuna’, str. 181-201. Vidi o mentalitetu dinarskog stanovništva, a time i Vlaha, u literaturi koja se navodi u: Ivo Rendić Miočević, *Zlo velike jetre: Povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, muslimana i Srba*, Split: Književni krug, 1996. Vidi i korisnu studiju o mentalitetu i etnopsihologiji Crne Gore (čija su opažanja u izvjesnoj mjeri primjenjiva na mnogo šire prostore): Radoman Kordić, *Nasilje svakidašnjice*, Beograd: Slovo ljubve, 1980.

[17] Katun se obično zamišlja kao sezonsko stočarsko naselje u planini, iako je to pojednostavljujuća “definicija”. Vidi na više mjesta u: Mirko Marković, *Stočarska kretanja na dinarskim planinama*, Zagreb: Jesenski i Turk, 2003. Milenko Filipović naglašava da je pojam *katun* u prošlosti imao razna značenja, i smatra da se ona ugrubo mogu svesti na dva temeljna: grupa ljudi od nekoliko porodica ili domaćinstava pod vrhovništvom glavara ili starješine; i naselje u kojem živi ta grupa ljudi: Milenko S. Filipović, ‘Struktura i organizacija srednjovjekovnog katuna’, u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, str. 45. Miloš Luković kaže sljedeće: *... the katun of the medieval Vlachs was identified as a corporate organization of economic and social life of seasonal livestock breeders, one that is stable, stemming from clannish structures. The katun consisted of 20 to 50 households, which sometimes included relatives from the female side (nephews, sons in-law, brothers-in-law). ...the katun was primarily a nomadic livestock breeding institution, which enabled mobility, successful livestock breeding and fulfilment of feudal duties. It could be said that it was a functional and not a territorial notion. The Vlachs fulfilled all their tax duties within the katun. In this sense the katun also represented a fiscal unit* (Miloš Luković, ‘Self Government Institutions of Nomadic and Semi-Nomadic Livestock Breeders in the Balkans and in the Carpathian Regions in the Late Medieval and Early Modern Periods’, *Res Historica – Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej , 41* (2016), str. 56.). Vidi još: M. Luković, ‘Katun a katunská organizace středověkých Vlachů v centrálních a západních oblastech Balkánu’, *Slovanský přehled – Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe, ročník 99, čislo 5* (2013) , str. 387-416.;

[18] K. Jireček, ‘Vlasi i Mavrovlasi u Dubrovačkim Spomenicima’, u: M. Dinić, *Zbornik Konstantina Jirečeka, I*, str. 197-198.

[19] Mirko Valentić, ‘O Etničkom Korijenu Hrvatskih i Bosanskih Srba’, *Časopis za Suvremenu Povijest, 24/3* (1992), str. 4.

čestim sukobima. Vlaški je svijet navodno predstavljao problem za srednjovjekovnu državu, i njene u svojem djelovanju i dosegu ograničene institucije, upravo zbog svoje navodne zatvorenosti, stalne pokretljivosti, te izoliranosti, radi čega se uzima da je Vlahe bilo teško kontrolirati.[20] Pritom u historiografiji već dugi niz godina postoje prijepori o tome jesu li Vlasi, budući da su se predominantno bavili sezonskim stočarenjem za koje su bili specijalizirani, funkcionirali prvenstveno kao socio-ekonomska, odnosno pravno-ekonomska kategorija (tj. svojevrsni "stalež"), ili kao etnička (rodovska) zajednica, tj. narod, ili pak kao jezična skupina, ili možda čak kao sve pomalo.[21] Tako se ponekad se uzima kako su Vlasi bili specifičan socio-ekonomski segment srednjovjekovnih društava, ali da su istovremeno kroz čitav Srednji vijek činili i poseban etnički element.[22] Povrh toga dio autora misli da su mnogi od tih Vlaha, uključujući dio onih na zapadu Balkana, tj. uz istočnojadransku obalu održali i svoju jezičnu posebnost sve do u rani Novi vijek,[23] dok drugi misle da su Vlasi do tog perioda dobrano, ako ne i potpuno jezično poslavenjeni.[24]

Kada je u pitanju dubrovačko zaleđe – koje je od 12. do kasnog 14. st. uglavnom u rukama nemanjićke Srbije, a potom od kasnog 14. st. pod kontrolom kotromanićke Bosne (odnosno vlastele koja je priznavala vrhovnu vlast tih dinastija)[25] – katkad se misli da se Vlasi tu javljaju tijekom 13. st., kada su u te krajeve pristigli negdje iz unutrašnjosti srpske države.[26] Kasnije će se iz tih predjela Vlasi pokrenuti i prema Dalmaciji, gdje su zabilježeni u prvim desetljećima 14. st.,[27] a njihova gibanja u tom smjeru, kao i dalje na zapad nastaviti će se i

---

[20] Vidi za takve interpretacije u: M. Valentić, 'O Etničkom Korijenu', str. 2-5. Vidi još: I. Pilar, *Južnoslavensko Pitanje – Prikaz cjelokupnog pitanja*, str. 107-108.

[21] B. Hrabak, 'Diskusija', str. 158-160. Vidi usput: Ivan Botica, 'Vlah i vlah – nekoć i danas', str. 61-69.

[22] Z. Mirdita, *Vlasi – starobalkanski narod*, str. 11, 15.

[23] Vidi npr.: Z. Mirdita, *Vlasi u Historiografiji*, str. 113-114, 286, 304, 355-356.; Isti, *Vlasi – Starobalkanski narod*, str. 72, 139, 233.; Noel Malcolm, *Bosnia – A Short History*, Pan Books, 2002., str. 79-80.

[24] B. Hrabak, 'Diskusija', str. 159-160.; Isti, 'Razgranavanje katuna', str. 192.; V. Klaić, *Povijest Hrvata, knjiga III.*, str. 24-25.

[25] Uz dulju ili kraću paralelnu prisutnost ugarske vrhovne vlasti, te kraću vladavinu hrvatskih banova (Šubića) u zapadnom dijelu Huma (šira zona Donje Neretve i na zapad). Vidi sažeto: Mladen Ančić, *Na rubu zapada:tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb: HIP, 2001., str. 141-176.; a detaljnije za šire dubrovačko zaleđe vidi: S. Ćirković, *Istorija Srednjovekovne Bosanske Države*, Beograd: SKZ, 1964., str. 44-306. Za Zahumlje/Hum i Travuniju vidi još: Veljan Trpković, 'Humska Zemlja', *Zbornik Filozofskog Fakulteta, Knjiga VIII/1: Spomenica Mihaila Dinića* (1964), str. 225-260.; Siniša Mišić, *Humska Zemlja u Srednjem Veku*, Beograd: DBR International Publishing, 1996.; Đuro Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Beograd: SANU, 1998.

[26] Vidi usput: V. Klaić, *Povijest Hrvata, knjiga III.*, str. 22.; B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 181-201.

[27] Prvi izvor u kojem se spominju vezano za zbivanja u Dalmaciji je iz 1322.: Miha Madijev de Barbazanis, 'De Gestis Romanorum Imperatorum et Summorum Pontificum', u: Nikola Disopra, Cvito Fisković, Jure Franičević Pločar, Vedran Gligo, Živko Jeličić, Hrvoje Morović, Vladimir Rismondo (ur.*), Legende i Kronike,* Split: Književni krug – Čakavski sabor, 1977, str. 159-183.

kasnije.[28] Kao i oko prethodnih pitanja, tako i oko pitanja pojave Vlaha postoje neslaganja, pa neki autori misle da je dio Vlaha u Dalmaciji i Hrvatskoj bio domicilna populacija, i da se tek naknadno pojavljuju i doseljeni Vlasi iz Srbije i Bosne.[29]

Uloga u društvenom i privrednom životu koju na kasnosrednjovjekovnom zapadnom Balkanu Vlasi igraju nije bila važna samo zbog proizvodnje mesa i mliječnih proizvoda, te koža, vune i sl., što su neizbježne sirovine za funkcioniranje svakog društva; već i zbog toga što zahvaljujući svojoj udomaćenosti u planinskim i brdskim dinarskim zonama oni sudjeluju u sve intenzivnijoj karavanskoj trgovini između Srbije, Bosne i Dubrovnika.[30] Najveći dio Vlaha Zahumlja i Travunije (današnje centralne i istočne Hercegovine, te današnje zapadne Crne Gore, tj. Stare Hercegovine)[31] bio je tijekom 13. i 14. st. razmješten sjeverno i istočno od Dubrovnika, i dobar dio svoga vremena provodio je u gibanjima sa stokom između planinskih predjela u gradskom zaleđu koji su korišteni za ljetne ispaše, te primorskih predjela od Stona i Pelješca sve do Konavala, gdje su se spuštali na zimske ispaše.[32] Kako je spomenuto, uz tu osnovnu stočarsku aktivnost kojom su se bavili, i prodaju stočarskih proizvoda na raznim lokalnim trgovima uključujući i sam Dubrovnik, Vlasi iz zaleđa ovog grada bavili su se i karavanskim prijevozom, tj. "ponosom" robe iz Dubrovnika u srpsko-bosansko zaleđe, te iz zaleđa natrag u grad. Smatra se kako su se kroz generacije, uslijed raznih demografskih, ekonomskih i političkih okolnosti, mnogi od tih sezonskih stočara polako sve jače vezivali za neke konkretne predjele i mikro-regije, posebno na prostoru današnje centralne i istočne Hercegovine, sjeverne i zapadne Crne Gore, te po susjednim dijelovima istočne Bosne i zapadne Srbije, čime je, obično se uzima, otpočeo proces njihove "teritorijalizacije" (trajnijeg vezivanja Vlaha za neku prostornu cjelinu i stalna naselja, nerijetko u nizinama) i sve veće orijentacije na nestočarske privredne aktivnosti.[33] No mnogi Vlasi iz šireg dubrovačkog zaleđa tijekom 14., i posebno 15. st. postajati će ponovo, uslijed raznih okolnosti pokretniji

---

[28] M. Ančić, 'Gospodarski aspekti stočarstva cetinskog komitata u XIV. st.', *Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae, Vol. 14/1* (1987), str. 73, fusnota 20.; Isti, *Jajce: portret srednjovjekovnoga grada*, Split: MHAS, 1999., str. 57-59.

[29] Radoslav Lopašić, *Hrvatski Urbari, Svezak 1*, Zagreb: JAZU, 1894., str. 1.; M. Valentić, 'O Etničkom Korijenu', str- 10-12. Donekle na tom tragu vidi i: Tomislav Raukar, *Hrvatsko Srednjovjekovlje: Prostor, Ljudi, Ideje*, Zagreb: Školska knjiga, 1997., str. 138-139.

[30] Vidi o dubrovačkim podacima za vlaške karavane: M. Dinić, *Srpske Zemlje*, str. 305-306.

[31] "Stara Hercegovina" je sjeverozapadni i zapadni dio današnje Crne Gore, tj. onaj dio povijesne Hercegovine koji je pripojen Crnoj Gori 1878., nakon rata s Turskom. Otada se koristi pojam *Stara Hercegovina* za te novostečene teritorije, a u opoziciji prema *Staroj Crnoj Gori* (ugrubo prostor današnje općine Cetinje, na koji se pojam "Crna Gora" odnosio do tada).

[32] K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 198.

[33] B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 181-201.; Branislav Đurđev, 'Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka (katun – knežina – pleme)', u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, str. 143-169.

populacijski element, a to će napose doći do izražaja kroz drugu polovinu 15. st., uslijed osmanskih provala i ratova radi kojih će veliki dio njih biti usmjeren prema zapadnijim dijelovima današnje Bosne i Hercegovine, te Hrvatske.[34] Budući da period većeg dijela 14. i 15. st. nije u fokusu disertacije, tu ću se zaustaviti s ovim kratkim prikazom.

2. Cilj i doprinos rada, te pristup istraživanju

Prošlost Vlaha na području srednjeistočnog Jadrana, tj. njegova zaleđa prije sredine 14. st. relativno je slabo obrađena, posebno kad se usporedi s količinom studija o Vlasima iz perioda od sredine 14. st. nadalje. Dio razloga za to leži i u osjetno manjoj količini izvornoga materijala koji je sačuvan za ranije periode, ali također i u nedovoljnom korištenju onog materijala koji jest sačuvan za to "rano vlaško doba" u širem dubrovačkom zaleđu. Stoga iako dosad objavljeni radovi o ovdašnjim Vlasima donose vrijedne podatke o različitim aspektima života i povijesti vlaških zajednica, kako s širih balkanskih prostora, tako i onih s područja dubrovačkog zaleđa, ima i više nego dovoljno prostora da se postojeće spoznaje nadopune, kao i da se donesu neki novi podaci i zaključci o Vlasima na ovom prostoru. Baš zato što raniji period postojanja Vlaha u zaleđu Dubrovnika nije detaljno obrađen u literaturi potrebno je pozabaviti se s prvih stotinjak godina njihova boravka na tom prostoru (od sredine 13. do sredine 14. st.), tj. prvih nešto više od pola stoljeća njihova spominjanja u dubrovačkim izvorima (ugrubo od '70.-ih godina 13. do '30.-ih godina 14. st.), jer to je period kad se izgrađuju mreže odnosa između ovdašnjih Vlaha i lokalnih populacija (po Travuniji i istočnom Humu), ali i samih Dubrovčana. Bez detaljnog pretresanja podataka o Vlasima iz najranijeg doba kroz koje ih se može pratiti u dubrovačkom zaleđu teže je razumijevanje Vlaha kroz dobar dio 14. i kroz 15. st., a obradom tog ranog razdoblja moguće je ispraviti i pojedine greške u interpretacijama vlaške povijesti na ovom prostoru, te nadopuniti saznanja i olakšati posao istraživačima koji se bave ili će se baviti temom Vlaha u kasnom Srednjem vijeku na području zaleđa srednjeistočnoga Jadrana. Konačno, upravo će s prostora u širem okruženju Dubrovnika tijekom ranog 14. st. dio Vlaha biti iseljen na područje zapadno od Neretve, a dio njih potom ka današnjoj Dalmaciji, stoga je bolje upoznavanje ovdašnjih

[34] Snježana Buzov, 'Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija', *Prilozi za Orijentalnu Filologiju, 41* (1991), str. 99-112.; Ista, 'Vlaško pitanje i osmanlijski izvori', *Povijesni Prilozi, 11* (1992), str. 41-60.

vlaških grupacija vrlo korisno u kontekstu istraživanja prošlosti hrvatskih prostora u kasnom Srednjem vijeku.

Posebno je interesantno pitanje šireg konteksta pojave Vlaha u zaleđu srednjeistočnog Jadrana: vremena u kojem se to događalo, razloga za njihovu pojavu na zapadnim obodima Srbije u doba ranih Nemanjića, te načina na koji se taj proces odvijao. Do odgovora na ta pitanja se može doći uporabom raznih srednjovjekovnih izvora, a naglasak će biti na podacima srpskih i dubrovačkih isprava za razdoblje od kasnog 12. do sredine 14. st., iako će biti korišteni i drugi srednjovjekovni izvori ovoga, kao i kasnijih perioda (kotorske isprave, osmanski defteri, itd.). Osim prostora koji postoji za upotpunjavanje spoznaja o podrijetlu vlaških zajednica koje su se počele javljati na jugozapadnom dijelu Balkana u ranom 13. st., postoje i praznine koje se tiču poznavanja ranije faze njihovoga razvoja na prostoru istočne polovine (ugrubo od Poneretavlja do Podrimlja) srednjeistočnog Jadrana – pri čemu je interesantan problem postupnog uklapanja tih skupina u šire strukture društava u okviru kojih su se u to doba našla. Uz to, ima mjesta za proučavanja demografskih kretanja i migracija – kako na područje u širem zaleđu Dubrovnika (i Kotora), tako i sa spomenutog područja na druge susjedne prostore – u kojima su također značajnu ulogu odigrale vlaške grupacije. Iako su problemi ekonomske i trgovačke, tj. privredne naravi – kada je riječ o vlaškoj ulozi u dubrovačkom zaleđu – dosada dosta pretresani, ostalo je mogućnosti da se i ta dimenzija ove teme preispita, napose kad je riječ o najranijim periodima vlaškog uključivanja u privredne tokove u južnoj polovini nemanjićke Srbije (uključujući tu i dubrovačko zaleđe), odnosno u krajevima koji se od 13. st. u srpskim poveljama nazivaju "Pomorje" ili "Pomorske zemlje". Ova će radnja povijest vlaških zajednica u 13. i 14. st. obuhvatiti kroz razmatranje procesa koji su ih društveno, ekonomski, te politički utječući na njih, oblikovali na tom prostoru, dok će ujedno nastojati razjasniti i pitanja povezana s društveno-ekonomskim, demografskim, te vojnim položajem i ulogom Vlaha u širem dubrovačkom zaleđu. U tom smislu ovaj rad nastoji ponuditi svojevrsnu "sintezu" spoznaja o Vlasima u najranijem razdoblju njihove prisutnosti na prostorima koji okružuju Dubrovnik, čime će vjerujem biti omogućeno da se daljnje proučavanje tih skupina temelji na informacijama koje su sabrane na jednome mjestu, tj. u okviru jednog istraživanja, i pritom donose osnovne spoznaje o ovom pitanju, kao i neke smjernice za moguća buduća istraživanja.

Jedan od razloga zašto fokus ove radnje počinje s 13. i završava s prvom polovinom 14. st. jest i taj što spomenuti period predstavlja svojevrsnu "razdjelnicu" na ovim prostorima, napose u političkom smislu. Sredina 13. st. doba je kad se prve vlaške skupine iz unutrašnjosti

nemanjićke države naseljavaju u zaleđe Dubrovnika, i time počinje "rani vlaški period" na tom prostoru. Kasne '20.-te i rane '30.-te godine 14. st. s druge strane, doba su kad se srpska država u vanjskopolitičkom pogledu odlučno okreće, tj. usmjerava ka Bizantu kao temeljnom objektu svoje pažnje, a istovremeno se bosanski ban, tj. dinastija Kotromanića zauzimanjem najvećeg dijela Huma učvršćuje u sjeverozapadnom zaleđu Dubrovnika. U razdoblju koje je neposredno prethodilo ovom periodu dijelovima Huma, a time i djelovima Vlaha s istoka Huma, tj. iz Zahumlja (ugrubo centralni i istočni dio Huma), vlast su privremeno uspjeli nametnuti hrvatski banovi Šubići, te je dio vlaškog stanovništva u to doba preveden zapadno od Neretve, gdje ih ranije nije bilo, a kasnije i ka Cetini. Svim tim zbivanjima došlo je do demografskog i političkog "razbijanja" vlaškog svijeta iz dubrovačkoga zaleđa, tj. disperzije dijela Vlaha po osjetno širem prostoru. Spomenute su političke okolnosti omogućile da se Vlasi od sredine 14. st. počnu javljati u bitno većem broju isprava (sve češće i u ispravama dalmatinskih komuna, a ne samo Dubrovnika i Kotora), no istovremeno su se nakon više generacija života u okviru jedne političke cjeline u zaleđu srednjeistočnog Jadrana oni našli podijeljeni između više država, iako će kasnije povijesne okolnosti opet dovoditi do novih procesa okrupnjavanja političkoga prostora u dubrovačkom zaleđu pod jednu vlast (država Tvrtka I. Kotromanića), pa potom do novog razbijanja (u 15. st.), itd. U svakom slučaju, period koji završava ugrubo s prvom trećinom, tj. prvom polovicom 14. st. predstavlja određenu "vododjelnicu", kako za šire dubrovačko zaleđe, tako i za tamošnje Vlahe, a nakon onog prvog perioda adaptacije u novim krajevima (tj. u dubrovačkom zaleđu), u trajanju od preko pola stoljeća. Vlasi će od malobrojnog privrednog i vojnog resursa smještenog u dubrovačko zaleđe od strane srpskih vladara i Crkve ugrubo sredinom 13. st., postupnim uklapanjem u lokalne političke i ekonomske mreže, do prve polovine 14. st. postati bitan ekonomski, demografski, i vojni resurs, oko kojeg će se otimati različiti politički akteri, i koji će u narednim generacijama odigrati bitnu ulogu u društvenoj povijesti srednjeistočnoga Jadrana.

Glavni fokus disertacije je na razdoblju od 1275./1278. godine, s kojim počinju prve sustavno čuvane i održavane arhivske knjige iz Dubrovnika, pa do '30.-ih godina 14. st., jer se to uklapa u vremenski "odsječak" za koji sam procijenio da predstavlja dovoljno specifičnu cjelinu u kontekstu vlaške prošlosti, kao i prošlosti ovog prostora – u odnosu na razdoblje koje nastupa ugrubo od tog vremena. Istovremeno, uzimajući u obzir enormnu količinu

sačuvane arhivske građe u Dubrovniku samo za razdoblje do konca 14. st.,[35] jasno je da je kod traženja podataka o Vlasima, kao uostalom i o bilo kojem drugom društvenom fenomenu za ovo doba Srednjeg vijeka, preporučljivo ograničiti se na neki kraći i jasnije definirani period. Određivanje takvog jednog vremenskog "odječka" uvijek je pomalo arbitrarno, no u ovome je slučaju bilo donekle olakšano kako realnom društveno-političkom specifičnošću razdoblja koje završava prvom polovinom 14. st., tako u izvjesnoj mjeri i stanjem samog izvornog materijala. Kako je period 13. st. doba pojave Vlaha u dubrovačkom zaleđu, a period prve polovice 14. st. je nešto slabije pokriven dubrovačkim notarskim i kancelarijskim spisima u odnosu na razdoblje ugrubo od sredine 14. st. nadalje – te isprava nema toliko puno da bi s njima bilo nemoguće raditi zbog kvantitete – bilo je logično i iz tih razloga fokusirati se najviše na razdoblje druge polovine 13. i prve polovine 14. st. Naravno, nisu konzultirane sve neobjavljene isprave koje su sačuvane iz tog perioda, jer je i to znatan materijal koji se sastoji od nekih 15-20 svezaka arhivskih knjiga za prva tri-četiri desetljeća 14. st. (s prosječno 150 do 200 folija, tj. listova, odnosno 300 do 400 upisanih stranica po svesku), ali nastojao sam "prekopati" veći dio tih arhivskih knjiga tražeći zapise koji spominju *Vlahe,* i govore nešto o njima. U odnosu na kasnija razdoblja za ovo razmatrano doba materijala još uvijek nema previše iz razloga što je u to doba produkcija notarijata i kancelarije u Dubrovniku još uvijek relativno skromna u odnosu na onu iz sredine, tj. druge polovine 14. st. i kasnije, pa je stoga lakše snaći se u spomenutom materijalu i sustavno da pregledati. U svrhu istraživanja prošao sam kroz veći dio materijala koji u kronološkom smislu "teče" skoro neprekinuto (uz pojedine "rupe" za rano 14. st. koje spominjem u sljedećem poglavlju) za vremensko razdoblje koje je pokriveno istraživanjem, te je kroz pregled tog materijala bilo moguće zabilježiti znatan broj slučajeva u kojima se spominju *Vlasi* u tadašnjim ispravama.[36] U tom smislu pristup koji sam primjenio u ovoj disertaciji vjerujem da omogućava donošenje uvjerljivih zaključaka za "rano

---

[35] Kao kontrast tome, vidi podatke koje donosim o (ne)očuvanosti kotorskog Arhiva u šestoj glavi disertacije, u kojoj pretresam kotorske isprave iz prve polovine 14. stoljeća.

[36] Kad bi netko htio npr. pisati disertaciju o Vlasima u dubrovačkim izvorima za drugu pol. 14. i prvu pol. 15. st., morao bi pregledati mnogostruko veću količinu građe, s možda i kojom desetinom tisuća folija. Takvo što je iznimno teško izvesti u svrhu pisanja doktorske disertacije, i to morao biti poseban istraživački projekt u trajanju bar nekoliko godina, dok bi se istraživanje u svrhu izrade disertacije koje bi bilo fokusirano na toliki vremenski period moralo zadovoljiti tek "sondiranjem" građe, ili metodom slučajnog odabira po par desetaka folija iz svake knjige pojedine arhivske serije (dakle nasumično), pa ako istraživač ima sreće naići će na poneki spomen *Vlaha*, a ako nema neće. No pritom broj spomena *Vlaha*, tj. tom metodom pregledanih isprava u kojima se oni javljaju ne bi omogućio donošenje previše čvrstih zaključaka o učestalosti pojave *Vlaha* u arhivskoj građi za istraživani period, i to baš zbog "nasumičnosti" odabira tih isprava. S druge strane, zahvaljujući tome što je građa za period koji sam ovdje istraživao još uvijek relativno skromna (iako su u pitanju tisuće folija sa zapisima), bilo je moguće sustavno pretresti znatan dio te građe, i stoga se može reći da je za potrebe ove disertacije konzultirana većina sačuvanih dubrovačkih zapisa koji spominju *Vlahe* kroz drugu pol. 13. i prva desetljeća 14. st., što vjerujem da zaključke bazirane na toj i takvoj građi čini čvršćima nego što bi bili zaključci bazirani na metodi slučajnog odabira dokumenata.

vlaško doba” u dubrovačkom zaleđu, tim više što je materijal iz tog perioda moguće uspješno kombinirati s drugim ispravama, napose srpskim (manastirskim, tj. samostanskim) poveljama i kotorskim notarskim spisima, te donekle i ranoosmanskim defterima, što cijelom istraživanju daje i osjetno širu, komparativnu perpektivu, a time i realniji pogled na prošlost vlaških populacija na području istočnog dijela srednjeistočnog Jadrana i njegova zaleđa tijekom 13. i kroz prvu polovinu 14. stoljeća.

3. Primjedbe o metodologiji i izvorima

Osnovni metodološki princip rada bazira se na analizi arhivske građe i sekundarne literature, a čemu će se pristupati uporabom komparativne metode i interdisciplinarnim razmatranjem sabranih podataka. Analiza arhivske građe omogućava donošenje solidnih zaključaka o pravnim, gospodarskim, demografskim i drugim aspektima svakodnevice vlaškog stanovništva šireg zaleđa srednjoeistočnoga Jadrana, napose dubrovačkog zaleđa. Osim toga, arhivski materijal, budući da među ostalim bilježi imena aktera različitih poslova i aktivnosti, služi i kao vrelo za određena jezična, napose onomastička razmatranja koja su od velike pomoći povjesničaru. Komparativni pristup očituje se npr. u usporedbi podataka iz različitih tipova izvora poput srpskih manastirskih povelja i dubrovačkih notarskih spisa, ali također i kombiniranjem podataka iz narativnih, notarskih, te diplomatičkih isprava iz samoga Dubrovnika. Isto tako, budući da su, kada je riječ o Vlasima, u pitanju pastoralne strukture koje su se izvorno bavile transhumantnim, tj. sezonskim stočarstvom (koje je podrazumijevalo kraće ili dulje odlaske sa stokom na ljetne i/ili zimske ispaše), koristiti će se i kombinirati istraživanja iz sfere etnologije i sociogije koja bacaju svjetlo na organizaciju i društvene strukture vlaških, tj. brdsko-planinskih pastoralnih zajednica s ovog područja.

Analiza će se vršiti, a zaključci donositi na osnovu crpljenja podataka iz dubrovačkih i kotorskih notarskih isprava, srpskih povelja i zakonika, te drugih srednjovjekovnih materijala poput bugarskih i bizantskih spisa, kao i najranijih osmanskih popisa, tj. deftera. Posebno će se nastojati utilitarizirati podaci iz srpskih srednjovjekovnih povelja, i to onih najbolje očuvanih koje obuhvaćaju doba od kasnog 12. do sredine 14. st., budući da su Vlasi dubrovačkoga zaleđa sve do ranog 14. stoljeća bili dio srpske države i društva, te upravo iz unutrašnjosti ranonemanjićke Srbije oni i počinju pristizati u zaleđe primorskih komuna na srednjeistočnom Jadranu kroz rano 13. st. Iako je ova radnja napose fokusirana na Vlahe

kakvima ih prikazuju dubrovačke isprave, i to Vlahe iz šireg zaleđa toga grada, nemoguće je ovoj temi pristupati samo na osnovu dubrovačke arhivske građe. Svi povijesni izvori koju su na raspolaganju istraživačima posjeduju svoje "defekte", tj. nedostatke, stoga je potrebno pokušati nekako zaobići ih, ili makar umanjiti njihovu pristranost, tj. limitiranost. Konkretno, za problem dubrovačkih izvora, tj. pokušaja da se na osnovu njih upoznaju društvene strukture s prostora s kojima su Dubrovčani dolazili u kontakt tijekom prošlosti, neka je korisna opažanja iznio Mladen Ančić: *...iako su u Dubrovniku od druge polovice 13. st. nastajale i sustavno se čuvale ogromne količine pisanih dokumenata, ipak je to krajnje jednostrana vrsta vrela koja bilježe gotovo isključivo ono što je bilo predmetom interesa samih Dubrovčana. ... Dubrovčani u svojoj dokumentaciji nisu bilježili ono što bi današnji povjesničar očekivao i želio, a nije bila rijetkost ni nastojanje da se stvari predstavljaju u krivom svjetlu ako je tko od autora vrela iz toga mogao ostvariti kakvu korist. ... navodi i činjenice koji se u toj dokumentaciji mogu naći jednostrano bilježe stvarnost isključivo iz kuta interesa samih Dubrovčana, i to uglavnom poslovnih ljudi. ... Autori te dokumentacije jednostavno nisu imali interesa i želje registrirati oblike života i organizacije u krajevima u koje su ih vodili njihovi poslovi, nego su samo bilježili ono što je bilo predmetom njihova poslovanja.*[37]

Naravna stvar, sve ovo iznad rečeno za Dubrovnik i tamošnje arhivske isprave vrijedi načelno i za bilo koje druge izvore iz bilo koje druge sredine. Uvijek je posjedovanje izvornoga materijala koji obaviještava o nekome ili nečemu iz samo jedne perspektive ozbiljan nedostatak za povjesničara, kao i sociologa. U tom smislu najmanje problematičan pristup podrazumijevao komparativnu metodu, tj. korištenje izvora više vrsta, kao i izvora s više strana, što bi moglo bolje osvjetili neki fenomen nudeći podatke o njemu iz raznih perspektiva. U tom smislu kao jedino logično riješenje nametnuo se pokušaj da kombinirajući dubrovačke i srpske isprave iz 13. i 14. st. pokušam dobiti jasniju predožbu o vlaškim društvima iz zaleđa istočnog dijela srednjeistočnoga Jadrana u kasnom Srednjem vijeku. Takav pristup po automatizmu predstavlja svojevrni otklon od naslova same teme disertacije, ali je neizbježan ukoliko ne želim, oslanjajući se na izvore samo dubrovačke provenijencije, stvoriti sliku prošlosti koja bi bila *neodrživa* zbog svoje ograničenosti, monoperspektivnosti.[38] Stoga sam u nastojanju da izbjegnem sliku Vlaha koja bi mogla vrlo lako biti previše

[37] M. Ančić, *Na Rubu Zapada*, str. 181. Vidi o manjkavosti srednjovjekovnih izvora na primjeru dubrovačkih sudskih spisa, u: Zdenka Janeković-Römer, *Maruša ili Suđenje Ljubavi – Bračno-Ljubavna Priča iz Srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb: Algoritam, 2008., str. 16.
[38] Koliko je takva opasnost realna najbolje se vidi na osnovu opažanja koja donosim u jedanaestoj glavi rada.

jednostrana i nedovoljno informativna, znatan dio teksta disertacije gradio kroz pokušaj spajanja dubrovačkih podataka s onima koje donose i ne-dubrovački izvori. Uz komparaciju izvora s više strana, tj. uz različitih sredina, fokusirao sam se i na konzultiranje isprava različite naravi. Tako, kada je o dubrovačkim izvorima riječ, koristim i nešto diplomatičkog materijala, uz dakako daleko najviše isprava iz notarijata, te poneki narativni izvor. Iako je diplomatičkog materijala jako malo, a ni podaci iz dubrovčkih narativnih izvora nisu posebno obilni, ipak omogućavaju da se spoznaje bazirane na notarskim i kancelarijskim spisima upotpune. Slično sam radio i sa srpskim ispravama, gdje sam uz povelje koje su vladari izdavali manastirima (samostanima) koristio i poneku diplomatičku ispravu, te najranije sačuvane notarske isprave iz najvećeg primorskog centra srpske države ovoga doba, Kotora.

*

Kako će se u radnji najviše pozornosti posvetiti materijalu dubrovačke provenijencije, na ovome mjestu reći ću nešto više upravo o tim ispravama, i to prije svega o objavljenim i neobjavljenim notarskim i kancelarijskim materijalima (dok će ostale biti spomenute na pojedinim mjestima u disertaciji kada za time bude potrebe). Ta je građa, tj. onaj njen najraniji dio koji počinje sa ‘70.-im godinama 13. st., donekle potcijenjena i nedovoljno istražena u kontekstu vlaške problematike. Budući da se ugrubo sredinom 13. stoljeća Vlasi pojavljuju u Travuniji i na istoku Huma, pokazalo se nužnim u istraživanju njihove prošlosti fokusirati se posebno na 13. st., jer je ono ključno za razumijevanje okolnosti i približnog vremena doseljavanja prvih Vlaha u krajeve oko Dubrovnika. Što se spomena Vlaha u dubrovačkim ispravama tiče, osim nekoliko spomena imena *Vlah* koji postoje u diplomatičkim ispravama Dubrovnika iz prve polovine 13. st. (povelje Stefana Nemanjića i bana Ninoslava), te nekoliko spomena u narativnim izvorima iz Dubrovnika s konca Srednjega vijeka, tj. početka ranog Novog vijeka (“Anali” Nikole Ranjine, “Anali/Kronika” Dubrovačkog Anonima, i “Kraljevstvo Slavena” Mavra Orbina), apsolutna većina najranijeg metrijala u kojem se spominje naziv *Vlah*, te informacije o nositeljima toga imena dolazi iz zapisa proizvedenih u dubrovačkoj kancelariji i notarijatu, te sačuvanih za period od sredine ‘70.-ih godina 13. st. nadalje. Zato će se u ovom radu nastojati navesti najveći dio slučajeva u kojima se spominje *Vlahe* od sredine ‘70.-ih godina 13. st. do ugrubo ‘30.-ih godina 14. st., u objavljenim i neobjavljenim ispravama iz dubrovačkog arhiva (uz neizbježna povremena

odstupanja od tog kronološkog okvira). U stranu svi ostali korišteni izvori, budući da je dubrovački materijal primarni kad se govori o Vlasima u humsko-travunijskom pograničju, nije na odmet dati i neke osnovne informacije o sačuvanoj arhivskoj građi srednjovjekovnoga Dubrovnika, kao i o utjecaju koji (ne)sačuvanost te građe ima na sam pristup istraživanju. Prema mojim grubim procjenama (pravljenim na osnovu konzultiranja literature, popisa arhivskih serija koje se nalaze u Državnom Arhivu u Dubrovniku, višemjesečnog istraživanja tih arhivskih serija u dubrovačkom Arhivu tijekom prve polovine 2013. godine, te razgovora s glavnim arhivistom, gospodinom Zoranom Perovićem) samo za 13. i 14. stoljeće (do godine 1400.-te) u Arhivu u Dubrovniku sačuvano je ugrubo između 120 i 130 tomova, tj. svezaka arhivske građe (od čega je oko 2/3, odnosno ugrubo 80-ak tomova još uvijek neobjavljeno); dok samo za 15. st. ima sačuvano još barem toliko građe. Dakle, ako se uzme da u prosjeku ima oko 200 folija (listova) po tomu/svesku, riječ je o možda i 50 000 folija, tj. i do 100 000 stranica (vjerojatno nešto manje) dokumenata (većina je na latinskom i talijanskom, a manji dio na slavenskom, napose na ćirilici).[39]

Vezano za razdoblje koje je ovdje u fokusu, što se objavljenih spisa iz Dubrovnika tiče ima ih priličan broj, iako većina istih pokriva period nakon onoga koji me ovdje interesira. Tu je recimo arhivska serija *Reformationes* (*Zapisnici triju Vijeća*) koja je uglavnom i objavljena još u 19. st. u izdanju JAZU.[40] Doduše, ta publikacija ima brojne nedostatke, ali sam u njoj ipak pronašao korisnoga materijala za ovo doba.[41] Za istraživano su razdoblje i temu daleko korisnije arhivske isprave koje su objavljene u publikaciji *Kancelariski i Notarski Spisi,* te u seriji *Monumenta Historica Ragusina,*[42] a koje pokrivaju period do prvih godinu ili dvije 14. stoljeća. Za kasnije razdoblje u najvećoj se mjeri treba oslanjati na neobjavljene isprave (izuzev nešto materijala koje za prvu pol. 14. st. donosi već spomenuta serija *Reformationes,* koja je u većoj mjeri objavljena u publikaciji *Monumenta Ragusina – Libri Reformationum*).

---

[39] Vidi usput jedan od zasad najboljih i najdetaljnijih pregleda dubrovačkih arhivskih serija: Josip Gelčić, 'Dubrovački Arhiv', *Glasnik Zemaljskog Muzeja, XXII* (1910), str. 537-588. Zahvalan sam gospodinu Zoranu Peroviću, arhivistu u Državnom Arhivu u Dubrovniku, što mi je ustupio kopiju ovoga Gelčićevog rada čime mi je bitno olakšao snalaženje u labirintu arhivskih spisa koji se čuvaju u Dubrovniku. Jednako tako zahvaljujem g. Peroviću na tome što mi je omogućio uvid u pisaćom mašinom kucani tekst ("knjigu") s naslovom *Javna Uprava,* u kojoj se (u prvoj glavi: 'Dubrovačka Republika i Francuska Uprava', na str. 1-87.) donosi svojevrsni inventar sačuvane, i u arhivske serije organizirane građe za period od godine 1022. pa do sredine 19. st. Što se objavljenih izvora dubrovačkog arhiva tiče, vidi pomalo zastarjelu, ali i dalje korisnu publikaciju: Vinko Foretić, 'Dosadašnji rezultati i daljnje potrebe izdavanja arhivskih izvora Historijskog arhiva u Dubrovniku i ostalih dubrovačkih historijskih vrela', *Arhivski vjesnik, God. XIII, Sv. 13* (1970), str. 445-461.

[40] I. K. Tkalčić, J. Gelčić, *Monumenta Ragusina – Libri Reformationum, Vol. 1-5,* 1879-1897.

[41] Neke nedostatke je davno pobrojao: K. Jireček, 'Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium. Volumen X et XIII. Monumenta Ragusina', u: M. Dinić, *Zbornik Konstantina Jirečeka, I,* str. 321-338.

[42] G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, 1932.; G. Čremošnik, J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. 1-4,* 1951-1993.

Od neobjavljenih spisa konzultirao sam različite arhivske serije i njihove sveske, od kojih ovdje navodim tek one iz prve polovine 14. st.[43] Serija *Diversa Notariae* (*Razni zapisi notarije*) počinje sa sveskom koji sadrži godine 1310.-1313., pa slijede 4 sveska koja završavaju s godinom 1330.[44] Potom dolazi serija *Lamenta Politica* (*Političke tužbe*) od koje je sačuvan jedan svezak za ovo rano doba, i to za godine 1312.-1213. (sadrži svega 46 listova, tj. folija), i tu se nalazi svega nekoliko zapisa vezanih za Vlahe.[45] Serija *Debita Notariae* (*Dugovi notarije*) za ovo doba u svom drugom svesku sadrži tek godine 1335.-1339., dok za prva desetljeća 14. st. nema sačuvanih isprava.[46] Još je gore sa serijom *Distributiones Testamentorum* (*Izvršenja oporuke*) čiji prvi svezak kreće tek s 1349.;[47] i *Venditiones Cancellariae* (*Prodaje objavljene u kancelariji*) koja počinje s 1352.[48] Doduše tu je serija *Testamenta Notariae* ili *Testamenta de Notaria* (*Oporuke notarije*, tj. *notarijata*), no ona je od slabe vrijednosti jer svezak drugi (za period 1295.-1333. god.), treći (1324.-1348.), i četvrti (1299.-1365.) sadrže svega oko 250 folija (koje dobrim dijelom pokrivaju razdoblje koje dolazi nakon onoga koje me ovdje zanima).[49] Ovdje neću nepotrebno nizati i neke druge arhivske serije koje sam u Dubrovniku konzultirao u potrazi za Vlasima (i koje sadrže isprave i za kasnije dijelove 14. st.), već tek jednu važnu: *Diversa Cancellariae* (*Razni zapisnici*

---

[43] Nisam u svima njima našao podatke o Vlasima, već kasnije u radu citiram samo one serije i sveske u kojima sam našao podataka. Isto tako, arhivske serije i sveske tih serija koji su iz kasnijega razdoblja (sredina i druga polovina 14. st.) slabije sam koristio, i nisam ih sustavno pretresao za razliku od ovih ranijih, jer je to kasnije doba izvan direktnog fokusa ove disertacije. One dokumente iz kasnijih perioda koje sam koristio citiram u ovom radu na više mjesta, ali sad ih ne spominjem radi uštede prostora. Sve u ovoj disertaciji citirane i korištene arhivske serije i svesci iz Državnog Arhiva u Dubrovniku (DAD) navedeni su i u popisu literature na kraju rada.

[44] Navodim pune nazive spomenutih svezaka serije *Diversa Notariae*, onako kako stoji na arhivskim svescima u Državnom Arhivu u Dubrovniku (DAD): Ser. 26, br. 1, god. 1310-1313. Listova: 235.; Ser. 26, br. 2, god. 1313-1318. Listova: 144; Ser. 26, br. 3, god. 1318-1320. Listova: 352; Ser. 26, br. 4, god. 1324-1325. Listova: 175; Ser. 26, br. 5, god. 1324-1330. Listova 280.

[45] Ser. 11, br. 1, god. 1312-1313. Listova 46. Ovaj je kratki arhvski sveščić objavljen u: Nella Lonza, Zdenka Janeković-Römer, 'Dubrovački "Liber de meleficiis" iz 1312-1313. godine', *Radovi – Zavoda za Hrvatsku Povijest, Vol 25, No. 1* (1992), str. 173-228.; ali sam ja 2013., ne znajući za taj rad, i ovaj materijal pregledavao u arhivu i koristio, pa ga stoga spominjem u radu.

[46] Ser. 36, br. 2, god. 1335-1339. Listova – svezak "2" ima 287 listova, a svezak "2b" ima 6 listova (skupa: 293 lista/folije). Ovdje niti za serije koje sam spomenuo, niti za one koje ispod spominjem ne uračunavam materijale iz tih serija koji su objavljeni u *Monumenta Historica Ragusina*, od G. Čremošnika i J. Lučića, budući da *Monumenta* obuhvaća posljednja desetljeća 13. st. i svega prvih par godina 14. st. Postoje dakle i raniji i kasniji svesci, i gore spomenute serije *Deb. Not.* i drugih serija u dubrovačkom arhivu, no ja na ovom mjestu spominjem samo one sveske tih arhivskih serija koji pokrivaju za ovo istraživanje najvažniji period od prvih nekoliko desetljeća 14. st., a da pritom ti arhivski materijali nisu već bili objavljeni.

[47] Ser. 10.2, br. 1, god. 1349-1354. Listova: 160 + add. 18 + add. 23 = Listova 201.

[48] Ser. 31.1, br. 1, god. 1352-1360. Listova 235.

[49] Oznake ovih svezaka su: Ser. 10.1, br. 2, god. 1295-1333. Listova 63; Ser. 10.1, br. 3, god. 1324-1348. Listova 82.; Ser. 10.1, br. 4, god. 1299-1365 (?). Listova 70 + 43. Sve skupa: 113 (?). Neke su arhivske serije, tj. sveščići u dubrovačkom arhivu posloženi, tj. sortirani na dosta neobičan način, a već spomenuti primjeri nisu jedini. Vidi članak: J. Gelčić, 'Dubrovački arhiv', str. 537-588.; koji donosi drugačiji raspored nekih serija, tj. materijala po njima, a koji su u međuvremenu drugačije sortirani, pa tako Gelčiću (na str. 557.) svezak 4. serije *Testamenta Notariae* ide od god. 1347. do 1365., i ima 84 folije/lista; dok danas (2013.) u arhivu na spomenutoj kutiji u kojoj se čuva taj svezak piše 1299.-1365., i ima 113 folija kako sam gore i naveo.

državne kancelarije).[50] Od neobjavljenih isprava iz te serije koje pokrivaju najvažnije razdoblje za ovo istraživanje, prvo dolaze zapisi iz 4. sveska, za godine 1305.-1306. (raniji su objavljeni u *Monumenta Historica Ragusina*), a potom dolaze one knjige ove serije koje idu do 8. sveska (1325-1327) i 9. sveska (1328-1330).[51] Jedan od problema koji se susreću kod sačuvanih dubrovačkih dokumenata za prva tri-četiri desetljeća 14. st. jest što su ponekad puni "rupa" u smislu da u nekima od njih nedostaju pojedine godine, a u nekima i po čitavo desetljeće, što je posebno slučaj s možda i najzanimljivijom serijom, *Diversa Cancellariae*, tj. s njenih nekoliko najranijih sačuvanih svezaka koje sam pretresao u potrazi za *Vlasima*.[52] Iz toga razloga mnoge će povijesne epizode i pojave iz ovoga razdoblja ostati ili nepoznate, ili nedovoljno razjašnjenje, budući da su zapisi o njima nepovratno izgubljeni.

4. Struktura i sadržaj disertacije

Sama radnja podijeljena je na tematske cjeline, sukladno proučavanom sadržaju, ali i na kronološke, u nastojanju da se suvislim redom prati i prezentira napose dubrovačka pisana građa. Postoje tri tipa izvora koji potječu iz Dubrovnika i spominju *Vlahe* u razmatranom razdoblju: diplomatički, kancelarijski/notarski i narativni. Njihova je uporaba donekle prilagođena raspredu glava, pa tako diplomatičku građu koristim na početku rada, notarsku kroz sredinu i drugi dio rada, a narativne izvore na samome kraju doktorskog rada (s tim da se po potrebi nekim narativnim izvorima koristim i u ranijim dijelovima disertacije).

Nakon ovog Uvoda, tj. *prve glave,* dolazi *druga glava* u kojoj govorim o etimologiji naziva *Vlah* i značenjima tog pojma, tj. evoluciji u značenju te etikete u Srednjem vijeku. Sasvim kratko nastojim pojasniti u kojem je smislu došlo do primjene u značenju, tj. obogaćivanju značenja pojma *Vlah* do kasnog srednjovjekovlja: od generičke slavenske oznake za (romanskog) "stranca" u ranom Srednjem vijeku, do oblikovanja kategorije *Vlah*

---

[50] Za potrebe ove disertacije konzultirane su i druge arhivske serije iz kasnijega perioda, pa tako npr. i *Lamenta de Foris*, tj. *Lamentationes de Foris* (*Žalbe izvana (izvan Grada)*, tj. *Tužbe kaznenih djela izvan grada*): Ser. 52, br. 1; god. 1370-1373. Listova 145 s jedne i 67 s druge strane – zajedno 211. To je inače jedini svezak ove serije za 14. st. Konzultiranje materijala iz druge polovine 14. st. potvrđuje već poznatu činjenicu da se tamo Vlasi mnogo češće javljaju. No za potrebe ovog rada te kasnije materijale konzultirao sam osjetno manje, pa ovdje to ne navodim detaljno, već će biti navedeni na mjestima u disertaciji gdje se pozivam na takve isprave.

[51] Ser. 25, br. 4, god. 1305-1306. Listova 123 + add. Listova: 123; Ser. 25, br. 5, god. 1312-1314. Listova 214; Ser. 25, br. 6, god. 1320-1322. Listova 241; Ser. 25, br. 7, god. 1323. Listova 48; Ser. 25, br. 8, god. 1325-1327. Listova 249; Ser. 25, br. 9, god. 1328-1330. Listova 214.

[52] Što se vidi iz podataka navedenih u prethodnoj fusnoti.

kao socio-ekonomske, te napose pravne kategorije u kasnom srednjovjekovlju. Sažeto se osvrćem na sadržaj tog pojma ukazujući na to da u kasnom Srednjem vijeku pojam *Vlah* na zapadnobalkanskim prostorima nije imao lingvističke konotacije kakve je imao u periodu do ranoga 13. st. u ovim krajevima, već je kroz kasni Srednji vijek taj pojam prije svega pokrivao pravni i socio-ekonomski sadržaj. Dakako, pravno-ekonomska kategorija *Vlah* istovremeno je mogla funkcionirati i kao okvir s kojim su se sami nosioci imena Vlah identificirali, tj. kroz koji se oblikovao i vlaški kolektivni identitet, s tim da je oblikovanje takve "vlaškosti" mnogo više bilo pod utjecajem izvanjske intervencije (vlasti), nego pod utjecajem volje i djelovanja samih Vlaha (koji su kao kategorija podložne populacije u većini balkanskih država ovoga doba imali limitiranu društvenu autonomiju, tj. bili su bez značajnijih vlastitih društvenih instutucija, a time i s reduciranom mogućnošću samooblikovanja vlastitoga kolektiva).

Budući da najraniji dubrovački izvori koji spominju pojam *Vlah* potječu iz prve pol. 13. st., i u pitanju su povelje o odnosima sa Srbijom i potom Bosnom, u *trećoj glavi* bavim se izvorima diplomatičke naravi, tj. tim poveljama, i objašnjavam da se pojam *Vlah* koji se u njima javlja ne odnosi na Vlahe koji su glavni predmet mog istraživanja – a to su pastoralne, tj. stočarske strukture koje se će pojaviti u dubrovačkom zaleđu sredinom 13. st. – već na same Dubrovčane. Razmatranja koja se donose (u drugoj, trećoj, i četvrtoj glavi) pomažu shvatiti zašto su Dubrovčani do ranog 13. st. nazivani (i) *Vlasima*, a zašto ubrzo potom (već od ranog 13. st. u Srbiji, te ugrubo sredine 13. st. u Bosni) taj naziv nestaje kao etiketa za Dubrovčane (i uopće primorce romanskog jezika) – ali se istovremeno koristi kao etiketa za transhumantne brđansko-stočarske grupacije iz unutrašnjosti Srbije. Za razliku od semantičke vrijednosti pojma *Vlah* koji je na srednjeistočnom Jadranu imao značenje "stranca" (geopolitičkog, pa i jezičnog), semantička vrijednost pojma *Vlah* koja je preuzeta u 12. st. u srednjovjekovnu Srbiju s centralnog Balkana (iz Bugarske i Bizanta) bila je nešto drugačija, i njome se označavalo u istočni dio srpske države nedavno uvedenu populaciju koja je primarno bila obilježena sezonskim stočarskim aktivnostima i polu-vojničkom službom. To je, potonje značenje pojma *Vlah*, postupnim naseljavanjem Vlaha iz tadašnje uže Srbije u njene južne dijelove (*Pomorje*), negdje od drugog i trećeg desetljeća 13. st., počelo potiskivati ranije značenje toga pojma (koje se i samo negdje s prelaska 12. na 13. stoljeće polako počelo gubiti na srednjeistočnom Jadranu uslijed sve jačega isticanja i afirmiranja lokalnih, komunalnih identiteta u ovdašnjim primorskim gradovima, a nasuprot generičkome pojmu *Vlah* koji su okolni Slaveni dotad koristili za primorske romanske populacije u priobalnim komunama). Pred kraj glave ukratko govorim i o pred-vlaškim stočarskim strukturama na

ovom prostoru, tj. ukratko obrazlažem razlike između njih i vlaških stočara koji će se javljati tek kasnije.

Potom dolazi *četvrta glava* koja se bavi objašnjavanjem okolnosti u kojima se Vlasi pojavljuju u nemanjićkoj Srbiji kroz drugu polovinu, tj. kasno 12. st., da bi se od ranog 13. st. naslućivalo postupno premještanje i koloniziranje dijela tih Vlaha s istoka ka središtu i jugu te države. Nešto detaljnije govori se i o Vlasima na manastirskim vlastelinstvima po Srbiji, njihovom smještaju, te funkciji u tadašnjem srpskom društvu, za što su koristan izvor srpske povelje crkvama i manastirima iz ranog nemanjićkog doba (12.-13. st.). Kako je po mom sudu pojava Vlaha u Pomorju (tj. po Zeti i Travuniji, a potom i istoku Huma) usko vezana za djelovanje srpskog vladara i crkvenih struktura, rasprava koja se donosi u ovoj glavi olakšava shvaćanje okolnosti pojave Vlaha u zaleđu Dubrovnika, kao i razumijevanje ranijih dubrovačko-vlaških poslovnih veza iz perioda dok su ovi još boravili nešto dalje od dubrovačkog zaleđa, na posjedima po unutrašnjosti tadašnje Srbije. Pojavu Vlaha na zapadu nemanjićke države valja prije svega zamišljati kao rezultat preseljavanja vlaških pojedinaca i skupina s crkvenih i vladarevih zemalja iz unutrašnjosti, jer oni su prema svemu što se zna, bar u 12. i 13. st., bili *jedini* akteri koji su Vlahe držali u iole relevantnom broju. Razmještaj Vlaha ka zapadu tadašnje srpske države, tj. širem zaleđu Dubrovnika bio je napose motiviran privrednim i donekle vojnim razlozima, tj. stočarskim i ponosničkim poslom (transport tereta) koji su Vlasi odrađivali za vladare i manastire, te vojno-stražarskom službom koju su povremeno mogli vršiti na ovim prostorima (izvori potvrđuju polu-vojnu funkciju Vlaha kao bitnu dimenziju njihove upotrebe po dijelovima Balkana od ranog srednjeg vijeka). Izvjesno je da iz istočnih i središnjih dijelova srpske države Vlasi ne dolaze kroz 13. st. i kasnije na zapad slučajno, niti su samoinicijativno "otputovali" u potrazi za "boljim životom", kako se nekad misli. Vlasi nisu bili slobodni ljudi koji su sami birali kuda će i kako putovati, te gdje će živjeti, a istovremeno oni su u ovo doba malobrojna populacija, stoga su za vladara bili suviše značajan resurs da bi njihovo pojavljivanje na nekom prostoru bilo rezultat kakve slučajnosti ili "privatne inicijative". Njihova je pojava u širem zaleđu Dubrovnika ugrubo od sredine 13. st., bar da se može pratiti u ranim izvorima, vezana napose za posjede Žičkog crkvenog vlastelinstva (čiji posjedi dopiru do Travunije) i Humskog eparhijskog vlastelinstva (s centrom u Stonu), te za službu "graničara" koju su neki od Vlaha vršili u širem dubrovačkom zaleđu po vladarskim posjedima (možda upravo od '50.-ih godina 13. st. nadalje, jer tada srpski kralj Uroš I. (1243.-1276.) sudjeluje u sukobima sa svojim rođacima Miroslavljevićima iz zapadnog Huma, kao i s Dubrovčanima). Pritom nisu svi Vlasi na isti

način pristigli u ove predjele, već su neki vjerojatno kolonizirani u skupinama, a neki kao pojedinci ili rodovi postupno, u početku povremeno pristižući kroz Travuniju noseći terete i robu za Dubrovnik, ali i s manastirskih posjeda iz unutrašnjosti Srbije ka stonskom kraju i obrnuto (jer je Humsko vlastelinstvo bilo "razbacano", tj. imalo posjeda ne samo po Humu, već i u Hvosnu, Polimlju, i Potarju, gdje su izgleda bili smješteni prvi poznati Vlasi Humskog vlastelinstva). Na sjeveroistoku Travunije su Vlasi možda bili prisutni i od nešto ranijeg perioda (negdje iza 1220.), i to po tamošnjim posjedima Žičkog vlastelinstva (koje je inače imalo posjede u raznim dijelovima srpske države: širom Raške, po Zeti, Travuniji, i Hvosnu).

U *petoj glavi* disertacije raspravljam o nekoliko zanimljivih pitanja iz svakodnevnog život Vlaha. Donose se osnovne informacije o njihovom načinu života, poslovima kojima su se bavili, te ustroju njihovih zajednica. Posebna pažnja posvećena je sezonskom stočarenju, tj. transhumance i problemima koji su vezani za tu aktivnost, a radi kojih se u literaturi Vlahe nerijetko bezrazložno etiketira kao "lutalice", "nomade", i sl. Naime, nomadizma na Balkanu nije bilo u Srednjem vijeku, niti su transhumantni stočari ikuda "lutali", već su imali jasno definirane prostore po kojima su se kretali sa stokom, na svoje ljetne i zimske ispaše. Iako se "pokretnost" Vlaha, tj. njihova ciklična gibanja sa stokom na sezonske ispaše nekad doživljavalo kao znak "neuhvatljivosti" istih od strane državnih vlasti i okoline, u ovoj glavi pokazujem ne samo da to nije točna percepcija, već da je umnogome zahvaljući sezonskom stočarenju Vlaha i njihovoj razbijenosti u male skupine kako bi se lakše moglo sa stokom odlaziti na sezonske ispaše, dolazilo i do njihove lakše jezične asimilacije. Pritom je zaleđe srednjeistočnog Jadrana u odnosu na neke druge dijelove Balkana prostorno razbijenije u smislu raspoloživosti resursa za stočarenje, i ne dozvoljava pretjerano veliku koncentraciju stočarskih skupina i njihovih stada u jednom mikro-prostoru ili regiji, već nagoni manje stočarske skupine na disperziju po većem prostoru. To je po mom sudu, uz druge okolnosti koje spominjem u radu samo olakšavalo jezičnu asimilaciju Vlaha u slavofonu okolinu (tj. jezičnu asimilaciju onog dijela Vlaha koji je u kasnom Srednjem vijeku po zapadu Balkana još uvijek koristio i romanske govore), jer što su skupine govornika nekog jezika raspršenije i pritom podijeljene u manje cjeline, to ih je lakše jezično i kulturološki uklopiti u sredinu u kojoj se nalaze. Ujedno u ovoj glavi nastojim ponešto redefinirati, tj. revalorizirati koncept "teritorijalizacije" Vlaha, koji se obično shvaća kao smještanje vlaških grupa u stalna naselja i na neki uži prostor u kojem obitavaju najveći dio godine, a u opoziciji prema njihovom navodnom "nomadizmu" i većoj pokretnosti koji su bili prisutni prije "teritorijalizacije". Kako Vlasi nisu bili "nomadi", već sezonski stočari s definiranim zonama kretanja, te

propisanim pravima i obavezama prema srednjovjekovnoj državi, koncept "teritorijalizacije" umnogome gubi smisao, jer iako nisu uvijek boravili na istome mjestu, već su povremeno morali putovati sa stokom u potrazi za ispašama, Vlasi su bili vezani za određene prostore i teritorije, kao i za naselja koja su napuštali i vraćali se u njih ovisno o sezoni. U tom smislu uobičajeno ponašanje Vlaha podrazumijevalo je propisanu zonu u kojoj su se sezonska kretanja sa stokom odvijala, kao i definiranu geografsku cjelinu unutar koje su Vlasi provodili veći dio vremena tijekom godine. Zato u ovoj glavi upozoravam na to da "teritorijalizaciju" Vlaha ne treba zamišljati kao proces koji se počeo intenzivnije odvijati tek u posljednjim generacijama srednjovjekovlja, što je uobičajeno mišljenje u literaturi, već kao proces koji je trajao oduvijek: čim bi se neka skupina ovih sezonskih stočara našla na nekome prostoru, tj. bila tamo naseljena, počela se na njega tsmještati i za njega trajnije vezivati. Da je tome tako, potvrđuju i podaci iz ranosrednjovjekovnog Bizanta i Bugarske, o čemu također govorim. Okolnost da "teritorijalizacija" Vlaha nikad ne počinje jer nikada ni ne prestaje, olakšava shvatiti zašto se već u kasnom 13. st., svega nekoliko desetljeća po dolasku prvih Vlaha u humsko-travunijske krajeve, u dubrovačkim zapisima pojavljuju pojedinci ili grupe koje su očito trajno naseljene i vrlo dobro uklopljene u lokalne društveno-ekonomske mreže u zaleđu, ili čak u samome gradu, te zašto nije uvijek bilo potrebno čekati po nekoliko generacija da bi se Vlasi, koji su tamo počeli doseljavati ugrubo sredinom 13. st., vrlo polako "smjestili" u zaleđe grada i tek potom postupno počeli uklapati u lokalne društvene mreže. Osim navedenih opažanja u ovoj glavi ima i ponešto govora o problemu izvorne građe poput manastirskih povelja, koje za periode 12. i 13. st. o strukturi vlaških društava i njihovim osnovnim društvenim ćelijama poput "katuna" otkrivaju mnogo manje nego izvori iz 14. st. Sklon sam misliti da je jedan od primarnih razloga za takvo stanje u izvorima naprosto njihova relativna malobrojnost za ovo rano doba, a istovremeno nije tek riječ o još uvijek skromnoj produkciji pisanog materijala za period dobrog dijela 13. st., već i o nezainteresiranosti državne administracije za detalje koji se u daleko većoj mjeri u ispravama pojavljuju kroz 14. st. Tome je tako jer je i državni aparat u 12. i dobrom dijelu 13. st. slabije razvijen, a sklonost razvoju "birokratske svijesti" i"administrativnog mentaliteta" još je uvijek prisutna u ograničenoj mjeri. Razvojem državnoga aparata mijenja se i odnos prema podanicima, pa tako i Vlasima, radi čega povelje od kasnog 13. i ranog 14. st. donose mnogostruko više detalja nego one ranije. U ovoj se glavi ukratko osvrćem i na problem ekspanzije Vlaha, tj. postupnog porasta njihove važnosti i brojnosti kroz 13. i 14. st. Uz političke utjecaje (kolonizacija) i vojne potrebe koji su bili ključni za ovu pojavu u pojedinim periodima kasnog Srednjeg vijeka, bitan faktor dugoročnog rasta važnosti Vlaha su i povećanje obujma trgovačke aktivnosti i

eksploatacije ruda (radi čega dolazi i do rasta potrebe za radnom snagom u transportu raznih roba), kao i pojačana eksploatacija šumskog fonda (za građevinske, rudarske, itd. aktivnosti) uslijed koje rastu površine pogodne za zemljoradnju i stočarenje. Ujedno je i opći porast populacije na širem prostoru istočnog Jadrana vodio povećanoj potrebi za prehrambenim artiklima stočarske provenijencije, što je također utjecalo na Vlahe, tj. njihovu ekspanziju.

Od *šeste glave* disertacije prisutna je znatnija utilitarizacija notarskih isprava u svrhu rasprave o Vlasima. Tu je posebna pozornost posvećena informacijama koje donose kotorske isprave za prvu polovinu 14. st., a koje na nekim mjestima nadopunjavam informacijama iz dubrovačkih isprava istoga perioda. Izuzev kraće rasprave o stanju kotorskih izvora za 14. st., posebno u usporedbi s dubrovačkim materijalom koji je daleko bolje očuvan za to doba, većina je šeste glave posvećena pokušaju da kroz kotorske zapise zabilježim pojedince ili grupice koje se javljaju pod vlaškim imenom, kao i one koje se može pokušati povezati s aktivnostima koje se obično vezuju za Vlahe i/ili Arbanase.[53] Izuzev ponekog spomena etikete *Vlah*, kotorske isprave iz ranog 14. st. o toj populaciji šute. No pažljivim iščitavanjem sačuvanih notarskih i kancelarijskih zapisa s vremena na vrijeme "ispliva" neka vijest od manje ili veće važnosti, u kojoj se javljaju pojedinci ili katuni koji očito imaju vlaški "background". Ipak, nisu svi ljudi koje se može povezati sa stočarenjem bili Vlasi, jer je stočara na zapadnobalkanskim prostorima bilo i prije pojave Vlaha, stoga u ovoj i sljedećoj glavi disertacije na te stvari upozoravam dajući primjere takvih stočara iz kotorskih i dubrovačkih zapisa. Za razliku od vlaških skupina koje je bez da ih se etiketira vlaškim imenom u izvorima teško prepoznati zbog činjenice da su većina istih već jezično gledajući slavofono (ili slavensko-romansko, tj. bilingvalno) stanovništvo, i imaju gotovo uskljućivo slavenska imena u kasnom Srednjem vijeku u zaleđu istočnog Jadrana, s Arbanasima je situacija za nijansu drugačija. Arbanasi u znatnijoj mjeri postaju dio srpskog društva dobrih stotinjak godina nakon Vlaha (tj. tek krajem 13. st.), a i prije toga su bili slabije izmješani s

[53] U srednjovjekovnim slavenskim izvorima brdsko-stočarske populacije iz šireg zaleđa Drača, tj. iz oblasti *Arban(on)* ili *Rab(a)n*, nazivaju se u sg. *Arbanas(in)*, a u pl. *Arbanasi*. Vidi usput: Gojko Vukčević, *O Porijeklu Ilira: Multidisciplinarna istraživanja porijekla stanovništva Zapadnog Balkana iz praistorijskog doba*, Podgorica-Nikšić: Unireks, 1992., str. 189-190. U latinskim izvorima (npr. dubrovačkim) se nekad javljaju kao *Arbanensis, Albanensis,* itd. (ovisno o pisaru). Za razliku od imena *Arban/Raban* i *Arbanas*, što su povijesni slavenski nazivi za zemlju i ljude u njoj, naziv *Albanija* i *Albanac* je novijeg datuma i u pitanju je internacionalni naziv izveden iz latinskog (poput *Germany* i *Germans* za Njemačku i Nijemce). Internacionalne nazive obično preuzimaju one jezične grupe koje nisu imale direktne povijesne dodire s nekim skupinama, i koje zato imenuju takve skupine generičkim internacionalnim etiketama. Južni Slaveni populacije iz zemlje *Raban/Arban* imenuju kao *Arbanase* najkasnije od 11. st. (S. Ćirković, 'Tradition interchanged: Albanians in the Serbian, Serbs in the Albanian late Medieval texts', u: Charalambos Gasparis (ur.), *The Mediaeval Albanians*, Athens: Centre for Byzantine Research, 1998., str. 197.), a ponegdje se to ime koristi i danas, u ruralnim sredinama jugozapadnog Balkana. Stoga ću kad govorim o predmodernom periodu koristiti povijesni slavenski naziv *Arbanas,* a samo kad bude govora o zemlji u današnjem smislu koristiti ću suvremeni pojam *Albanija*.

okolnim slavenskim populacijama nego Vlasi, radi čega je brdsko-stočarskim stanovnicima ruralnih predjela današnje središnje i sjeverne Albanije (ugrubo u širem zaleđu Drača i Lješa) bio bolje očuvan neslavenski onomastikon, kao i njihov jezik. U kotorskim se ispravama za rana desetljeća 14. st. pronalazi izvjestan broj ljudi, posebno s posjeda srpsko-pravoslavne Zetske episkopije, koji iako nisu u zapisima etiketirani nikakvim posebnim imenom, imaju arbanaška ili srbizirana arbanaška imena (u najmanju su ruku bilingvalni) koja upućuju na populaciju koja je nekad pripadala (a možda i još uvijek u to doba pripada) razredu populacije koji je poznat kao *Arbanasi*. Ti su ljudi svakako dijelom bili potomci pojedinaca ili skupina koje su od kasnoga 13. st. i širenja Srbije u doba kralja Milutina (1282.-1321.) na prostor južno od donjeg toka Drima bili kolonizirani sa svojih matičnih područja iz šireg zaleđa gradova Drača i Lješa prema sjeveru, u razne dijelove srpske države (i to vrlo često na manastirska vlastelinstva): od Hvosna (na zapadu današnjeg Kosova) i prizrenskog kraja, preko dijelova Zete, pa sve do humsko-travunijskog pograničja (gdje su bili vrlo malobrojni i služili su kao graničari i ponosnici, živeći obično na vladarevim posjedima).

Sedma glava je najopsežnija u radu. Podaci koje donosim iz kotorskih dokumenata, o ekonomskoj suradnji ljudi s posjeda Zetske mitropolije i Kotorana, korisni su osim za gore već spomenuta razmatranja i stoga što olakšavaju shvatiti kako je od najranijega doba mogla izgledati suradnja vladarskih i crkvenih Vlaha u širem zaleđu Dubrovnika s Dubrovčanima. Pomalo paradoksalno, ali najraniji dubrovački zapisi o Vlasima (kasno 13. st.) ne spominju Vlahe s posjeda Humske episkopije (iako je neizgledno da nisu za njih znali, i da s njima nisu održavali baš nikakve veze), već su najraniji Vlasi koji se javljaju '70.-ih i '80.-ih godina 13. st. bili s manastirskih posjeda u unutrašnjosti nemanjićke države (riječ je o Vlasima Mileševe, Morače, Studenice, itd.). U ovoj glavi detaljno pretresam podatke iz notarskih zapisa i nastojim obuhvatiti sve spomene Vlaha u objavljenim i neobjavljenim dubrovačkim izvorima za "rano vlaško doba": od prvih sačuvanih isprava iz '70.-ih godina 13. st. do '30.-ih godina 14. st., dakako uz povremene "izlete" dublje u 14. st. Ovaj dio rada je najobimniji ne samo zbog nastojanja da se pobroji većina sačuvanih zapisa koji za ovo doba spominju *Vlahe,* već i zbog toga da bi se te zapise pokušalo smjestiti u neki širi kontekst i povezati s onime što se zna iz ranijih i kasnijih perioda vezano za vlaške grupacije iz zaleđa Dubrovnika. Iz toga je razloga ova glava i tematski najraznovrsnija. Prvo donosim kratki osvrt na problem nešto slabije informiranosti dubrovačkih izvora o Vlasima u prvim desetljećima kad se ovi javljaju u sačuvanim zapisima, i to jednim dijelom pripisujem malobrojnosti Vlaha u zaleđu grada u

ovo doba, kao i nešto slabijem poznavanju detalja iz života tih Vlaha od strane Dubrovčana ovako rano.

Potom raspravljam i o specifičnostima dubrovačkoga zaleđa u smislu načina na koji su se vlaške strukture ovdje oblikovale tijekom desetljeća, budući da se iz izvora naslućuje kako često u ove krajeve nisu naseljavane veće vlaške skupine i katuni, već pojedinci ili vrlo male grupice (nerijetko tek porodice), koje su tek postupnim spajanjem – dakako uz intervenciju vlasti – oblikovale veće grupe, tj. katune Vlaha. Istovremeno nastojim upozoriti da je zabluda vjerovati u nekakve velike "slobode" koje bi Vlasi imali u odlučivanju o vlastitom ustroju i organizaciji, te kako je u pograničnoj zoni nalik dubrovačkom zaleđu (gdje je dio Vlaha vršio i vojnu službu) državna ili crkvena vlast u ovo doba, kad su Vlasi još dosta malobrojni, mogla imati presudnu ulogu u oblikovanju vlaških skupina, nerijetko i na onoj "najnižoj" razini poput katuna kao osnovne društvene ćelije Vlaha. Za ovo je vezano i pitanje brojnosti Vlaha u širem dubrovačkom zaleđu kroz drugu polovinu 13. st., pa se tim pitanjem ukratko bavim pokazujući da njih do kasnog 13. i/ili ranog 14. st. na ovome prostoru nije moglo biti više od par desetina (možda 20-25) katuna, s jedva par tisuća ljudi. Analiza dubrovačkih isprava koje spominju Vlahe ne otkriva tek povezanost pojedinih Vlaha s manastirima u unutrašnjosti Srbije, već se u sačuvanim ispravama iz 13. st. javljaju i podaci o prvim katunima. Nažalost za najveći dio njih nije moguće reći u kojim su točno županama i mikroregijama bili smješteni, ali ih se većinu može opravdano smjestiti u Travuniju, ili uz samu (za)humsko-travunijsku granicu. Javljaju se nekad i vlaški pojedinci koji se mogu smjestiti u pojedina naselja ili župe, o čemu postoje i eksplicitni podaci. Te informacije dozvoljavaju smještanje istih više u travunijske, a manje u istočnohumske krajeve, što se poklapa s očekivanim smještajem Vlaha u ovo doba, imajući na umu kvalitetnije ispaše koje nudi Travunija, zatim okolnost da glavne trgovačke rute iz Dubrovnika prema unutrašnjosti Srbije vode upravo kroz Travuniju, te činjenicu da je Vlaha u ovo doba malo, i nije realno zamišljati ih raspršene posvuda po dubrovačkom zaleđu.

Osim te problematike u sedmoj glavi ukratko diskutiram i o podacima o Vlasima koji prodaju roblje iz Bosne, te mogućnosti da su Vlasi u ovo doba počeli smještati se bliže Bosni, pa i sudjelovati u karavanskom prijevozu robe u Bosnu. Opciju naseljavanja Vlaha u Bosnu ovako rano smatram nerealnom, a također je vrlo upitno jesu li Vlasi ovako rano (u kasnom 13. st.) mogli participirati u transportu robe iz Dubrovnika u Bosnu. Činjenica je da su svi ugovori iz ovoga doba koji spominju Vlahe kao ponosnike (kramare, tj. pratitelje karavana) vezani za srpska trgovačka odredišta, a ne ona bosanska, iz čega se naslućuje da je i roblje iz

Bosne u rukama Vlaha prije završilo preprodajom, tj. kupnjom po srpskim trgovima i u samome Dubrovniku, nego kroz povremeni boravak Vlaha u Bosni. Štoviše, kako su Vlasi u 13. st. bili ili vladarevi ili crkveni ljudi, nerealno je da bi oni "sami od sebe" otišli živjeti ili poslovati u Bosnu, jer za to bi trebao pristanak njihovih feualnih gospodara koji za takvo što nisu mogli imati interesa ovako rano. Zato i pojavu Vlaha u užoj Bosni nije realno zamišljati kao nešto što se počinje odvijati prije širenja vlasti bosanskoga bana prema dijelovima Huma u prvoj polovini 14. st., iako podataka o Vlasima dublje u Bosni zapravo neće biti ni još dugo nakon toga. Izuzev brojnih podataka o svakodnevnom životu i aktivnostima Vlaha koje se nalazi u dubrovačkim ispravama, ima podataka i o stočarenju, te o karavanskim poslovima, i nije ih sve moguće automatski proglašavati vezanima za Vlahe, jer slično kao i kod ranije spomenutih kotorskih isprava treba voditi računa i o ne-vlaškim stočarskim populacijama kao aktivnima u ovim poslovima, budući das u stočarenje i karavanski transport postojali i u pred-vlaško doba na istočnom Jadranu, i nisu ih izmislili Vlasi. Uz problem angažmana Vlaha i ne-Vlaha u stočarenju, ali i karavanskom transportu robe, važan je i problem smjera kretanja, tj. postojanje različitih ruta karavanskoga prijevoza od kojih je većina bila usmjerena prema Potarju i Polimlju, te dalje na sjever i sjeveroistok, u unutrašnjost Srbije. Postojanje tih trgovačkih ruta i angažman Vlaha u najvećoj mjeri upravo tim putevima, povezujem s razmještajem dobroga dijela vlaških skupina po unutrašnjosti Srbije, npr. na vlastelinstvima manastira, a odakle su Vlasi nerijetko i dolazili u zaleđe Dubrovnika. Istovremeno, osim što je taj smjer bio smjer kretanja iz unutrašnjosti ka zapadu nemanjićke države za same Vlahe, on je ujedno bio i najkraći i najpogodniji smjer za doći iz Dubrovnika ka najvećim trgovima i rudnicima onodobne nemanjićke države. Pritom Vlasi nisu po tim rutama uvijek i svugdje obavljali i poslove sezonskoga stočarenja usporedno s karavanskim transportom, jer se često udaljenost mjesta istovara robe koja je išla iz Dubrovnika u unutrašnjost nije poklapala s udaljenošću ispaša na koje su Vlasi odlazili, a koje su često bile smještene bliže vlaškim staništima u zaleđu Dubrovnika i Kotora. Utoliko je za misliti kako nisu cjelokupne vlaške zajednice sudjelovale u transportu robe, već tek dijelovi istih.

U ovoj glavi ima govora i o pojedinim vlaškim glavarima, tj. "čelnicima" katuna koji se javljaju u nekoliko isprava, kao i o možebitnoj vezi ponekoga katuna koji se pojavljuje u kasnom 13. i ranom 14. st. s kasnijim katunima koji se od druge polovine 14. ili od 15. st. javljaju u zaleđu Dubrovnika. Teško je pritom uspostavljati ikakve direktne veze između većine takvih vlaških pojedinaca ili grupa iz ranijeg i kasnijeg perioda, jer sama sličnost imena nije najsretniji pokazatelj njihove povezanosti, osim u svega nekoliko slučajeva gdje se

javljaju vrlo rijetka imena za koja se razumno može misliti da ih nose grupice koje su zaista mogle biti povezane. U ovoj se glavi donose i podaci o sukobima Dubrovčana i Vlaha, pljačkama i nasiljima, međusobnim bračnim vezama, ekonomskim odnosima zanatlija iz grada i Vlaha iz zaleđa, o doseljavanju ponekog Vlaha i smještanju u Dubrovnik, potom o nabavkama soli, prodaji stoke, suradnji u trgovačkim aktivnostima u zaleđu ili gradu, kao i o drugim detaljima koje izvori spominju.

Potom slijedi *osma glava* koja je osjetno kraća, i u njoj se govori o nadkatunskim upravnim strukturama kod Vlaha u srednjovjekovlju. Tu se pretresa postojanje knezova kod Vlaha, i u manjoj mjeri vojvoda. Knezovi se postavljaju većoj masi Vlaha, od obično dva ili više katuna (no nije nepoznato ni da su pojedini katuni imali knezove i/ili primićure). Dodjeljivanje kneza i vojvode Vlasima predstavlja ujedno i indikator toga do koje je mjere državna Vlast projicirala svoje upravne strukture na vlaške podanike koje je držala; a pritom te strukture ne bi mogle biti uspješno nametane bez jasne "teritorijaliziranosti" vlaških grupa i uklopljenosti istih u lokalne društvene strukture, jer je upravljanje nekom skupinom ljudi teško zamisliti ukoliko je istu nemoguće pratiti i nadzirati po nekom prostoru. Isto tako, na primjeru jednog od knezova iz kasnog 14. st. u državi Kotromanića, u Travuniji, te na primjeru nekoliko vlaških skupina koje se spominju u ranom 15. st. u dubrovačkom zaleđu, nastojim pokazati kako je moglo funkcionirati kneževanje Vlasima, ukazujući na moguće postojanje "podijeljenih" jursdikcija vlastele i vladara, što se kao praksa valja zamišljati i za ranije periode Srednjeg vijeka, jer su Vlasi u kotromanićku državu preuzeti iz nemanjićke skupa s običajima i praksama, tj. pravnim i drugim obavezama koje su imali prema državi i vlasteli. Dakle, Vlasi kojima se kneževalo mogli su pripadati vladaru iako je posjed na kojem su boravili mogao biti u rukama vlastele, i izgledno je da je slično katkad vrijedilo i za Vlahe s crkvenih vlastelinstava, posebno u pograničnom kontekstu u kojem je vlaška populacija katkad vršila i vojnu službu, najčešće u vidu pomoćnih konjaničkih odreda koji su pratili vojne odrede vlastele i/ili vladara kad je za time postojala potreba (kao npr. u ranom 14. st.).

U *devetoj glavi* radnje bavim se društveno-političkim gibanjima u zaleđu Dubrovnika u ranom 14. st., te načinom na koji su Vlasi mogli sudjelovati u istima, kao i načinom njihova umrežavanja s lokalnim strukturama vlasti. Ono malo podataka o nadkatunskim upravnim elementima u vlaškim društvima koji se pojavljuju od kasnog 13. i kroz rano 14. st. na ovom prostoru upotrijebio sam kako bih pratio nekoliko uglednika među Vlasima (poput vlaških kneževa Slavomira i Mužbrata), pokušavajući rekonstruirati mrežu odnosa koja se stvarala s jedne strane prema njihovim podređenima (različitim Vlasima vezano za koje je javljaju u

ispravama), i s druge prema vlasteli i uglednicima kojima ovi vlaški prvaci odgovaraju, tj. pod kojima služe (Miroslavljevići, Branivojevići, Vojinovići). Istovremeno nastojim uvažavati i širi kontekst, tj. politička zbivanja u tom periodu (sukobe Šubića i Nemanjića oko istoka Huma), te ulogu lokalnih struktura vlasti i vlaških vojnih odreda koji su s njima mogli biti povezani u tim zbivanjima. Stava sam da su nestabilnost po centralnom i istočnom Humu, tj. sukobi koji su u nekoliko navrata vođeni oko tog teritorija u prvim desetljećima 14. st. mogli doprinjeti jačoj militarizaciji dubrovačkog zaleđa, te ojačanom umrežavanju srpske vlastele i Vlaha koji su pod njima služili u tim sukobima. Istovremeno, što zbog odvlačenja jednog dijela Vlaha preko Neretve u doba šubićevske okupacije istočnog Huma, što zbog sukoba Šubića i Nemanjića čija se pogranična zona po Humu pomiče tijekom ovog perioda ovisno o djelovanju jednih ili drugih (tj. njihovih vojnih snaga), po mom sudu kroz rano 14. st. vjerojatno dolazi do kolonizacije ponešto novih Vlaha iz unutrašnjosti Srbije u zaleđe Dubrovnika, te katkad i do primanja dijela lokalnih ne-Vlaha u Vlahe, a kako bi se Vlasima (koji su imali ekonomske i vojne obaveze) donekle uvećao broj (ova će se praksa po svemu sudeći povremeno nastaviti i kasnije, kroz drugu polovinu 14. st., u doba dinastije Vojinović-Altomanović). Kroz nekoliko desetljeća tih zbivanja i pod njihovim utjecajem, stasao je na istoku Huma i po Travuniji sloj vojničke aristokracije (jednim dijelom izmješan s lokalnim vlaškim prvacima) koji će u periodu vladavine kralja i cara Dušana (1331.-1355.), skupa s dijelom visokog plemstva koje je također služilo u dubrovačkom zaleđu, odigrati važnu ulogu u ekspanziji srpske države na istok i jugoistok. Borbenost i agresivnost ove zapadnosrpske vlastele koja se iskazala u ekspanziji prema istoku i jugoistoku, posebno Bizantu, nije slučajna, i vjerujem da je direktno vezana za iskustva života na pograničju prema Šubićima i Kotromanićima u prvoj polovini i sredinom 14. st. Sami Vlasi, tj. njihovi ugledniji ljudi s prostora u zaleđu Dubrovnika toliko su se kroz ovaj period umrežili s lokalnom vlastelom, da su neki od njih skupa sa svojim gospodarima odselili iz humsko-travunijskih predjela i služili Dušana i njegova sina Uroša (1355.-1371.) po istočnim i južnim dijelovima Carstva. Pojedini spomenici i grobovi, kao i poneki dubrovački dokument pokazuju da je bilo Vlaha iz šireg dubrovačkog zaleđa u službi vlastele i vladara po središnjem i južnom dijelu Carstva, a neki su se od njih izgleda i orodili s najvišim uglednicima tog dijela srpske države. Oni pak Vlasi, a to je velika većina, koji su ostali u humsko-travunijskom pograničju, na jugozapadu nemanjićke države, nastavili su služiti oblasnu vlastelu igrajući bitnu ulogu u sukobima s Ugarskom, Bosnom, te Dubrovnikom sve do kasnog 14. st.

Deseta glava je, nakon što je u prethodnim glavama pretresano pitanje uklapanja Vlaha u lokalne društvene, ekonomske, vojne i političke tokove, posvećena uklapanju Vlaha u crkvene mreže. Raspravlja se o tome kako su i kada Vlasi bili uključeni u crkveni sustav u srednjovjekovlju ("izvorni" Vlasi u smislu brdsko-stočarskih populacija, su uglavnom bili mješavina srednje i istočno balkanskog stanovništva koje je poznavalo kršćanstvo i prije pojave Slavena), a fokus je na umreženosti sa strukturama pravoslavnih Crkava, budući da su Vlasi u početku bili pravoslavni, i to (da se može pratiti u izvorima) uključeni u bugarske, potom bizantske, a zatim i srpske crkvene mreže. Najviše pažnje posvećujem srpskim izvorima za ovo doba (kasno 12. do sredine 14. st.), ne samo zato jer su Vlasi dubrovačkog zaleđa bili pravoslavne populacije koje su prvotno bile pod jurisdikcijom Srpske Crkve, tj. Žičke arhiepiskopije (kasnije Pećke patrijaršije), već i jer je izgledno da je ta crkvena organizacija i dovela neke od ranih Vlaha na prostor dubrovačkog zaleđa kao dio stanovništva koje je bilo od vladara darovano manastirima, tj. njihovim posjedima (Humsko vlastelinstvo, Žičko vlastelinstvo, itd.). Naglasak u ovoj glavi je na funkcioniranju pravoslavnih Vlaha u kontekstu ondašnje crkvene organizacije, a napose na problemu nasljednosti popovske službe u Srednjem vijeku. Specifičnost je srpske crkvene organizacije da je od ranog 14. st. primjetna povremena praksa da sinovi svećenika nasljeđuju očeve u njihovom zanatu. U literaturi se katkad pogrešno nasljednost popovske službe vezuje samo za Vlahe, no u ovoj glavi dokazujem na osnovu izvora srpske provencijencije da prvi potvrđeni slučajevi nasljednosti svećeničkog zanata uopće nisu vezani za Vlahe, niti se za ovo doba može govoriti o ekskluzivnoj praksi nasljeđivanja popovske službe kod Vlaha ili bilo koje druge kategorije stanovništva. Na osnovu podataka iz manastirskih povelja i dubrovačkih zapisa naslućuje se da se ni kod Vlaha u prvoj polovini 14. st. u unutrašnjosti Srbije, kao ni u zaleđu Dubrovnika ne može govoriti o uobičajenosti nasljeđivanja popovske službe. Prema svemu što se iz izvora zna, (uvjetno) nasljeđivanje službe kod nižeg svećenstva izvorno se pojavljuje kao nastojanje da se taj sloj stanovništva zatvaranjem u sebe ograniči u porastu, jer je do ranog 14. st. u nekim dijelovima srpske države izgleda došlo do inflacije popova među raznim slojevima stanovništva. No veću masovnost te pojave izgleda da treba zamišljati tek u posljednjim generacijama Srednjeg vijeka,i mislim da je napose vezana za postupno osipanje i slabljenje srpske crkvene organizacije u doba prelaska s 14. na 15. st., i posebno kasnije (uslijed osmanskih osvajanja), kad je (bezuvjetno) nasljeđivanje popovske službe moglo olakšati održavanje vjerskog kulta unutar lokalnih zajednica, a uslijed slabljenja širih crkvenih struktura i institucija koje bi o tome brinule. Ujedno ukazujem i na to da je uz nasljeđivanje popovske službe unutar vlaških katuna postojalo i drugih načina da crkvena organizacija

projicira svoj utjecaj na vlašku populaciju, jer pokretnost Vlaha, iako je donekle mogla otežati institucionalni nadzor nad istima, nije predstavljala prepreku održavanju kršćanskog rituala kod Vlaha (konačno, prevođenje pravoslavnih Vlaha na katoličanstvo od druge pol. 14. st. na području zapadno od Neretve pokazuje da je izvjesni crkveni nadzor nad njima mogao biti postignut i bez držanja svećenstva u katunima, budući da u katoličkim krajevima nije zabilježeno da bi tamošnji svećenici živjeli u vlaškim katunima). Konačno, u ovoj glavi navodim i primjere popova kod Vlaha u 13. i 14 . st., kako na osnovu građe iz manastirskih povelja, tako i na osnovu podataka očuvanih u arhivu u Dubrovniku.

Jedanaesta glava disertacije bavi se dubrovačkim narativnim izvorima koji spominju Vlahe u kontekstu zbivanja iz 8. st., radi čega sam ih i uvrstio u disertaciju (jer nastojim pokriti sve podatke o Vlasima u arhivskim zapisima iz Dubrovnika, od prvih zabilježenih, pa do onih iz prve pol. 14. st.). U raspravu o podacima koje donose narativni izvori uključio sam i diskusiju o demografiji kod Vlaha u periodu od 13. do 15. st., jer se sadržajno nadovezuje na temu koju otvaraju narativni izvori o kojima govorim. Dubrovački "Anali" i "Kronike" koji govore o Vlasima smještaju događaje o kojima pričaju, i koji se tiču migracija Vlaha iz "Morlakije", tj. "Morlačke nizine" u Dubrovnik, u vrlo rani Srednji vijek. U ovoj glavi pokazujem da je to posve nerealan razvoj događaja, i da se taj narativ ne odnosi na rano srednjovjekovlje već na procese koji su se odvijali pred sam konac Srednjeg vijeka, kad su brojni Vlasi već bili smješteni u grad ili na prostor dubrovačke države, a istovremeno su u očima Dubrovčana okolica grada i njegovo zaleđe zbog brojnosti Vlaha bili percipirani kao predominantno "vlaški", pa se i koriste pojmovi poput "Morlakija" i sl. Ipak, dubrovačka percepcija njihova zaleđa kao "morlačkog", tj. "vlaškog" je bila *samo* percepcija, jer čak i na vrhuncu dotadašnje prisutnosti Vlaha na tom prostoru pred sam kraj srednjovjekovlja, Vlasi nisu činili više od otprilike trećine populacije u širem zaleđu grada. Pretresajući problematiku iz narativnih vrela razmatram i jedan kancelarijski zapis iz prve polovine 14. st. koji spominje migracije mnoštva Vlaha na dubrovački prostor, osvrčući se detaljnije na demografska pitanja kako bih demonstrirao zašto su vijesti koje se pojavljuju u tom zapisu sporne. Za čitavu tu diskusiju uz dubrovačke isprave služe mi i srpske povelje, kao i prvi osmanski defteri iz kasnog 15. st. Prema mojim izračunima i okvirnim projekcijama u ranonemanjićko doba Vlasi su u predjelima iznad Dubrovnika činili zanemariv dio stanovništva. Sličan zaključak vrijedi i za ostalu Srbiju tog doba, koja je tek u doba ratova i nestabilnosti krajem Srednjeg vijeka, posebno u kontekstu osmanske okupacije znatnije "povlašena" (najviše širenjem vlaške kategorije stanovništva na ne-Vlahe), kao uostalom i susjedni predjeli zapadnog Balkana, dok

je ranije postotak Vlaha na tom prostoru bio bitno manji (a to vrijedi i za šire dubrovačko zaleđe). Moji izračuni, koji su prije svega aprokcimacije, pokazuju da Vlaha krajem 12. i početkom 13. st. u nemanjićkoj državi ima svega nekoliko posto (eventualno do 4-5%) cjelokupne pupulacije, dok u dubrovačkom zaleđu u kasnom 13. st. (kao i u Srbiji kao cjelini) vjerojatno nije bilo bitno manje od 5% udjela Vlaha u cjelokupnoj populaciji, ali ni više od tog postotka. U državi župana Nikole Altomanovića (1366.-1373./1395.), tj. od šireg zaleđa Dubrovnika do današnje središnje i zapadne Srbije, u kasnom 14. st. moglo je biti možda 10-ak do maksimalno (i malo vjerojatno) 15% populacije u okviru vlaškog razreda stanovništva, a slično vrijedi i za dubrovačko zaleđe u to doba, dok je u čitavoj onodobnoj Srbiji udio Vlaha bio eventualno do 10-ak % (iako su svi ovi navedeni postoci vjerojatno preveliki). Konačno, u 15. st. u sandžaku Hercegovina (čija je polovina teritorije nekad bila dio Altomanovićeve države), tj. u širem dubrovačkom zaleđu, prema popisu iz 1477. nešto manje od trećine domaćinstava su vlaška, tj. Vlasi u to doba čine ugrubo 30-ak % (eventualno do 35%) cjelokupne populacije Hercegovine. Kad se govori o porastu broja Vlaha u širem zaleđu Dubrovnika i Kotora, kao i njihova omjera prema ostalim populacijama kroz kasno 14. i posebno kroz 15. st., sam natalitet *nije* mogao dovesti do takvog populacijskog porasta, već je uzrok tome bio u djelovanju više faktora kroz stoljeća. U pitanju su: porast prirodnim putem, tj. natalitetom (pa i ženidbama sa susjednim, izvorno ne-vlaškim populacijama); kolonizacija novih Vlaha iz jednih krajeva u druge, radi čega također raste broj Vlaha u pojedinim predjelima tijekom vremena; i miješanje raznih skupina ne-Vlaha s Vlasima kroz širenje kategorije *Vlah* na ne-vlaške populacije, npr. uslijed vojnih i privrednih potreba srednjovjekovne države (ima više takvih slučajeva zabilježenih u periodu između 13. i 15. st., stoga ih spominjem na nekoliko mjesta u radu). Smatram da je jedino tako moguće objasniti ne samo porast broja Vlaha kao takav, već i zaista velik porast *udjela* Vlaha u odnosu na cjelokupnu populaciju na prostoru u širem zaleđu istočnoga dijela istočnog Jadrana kroz neka dva stoljeća: s početnih niti 4-5% kroz veći dio 13. st., na nekih 30-ak % u kasnom 15. st.

Konačno, na kraju doktorskog rada, u *dvanaestoj glavi* donosim vrlo kratak Zaključak koji sažima najbitnije stvari kojima se disertacija bavila, nudeći pritom i poneku sugestiju za daljnja istraživanja koja bi bilo korisno napraviti o Vlasima iz zaleđa Dubrovnika, kao i o Vlasima sa susjednih prostora po zaleđu srednjeistočnog Jadrana u kasnom Srednjem vijeku.

II. NAZIV *VLAH* I EVOLUCIJA NJEGOVA ZNAČENJA

1. Porijeklo naziva *Vlah* i složenost njegove upotrebe

Pojam *Vlah*/*Vlasi* je slavenska riječ (a korijeni su joj indoeuropski), i njeno je temeljno značenje bilo "stranac".[54] *Vlasi* pod tim imenom nisu postojali u predslavensko doba na Balkanu, već će kao posebna kategorija stanovništva nastajati kroz prožimanje predslavenskih populacija sa Slavenima, po dolasku ovih potonjih na Balkan, stoga u prvim stoljećima srednjovjekovlja Vlasi na Balkanu nisu bili *Vlasi* zbog toga što bi sami sebe tako vidjeli, već zbog toga što su ih Slaveni (a potom i Bizantinci) tako vidjeli i etiketirali. Ono što je *Vlahe* u početku "povezivalo" bila je činjenica da su bili populacija od strane Slavena zatečena na dotada rimskom prostoru, tj. prostoru s rimskim tradicijama, no *Vlah* pritom nije bila etiketa koja je "nalijepljena" od strane Slavena na neki jedistveni narod, tj. ljudsku masu koja bi se percipirala se kao cjelovitu zajednicu.[55] Radilo se o mješavini raznorodnih društvenih skupina koje su dolazile s dotad rimskog prostora na Balkanu, a od kojih je svakako veći dio, ali ne

[54] M. Pijović, 'Nekoliko misli o mogućem podrijetlu naziva 'Vlah'', str. 199-210. Vidi na tom tragu važan rad: Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров, 'К Вопросу о Происхождении Этнонима «Валахи»', u: В. В. Иванов, В. Д. Королюк, Е. П. Наумов (ur.), *Этнническая История Восточных Романцев: Древность и Средние Века*, Москва: Наука, 1979., str. 61-85. Vidi usput: Nada Klaić, 'Položaj Vlaha u XIV i XV stoljeću u hrvatskim zemljama', *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 107.; S. Buzov, 'Vlaško pitanje i osmanlijski izvori', str. 48. Vlaško ime čini se da je izvorno upućivalo ne toliko na jezičnu stranost, koliko na geopolitičku "drugost" i na drugačije kulturne obrasce, tj. način života.

[55] Kolektivni identitet je osjećaj kolektivne istosti/istovjetnosti i zajedništva koji postoji kod nekih ljudi i nastaje kroz njihovo identificiranje jednih s drugima, tj. kroz njihovo identificiranje s vrijednostima, karakteristikama i običajima koje smatraju sebi zajedničkima (ili žele da one postanu zajedničke svima). Ima raznih osnova za osjećaj povezanosti i zajedništva među ljudima, tj. ljudske zajednice mogu imati različite temelje za međusobnu solidarnost i osjećaj povezanosti. Na osnovu tih temelja (nazovimo ih "identifikacijskim matricama") sociolozi prave "tipologije" identiteta (u ovom slučaju kolektivnih identiteta). Neki ljudi dijele isti vjerski kult, pa će se to zvati vjerskim kolektivom, tj. govoriti će se o vjerskom tipu kolektivnog identiteta. Neki ljudi dijele uvjerenje o međusobnom biološkom srodstvu, pa ih se naziva narodima (etničkim zajednicama), tj. govori se o etničkom tipu kolektivnog identiteta. Neki dijele iste političke okvire i lojalnost, ili žive u istoj državi, pa ih se naziva političkim zajednicama i govori se o političkom identitetu. Neki svoju međusobnu solidarnost grade na činjenici da dolaze iz iste regije, ili žive u njoj, pa se kaže da je riječ o regionalnim ili zavičajnim zajednicama, tj. zavičajnim identitetima. Vidi o takvim pritanjima u knjizi koja je upravo u tisku: Marko Pijović, *Identiteti i Povijest*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2018. Da bi neki ljudi činili zajednicu i funkcionirali kao kolektiv (imali kolektivni identitet) potrebno je da postoji (samo)svijest o tome da sudjeluju u nekom zajedništvu, te da se smatraju dijelom nekog kolektiva. Ako ta svijest ne postoji, onda se ne može govoriti o kolektivnom identitetu, tj. ljudskoj grupi, već o (izvana oblikovanoj) "kategoriji" koja će se možda vremenom oblikovati u kolektiv (tj. samosvjesnu ljudsku grupu). Razlika između samooblikovanog identiteta i izvana oblikovanog "identiteta" (navodnici su namjerno tu) nije zanemariva: *...social categorization – the identification of others as a collectivity – is no less a routine social process than the collective self-identification of the group. Whereas social groups define themselves, their name(s), their nature(s) and their boundary(ies), social categories are identified, defined and delineated by others* (Richard Jenkins, *Rethinking Ethnicity*, London: Sage, 2008., str. 56.).

svi, poznavao i romanske dijalekte.[56] Pritom se u prvim stoljećima ranog Srednjeg vijeka kod Slavena pojam *Vlah* razvijao u nešto različitim smjerovima, ovisno o lokalnim prilikama u prostorima u koje su se smjestili, tj. naselili.[57] Tako su u ranom Srednjem vijeku *Vlasi* za Zapadne Slavene, poput Moravaca (ali i za zapadne dijelove Južnih Slavena, uz granicu s

---

[56] Ivan Mužić, 'Vlasi i Starobalkanska Pretkršćanska Simbolika Jelena na Stećcima', u: I. Mužić, *Vlasi u Starijoj Hrvatskoj Historiografiji*, str. 215-216. Vidi o predslavenskim skupinama s jugoistoka Europe i njihovim dodirima s ranim Slavenima u Donjem Podunavlju i susjednim dijelovima Balkana: Oleg Trubačov, *Etnogeneza i kultura drevnih Slovena – lingvistička istraživanja*. Beograd: Pešić i Sinovi, 2005., str. 7, 52-57, 127.; Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров, 'К Вопросу о Происхождении Этнонима «Валахи»', str. 61-85.; Phaidon Malingoudis, 'К вопросу о раннеславянском язычестве: свидетельства Псевдо-Кесария', *Византийский Временник, 51* (1990), str. 86-91.; Sorin Paliga, 'Slovani, Romuni in Albanci v prvem tisočletju n.š. (Še enkrat o jezikovnem mitu)', *Slavistična revija, 41/2* (1993), str. 237-243.; Bruce M. Metziger, *New Testament Studies: Philological, Versional, and Patristic*, Leiden, 1980., str. 148-166.; Aleksandar Loma, 'Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike', u: Jovan R. Bojović (ur.), *Stanovništvo slovenskog porekla u Albaniji – Zbornik Radova*, Titograd: Istorijski Institut, 1991., str. 318. Pritom starosjedilačke populacije iz ranog Srednjeg vijeka koje su bile povezane s rimskom državom i tradicijama ima smisla zvati *Romanima* uvjetno, jer *romanstvo* i *Romane* ne treba zamišljati kao jedinstveni kolektivni identitet, ili kao pojam koji označava "jedno te isto" gdje god, i kad god se javlja u prošlosti. Vidi u tom kontekstu pojašnjenja o tipovima "romanstva" u kasnoj Antici i ranom Srednjem vijeku: Walter Pohl, 'Romanness: a multiple identity and its changes', *Early Medieval Europe (Themed edition: Being Roman after Rome), Volume 22, Issue 4* (2014), str. 406. Zato je "prvotne" Vlahe, koji se počinju oblikovati tek kroz susrete s ranim Slavenima, možda najsmislenije opisivati kao strance s prostora rimske države, jer su ta "stranost" i "romanstvo" od Slavena mogli biti raznoliko shvaćeni, ovisno o kontekstu.

[57] Vidi dvije studije koje rane Slavene smještaju ugrubo na prostor (Donjeg) Podunavlja, odakle se od kasne Antike počinju razmještati po široj zoni istočne i jugoistočne Europe: Florin Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge University Press, 2001.; O. Trubačov, *Etnogeneza i kultura drevnih Slovena*, 2005. Vidi još: Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров, 'К Вопросу о Происхождении Этнонима «Валахи»', str. 61-85.; P. Malingoudis, 'К вопросу о раннеславянском язычестве: свидетельства Псевдо-Кесария', 86-91. Pritom je važan element kod pojave heterogenosti u etiketiranju nekih populacija imenom *Vlah* igrala nepismenost ranih Slavena, jer što su oni bili međusobno nepovezaniji i udaljenjiji, to je identitetno etiketiranje kod njih bilo sve heterogenije. Kako su se komunikacijski, upotrebom pismenosti, Slaveni (na razini elita) umrežavali tijekom Srednjeg vijeka, tako se heterogenost u etiketiranju mogla umanjivati. Naime, usmena kultura i komunikacija podrazumijevaju neposrednost i osobni kontakt, radi čega je uspješno funkcioniranje društvenih organizama u oralnim kulturama moguće na relativno malom prostoru, a održavanje zajednica i njihove međusobne solidarnosti, tj. kolektivnih identiteta postaje sve teže kako raste broj ljudi i kako se prostor koji naseljavaju povećava. Kroz raseljavanje i fizičko udaljavanje neke mase ljudi (posebno ako su i politički podijeljeni), te sve rjeđu međusobnu komunikaciju, odvijati će se *heterogenizacija i kontekstualizacija* (društvenog) smisla, pamćenja i iskustava,; čime će doći i do izmjena u značenju određenih pojmova (makar oni po postanku (tj. etimologiji) bili isti). Ovo se moglo mijenjati vrlo polako tijekom stoljeća, nakon što je prihvaćena pismenost (bar na razini elita) u nekom društvu. Pismenost je omogućila nekoj masi ljudi da međusobno održava dugotrajne veze pisanim/"virtualnim" (a ne samo osobnim) putem, što je bitno olakšalo održavanje ljudskih zajednica (kolektivnih identifikacijskih obrazaca i mehanizama) i državno-političkih formacija na životu, a istovremeno je omogućilo da se takvi društveni okviri projiciraju i na veći prostor, i na veći broj ljudi. Među ostalim, to se postiže stvaranjem izvjesnih normi, u početku kroz literarnu tradiciju, koje postupno vode ujednačavanju značenja pojedinih pojmova ("fiksiranje značenja"), te unificiranju društvenog smisla kod neke mase ljudi. *Društveni smisao* (*social meaning*) srodan je konceptu *društvene zbilje*, i vezan je za kategorije *kulturnog* i *društvenog pamćenja*: Sally Haslanger, 'Social Meaning and Philosophical Method', *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association, Vol. 88* (2014), str. 16-37. Za razlike između usmenosti i pismenosti, i iznimne društvene posljedice prelaska s oralne na pisanu komunikaciju, vrijedi konzultirati nekoliko vrlo korisnih studija: Walter J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the World*, London: Routledge, 2002., str. 41-49.; Holly E. Hearon, 'The Implications of 'Orality' for Studies of the Biblical Text', *Oral Tradition, Vol. 19, No. 1* (2004), str. 103.; Arnved Nedkvitne, *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*, Turnhout: Brepols Publishers, 2004., str. 13, 245-248, 254-255.; Niklas Luhmann, *Društvo Društva, Vol. I*, Zagreb: Breza, 2011., str. 220-276. Anthony Casey, 'The Use and Limitations of the Oral Tradition in the New Testament and Implications for Ministry in Oral Cultures Today', *A Paper Presented at the Evangelical Theological Society meeting at Moody Bible Institute, March 30, 2012*, 2011., str. 1-28.; Alexander H. Pack, *Writing a Revolution: From Oral to Literate Cultural Transmission in Ancient Athens*, Bachelor's Thesis, Middletown: Wesleyan University, 2014., str. 22-51.

Panonijom i alpskim predjelima) bili ljudi iz Italije;[58] za dio Slavena uz srednjeistočni Jadran *Vlasi* su bili romanski primorci;[59] dok su za Slavene u unutrašnjosti i na istoku Balkana u ranom Srednjem vijeku *Vlasi* bili populacije (predominantno romanofone) koje su se bavile transhumantnim stočarenjem.[60]

U stranu zapadni dijelovi slavenskog svijeta koji ovdje nisu bitni, one Slavenske populacije koje su bile bliže obali istočnog Jadrana koristile su pojam *Vlah* za starince u priobalju, pa tako i za one u gradovima uz obalu – bar u najranijem periodu, dok im je to okruženje bilo "novo" i "strano". Ali primorci s Jadrana imali su svoje institucije koje su im omogućile da se održe kao posebni geo-politički entiteti.[61] Tijekom stoljeća, kako se ti ljudi nisu uklapali u slavenske političke sisteme na način na koji su u njih bili uklopljeni starinci iz unutrašnjosti, okolni Slaveni su morali početi registrirati i priznavati činjenicu da ti ljudi imaju neke svoje načine života, institucije, kao i nazive za sebe; stoga je vremenom pojam *Vlah* napuštan, a drugi nazivi bili su preuzimani za te populacije. Riječ je o konkretnijim nazivima poput *Splićanin, Kotoranin, Dubrovčanin*, a koji su izvedeni prema komunama, tj. gradovima iz kojih su ovi ljudi dolazili, ili pak o općenitijim nazivima poput *Latin(in),* kojim je označavan jezik koji su tada ovi primorci još koristili.[62] U unutrašnjosti Balkana institucije ovoga tipa nisu postojale, pa je korišten generički pojam *Vlah* bez puno obraćanja pozornosti na detalje, nijanse, i eventualne različitosti u društvenoj stvarnosti tih u početku ne-slavenskih transhumantno-stočarskih skupina. Za razliku od istočnojadranskih primoraca koji su ipak bili subjekt u društveno-političkim odnosima sa Slavenima koji su ih okruživali, *Vlasi* iz unutrašnjosti Balkana bili su prvenstveno *objekt*. Oni su bili inkorporirani u slavenske države

---

58 Tako "Žitije sv. Metoda" krajem 9. st. spominje pojam *Vlah* u kontekstu Italije, tj. svećenstva koje otamo dolazi u Moravsku: Franciscus Grivec, Franciscus Tomšić, 'Constantinus et Methodius Thessalonicenses, Fontes', *Studies of the Old Church Slavonic Institute, Vol. 4, No. 4* (1960), str. 155. Tu je *Vlah* prije svega geopolitička oznaka, jer taj izvor poznaje i poseban pojam (*latinski*) kao etiketu za romanski govor. Vidi detaljno o nastanku "Žitija" sv. Konstantina i sv. Metodija u važnoj studiji: Maddalena Betti, *The Making of Christian Moravia (858–882): Papal Power and Political Reality*, Leiden: Brill, 2014., str. 72-77.

59 Vidi za *vlaški* kao oznaku jezika dijela stanovništva Kvarnera u 13. st.: Marko Kostrenčić, 'Vinodolski zakon', *Rad JAZU, 227* (1923), str. 146. O etiketi *Vlah* za Dubrovčane u ranom 13. st. govoriti ću kasnije.

60 Vidi usput: Andre Du Nay, *The Origins of the Rumanians: The Early History of the Rumanian Language*, Toronto – Buffalo: Matthias Corvinus Publishing, 1996., str. 30-32.; Ilona Czamańska, 'Vlachs and Slavs in the Middle Ages and Modern Era', *Res Historica – Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej*, 41 (2016), str. 12.

61 Vidi usput: Radoslav Katičić, *Literarum Studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb: MH, 1998., str. 227.

62 Vidi o imenovanju primorskih populacija na srednjeistočnom Jadranu tokom Srednjeg vijeka: K. Jireček, 'Romani u Gradovima Dalmacije Tokom Srednjega Veka', u: G. Ostrogorski, *Zbornik Konstantina Jirečeka, II*, str. 51-53, 88-108. Na Jadranu je čest naziv *Latini* kao oznaka koja se koristila u primorskim komunama, po mom sudu za jezik i jezičnu opoziciju (*Latinus*/*Latini* naspram *Sclauus*/*Sclavi*). Kasnije u Srednjem vijeku kontekst je upotrebe toga pojma izmijenjen, ili je makar semantičko polje istoga donekle prošireno, pa taj pojam dobija i konotaciju tipa "osoba katoličke vjere", tj. "latinskog obreda": D. Kovačević-Kojić, *Gradski Život u Srbiji i Bosni*, str. 226.; Mitar Pešikan, 'Zetsko-humsko-raška imena na početku turskog doba', *Onomatološki Prilozi SANU, Knj. III* (1982), str. 34.

(prvo Bugarsku, a kasnije i druge), i bili su imenovani i označavani od strane drugih, a da pritom (sami) nisu označavali (tj. da njihovo označavanje samih sebe nije imalo posebnih posljedica na slavensku percepciju njih). Sažeto rečeno, ako i kada nije bilo političkih i društvenih institucija koje bi potpomogle preživljavanje i afirmiranje vlastitog imena i samopercepcije nekih ljudi, tada bi ime i percepcija nametnuti izvana uglavnom *prevladali.*[63]

Ovdje treba potcrtati da će kroz stoljeća jednoznačno semantičko polje pojma *Vlah* ipak prevladati na većini Balkana, i taj će pojam označavati "profesionalizirane" sezonske stočare, tj. posebnu pravnu kategoriju koju će takve grupacije činiti, dok će isti termin polako gubiti jezično i geo-političko značenje kakvo je ranije imao.[64] Kako je do "ujednačavanja"

---

[63] Bez institucija i institucionalnog pamćenja ljudskim je skupinama teže održati se na dulje staze i očuvati makar neku razinu kolektivnog samodefiniranja, posebno u situaciji kada se susreću s društvima koje posjeduju instutucije i političku moć. Ako tome pribrojimo činjenicu da su Vlasi, kao i većina transhumantnih stočara-brđana, bili predominantno ili isključivo oralna/nepismena društva kroz veći dio Srednjega vijeka, a istovremeno su bili uključeni u okvire država čije su upravljačke strukture od ranog Srednjeg vijeka koristile pismenost (uz niz drugih alata) za vladanje i upravljanje, postaje jasnije zašto je vlaški svijet mogao biti relativno uspješno oblikovan i transformiran od strane svoje okoline. Za stočarske-brđanske populacije na Balkanu i njihovu organizaciju života i mentalitet vidi neka opažanja u: Sreten V. Vukosavljević, *Organizacija Dinarskih Plemena*, Beograd: SAN, 1957.; Dragoslav Antonijević, *Obredi i običaju balkanskih stočara*, Beograd: SANU, 1982. Vidi usput: Jovan Vuković (ur.), *Savjetovanje o terminologijama narodne materijalne i duhovne kulture*, Sarajevo: ANUBIH, 1977. O dominaciji usmenih formi komunikacije kod brdsko-stočarskih skupina, te uopće kod transhumantnih pastoralnih populacija što po Balkanu, što na širem mediteranskom prostoru (i dalje na istok, prema Aziji) postoji enormna literatura, stoga navodim samo onu potrebnu za stjecanje osnovnih uvida u svijet mediteranskih brđana-stočara, ali i tzv. nomadskih stočara Afrike i Azije: Fernand Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II., vol. I*, Zagreb: Antibarbarus, 1997., str. 26-110.; Peregrine Horden, Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Wiley-Blackwell, 2000., str. 53-89, 175-298.; Ioan Myrddin Lewis, 'Literacy in a Nomadic Society: the Somali Case', u: Jack Goody (ur.), *Literacy in Traditional Societies*, Cambridge University Press, 1975., str. 265-276.; David J. Philips, *Peoples on the Move: Introducing the Nomads of the World*, Carlisle: Piquant, 2001., str. 115-124.; Ghislaine Lyndon, 'Writing trans-Saharan History: methods, Sources and Interpretations Across the African Divide', u: Jeremy Keenan (ur.), *The Sahara: Past, Present and Future*, London: Routledge, 2007., str. 41-72.; Haron Matwetwe, 'Principles and Strategies for Reaching and Discipling Nomads: A Case Study of the Pokot of East Africa', *The Journal of Adventist Mission Studies, Volume 12, Number 2* (2016), str. 290-300. Još o pastoralistima (stočarima) i njihovim odlikama (s naglaskom na tzv. nomade bliskoistočnih i azijskih predjela) vidi: Philip Carl Salzman, *Pastoralists: Equality, Hierarchy, and the State*, Westview Press, 2004., str. 1-16.; Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, The University of Wisconsin Press, 1994.; Anatoly M. Khazanov, Andre Wink (ur.), *Nomads in the Sendentary World*, Curzon Press, 2001. Navodim i nešto studija o oralnosti i usmenim tradicijama u balkanskom i južnoslavenskom kontekstu, napose vezano za epsko pjesništvo (koje je bilo bitan segment života i komunikacije u društvima dinarskih stočara): Adam Parry (ur.), *The making of Homeric verse. The collected papers of Milman Parry*, Oxford, Clarendon Press, 1971.; Albert B. Lord, 'History and Tradition in Balkan Oral Epic and Ballad', *Western Folklore, Vol. 31, No. 1* (1972), str. 53-60.; John Miles Foley (ur.), *Comparative Research on Oral Traditions: A Memorial for Milman Parry*, Columbus: Slavica Publishers, 1987.; Albert B. Lord, *The Singer of Tales*, Cambridge, MA. Harvard University Press, 2000.; Isti, *The Singer Resumes the Tale*, Ithaca: Cornell University Press, 1995.; John Miles Foley, 'Editing and Translating Traditional Oral Epic: The South Slavic Songs and Homer', u: I. Worthington, J. M. Foley (ur.), *Epea and Grammata: Oral and Written Communication in Ancient Greece*, Leiden: Brill, 2002., str. 3-27.

[64] Ovdje potcrtavam kako jezična "pripadnost", ili "jezično stanje," nije isto što i etnička pripadnost, tj. vezanost za neki narod. Jezik je komunikacijsko sredstvo čija upotreba može, ali ne mora utjecati na nečije oblikovanje osjećaja posebnosti i/ili kolektivne povezanosti s drugim govornicima tog istog jezika. Hoće li govornici nekog jezika postati "kolektivni identitet" u smislu da će se smatrati jednom "cjelinom" ovisi o čitavom nizu okolnosti. Vidi usput: M. Pijović, 'Još malo o proučavanju identiteta u prošlosti', *Historijska Traganja 14* (2014), str. 160-187. Narod ili etnička grupa s druge strane, je grupa ljudi koja vjeruje (iz kojeg god razloga) u srodstvo svojih članova, tj. riječ je o tipu kolektivizma i unutargrupne solidarnosti koja se bazira na uvjerenju da članovi grupe

smisla pojma *Vlah* na ovim prostorima došlo? Osim postupnim nestajanjem naziva *Vlah* (zaključno s 13. st.) za populacije iz priobalja uz istočne dijelove Jadrana uslijed okolnosti da se samosvijest i samodefiniranje tih primoraca sve više priznavalo i u očima okolnih Slavena (uslijed razvoja međusobnih političkih i drugih odnosa), taj se proces ujednačavanja značenja pojma *Vlah* na zapadu Balkana u smjeru oznake za transhumantne stočare (s davnim romanskim jezičnim porijeklom) odvijao od 13. st. i zahvaljujući kulturnom i demografskom utjecaju sa srpskih prostora, a u koje je taj isti utjecaj prešao s nekadašnjih bugarskih i bizantskih područja, u 12. st. Razlog zašto se upravo na prostoru Bugarske (pa onda i Bizanta) takva semantička razina pojma *Vlah* isprva razvila jest u tome što su u tim krajevima u ranom Srednjem vijeku najveći dio "stranaca" činile uglavnom brdske pastoralne populacije.[65] Za razliku od zapadnih predjela Balkana gdje su stranci u znatnijem broju bili skoncentrirani u primorskim krajevima uz Jadran, većina stranaca u bugarskim predjelima (u krajevima oko Stare planine, i dijelovima središnjeg Balkana, tj. jugozapada rane Bugarske države)[66] živjela je (očito dovoljno brojna da se održi i bude registrirana) po brdsko-planinskim područjima. Tu su se oni bavili sezonskim stočarstvom i obavljali vojno-stražarske i ponosničke (transportne) poslove.[67] Ujedno, razlog zašto je na prostoru Bugarske takva semantička razina pojma *Vlah* bila učvršćena i proširena dalje, tj. preuzeta od strane Bizantinaca i potom drugih bugarkih susjeda, počiva najviše u političkim i kulturnim okolnostima. Ugled slavenskog kulturnog naslijeđa koje je poteklo s tih prostora bio je velik: Bugarska je imala najrazvijeniju slavensku

---

imaju iste pretke, i u tom smislu su biološki povezani. Vidi još o *neizjednačivosti* jezičkog i etničkog u: F. Curta, 'Four questions for those who still believe in prehistoric Slavs and other fairy tales', *Starohrvatska prosvjeta, 120* (2015), str. 286-290, 293. Vidi detaljnije u: M. Pijović, 'Demistificiranje 'etnicteta'', *Historijska Traganja, 10* (2012), str. 15-16, 25, 33-34, 44, 50-51, 63-66, 84-87.

[65] A. Du Nay, *The Origins of the Rumanians*, str. 30-32. Dakako, riječ je bila o *specifičnom* tipu stočarenja, jer od najranijih stoljeća bilo je i Slavena koji su se bavili stočarskim aktivnostima (Drago Roksandić, 'Dinarski Vlasi/Morlaci od 14. do 16. stoljeća: koliko identiteta?', *Godišnjak Titius, God. 1, Br. 1* (2008), str. 8-9.), ali izgleda da je sezonsko, tj. transhumantno i brsko-planinsko stočarstvo u prvim stoljećima slavenske prisutnosti na Balkanu (posebno u Bugarskoj) bilo prakticirano samo od ljudi koji su Slavenima u početku bili "strani". Vidi usput: I. Czamańska, 'Vlachs and Slavs in the Middle Ages and Modern Era', str. 12.

[66] Frederik Kortlandt, 'Early Dialectal Diversity in South Slavic I', u: A. A. Barentsen, R. Sprenger, M. G. M. Tielemans (ur.), *South Slavic and Balkan Linguistics, Vol 2.*, Rodopi: Amsterdam, 1982., str. 177-180.

[67] *... it was the Bulgarians who first introduced a permanent border guard by shepherds in the Haemus Mountains. It is very likely that the shepherds were Vlachs. In the 11th century using Vlachian shepherds to guard borders was in the Byzantium common practice, to be used later in all the states where the Vlachs had settled. The Vlachian Right became the foundations for the development of settlements in the mountains, and not only of the Vlachs but also people of different ethnic origins ... ... The growing importance of obligatory military service led to the use of the Vlachian Right in typical military settlements not only of the ethnic Vlachs and not only in the mountains* (Ilona Czamańska, 'The Vlachs – several research problems', *Balcanica Posnaniensia: acta et studia, Vol. 22, Nr. 1* (2015), str. 12.). Od najranijih bizantskih izvora (10.-12. st.) koji spominju *Vlahe* (koje su Bizantinci preuzeli nakon slabljenja bugarske vlasti na centralnom, istočnom i južnom Balkanu), oni se javljaju kao društveni element koji se bavi stočarenjem i vojnom službom: Miloš Cvetković, 'Uključivanje Slovena i Vlaha u sistem vizantijske provincijske organizacije na jugu Balkana do XI veka. Sličnosti i razlike', *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, XLIX* (2012), str. 32-33. Popis tih ranih izvora vidi pri kraju sljedeće fusnote. Još ponešto o vojnoj službi kod Vlaha vidi i u trećem poglavlju četvrte glave ove disertacije.

pismenost u ranom srednjovjekovlju, što je skupa s vojnom i političkom dominacijom Bugara na Balkanu u to doba (između kasnog 9. i ranog 11. st.) davalo veliki prestiž knjiškim tradicijama koje su dolazile iz Bugarske.[68] Upravo se putem bugarskih utjecaja postupno i oblikuje kategorija *Vlah* na centralnom i istočnom, te potom i južnom Balkanu tijekom ranog i razvijenog Srednjeg vijeka, da bi onda taj pojam preuzeo i Bizant (u kasnom 10. i 11. st.).[69] Preuzimanje pak Vlaha (kroz drugu pol. 12. st.), kao i dijela bugarskih i bizantskih pravnih i literarnih tradicija u okvire srpske države, dovelo je do toga da se po zapadu Balkana preko srpskog utjecaja također preoblikovalo značenje pojma *Vlah*. Utjecajem srpskih kancelarijskih tradicija i doseljavanjem stočarskog stanovništva s vlaškim imenom od prve polovice 13. st. s istoka na jug i zapad nemanjićke Srbije ime *Vlah* se u ovom "stočarskom" (ili "bugarskom") značenju postupno proširilo ka Dubrovniku, Bosni, a zatim i Hrvatskoj, čime je kroz kasni Srednji vijek izvršena zamijena u značenju koje je pojam *Vlah* imao u prethodnom periodu na dijelovima srednjeistočnog Jadrana.

---

[68] Bugarske književne škole u Ohridu, Pliski, i Preslavu bile su najznačajniji literarni i kulturni centri slavenskog svijeta u ranom Srednjem vijeku, a njihov ugled i zasluga za širenje rane slavenske pismenosti teško se mogu prenaglasiti. Te su škole svojim literanim modelima i utjecajima koji su se iz njih širili slavenskim svijetom predstavljale najznačajnije centre pisane kulture na (crkveno)slavenskom jeziku, bar do 11. st. Vidi u: Jasmina S. Ćirić, 'Clement and Naum Begin Missionary Work in the lake Ohrid Region (Late 9th – Early 10th Centuries)', u: Florin Curta, Andrew Holt (ur.), *Great Events in Religion: An Encyclopedia of Pivotal Events in Religious History, Vol 2: AD 600 to 1450*, Santa Barbara: ABC – Clio, 2017, str. 446-447. Vidi za ovaj period bugarske povijesti: F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*, Cambridge University Press, 2006., str. 215-237. O utjecaju Bugara na njihove zapadne susjede vidi još: Pavle Ivić, *O Jeziku Nekadašnjem i Sadašnjem*, Beograd: BIGZ, 1990., str. 87.: Nikola Jocić, 'Počeci Slovenskog Bogosluženja na Balkanu od Sredine IX do Početka XIII veka', *Bratstvo – Časopis Društva 'Sveti Sava', XIX* (2015), str. 57-72.; Trpimir Vedriš, 'Balkanske Sklavinije i Bugarska', u: Zrinka Nikolić Jakus (ur.), *Nova Zraka u Europskom Svjetlu: Hrvatske Zemlje u Ranome Srednjem Vijeku (oko 550 - oko 1150)*, Zagreb: MH, 2015., str. 581-608.

[69] Da je utjecajem Slavena pojam *Vlah* ušao u upotrebu kod Bizantinaca naslućuje se iz toga što u Bizantu u ranom 10. st. znaju za romanofone populacije po Tesaliji, ali ih ne nazivaju *Vlasima*: I. Czamańska, 'The Vlachs – several research problems', str. 10.; M. Cvetković, 'Uključivanje Slovena i Vlaha', str. 33. No od kasnog 10. st., svakako pod utjecajem tradicija iz Simeonove i Samuilove Bugarske, počinje se u Bizantu koristiti pojam *Vlah*. Vidi kod: Kekaumenos, *Logos Nouthetetikos, or Oration of Admonition to an Emperor (§§77-88 of the Strategikon)*, str. 5. Naime, u carskim regestama iz doba Bazilija II. (976-1025) nalazi se prvi spomen *Vlaha* u bizantskoj temi Heladikon, i to iz ranih godina careve vladavine (posljednja četvritina 10. st.), što donosi navedeni Kekaumen. Drugi spomen Vlaha Bazilijeva doba donosi isprava vezana za temu Bugarsku i prostor Ohridske Arhiepiskopije, s kraja njegove vladavine (rano 11. st.). Vidi dokumente: Franz Dölger (ur.), *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, 1. teil: Regesten von 565-1025.*, München-Berlin: Verlag R. Oldenbourg, 1924., str. 98, 104. Vidi usput podatke o Vlasima kod Kekaumena i Ivana Skilice koji pišu u 11. st.: Georgije Ostrogorski, Franjo Barišić (ur.), *Vizantijski izvori za istoriju naroda jugoslavije. Tom III*, Beograd: SANU, 1966., str. 51-217. Podatke o Vlasima s kraja 11. st. daje i Ana Komnena (bizantska princeza), koja piše u 12. st.: Anna Comnena, *The Alexiad*, Cambridge, Ontario: In Parentheses Publications – Byzantine Series, 2000., str. 90, 11, 170.; a vidi tekst u grčkom izvorniku: Ἄννα Κομνηνή: *Ἀλεξιάς*, str. 81, 130, 156.

2. Funkcioniranje kategorije *Vlah* u kasnom Srednjem vijeku

Vremenom, kako je slavenska okolina oblikovala njihov svijet Vlasi se ukalupljuju u okvire koje su na njih projicirala okolna društva, i sve više i sami prihvaćaju to ime. Tako je etiketa *Vlah* postupno mogla od *egzonima* (ime nametnuto izvana) postati *autonim* (ime koje neka masa ljudi koristi za sebe), odnosno biti prihvaćena od samih Vlaha, koji su u okviru vlaškog razreda stanovništva mogli čuvati i reproducirati svoju "vlaškost", tj. identifikaciju s kategorijom i etiketom *Vlah*. Kako je Srednji vijek odmicao ti su ljudi postupno gubili mnoge odlike svoje nekadašnje stranosti – i to umnogome radi nepostojanja vlastitih društvenih institucija i mogućnosti samodefiniranja, tj. radi nemogućnosti iscrtavanja vlastitih granica prema "drugima" (a kakva je postojala u slučaju npr. Dubrovčana, Srba, Hrvata, Bugara, itd.) – a ujedno *Vlah* postaje pojam koji je sve jasnije vezivan za specifičnu pravnu i privrednu kategoriju stanovništva.[70] Nije slučajno da se već od kasnog 10. i ranog 11. st., kad se *Vlasi* prvi puta javljaju u bizantskim izvorima, bilježi upravo ta stočarska dimenzija vlaškog života. Štoviše, rani bizantski izvori ni ne znaju za druge Vlahe osim stočara,[71] a kad se *Vlasi* pojave i u poveljama Nemanjića od kasnog 12. i ranog 13. st. nadalje, i tamo su stočari.[72] Kako je do tog perioda prošlo već preko pola milenija slavenskog obitavanja na Balkanu, ne čudi što je znatan dio Vlaha bio bilingvalan, a dio i jezično asimiliran, što će do kraja Srednjeg vijeka na zapadnom dijelu Balkana biti raširena pojava.[73]

---

70 Z. Mirdita, *Vlasi – Starobalkanski Narod*, str. 257.; D. Antonijević, *Obredi i običaju balkanskih stočara*, str. 21.; Istvan Vasary, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge University Press, 2005., str. 20.

71 Tesalske Vlahe kao stočare spominje Kekaumen u 11. st.: G. Ostrogorski, F. Barišić, *Vizantijski izvori*, str. 214-215. Ivan Skilica u 11. st. opisuje događaj s kraja 10. st., u kojem sudjeluju Vlasi (vjerojatno "ponosnici", tj. karavanski prijenosnici) u okolici Prespe: Isto, str. 71-76. I bizantska princeza Ana, u 12. st. Vlahe iz središnje Bugarske i Tesalije (iz kasnog 11. st.) pozna kao stočarske populacije: Anna Comnena, *The Alexiad*, str. 141.

72 O tome će biti više govora u četvrtoj i petoj glavi disertacije.

73 Nedvojbeni slavenski utjecaj, te izvjesna bilingvalnost u rano doba, naslućuju se iz najranijih sačuvanih imena Vlaha, koja su slavenska. Kekaumen u 11. st. spominje dva vlaška uglednika iz Tesalije, Slavotu i Berivoja. Vidi u: G. Ostrogorski, F. Barišić, *Vizantijski izvori*, str. 214-216. Slavensko ime jednog Vlaha spominje i kćer cara Aleksija Komnena, opisujući zbivanja s kraja 11. st. s područja oko Stare planine u centralnoj Bugarskoj, gdje se javlja vlaški plemić Budilo: Anna Comnena, *The Alexiad*, str. 170. Vidi za ranu bilingvalnost Vlaha i kasniju jezičnu asimilaciju, u: P. Skok, 'Češka knjiga o vlaškom pravu', str. 306-310. Vidi važne radove koji se dotiču jezičnih pitanja: M. Pešikan, 'Zetsko-humsko-raška imena na početku turskog doba', str. 24-27.; B. Hrabak, 'Diskusija', str. 159.; Đ. Petrović, 'Popis Vlaha Plješč(ev)ića iz 1371. godine', *Onomatološki Prilozi, VII* (1986), str. 147-155.; M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija srednjovjekovnog katuna', str. 45-112.; Е. П. Наумов, 'Валканские Влахи и Формирование Древнесербской Народности', u: В. В. Иванов, В. Д. Королюк, Е. П. Наумов, *Этнническая История Восточньıх Романцев*, str. 18-60.; Špiro Kulišić, 'Starije etničke formacije i etnički procesi u obrazovanju naroda BiH, Sarajevo', *Pregled, god. 13, knj. 1* (1961), str. 13.; Isti, *O etnogenezi Crnogoraca: O nekim proučavanjima etnogeneze crnogorskog naroda*, Titograd: Pobjeda, 1980.

Kao i u slučaju nekih drugih grupa koje su izvorno bile drugačije od vladajuće skupine u pojedinim balkanskim društvima, tako su i *Vlasi*, nakon što su u početku zbog svojih društvenih posebnosti bili izdvojeni kao zasebna kategorija populacije, nastavili po pravnoj i privrednoj inerciji kao poseban razred stanovništva postojati i tijekom narednih stoljeća. Pritom se prirodno, društva kroz stoljeća mijenjaju, pa tako kad je neka masa ljudi stekla određeni pravni status i izvjesnu pravno-ekonomsku oblikovanost i prepoznatljivost u društvu, ono što je činilo njihovu izvornu posebnost umnogome "sklizne" u drugi plan, jer jednom kad je uspostavljena određena pravna kategorija, tad su upravo zakonski okviri mogli postati primarni faktor distinkcije, odnosno faktor koji je održavao granicu između raznih susjednih društvenih skupina (tj. glavni teret reproduciranja distinkcije prenesen je na pravni okvir).[74] Pritom, iako se demografski i kulturni sadržaj svake od kategorija stanovništva na ovim prostorima tijekom stoljeća Srednjeg vijeka manje ili više izmjenio, pravni okviri njihova postojanja koji su stoljećima ranije uspostavljeni i dalje su umnogome čuvani: neki od njih zato jer su predstavljali suviše politički autonomne i ekonomski važne entitete (npr. *Latini*) da

[74] Kako se od druge pol. 12. st. širenjem srpskih granica na istok i jugoistok dio srednjebalkanskih Vlaha našao u okviru nemanjićke države sa svojim društvenim uređenjem i specifičnim aktivnostima kojima su se bavili (sezonsko-stočarenje i povremena polu-vojna služba), a postojale su već i pravne prakse kojima su regulirane njihove obaveze prema vlastima pod kojima su dotad živjeli (Bizant dinastije Komnena), bilo je prirodno da ih se inkorporira u državni sistem kao posebnu kategoriju, tj. da i ondašnje srpsko društvo preuzme već postojeće prakse i procedure vezane za Vlahe, donekle ih modificirajući u skladu sa svojim potrebama. Inače, Ćirković raspravljajući o sudovanju u srednjovjekovnoj Srbiji primjećuje vezano za sudske autonomije i posebna prava različitih razreda populacije, kako je u *Srednjem veku veoma rašireno shvatanje da za svakog pojedinca, bez obzira na mesto gde se nalazi, važi pravo one zajednice kojoj pripada. ...odsustvo jedinstvenog pravnog režima za celokupnu državnu teritoriju, uz istovremeno održavanje posebnih prava raznih grupa, imalo je značajne posledice po dalji društveni razvoj. Privredni polet ... bio je praćen pojačanim kretanjem ljudi i strujanjem robnog prometa, a podsticao je zbližavanje i povezivanje pojedinih društvenih grupa i mešanje njihovih pripadnika. ... Trgovci poreklom iz starih romanskih gradskih jezgara odlazili su u nova gradska naselja u unutrašnjosti i provodili tamo značajan deo života. S druge strane, primorski gradovi su se uvećavali prilivom življa iz svoga slovenskog zaleđa. Slično je bilo i kod nemačkih Sasa. Proširujući svoju rudarsku delatnost, oni su morali uključivati domaće ljude u svoje zajednice. Vlasi u oblastima srpske države, živeći stolećima okruženi slovenskim stanovništvom, primili su jezik svoje okoline, što je olakšalo ... njihovo integrisanje u širu društvenu sredinu. Ali, načelo personalnosti prava i dosledno poštovanje autonomije svake grupe, što je imalo kao rezultat naglašavanje posebnog statusa pripadnika svake grupe, delovalo je u suprotnom smislu – isticali su razlike i dovodili do podvajanja pripadnika različitih grupa. ...* (S. Ćirković, 'Unutrašnja Politika Kralja Milutina', u: S. Ćirković (ur.), *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga: Od Najstarijih Vremena do Maričke Bitke (1371)*, Beograd: SKZ, 1981., str. 470-471.). Unatoč tim posebnostima i postojanju različitih pravnih entiteta koje autor spominje, nisu svi oni tretirani identično, i treba misliti u kontekstu gradacije takvih autonomija. Što neki razred stanovništva ima veću autonomiju u političkom i institucionalnom smislu u odnosu na državu u kojoj živi ili je s njom u nekom odnosu, to ljudi iz tog razreda više mogu sami sebe definirati. No zavisne populacije s feudalnim gospodarima (vlastelom ili Crkvom) iznad sebe, teško da su uživale veću autonomiju. Vidi usput: Anto Babić, 'Društvo srednjovjekovne bosanske države', u: E. Redžić, *Prilozi za Istoriju Bosne i Hercegovine I*, str. 39.; Srđan Šarkić, 'Pravni položaj Vlaha i Otroka u srednjovekovnoj Srbiji', *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, vol. 44, br. 3* (2010), str. 37-51. Pravne propise vezane za Vlahe, kao i njihove obaveze, pretresaju i: Miloš Blagojević, 'Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save', u: Vojislav Đurić (ur.), *Sava Nemanjić – Sveti Sava: istorija i predanje*, Beograd: SANU, 1979., str. 129-166.; M. Luković, 'Zakon vlahom (Ius Valachicum) in the charters issued to Serbian medieval monasteries and Kanuns regarding Vlachs in the early Ottoman tax registers (defters)', *Balcanica Posnaniensia: acta et studia, vol. 22, nr. 1* (2015), str. 29-46. Nešto o tome govorim u trećem poglavlju četvrte glave ovog rada.

bi ih se moglo bitnije mijenjati, a drugi (npr. *Vlasi*) zato jer su kroz njihovo postojanje kao kategorije zavisnog stanovništva uspješno bile zadovoljavane razne potrebe srednjovjekovnih društava i njihovih upravljačkih struktura (radi čega ustanovljene prakse i običaje vezane za takve skupine i nije trebalo bitnije mijenjati). No nema dvojbe da je gubljenje izvjesnih "primarnih kulturnih sadržaja", iako svuda prisutno, ipak bilo izraženije kod onih razreda stanovništva poput Vlaha, koji su samim time što su spadali u zavisno stanovništvo bili u nešto većoj mjeri društveno-pravno oblikovani od strane okoline nego što su sami sebe mogli oblikovati.[75] Radi toga je i bilo moguće da pojam *Vlah* u zaleđu srednjeistočnog Jadrana kroz kasni Srednji vijek funkcionira kao etiketa za populacije koje su već bile znatno izmiješane sa svojim slavenskim susjedima, što se očitovalo i u jezičnoj sferi.[76]

---

[75] *Latini* (Dubrovčani, Kotorani, itd.) su posjedovali političke institucije koje su bile nezavisne (Dubrovnik) ili autonomne (Kotor) od srpske, i bilo koje druge države, i mogli su utjecati na samodefiniranje i priznavanje takve samodefinicije u očima susjeda, i gospodara čiju su vrhovnu vlast priznavali. Vlasi nisu imali takvo što kroz veći dio Srednjeg vijeka, i bili su podložno stanovništvo države u kojoj su živjeli. Zato ih je bilo lakše oblikovati u skladu s potrebama vlasti. Ni samoupravne institucije kakve su bile katuni, ili skupine katuna, nisu posjedovale visoku razinu autonomije, već su nerijetko i one oblikovane od strane vlasti, iako je i to ovisilo o okolnostima (na što ću se više puta vraćati u radu). Vlasi u državama Balkana, napose srpskoj i bosanskoj kroz 13. i 14. st., na kojima je i temeljni fokus ove radnje, nemaju svoje "ideologije", ni političkih okvira kroz koje bi se nastojali definirati, i primarno što ih čini Vlasima i "ujedinjava" je to što funkcioniraju kao dio tog razreda populacije obilježenog određenim načinom života i pravnim obavezama. S druge strane, npr. Hrvati, Srbi, te Bošnjani ipak imaju svoje institucije i političke okvire kroz koje su mogli sebe oblikovati i nametati svoju sliku sebe onima s kojima su stupali u odnose. Vidi o važnosti instutucija i institucionalnog pamćenja za ljudska društva u: Donald J. Kagay, Theresa M. Vann (ur.), *On the Social Origins of Medieval Institutions: Essays in Honor of Joseph F. O'Callaghan*, Leiden: Brill, 1998.; Alan Harding, *Medieval Law and the Foundations of the State*, Oxford University Press, 2001.; Gerd Althoff, Johannes Fried, Patrick J. Geary (ur.), *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography*, Cambridge Univeristy Press – German Historical Instutite, 2002.; John Hudson, Ana Rodríguez (ur.), *Diverging Paths? The Shapes of Power and Institutions in Medieval Christendom and Islam*, Leiden: Brill, 2014. Pritom su vlaške populacije Balkana bile još i fizički između sebe *nepovezane*, te podijeljene između raznih država (K. Jireček, *Istorija Srba, I. knjiga*, str. 87-88.). Zato je za Vlahe nemanjićke države Milenko Filipović i mogao konstatirati da: *Nema nikakva pomena o tome da su vlasi u nemanjićkoj Srbiji uopšte bili i jedna organizaciona celina i imali svoje domaće glavare više od knezova, primićura ili katunara i da im je kralj odnosno car postavljao kakvog opšteg vojvodu. Izgleda da ti vlasi u nemanjićkoj Srbiji ... nisu bili od većeg političkog značaja i nisu bili grupno organizovani: u izvorima nema nikakva posrednog ni neposrednog pomena o tome* (M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 99.). Taj se zaključak može izvesti i na osnovu dubrovačkih izvora iz 13. i 14. st. koji ne daju naslutiti čvrste i trajne institucionalne okvire u vlaškom svijetu po zaleđu grada. To ne znači da Vlasi nisu imali "vlaški identitet", ili da nisu bili shvaćeni i/ili sebe shvaćali kao odvojenu i posebnu kategoriju populacije, ili da nisu imali baš nikakve društvene strukture i institucije, već da je srednjovjekovna država mogla lakše oblikovati "vlaškost" prema svojim potrebama, tj. da kroz veći dio kasnog Srednjeg vijeka nisu postojala ozbiljna autonomna tijela kroz koja bi Vlasi mogli iscrtavati vlastite granice i/ili pregovarati s državom. To je posve razumljivo ako se upamti da su oni u 13. i 14. st. bili podložno stanovništvo s limitiranim autonomijama, a ne "slobodnjaci", ili kakav poseban politički entitet, te da u izvorima (iz 12., 13. i 14. st.) za nemanjićku i kotromanićku državu i šire zaleđe Dubrovnika nisu zabilježeni Vlasi koji nisu imali neke feudalne gospodare. Zato okvire srednjovjekovne "vlaškosti" valja shvatiti kao osjetno fleksibilnije nego okvire nekih drugih razreda onodobnog stanovništva, no pritom nije upitno da i kategoriju *Vlah* srednjovjekovne države održavaju na životu i tretiraju kao posebnu i izdvojenu od drugih, jer i ona ima neospornu funkciju i svrhu u srednjovjekovnom društvu.

[76] A ponegdje, iako dosta rijetko i s drugim izvorno ne-vlaškim grupama, poput Arbanasa. Vidi: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 45-112.; Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 95-129. Arbanasi su bili brdsko-stočarske skupine koje su se uglavnom bavile sezonskim stočarenjem, tj. transhumancom (slično kao i Vlasi), i u počecima su živjeli u širem zaleđu Drača. Spuštanjem Nemanjića u kasnom 12. st. u Podrimlje, tj. širu zonu oko donjeg

No pritom valja imati na umu da je pitanje kojim su jezikom Vlasi pričali u kasnom srednjovjekovlju bilo *nebitno* za razumijevanje činjenice *zašto* su neki ljudi bili kategorizirani kao *Vlasi*. Koliko mi je poznato, dosad nije pronađena i objavljena nijedna isprava iz srpskog, bosanskog, ili dubrovačkog miljea u kasnom Srednjem vijeku (niti sam takvu imao prilike vidjeti među zaista mnoštvom isprava koje sam konzultirao), a iz koje bi proizlazilo da bi u širem zaleđu Dubrovnika (ili Kotora) u to doba netko bio *Vlah* zbog "vlaškog" jezika.[77] Pojednostavljeno, nitko se kroz kasni Srednji vijek na jugoistočnom Jadranu i po njegovom zaleđu ne poziva na "romanstvo" ili "latinstvo" Vlaha, niti ih naziva tim imenima, jer do kasnog srednjovjekovlja ono što ih je u činilo *Vlasima* nisu bile nekakve njihove "izvorne" kulturno-lingvističke odlike, već to što su pripadali "razredu" zavisnog stanovništva (baveći se najviše stočarenjem i uzgojem konja) poznatom kao "Vlasi" naprosto *po logici zakona i*

---

toka Drima, Srbi polako dolaze u doticaj s njima, no ozbiljniji rast broja Arbanasa uz istočni dio srednjeistočnog Jadrana i po unutrašnjosti Srbije nastupa tek od kasnog 13. st. širenjem Srbije po zaleđu Drača. Vidi povelju srpskog velikog župana Nemanje za manastir Hilandar (1198.) u kojoj se prvi put spominju *Vlasi* (kao društvena grupa) i *Arbanas(i)* (kao geopolitički pojam) u srpskim izvorima: Slobodan Prodić, ''Osnivačka Povelja Manastira Hilandara' kao izvor za istraživanje vladarske ideologije Nemanjića', *Kultura Polisa, God. VIII, Br. 16.* (2011), str. 105-107. Arbanasi za razliku od Vlaha nisu postojali kao društvena skupina u očima Slavena prije 11. st., kad su kao regionalno-politički entitet nazvani prema imenu oblasti u zaleđu Drača u kojoj tada žive, a koja se zvala *Raban,* tj. *Arban(on).* Prvi spomen *Arbanasa* sačuvan je u svojevrsnoj "tablici naroda" iz doba vladavine cara Samuila u ranom 11. st.: S. Ćirković, 'Tradition interchanged', str. 197. Dakle, Slaveni su prvo upoznali zemlju *Rab(a)n*, pa su tek generacijama kasnije ime izvedeno iz njena imena počeli koristiti i za ljude koji tamo žive. Vidi osnovno za slavensko stupanje u dodir s oblašću *Rabъnъ/Labъnъ* u: A. Loma, 'Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike', str. 281.; Qemal Murati, 'Albanësie e "Provincave Onomastike" në Arealin e Maqedonisë – Dëshmi e Autoktonisë së Shqiptarëve në Këto Vise që nga Perioda Antike e Deri sot', *Studime Albanologjike, 5* (2012), str. 58. Za rane Arbanase vidi i: Alain Ducellier, 'L'Albanie entre Orient et Occident aux XIe et XIIe siècles. Aspects politiques et économiques', *Cahiers de civilisation médiévale, Vol. 19, No. 73* (1976), str. 1-8.; I. Božić, 'Albanija i Arbanasi u XIII, XIV i XV veku', *Glas SANU CCCXXXVIII* (1983), str. 11-116.; Božidar Ferjančić, 'Albanci u vizantijskim izvorima', u: Milutin Garašanin (ur.), *Iliri i Albanci,* Beograd: SANU, 1986., str. 286-302.; S. Ćirković, 'Albanci u ogledalu južnoslovenskih izvora', u: M. Garašanin, *Iliri i Albanci,* str. 323-339.; J. R. Bojović, *Stanovništvo slovenskog porekla u Albaniji,* 1991.; F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages,* str. 273-276, 340, 385-386, 391-392.; M. Blagojević, 'Arbanasi u svetlosti najstarijih srpskih izvora', *Zbornik Matice Srpske za Istoriju, 75-76* (2007), str. 7-22.

[77] Posljednji puta kad se isprave na tom tragu javljaju na jugoistočnom Jadranu je u ranom 13. st., i odnose se na Dubrovčane, a ne brđane-stočare iz unutrašnjosti. O tome govori sljedeća glava disertacije. Kod stočarskih Vlaha koji u ove krajeve pristižu nešto kasnije, sredinom 13. st., takvo što u izvorima Srbije, Dubrovnika i Bosne nije zabilježeno, i nikada ih se ne naziva *Vlasima* u jezičnom kontekstu. Kasnije u radu, u glavi šestoj navodim primjer da se 1284. javlja spomen ljudi koji pričaju *in lingua albanesca* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 172.) u neposrednom dubrovačkom zaleđu (i koji će kasnije postati *Vlasi*, tj. biti će uključeni u vlaški razred populacije, kao i neki drugi ljudi iz zaleđa u periodu 13. i 14. st.), ali dosad još nisam pronašao primjer da bi neki zapis bilježio nekog da priča *in lingua vlaschesca* ili *in lingua latina* (a da bi se odnosilo na Vlahe). No zato ima slučajeva da se Vlahe eksplicitno spominje u kontekstu upotrebe slavenskog jezika, i smješta u kontekst usmene razmjene sa slavofonim populacijama s kojima se dobro sporazumjevaju, što bi bilo teško moguće bez da su i sami tako pričali. Vidi npr. za slučaj iz neposredne okolice Dubrovnika, iz 1284. gdje se govori o sukobu nekih dubrovačkih podanika i Vlaha: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 126. Vidi za sličan primjer iz 1312.: DAD, Lamenta Politica, br. 1 (1312-1313), fol. 9v i 10r, 11. i 12. 9. 1312. U oba slučaja vidi se da je komunikacija među akterima mogla jedino teći na *lingua sclauonica*, i da su Vlasi pričali (i) slavenski. Štoviše, iz zapisa od 1312. vidi se da Dubrovčani govoreći o istoj osobi čak miješaju etikete *Sclauus* i *Vlachus*, što bi moglo ukazivati na već toliku uklopljenost Vlaha u slavenski jezični milje da se ponekad nije razlikovalo *Slavene* i *Vlahe*, jer je osim pravnog statusa/položaja, tj. kolektivnog imena, većina drugih razlika bila slabije uočljiva, a drugačiji jezik očito tad nije više figurirao kao razlikovni element. Na taj se slučaj još vraćam pri kraju sedme glave ove disertacije.

običaja. Pritom potcrtavam da *ne tvrdim* kako ne postoje spomenici iz kojih se ne bi moglo misliti da je bilo i Vlaha koji su pričali *i* romanskim govorima, već tvrdim da *ne postoje spomenici* iz kasnog Srednjeg vijeka na istočnom Jadranu iz kojih bi se moglo zaključiti da je netko bio *Vlah* i funkcionirao kao dio vlaške kategorije stanovništva *samo* zbog svog jezika. Dakle, za nečije funkcioniranje kao Vlaha u kasnosrednjovjekovnoj Srbiji (od 13. st.), te Bosni i Hrvatskoj (od 14. st.), *nije* bilo potrebno pričati ili ne pričati kojim god jezikom, već se radilo o posebnom načinu života i privređivanja, te o posebnoj pravno-ekonomskoj pozicioniranosti i "pravnom porijeklu".[78] Naime, ljudi su u kasnom Srednjem vijeku bili *Vlasi* ili zato što ih je netko uključivao u vlaški razred populacije (o čemu ću raspravljati na više mjesta kasnije u radu),[79] ili zato jer su bili "porijeklom" Vlasi, no pritom to treba shvatiti kao pravno "porijeklo" prije svega.[80]

[78] I takvo je stanje nastajalo ili "primanjem" takve društvene i pravne pozicioniranosti od svojih roditelja, ili putem intervencije vlasti, čime se također moglo postati ili prestati biti *Vlahom*. Vidi: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 56-58, 71-77.

[79] To je npr. bio slučaj s ljudima albanskog i/ili srpskog jezika koji su katkad postajali *Vlasi* u srednjovjekovnoj Srbiji intervencijom države, Crkve, ili povremenim miješanjem ljudi iz različitih razreda stanovništva (putem braka, i sl.) tijekom stoljeća. Svi su ti scenariji posvjedočeni u poveljama srpskih manastira, kao i dubrovačkim notarskim ispravama za 13. i 14. st.: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 45-97.; Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 97-129.; Ista, 'Dubrovačke arhivske vesti o društvenom položaju žena kod srednjovekovnih Vlaha', *Istorijski časopis, knj. XXXII* (1985), str. 12. Vidi u ovome kontekstu opažanja o "postajanju Dubrovčaninom" u kasnom Srednjem vijeku u Srbiji i Bosni, kao i razlozima za to (koji nemaju veze s etnicitetom, jezikom, itd.): D. Kovačević-Kojić, *Gradski Život u Srbiji i Bosni*, str. 417-427. Vidi usput za Vlahe koji postaju Dubrovčani i prestaju biti Vlasi: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 58.

[80] Danas se jako mnogo toga: individualni i kolektivni identiteti, politička filijacija itd., oslanja na tzv. osjećaj pripadnosti; tj. osobni izbor i nečije samodefiniranje mnogo se više uzimaju u obzir pri uređivanju i reguliranju političkih, društvenih i međuljudskih odnosa. U Srednjem vijeku netko se, načelno govoreći mogao osjećati kako je želio, ali ako nije imao (ako mu nije bio dodijeljen, tj. "pripisan" i priznat) određeni položaj i status, onda taj položaj i status nije mogao "prakticirati". Što je pritom on o tome mislio i osjećao nije mnogo mijenjalo po pitanju njegova društvenog i pravnog položaja. Pojednostavljeno, jednom kad je nečiji pravni status prepoznat i definiran, tada je postajao *temeljna determinanta* njegova društvenog pozicioniranja. Zato bi pojam "porijeklo", ako ga se već koristi u kontekstu kasnosrednjovjekovnih društvenih relacija, možda najprije valjalo prosuđivati kroz pravnu kategoriju za koju je netko bio vezan, i/ili za koju su bili vezani njegovi neposredni preci (pritom to ne govorim misleći samo na Vlahe, već i na druge skupine i razrede stanovništva poput npr. Hrvata, Srba, itd. jer sve su to bile *i* pravne, tj. prvenstveno pravne kategorije, pa tek onda i nešto drugo). Vidi za važnost jurisdikcija, pravnih razreda, "staleža", i sličnih srednjovjekovnih društvenih kategorija, npr. u: N. Klaić, 'Diskusija', *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 169-170.; Ista, *Povijest Hrvata u Srednjem Vijeku*, Zagreb: Globus, 1990., str. 214-229, 265-274, 298-299, 336-339, 359-363, 385-386, 421-423. Vidi i dvije važne knjige: Jacques Le Goff, *Civilizacija Srednjovjekovnog Zapada*, Zagreb: Golden Marketing, 1998., str. 341-415.; Gerhard Emmanuel Lenski, *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*, The University of North Carolina Press, 1984., str. 74-93, 210-296, 325-431.

III. *VLASI* U DIPLOMATIČKIM IZVORIMA IZ PRVE POLOVINE 13. STOLJEĆA[81]

U prethodnoj glavi objasnio sam kako su populacije obalnih gradova poput Zadra, Splita, Dubrovnika, Kotora, itd., bili specifičan slučaj u odnosu na većinu rimskih "starinaca" na većem dijelu Balkana, utoliko što su se predslavenske jezične, a donekle i političke tradicije ovdje održale zahvaljujući komunalnoj ogranizaciji, tj. političkom ustroju, postojanju gradskih zidina, te relativno jasno definiranoga prostora (i fizičkog i kulturnog) na koji se moglo projicirati određene sisteme vrijednosti koji se onda moglo uz pomoć komunalnih institucija čuvati.[82] Ništa od ovoga nije postojalo u zaleđu istočnoga Jadrana, pa tako ni u dubljoj unutrašnjosti srednjovjekovne Srbije i ostatka Balkana, što je samo olakšavalo miješanje stanovništva, i uklapanje nekadašnjih "starinaca" u slavenske političke tvorbe, kao i njihovu bržu jezičnu asimilaciju.[83] Postojanje tih starinačkih tradicija uz istočni Jadran, objašnjava zašto je dio Slavena u zaleđu primorskih gradova mogao koristiti pojam *Vlah* ugrubo do 13. st. za dio primorskih populacija. No već sredinom 13. st. taj pojam više nije u upotrebi na istočnom dijelu srednjeistočnoga Jadrana, u tom starom kontekstu (što će reći da je iz upotrebe očito polako počeo izlaziti već desetljećima, ako ne i koju generaciju ranije). S jedne strane, ono staro značenje pojma *Vlah* polako se povlačilo pred novom upotrebom koja u ove krajeve dolazi iz Srbije u prvim desetljećima 13. st., dok istovremeno sve jače (od kasnog 12. st.) komunalne institucije primorskih gradova, te njihova rastuća politička snaga i (samo)svijest sve više otežavaju i priječe da ih se i dalje naziva suprotno onome kako sebe vide i nazivaju. Za te posljednje faze upotrebe pojma *Vlah* kao oznake za jezičnu i geo-političku stranost vezane su i najranije isprave iz dubrovačkoga arhiva koje spominju vlaško ime, iz ranog 13. st. Prije nego što se okrenem njima, treba ukratko reći nešto o pisanoj kulturi na istočnome dijelu srednjeistočnoga Jadrana.

---

[81] Veći dio ove glave preuzet je u vrlo sažetoj, i ponešto izmjenjenoj formi, iz rada: M. Pijović, *Images of Self and Others in Medieval Serb, Ragusan (Dubrovnik), and Bosnian Sources*, str. 1-77.

[82] Vidi usput o razvoju istočnojadranskih komuna u: Ludwig Steindorff, 'Stari svijet i novo doba: o formiranju komune na istočnoj obali Jadrana', *Starohrvatska prosvjeta, Vol. III, No. 16* (1986), str. 141-152. Vidi sažeto o tome za nemanjićku državu, tj. Zetu, u: S. Ćirković, 'Zeta u državi Nemanjića', u: M. Đurović (ur.), *Istorija Crne Gore, Knj. II.: Od kraja XII do kraja XV vijeka, Tom I: Crna Gora u Doba Nemanjića*, Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1970., str. 83-93.; Isti, *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*, str. 171-196.

[83] Vidi npr. o predominantno slavenskom onomastikonu hercegovačkih Vlaha koncem Srednjeg vijeka, u: Radoslav Dodig, 'Etnička, konfesionalna i regionalna imena i nadimci u Hercegovini, XV.-XIX. st.', u: Ivo Lučić (ur.), *Hum i Hercegovina Kroz Povijest – Zbornik Radova, Knjiga I.*, Zagreb: HIP, str. 837. O problemu jezika biti će još ponešto riječi u šestoj glavi ove disertacije, u drugom poglavlju.

1. Pisanje i diplomacija

Najstarije sačuvane dubrovačke isprave potječu iz 11. st. i vezane su za crkvene poslove.[84] Iz kasnijih perioda, a posebno iz 12. i 13. st., očuvane su isprave koje su vezane i za različite druge poslove, često političke i trgovačke naravi. U tom ranom periodu, pa sve do duboko u 13. st. isprave su, posebno one važnije, čuvane u katedralnoj riznici u Dubrovniku.[85] Posebno to vrijedi za 12. i 13. st., iz kojih je sačuvan veći broj dokumenata koji su nastali kao rezultat rada ili dubrovačke kancelarije, ili kancelarija političkih zajednica s kojima je Dubrovnik stupao u odnose, sklapao ugovore, itd. Taj rani "notarijat", ako ga se tako može zvati, podrazumijevao je aktivnost pismenih ljudi, najčešće svećenika, u zapisivanju raznih dogovora i ugovora.[86] Stvari se mijenjaju od posljednjih desetljeća 13. st., kada umjesto domaćih ljudi, svećenika (čiji primarni posao nije bio pisarski), notarske poslove preuzimaju profesionalni notari-pisari uglavnom dovođeni iz Italije (počevši od Tomasina de Savere, oko 1277. godine).[87] Tada dolazi do krupnijih promijena kako po pitanju produkcije, tako i očuvanosti materijala, jer od druge polovine 13. st. dolazi do pravog organiziranja isprava, i njihovog sortiranja, čime se zapravo može govoriti o rađanju ozbiljnog arhiva.[88] Pritom je bitno da se notarske isprave, a koje su danas umnogome sačuvane, te svrstane u arhivske serije različitih vrsta, počinju sustavnije proizvoditi i čuvati upravo od '70-ih godina 13. st. Može se još dodati kako su iz perioda koji prethode drugoj polovini 13. st. dokumenti koji su sačuvani najčešće diplomatske, tj. političke, i "trgovačko-političke" naravi, i pretežno se tiču odnosa Dubrovnika sa susjedima (trgovačkim i političkim partnerima), ili se tiču problema dubrovačke Crkve, tj. crkvenih odnosa. Od sredine 13. st., kada se notarijat počinje organizirati na mnogo stručnijoj razini, kao komunalni posao i aktivnost od prvorazrednog

[84] Radi se o buli pape Benedikta VIII. za Dubrovačku nadbiskupiju: Irma Novalić, *Arhiv u Dubrovniku – razvoj do pojave arhiva kao samostalne ustanove*, Diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 2015., str. 8, 12-13.

[85] Vinko Foretić, 'Ugovor Dubrovnika sa Srpskim Velikim Županom Stefanom Nemanjom i Stara Dubrovačka Djedina', *Rad JAZU, Knj. 283* (1951), str. 97.

[86] I. Novalić, *Arhiv u Dubrovniku*, str. 13.

[87] Vidi usput: G. Čremošnik, 'Dubrovačka kancelarija do god. 1300 i najstarije knjige dubrovačke arhive', *Glasnik Zemaljskog Muzeja, XXXIX, Sv. 2* (1927), str. 231-253.

[88] Vidi u: G. Čremošnik, 'Kada je postao Dubrovački arhiv ?', *Glasnik Zemaljskog muzeja, XLIV, Sv. II* (1932), str. 57-61.; V. Foretić, 'Dubrovački Arhiv u Srednjem Vijeku', *Anali Historijskog Instituta JAZU, 6-7* (1959), str. 315-336. Vidi i: Branka Grbavac, 'Iz prošlosti dubrovačkog notarijata – dubrovački notari u 13. stoljeću', *Javni Bilježnik, Br. 41* (2015), str. 90-96. Za daleko detaljniji pregled pitanja notarijata vidi: B. Grbavac, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet, 2010. Vidi još za Dubrovnik i Kotor, u: Ante Marinović, 'Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnika i Kotora u XIII i XIV stoljeću', *Anali Zavoda za historijske znanosti JAZU u Dubrovniku, sv. 22-23* (1985), str. 7-24.

javnog značaja, može se uvjetno govoriti o podjeli između kancelarije i notarijata,[89] odnosno može se govoriti o kancelarijskim spisima (koji se bave sudskim, upravnim i političkim poslovima) i notarski spisima (koji sadrže razne privatne transakcije, kupoprodajne ugovore, tj. informacije o istima).[90] Nema dvojbe, na ovakav su razvoj notarske službe, a onda posredno i arhiva utjecale odluke samih vlasti u Dubrovniku, koje su među ostalim težile tome da se počnu pismeno bilježiti i čuvati razne privredne transakcije (kreditni i trgovački poslovi) samih dubrovačkih stanovnika, kao i da se pod državni nadzor stavi notarska služba, tj. aktivnost notarijata.[91] Zahvaljujući tome sačuvane isprave upravo ovakve naravi počinju se množiti od posljednje petine 13. st. nadalje. Što se notarskih knjiga tiče, izuzev isprava koje su se ticale unutar-dubrovačkih poslova, polako sve više nastaju i isprave koje se dotiču odnosa sa zaleđem, pa tako i raznih poslovnih, privatnih, i drugih veza između pojedinaca iz grada i iz zaleđa, bilo bližeg, bilo daljeg. Upravo iz ovih potonjih, notarskih knjiga (koje kreću s godinom 1278., tj. 1275.) sačuvano je dosta materijala o Vlasima.[92] Naravno, ima

[89] I. Novalić, *Arhiv u Dubrovniku*, str. 14.

[90] Vidi kratka pojašnjenja o razlikama između kancelarijskih i notarskih spisa koji su sačuvani u Dubrovniku, na internet stranicama *Nacionalnog arhivskog informacijskog sustava*: 'Razni zapisi Notarijata (fond)' i 'Razni zapisi Dubrovačke kancelarije (fond)'.

[91] G. Čremošnik, 'Kada je postao Dubrovački arhiv ?', str. 57-58. Vidi detaljno o svemu gore spomenutom, u: G. Čremošnik, 'Dubrovačka kancelarija do god. 1300', str. 231-240. Pritom posao notara i kancelara nije bio striktno odvojen, ne u ovo doba, jer su nerijetko iste osobe obavljale oba posla. O svim ovim pitanjima može se pronaći osnovne podatke u potonjem Čremošnikovom članku (str. 231-253). Kad je riječ o razvoju notarijata u primorskim gradovima, posebno vezano za porast broja isprava u periodu od posljednje četvrtine 13. st. nadalje u Dubrovniku, za to su presudne odluke vlasti iz 1275.: B.Grbavac, 'Iz prošlosti dubrovačkog notarijata', str. 92. Vidi te odredbe u dubrovačkom "Statutu": Ante Šoljić, Zdravko Šundrica, Ivo Veselić (prir.), *Liber Statutorum Civitatis Ragusii – Statut Grada Dubrovnika*, Dubrovnik: Državni Arhiv u Dubrovniku, 2002., str. 426. *Dubrovačka vlada izdala je 8. juna 1275. odredbu na osnovu koje su se morali svi kreditni ugovori, koji su bili sklopljeni za poslove više od 10 perpera, zaključiti pismeno. Dužnik je morao dati vjerovniku u roku od osam dana "cartam notarii" o dugu. Ovim zakonom dubrovačka vlada nastojala je dati pravnu zaštitu trgovačkom poslovanju. Pri tome morala se postarati i pronaći oblik na koji način bi se mogla eventualno izgubljena zadužnica ponovo izdati. Ovo je postigla na taj način da su se zadužnice registrirale u specijalne imbreviaturne knjige zvane* Debita notariae (Ignacij Voje, 'Prilog Proučavanju Dubrovačkih Trgovačkih Društava', u: R. Kuzmanović, *Zbornik Radova u Čast Akademiku Desanki Kovačević Kojić*, str. 181, fusnota 30.).

[92] Za mogućnost da su notarske knjige postojale i nešto ranije, tj. da najranije serije notarskih isprava, koje su danas izgubljene, počinju još oko 1268., vidi u: G. Čremošnik, 'Kada je postao Dubrovački arhiv ?', str. 57-61. Kako dolazi do razvoja notarijata i porasta potrebe za bilježenjem aktivnosti i transakcija vezano za trgovinu? Korisne su ovdje misli Ivana Božića, izrečene prije svega za 14. st., ali u osnovnim crtama primjenjive i na prethodno stoljeće: *Ovde se govori o prelomnom razdoblju, o razdoblju kada trgovina počinje da dobija sve veću ulogu u zatečenom sistemu neposredne razmene. U gradovima je pre toga vremena živeo dosta mali broj ljudi i tu nešto kasnije dolazi do demografske ekspanzije. ... Porast gradskog stanovništva je onda zahtevao i organizovanije snabdevanje i doveo do povećanja broja trgovaca i značaja njihove uloge. U tom vremenu i uloga notara postaje neizbežna, jer je kod velikih novčanih transakcija bilo potrebno prethodno obezbeđenje ugovorom sklopljenim na javnom mestu i njegovim zapisivanjem. Ranije je sve bilo drugačije. Ljudi su iz bliže ili dalje okoline dolazili na gradsku pijacu da prodaju svoje proizvode ili proizvode svojih suseda. ... nije bilo ni potrebe ni razloga da oni svoj dolazak na pijacu registruju kod notara... Što se tiče same notarske službe, koja se razvijala naporedo sa porastom robno-novčane privrede, treba podvući da je ona u Zadru bila organizovana drugačije nego u Dubrovniku, pa ... treba voditi računa i o tome. Zadarski notari, sve školovani ljudi koji su sastavljali i izdavali isprave imperiali auctoritatae, imali su svoje privatne biroe s klupicom i, uz naplatu određene takse, zainteresovanim stanarima sastavljali isprave o poslovima koje bi one međusobno ugovorile. Tako nešto je bilo i u italijanskim gradovima. Stranke su pri tome po svom ukusu, ili nečijoj preporuci, birale*

spomena *Vlaha* i u kancelarijskim spisima, tj. ispravama koje se tiču političkih, diplomatskih, i drugih pitanja. Zapravo, prvi spomen *Vlaha* u dubrovačkom arhivu upravo je i sačuvan u 4 isprave koje su nastale ranije, u prvoj polovini i sredinom 13. st., i danas se čuvaju u dubrovačkoj arhivskoj seriji *Acta et Diplomata*, koja sadrži dokumente o odnosima političke naravi.[93] Taj je spomen *Vlaha* doduše iznimka utoliko što se ne odnosi na one populacije koje me primarno ovdje zanimaju, a to su brdsko-stočarske skupine, već na same Dubrovčane.

2. Povelje iz 13. st.

Najstariji dokumenti sačuvani u dubrovačkom arhivu koji spominju pojam *Vlah* kao naziv neke skupine ljudi potječu s početka i sredine 13. st. i ima ih četiri. Riječ je o mirovnim ugovorima i ugovorima o prijateljstvu (u literaturi su uobičajeni nazivi "povelje") između Srbije i Dubrovnika, te Bosne i Dubrovnika; a korisni su i stoga što sadrže izvjesne klauzule o trgovini i sudbenim/zakonskim pitanjima. Prvi dokument je povelja srpskog velikog župana i kasnijega kralja Stefana Nemanjića (1196-1228). Postoje dvije verzije rečene isprave, slavenska/srpska i latinska. Ćirilićna isprava na srpskom (oko 1250.) spominje *Srbe* i *Vlahe* (Срьблинь/Srblin i Влахь/Vlah); dok latinski pisana isprava (oko 1215.) pojam *Srblin* donosi kao *Sclavus*, a *Vlah* kao *Raguseus*.[94] Pretpostavlja se da je latinska verzija nastala u slično

notare, pa se zato ne treba čuditi što su Vlasi redovno išli kod istog notara. U Mlecima su po raznim delovima grada radili mnogi notari, ali su Sloveni i Arbanasi uvek odlazili nekolicini notara koji su među njima uživali poseban ugled i poverenje. Kancelari i notari u Dubrovniku su bili opštinski službenici koji su sedeli i radili u kneževom dvoru. Oni su obavljali sve poslove opštinske administracije, a, uz to, sastavljali i isprave privatnim licima koja bi im se obratila za uslugu. Tu, dakle, jednostavno rečeno, nije bilo privatne notarske prakse (Ivan Božić, 'Diskusija', *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 175.). Vidi o oblikovanju onog što se danas zove Dubrovački arhiv, kao i za razlike između kancelara i notara, tj. kancelarijskih i notarskih spisa: G. Čremošnik, 'Dubrovačka kancelarija do god. 1300', str. 231-253.; V. Foretić, 'Dosadašnji rezultati', str. 445-461.

93 Nova signatura i naziv fonda je: *7, Isprave i Akti (Acta et Diplomata)*; dok je stara signatura i naziv fonda: *76, 20; ASMM*. Tako je navedeno u dokumentu koji sam od gospodina Zorana Perovića dobio na uvid u Arhivu u Dubrovniku, koji nosi naslov 'Arhiv Dubrovačke Republike – Novi Ustroj', str. 1. Za istraživanje diplomatičkih spisa koristan je i kratak inventar isprava (koji mi je na uvid također dao cijenjeni arhivist Zoran Perović) s naslovom 'Dubrovački dokumenti Bečkog Arhiva', na oko 74 stranice, u kojem su navedene isprave ćirilske, latinske, i turske, a koje se čuvaju, ili su se čuvale u Beču, u doba kada je taj inventar sastavljen (1960.).

94 Donosim samo glavninu povelje: *V' ime Otca i Sina i Svetago Duha. Az veli župan Stefan i s' svouv detiju kl'nu se knezu dubrov'čkomu Žanu Dandulu, i vse Obkine grada Dubrovnika ... Kl'nu vi se bez vsakoga propadstva, jekore da vi sm' prijatel, i moje det', doku mi ste pravi. I ake kto vaš vrag pribegne u moju zemlu da vi ga dam, ako vi ime što pakostiti iz moe zemle. I da gredu vaši ludie po moeu zemli s trgom bez vsake bojezni, i da im ne nikere sile, n' da si prodaju i kupuju svobodno; a što e zakon tr'žnikom u moei zemli da mi daju. I da ne emle Srblin Vlaha bez suda; n' ako se učini krivina megju gradom i mouv' zemlu v' da se staju sudie gde e zakon, i da ispravlaju, a da ne izma. ...* (Vladimir Mošin, Sima Ćirković, Dušan Sindik (prir.), *Zbornik Srednjovekovnih Ćirilskih Povelja i Pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, Knj. 1, 1186-1321,* Beograd: Istorijski institut, 2011., str. 86-87.). *In nomine patris et filii et spiritus sancti. Ego magnus jupanus Steplianus cum filiis meis iuro comiti Ragusii Johanni Dandulo et toti communi Ragusine ciuitatis ...Jure nobis sine omni fraude,*

doba kada i izvorna srpska, oko 1215. Sredinom 13. st. dubrovački pisar Paskal napravio je kopiju (zapravo falsifikat) srpskog originala koji nije sačuvan, stoga je ta njegova kopija iz 1250. (ili 1251.) jedini preživjeli primjerak ćirilski pisane originalne Stefanove povelje iz 1215.[95] Preostale isprave vezane su za bana Bosne, Mateja Ninoslava (1232.-1249). Pisane su na ćirilici, i sve su preživjele u slavenskom/srpskom originalu.[96] Prve dvije sastavili su domaći pisari iz Bosne,[97] a druge dvije dubrovački pisar (uz asistenciju bosanskog, u slučaju jedne povelje).[98] Prva povelja, sastavljena od banova pisara Desoja (oko 1232.-1234.) govori o *Srbima* i *Vlasima*,[99] što se odnosi na ugovorne strane, tj. Bosance i Dubrovčane.[100] Druga je sastavljena od Anonima, tj. anonimnog pisara iz Bosne (oko 1235-1236), i ne spominje *Srbe* i *Vlahe*.[101] Posljednje dvije povelje (oko 1240. i 1249.) napisane su u najvećoj mjeri (ali ne isključivo) u Dubrovniku. Ona iz 1240. je djelo dubrovačkog pisara Paskala, dok je ona iz 1249. djelo Paskala i spomenutog anonimnog bosanskog pisara (autora druge Ninoslavljeve povelje) koji ju je u Bosni prije potvrđivanja doradio.[102] Obje te povelje (1240. i 1249.)

---

quod ero uester amicus, et mei filii, donec mihi recti fueritis. Et si aliquis uester inimicus fugerit ad meani terram, ut dem eum uobis, si ceperit uobis aliquid molestare de terra mea. Et ut ueniant uestri homines per meam terram cum mercimoniis sine ullo timore, et ut non sit illis nulla forcia, sed ut uendant et comparent libere et illud, quod est mercatorum consuetudo in terra mea ut dent mihi. Et ut Sclauus non apprehendat Raguseum sine iudicio, sed si factum fuerit iniustum inter ciuitatem Ragusii et terrain meam, ponant se iudices, ubi est consuetudo, et iudicent. Et ut non faciant pressalia... (K.. Jireček, 'Ugovor St. Prvovenčanoga s Dubrovčanima', *Glasnik Srpskog Učenog Društva, Knj. XLVII* (1879), str. 310-311.). Da samo napomenem i kako su sve srpske i/ili bosanske povelje koje u disertaciji navodim ćirilske; stoga su i sve transkripcije i/ili transliteracije ćirilskih isprava koje donosim u radu (uključujući i onu u ovoj fusnoti) moje, osim ako ne naznačim drugačije.

95 Vidi usput: Josip Vrana, 'Tko je Pisao Najstarije Dubrovačke Ćirilske Isprave', *Slovo, 6-8* (1957), str. 311-334.; Isti, 'Da li je Sačuvan Original Isprave Kulina Bana', *Radovi Staroslavenskog Instituta, 2/2* (1955), str. 11-12. Za problem ove povelje kao falsifikata, vidi: J. Vrana, 'Tko je Pisao', str. 317-318, 322-323, 329.

96 Kasnije ću se vratiti na to zašto mislim da je ispravno koristiti naziv *srpski* za pismo i jezik tih povelja.

97 G. Čremošnik, 'Bosanske i Humske Povelje Srednjega Vijeka', *Glasnik Zemaljskog Muzeja, 3* (1948), str. 115-117.

98 Vidi usput: G. Čremošnik, 'Bosanske i Humske', str. 124-129. ; J.Vrana, 'Tko je Pisao', str. 323.

99 V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 139-140. Vidi detaljnu analizu povelja i konteksta njihova nastanka: G. Čremošnik, 'Bosanske i Humske', str. 103-143.

100 Postoji mišljenje da je ova povelja nastala prije 1232.: Lejla Nakaš (prir.), *Konkordancijski Rječnik Ćirilskih Povelja Srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011., str. 24. Vidi za nastanak te isprave oko 1232.: G. Čremošnik, 'Bosanske i Humske', str. 110. *...азь раБь Б҃ж҃н матѣн а одмѣломь ннносλавь Бань Босньскн вєлнкн клє сє кнєзоу доуБровүкомоу жань даньдХлоу н всєн опкннѣ доуБровүькон такомь смь сє клєтвыю клєль какомь сє є Бань коулннь клєль* ***да ходє власн своБодно нхь доБнткь тако како соу Х Бана коулнна ходнлн*** *Бєзь всє хаБє н злєдн а ѣ коудѣ оБлада тоудѣ сн ходнтє простраnо н здраво а ѣ прнѣтн какорє самь сєБѣ н naХкь даватн од всє злєдн а сє пнсахь нмєнємь дєсоє граматнгь Бana ннносλава вєлнєга Босньскога тако вѣрно какорє Х прьвыхь* ***а сє єщє ако вѣроує срьБлннь влаха да сє прн прѣдь кнєзємь ако вѣрХє влахь срьБлнna да сє прн прѣдь Баnомь а нномХ влахХ да nє БХдє нзма Б҃є рє тн дан здравнє*** [sve podebljao M. P.] ... (L. Nakaš, *Konkordancijski Rječnik*, str. 24.).

101 G. Čremošnik, 'Bosanske i Humske', str. 117. A vidi i: V. Mošin, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 141-142.

102 G. Čremošnik, 'Bosanske i Humske', str. 126. Vidi povelje u: V. Mošin, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 153-155, 181-183. Milko Kos sažeto objašnjava procedure nastanka tih dvaju povelja: *Slovenski knezovi su ... došli s pratnjom lično u Dubrovnik i ovde predali opštini zakletvu, a njezinu koncepciju i redakciju ostavili dubrovačkoj kancelariji. Ova je pri obnovi ugovora uzela u novi ugovor tekst ranijeg ...*, i potom se *...Slovenski vladalac zakleo ... sa svojom vlastelom ... koju je doveo u Dubrovnik* (Milko Kos, 'Dubrovačko-Srpski Ugovori do

spominju *Srbe* i *Vlahe*. Tako se, od četiri najranije isprave koje spominju ove etikete, jedna bavi odnosima Srbije i Dubrovnika, a ostale odnosima Bosne i Dubrovnika. Ti dokumenti među ostalim reguliraju pravna pitanja između dve skupine ljudi, *Srba* i *Vlaha*. Kako to donosi treća povelja bana Ninoslava, iz otprilike 1240.: *...н сѣ ωщє ако вѣрҰіє сєрБлнɴь влаχа да сѣ прн прєдь кɴєзємь дҰБровьүькнмь н ꙉако вєрҰіє влаχь сєрБлнɴа да сє прн прєдь Баɴомь н нɴомҰ влаχҰ н нɴомҰ сєрБлнɴҰ да ɴє нсьма...*[103] Kauzule u kojima se govori o *Srbima* i *Vlasima* u poveljama vezanim za Bosnu obično se interpretira na način da *Srblin* označava ljude iz Bosne, a *Vlah* ljude iz Dubrovnika. Takvo tumačenje proizlazi iz čitavoga niza okolnosti poput formulacija koje su zabilježene u Ninoslavljevim poveljama, iz kojih je jasno da je upravo takvo čitanje povelja ispravno, ali i iz čitanja povelje Stefana Nemanjića (1215./1250), te usporedbe iste s kasnijim poveljama bana Ninoslava u kojima se javljaju slične klauzule. Ovakvo je interpretaciju sasvim opravdano među prvima zastupao poznati češki autor iz 19. st. Konstantin Jireček, a kasnije i Franjo Rački, i drugi.[104]

Sredine 13-og Veka', *Glas SKA, 123* (1927), str. 50.) Paskal je sastavio isprave, 1240. i 1249., koje su potom prezentirane banu i njegovim ljudima, nakon čega su potpisane od banovog pisara i/ili svjedoka, te zapečaćene. U slučaju povelje iz 1249. nakon sastavljanja od dubrovačkog pisara, prvo je banov anonimni pisar u Bosni unio neke izmjene, svakako po vladarevom naputku, a potom je isprava potvrđena. Potom su Dubrovčani dobili svoj primjerak/primjerke isprave, a ban svoj(e). Nastanak najranije dve povelje, 1232. i 1235. bio je sličan, s razlikom što su bile kreirane u samoj Bosni (od strane Desoja i Anonima), i potom odnesene na potvrđivanje u Dubrovnik. Vidi odličnu paleografsku studiju o tim poveljama: G. Čremošnik, 'Bosanske i Humske', str. 124-129.

103 V. Mošin, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 154. Prilagodba na suvremeni hrvatski glasi: *I još ovo: ako Srbin tuži Vlaha da se sude pred knezom dubrovačkim, a ako tuži Vlah Srbina da se sude pred banom. I drugi Vlah i drugi Srbin da ne trpe posljedice (na drugog Vlaha i drugog Srbina da ne pada krivnja)* ... [da konfiskacije ne budu usmjerene protiv drugih Srba ili Vlaha, već samo protiv počinitelja nedjela – op. M. P]. Povelja je poduža, pa donosim tek klauzule koje su ovdje zanimljive: *...**н по змлє н владаɴнє моє н монχь сɴ҃ь да сн χоднтє своБодьно н простраɴо Бєсь вьсакѣ дєсѣщнɴє н Бєсь ннкєрѣ ннььɴє даɴнє**. н паүє да мон кьмєтн н мон люднє н мон владальцн да вн люБє н да вн χраɴє ωдь зла сь правовь вєромь. н ако ɴєкьто ωдь монχь кьмєтн нлн ωдь монχь люднє үнɴє вн крнвнɴҰ да сє прн прєдь мɴовь н ꙉа да нмь сҰдҰ правн сҰдь н ꙉако вн ꙉа правннѣ ɴє үнɴҰ то то ꙉа крнвь. н ако сѣ разьратнтѣ сь кралѣмь рашькн да вась ɴє дамь ɴн вашь доБнтєкь паүє да вн ҰχраɴҰ сь вьсмь вашнмь доБнтькомь. н що сє үнɴнло прє н послѣ да сѣ прн н да ɴє нзьма. н да прндҰ Ұ дҰБровьннкь да ɴа мє ɴє Ұстаɴє ннкьторѣ. дє ꙉа смь Ұ своюзмлҰ сєда кьто χощє нськатн нщн дє ꙉа смь радь правьдҰ Ұүнɴє ако пра ɴє ҰүнɴҰ то ꙉа крнвь. **н сѣ ωщє ако вѣрҰіє сєрБлнɴь влаχа да сѣ прн прєдь кɴєзємь дҰБровьүькнмь н ꙉако вєрҰіє влаχь сєрБлнɴа да сє прн прєдь Баɴомь н нɴомҰ влаχҰ н нɴомҰ сєрБлнɴҰ да ɴє нсьма**. а да сѣ ɴєкоꙉа крнвнɴа мєђҰ ɴн үнɴн да та крнвнɴа сѣ сь правнɴовь нсьправн а снзн мнрь н снзн ωБєть да сѣ ннкакорѣ ннкнмьрє дєломь н ннкнмьрє коɴьцємь да сѣ ɴє рєшн ɴн да сѣ подьпєрѣ ɴѣ паүє да БҰдє твєрьдь Ұ вєкн...* [sve podebljao M. P.] ... (L. Nakaš, *Konkordancijski Rječnik*, str. 26.).

104 *U jednoj nedatiranoj povelji srpskog velikog župana Stefana ... iz godine 1215-1219.... kaže se...: 'I da ne emle* Srblin Vlaha *bez suda'. U jednom ... svakako istodobno prevedenom dokumentu ... ovo je mesto ovako prevedeno: 'Et ut* Sclauus *non apprehendat* Raguseum *sine iudicio'. Na poleđini slovenskog originala stoji napisano od srednjovekovne ruke: '*Latini *et* Sclauonicj*. Vtilis'. Ovde, dakle, odgovara srpski naziv* Срьблинь *latinskom nazivu* Sclauus*, kao što se u latinskim ili italijanskim pisanim dubrovačkim spomenicima Srbija ne naziva* Serbia*, nego redovno* Sclauonia*, ređe* Rassia. Влахь *je preveden u* Latinus *ili* Raguseus*. Ovo značenje reči Vlah javlja se još samo u tri povelje bosanskog bana Mateja Ninoslava ... gde se podanik banov naziva* Срьблинь, *Dubrovčanin* Влахь. *U svim docnijim dokumentima naziva se stanovnik Dubrovnika* Dubrovčanin *ređe* Latinin. (K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 194.). Vidi još i: F. Rački, *Hrvatska Prije XII Vieka*: *Glede na zemljišni obseg i narod*, Zagreb: Dionička tiskara, 1881., str. 120.

3. Uspon dokumentarne kulture

Iako su i prije 12. st. postojali povremeni kontakti između političkih tvorbi na istočnoj polovini srednjeistočnog Jadranu i njegova zaleđa, najstariji sačuvani dokumenti koji svjedoče o tim odnosima iz perspektive samih aktera iz ove regije, potječu s konca 12. st.[105] Jedan od razloga za to je činjenica da je upravo doba prelaska s 12. na 13. st. period postupne tranzicije s predominantno oralnih/usmenih na pisane forme reguliranja raznih političkih i pravnih pitanja: *The process of developing a notarial service was fed by the impulses that were bringing economic, social, and political changes during the twelfth century to the whole of Europe, especially in the Mediterranean regions. The second half of the twelfth century represents the key period in which the previously predominant oral culture of the early Middle Ages began withdrawing before the literate one, of which the notariate was the most important product* [106] Stanje po svemu sudeći nije bilo radikalno drugačije niti u zaleđu primorskih gradova na istočnom Jadranu. Iako su nesumnjivo lokalne elite na ovome području povremeno utilitarizirale pismenost u političke i pravne svrhe i u ranijem periodu, izgleda da

[105] Najstariji sačuvani dokumenti o srpsko-dubrovačkim odnosima su isprave Nemanjića (isprava Stefana Nemanje i njegove braće Dubrovčanima, te isprava Miroslava Humskog (Nemanjina brata) Dubrovčanima) iz 1186. i 1190. Nažalost, sačuvane su samo latinske verzije ovih povelja, a ne i ćirilske: V. Mošin *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 45-48, 55-58. Kako te prve povelje o srpsko-dubrovačkim odnosima nemaju direktne veze s poveljama u kojima se spominju *Vlasi*, ovdje o njima neću raspravljati. Vidi: M. Kos, 'Dubrovačko-Srpski Ugovori', str. 1—65. Nastarija sačivana isprava o bosansko-dubrovačkim odnosima je povelja bana Kulina iz 1189.: G. Čremošnik, 'Original Povelje Kulina bana: prilog pitanju ovjeravanja naših listina Srednjeg vijeka', *Glasnik Zemaljskog Muzeja, 12* (1957), str. 192-215.; Isti, 'Bosanske i Humske', str. 104-114.

[106] Branka Grbavac, 'The Professional Formation of Public Notaries in Dalmatia from the Second Half of the Twelfth Century to the End of the Fourteenth Century', u: Marco Mostert, Anna Adamska (ur.), *Writing and the Administration of Medieval Towns: Medieval Urban Literacy 1*, Turnhout: Brepols, 2014., str. 287. Najveći dio srednjovjekovnih dokumenata potječe upravo od tog perioda (s prelaska 12. na 13. st.) i kasnije: *At a guess, at least three quarters of all medieval manuscripts date from 1200* (M. Clanchy, 'Introduction', u: M. Mostert (ur.), *New Aproaches to Medieval Communication*, Turnhout: Brepols, 1999., str. 7.). Kako je Nella Lonza primjetila za primorske komune s Jadrana: *In the early days the writing had a pure function of supporting the oral tradition and helping to memorise legal transactions... Until the last decennia of the twelfth century the major decisions of the commune were issued at the assembly of the inhabitants ... because consensus was of great importance for the legitimacy of power. Since the publicity of the occasion already ensured the diffusion of knowledge of the newly issued orders, the written form was virtually of lesser importance. ... In the twelfth century many European urban communities witnessed a rapid growth in the production of written legal documents, followed by an increase in their diversity... In Dalmatian cities a breakthrough can be noticed around 1160 – 1170. It was the time when the commune started to feel that the facilitation of legal literacy was among its public tasks... At the turn of the twelfth century the written standard was generally adopted in all sorts of legal transactions*... (N. Lonza, 'Pravna Kultura Srednjovjekovne Dalmacije Između Usmenosti i Pismenosti', *Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu, Vol. 63, No. 5-6* (2013), str. 1231-1232.).

se tek od posljednjih desetljeća 12. st. počinje sve više učvršćivati svijest o važnosti produkcije i čuvanja dokumenata, a što se manifestira i na materijalnoj razini.[107]

Inače, iznad spomenute povelje, u kojima se Dubrovčani javljaju kao *Vlasi* zanimljive su ne toliko stoga što je kroz njih prvi puta zabilježen taj pojam u dubrovačkim arhivima, koliko zbog širega društveno-političkog konteksta koji se naslućuje kroz njih (posebno kada ih se iščitava kroz prizmu ranijih sačuvanih isprava, poput povelje Nemanjića Dubrovčanima iz 1186., te posebno povelje bana Kulina Dubrovčanima iz 1189.). Naime, postavlja se pitanje kako su te povelje u koja se javlja etiketa *Vlah* nastale, preciznije kako ih smjestiti u širi kontekst srpsko-bosansko-dubrovačkih odnosa u ovo doba? Odgovor postaje jasan ukoliko se vodi računa o tome da su Srbija, Bosna, i Dubrovnik bili dio Bizantskog Carstva do konca 12. st., ali se poslije smrti Manuela Komnena odvajaju od ove vlasti, svatko u svom specifičnom kontekstu, nastojeći se repozicionirati u novonastajućim geopolitičkim okolnostima, pritom priznajući vlast različitih gospodara.[108] Budući da je koncem 12. st. zajednička veza (Bizant) između ovih političkih entiteta (Srbija, Bosna, Dubrovnik) nestala, oni su sada bili u prilici, pa čak i nužnosti redefinirati i oblikovati svoje međusobne odnose imajući na umu novi politički kontekst u kojem su se ovi akteri nerijetko mogli pojaviti kao dio drugačijih, pa i suprotstavljenih političkih "blokova". Istovremeno, ekonomski su trendovi u ovom dijelu zapadnoga Balkana tijekom 12. i 13. st. vodili ka tome jasnija regulacija međusobnih odnosa postane imperativ. Sve pobrojane okolnosti imale su za posljedicu da stvaranje, tj. produkcija i čuvanje različitih isprava poput povelja postane sve uobičajenija pojava od druge polovine, tj. od konca 12. stoljeća nadalje.

---

[107] Vidi usput: N. Lonza, 'Pravna Kultura', str. 1203-1232.; a vrijedi konzultirati i studiju: Milan Šufflay, *Die Dalmatinische Privaturkunde,* Wien: Carl Gerold's Sohn, 1904.; koja je u Hrvatskoj prevedena kao: M. Šufflay, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina: Povijest hrvatskoga notarijata od XI. do XV. stoljeća*, Zagreb: Darko Sagrak, 2000. Vidi za pismenost i njenu upotrebu na zapadu Europe: Anders Winroth, Adam J. Kosto (ur.), *Charters, Cartularies, and Archives: The Preservation and Transmission of Documents in the Medieval West*, Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 2002.; a vrijedi konzultirati i: Rosamond McKitterick (ur.), *The Uses of literacy in early medieval Europe*, Cambridge University Press, 1990. Za istok Europe vidi: A. Adamska, M. Mostert (ur.), *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, Turnhout: Brepols, 2004.; Simon Franklin, *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300,* Cambridge University Press, 2004. Za šire dubrovačko zaleđe, tj. Srbiju i Bosnu, vidi u: Đorđe Bubalo, *Pragmatic Literacy in Medieval Serbia*, Turnhout: Brepols, 2014.; a od koristi može biti i: Stanoje Stanojević, *Studije o Srpskoj Diplomatici, Vol. I* [Pretisci iz *Glasa Srpske Kraljevske Akademije, 90-132* (1912-1928)], Beograd, 1928.; Isti, *Studije o Srpskoj Diplomatici, Vol. II* [Pretisci iz *Glasa Srpske Kraljevske Akademije, 156-169* (1933-1935)], Beograd, 1935.

[108] David Abulafia, 'Dalmatian Ragusa and the Norman Kingdom of Sicily', *The Slavonic and East European Review* 54/3 (1976), str. 423-428.; John V. A. Fine, Jr., *The Early Medieval Balkans*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1991., str. 202-209.; Isti, *The Late Medieval Balkans,* Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994., str. 8-9.; Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204,* Cambridge University Press, 2004., str. 117-211.; F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages,* str. 210-338. Za političku mapu ovog prostora u to doba vidi Priloge 1 i 2, na kraju ovog rada.

4. Tehnička i proceduralna pitanja oko povelja

U početku je jezik kancelarije u Srbiji i Bosni bio je slavenski, dok je u Dubrovniku bio latinski. Prirodno, kako su se međusobni odnosi intenzivirali, tako se pojavila potreba za razvojem latinske kancelarije u srpskoj, a potom i bosanskoj državi;[109] dok je s druge strane nastala potreba i da dubrovačke vlasti uspostave slavensku kancelariju za korespondenciju s vladarima iz zaleđa.[110] Obično je, što se tiče pisanja, tj. pripremanja samih "međudržavnih" ugovora i dokumenata, te njihove finalizacije, stvar tekla na način da se nakon pregovora i usmenoga dogovora koji je postignut, pripremalo i izdavalo bar dvije pisane isprave: jedna na slavenskom, te jedna na latinskom, a nerijetko i četiri (po dve na svakom jeziku).[111] Budući da je obično jedna od strana u pregovorima bila ujedno i domaćin, ugovor bi bio sastavljen u kancelariji domaćina, a potom bi dokument bio odnesen na potvrdu (potpisivanje i pečačenje) drugoj strani u pregovorima.[112] Obično je nacrt, tj. obris isprave bio takav da se svaka strana obraćala drugoj u formi zakletve: *... an oath, in a subjective form, in which all the requirements and obligations are listed. The documents do not coincide in all the details, but rather complement each other, because each party emphasises its own part of the contractual obligations. This was the case, as a rule, with the Dubrovnik-Serbian treaties until the middle of the thirteenth century. Dubrovnik also practised this type later, especially when regulating relations with the Bosnian regional lords. .... The host party issues its copy of the treaty, which cites all the details established with the legation. In order for the treaty to enter into force, the other party is required to confirm it. The confirmations can be quite general; in them the provisions cited in the copy of the first party can be briefly summarised, or the original version of the treaty can be quoted in full in confirmation, as a transumption.*[113]

---

[109] Đ. Bubalo, *Pragmatic Literacy*, str. 242-243.

[110] Čremošnik misli da je ta kancelarija u Dubrovniku nastala ugrubo u prvim desetljećima 13. st. Vidi detaljno u: G. Čremošnik, 'Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku', *Anali Historijskog Instituta u Dubrovniku, God. I, Sv. I* (1952), str. 73-84.

[111] To je recimo bio slučaj s poveljom koja je 1333. potvrđena od bana Stepana II Kotromanića Dubrovčanima, u kojoj stoji da su izdane *...povele iednako dvie latinsci a dvi srpscie,* odnosno: *...duo scripta in gramatica Latina, et alia in Sclauonico* (vidi srpsku ćirilsku verziju povelje: Ljubomir Stojanović (ur.), *Stare Srpske Povelje i Pisma, Knjiga 1: Dubrovnik i susedi njegovi, Prvi deo*, Beograd-Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, 1929., str. 46.; i latinsku verziju: Tadija Smičiklas (ur.), *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Vol X.*, Zagreb: JAZU, 1912, str. 79.).

[112] Đ. Bubalo, *Pragmatic Literacy*, str. 279.

[113] Isto, str. 279-280. Vidi mnoga korisna razmatranja o pregovorima i sastavljanju isprava u srednjovjekovlju, na primjeru srpskih, bosanskih, i dubrovačkih praksi: J. Vrana, 'Da li je sačuvan original'str. 5-57.

5. Predmet najranijih ćirilskih povelja o bosansko-dubrovačkim odnosima

Da se sada vratim na već spominjane povelje srpskog velikog župana i bosanskog bana. Najzanimljiviji dio spomenutih povelja nije "identitetni", što je kao pitanje privlačilo brojne autore koji su pisali o *Srbima i Vlasima* u tim poveljama, već ekonomski,[114] i upravo on otkriva razloge za spominjanje etiketa *Srblin* i *Vlah*, odnosno Bosanaca i Dubrovčana.[115] Najranija poznata isprava koja se bavi odnosima Dubrovnika i Bosne je ona iz doba bana Kulina (1180-1204), i odnosi se na problem trgovine i uspostave diplomatskih odnosa. Ta povelja preživjela je u nekoliko primjeraka, slavenskih i latinskih, i čini se da su svi primjerci nastali u približno slično doba, oko godine 1189.[116] Kulinova povelja Dubrovniku, iako ne spominje *Srbe i Vlahe* korisna je da se shvati *kontekst* kasnijih povelja. Ona naime predstavlja uspostavu ekonomskih odnosa između Dubrovnika i Bosne: *Konkretno bi u našem slučaju izgledalo tako, da su se najprije diplomatskim putem vodili pregovori između Dubrovnika i bana Kulina ... i tom prilikom su uglavljene glavne tačke ugovora. Sve te tačke su još veoma općenite, jedine se uglavljuje mir, prijateljstvo i sloboda trgovanja bez ikakvih određenih pristojbina osim dragovoljnih poklona. Dubrovački trgovci onda još nisu znali na kakve će poteškoće naletjeti i nisu ih spominjali u ugovoru, jasan znak, da do tada nije ni postojala organizovana trgovina između oba partnera. Čim je trgovina počela u znatnoj mjeri, ispriječila se prva sablast za trgovce: slovenska kolektivna odgovornost prema individualističkim težnjama dubrovačkih trgovaca, sablast u vidu represalija – 'izme'. Odmah prvi poslije Kulina ugovor, naime onaj sa Ninoslavom, uzima stav protiv represalija i poznato je, kaku je upornu borbu vodio Dubrovnik u XIII. stoljeću protiv toga i u Bosni u u Srbiji. Za*

[114] Vidi usput: Neven Isailović, 'Trgovinski ugovori između Bosne i Dubrovnika u Srednjem veku: diplomatički osvrt', u: R. Kuzmanović, *Zbornik Radova u Čast Akademiku Desanki Kovačević Kojić*, str. 239-240.

[115] Vidi za različite, i nerijetko suprotstavljene interpretacije značenja tih pojmova iz povelja Matije Ninoslava: Vaso Glušac, *Povelje Matije Ninoslava Bana Bosanskoga,* Banja Luka: Štamparija S. Ugrenović i Sinovi, 1912.; Marko Perojević, 'Vlasi i Srblji Bana Mateja Ninoslava', *Jugoslovenski List , 22/280* (1939), str. 4.; Isti, 'Još o Vlasima i Srbljima Bana Matije Ninoslava', *Jugoslavenski list, 293* (1939); Isti, 'Ban Matej Ninoslav', u: Krunoslav Draganović (ur.), *Poviest Hrvatskih Zemalja Bosne i Hercegovine, Vol 1,* Sarajevo, 1942), str. 222-223.; Vladislav Skarić, 'Vlasi i Srbi Bana Mateja Ninoslava', *Jugoslavenski List, 22/280* (1939), str. 4.; Vladimir Ćorović, *Historija Bosne: Prva Knjiga,* Beograd: SKA, 1940., str. 204-205.; Krunoslav Draganović, Dominik Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska*, Split: Laus, 1991., str. 60-62, 65.; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina, Svezak III: Etnička Povijest Bosne i Hercegovine*, Toronto-Zürich-Roma-Chicago: Ziral, 1982., str. 151-165.; N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna: Politički Položaj Bosanskih Vladara do tvrtkove Krunidbe (1377. g.),* Zagreb: Eminex, 1994., str. 116-118.; T. Raukar, *Hrvatsko Srednjovjekovlje,* str. 283-285.; S. Ćirković, *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici,* str. 394.; Isti, *The Serbs,* Blackwell Publishing, 2006., str. 45.

[116] G. Čremošnik, 'Original Povelje Kulina Bana', str. 192-215.; Isti, 'Bosanske i Humske', str. 104-114.

vrijeme bana Kulina o pojedinostima još nema govora, o svima općenitim tačkama je bilo lako postići dogovor.[117]

Ove kolektivne represalije su bile ozbiljan problem za Dubrovčane u kontekstu njihovih odnosa s Bosnom i Srbijom, i upravo je to razlog zašto tri od četiri Ninoslavljeve povelje govore na tu temu (zašto se javljaju Srbi (Bosanci) i Vlasi (Dubrovčani) u tim ispravama). Spomenute represalije su se obično manifestirale kroz otimanje, tj. zadržavanje i konfiskaciju dobara/sredstava/robe, i to ne samo prekršitelja/prestupnika, već nekad i čitave grupe trgovaca.[118] Kako se ovo očito događalo relativno često, to pitanje je trebalo nanovo razmotriti, i uvesti drugačiju procedure. Stoga je razumno za pretpostaviti da je inicijativa za umetanje takvih "članaka", tj. "klauzula" u povelje potekla s dubrovačke strane, budući da su oni prirodno težili tome da se njihova trgovina (kao jedna od osnovnih grana dubrovačke privrede) lakoćom razvija, te napreduje bez većih smetnji. Jasna stvar, ovo je teško bilo moguće sve dotle dok su rigidne i Dubrovčanima neugodne pravne tradicije i prakse postojale i održavale se na životu u njihovom slavenskom zaleđu. I zaista, modifikacije u sporazumima Bosne i Dubrovnika su napravljene, pa je umjesto kolektivnih kazni, tj, represalija, krivnja za prekršaje bila individualizirana, kako kaže povelja bana Ninoslava iz 1249.: ...*н сѣ ωщє ако вѣрХıє сєрБлннь влаχа да сѣ прн прєдь кνєзємь дХБровьυькнмь н Һако вєрХıє влаχь сєрБлнна да сє прн прєдь Баνомь н нномХ влаχХ н нномХ сєрБлннХ да νє нсьма ... н да νѣ ннкѣрѣ нзьма νа ннаго сєрБлнна νн νа ннаго влаχа лншє νа самога нсьца*.[119] Dakle, ako bude sporenja i tužbi između srpskog posuđivača/kreditora i vlaškog dužnika tada se slučaj iznosi i sudi pred knezom dubrovačkim, odnosno njegova je jurisdikcija, budući da je njegov podanik (*Vlah*) taj koji je tužen. S druge strane, ako dolazi do sporenja između vlaškog kreditora i srpskog dužnika, tada jurisdikcija pripada banu Bosne, budući da je u takvim slučajevima njegov podanik (*Srblin*) onaj kojem se sudi. Nikakve represalije ne smiju biti

---

[117] G. Čremošnik, 'Original Povelje Kulina bana', str. 211.

[118] Preciznije, ...*represalije su bile u tome što je svaki koji je pretrpeo kakvu štetu, mogao uzeti otštetu od kojega god dužnikovog zemljaka, ako nije mogao baš samog dužnika dobiti u ruke* (M. Kos, 'Dubrovačko-Srpski Ugovori', str. 56.).

[119] *I još ovo: ako Srbin tuži Vlaha da se sude pred knezom dubrovačkim, a ako tuži Vlah Srbina da se sude pred banom. I drugi Vlah i drugi Srbin da ne trpe posljedice ... na drugog Vlaha i drugog Srbina da ne pada krivnja, već na samoga krivca* (V. Mošin, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 154-155.). Sadržaji povelja iz 1240. i 1249. su skoro identični (uz pojedine izmjene koje je napravio bosanski pisar). Evo najbitnijih dijelova: ... *дє мн сьмо Х нашХ зємлю сєда кто χощє нськатн нщн дє Һа смь радь правьдХ ХυннЄ ако пра νє ХυннХ то Һа крнвь.* ***н сѣ ωщє ако вєрХıє сєрБлннь влаχа да сє прн прєдь кνєзємь дХБровьυькнмь н Һако вѣрХıє влаχь сєрБлнна да сє прн прєдь Баνомь н нномХ влаχХ н нномХ сєрБлннХ да νє нсьма. н да νѣ ннкѣрє нзьма νа ннаго сєрБлнна νн νа ннаго влаχа лншє νа самога нсьца.*** *н да сѣ νєкоҺа крнвнна мєħХ νн υннн да та крнвнна сѣ сьс правнновь нсьправн. н сн мнрь н сн ωБєть да сє ннкакорє ннкнмрє дєломь н ннкнмрє коνьцємь да сє νє рєшн νн да сє подьпєрѣ νє паυє да БХдє твєрдь Х вєкн.* [sve podebljao M. P.]... (L. Nakaš, *Konkordancijski Rječnik*, str. 28.).

usmjerene prema drugim Srbima i Vlasima, tj. nikakva krivnja ne smije pasti na drugoga Srbina ili Vlaha, osim na samoga krivca.[120]

6. Interpretacija etiketa *Srblin* i *Vlah* u poveljama iz prve polovine 13. st.

Nema dvojbe da srpska i vlaška etiketa u ispravi Stefana Nemanjića označavaju Srbe i Dubrovčane, a u spominjanim ispravama bana Ninoslava označavaju bosansko i dubrovačko stanovništvo, tj. podanike koji se bave poslovanjem u Bosni. Ostaje tek naznačiti zbog čega su te etikete mogle biti upotrebljavane. Postoje razna stajališta koja su brojni povjesničari imali o ovome pitanju,[121] a meni se čini mogućim da su etikete *Srblin i Vlah* bile primarno jezične naravi. Slavenski jezik i pismo su se na ovom dijelu srednjeistočnoga Jadrana tijekom dobrog dijela kasnog srednjovjekovlja po svemu sudeći, u učenim krugovima i svijetu pismenosti najčešće nazivali *srpskim*,[122] i dojma sam da je to bio – krajnje nespretno rečeno – "službeni" naziv, ili nešto preciznije, naziv "kancelarijskog" jezika i pisma,[123] kako u Dubrovniku, tako i zaleđu toga grada u ovo doba.[124] Korištenje srpskoga imena kao imena jezika i pisma u ovo

[120] *Smisao cijele rečenice zajedno sa dodatkom jeste: Ako dode do parnice izmedu Bosanca-vjerovnika i Dubrovčanina-dužnika, parnica spada u nadležnost dubrovačkog kneza, obratno u nadležnost bosanskog bana, a nad drugim Dubrovčaninom ili Bosancem da se ne vrše represalije (izma) – a i dodatak dodaje: i uopće da nema represalijla, t. j. ne samo u slučaju kreditnih poslova, nego i na pr. kod krađe, pljačke i t. d. U svima slučajevima odgovara samo krivac, »isac«. Tim članom ugovora se dakle ukidaju medusobne represalije, koje su se u srednjem vijeku često primjenjivale, i to ukidaju prvenstveno u kreditnim poslovima, kojih je bilo svakako najviše, a dodatkom se ukidaju represalije općenito u svim spornim slučajevima* (G. Čremošnik, 'Bosanske i humske povelje', str. 122.). Slično je s poveljom Stefana Nemanjića iz 1215.: *Уговорима је било гарантовано, да Дубровчани уживају у Србији судску заштиту, исто као што и поданици. ... као странке пред судом Дубровчани су били изједначени са српским поданицима те нису били подложни никаквим ограничењима у том погледу, у појединости није се од њих тражила никаква кауција.* ***Судска је заштита искључивала репресалије, које су се у средњем веку примењивале против странаца, а које су се састојале у томе, што је домородац самовласно одузимао имање странца ради подмирења својих према њему потраживања*** (podebljao M. P.). *Репресалије према Дубровчанима нарочито ое забрањују у уговору 1215 г., где се прописује "да не буде изма (узимања)" или у латинском тексту: "et ut non faciant pressalia"....* (Teodor Taranovski, *Istorija Srpskog Prava u Nemanjićkoj Državi*, Beograd: Lirika, 2002., str. 116-117.).

[121] Koja se obično svode na meditiranje nad etiketom *Srbin*, a ne toliko *Vlah*, i na "etničko čitanje" tih etiketa; potom na domišljanja o tome da su te etikete u povelje ušle nekom "zabunom", ili kao rezultat "nedovoljno izgrađene" identitetne svijesti kod Bosanaca. Vidi primjere takvih neuvjerljivih konstrukcija: K. Draganović, D. Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska*, str. 65.; T. Raukar, *Hrvatsko Srednjovjekovlje*, str. 277, 283-285.

[122] Vidi npr. u: Branislav Nedeljković, *Liber Viridis*, Beograd: SANU, 1984., str. XX-XXIV.; Đ. Bubalo, *Pragmatic Literacy*, str. 282-284.; N. Isailović, 'Trgovinski ugovori', str. 256.

[123] "Kancelarijski jezik" tu valja shvatiti kao relativno fleksibilan pojam, a ne kao da se misli na svojevrsni književni "kanon". Neven Isailović je doduše nešto drugačijeg mišljenja o jeziku: *Nije se radilo o književnom, već o govornom jeziku, bar kad je reč o većini formula* (N. Isailović, 'Trgovinski ugovori', str. 256.). Za jezik po dubrovačkom zaleđu i gradu u to doba, u kontekstu pisanja i diplomacije, vidi svakako u: Nataša Dimitrijević, Mateo Žagar, 'Najstarije štokavske inovacije u glagolskoj morfologiji ćiriličkih isprava Dubrovačkog arhiva', *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Vol. 41, No. 2* (2015), str. 263-283.

[124] Pisar u dubrovačkoj kancelariji obično se zvao "cancellarius sclav(ic)us" (ili "sclavonicus") na latinskom, što je bilo prijevod titule/ naziva "dijak srpski" (M. Dinić, *Srpske Zemlje,* str. 34.). Ovom *srpskom pisaru* suprotan je

doba na području koje istražujemo, moglo bi se objasniti time da je to ime tada bilo u političkom, pa onda i “kulturnom” smislu najprestižnije (napose u periodu od kasnog 12. do duboko u 14. st.), a istovremeno jezik kojim se pričalo u širem dubrovačko zaleđu, kao i “kontrolirana”, tj. kancelarijska verzija njegova kojom se pisalo isprave, bili su slični.[125] Za Dubrovnik može se reći da je upravo kasno 12. i rano 13. st. bilo period kada su uspostavljeni trajni i redovni odnosi sa slavenskim zaleđem, a da je pritom istovremeno čitav niz tih odnosa bio oblikovan i usustavljen u ovo doba kroz uhodane pisane procedure i diplomatske prakse (pismenost je ovdje od enormnog značaja).[126] Istovremeno, upravo zato što su Srbi dominirali zaleđem grada tijekom perioda kada su udareni temelji na kojima će se razvijati i sve kasnije procedure koje su regulirale odnose između Dubrovčana i njihove neposredne slavenske okoline, moglo je i srpsko ime dominirati kao svojevrsna generička jezična etiketa u ovo doba.[127] Bosanci bi u tom smislu koristili srpsko ime za jezik u svojim poveljama napose zato

latinski pisar. Tako npr. u ispravi iz travnja 1367., o prodaji zemlje logofeta Đurđa, a koju prevodi sa srpskog na latinski, za sebe dubrovački pisar Niko Bijelić kaže: ... *a mi Nicho de Biele, scriuan scauonesco* [pisar je ispustio slovo *l*, jer bi trebalo stajati *sclauonesco* – op. M. P.]... Nakon toga slijedi ćirilski tekst na srpskom, a potom opet latinski dio, u kojem među ostalim stoji: *Copia unius litere sclauonesche, scripte ex alio latere istius carte, translatate de lingua sclauonica in latinum, pro mihi uulgaricauit Nicus de Biele* ... (K. Jireček (ur.), *Spomenici Srpski*, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1892., str. 34.). Tri godine ranije, u ćirilski pisanom dokumentu iz kolovoza 1364. koji sastavlja isti pisar, navedeni su kao svjedoci isplati mogoriša: ...*Frančesko Baldela i Lorin Rico i Cofredo notar i Milša i ja Niko Bielić diak srpski* (K. Jireček, *Spomenici Srpski*, str. 33). Vrijedi navesti i dokument iz 1447. godine koji govori o tužbi jednog Trebinjca protiv nekolicine ljudi iz dubrovačkoga kraja zbog ubistva njegova brata. Dio isprave kazuje: ...*i uzesmo megju se, vi dubrovčceh kmeti, a vi srpsceh kmeti, i dva pristava, edan dubrovački, Ilija Radosalikj, a drugi srpski Tomko Bogosalikj, i vodismo u Dubrovnik dva stanka i na granicu* ... (K. Jireček, *Spomenici Srpski*, str. 85.). Isprava kasnije nastavlja: ... *i knez i sudie ispitaše kmeti i pristave i rekoe Nikše Zviezdikju, dijaku srpskomu, da upiše sve po redu. ... i ošti nam ukazaše u latinskoi kanželarie pisano od latinskoga dijaka* ... (Isto, str. 86.). Iako je ovaj uzorak imenovanja pisma i jezika relativno malen, predstavlja gotovo jedino što je sačuvano u izvorima za ovo doba Srednjeg vijeka, i utoliko je dovoljno za izvjesne zaključke, jer za spomenuti period osim “srpskog” nema drugog zabilježenog “dijaka” u Dubrovniku: “slavenskog”, “hrvatskog”, “bosanskog”, “humskog”, itd. i već je to dovoljno indikativno. Pritom, “dijak srpski” teško da označava tek “srpsko” pismo, već izvjesno i jezik, jer ćirilica se kao pismo koristila za bilježenje nekog konkretnog jezika, pa u tom smislu nema potrebe umjetno odvajati to dvoje, kao što se nekad radi (vidi primjer: T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 277.). Temeljno je komunikacijsko oruđe upravo jezik, a ne pismo, pa kada se dubrovački pisari nazivaju “scrivan sclaunoesco”, tj. “dijak srpski”, razumno je misliti da to može značiti baratanje kako pismom, tako i jezikom, jer ćirilicom se nije pisalo latinski jezik, već slavenski, tj. srpski, dok se istovremeno u Dubrovniku (prije 15. st.) latiničnim pismom nije pisalo slavenski jezik, već latinski.

[125] Dijalektalne razlike, kako bi se to danas zvalo, bile su male i tada *uopće nisu bile* problematizirane, niti postoje indicije da bi igrale relevantnu ulogu, bilo kao sredstvo razgraničenja u komunikaciji, bilo u kolektivnoj identifikaciji različitih aktera na ovom području. Vidi o tome: N. Dimitrijević, M. Žagar, ‘Najstarije štokavske inovacije’, str. 263-283. O ćirilici, i širenju srpskih utjecaja na pismenost istočnog dijela srednjestočnoga Jadrana od 12. st. nadalje, vidi u: G. Čremošnik, ‘Srpska Diplomatska Minuskula’, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, No. 13* (1963), str. 119-136., a posebno stranice 128-135.

[126] U pitanju je bio formativni period razvoja i ustaljivanja pismenosti, i uopće redovne pisane diplomatske prakse za rješavanje raznih pitanja koja su Dubrovčani imali sa zaleđem. Vidi za važnost naznačenog perioda za pismenost u dijelovima Zapadne Europe, u: Michael Clanchy, *From Memory to Written Record: England 1066-1307*, Cichester: Wiley-Blackwell, 2013.

[127] Postoje shvaćanje da je titula poput “dijak srpski” nastala putem utjecaja srpske kancelarije na dubrovačku, a radi čega bi Dubrovčani onda “uvezli” takvu terminologiju iz srpskih krajeva, i potom ju koristili u svojoj kancelariji (projicirajući ju i na druge skupine). Vidi usput na tom tragu: T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 277, 283-285. No pojmovi poput “dijak srpski” i uopće koncept “srpskog pisma” ili “srpskog jezika’” mogao je nastati *upravo* kroz dodire srpskih i primorskih latinskih populacija poput Kotorana, Dubrovčana, itd., a *ne* u

jer su prihvatili uzuse i svojevrsnu diplomatsku “etiketu” onoga doba, što je posve shvatljivo ako se ima na umu da su slavenski govori oko Dubrovnika, i iz šireg zaleđa grada u 13. st. ionako bili vrlo slični,[128] što je samo moglo olakšati ovakve pojave.[129]

S druge strane, pojam *Vlah* koristio se do ovoga doba na dijelu Balkana, prije svega jugozapadnom (priobalje uz Jadran), kao oznaka za ljude s područja s romanskim tradicijama, ili s romanskim/latinskim jezikom.[130] Najkasnije u ranom 13. st. u nemanjićkoj Srbiji naziv *Vlah* za primorce s Jadrana svakako se napušta, a tim se imenom otada označavaju isključivo stočarske populacije s istoka srpske države, koje će postupno u prvoj polovini 13. st. početi

samoj užoj Srbiji ranih Nemanjića. Dok su Srbi boravili u, i vladali nad predominantno slavenskim sredinama, nisu imali potrebe svoj jezik zvati *srpskim*. Identitetno (npr. etno-političko) etiketiranje jezika i pisma javlja se *tek* kroz susret dvije *strane* sredine i tradicije. I tek susretom kulturnih razlika i različitih jezika može se pojaviti potreba da se jezici imenuju, i uopće prepoznaju kao “posebni”. O problemu identitetnog etiketiranja na primjeru jezika, te o kontekstima u kojima se javlja potreba za etno-političkim etiketiranjem jezika, vidi: M. Pijović, ‘Još malo o proučavanju identiteta u prošlosti’, str. 160-187. Stoga mislim da je pojam “srpski” u dubrovačkom i uopće primorskom kontekstu, mogao najprije nastati *upravo u susretu* primorskog romanskog stanovništva sa susjednom srpskom pismenošću i tradicijama, i to kao pojam koji je upotrebljavan od strane *samih* Dubrovčana, i primorskih populacija na tom dijelu Jadrana za etiketiranje svojih prvih susjeda. Taj pojam teško da je nastao u unutrašnjosti Srbije u to doba, niti bi to imalo smisla, jer su jedine populacije koje su u spomena vrijednom broju tamo živjele bile slavenske (sve do srpskog učvršćivanja vlasti na dotad bizantskim teritorijama po centralnom Balkanu u kasnom 12. st., kad u srpsku državu ulazi i ponešto Vlaha). Vrlo je slična situacija bila s “francuskim jezikom”, nazivom koji nije nastao u ranosrednjovjekovnoj Francuskoj (kao što bi se možda očekivalo), budući da se tamo jedino i pričalo međusobno srodnim romanskim dijalektima (koji se danas zovu “francuskim”), već je naziv “francuski” nastao na britanskom otočju, *tek* u susretu frankofonih Normana s germanofonim i keltofonim stanovnicima Britanije: *French was first seen as a distinct language when isolated in England, whereas in eleventh-century France it was no more than one of many unwritten vernaculars* (M. Clanchy, *From Memory to Written Record*, str. 18.; a vidi u istoj studiji i na str. 213-222.). Vidi i: David Georgi, *Language made visible: The invention of French in England after the Norman Conquest*, Doktorska disertacija, New York: New York University, 2008. Zahvalan sam umirovljenom profesoru i medijevistu Michaelu Clanchyu što me je uputio u ovu problematiku tijekom naših druženja za vrijeme mog studija u Oxfordu, 2014. i 2015., i što mi je preporučio dio literature koji se bavi tom temom i koju ovdje navodim.

[128] N. Dimitrijević, M. Žagar, ‘Najstarije štokavske inovacije’, str. 263-283. Vidi o razvoju jezika na zapadu Balkana, te o pitanju kad se oblikuju pojedina svojstva raznih “dijalekata”, u: Dalibor Brozović, ‘Dva Moguća Fonološka Tumačenja Prozodijskoga Sustava u Cavtatskome Govoru’, *Croatica et Slavica Iadertina, I* (2005), str. 21.; Ranko Matasović, *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: MH, 2008., str. 240-241.; Mate Kapović, *Uvod u Indoeuropsku Lingvistiku: Pregled Jezika i Poredbena Fonologija*, Zagreb: MH, 2008., str. 103-104.; Pavle Ivić, *Dijalektologija Srpskohrvatskog Jezika: Uvod u Štokavsko Narečje*, Novi Sad: Matica srpska, 1985., str. 35-38.; Isti, ‘Pregled Istorije Srpskog Jezika’, u: Aleksandar Mladenović (prir.), *Celokupna Dela Pavla Ivića, Tom VIII*, Sremski Karlovci – Novi Sad: IKZS, 1998., str. 27, 42-43.; Isti, ‘Jezik i njegov razvoj do druge polovine 12. veka’ i ‘Jezik u njemanjićkoj eposi’, u: S. Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda, Knjiga Prva*, str. 125-140, 617-640.; Aleksandar Loma: ‘Tri ogleda staroga srpskog jezika’, 2011., str. 9.

[129] Ovo se kao praksa primjećuje još duboko u 14. st. Već je spomenuta povelja bosanskog bana Dubrovčanima, koja je 1333. izdana u dva srpska i dva latinska primjerka: *...povele iednako dvie latinsci a dvi srpscie*; tj. *...duo scripta in gramatica Latina, et alia in Sclauonico* (Lj. Stojanović, *Stare Srpske Povelje i Pisma, Knjiga 1*, str. 46.; T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus, Vol X.*, str. 79.). Vidi usput i: S. Ćirković, *The Serbs*, str. 45.

[130] U istom ovom stoljeću slična pojava se bilježi na sjevernome dijelu srednjeistočnoga Jadrana. Na samom početku Vinodolskog zakonika (13. stoljeće) je zapisano u Članku 1, u kojem se govori o krštenjima u crkvi, i naknadama koje stanovništvo za to plaća: *Žakan* [đakon – op. M. P.] *ubo, ki za biskupom stoi v toi istoj crikvi, zove se hrvatski malik, a vlaški macarol, nima imiti od toga istoga keršćenja neveće bolanač 15 vernez benetačkih* (M. Kostrenčić, ‘Vinodolski zakon’, str. 146.). *Vlah* je u ovom slučaju naziv za jezik kojim je pričao dio vinodolske zajednice (koja je u ovo doba dijelom još uvijek očito bilingvalna).

useljavati ka “Pomorju”, tj. južnom i jugozapadnom dijelu nemanjićke države.[131] Bosna je pak (za razliku od Srbije koja je imala direktna iskustva ovih primoraca, i bila u njihovom neposrednom susjedstvu) bila izolirana od primorskih krajeva unatoč povremenim trgovačkim vezama, te se nije mogla jednako brzo prilagoditi promijeni stanja na terenu s kojim nije imala izravne i intenzivne kontakte, pa je po inerciji mogla očuvati stariju slavensku nomenklaturu, tj. etiketiranje primoraca starim imenom *Vlah* nešto duže nego Srbi (što naravno nije isključivalo i paralelnu upotrebu novih etiketa kojima su pojedina primorska naselja i njihovi stanovnici bili individualizirani, poput *Dubrovčani* i *Dubrovčanin*). Isto tako, Bosanci ovog doba nisu znali za Vlahe iz unutrašnjosti Srbije, a ni sami Dubrovčani tada izgleda još nisu upoznali Vlahe iz unutrašnjosti Srbije, a s druge strane znali su da ih ljudi iz zaleđa nekada nazivaju *Vlasima,* i očito je to u prvoj polovini 13. st. i dalje bilo podnošljivo za njih, iako su svakako preferirali vlastiti naziv za sebe (koji se već pronalazi u ispravama ovoga doba, u koji će do sredine 13. st. potpuno prevladati u kancelarijama iz zaleđa, tj. u Srbiji i Bosni). Da je prva polovina 13. st. period kad se *konačno napušta* etiketa *Vlah* vezano za primorske populacije na ovom dijelu Jadrana, vidi se iz povelja. Među stotinama isprava koji nastaju u kancelarijama Dubrovnika i vladara iz zaleđa tijekom prve pol. 13. st. i kasnije, *Vlah* se nikad ne koristi kao etiketa za Dubrovčane (i ostale primorce) osim u ove 4 povelje.[132] Da zaključim, etikete *Srblin* i *Vlah* mislim da valja iščitavati napose kao etikete jezičnih grupa – gledano iz perspektive tada uobičajenih (kancelarijskih) naziva za pismo i jezik u Srbiji, Bosni, i Dubrovniku (naziva koji se onda po inerciji projiciraju i na ljude koji se njima služe) – tj. primarno kao oznake za ljude kojima se dokumenti obraćaju na pojedinom jeziku.[133]

---

[131] Pomorje ili Pomorske zemlje su dio nemanjićke države koji je bio okrenut Jadranu, tj. Zeta i Travunija, dok se Zahumlje/Hum nekad računa, a nekad ne računa u Pomorske zemlje. Usporedi npr. titule srpskih kraljeva počevši od Stefana Prvovenčanog do Milutina, u: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih,* str. 108-423.

[132] U poveljama iz Srbije ne koristi se *nikad*, osim u Stefanovoj povelji iz 1215./1250. Vidi najvažnije zbirke srednjovjekovnih povelja Srbije, Bosne i Dubrovnka: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 1858.; Pavel Šafarik, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův,* Prag: Nakladem B. Tempskeho, 1873. (u poglavlju pri sredini knjige, s naslovom *Listiny psani a napisy*); F. Rački, ‘Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina’, *Rad JAZU, I* (1867), str. 124-163.; Medo Pucić (prir.), *Spomenici Srbski, Knjiga 1-2*, Beograd: Knigopečatia knjažestva srbskog – Državna štamparija, 1858.-1962.; K. Jireček, *Spomenici Srpski*, 1892.; Lj. Stojanović, *Stare Srpske Povelje i Pisma, Knjiga 1*, 1929.; Milko Brković, *Diplomatički Zbornik Srednjovjekovnih Humskih i Bosanskih Isprava Dubrovniku*, Mostar: Crkva na kamenu, 2011.; V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih,* 2011.

[133] Ovo bi donekle podsjećalo na upotrebu etiketa *Slaveni* i *Latini* u pojedinim ispravama iz centralne i sjeverne Dalmacije, npr. u 11. i 12. st. Vidi o imenovanju primorskih populacija na Jadranu tokom Srednjeg vijeka: K. Jireček, ‘Romani u Gradovima Dalmacije’, str. 51-53. Kod čitanja i pisanja povelja, i javnog obraćanja prilikom čitanja dokumenata naglas – što je u Srednjem vijeku bilo posve uobičajeno, štoviše, tada i *ne postoji* drugi način čitanja dokumenata (A. Adamska, ‘The Study of Medieval Literacy: Old Sources, New Ideas’, u: A. Adamska, M. Mostert, *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, str. 30.; M. Clanchy, *From Memory to Written Record*, str. 2.), jer sve se čitalo naglas, pa i “službeni dokumenti” poput povelja (pa tako i prilikom potpisivanja i formaliziranja dogovora) – *Latini* su mogli biti *prije svega* oni koji su slušali latinski tekst dokumenta (oni kojima se dokument obraćao na latinskom jeziku), dok su *Sclavi* bili oni kojima se obraćao slavenski tekst. Stoga ove nazive ne iščitavam toliko kroz prizmu nekakvih “kolektivnih identiteta” (eventualno

7. Zašto *Vlasi* iz povelja u 13. st. nisu mogli biti *Vlasi* kasnijih isprava

Valja napomenuti da su etikete *Srblin* i *Vlah* koje se javljaju u iznad spominjanim poveljama bile primarno etikete kojima su obuhvaćane elite društava koja su tim ispravama regulirala svoj odnos. Početkom i sredinom 13. st. malo tko osim elite, tj. vlastele u Bosni i Dubrovniku može participirati u trgovini i novčarskim poslovima. Nisu seljaci i obični ljudi ("građanstva" u to doba u Bosni jedva da je bilo) bili ti koji su prelazili stotine kilometara od Dubrovnika do Bosne i natrag (ili obrnuto) zbog trgovačkih i drugih poslova, tj. ti o kojima ove povelje govore. Tek puno kasnije, od recimo 14. st. nadalje, a posebno u 15. st. – kad je obujam trgovine znatno porastao, kao što je poraslo i opće bogatstvo ljudi – mogli su i građani, te ponešto bogatijeg seljaštva pomalo participirati u izvjesnim trgovačkim poslovima i financijskim transakcijama.[134] Stoga se *Srblin* i *Vlah* u kontekstu ovih povelja odnose na gornje slojeve Bosne i Dubrovnika, odnosno njima se obraćaju, jer u ovo doba malo tko se mogao baviti trgovačkim aktivnostima izuzev vlastele, budući da su jedino oni raspolagali kapitalom za takvo što.[135] Pritom valja imati na umu da je u 13. st. čak i taj sloj populacije bio slabo angažiran u poslovima, bar kad se radi o unutrašnjosti, tj. zaleđu Dubrovnika, budući da izgleda čak ni u prvoj polovini 14. st. ljudi iz unutrašnjosti nisu naglašeno aktivni u trgovini, a

"kolektivnih literarnih identiteta" ako se o tome može govoriti u to doba, što podsjeća na *textual communities*, kako ih zamišlja Stock: Brian Stock, *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton University Press, 1983., str. 88-240.), već primarno kao nazive jezika koji su se obraćali "publici" (kao etikete za jezik za koji se smatralo i očekivalo da ga slušatelji kojima se dokumenti obraćaju razumiju). Vidi interpretaciju koja je donekle na tome tragu, samo za etikete *Francis et Anglis* (iz anglo-normanske Engleske) gdje bi *Francuzi* i *Englezi* ponajprije bili jezične "grupe" – tj. jezici na kojima se, odnosno kojima se, obraća dokument, tj. vladar (npr. svojim podanicima) – a ne *a priori* "etničke zajednice": Richard Sharpe, 'Peoples and Languages in Eleventh- and Twelfth-Century Britain and Ireland', u: Dauvit Broun (ur.), *The Reality Behind Charter Diplomatic in Anglo-Norman Britain,* University of Glasgow, 2011, str. 1-119.; Isti, 'Addressing different Language Groups: Charters from the eleventh and twelfth Centuries', u: Judith Jefferson, Ad Putter, Amanda Hopkins (ur.), *Multilingualism in medieval Britain (c. 1066-1520): sources and analysis,* Turnhout: Brepols, 2013., str 1-40. Dužan sam zahvalnost svom profesoru paleografije i diplomatike dr. Richardu Sharpeu sa Sveučilišta u Oxfordu, na tome što je sa mnom podijelio razmišljanja na ovu temu, i uputio me na literaturu koju navodim.

[134] Vidi o ekonomskim gibanjima u ovo doba: D. Kovačević, 'Privredni Razvoj', str. 84-190.; S. Ćirković, *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici,* str. 37-46.

[135] Ti elementi su dodatan razlog zašto je promašena pretpostavka D. Mandića, i prije njega M. Perojevića, o nazivima *Srbin* i *Vlah* kao oznakama "stranaca" u Bosni, tj. nekakvih "agenata", trgovaca i ponosnika koji bi poslovali za račun Bosanaca i Dubrovčana: M. Perojević, 'Vlasi i Srblji Bana Mateja Ninoslava', str. 4.; Isti, 'Još o Vlasima i Srbljima Bana Matije Ninoslava'; Isti, 'Ban Matej Ninoslav', str. 222-223.; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina, Svezak III,* str. 151-165. To ne dolazi u obzir kao opcija već ni zato što u doba nastanka tih povelja nema Vlaha u bližem zaleđu Dubrovnika, a kamoli u Bosni. Konačno, sam sadržaj povelja ne ostavlja nikakve sumnje u to na koga se te etikete odnose. Vidi usput: M. Kos, 'Dubrovačko-Srpski Ugovori', str. 56-57.

kamoli da bi to bili stoljeće ranije.[136] U tom smislu, već i na osnovu općih trendova koji se mogu naslutiti za rano 13. st. jasno je da *Vlasi* ovih povelja nisu mogli biti ponosnici, ni stočari, već upravo Dubrovčani.

Kako je u prvoj polovini 13. st. obujam trgovine još uvijek relativno skroman, ne treba zamišljati velike mase ponosnika i drugog pratećega osoblja trgovačkih karavana, jer za takvim nečim nije bilo potrebe. Porast trgovačke razmjene, kao i vrijednosti samih karavana, tj. robe u njima, napose u kontekstu porasta rudarstva u Srbiji od sredine 13. nadalje, te potom u Bosni kroz prvu polovinu 14. st., upravo je jedan od ključnih elemenata za angažman stočarskih Vlaha – dijelom i zato jer su bili vični oružju, i dobro se snalazili u brdima, pa su mogli štititi vrijedne tovare primorskih trgovaca. No pratitelja karavana, tj. ponosnika moralo je biti i prije sredine 13. st. i pojave Vlaha (negdje ugrubo u to doba), jer su trgovačke karavane postojale i ranije (npr. u 12. st.),[137] kada na srednjeistočnom Jadranu *nema* Vlaha stočara, ali svakako ima trgovine, koliko god ona bila skromna i ograničena. Trgovina pak čiji je razmjer u prvoj pol. 13. st. još uvijek skroman, nije iziskivala onakve aktivnosti i angažman ljudstva vezano za transport robe, a kakav će postati uobičajeniji upravo od prve polovine, i sredine 14. st., s postupnim porastom obujma trgovačke razmjene. Pritom, doba o kojem se govori vezano za povelje o kojima se raspravljalo iznad, je prva polovina 13. st., a to je dobrih stotinu i više godina prije nego što će Vlasi (transhumantni, tj. sezonski stočari-brđani) iz širokoga zaleđa Dubrovnika (od istoka Huma do Polimlja) biti masovno uključeni u transport trgovačke robe između Dubrovnika i unutrašnjosti (ugrubo od sredine 14. st., bar da se to može pratiti u izvorima).[138]

Inače, da stočari vlaškoga imena ne postoje na zapadnim i jugozapadnim dijelovima Balkana prije kasnog srednjovjekovlja jasno je iz više izvora. U Hrvatskoj ih svakako nema prije 14. st.[139] To ne znači da nije bilo stočara, i da ljudi nisu konzumirali stočarske proizvode, ili da primorska naselja nisu trgovala sa zaleđem i prije pojave Vlaha iz Srbije u dubrovačkom zaleđu u 13., odnosno u Bosni i Hrvatskoj u 14. st. To samo znači da ti stočari nisu bili *Vlasi*,

---

[136] Vidi u: Ignacije Voje, ‘Diskusija’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 174.; Isti, ‘Prilog Proučavanju Dubrovačkih Trgovačkih Društava’, str. 175-187. No obzirom na relativnu neintenzivnost trgovačkih aktivnosti u ovo doba, bilo je dovoljno da i svega nekoliko takvih ljudi bude angažirano u poslovnim aktivnostima, te da se svega nekoliko puta tijekom godina dogode pravne zavrzlame koje su involvirale njih i Dubrovčane, pa da to motivira diplomaciju da poradi na sređivanju takvih problema, tj. Dubrovčane da se požele pravno zaštititi intervencijom kod vladara u zaleđu.

[137] M. Dinić, *Srpske zemlje*, str. 305-306.

[138] Vidi ponešto o tome: M. Dinić, *Srpske zemlje*, str. 305-306, 317-320.; D. Kovačević-Kojić, ‘Učešće Vlaha’, str. 80-82.

[139] I. Mužić, ‘Vlasi i Starobalkanska Pretkršćanska Simbolika Jelena na Stećcima’, str. 220-221.

te izgleda nisu imali veze s transhumantnim brdsko-stočarskim populacijama s centralnog, i rubnih istočnih dijelova zapadnog Balkana. Možda je populacija sličnih Vlasima, u smislu nekog davnog stranog porijekla bilo i ranije po Dalmaciji ili dubljem zaleđu, npr. po Hrvatskoj, i možda su se mogle baviti sličnim aktivnostima, ali za to nema nikakvih dokaza.[140] Štoviše, takvih indikatora nema ni za Bosnu, recimo u 13. st.: *Iz jednoga vrela iz godine 1235. Može se zaključiti da se tada ni bosanski pastiri nisu nazivali vlasima. U čl. 3 'Prvoga rogozničkog zakona' od 5. travnja 1235. godine stoji*: *… a došlo je ovamo i drugih deset pastira iz Bosne, koje smo ubrojili među gornju dvadesetoricu robova i naznačili u njihovom broju, da nas služe, iskrče i obrađuju ove zemlje za naše plemenito življenje*.[141]

U Korčulanskom Statutu iz 13. st., u *Cap. LXXXIV, De Officialibus*, pak stoji: *Item statuimus et ordinamus, quod nullus celnich, polschich, pudarius, nec alter officialis, qui nunc est, uel in futurum erit supra brauarios, uel pastores, audeat uel presumat aliquod exenium accipere, uidelicet animalia, lanam, uel caseum, pena yperperorum quinque cuilibet officialium predictorum contrafaciencium pro qualibet uice, in qua contrafecerit uidelicet a celnicho a pastoribus. Et si aliquis celnich, brauarius, siue pastor aliquid dederit, soluat eandem penam, cuius medietas sit communis et alia accusantis, dummodo probatum fuerit per duos idoneos testes*.[142] Dakle u 13. st. nailazi se na *čelnike, pastire,* tj. *bravare* (od "brav" za ovna), i uopće ljude koji su očito stočari po profesiji, ali nema *Vlaha*. Usput da dodam kako se i na prostoru Trogira u 13. st. javljaju profesionalni stočari, tj. postoje jasni pokazatelji prakticiranja stočarstva, budući da postoji spomen npr. "pastira" i "čelnika", ali ne i spomen *Vlaha*, iz čega je jasno da su Vlasi, tj. populacije koje se tako zovu zaista doseljenici s istoka, i da ih ranije nije bilo.[143]

Što se Vlaha stočara tiče, o kojima će u sljedećim glavama biti mnogo više riječi, Milenko Filipović je mislio da su "ustanovu" katuna donijeli Vlasi, ali pritom da je *katun* kroz

---

[140] Vidi usput za primjer ispasanja stoke s Raba po Velebitu, u 12. i 13. st., u: M. Marković, 'Narodni Život i Običaji Sezonskih Stočara na Velebitu', *Zbornik za Narodni Život i Običaje Južnih Slavena, Knj. 48* (1980), str. 125. Treba pritom biti oprezan i ne zaključivati da su svi predvlaški sezonski stočari na zapadu srednjeistočnog Jadrana morali imati nekakvo pradavno romansko, ili kakvo god porijeklo, jer se u razvijenom Srednjem vijeku sezonskim stočarenjem svakako bavila i slavenska populacija na tom području (na što to ću se vratiti kasnije, npr. u petom poglavlju sedme glave disertacije, kad ću ponešto govoriti o ne-vlaškim i pred-vlaškim stočarima).

[141] I. Mužić, 'Vlasi i Starobalkanska Pretkršćanska Simbolika Jelena na Stećcima', str. 221. Vidi detaljno za tekst "Statuta plemićke Općine Omiške Rogoznice", iz 1235., u: Miroslav Pera, 'Rogoznički Zakoni', str. 333. Još '30.-ih godina 14. st. stočari iz unutrašnjosti Bosne nazivaju se *pastirima*. Vidi primjere iz 1334. i 1339., zabilježene u dubrovačkim notarskim spisima: D. Kovačević-Kojić, 'Privredni Razvoj', str. 97.

[142] Jaromir J. Hanel (ur.), *Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae (1214-1558),* Zagreb: JAZU, 1877., str. 47-48.

[143] Na ovoj informaciji za spomen "pastira" i njihovih "čelnika" u trogirskim dokumentima 13. st. zahvaljujem se svom mentoru dr. Mladenu Ančiću.

Srednji vijek zapravo bio *organizovana grupa ljudi koji su se od 'zemaljskih ljudi' razlikovali ne toliko privrednom proizvodnjom, jer su se oboje bavili stočarstvom i ratarstvom, koliko svojim službama (vojnici, ponosnici, profesionalni pastiri) i svojim pravnim položajem...*[144] Zna se recimo za obaveze seljaka zemljoradnika da ispasaju manastirske ovce na posjedima srpskih manastira.[145] Čini se razumnim misliti kako se ovi seljaci, "ratari", tj. "ratari-stočari", nisu bavili pritom nekakvim sezonskim stočarenjem, tj. transhumancom, što je po svemu sudeći bila ako ne specijalnost, a onda svakako daleko češća pojava kod Vlaha. No većinu stvari kojima su se bavili Vlasi, poput pastirskih poslova, radili su i ne-Vlasi na istočnom Jadranu prije njih. Ipak, izuzev činjenice da su Vlasi preuzeti, kako je već spominjano, kao posebna kategorija stanovništva s prostora nekad bugarskih i bizantskih, a na koje se Srbi šire u 12. st., i radi čega Vlasi opstaju kao posebna kategorija populacije i kasnije,[146] distinkcija između njih i ostalih dotadašnjih stočara po slavenskim zapadnobalkanskim zemljama mogla bi biti i u tome što su Vlasi za te poslove bili specijalizirani na način da su u tim aktivnostima sudjelovale čitave porodice i družine (katuni) Vlaha. Čini se da kod predvlaških stočara nije bila riječ o populacijama specijaliziranim za tu aktivnost, a kod kojih bi sezonsko stočarenje bilo odlika čitavih družina ili zajednica, već o pojedincima (poput dotadašnjih "bravara" u Dalmaciji), ili eventualno malim skupinama profesionalnih stočara, tj. pastira.[147] Istovremeno, Vlasi su bili dobrano fokusirani na transhumantno stočarenje, i to kao kolektiv, dočim je kod drugih, profesionalnih stočara, nerijetko slučaj bio o manjim grupama, ili pojedincima koji su se bavili stokom, pa moguće i sezonskim stočarenjem, ali izgleda nije bila riječ o porodicama, i nekim većim ljudskim masama i trajnijim družinama, a kojima bi to bio jedini ili glavni izvor prihoda. Dakle, širom zapadnobalkanskih društava do 13. st. bilo je pastira, pa tako i profesionalnih, koji su čuvali stoku i vodili ju na ispašu (konje, ovce, i sl. po livadama, a možda i brdskim ispašama, a svinje npr. po šumama), i to prije pojave *Vlaha* kao kategorije stanovništva koja je postupno monopolizirala te poslove kako je odmicao Srednji vijek.[148]

---

144 M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 57.

145 Recimo sv. Arhangela kod Prizrena, iz 14. st.: Miloš Blagojević, *Zemljoradnja u Srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd: Istorijski institut, 1973., str. 375-376.

146 M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 98.

147 *Tijekom XIV. st. ... vlasnici stada su počeli među 'bravare' uvrštavati i Vlahe, bez obrzira na bitnu razliku dviju organizacija. Vlasi su, naime, donijeli svoju specifičnu organizaciju katuna, regularno pendularno godišnje kretanje cijele zajednice i vlasništvo nad stokom, kao primarne elemente razlike u odnosu na stariju organizaciju 'bravara'* (M. Ančić, 'Gospodarski aspekti stočarstva', str. 80.; a vidi u istom radu i str. 78-83.). Na teritoriji Srbije, ne samo prije pojave Vlaha, već i nakon nje postojali su ne-vlaški stočari. Za to ima pokazatelja i u manastiskim poveljama: Radomir Ivanović, 'Katunska naselja na manastirskim vlastelinstvima', *Istoriski Časopis – Organ Istoriskog Instituta SAN, knj. V* (1954-1955), str. 405-406.

148 Zato je krivo misliti da slavenske populacije po dolasku na Balkan nisu znale stočariti. Radilo se o tome da je kod Vlaha u pitanju bio specifičan tip stočarenja, i to specifičan tip brdskog, i uopće transhumantnog stočarenja,

Istovremeno, to što *Vlah* nije bila etiketa za stočare u dalmatinsko-hrvatskim, te bosanskim krajevima prije 14. st, zaista ukazuje na to da stočari koji su se profesionalno bavili tim poslovima po zaleđu dalmatinskih gradova onda i nisu bili porijeklom "stranci", jer bi inače vjerojatno bili prepoznati kao neki specifikum, i tako i pravno definirani u ranijim periodima. No sasvim je moguće da su porijeklom strani elementi, oni predslavenski, među njima bili prisutni, ali u zanemarivom broju, pa ih i nije ni imalo smisla od strane okolnih Slavena konceptualizirati kao neku posebnu kategoriju stanovništva.[149] Već i iz činjenice da se za takve populacije ne javlja neko posebno ime, ono koje bi upućivalo na stranost, dozvoljava pretpostavku kako je tome uzrok bila brojčano slabija prisutnost i raspršenost starinačkog stanovništva u brdima dobrog dijela zapadnog Balkana.[150] Iz toga svakako slijedi i zaključak da ako je i bilo starosjedilaca u unutrašnjosti, van primorskih gradova i otoka Dalmacije i Kvarnera, isti su bili asimilirani (ne nužno jezično, ali svakako *pravno-politički*) do perioda 13. st.[151] Zato o *Vlasima* kao posebnoj društvenoj skupini, te pravno oblikovanoj kategoriji predominantno brdsko-stočarske populacije na istočnoj polovini srednjeistočnoga Jadrana ne može biti govora prije 13. st., a na zapadnoj polovini istoga o njima ne može biti govora za period prije 14. stoljeća.

s cikličkim gibanjima od planine ka nizini i natrag, kakvoga kod Slavena u prvim stoljećima njihove prisutnosti na Balkanu izgleda nije bilo (I. Czamańska, 'Vlachs and Slavs', str. 12.). Da se najveći dio Slavena nije mogao u rano doba baviti transhumantnim stočarenjem je i logično, jer za to treba raspolagati velikim stadima, što je moguće ako postoji višegeneracijsko bavljenje stokom, i akumulacija znatnog stočnog fonda. Takvo nešto moglo je u ozbiljnoj mjeri uslijediti tek nakon trajnog smještanja Slavena na Balkan.

149 Bar takvu sliku nude pisci koji govore o prolasku križara kroz ove krajeve: uzduž čitave istočnojadranske zone, od današnje sjeverne Dalmacije do sjeverne Albanije (taj teritorij u ono se doba često naziva *Dalmacijom* od strane "Zapadnjaka"). Za Vilima Tirskog (koji u 12. st. piše o zbivanjima s kraja 11. st.) stvar je takva da stanovnici gradova na srednjeistočnom Jadranu pričaju latinskim, dok su stanovnici zaleđa tih gradova i okolnih brda u zaleđu, a koji se bave stočarstvom, bili slavenskog jezika i "barbarskih običaja". Vidi podatke u: Guillame de Tyr, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, Liber secundus, Caput XVII*. Bez obzira na to jesu li ljudi iz zaleđa svi bili Slaveni u smislu pričanja slavenskim govorima (teško je vjerovati u crno-bijelu sliku svijeta), evidentno je da su, ako je i bilo nešto ne-Slavena u zaleđu u to doba, ti ljudi percipirani kao "Slaveni" radi postojanja slavenskih država koje su ih pravno-politički "apsorbirale".

150 Da je od ranih vremena bilo starinačkog stanovništva i u unutrašnjosti, bez obzira jesu li oni bili stočari ili ne, zna se već i iz postojanja desetina toponima, hidronima i oronima širom zapadnog Balkana.

151 Sasvim moguće da je ovo razlog zašto se etiketa *Vlah* koju sam spomenuo vezano za vinodolski kraj krajem 13. st., bar koliko se može naslutiti iz "Vinodolskog zakonika" (M. Kostrenčić, 'Vinodolski zakon', str. 145-157.), ne spominje kao pravna kategorija i poseban razred populacije, već kao jezična oznaka (čin prepoznavanja da netko priča "stranim" jezikom). Razlog je prije svega taj što su Vinodolci "vlaškog jezika" bili od ranog doba dio pravnih i političkih entiteta koje su osnovali Slaveni iz zaleđa, tj. od 9. st. Hrvati. Time je konceptualiziranje njihove "vlaškosti" (tim više što ih je očito bilo relativno malo, i ograničeni su bili na dio današnjeg Kvarnera) kao posebnog razreda, tj. pravne kategorije stanovništva izgleda bilo nepotrebno. To je i razlika između ove "vlaškosti", i one koja se oblikuje u Bugarskoj, i potom Bizantu, a onda od 12. st. javlja u Srbiji. Ovi su potonji Vlasi bili već postojeći pravni razred populacije koji je preuzet u srpsko društvo (iz susjednih predjela koji su u međuvremenu osvojeni), i potom nastavlja funkcionirati kao posebna kategorija u novom okruženju.

IV. POJAVA VLAHA U SRBIJI I ŠIREM DUBROVAČKOM ZALEĐU

1. Vlasi kao stočari, i pitanje njihova smještaja u ranonemanjićkoj Srbiji

Da u srpskim izvorima, napose manastirskim poveljama, *Vlah* od najranijega vremena označava stočarsko-brđansko stanovništvo, vidi se i po kontekstu u kojem se javljaju, npr. kada se nabrajaju odmah iza spomena planina i ispaša, ili kad se spominju kao svojevrsna opozicija ljudima vezanima za zemlju.[152] Ovdje ilustracije radi navodim tek poneki primjer. U najranijem sačuvanom srpskom izvoru koji spominje Vlahe, u Nemanjinoj povelji za manastir sv. Bogorodice u Hilandaru, iz 1198., nakon što je pobrojao darovane trgove, vinograde i uljanike, prilaže Stefan Nemanja (1166.-1196.) i: *...planinou Bogavou, a od Vlah Radovo soudstvo i Đurgevo. A vsege Vlah stotinu i sedamdeset...*[153] U prvoj hrisovulji (povelji sa zlatnim pečatom) Stefana Prvovenčanog (1196.-1227.) manastiru Sv. Spasa u Žiči (iz 1220.) vladar daruje razne posjede nakon kojih nabraj planine, ljetne i zimske paše, te Vlahe: *A se planine: na Sporih Nozdri, Javorne s Loukavicami, ou Hvostna Slano pole s Tmasvem gvozdom, nad Breznicami Želin, a zimne paše od Brezne dolou niz Souteskou s vsemi pašami, jakore premle crkovna meda, s vsemi pašami zimnimi i letnimi, a po one strane Kotlenika. A se Vlasi čto smo dali sei crkvi...*[154] Vlasi nemanjićke države bili su dakle predominantno stočarske populacije, prije svega smještene u brdskim predjelima.[155] Najranije znane vlaške

---

[152] Vidi o iskorištavanju planina i pašnjaka u: S. Mišić, 'Zakonske odredbe o Vlasima u poveljama Nemanjića', *Braničevski glasnik, br. 7* (2010), str. 43-45. Vidi detaljno za planine: M. Blagojević, 'Planine i pašnjaci u srednjovekovnoj Srbiji (XIII i XIV vek)', *Istorijski Glasnik – Organ Društva Istoričara SR Srbije, 2-3* (1966), str. 3-95.; Jelena Mrgić-Radojčić, 'Srednjovekovni čovek i priroda', u: Smilja Marjanović-Dušanić, Danica Popović (prir.), *Privatni Život u Srpskim Zemljama Srednjeg Veka,* Clio: Beograd, 2004., str. 169. Vlasi u srpskim manastirskim poveljama često spominju nakon redanja planina ili nakon redanja, tj. navođenja različitih posjeda, no tada po običaju među darovanim posjedima ima i planina što upućuje na vezu Vlaha i brdskih predjela, te na ono čime su se isti bavili.

[153] V. Mošin *et al., Zbornik Srednjovekovnih,* str. 69.

[154] Isto, str. 91. U drugoj hrisovulji istome manastiru (ubrzo nakon 1221.), spominje se Vlahe i zemaljske ljude: *... a što dohodi ot popov ili ot Vlah ili zemlski ljudi, čto e popovska bir, čto se uzemle na ljudeh, da se ta vsa uzemlju sei crkvi* (Isto, str. 94.). Vidi za "liodie zemliane" u Dušanovom zakoniku: Nikola Radojčić (prir.), *Zakonik Cara Stefana Dušana 1349 i 1354,* Beograd: SANU, 1960., str. 78. Vidi o opoziciji "zemaljski" ljudi > Vlasi: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 57.; N. Vukčević, 'Etimologija pojma 'Vlah'', str. 329-330.

[155] Što se sve podudara s informacijama koje postoje o Vlasima po Bugarskoj i Bizantu u ovo, ali i ranije doba. Iako se iz gornjih povelja, kao i iz povelja sačuvanih za 14. st. jasno vidi veza Vlaha i planinskih prostora, kao i Vlaha i stočarenja, treba dodati par detalja. U srednjovjekovnim srpskim poveljama pravi se razlika između "ljetišta" i "letovišta" (ljetnih pašnjaka) s jedne, te "planina" s druge strane. Jedan od elemenata razlikovanja po svemu sudeći je nadmorska visina: ljetišta su bila na nižoj visini od planina. Vidi u: M. Blagojević, 'Planine i pašnjaci', str. 40-41. Ujedno ne znači svaki spomen "planine", a ni svaki spomen "ljetne ispaše" sam po sebi da su na nekom posjedu postojali i Vlasi, jer je brdske predjele i ljetne ispaše koristilo i nevlaško stanovništvo

populacije u Srbiji, one iz kasnog 12. st., treba zamišljati kao raspršene po dijelovima današnjeg Kosova (posebno zapadnog dijela, tj. Hvosna),[156] zatim južne i jugoistočne Srbije, možda i po dijelovima krajnjeg sjevera Albanije (na samoj granici s Kosovom, sjeverno od Drima), te po krajnjem sjeverozapadu Makedonije.[157] Upravo su iz tih istočnih i jugoistočnih dijelova ranonemanjićke Srbije Vlasi postupno kretali, pod okolnostima o kojima će biti riječi, prema zapadu.[158] Pritom su oni postupno pod raznim uvjetima "usisavali" u svoje zajednice i dio lokalnih populacija, što stočarskih, što ratarskih, koje su također postajale dio vlaške kategorije stanovništva, da bi ugrubo sredinom 13. st. stigli i do današnje Istočne i Stare Hercegovine.[159] U tim krajevima Vlasi će se početi javljati već kroz prve isprave koje

---

naseljeno po selima i ruralnim krajevima (Isto, str. 43.). "Zimišta" (zimske ispaše) su također držala sela i predominantno zemljoradničke populacije, a ne tek Vlasi (Isto, str. 45.).

[156] Hvosno je kraj (župa) na zapadu današnjeg Kosova koji se naslanjao na istočne i sjeveroistočne padine Prokletija (ugrubo između Istoka, Đakovice i Peći).

[157] Vidi Prilog 7 na kraju rada. U pitanju su oblasti koje rani Nemanjići drže kroz posljednja desetljeća 12. st. i nadalje: *...oblast između Zapadne i Velike Morave, Zagrlata, Dubočica, Kosovo i Lab, Hvosno, Gornji i Donji Pilot ... Niška oblast, Morava, Vranje, Prizrenska oblast i oba Pologa...* (Marija Janković, *Episkopije i Mitropolije Srpske Crkve u Srednjem Veku*, Beograd: Istorijski institut, 1985., str. 16.). Kako je Nemanja na kraće vrijeme tijekom kasnog 12. st. zauzeo i dio Bizanta u području današnje zapadne Bugarske, oko Sofije (Sredeca), kao i krajeve južno od Skopja, u današnjoj središnjoj Makedoniji, nije nemoguće da je i otuda doveo ponekog Vlaha dublje u Srbiju, jer i u tim krajevima ih je bilo. Slično tome radio je stotinjak godina kasnije i kralj Milutin, dovlačeći ponekog Vlaha iz krajeva u Bizantu. Vidi za to drugo poglavlje sedme glave.

[158] Vidi Prilog 10. Za središnje balkanske prostore kao jedno od područja po kojima je bilo Vlaha, vidi: Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, London: Pan Books, 2002., str. 25-28. Vidi uzput: Tibor Živković, 'Etničke promene na teritoriji današnje Srbije u periodu od VI do X veka', *Glasnik Etnografskog instituta SANU, knj. XLV* (1996), str. 97.; a vidi važna razmatranja za srpsko-bugarsko pograničje u srednjovjekovlju (posebno za zonu od Pomoravlja do Povardarja) u jezičnom konetekstu: P. Ivić, 'Balkan Slavic migrations in the light of South Slavic dialectology', u: Henrik Birnbaum, Speros Vryonis (ur.), *Aspects of the Balkans – Continuity and change*, The Hague: Mouton, 1972., str. 66-86.

[159] Vidi primjere za to iz unutrašnjosti srednjovjekovne Srbije: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 50-97. To je "usisavanje" ne-Vlaha odvijalo se povremeno i kasnije po zaleđu Kotora i Dubrovnika. Činjenica je da su Vlasi bili manje porezno opterećeni od većine drugog ovdašnjeg ruralnog stanovništva u Srednjem vijeku; a sudjelovanje dijela Vlaha u karavanskom prijevozu omogućavalo je solidne zarade, što je dodatno popravljalo položaj Vlaha: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 78.; S. Mišić, 'Zakonske odredbe o Vlasima', str. 42.; M. Blagojević, 'Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save', str. 151. Zato ne čudi da je iz perspektive predominantno ratarskog stanovništva, funkcioniranje u okviru vlaškog razreda bilo atraktivno. Iz sačuvanih izvora zna se da je to stanovništvo bilo sklono "uskakati" u Vlahe ženeći se među njih, jer promjena statusa, tj. razreda stanovništva nosila je prednosti koje nisu zanemarive. Vidi za podložne kategorije stanovništva, pa tako i Sebre (u koje spadaju i Meropsi i Vlasi) u Srbiji Srednjeg vijeka: S. Šarkić, *Srednjovekovno Srpsko Pravo*, Novi Sad: Matica Srpska, 1995., str. 30-50.; Lujo Margetić, 'Meropsi, Sokalnici, Otroci', u: L. Margetić, *Prikazi i Diskusije*, Split: Književni krug, 2002., str. 331-354. Za bolji položaj Vlaha naspram drugih zavisnih populacija vidi i: M. S. Filipović, 'Struktura i Organizacija', str. 57-58, 71-77. *Iako sačuvani pravni spomenici pominju samo manastirske Vlahe, zavisni stočari su živeli i na vlastelinstvima koja su pripadala svetovnoj vlasteli, kao i na carevim domenima. ... Pravni položaj Vlaha je bio isti kao i pravni položaj meropaha. Kao ni meropsi, ni Vlasi nisu mogli da napuste zemlju; to je bilo rečeno još u Hilandarskoj povelji monaha Simeona (Stefana Nemanje). Meropsi ili Vlasi, koji bi pobegli sa vlastelinstva, morali su da se vraćaju...* [toliko o "slobodama" Vlaha da se bez nadzora kreću posvuda – op. M. P.] ... *Ipak, faktički položaj Vlaha bio je mnogo povoljniji nego položaj meropaha. Stoga su mnogi meropski pokušavali brakovima da uđu u stalež Vlaha. Međutim, zbog stalnog nedostatka radne snage u srednjovekovnoj Srbiji, povelje energično zabranjuju ovakvu praksu. Svetostefanska povelja zabranjuje Srbinu (zemljoradniku, merophu) da se ženi Vlahinjom, a ako on to učini treba ga svezati i vratiti na 'očevo mesto'* ... (S. Šarkić, 'Pravni položaj Vlaha i Otroka', str. 41-42.). Ovako to formulira povelja kralja Milutina iz ranog 14. st. za manastir sv. Stefana u Banjskoj (na sjeveru Kosova): *Srbin da se ne ženiii ou Vlaseh. Ako li se oženii ou nevest igoum'novou, da se ograbi i sveže i on Vlah ot koga se boude*

su sačuvane u dubrovačkim arhivskim serijama, iz posljednja tri desetljeća 13. stoljeća (u dubrovačko zaleđe prvi od njih stigli su koje desetljeće ranije, ugrubo sredinom 13. st.). Što se tiče "izvornog pripadanja" Vlaha vladaru, ili kome drugome, teško je išta s potpunom sigurnošću reći, no svi podaci koji se mogu izvući iz sačuvanih isprava govore da bi većina Vlaha svakako pripadala vladarima, i onda bila podjeljivana manastirima, i kasnije vlasteli.[160] Vlasi nisu bili raštrkani posvuda po Srbiji u početku, već su smješteni na istoku i jugoistoku nemanjićke države. Tamošnji su Vlasi vjerojatno pripadali Stefanu Nemanji, kao velikom županu, a potom njegovom sinu Stefanu Nemanjiću (kasnijem Prvovenčanom), dok je dio možda mogao pripadati Stefanovu bratu Vukanu koji je držao dio tih predjela do samog početka 13. st.[161]

ženil, i da se vrati bez' volie opet na očino mesto, a koi boud(ou)starin'nici i be v(a)z'mougou se povratiti, ni ied'n da ne voinik, n(o) vsi kielatori (V. Mošin *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 464.). Činjenica da se u prvoj pol. 14. st. u nekoliko isprava, poput hrisovulja za poneki manastir (Banjska i Dečani) spominju zabrane prelaska *Srba* u *Vlahe*, svjedoči da je prelazak jednoga razreda populacije u drugi bio prisutan, čim ga je trebalo pravno regulirati; ali treba dodati da spomenute zabrane izgleda nisu bile suviše masovan fenomen, jer javljaju se kao propisi na dva vlastelinstva, a u Dušanovom Zakoniku takvih zabrana nema (N. Radojčić, *Zakonik Cara Stefana Dušana*, 1960.), što navodi na zaključak da nekontrolirani prelasci (od države nadzirani prelasci su druga stvar) iz jednog u drugi razred nisu bili praksa toliko raširena u srpskoj državi da bi vlast imala potrebu uvoditi posebne propise na razini čitave zemlje (ili to, ili su te pojave već bile toliko raširene do Dušanova doba da ih se smatralo "normalnim", što ipak ne djeluje realno), već je riječ o propisima koji su vrijedili za metohe pojedinih manastira s ciljem održavanja poželjnog omjera raznih kategorija stanovništva: M. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 75.; S. Mišić, 'Zakonske odredbe o Vlasima', str. 42-43. Prelaženje u Vlahe nije se odvijalo tek ženidbama i "klasičnim" miješanjem populacija, već i intervencijom države koja spaja i razdvaja pojedine grupe ovisno o potrebama, nekad vojnim, nekad privrednim. Uključivanje ne-Vlaha u Vlahe je potvrđeno za dubrovačko zaleđe: Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 95-129.; Ista, 'Dubrovačke arhivske vesti', str. 7.; Ista, 'Srednjovekovni Vlasi na teritoriji današnje Crne Gore – primer Riđani', u: Branislav Kovačević (gl. ur.), *Srednjovjekovna Istorija Crne Gore kao Polje Istraživanja*, Podgorica: Istorijski Institut Republlike Crne Gore, 1999., str. 233. Za tu praksu po crkvenim posjedima vidi u: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 45-112.

160 *K. Jireček je smatrao, sasvim opravdano, da su u nemanjićkoj državi svi vlasi, bez izuzetaka, po svoj prilici, bili neposredni podanici vladara, pa da su tek poklonom vladara postali svojina manastira. Svi vlasi koji se pominju u manastirskim poveljama su bili vlasi koje su vladari odvojili od svojih vlaha, oslobodili ih od obaveza prema vladaru i predali manastirima da rade za njih. ... Vlasi na manastirskim imanjima predstavljali su posebne grupe, potčinjene u svemu igumanima ... Ne zna se kako su bili organizovani kraljevski (carski) i vlastelinski vlasi ... Malo se zna i o njihovim obavezama. Vrlo je verovatno da su oni bili u prvom redu vojnici i ćelatori i da su imali vojničku organizaciju* (M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 98-99.). Vidi usput za vojnu funkciju Vlaha u: P. Skok, 'Češka knjiga o vlaškom pravu', str. 314.

161 Vidi za Vukanove posjede '90.-ih godina 12. st. u: Ilarion Ruvarac, 'Vukan, nastariji sin Stefana Nemanje i Vukanovići', *Godišnjica Nikole Čupića, knj. X* (1888.), str. 3. Za misliti je da su koncem 12. st. možda baš Stefan i Vukan kontrolirali najveći dio, ako ne sve Vlahe u Srbiji, iako je moguće da je bilo i nešto lokalnih velmoža koji su držali dio tih Vlaha. Za vlasteoske Vlahe u srednjovjekovnoj Srbiji ima jedva poneki indikator, ne prije 14. st. No možda bi se posredno moglo zaključivati da je i nešto vlastele držalo Vlahe na osnovu stanja s planinama, koje je izgleda vladar tek postupno uzimao ili otkupljivao, pa darivao manastirima, te je polako broj planina darivanih manastirima kroz 13. i 14. st. rastao; što bi značilo da je u ranije doba znatan dio planina bio u rukama vlastele, seoskih općina, itd. Vidi u: M. Blagojević, 'Planine i pašnjaci', str. 34-36.; Marijan Premović, *Srednje i donje Polimlje i gornje Podrinje u Srednjem vijeku*, doktorska disertacija, Beograd: Filozofski fakultet, 2013., str. 63. Ipak, samo posjedovanje planina ne znači i držanje Vlaha, jer planina je bilo i prije 12. st. u Srbiji, a Vlaha nije. Zato je zanimljivo pitanje može li se dovesti u vezu relativno mali broj planina koji se daruje prvim manastirima u Srbiji, s malim brojem planinskih resursa koje vladar drži, ili prije s malim brojem Vlaha koji je tada živio u toj državi, a koji bi mogao adekvatno ekploatirati planine, pa vladar zato i daruje manje planina? Ja sam skloniji ovoj drugoj interpretaciji, i kasnije ću pokazati da je Vlaha u ovo doba bilo vrlo malo.

Trajnih prelazaka dijela Vlaha u posljednjem desetljeću 12. st. ka Polimlju – ka najznačajnijim onodobnim zadužbinama poput Studenice (iako je upitno jesu li u početku studenički Vlasi u 12. st. bili smješteni samo po Hvosnu, ili i po zapadnim i sjevernim Prokletijama, te Polimlju), i ka matičnim posjedima porodice Nemanjić, koji su izgleda bili u Polimlju[162] – možda je moglo povremeno biti u nekom skromnom obujmu, dok je gibanja ka jugozapadu srpske države, preko Prokletija i Potarja Pomorju ("Pomorske zemlje" srpskih povelja) nemoguće zamišljati ovako rano.[163] Nezahvalno je išta konačno zaključivati o ovome, kao i o "regulaciji" stočarskih gibanja ka različim dijelovima Srbije koncem 12. st., ako i kada ih je bilo (a koja su i prije konca 12. st. svakako ovisila i o političkoj pripadnosti prostora na kojemu se stočarilo), jer jedno što je sigurno jest da se Vlasi u središnjim dijelovima Srbije javljaju tek vezano za manastirska vlastelinstva tijekom prvih desetljeća 13. st.[164] Realno je zamišljati da su vladari još u posljednjim desetljećima 12. st. Vlahe (koje su, skupa s područjem na kojem su živjeli, oduzeli od Bizanta tijekom 12. st.) počeli usmjeravati da se sa stokom na ljetne ispaše – izuzev oko i prema Prokletijama, uz čije su istočne obronke Vlasi vjerojatno stočarili i do tada – pokreću i prema Pešteri i Goliji, između Lima i Ibra, te po planinama oko gornjega toka Lima (šira zona Prokletija i susjedni planinski masivi), i na istok od Ibra (oko Kopaonika). Zimske su ispaše u početku mogle biti razbacane po nizinama oko Hvosna i Kosova polja, te dio eventualno prema Južnoj Moravi i Gornjem Vardaru, ali su, kad su trajno uključeni u srpsku državu u kasnom 12. st., Vlasi svakako širili svoju zonu gibanja. Time je dolazilo i do stvaranja "pokretnijih" (u smislu njihova zahvaćanja većega radijusa kretanja sa stokom) grupa stočara, kojih možda ranije u ovoj regiji nije toliko bilo, zbog limitiranosti stočarskih ruta postojanjem političkih granica.[165] Ti bi se stočari sada

162 Vidi usput: M. Blagojević, 'Tutule prinčeva iz kuće Nemanjića u XII i XIII veku', u: Branislav Todić, Danica Popović (ur.), *Manastir Morača*, Beograd: SANU, 2006., str. 33-44.

163 Pomorje kao ciljna zona stočarskih gibanja s planinskih prostora prije isteka prva dva desetljeća 13. st. teško dolazi u obzir, jer niti je Vlaha bilo mnogo da bi ih se raseljavalo posvuda, niti su tamo postojale vladarske zadužbine u to doba, niti su tu izgleda bili matični prostori dinastije Nemanjić. Koloniziranje Vlaha ka Pomorju vjerojatno nije dolazilo u obzir dok god se Stefan Prvovenčani (koji drži zemlje s vlaškim "jezgrama") tijekom drugog desetljeća 13. st. nije učvrstio po Humu i dijelovima Zete (koja skupa s Travunijom čini Pomorje), te centralizirao svoju vlast. Posebno je to moglo biti naglašeno od 1220. i stvaranja Srpske Crkve, kad kreće pojačani rad na organizaciji srpskih crkvenih vlastelinstava. Vidi Prilog 2. Vidi za zbivanja u Srbiji u ranom 13. st.: I. Ruvarac, 'Vukan, nastariji sin Stefana Nemanje', str. 1-9.; S. Ćirković, 'Unutrašnje i spoljne krize u vreme Nemanjinih naslednika', u: S. Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga,* str. 263-272.; B. Ferjančić, 'Odbrana Nemanjinog Nasleđa – Srbija Postaje Kraljevina', u: *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga,* str. 297-314.; John V. A. Fine, Jr., *The Late Medieval Balkans,* str. 41-51.

164 Inače, značajnija crkvena središta u kasnom 12. st. (Đurđevi stupovi, manastir Banja, Studenica) bila su u zoni ugrubo između Ibra i Lima, koje drži Stefan Nemanjić. Ne računam tu Hilandar, koji je svakako već krajem 12. st. imao Vlahe u zoni oko Prizrena i po Hvosnu. Vidi o manastirskim posjedima u Srbiji: K. Jireček, *Istorija Srba, II. Knjiga,* str. 163-166.

165 Političke granice *automatski otežavaju* ili onemogućavaju kretanja stočara. Tako bizantskim osvajanjem dijelova južnog i centralnog Balkana u 11. st. postaje moguće da se Vlasi ako požele, upute na udaljenije ispaše, s većim masama stoke, što je ranije uslijed postojanja bugarsko-bizantskih granica bilo onemogućeno, jer je

kretali na sjever dolinom Ibra ka Zapadnoj Moravi, zatim Prokletijama ka današnjoj Raškoj oblasti (napose uz dolinu Lima, gdje se išlo na zimske ispaše, a vremenom ponekad sve do obala Drine, iako u prvim generacijama to nije bilo potrebno, jer ni stočara, ni stoke nije bilo mnogo); a možda povremeno i ka dolini Drima, i eventualno krajnjem istoku Zete;[166] uz mogućnost da ih je ponešto išlo i na ispaše ka južnoj Moravi, i ponešto prema samom gornjem toku Vardara, tj. uz nizinske predjele oko župa Gornji i Donji Polog (šira zona oko Gostivara i Tetova). No ove potonje rute svakako su mogle biti smatrane nepoželjnima radi političkih granica prema Bizantu i Bugarima koje su bile blizu (između Tetova i Skopja, i oko Niša).[167] Utoliko djeluje najrealnije, posebno za kasno 12. i rano 13. st., dok se vlast srpskih kraljeva nije učvrstila i ojačala po širem području njihove države, da se ciljano usmjeravalo stočarska gibanja (kao i postupno koloniziralo stočare) ka unutrašnjosti zemlje, kako bi sami vladarski posjedi i crkvena imanja u središtu države imali najviše koristi. Od konca 12., i posebno prvih desetljeća 13. st., posebno s osnivanjem Srpske Crkve, tj. autokefalne Žičke arhiepiskopije, nema dvojbe da se stotine vlaških porodica daruju najznačajnijim manastirima, napose u unutrašnjosti države, a vrlo je izvjesno da ih je vladar postupno naseljavao i na svoje posjede širom zemlje, za razne potrebe; dok je u nekoliko navrata tijekom prve polovine i sredine 13. st. bilo i koloniziranja Vlaha i na posjede vladara i Crkve po Travuniji i istoku Huma (prvo na posjede Žičkog, a potom i Humskog crkvenog vlastelinstva).[168]

---

prostor po kojem su mogli stočariti bio manji, a time su bili kraći njihovi pokreti sa stokom, a manji i resursi u vidu ispaša. Vidi usput: Jacques Lefort, 'The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries', u: Angeliki E. Laiou (gl. ur.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century, Vol. I.*, Washington, D. C.: Dumbarton Oaks, 2002., str. 265. Vidi za Dubrovačko sprečavanje Vlaha da se spuštaju na zimsku ispašu u kraj oko Slanog krajem 14., i u Konavle početkom 15. st., nakon što su Dubrovčani stekli ove posjede: D. Kovačević-Kojić, 'Privredni Razvoj', str. 142. Vidi i: K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 197-198. Nemogućnost redovnih sezonskih stočarskih gibanja (bilo kraćih, bilo duljih) obično dovodi do dvije posljedice. Ili do naglašene "teritorijalizacije" takvih skupina, tj. trajnog vezivanja za stalna naselja u kojima obitavaju (i bave se sve više i ratarstvom); ili (u slučaju sukoba, ratova i pomicanja granica) dovodi do razbijanja i odvajanja stočarskih zajednica, te njihovih migracija na sigurnije prostore. Vidi u: B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 185. Vidi primjere kad su intervencije vlasti otežavale ili onemogućavale stočarska gibanja, a povlačenja granica utjecala na izmjene stočarskih kretanja i bržu "teritorijalizaciju": Jovan Trifunoski, 'Geografske karakteristike srednjovekovnih katuna', u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, str. 34-38.

166 Ipak, Pilot je, tj. Podrimlje, krajem 12. st. bilo pogranična zona srpske države prema Bizantu, pa je realnije da su stočari išli rutama preko unutrašnjosti, preko Prokletija ka Ibru, Limu i Tari, te od Prokletija i Gornje Tare na jug ka Zeti. Ta je južna ruta ujedno mogla biti nepoželjna zbog zajuživanja (pomora) stoke radi promijene mikroklimatskog i ekološkog ambijenta. Vidi usput: M. Marković, *Stočarska kretanja*, str. 20, 31, 44, 49, 65. Kod dugotrajnog boravka stoke u zoni kontinentalne klime i viših nadmorskih visina, kad se stočari spuštaju sa stadima u nizine s mediteranskom klimom radi zimovanja, povremeno se dešavaju pomori (nerijetko masovni) izazvani nesposobnošću prilagodbe sitne stoke (napose ovaca) novim klimatskim uvjetima. To je razlog da stočari iz dublje unutrašnjosti ni u novije doba nisu često u većim brojevima vodili stoku u krajeve bliže obali uz Jadran, već su zimsku ispašu tražili u unutrašnjosti, ka Ibru, Moravi, Limu. Zajuživanje se nije uvijek događalo, ali jest dovoljno često da povremeno utječe na smjerove gibanja stočara.

167 Politički gospodari nekih Vlaha ne bi tek tako dozvoljavali mogućnost da im ovi pređu na tuđi teritorij, pa se eventualno ne vrate, ili budu otuđeni; dok s druge strane gospodari prostora na koje bi takvi Vlasi dolazili na ispaše, teško bi pristali da na svom teritoriju hrane ljude svojih eventualnih protivnika i rivala.

168 Vidi Priloge 8 i 9 na kraju ovog rada.

2. Teritorijalni raspored Vlaha po manastirskim posjedima u 12. i 13. st.[169]

Najstariji srpski, i uopće južnoslavenski izvor čiji je tekst sačuvan u cjelini, a koji spominje *Vlahe*, potječe s kraja 12. st. U pitanju je osnivačka povelja monaha Simeona (ranije velikog župana Stefana Nemanje) za manastir Hilandar, iz otprilike 1198. godine.[170] Tu se spominju Vlasi Rade i Đurađ, koji su po svemu sudeći bili starješine vlaških katuna, ili možda sela, ali svakako stočarskih zajednica na manastirskom vlastelinstvu (metohu) Hilandara. Nekadašnji vladar među ostalim Hilandaru daruje: *...od Vlaha – Radovo Sudstvo, i Đurđevo;*

---

[169] Što se izvora o Vlasima tiče, kad se maknu u stranu izvori sa zapada Balkana, izvori iz Bizanta i Bugarske su malobrojniji i skromniji po sadržaju. Ovdje ću se zadržati na bugarskim izvorima jer ih poznajem bolje, dok mi bizantske hrisovulje za manastire nisu dobro poznate, osim u slučajevima kad su izdavane srpskim ili bugarskim manastirima (iako još iz vremena druženja s bizantolozima tijekom studija na Oxfordu, pamtim da bizantskih srednjovjekovnih isprava, povelja, itd. brojčano ima manje sačuvanih nego srpskih i bosanskih za Srednji vijek), dok bizantske izvore necrkvene provencijencije ne spominjem, jer sam najranije (10-.12. st.) već spominjao kad sam govorio o ranim spomenima vlaškog imena. Što se bugarskih isprava tiče, vidi najraniji sačuvani spomen *Vlaha*, u pismu Jovanice (Kalojana) koji se titulira kao "gospodar Bugara i Vlaha" kad se obraća rimskome papi Inocentu III., 1202.: Kiril Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture*, Brill, 2008., str. 219-221. Bugarske povelje iz 13. i 14. st. nekad su informativne, ali ne donose podatke o Vlasima. Vidi ih u: K. Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria*, str. 478-508. To je neobično, i vrijedi se zapitati zašto je tako? Bugarski vladari manastirima na Atosu, ali i po Bugarskoj poklanjaju i sela, planine, pašnjake, zavisne seljake, ali poimeničnog spomena *Vlaha* obično nema. Tih povelja nije sačuvano mnogo, no čak ni u bugarskoj povelji manastiru sv. Georgija kod Skopja nisam našao *Vlahe*, što je čudno jer to manastirsko vlastelinstvo je dobilo Vlahe od srpskih vladara. Srpska povelja u kojoj se spominju Vlasi je iz Milutinova doba, oko 1300. (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih,* str. 315-329.), premda se i ona poziva na ranije povelje srpskih i bizantskih vladara, pa i one Stefana Prvovenčanog i kralja Uroša (Isto, str. 101, 223.), i nemoguće je reći tko je od njih prvi manastiru dao Vlahe. Spomenuta Bugarska povelja koju spominjem nastala je u periodu 1258.-1277., u doba cara Konstantina Tiha Asena (K. Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria,* str. 487-494.). Vidi ćirilski original: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih,* str. 253-258. Neobično je da u njoj nema spomena *Vlaha* (kao ni u drugim sačuvanim poveljama za crkve i manastire iz Bugarske), iako se na posjedima koje navodi Konstantin Tih spominju planine i pašnjaci. Također valja navesti da se Milutin u svojoj povelji iz 1300.-te poziva na tu povelju Konstantina Tiha, iz čega bi proizlazalo da prije Milutina taj manastir nije imao Vlahe, ili da nisu poimence spomenuti (što je neobično, jer Tihova povelja je relativno detaljna, premda ni blizu iscrpna kao Milutinova povelja, pa ostaje pitanje je li manja detaljnost Tihove povelje manastiru sv. Georgija jedini razlog što u njoj nema spomena *Vlaha*). Nažalost u to ne mogu dalje ulaziti, jer ovdje nije mjesto za raspravu o bugarskim izvorima, ali naglašavam da su srpski izvori iz istog perioda osjetno detaljniji o Vlasima, što je neobično obzirom na mnogo veću ulogu Vlaha u Bugarskoj nego u Srbiji ovog doba. Nepostojanje Vlaha u većini bugarskih povelja, te njihovo nespominjanje nalik poimeničnom nabrajanju kakvo postoji u poveljama iz Srbije, otvara interesantna pitanja: je li tome uzrok drugačiji razvoj literarnog mentaliteta i kulture "popisivanja" i "identificiranja" kod Srba i Bugara? Ili je tome uzrok taj što je kod Bugara praksa darivanja Vlaha manastirima bila manje raširena, ako je uopće postojala? Je li važna društveno-politička uloga Vlaha u bugarskom društvu u doba obnove Bugarskog Carstva u kasnom 12. i ranom 13. st. možda jedan od razloga što se Vlahe ne daruje (bar ne u iole relevantnom broju) manastirima? Ili ipak najveći dio odgovora na ove nejasnoće počiva u trivijalnoj okolnosti da su bugarske isprave iz Srednjeg vijeka osjetno lošije očuvane nego srpske i neke druge?

[170] Vlaha je bilo i na Studeničkom vlastelinstvu (osnovanom između 1183. i 1190. godine), što je poznato posrednim putem, preko svjedočenja kasnijih povelja za druge manastire; no originalni tekst Studeničke povelje nije se sačuvao, već samo falsifikat iz kasnijega vremena. Vidi kasniju verziju povelje: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih,* str. 61-62. Djelomičnu rekonstrukciju sadržaja Studeničke povelje nastoji ponuditi: S. Ćirković, 'Studenička povelja i studeničko vlastelinstvo', *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, Knj. XII-1 – Spomenica Georgija Ostrogorskog* (1974), str. 311-319.

Vlaha ukupno stotinu i sedamdeset. I dadoh od dobitka što sam mogao.[171] Te su se vlaške grupe vjerojatno nalazile na prostoru oko Prizrena i sjeverno od njega (na jugozapadu današnjega Kosova).[172]

Sljedeći sačuvani dokument iz srednjovjekovne Srbije u kojem se javljaju *Vlasi* je prva Žička povelja, iz 1219.-1220. godine. Tu kraj Stefan Prvovenčani (ranije veliki župan, Stefan Nemanjić) daruje Žičkom vlastelinstvu određene posjede širom srpske države, a s njima i Vlahe kojima je na čelu bio knez Grd (Grdan).[173] Nemoguće je pritom reći sigurno jesu li Vlasi bili locirani na jednome mjestu ili na više lokaliteta, iako se čini mogućim da ih je bilo na više lokaliteta, budući da se posjedi i planine koje Stefan daruje u toj povelji prostiru preko dijelova današnje zapadne Crne Gore, do zapadnog dijela današnjega Kosova, te na sjever do današnje centralne Srbije i krajeva oko godnjeg toka Zapadne Morave. Vlasi se također spominju i u drugoj Žičkoj povelji kralja Stefana, iz ugrubo 1221-1224., samo za razliku od prve u kojoj je pobrojano na stotine imena Vlaha (oko 220 porodica), ovdje takvih detalja nema, a također se ne spominju ni lokacije na kojima su ti Vlasi bili, ili mogli biti (no izvjesno je da je riječ o istim vlaškim podanicima koji su već navedeni u prethodnoj povelji).[174] Svakako treba misliti da su Žički Vlasi bili prije svega smješteni na posjedima na kojima je bilo moguće baviti se sezonskim stočarenjem, tj. oko planina koje se spominju (u dijelovima Hvosna i široj zoni oko Prokletija, zatim u dijelovima Raške, tj. uže Srbije onog doba, te izgleda oko nekoliko manjih planina blizu granice sjeverozapada Zete i sjeveroistoka Travunije).[175]

---

171 S. Prodić, ''Osnivačka Povelja Manastira Hilandara'', str. 107.

172 Već koju godinu kasnije (ili 1199.-1200., ili u prvim godinama 13. st.) Nemanjin sin, veliki župan Stefan, potvrđuje i proširuje posjede Hilandara s novima u Hvosnu i Zeti: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih,*, str. 79-83. Vidi o posjedima manastira Hilandara u srednjovjekovlju: 'Hilandarski posedi i metosi u jugozapadnoj Srbiji (Kosovu i Metohiji)', www.hilandar.info/strana_sr.php?strana_id=139, 24.7.2016. Vrijedi konzultirati i korisne publikacije: Srđan B. Mladenović, *Kruševska Metohija: Hilandarski Posed u Hvosnu*, Niš: Centar za Crkvene Studije, 2013.; Isti, 'Srednjovekovni Posedi Manastira Hilandara na Kosovu i Metohiji', str. 1-28.

173 V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 91-92.

174 Usporedi: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 91-92, 94-95. Vidi o Žičkom vlastelinstvu i: Gavro Škrivanić, 'Žičko eparhisko vlastelinstvo', *Istoriski Časopis – Organ Istoriskog Instituta SAN, Knj. IV* (1952-1953), str. 147-172.

175 Vidi Prilog 8. Vidi usput: Radoslav Grujić, *Eparhijska vlastelinstva u srednjevekovnoj Srbiji*, Beograd: Privrednik, 1932., str. 12, 70. Te posljednje planine bile su izgleda na zapadu Crne Gore, u zoni zapadno od današnjega Nikšića, tj. oko Planine Golije i prema rijeci Pivi. Vidi za granice Travunije koja bi obuhvaćala i te planine: Đ. Tošić, *Trebinjska oblast*, str. 15-16. U povelji se zimske i ljetne paše spominju dalje na istok, u centralnoj Srbiji, pa je možda razumno za misliti da su te planine iznad Nikšića i prema Pivi bile najmanje, kako se i stječe dojam, te su možda služile stočarima kao "usputna" stanica kad su se bavili karavanskim poslom za račun manastira (a kasnije možda i primorskih gradova, o čemu će kasnije biti riječi), iako je ovo upitno. Postoje tri grupe planina: uz ove oko Nikšića, i one na zapadu Hvosna (istočni obronci Prokletija, blizu Peći), te oko Zapadne Morave (sjeverni obronci Kopaonika, i dalje na sjever); i čini mi se da postoji jednostavno objašnjenje razbacanosti tih posjeda. Izvorno su povelje manastiru Žiči bile izdane, a onda u skraćenom obliku (radi uštede

Isto tako vrijedi spomenuti povelju kralja Stefana Uroša manastiru sv. Bogorodice u Stonu iz 1252.-1254. godine; tzv. Stonsku povelju (između 1243. i ugrubo 1254.).[176] U toj se povelji središtu Humske episkopije daruju, tj. potvrđuju posjedi (darovani od Stefana Prvovenčanog) širom srpske države, od Humske zemlje na jugozapadu, pa sve do Hvosna na istoku. I tu se nabrajaju poimence Vlasi s porodicama,[177] i to nekih 40-ak porodica, ali nije precizirano gdje su točno bili smješteni, i je li uopće riječ o Vlasima iz jedne skupine, ili više različiti, no možda se smije misliti da su isti bili smješteni u gorskim predjelima. Nikako ne valja zaobići niti povelju koja je nastala nedugo iza ove prethodne, također u doba Stefana Uroša, i izdana je manastiru sv. Apostola Petra na Limu (kod današnjeg Bijelog Polja u Crnoj Gori), iz 1254-1263. (tzv. Limska povelja);[178] kao i povelju srpskog arhiepiskopa Arsenija I., iz otprilike 1260. istom manastiru.[179] Riječ je o potvrdi i proširenju povelje koju je izdao Stefan Prvovenčani koje desetljeće ranije (a koja je uništena u bugarskom upadu u Polimlje 1253.), i kojom je potvrdio povelju svoga strica, Humskog kneza Miroslava (Zavidovića), iz ugrubo 1170.-1190., kojom je Miroslav darivao manastir sv. Petra (i Pavla) u Polimlju.[180] U Limskoj povelji kralj Uroš potvrđuje povelju Prvovenčanog, tj. manastiru Sv. Petra i Pavla potvrđuje stare posjede; a istovremeno taj manastir čini novim sjedištem Humske episkopije (najranije između 1252. i 1254.).[181] Iz tog mu razloga kralj Uroš potvrđuje posjede i ljude koji

---

prostora) oslikane na manastirskim zidovima, u ranom 13. st. U doba kralja Milutina, 1309-1316. došlo je do obnove istih, i tom prilikom su obnovljene i freske/zapisi (V. Mošin *et al., Zbornik Srednjovekovnih,* str. 90.). Iz tog perioda, nakon nastanka izvorne povelje koja je u međuvremenu oštećena, potječu današnje verzije Žičke povelje. Baziraju se svakako na izvornom predlošku, no teško je reći jesu li baš svi posjedi bili darovani Žiči prilikom izdavanja izvorne povelje, za vrijeme Stefana Prvovenčanog, ili je dio njih darovan u doba Milutina. Isto vrijedi i za Vlahe: jesu li darivani sukcesivno, dio od Stefana, dio od njegova unuka Milutina, ili odjednom u doba Prvovenčanog? Sasvim je realno da su mogli biti darivani tijekom duljeg perioda, jer poznato je da neke od posjeda Žiča stječe tek u godinama nakon pisanja prve povelje, također u doba kralja Stefana. U pitanju je treća Žička povelja (1224.-1228.) koja je najlošije očuvana, i čiji je tekst tek dijelom rekonstruiran, no vidi se da je njom dodano još posjeda Žiči (V. Mošin *et al., Zbornik Srednjovekovnih,* str. 545-546.), pa nije za isključiti da je slično bilo i s planinama i Vlasima, koji nisu svi morali biti poklonjeni odjednom, niti od samo jednog vladara.

176 Povelja je izgleda autentičan prijepis iz 14. st. Vidi čitavu ispravu: V. Mošin *et al., Zbornik Srednjovekovnih,* str. 196-197

177 Isto, str. 197.

178 Isto, str. 227-231. Povelja je po svemu sudeći nešto kasniji prijepis, također iz 13. st.

179 Isto, str. 233.

180 Isto, str. 59. Vidi detaljnije o ovoj crkvi i kontekstu nastanka te Miroslavljeve zadužbine: Miodrag Marković, ‘O Ktitorskom natpisu kneza Miroslava u crkvi Svetog Petra na Limu’, *Zograf, br. 36* (2012), str. 21-46. Razlozi zašto je Miroslav uopće podizao tu zadužbinu tako daleko od humskih krajeva, izgleda da počivaju na činjenici kako su u široj zoni toka rijeke Lim bili matični posjedi Zavidovića, tj. Nemanje i njegove braće, pa tako i Miroslava, koji je tamo i dalje držao posjede, uz glavninu njegovih posjeda u Humu. Vidi u: M. Blagojević, ‘O agrarnim odnosima u Polimlju krajem XII i početkom XIII veka’, u: M. Blagojević, *Nemanjići i Lazarevići: Srpska Srednjovekovna Državnost,* Beograd: Zavod za udžbenike, 2004., str. 175-189.

181 S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 127. Za moguće okolnosti preseljenja centra episkopije iz Stona u Polimlje ‘50.-ih godina istog stoljeća vidi: V. Mošin *et al., Zbornik Srednjovekovnih*, str. 196.; Josip Lučić, ‘Stjecanje, dioba, i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399-1405’, *Arhivski vjesnik, Vol. 11-12, No. 1* (1968-1969), str. 103.; Marija Koprivica, *Popovi i Protopopovi Srpske Crkve u Srednjem Veku*, Niš: Centar za Crkvene Studije – Filozofski Fakultet, 2012., str. 47.; M. Dinić, ‘Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića’, *Zbornik Filozofskog Fakulteta u Beogradu, Knj. III* (1955), str. 84.; M. Janković, *Episkopije i Mitropolije*, str. 102-112, 171-175. Za

su prethodno pripadali sjedištu episkopije, manastiru sv. Bogorodice u Stonu.[182] Istovremeno, episkopske posjede Uroš proširuje novim posjedima po srpskoj državi, pa tako i u dijelovima

shvaćanje da do ovoga možda nije došlo ni tada, vidi: Ivana Komatina, *Crkva i Država u Srpskim Zemljama od XI do XIII veka*, Beograd: Istorijski institut, 2016., str. 297-300. Kao motive seobe episkopije navodi se nekoliko faktora: neprijateljstvo župana Radoslava (sina kneza Andrije Miroslavljevića) koji je u to doba priznavao ugarsku vlast, ali i bio saveznik Dubrovnika protiv Srbije 1254.; potom potres koji je oko 1252. zadesio Ston; te sukobi Srbije s Dubrovnikom '50.-ih godina 13. st., s kojima je povezan i slučaj bugarske provale do Polimlja (1253.) kad je spaljen manastir Sv. Petra na Limu. Za širi kontekst koflikata koji su vezani i za spor Dubrovačke i Barske Arhiepiskopije, na čije teritorije Dubrovčani računaju u slučaju bugarske pobjede, vidi u: I. Komatina, *Crkva i Država*, str. 332-333. Vidi povelje koje spominju aranžmane između Radoslava, Dubrovnika, i Bugara: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str., 199, 205, 207. U kontekstu navodne ugroženosti episkopa, radi koje dolazi do preseljenja centra episkopije, neobično je da kralj Uroš ne samo da potvrđuje Humske posjede u Stonskoj povelji, već ih '50.-ih ili '60.-ih godina 13. st. (ovisno o tome kada datiramo povelju) u Limskoj povelji proširuje novim posjedima, isto u Humu (kao in a drugim mjestima), što ne bi imalo smisla da nije bio vrhovni gospodar u krajevima koje daruje. Biti će stoga da, ako je i bilo odlaska episkopa iz Stona, u doba preseljenja centra episkopije taj čin nije bio shvaćen kao trajan, i takvo što se uopće ne naslućuje iz povelje (da je namjera bila trajno preseliti centar episkopije valjda bi isti bio smješten bliže njenom središtu (istok Huma, ili Travunija), a ne skroz u Polimlje; no ako je u pitanju bila privremena mjera, tada ovaj akt ima više smisla). U tom kontekstu mogla bi biti indikativna isprava od 19. 9. 1296., u kojoj se na istoku Huma javljaju ljudi stonskog episkopa, tj. *homines episcopi Stagni* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 162.), što samo po sebi ne znači da bi on morao biti smješten u Stonu, ali je moguće povremeno odlazio u taj kraj, jer postojala je redovna komunikacija između episkopa i njegovih ljudi na crkvenim posjedima (o tome vidi i desetu glavu disertacije). Da je bila riječ ljudima stonskog vlastelinstva formulacija bi prije glasila "ljudi stonskog manastira" (kao što će se u 13. st. javljati "Vlasi Mileševe" i "homines monsterii Studenica", na što ću se vratiti u sedmoj glavi), ali budući da se javljaju "homines episcopi Stagni", čini se mogućim da su to bili ljudi iz pratnje episkopove, ili njegova naoružana straža, tj. njegovi službenici, a ne bilo kakvi ljudi s manastirskih posjeda. Ima mišljenja da se tu ne radi o pravoslavnom Humskom episkopu, već o katoličkom Stonskom episkopu (Milenko Krešić, 'Vjerske prilike u Humskoj zemlji (Stonu i Ratu) u Srednjem vijeku', *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe, 2* (2016), str. 79-80.), no izvedena su iz pogrešne teze da Humski episkopi u dubrovačkim ispravama nisu nazivani "Stonskim episkopima" (što je neobično kao "argument" imajući na umu da se oni u dubrovačkim ispravama ne spominju u 13. st., pa je nemoguće reći kako su ih sve Dubrovčani zvali), te iz promašene teze da u pitanju nije bio episkop Humski jer se navodno pravoslavni Humski episkop iz Stona povukao u Polimlje još '30.-ih godina 13. st. (što je netočno, jer Stonska i Limska povelja potvrđuju da vlast srpskih kraljeva sredinom 13. st. postoji u Humu, i to čak zapadnom, jer bez toga ne bi bilo moguće da Uroš I. proširuje čak i posjede na zapadu Huma u Limskoj povelji iz 1254. ili 1263.). Uglavnom, i nakon preseljenja u Polimlje početkom druge pol. 13. st., mogao je episkop povremeno svraćati do humskih posjeda tijekom 13. st., a ako ne on, onda njegovi izaslanici svakako. Pritom je intenzitet veza Humskog episkopa i crkvenog centra u Stonu koji je nastavio raditi i nakon episkopova odlaska slabo poznat, no iz činjenice da postoji pravoslavni kler po istoku Huma u 13. i 14. st., jasno je da pravoslavna crkvena organizacija tu funkcionira, bilo sa ili bez fizičke prisutnosti episkopa. Čini mi se mogućim da je jedan od glavnih motiva za seobu episkopa u Polimlje bilo oštećenje manastira u Stonu od potresa, jer trajnog gubitka Huma, napose istočnog, i nekakvih progona svećenstva nije bilo kroz 13. st. (pa da bi zato episkop selio), niti ima dokaza za takvo što, a i sami sukobi s Radoslavom trajali su vrlo kratko, i nisu mogli biti razlog kakvih dugotrajnih problema za kler u istočnohumskim predjelima. Što se malobrojnosti izvora koji bi govorili o aktivnostima episkopa Humskog u drugoj polovini 13. st. tiče (u stranu primjer iz 1296.), ne valja iz toga izvlačiti dalekosežne zaključke jer dovoljno je usporediti taj slučaj s količinom podataka o nekim drugim episkopima za koje ima čak manje sačuvanih podataka za ovo doba, ali ipak se zna da su postojali i oni, i njihove episkopije. Vidi primjere u: M. Janković, *Episkopije i Mitropolije*, str. 133-161.

182 V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 227-228. Koristan pregled problematike nastajanja ovih povelja i vlastelinstava vidi u: M. Dinić, 'Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića', str. 78-85. Vidi usput koristan pregled: I. Komatina, *Crkva i Država*, str. 297-300. Kroz male razlike kod porodica Vlaha (poput spomena članova kućanstva) koje se primjećuju usporedbom Stonske s Limskom poveljom, izgleda da je razmak između te dve povelje bio minimalno nekoliko godina, možda i desetak. Ostaje još razriješiti pitanje je li Stonska povelja nastala nedugo nakon Uroševa dolaska na vlast (1243.), pa bi Limska povelja nastala iza 1253.-1254. (ranije nije mogla nastati jer se u njoj spominje bugarski upad u Polimlje, iz ugrubo 1253.); ili je Stonska nastala između 1252-1254., u kojem slučaju Limska nije nastala prije '60.-ih godina 13. st. Prema dataciji Limske povelje ovisiti će i okvirna datacija premještanja centra Humske episkopije u Polimlje.

Huma.[183] Prvo se nabrajaju mjesta i lokaliteti od kojih je najveći dio i danas moguće pronaći, i nalaze se u dubljoj unutrašnjosti tadašnje srpske države.[184] Nakon tih krajeva, vladar nabraja sela koja je darovao u Humskoj zemlji (*...i dah sela ou Hlmsci zemli...*),[185] tj. međe i posjede manastirskog vlastelinstva (od makarskog primorja i Neretve, do Stonskog Rata, te prema Popovu polju i brdima iznad Dubrovnika), a nakon svega nabrajaju se i Vlasi.[186]

Kako je Grujić primjetio, u Stonskoj povelji spominje se tek jedna planina, koja je bila smještena na sjeveru današnje Crne Gore, iznad gornjeg toka rijeke Tare; dočim se u drugoj povelji, Limskoj, uz nju spominje još jedna planina, također na području između gornjeg toka Tare i Lima.[187] Kako se na posjedima na prostoru Huma, a koji su popisani u Limskoj i Stonskoj povelji ne spominju nikakve planine već tek zemlja, vinogradi, i sela (ponajviše na istočnom dijelu Pelješca i u Slanskome primorju),[188] teško je povjerovati da je tamo bilo Vlaha, svakako ne u početku, prilikom stvaranja vlastelinstva (oko 1220., ili koju godinu kasnije, u doba Stefana Prvovenčanog i Save Nemanjića); već se čini da su ti Vlasi prvotno bili naseljeni u krajevima gdje je bilo ispaša (posebno ljetnih ispaša), a to su upravo iznad spomenuti planinski predjeli.[189] Iako su posjedi humskog vlastelinstva bili razbacani od samih rubnih zona Zete (koja je graničila oko gornjeg toka Morače prema Raškoj), tj. u Raškoj (u Gornjem Potarju i Polimlju), te u Hvosnu, i u Zahumlju/Humu, planine su jedino navedene u zoni iznad gornjeg toka Tare, tj. između Gornje Tare i Gornjeg Lima.[190] Stoga bi upravo tu valjalo tražiti vlaške populacije (ili možda ljetne ispaše dijela istih u najranije doba), tj.

---

[183] Usporedi posjede pobrojane u Stonskoj i Limskoj povelji: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 196-197, 227-229. Vidi usput i: M. Janković, *Episkopije i mitropolije*, str. 102-112.

[184] R. Grujić, *Eparhijska vlastelinstva*, str. 16-21.; Radomir Ivanović, 'Srednjovekovni baštinski posedi – humskog eparhiskog vlastelinstva', *Istoriski Časopis, Knj. IX-X* (1959), str. 79-95.; S. Mišić, 'Potarje u Srednjem veku', *Glasnik Zavičajnog Muzeja, Knj. 5* (2006), str. 9-17.

[185] V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 229.

[186] Isto, str. 229-230. Može se pretpostaviti da su spomenuti Vlasi uzgajali i konje i kobile, jer se spominje i njih u tekstu Limske povelje (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 230.), što upućuje i na vojnu funkciju Vlaha (čuvanje manastira i posjeda), iako se to izričito ne spominje, ali se posve opravdano može pretpostaviti imajući na umu granični pložaj ove episkopije. Eksplicitno spominjanje konja upućuje i na dužnosti ponosa, tj. transporta robe u kojem Vlasi također sudjeluju. Vidi za Vlahe kao profesionalne konjogojce: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 81.; a za njih kao uzgajivače konja za vojnu službu vidi i u: M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici u državi Nemanjića i Kotromanića (XIII-XIV vek)', u: Rade Mihaljčić (ur.), *Spomenica Milana Vasića*, Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2005., str. 69-72.

[187] R. Grujić, *Eparhijska vlastelinstva*, str. 16, 20. Za pobliži opis planina vidi povelju: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 197, 228. Biti će da se prva planina nalazila u okviru Humskog (Stonskog) vlastelinstva, a druga u okviru Limskog vlastelinstva manastira sv. Petra (i Pavla), pa je logično da se u novoj povelji spominju obje planine, jer je Limski manastir u međuvremenu postao centar Humske episkopije i podvrgnuti su mu posjedi manastira u Stonu. Planine su se nalazile sjeverno od Mojkovca u Crnoj Gori, tj. nekadašnjeg Brskova, poznatog rudnika između gornjeg toka Tare i gornjeg toka Lima. Vidi za ubikaciju tih lokaliteta (planina): R. Ivanović, 'Srednjovekovni baštinski posedi', str. 90.; M. Janković, *Episkopije i Mitropolije*, str. 111.

[188] V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 229-230.

[189] Odakle su se postupno Vlasi djelovanjem crkvenih vlasti mogli usmjeravati na naseljavanje u istočni Hum.

[190] Vidi Prilog 9. Vidi za Humsko vlastelinstvo: M. Janković, *Episkopije i Mitropolije*, str. 102-111.

“matični prostor” s kojeg su kasnije one pristigle na istok Huma, u počecima svakako baveći se raznim poslovima za račun Stonskog vlastelinstva, tj. episkopa.

Što se tiče povelje arhiepiskopa Arsenija Limskom manastiru (oko 1260.), ona je radikalno kraća od Uroševe, pa Vlahe, kao i ostalo, spominje usput i bez detalja.[191] Konačno samo da podsjetim da je izgleda bilo nešto Vlaha (vjerojatno ne više od nekoliko desetina porodica) – bilo trajno smještenih, bilo kao povremenih “posjetilaca” – po planinama oko Golije i Pive, iznad Nikšića, na sjeveroistoku Travunije, na posjedima Žičkog vlastelinstva. Oni su, uz Vlahe koji su mogli dolaziti iz planinskih krajeva iznad Gornjeg Potarja (tj. između Potarja i Polimlja), bili najbliži danas poznati Vlasi (ne nužno i jedini) koji su živjeli i djelovali u širem sjeveroistočnom zaleđu Dubrovnika sredinom 13. st.

Uz ove najranije povelje manastirima za koje je poznato da su za njihova vlastelinstva bili vezani i Vlasi, možda vrijedi spomenuti još i povelju manastiru Vranjini, tj. manastiru sv. Nikole na otoku Vranjini (na sjeverozapadu Skadarskoga jezera), koji je osnovan još u doba sv. Save, u prvoj trećini 13. st. (između 1221.-1231.).[192] Verzija povelje manastiru Vranjini koja nama potencijalno može biti najzanimljivija, potječe ugrubo iz kasnog perioda života srpske kraljice Jelene, žene (tada već bivšeg) kralja Uroša I. Nastala je ugrubo između 1277. i 1309. godine,[193] i također spominje Vlahe, iako ne u kontekstu manastirskih ljudi.[194] Povelja

---

[191] *...o vsjah stvori manastirju Svetago Petra apostola iže v Limou o selah i o vinogradjah i oljudeh i o planinah i o vlasjah...* (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 233.). Vidi za Stonsku i Limsku povelju u: M. Premović, *Srednje i donje Polimlje*, str. 65-72.

[192] Božidar Šekularac, *Vranjinske Povelje (XIII - XV Vijek)*, Titograd: Leksikografski Zavod CG, 1984., str. 7.

[193] Vjerojatno u ranom 14. st. Vidi u: V. Mošin, *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 259-261.

[194] *A ot vlastel velikih ili malih i vladuštih pročih, ili e Srbin, ili Latinin, ili Arbanas, ili Vlah, kto drzne ispakostiti ili otneti čto ljubo ot svetago hrama sego ili u seleh, ili u ljudeh, ili u pasišteh zimnih i letnih…* (V. Mošin, *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 261.). Ne radi se dakle o ljudima podložnima manastiru, već o onima koji bi mogli ugroziti posjede manastira. U povelji se spominju i “konjusi”: *Videvši da e ubogo negovo mesto liudmi, i dah Gena Boglika s bratom i sa decami, Andriu Bueka sa bratom, Baksu sa bratom, Daminka Salkuta sa bratom, Bardonu s detiu, Maršenoviće i Krinice da su koniusi* (Isto). Vidi za “konjuhe” u: R. Ivanović, ‘Katunska naselja’, str. 405-406. Njihov spomen upućivao bi na konjare, tj. konjušare, što znači da je manastir mogao posjedovati i stočare (možda Vlahe i/ili Arbanase), iako se pojam “konjuh” izgleda mogao odnositi i na još neke radnike oko stoke koje se vrbovalo iz zemljoradničkih populacija. No u povelji postoji i spomen ljetnih i zimskih paša, koje su očito bile jasno definirane, što bi upućivalo i na postojanje Vlaha i/ili Arbanasa na posjedima (a istovremeno na njihovu jaču “teritorijaliziranost”). Postoji i Milutinova povelja manastiru Vranjini (u periodu 1282.-1321. ili 1314-1321.). Nakon što spominje da je vladar darovao manastiru selo Orahovo u *Crnici*, dodaje se kako je darovao *...ot krainskih Arbanasa Plačke* (V. Mošin, *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 425.). Plačke (možda katun, ili neka manja skupina sa svojim selom), očito se nalazio oko Krajine, uz južne obode Skadarskog jezera. Zatim povelja (koja je detaljnija od Jelenine) nabraja još neke posjede i spominje kako je kralj darovao *...ot Arbanasa Vasila sa detiju*, tj. djecom (Isto). Povelja potom dodaje formulaciju sličnu onoj u Jeleninoj povelji *...A ot vlastel velikih že i malih, kto se obrete i čto liubo ispakostiti domu Svetago Nikoli ili ou seleh, ili ou liudeh, ili od mednik sel teh, ili u čemu inomu, ili Srbin ili Latinin ili Arbanasin ili Vlah, da primi gnev* (Isto). Ni tu spomen *Latina, Arbanasa, Srba* i *Vlaha* nije vezan za manastirske ljude, već ljude “sa strane”. U sljedećoj sačuvanoj Milutinovoj povelji istom manastiru, iz 1309-1314. nema uopće spomena Vlaha, ni Arbanasa (Isto, str. 427-429.); no pritom valja voditi računa o tome da je ta povelja dosta oštećena, a njena je autentičnost vrlo upitna, kao i autentičnost svih ostalih maloprije spominjanih povelja vranjinskom manastiru.

bi upućivala na zaključak da se u oblastima oko Skadarskog jezera početkom 14. st. moglo naći Vlaha i Arbanasa, što je u skladu sa srpskim manastirskim ispravama s drugih, susjednih prostora.[195] Vrijedi ovdje spomenuti još neke manastire iz kasnog 12. i 13. st., da bi se upotpunilo sliku. Postoji manastir sv. Bogorodice u Bistrici, u Polimlju, za koji je postojala povelja i u doba Nemanje, i njegova sina Stefana Prvovenčanog, te Stefanova sina Vladislava, iako je sačuvan samo prijepis Vladislavljeve povelje iz Uroševa doba, kao i jedna povelja samog Uroša (Vladislavljev brat).[196] No u onome što je sačuvano iz doba ova dva posljednja vladara ne govori se o Vlasima, iako ima spomena obaveza koje su seljaci na manastirskim posjedima dužni ispunjavati, pobrojane obaveze nisu detaljno navedene i teško ih je vezati za uobičajena "vlaška zaduženja".[197] Zatim je tu manastir Studenica i njegovo vlastelinstvo, osnovano u posljednjim desetljećima 12. st., prije Hilandara. O njemu se spoznaje crpe posrednim putem, budući da se izvorna povelja nije sačuvala, ali je poznato da je manastir imao Vlahe.[198] Potom je tu i Mileševa koja je osnovana u doba kralja Vladislava, u prvoj

[195] Vidi usput za srpske manastire i njihovo osnivanje u: K. Jireček, *Istorija Srba, II. Knjiga*, str. 67-72. Vidi o ovim stočarima u zetskim predjelima u šestoj glavi ove disertacije.

[196] V. Mošin, *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 105, 165-168, 239-240. Vidi za analizu Bistričke povelje u: M. Blagojević, 'O agrarnim odnosima', str. 175-189. Crkva u Bistrici podignuta je negdje između 1172.-1183.

[197] O obavezama različitih populacija na manastirskim posjedima vidi u: M. Premović, *Srednje i donje Polimlje*, str. 75. Vidi detaljnije u: R. Mihaljčić, 'Stari srpski zakon', *Istorijski Časopis, knj. XXXVII* (1990), str. 21-26.; M. Blagojević, 'Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save', str. 129-166. Na osnovu manastirskih povelja jasno je da se Vlasi dijele u nekoliko "razreda". Jedna od podjela je na *vojnike* i *ćelatore*. *Vojnici* se najranije spominju u Žičkoj povelji (M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. str. 76.). Vlasi su dužni sudjelovati u poslovima transporta, radu sa stokom, preradi vune, i stražarskim dužnostima, ovisno o tome jesu li *vojnici*, *ćelatori* (manje privilegirani), *ubogi* Vlasi, itd.: B. Đurđev, 'Diskusija', u: M. S. Filiipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, str. 115-117.; Isti, 'Teritorijalizacija katunske organizacije', str. 151.; D. Dinić-Knežević, 'Ćelator', u: S. Ćirković, R. Mihaljčić (ur.), *Leksikon Srpskog Srednjeg Veka*, Beograd: Knowledge, 1999., str. 751.). Izgleda da su obaveze Vlaha u Srbiji bile individualne u smislu obaveza koje svako domaćinstvo ima, i kolektivne u smislu da je svaki katun imao rabote za odraditi prema manastiru. Isto tako obaveze nisu razrezivane tek po fiskalnim jedinicama kojima neki Vlasi pripadaju, kao što je katun, već i prema sloju kojem pripadaju (vojnici, ćelatori, ubogi). Vidi usput ponešto o tome u: M. Blagojević, 'Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save', str. 144-157.

[198] Studenica vjerojatno nastaje tijekom '80.ih godina 12. st.: Gordana Babić, *Kraljeva Crkva u Studenici*, Beograd: Prosveta – Rep. Zavod za zaštitu spom. kulture, 1987., str. 2.; iako postoji mogućnost da osnivanje i gradnju zapravo treba smjestiti u 1192.-1195. godinu: Srđan Pirivatrić, 'Хронологија и историјски контекст подизања манастира Студенице. Прилог истраживању проблема', *ЗОГРАФ, 39* (2015), str. 47–56. Studenica je podignuta prije obnove Hilandara, ali se originalna povelja nije očuvala. Imala je na svojim posjedima Vlahe (otvoreno je pitanje gdje su krajem 12. st. bili smješteni, dok ih je u prvim desetljećima 13. st. već bilo i po Polimlju i drugdje), a poznato je da su propisi o obavezama populacija koje su bile dodijeljene studeničkom vlastelinstvu bili detaljniji nego što je danas poznato. Za Studenicu se pretpostavlja da se dio posjeda toga manastira, pa tako i Vlaha nalazio u široj zoni oko samoga manastira na zapadu današnje Srbije, a također u zapadnome dijelu Kosova. Vidi važan rad: S. Ćirković, 'Studenička povelja i studeničko vlastelinstvo', str. 311-319. Studenica je imala posjede i oko zapadnoga toka Morave, te Ibra. Vidi još: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 61-62.; G. Škrivanić, 'Žičko eparhisko vlastelinstvo', str. 167. Pritom mislim da treba dozvoliti i mogućnost da su neki od tih posjeda darovani naknadno, u 13. st., a ne svi skupa još u 12. st. Vidi rad koji pretresa temu obaveza zavisnog stanovništva na srpskim manastirima, u kojemu je dobro pojašnjeno kako su se manastirske prakse i propisi na tu temu oblikovali od kraja 12. stoljeća, i to po uzoru na odredbe Studenice i Mileševe: M. Blagojević, 'Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save', str. 129-166.

četvrtini 13. st.;[199] i za koju se također zna da je imala Vlahe na svojim posjedima. Ti su Vlasi bili među prvima koji su ulazili u poslovne dodire s Dubrovčanima.[200] Spomen Vladislavljeve povelje manastiru Mileševi[201] javlja se u Uroševoj povelji (1276.-1277.) manastiru sv. Nikole u Hvosnu (darovan je Mileševi kao područna crkva).[202] I tu se spominju Vlasi, ali samo usputno, jer Uroševa povelja tek sažeto govori što je sve kralj Vladislav darovao mileševskom manastiru, pa se spominje kako je manastir ... *ego že božestvenimi ... krasotami oukrašen i seli i Vlahi...*,[203] no nikakvi detalji se ne navode (iako su postojali u izvornoj Vladislavljevoj povelji).[204] Možda su Vlahe tijekom 13. st. držali i neki drugi manastiri, npr. Banja (u Priboju na Limu), koji je možda postojao već krajem 12. st, a od početka 13. st. bio je centar Dabarske episkopije;[205] kao i manastiri poput Đurđevih Stupova kod Novog Pazara (iz 1171.),[206] i Đurđevih Stupova, tj. sv. Đorđa kod Berana, u današnjoj Crnoj Gori (vjerojatno oko 1213.).[207] Obavezno treba spomenuti manastir Moraču koji je osnovan u desetljećima nakon Žiče, i koji je nedvojbeno imao Vlahe, a vjerojatno i planine, ali ne zna se kakve sve, niti koliko.[208]

---

199 Obično se misli da je to bilo oko 1234. ili koju godinu kasnije: V. Mošin *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 169. No po svemu sudeći je osnovana još dok je Vladislav bio princ, oko 1220., ili malo kasnije: Radomir Stanić (ur.), *Manastir Mileševa – Istraživanje i Obnova*, Beograd – Prijepolje: Rep. Zavod za zaštitu spom. kulture, 1995., str. 5.; M. Janković, *Episkopije i Mitropolije*, str. 28.; Sreten Petković, 'Nastanak Mileševe', u: Vojislav Đurić (ur.), *Mileševa u istoriji srpskog naroda*, Beograd: SANU, 1987., str. 1-8.

200 O čemu će biti više riječi u sedmoj glavi disertacije, u petom poglavlju.

201 V. Mošin, *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih,* str. 169.

202 Isto, str. 249-251.

203 Isto, str. 169, 250.

204 Biti će da je izvorna Vladislavljeva povelja Mileševi bila detaljnija, jer je izgleda propisivala obaveze za razne "razrede" populacije (a time i Vlahe) koje je on darovao manastiru.

205 Za njega nema sačuvanih podataka o posjedima za ovo rano doba. Vidi usput: Svetlana Popović, 'The Serbian Episcopal sees in the thirteenth century', *Starinar, 51* (2001), str. 178.; Dragana Janjić, 'Beleške o Dabarskoj Episkopiji', *Baština, Sv. 31* (2011), str. 133-148. Manastir Banja (Pribojska Banja), tj. sv. Nikola kod Priboja, na zapadu današnje Srbije, valja razlikovati od preko sto godina kasnijeg Milutinova manastira Banjska, tj. Sv. Stefan u Banjskoj, blizu Zvečana na sjeveru Kosova (koji nastaje oko 1314.)

206 Dragica Premović-Aleksić, *Crkve i Manastiri Stare Raške*, Novi Pazar: Muzej "Ras", 2015., str. 48. Da je postojalo vlastelinstvo Đurđevih stupova naslućuje se iz odredbe o kraljevskim manastirima iz Žičke povelje. Tu se pod vlast srpskog arhiepiskopa stavljaju manastiri Bogorodica Studenička, sv. Georgije u Rasu, Svetogorski manastir (Hilandar) i Bogorodica Gradačka (V. Mošin, *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 94.). Zatim se spominju i sela, tj. posjedi ovih manastira, te određene odredbe o jurisdikciji koje pokazuju da su ta četiri, od Žiče starija manastira, imala svoja sela i vlastelinstva (G. Škrivanić, 'Žičko eparhisko vlastelinstvo', str. 165.). Teško može biti dvojbe da su i posjedi manastira poput Studenice (kao i Mileševe kasnije), Đurđevih stupova, itd., bili manje ili više raštrkani po nemanjićkoj državi.

207 Vidi opširno za ovaj manastir, u: Milan Radujko (ur.), *Đurđevi Stupovi i Budimljanska Eparhija – Zbornik Radova*, Berane – Beograd: Episkopija Budimljansko-Nikšićka – Filozofski fakultet, 2012. Nažalost, za ovaj, kao ni manastir iz prethodne fusnote nema sačuvanih povelja, pa tako ni podatke o Vlasima, iako je sasvim moguće da su ih imali, makar budimljanski Đurđevi Stupovi, oko gornjega toka Lima, budući da je ovaj manastir od strane Rastka Nemanjića (sv. Save) određen za centar Budimljanske episkopije oko 1220., što upućuje na njegovu važnost. Vidi ukratko: M. Janković, *Episkopije i Mitropolije*, str. 176-177.

208 Vidi za Moraču: Branislav Todić, Danica Popović (ur.), *Manastir Morača*, Beograd: SANU, 2006. Moguće da je manastir Morača, na sjeveru Zete (koja je dopirala negdje do Gornjeg toka Morače, nakon čega je dolazila Raška), imao posjede na prostoru kako sjevera Zete tako i u dijelovima Raške. Ovo je nažalost nemoguće sigurno znati, jer se originalna povelja iz 1252. nije sačuvala, već tek postoji natpis u manastirskoj crkvi sv. Nikole koji potječe iz prve polovine 17. st., i za koji se pretpostavlja da je prijepis osnivačke povelje. Vidi u: V. Mošin *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 191-192. Iako je temelj natpisu vjerojatno bila orginalna povelja,

Jednako tako sa sigurnošću se ne zna što je sve posjedovala Zetska episkopija sa središtem na Svetomiholjskoj Prevlaci, u Boki Kotorskoj, ali je izvjesno da je tijekom 13. st. i ona stekla nešto Vlaha.[209] Da zaključim, za dobar dio ključnih manastira u Srbiji koji su podizani od kasnog 12. st. do sredine 13. st. (od kojih za neke, poput Morače, Mileševe, i Studenice, ima podataka da su njihovi Vlasi poslovali s Dubrovčanima već u kasnom 13. st.), ne zna se koliko su posjedovali planina, pasišta i Vlaha, jer su za samo manji dio tih manastira do danas očuvane povelje, kao i informacije o postojanju *Vlaha* na njihovim posjedima. Ipak, one informacije koje su sačuvane omogućuju okvirnu procjenu teritorijalnog rasporeda Vlaha u ranonemanjićko doba u zaleđu istočnog dijela srednjeistočnog Jadrana sredinom 13. st.

3. Okolnosti pojave Vlaha u zaleđu Dubrovnika u 13. st., i njihova funkcija

Ovdje vrijedi spomenuti neke od razloga iz kojih su Vlasi mogli biti smješteni, tj. preseljeni ka humsko-travunijskim predjelima. Uz privrednu funkciju, dobrim dijelom bi to bila i njihova vojna funkcija.[210] S jedne strane zabilježena je i inače praksa u nemanjićkoj

---

sadržaj postojeće povelje je u izvjesnoj mjeri problematičan jer sadrži i informacije koje su suvremene upravo 17. st., a ne razdoblju Stefana Vukanovića (Nemanjinog unuka) i 13. st. Vidi i: B. Šekularac, *Dukljansko-Zetske Povelje,* Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore, 1987., str. 117-132. To ne znači da su svi lokaliteti koji su navedeni kao posjedi (oko Gornje i Donje Morače) izmišljeni, već je izgledno da je dobar dio tih posjeda zaista bio baštinski posjed manastira Morače od najranijih vremena. Pitanje je samo je li taj zapis reproducirao čitavu povelju i pobrajao sve posjede, ili samo njen dio, saževši ju (možda preskočivši nabrajanje posjeda koji su u međuvremenu oduzeti manastiru od strane Turaka). Interesantno, u sačuvanom tekstu povelje za Moraču nema spomena Vlaha, iako je poznato na osnovu dubrovačkih isprava da je Morača imala svoje Vlahe (najkasnije u drugoj pol. 13. st.). Pitanje je tek jesu li Vlasi manastiru bili poklonjeni odmah po osnivanju 1252., u doba Stefana Vukanovića, ili koju godinu kasnije kasnije, ali morali su biti darovani u doba Uroša I., prije ‘70.-ih god. 13. st., jer se tada spominju u ispravama, na što se vraćam u sedmoj glavi.

[209] Uz vlastelinstva koja su bila najbliža Dubrovniku, bez daljnjega bi korisno bilo znati više o posjedima Zetske episkopije, čiji je centar bio u crkvi Sv. Arhangela Mihaila na Prevlaci (danas poznata i kao otok Stradioti) južno od Tivta. Ovo je vlastelinstvo svakako moglo obuhvaćati razne predjele širom južnog dijela Zete, od posjeda po današnjoj Boki, oko Skadarskog jezera, a možda i šire. Nažalost izvorna povelja za ovo vlastelinstvo nije sačuvana, pa nije moguće precizno reći gdje je sve Zetska eparhija imala svoje posjede: R. Grujić, *Eparhijska vlastelinstva,* str. 44-48. Zna se da je u 14. st. imala posjede po Boki Kotorskoj: I. Božić, *Nemirno Pomorje XV veka*, str. 38. Ostaje pitanje je li, i koliko Zetsko vlastelinstvo bilo veće kroz 13., i prvu polovinu 14. st., u odnosu na ovo spomenuto stanje koje vrijedi za period 14. st., tj. njegove druge polovine. Ono što mi se čini izvjesnim jest da je to vlastelinstvo u 13. i 14. st. imalo nešto Arbanasa i Vlaha, što ću još spominjati u šestoj glavi rada, kad ću govoriti o kotorskim ispravama.

[210] P. Skok, ‘Češka knjiga o vlaškom pravu’, str. 314.; M. Filipović, ‘Struktura i organizacija’, str. 94. Vlasi su kao predominantno stočarsko stanovništvo prije svega funkcionirali kao konjica, vjerojatno laka i pomoćna, koristeći koplja, mačeve, ili luk i strijelu. Slično kako je bilo u ranoosmansko doba, svakako je bilo i ranije. Jedan od primjera Vlaha kako koriste luk i strijele su sačuvani u dubrovačkim ispravama iz 13. st., kad se opisuje sukob nekoliko Vlaha i dubrovačkih podanika koji su ih napali oko vinograda na Željeznoj Ploči (oko Brgata), iznad grada: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 125-131. Tom slučaju vratiti ću se u sedmoj glavi, kada ću govoriti o dubrovačkim notarskim ispravama o Vlasima. Još jedan slučaj, doduše iz 15. st., koji otkriva kako su Vlasi mogli funkcionirati u ratu, je onaj iz tzv. Zakona za hrvatske Vlahe županije Cetinske,

Srbiji, da se na manastirskim i crkvenim posjedima javljaju vojnici (bilo Vlasi, bilo drugi), ili čak boljari s ciljem čuvanja posjeda.[211] Ova potreba za sigurnošću manastira, a istovremeno i za opskrbljivanje vladara vojnim snagama, što su radili i neki manastiri u unutrašnjosti Srbije, ovdje mora da je bila dodatno naglašena, jer je Humska episkopija bila pogranična episkopija srpske Crkve. Budući da Srbija tijekom 13. st. ima problema s držanjem humskih posjeda, držanje na crkvenoj zemlji vojnika, tj. vlastele/ratnika, pa tako i Vlaha, i to u svojstvu ne samo ponosnika, već i stražara djeluje razumljivo.[212] Naime, vladarima iz dinastije Nemanjića posjedi Huma zapadno od Neretve stvaraju probleme, jer ih ne uspjevaju kontinuirano i bez smetnje kontrolirati (osim u doba Stefana Nemanje i brata mu Miroslava (kneza Humskog), i potom opet u doba Stefana Prvovenčanog, zatim na kraći period u doba kralja Vladislava, i potom opet za Uroša I.).[213] Povremeno su srpski kraljevi imali problema i sa svojim rođacima

---

iz 1436., gdje se spominje obaveza dijela Vlaha da služe *...na koni s šćitom i s mačem, ali strilami i s mačem* (R. Lopašić, 'Cetinski i Lički Vlasi', u: I. Mužić, *Vlasi u Starijoj Hrvatskoj Historiografiji*, str. 28.).

[211] Vidi radove koji se dotiču teme obaveza raznih kategorija stanovništva na vlastelinstvima: M. Blagojević, 'O agrarnim odnosima', str. 175-189.; Isti, 'Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save', str. 129-166.; Isti, 'Posebni Zakoni na Manastirskim Vlastelinstvima', u: Sima Ćirković, Kosta Čavoški (ur.), *Srednjovekovno Pravo u Srba u Ogledalu Istorijskih Izvora*, Beograd: SANU, 2009., str. 21-33. Vidi za "vlastelu" i "vojnike" u drugoj povelji (1221.-1224.) za manastir Žiču: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 315-330.; a vidi za propise o takvim kategorijama populacije i kasnije, u Milutinovoj povelji manastiru Sv. Georgija (iz 1300.): V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 315-330. Vidi usput koristan rad na ovu temu: Rade Mihaljčić, 'Vojnički Zakon', u: R. Mihaljčić, *Prošlost i Narodno Sećanje*, Beograd: Gutenbergova galaksija, 1995., str. 95-99. Vidi i rad o Vlasima koji su bili vojnici u srednjovjekovnoj srpskoj državi (i kasnije o redu "vojnuka" u osmanskoj državi koja preuzima tu funkciju po svemu sudeći iz srpske prakse): Vladimir Aleksić, 'Medieval Vlach soldiers and the beginnings of Ottoman *Vojnuks*', *Beogradski Istorijski Glasnik, II* (2011), str. 105-128.

[212] Za razliku od Vlaha, vlastela, boljari, itd. se ne spominju u Stonskoj i Limskoj povelji, ali je razumno za misliti, da ih je (osim Vlaha vojnika, kojih je sasvim vjerojatno bilo) moglo također biti. Spomenuo sam kako je 19. rujna 1296. zabilježena pljačku kod sela Trnova blizu Slanog (to selo je jedan od brojnih posjeda Humskog episkopa), u Limskoj povelji (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 230.). Neki Dobroslav sa Šipana bio je u tom kraju napadnut od ljudi Stonskog episkopa (tj. episkopa Humskog) i njihove družine, i opljačkan: *Dobrosclauus Dragusich de Jupana suo sacramento conqueritur, quod die jovis preterito in contrata Ternoue Rastenus et Craislauus et socii, homines episcopi Stagni, acceperunt ei unam vacam cum uno mançolo. Item alia vice homines Bogdani quidam (!), qui vocatur Solfiça, hodie sunt dies (!) quod acceperunt ei bestias X* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301*., str. 162.). Ostaje pitanje jesu li ti ljudi, tj. "družina" bili obični vojnici, ili se radilo o naoružanim službenicima. Sam spomen *homines Bogdani*, tj. ljudi Bogdana, i to u istoj vijesti u kojoj se spominju ljudi episkopa, navodi na pomisao o nekom vlastelinu, možda županu Bogdanu, unuku kneza Miroslava i sinu kneza Andrije. Možda je riječ o Bogdanu II., županu Popova iz 1312. koji je bio unuk tog prvog Bogdana, i sin popovskog župana Tvrtka (Milutinova čovjeka u tom kraju, iz '80.-ih godina 13. st.). Vidi za te ličnosti: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, Beograd: SANU, 1967., str. 5-6.; M. Blagojević, *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd: Službeni list, 2001., str. 40-45.

[213] M. Ančić, *Na Rubu Zapada*, str. 152-153.; M. Krešić, 'Vjerske prilike', str. 73. Stefan Uroš I. sredinom 13. st. među ostalim posjedima, stonskom manastiru potvrđuje: *Selo Živogošte ou morsce krai i s megami mou kako si ie ot predi bilo* (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 196.). U pitanju je potvrda ranijega darivanja posjeda iz doba Stefana Prvovenčanog, čije se darivanje Humskoj episkopiji posjeda zapadno od Neretve, u blizini Makarske (Živogošće) ne može objasniti drugačije nego da je u doba kad je povelja izdavana imao vlast i nad zapadnim dijelom Huma. Prva povelja je izdana svakako iza 1219., (vjerojatno 1220., ili nedugo nakon), budući da je tad stvorena Humska episkopija: I. Komatina, *Crkva i Država*, str. 282.; S. Popović, 'The Serbian Episcopal sees', str. 171—184. Ta opaska vrijedi i za Uroševo doba, i to kako period darivanja Stonske povelje, 1243./1253.; tako i Limske, 1254./1263., jer Uroš proširuje posjede episkopije čak po zapadu Huma (pa tako uz Živogošće daruje i zaselak kraj Živogošća, detaljno nabrajajući međe tim posjedima, što je posve nezamislivo ako sredinom 13. st. nema nadzor nad tim krajem): V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 229.

Miroslavljevićima u predjelima zapadno od Popova polja i istočno od Neretve, u središnjem, i dijelu istočnog Huma koji su inače čvršće nadzirali.[214] U tom kontekstu, vojna funkcija Vlaha djeluje realno kao jedan od motiva za njihovu pojavu na prostoru istoka Huma (a donekle i po Travuniji), bez obzira na to jesu li tamo kolonizirani direktno na vladareve posjede, ili prvenstveno na crkvene zemlje, ili što je najrealnije, oboje (iako su za ovo rano doba sačuvane samo informacije o crkvenim Vlasima).[215]

Kako je već rečeno, jedan od motiva za pojavu prvih Vlaha u dubrovačkom zaleđu je njihova veza s Humskom episkopijom. Vlasi su bili poklanjani od strane vladara gotovo svim važnijim srpskim manastirima i pojedinim crkvama, stoga treba kao jedan od glavnih razloga za pojavu Vlaha na ovom prostoru zamišljati stvaranje srpske crkvene organizacije.[216] Posjedi humskog vlastelinstva na kojima se Vlahe može zamišljati sredinom 13. st. na krajnjem jugu Raške, oko Gornjeg Potarja, bili su bliže kasnijem sjedištu humske episkopije, Gornjem Polimlju nego Stonu.[217] Ipak, izvjesno je da je kod humskoga vlastelinstva, kao i kod drugih manastirskih posjeda, bilo komunikacije između različitih razbacanih (širom države) dijelova vlastelinstva, stoga se crkveni Vlasi Humskog vlastelinstva od sredine 13. st. vjerojatno prvo

[214] Vidi ponešto o stanju u Humu u doba srpske vlasti 12.-13. st.: M. Dinić, 'Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića', str. 69-94.; S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 47-60.; M. Ančić, *Na Rubu Zapada*, str. 151-158.; M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 40-44. Vidi još za dubrovačko zaleđe u Srednjem vijeku dva rada s korisnim podacima u ovome kontekstu: J. Lučić, 'Stjecanje, dioba, i borba', str. 99-201. (rasprava u tom članku je na str. 99-141., dok su ostalo reproducirane izvorne isprave; a sažeti pregled povijesti Huma donosi se na str. 99-105.); Isti, 'Uprava u dubrovačkom vangradskom teritoriju (Astareja)', *Arhivski Vjesnik, Vol. 6, No. 1* (1963), str. 231-249. Vidi za stanje na istoku Huma u 14. st.: Jovanka Mijušković, 'Humska vlasteoska porodica Sankovići', *Istorijski Časopis, Knj. XI* (1960), str. 17-54.; a vrijedi konzultirati i pregled djelovanja ovdašnjih župana i njihovih aktivnosti tijekom srednjovjekovlja: Aranđel Smiljanić, 'Župani u Diplomatiji', *Glasnik Udruženja Arhivskih Radnika Republike Srpske, God. V, Br. 5* (2013), str. 91-108.

[215] *Kao i u drugim zemljama tako su i na bosansko-humskom području naturalna davanja bila kombinovana sa raznim službama koje su vlasi-stočari bili dužni da obavljaju u korist svojih gospodara, najčešće kao 'ponosnici' – pratioci tovarnih konja ... ili kao vojnici stražari na granicama i važnijim pometnim mjestima. Vlasi su, kao lako pokretljiv elemenat, bili najpodesniji da kao stražari čuvaju granicu i paze da se ne krijumčari roba, a često da obavljaju i posao glasonoša ili skoroteča* (A. Babić, 'Društvo srednjovjekovne bosanske države', str. 40.). Tijekom '80.-ih godina 13. st. javlja se u službi Milutinova župana Popova, Tvrtka I., stjegonoša (a kasije i knez) Slavomir koji je izgleda bio otac Mužbrata, kneza Vlaha iz dubrovačkog zaleđa u ranom 14. st. Na to ću se vratiti u devetoj glavi disertacije.

[216] U stranu vojnička funkcija Vlaha, evo poslova kojima su se oni još bavili: *U poveljama koje Nemanjići daju manastirima posebno se, kao u »zakonu Vlahom«, donose i obaveze Vlaha prema manastiru, a pošto su, opet, oni bili stočari, to su im i obaveze, pre svega, bile vezane za čuvanje manastirske stoke i prevoz tereta. Oni su, međutim, pored toga, obavljali i niz drugih poslova oko smeštaja i hranjenja stoke i prerade stočnih proizvoda, u čemu su bili naročito vešti. Dubrovačko tržište je bilo dobro snabdeveno čuvenim vlaškim sirom, suvim mesom i životinjskim kožama koje su tu, dobrim delom, Vlasi dopremali kao sopstvene proizvode. Oni su, međutim, uz to bili poznati i kao prerađivači vune, kojom su se koristili i manastiri* (D. Dinić-Knežević, 'Učešće Vlaha', str. 85.). Vidi usput za obaveze Vlaha, za "zakon Vlahom", i za značenje (složenog i kontekstualnog) pojma "zakon" u srednjovjekovlju: M. Blagojević, 'Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save', str. 129-166.; Isti, 'Posebni Zakoni na Manastirskim Vlastelinstvima', str. 21-33.; S. Mišić, 'Zakonske odredbe o Vlasima', str. 36-48.; M. Luković, 'Zakon vlahom (Ius Valachicum)', str. 29-46.; S. Šarkić, 'O značenju izraza 'zakon' u Savinom Žitiju Svetog Simeona', *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Vol. 49, br. 1* (2015), str. 9-19.

[217] Zeta nije dosezala do rijeke Tare (G. Škrivanić, 'Žičko eparhisko vlastelinstvo', str. 162.), već ugrubo do gornjega toka Morače, te od južnih obronaka Prokletija, pa na jug.

povremeno pojavljuju na potezu između istoka Huma i njihovih “matičnih” oblasti u Gornjem Potarju, u ponosničkim dužnostima za račun manastira.[218] U svakom slučaju, Vlasi su darovani Humskom vlastelistvu *tek* sredinom 13. st., i to Stonskom poveljom (najranije 1243/1244., najkasnije 1252./1253.), te ih prije toga perioda ne treba zamišljati kao goste na posjedima Humske episkopije, u zapadnom dijelu dubrovačkog zaleđa.[219]

Kao što će se kasnije u ovom radu spominjati, bilo je manastirskih Vlaha s jugozapada današnje Srbije (Mileševa) i sjevera Crne Gore (Morača), koji su krajem ‘70.-ih godina 13. st. već naveliko participirali u ponosu/transportu robe za Dubrovčane (npr. od Brskova do Dubrovnika).[220] Ukoliko se vodi računa o tome da su poneki Vlasi ulazili – svakako u dogovoru s nadležnim vlastima svojih matičnih manastira, a vjerojatno i po njihovom nalogu – u poslove s primorskim trgovcima za koje su transportirali robu, sličan scenarij može se zamisliti i za Vlahe s manastirskih posjeda Stonskog manastira, tj. Humske episkopije.[221] Kao

---

[218] Moguće čak je da je Humska episkopija imala jurisdikciju na sjeveroistok do pljevaljskoga kraja: Gordana Tomović, ‘Ktitori manastira sv. Trojice Pljevaljske’, *Glasnik zavičajnog Muzeja, Knj. 7* (2010), str. 39.; a vidi o Humskoj episkopiji i Polimlju i: M. Janković, *Episkopije i mitropolije*, str. 98. U svakom slučaju, potrebe za ponosom i uslugama Vlaha svakako su postojale na Humskom vlastelinstvu u ovo doba.

[219] Prema Mariji Janković proizlazi da je 40-ak porodica Vlaha koji se javljaju u Stonskoj i Limskoj povelji Uroša I., darovano vlastelinstvu tek u doba tog kralja: M. Janković, *Episkopije i mitropolije*, str. 107. Autorica ne iznosi argumente za to, a istovremeno se u samoj povelji nigdje eksplicitno ne navodi da su Vlasi prvi puta darovani tek u doba Uroša I. Ipak, mislim da je autorica ispravno naslutila da je neke od tih posjeda s planinama, te Vlahe upravo Uroš darovao Stonskom vlastelinstvu, srednom 13. st., tj. da je izgledno kako nije bilo Vlaha vezanih za Humsko eparhijsko vlastelinstvo prije sredine ‘40.-ih ili ranih ‘50.-ih godina 13. st., kada se izdaje Stonska povelju. Pregledom Stonske povelje, vidi se da se nabrajaju posjedi iza kojih u nekim slučajevima stoji da se daje “što je od prije bilo” (*kako ie od predi bilo*); a negdje se samo nabrajaju posjedi bez tog komentara. Nakon pobrajanja posjeda u Humu, koji su i od ranije darovani manastiru, navode se posjedi oko Brskova, ali tu nema komentara “kako je od prije bilo” (V. Mošin *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 197.). Zatim se spominju posjedi u Limu, i tu se taj komentar opet javlja (Isto). Potom se prelazi na posjede u Hvosnu, i opet se kaže da je tako bilo i ranije; da bi se tek onda prešlo na planinu Smrečnik (Gornje Potarje), i nabrajanje Vlaha (Isto), no tu nema napomene da je to i od ranije bilo u posjedu Humske episkopije. Sasvim realno mi zato djeluje da nije tek riječ o “nespretnoj stilizaciji”, već o tome da Uroš zaista daje neke nove posjede, Vlahe, i planine, jer čini se da tekst povelje doslijedno spominje što jest, a što nije darovano ranije. Zato je najrealnije misliti da neposredno nakon 1220. manastir Sv. Bogorodice u Stonu nije raspolagao Vlasima i planinama (oko Tare), nego su ti posjedi pridodani Stonskom vlastelinstvu nekoliko desetljeća kasnije.

[220] Vidi o tome na više mjesta u: K. Jireček, ‘Vlasi i Mavrovlasi’, str. 191-204.

[221] *Vlasi i Arbanasi na vlastelinstvu manastira Dečana imali su obavezu da prenose so koja je pripadala državi od njenog dohotka u Sv. Srđu u primorju. Od onoga što donesu više – polovina je pripadala crkvi a polovina njima. I tu drugu polovinu, ako je htela, crkva je mogla otkupiti. To je bila dakle, čista zarada njihova* (M. S. Filipović, ‘Struktura i organizacija’, str. 78). Kako je Mišić primjetio o Vlasima i njihovim zaradama: *Bez obzira na raznovrsne obaveze koje su Vlasi imali prema feudalnom gospodaru, njihov socijalni status je bio povoljniji u odnosu na zemljoradničko stanovništvo, posebno se to odnosi na merophe kao najbrojniju kategoriju. Transportna i pastirska služba omogućavala im je ostvarivanje novčane zarade koja je teže bila dostupna zemljoradnicima*. (S. Mišić, ‘Zakonske odredbe o Vlasima’, str. 42.). Blagojević pak kaže: *...posebnu i značajnu ‘rabotu’ vlaha predstavlja njihovo učestvovanje u transportnoj službi. Na mnogim manastirskim vlastelinstvima vlasi su bili dužni da za račun manastira kojem su potčinjeni prenose so iz primorja do centra manastirskog gazdinstva. ... Za vlahe manastira Dečana važilo je pravilo: ako ponesu veću količinu soli od predviđene obaveze, tada su jednu polovinu zadržavali, a druga je polovina pripadala Dečanima. Ova se odredba onosila samo na količine soli koje su pripadale manastiru. Potrebno je pomenuti da se obično takva nadoknada davala i vlasima koji su stupali u slobodnu pogodbu sa dubrovačkim trgovcima, što neposredno govori o tome da je*

rezultat povremenog gibanja manjih skupina Vlaha, ili pojedinaca od sredine 13. st., s istočnih i sjeveroistočnih ka jugozapadnim posjedima Humske episkopije, radi transporta robe, nakon nekog vremena počelo se događati da je dio tih Vlaha uz dozvolu episkopa ili drugih struktura vlasti, ili pak upravo na njihov zahtjev polako počeo prelaziti u oblasti na području današnjeg istoka Hercegovine i tamo se trajno naseljavati. Izuzev Vlaha s Humskih eparhijskih posjeda, ili pak Vlaha s kraljevskih posjeda, koji su u Hum i Travuniju ciljano naseljavani za privredne potrebe, moglo je naravno biti Vlaha i s posjeda nekih drugih manastira koji su odrađivali posao transporta robe za Dubrovčane, i koji su se isto tako počeli u malim skupinama, ili kao pojedinci, naseljavati u zaleđe Dubrovnika, budući da je to bio sve bogatiji grad koji je trebao sve više (kako je rasla robna razmjena) ispomoći u radnoj snazi, pa tako i u transportu robe u zaleđe, te iz zaleđa u grad.[222] Moguće da su se neki pojedinci, ili manji rodovi takvih Vlaha uspjevali otkupiti, tj. svojim zaradama od transporta robe tijekom godina postupno osloboditi tutorstva svojih ranijih gospodara, ili su drugim okolnostima prelazili pod nove feudalne gospodare u zaleđu Dubrovnika, a u dogovoru sa starim gospodarima, te možda i uz neku financijsku naknadu istima. Konačno, dio Vlaha je, kao i ne-Vlaha koji je kasnije postajao Vlasima, u ove krajeve naseljavan s vladarevih i drugih posjeda radi vojnih i stražarskih dužnosti.[223] Po meni nema dvojbe da su Vlasi bili u početku ciljano naseljavani na zapadne

odredba iz Dečanske povelje bila zasnovana na obostranoj ekonomskoj računici, tj. i vlaha i manastira (M. Blagojević, 'Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save', str. 151.).

[222] I za ovo postoje indicije, o čemu ću govoriti kada se budem bavio dubrovačkom notarskom i kancelarijskom građom. Kontakata s Vlasima vjerojatno je, što se trgovaca iz Dubrovnika tiče, bilo i ranije makar usputno; jer Dubrovčani trguju po Srbiji već u prvim desetljećima 13. st. No sva je vjerojatnost da se mreže međusobnih odnosa nisu gradile prije sredine i druge polovine 13. st., na što je svakako utjecala činjenica da su otprilike tada Vlasi počeli polako pristizati kao trajni naseljenici u dubrovačko zaleđe. Najranije isprave koje reguliraju pitanja trgovine po Srbiji, vidi u već spominjanoj zbirci: V. Mošin *et al., Zbornik Srednjovekovnih*. Vidi usput sažeto prikazan proces uklapanja Vlaha u privredne strukture u dubrovačkom zaleđu od 13., i tijekom 14. st.: D. Kovačević-Kojić, 'Učešće Vlaha', str. 79-81. Nema sumnje, i sami su Vlasi uočili prilike za zaradu koje su se pojavile na prostoru smještenom u blizini jakih trgovačkih središta u primorskim krajevima, no drugo je pitanje koliko su mogli djelovati u smjeru preseljenja u te oblasti. Za takvo što je svakako bilo potrebno dobijati dozvole i pristanak crkvenih ili svjetovnih vlasti, i tu nije mogao biti u pitanju nekakav vlaški "individual endeavour", osim eventualno u slučaju ponekih Vlaha koji su eventualno mogli steći kakvu "sloboštinu", možda radi svojih posebnih zasluga za račun gospodara, ali takvih teško da je moglo biti mnogo, stoga je nedvojbeno većina ovih seoba bila koordinirana od strane njihova gospodara, i nije poznato da su u nemanjićkoj Srbiji postojali Vlasi koji bi bili bez gospodara, crkvenog ili svjetovnog.

[223] Što je recimo bio slučaj s Vlasima Burmazima, Matarugama, itd.: Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 107-108.; D. Kovačević-Kojić, 'Privredni Razvoj', str. 97. Vidi o vojno-stražarskoj funkciji Vlaha: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 91-92.; P. Skok, 'Češka knjiga o vlaškom pravu', str. 314.; I. Czamańska, 'The Vlachs – several research problems', str. 12.). O Vlasima centralne Grčke kao vojnom elementu, i o njihovom uklapanju u bizantski vojno-politički sistem vidi: Asteris Koukoudis, 'Great Wallachia and the Byzantine Commonwealth', *Istor Iss. 15* (2009), str. 49-61.; Miloš Antonović, 'Vlasi u grčkim oblastima Dušanovog Carstva', *Braničevski glasnik, 7* (2010), str. 23-35. U kontekstu ranije spomenutog svakako je zanimljivo primjetiti da je pojam *katun* po svemu sudeći ušao u širu upotrebu upravo iz *vojnih razloga*, tj. motiva. Mirdita, pozivajući se na rumunskog autora Dragomiram ističe da je taj termin *...u početku bio vojnog porijekla, pa se kasnije primjenjivao i na pastoralne strukture* (Z. Mirdita, 'Balkanski Vlasi u svijetlu podataka Bizantskih autora', *Povijesni prilozi, Vol. 14, No. 14* (1996), str. 28., fusnota 19.). *Katun* svoj paralelizam pronalazi i u mongolskom (i staroturskom), gdje "khotan" ili "khotun" znači grupu šatora, tj. logor. Vidi u: Zarije Bešić, Draga Garašanin, Milutin Garašanin,

obode srpske države, i to bilo od vladara na njegove, bilo od vladara i crkvenih struktura na crkvene posjede.[224] Neki su od njih, svakako većina, ciljano kolonizirani, a poneki su sa svjetovnih i crkvenih vlastelinstava iz unutrašnjosti države, prvo pojedinci ili vrlo male grupice, dolazili poslom ka primorju, da bi potom kroz koje desetljeće poneki od njih možda i ostao u zoni oko zetsko-travunijskog i humsko-travunijskog pograničja, tj. po dijelovima današnje zapadne Crne Gore i istočne Hercegovine, vjerojatno u sklopu dogovora (možda razmjene ili otkupa posjeda i/ili podanika) vladara, vlastele, Crkve, i samih Vlaha.[225] Nakon što bi se oni koji su se smjestili u toj zoni polako, tijekom godina uklopili u lokalne strukture i uključili se u tokove razmjene s Dubrovčanima, sve više bi se počeli javljati i u izvorima.[226]

Jovan Kovačević, *Istorija Crne Gore, knj. I: Od najstarijih Vremena do kraja XII Vijeka*, Titograd: Redakcija za Istoriju Crne Gore, 1967., str. 285.; Z. Mirdita, ‘Pokušaj rasvjetljavaja i rješavanja problema fenomena ‘planinskih’ odnosno ‘pastirskih’ socijalnih struktura Balkana’, *Povijesni Prilozi 12* (1993), str. 300-301. Filipović naglašava kako su prvobitno *Vlasi bili vojnici, profesionalni pastiri i ponosnici* (M. S. Filipović, ‘Struktura i organizacija’, str. 51.); i da su se najranijih vremena bavili aktivnostima vezanim za vojničke poslove. Potom dodaje i zanimljivu interpretaciju upotrebe pojma *turma* za karavanu u kontekstu vlaškog svijeta: *Pada u oči da se, sve do dolaska Turaka u naše zemlje, jedan odred ponosnika ... nazivao latinskom reči 'turma', kako se u rimskoj i vizantijskoj vojsci nazivao veći odred vojske ... Vlasi su, vrlo verovatno, vojnički najpre i iskorišćavani u Vizantiji* (M. S. Filipović, ‘Struktura i organizacija’, str. 94.). Tu je u pravu, jer najvjerojatnije je pojam “turma”, kao i pojam “katun” preuzet među Vlahe iz vojne terminologije Bizanta. Vidi za vojnu namjenu Vlaha od ranog Srednjeg vijeka: M. Cvetković, ‘Uključivanje Slovena i Vlaha’, str. 32-33.

[224] Đurđica Petrović je s pravom postavila pitanje o ulozi Vlaha u dubrovačkom zaleđu tijekom 13. i 14. st.: *Nije sasvim jasno, a nije ni objašnjeno, zašto pojedine vlaške skupine, ili grupe s vlaškim pravom, u jednom periodu prenose samo so, a druge u tom istom periodu drugu robu. Čini mi se da upućivanje na so kao na neophodnost za gajenje stoke nije bilo jedini razlog. Da li je ta pojava bila možda vezana za odredbu o tovarenju konja Vlaha vladara* (Đ. Petrović, ‘Dubrovačke arhivske vesti’, str. 120, fusnota 194.). Ako se vodi računa o onome o čemu sam dosad u radu govorio – a to je da *nije moguće* zamišljati pojavu Vlaha (koji su izvorno živjeli na prostoru današnje centralne i južne Srbije, Kosova, i eventualno sjeverne Makedonije) na istoku današnje Hercegovine bez djelovanja vladara i crkvenih institucija kojima vladar (i eventualno ponekad krupna vlastela, iako takvih izvora za 12., 13., i rano 14. st. *nema*) daruje Vlahe – tada postaje lakše potvrditi ono što je i sama Đ. Petrović naslutila vezano za vlaške obaveze prema vladaru, a nesumnjivo i prema Crkvi (budući da najranije dubrovačke vijesti iz ‘70.-ih godina 13. st. govore baš o Vlasima s raznih manastirskih posjeda po Srbiji kao ponosnicima koji rade s Dubrovčanima).

[225] Treba znati da, posebno tijekom 13. i dijela 14. st., velika većina Vlaha nije participirala u prijenosu robe, posebno ne na većim relacijama, niti van svojih „matičnih zona“, nego je to radio manjih dio Vlaha. Većina je bila dužna baviti se drugim poslovima na samim crkvenim i svjetovnim vlastelinstvima. Zato i nije moguće misliti da je većina Vlaha koja je završila u zaleđu Dubrovnika, pa i Kotora, itd., tamo pristigla tek posredno, kao rezultat kakvog “otkupljivanja” od gospodara, ili pak kakve “razmjene” koju bi dogovorili feudalni gospodari tih Vlaha. To je mogao biti slučaj tek s manjim brojem istih. Štoviše, čak i duboko u 14., pa i u 15. st. veći dio cjelokupnoga broja Vlaha širega dubrovačkog zaleđa nije direktno poslovao s Dubrovnikom, niti participirao u transport (ponosu), već u drugim poslovima i aktivnostima. O obavezama koje su Vlasi imali na posjedima na kojima su služili, vidi: M. S. Filipović, ‘Struktura i organizacija’,str. 45-112.; M. Blagojević, ‘Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save’, str. 129-166.; Isti, ‘Posebni Zakoni na Manastirskim Vlastelinstvima’, ustr. 21-33.; S. Mišić, ‘Zakonske odredbe o Vlasima’, str. 36-48.; M. Luković, ‘Zakon vlahom (Ius Valachicum)’, str. 29-46.

[226] Budući da su Vlasi ionako (od ranog 13. st.) zbog sezonskih gibanja sa stokom prolazili dijelovima prostora kroz koje se trgovalo između primorja i zaleđa, elementarna je logika nalagala da se upravo njih angažira u većoj mjeri na ovim poslovima. Vlasi su pritom bili pogodni i za oružano čuvanje karavana jer su mogli rasteretiti kraljev, vlastelinov, ili manastirski budžet od troškova koji su inače morali biti predviđeni kako bi se platilo oružanu pratnju za veće, ili makar za vrednije terete. U tom je smislu angažman Vlaha najvjerojatnije bio jeftinija opcija, pa nije čudo da su ih otprilike sredinom 13. st. počeli angažirati i primorski trgovci. Moguće da su u početku primorci iz Kotora, Dubrovnika, Skadra, itd. plaćali vladarima i manastirskim starješinama (igumanima) neki postotak ili fiksnu svotu kako bi im ovi ustupili Vlahe za transport i oružanu pratnju na koji

Vlasi se u ispravama pojavljuju tek u posljednjoj petini 13. st. kao ljudi koji posluju s Dubrovnikom, a od posljednje četvrtine tog stoljeća javljaju se i kao naseljeni u dubrovačkom zaleđu, i tu su se mogli naseliti najranije nekoliko desetljeća prije toga, što će reći da Vlasi žive po *hinterlandu* (zaleđu) Dubrovnika ugrubo od sredine 13. st. Prije toga Vlaha tamo teško da je moglo biti u spomena vrijednom broju. Na ovo kao na zaključak upućuje potpuna šutnja izvora o njima prije druge polovine 13. st., kao i činjenica da za postojanje Vlaha u zaleđu Dubrovnika prije sredine 13. st. nije moguće pronaći *nikakve* suvisle motive (izuzev već spomenutih interesa vladara i Crkve, a ti se interesi nikako nisu mogli javiti prije perioda Stefana Prvovenčanog, tj. njegova jačanja kraljevske vlasti u Humu i stvaranja srpske crkvene organizacije od 1220.-te; odnosno prije njegova sina Uroša I., i darivanja prvih poznatih Vlaha (koji će se pojavljivati u zaleđu Dubrovnika) vlastelinstvu Humske episkopije). Za misliti je da bi, da je kojim slučajem Vlaha bilo u nekom spomena vrijednom broju u širem zaleđu Dubrovnika već u prvim desetljećima 13. st., srpski vladari darovali te Vlahe (i planine) Humskom vlastelinstvu, a ne one koji su živjeli u središtu države (na sjeveroistoku Crne Gore, daleko od Huma).[227] Logično je pritom da vladar ne bi darovao već darovane Vlahe, pa se iz ove gornje opaske smiju isključiti oni Vlasi koji su tada već mogli biti

---

tjedan ili mjesec; ili kako bi podijelili usluge Vlaha, pa bi Vlasi pratili i prenosili u karavanama ne samo robu za svoje gospodare, već i za trgovce. To je npr. mogao biti slučaj sredinom 13. st. kada je Vlaha bilo još relativno malo u Pomorskim zemljama srpskog vladara. No bez obzira na to što su se transportom robe, posebno u 14. i 15. st. uglavnom bavili Vlasi, svakako i radi toga što su mogli biti vičniji tom poslu jer im je dijelom to bila i usputna aktivnost uz sezonsko stočarenje (što ne znači da su se stočarske i ponosničke rute poklapale, niti da su išle istom duljinom, jer često nisu uopće bile podudarne, posebno kod transporta robe na veće daljine); valja imati na umu kako se poslom ponosa moralo baviti i pred-vlaško, te ne-vlaško stanovništvo i prije pojave Vlaha, i nakon nje. Da je tome tako postoje indicije u poveljama, npr. u 14. st. za crkvu sv. Nikole u Dobrušti kraj Prizrena, za koju se znam da je imala pravo na dio soli iz Zete koju je dobijala iz sv. Srđa na Bojani. Tamo su bili dužni odlaziti manastirski seljaci-zemljoradnici i kupiti sol, te ju nositi natrag na sjever: M. Blagojević, *Zemljoradnja u Srednjovekovnoj Srbiji*, str. 376-377. Što se tiče seljaka koji sudjeluju u transportu robe za račun manastira ili feudalaca, i koji nisu bili Vlasi, mora da su i oni ponekad mogli isto zaraditi nešto novca baveći se na sličan način tim poslom kao i Vlasi. Kako su Vlasi počeli intenzivnije od 13. st. uključivati se u te aktivnosti, a istovremeno su ih manastiri sve više upotrebljavali za to (iako nisu svi manastiri i crkve imali Vlahe, pogotovo u 12. i kror dobar dio 13. st.), tako je vjerojatno opadala potreba za angažmanom zemljoradnika za te poslove. Istovremeno, Vlasi su već i zbog čuvanja, ali i posjedovanja nešto transportne stoke mogli efikasnije to raditi, kao i masovnije. Zato je bilo moguće da je nakon izvjesnog vremena i dođe do tolikog uspona Vlaha u tim aktivnostima, jer su bili konkurentniji ponosnicima iz drugih kategorija stanovništva, i ovi potonji su teško mogli parirati Vlasima kako su generacije prolazile, a Vlasi se sve više etablirali na tom polju (postajući gotovo monopolisti u transportu robe kroz 14., i posebno 15. st.).

[227] Možda se iz ove pretpostavke smije izvesti još jedna. Ako je Uroš u svojoj Stonskoj, i onda Limskoj povelji dao Vlahe u zoni iznad Brskova – ukoliko je opravdana pretpostavka da su isti bili prvotno tamo smješteni, tj. da između Gornjeg Potarja i Gornjeg Polimlja nisu neposredno ranije dovedeni negdje iz dublje unutrašnjosti – bez da ih je "nadopunio" nekim novima (u Limskoj povelji) koji bi bili bliže Humskoj zemlji; ne bi li to bio dodatan razlog za pomisao kako ni tada, u doba nastajanja kasnije, Limske povelje (1254.-1263.), još uvijek na humsko-travunijskom području nije bilo Vlaha u značajnijem broju? Ovo bi bila dodatna potvrda mišljenju da je baš Uroš I. darovao Vlahe Humskom vlastelinstvu, što ojačava pretpostavku da Vlaha nije bilo u zaleđu Dubrovnika kao trajno nastanjenih elemenata u spomena vrijednom broju prije sredine 13. st.. Ako ih je bilo ponešto i ranije, npr. zbog poslova Dubrovčana s crkvenim vlastelinstvima i srpskim vladarom, to su morali biti Vlasi koji su tuda samo prolazili poslom i nisu se trajnije zadržavali; a ako je bilo nešto onih koji se jesu već smjestili u zaleđu grada i malo ranije, prije sredine 13. st., očito je u pitanju bio posve neznatan broj Vlaha.

darovani drugim manastirskim posjedima na prostoru u širem zaleđu Dubrovnika, poput eventualno manjeg broja Vlaha na sjeveroistoku Travunije, na Žičkim posjedima. Naime, posebna je priča pitanje posjeda na prostoru Travunije koji su mogli pripadati npr. manastirima, i oko kojih su se također mogli vrzmati poneki Vlasi (iako ih je moglo biti u ovo doba i na posjedima vladara u sjevernom i istočnom zaleđu Dubrovnika, ali u sasvim sitnom broju). Nije poznato u kojoj su mjeri tamo bili zastupljeni posjedi manastirskih vlastelinstava drugih manastira ili crkvenih središta, izuzev ranije spominjanih posjeda Žičke arhiepiskopije na sjeveroistoku Travunije (tri već spominjane planine oko župe Onogošt), gdje je moglo biti nešto Vlaha.[228] Zato se zaključno smije oprezno pretpostaviti da je Vlaha u prvoj polovini 13. st. možda moglo bilo u skromnom broju i po sjeveroistoku Travunije (iako je to upitno, jer ne znamo kad su točno ti posjedi darovani Žiči), dok ih se ugrubo polovinom 13. st. sigurno može se zamišljati kako počinju pristizati i u istočni Hum (što na crkvene, što na vladareve posjede).

[228] Onogošt iznad današnjeg Nikšića se nekad računa u sam rub, tj. granični dio Travunije. Vidi u: Đ. Tošić, *Trebinjska oblast*, str. 16. Nedovoljno poznavanje smještaja crkvenih posjeda nije problem samo s Travunijom, već i posjedima drugih crkvenih središta, u dubljoj unutrašnjosti nemanjićke Srbije. Vidi u: M. Janković, *Episkopije i mitropolije*, str. 101-102, 198. Što se Travunije tiče, za Humsko vlastelinstvo nije poznato da bi imalo posjede tamo. Jedan od podataka o posjedima u krajevima koji jesu Travunija, ili su makar blizu njenih granica, jest onaj o planinama u zoni sjeverozapadno od Nikšića (prema planini Goliji i srednjem toku rijeke Pive), koje su pripadale manastiru Žiči (R. Grujić, *Eparhijska vlastelinstva*, str. 12, 70.). Valja spomenuti i mogućnost da je Budimljanski episkop (centar mu je bio manastir Đurđevi Stupovi kod Berana) imao duhovnu vlast nad Pivom i Gackom u ranom 14. st., što bi se možda dalo zaključiti iz jedne odredbe Banjske povelje koju spominje Gavro Škrivanić (G. Škrivanić, 'Žičko eparhisko vlastelinstvo', str. 165.). Ako bi bilo tako, onda nije za isključiti mogućnost da manastir Sv. Georgija (Đurđevi Stupovi) ima i nešto posjeda oko sjevernih dijelova Travunije u ovo doba, pa i nešto Vlaha u tom kraju, koji je inače bio vrlo pogodan za sezonsko stočarenje. Ostaje ipak pitanje kad je do toga moglo doći: da li već tijekom 13., ili tek u ranom14. st.

V. NEKOLIKO PITANJA IZ VLAŠKE SVAKODNEVICE

1. Osnovno o sezonskim kretanjima Vlaha sa stokom

Jedna od karakteristka ponašanja srednjovjekovnih stočarskih skupina poznatih kao *Vlasi* bila su sezonska gibanja sa stokom. Radilo se o cikličnim godišnjim odlascima vlaških katuna, tj. stočarskih družina na ispašu.[229] Ovakva sezonska kretanja stočara radi ispaše odvijaju se među ostalim i zbog klimatskih i ekoloških okolnosti. Tijekom zime, posebno na većim nadmorskim visinama, život većih masa stoke nemoguć je zbog velike hladnoće i nedostatka ispaše, stoga se stočari moraju povlačiti u nizinske predjele (bilo u riječne nizine, bilo u primorje) gdje je klima pogodnija, i gdje ima dovoljno trave. Tijekom ljeta, također zbog klimatskih i ekoloških prilika u nizinskim predjelima, te u dolinama i priobalnim područjima, vrućine su prevelike i često nema dovoljno ispaše za stoku. Tada se stočarske populacije ili dijelovi istih, sa svojim stadima sele u više predjele, na planinske visoravni ili u brda, gdje na većim nadmorskim visinama mogu pronaći dovoljno trave i pogodniju klimu u kojoj stoka može mjesecima funkcionirati normalno, i stočari mogu po uhodanim obrascima obavljati svoje privredne aktivnosti.[230] Uzrok ove pokretnosti, tj. potrebe za sezonskim gibanjima sa stokom, treba tražiti u pomanjkanju resursa. Kod družina s većom masom

---

[229] Vidi Priloge 14-17. Vidi još: Vasa Čubrilović (ur.), *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi kroz vekove – zbornik radova*, Beograd: SANU, 1976. "Katun" je mogao biti trajno naselje, kao i pokretno naselje stočara, a istovremeno i društvena zajednica – svojevrsna *stočarska družina* (obično od nekoliko desetaka porodica): M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 45-112.; D. Dinić-Knežević, 'Vlasi', u: S. Ćirković, R. Mihaljčić, *Leksikon Srpskog Srednjeg Veka*, str. 86-87.; D. Kovačević-Kojić, 'Katun', u: *Leksikon Srpskog Srednjeg Veka*, str. 286

[230] Ovdje spominjem dva najčešća "modela" koja navodi Braudel (F. Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet*, str. 76.), a javljaju se na mediteranskom prostoru i od interesa su za ovu temu. Prvi, najučestaliji tip stočarskoga gibanja podrazumijeva da se "baza", tj. stalno naselje stočara nalazi u nižim predjelima. Populacija koja tu živi povlači se u brda tokom ljeta, na ispašu, a nakon ljetne ispaše sa stokom se vraća u nizinu gdje obitava većinu godine. Drugi tip sačinjavalo bi tzv. obrnuto stočarenje, tj. obrnuta ispaša, kod koje stočarsko stanovništvo obitava u višim predjelima, a sa stokom se svake zime povlači u nizinu, na zimsku ispašu. Kada zima prođe, na proljeće ili ljeto oni odvode stoku nazad u brda. Ovo je na Balkanu, napose na zapadu Balkana bio rjeđi tip stočarenja. Vidi usput: S. V. Vukosavljević, *Organizacija Dinarskih Plemena*, str. 26-45. Nekad se spominje i treći tip, takozvana miješana ispaša, za koju bi karakteristično bilo to da se stočari nalaze negdje na "pola puta" između dve ispaše. Bili bi smješteni u nižim brdima ili podbrđima, gdje bi im bila baza, a po ljeti bi išli na pašnjake na većoj visini, dok bi po zimi stoku vodili u nizinu, ispod svoje baze. Iako po Balkanu postoje svi primjeri, čini se da su prvi i treći tip bili najčešći po jugoistoku Europe, pa tako i po zaleđu srednjeistočnog Jadrana. Vidi usput: M. Marković, *Stočarska kretanja*, 2003.; Vitomir Belaj, 'Tradicijsko planinsko stočarstvo na Velebitu i bunjevačka etnogeneza', *Stud. ethnol. Croat., Vol. 16* (2004), str. 5-31. Za način života u katunima u Istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori vidi: Marijana Heneberg-Gušić, 'Etnografski prikaz Pive i Drobnjaka', *Narodna starina, Vol. 9, No. 22* (1930), str. 191-205.; Wayne Vucinich (Vojislav Vučinić), 'Transhumanca', u: N. Naimark, H. Case (ur.), *Jugoslavija i Njeni Povjesničari*, Zagreb: Srednja Europa, 2005., str. 57-77.; Vasilije Mujo Spasojević, *Crnogorski Katuni*, Zagreb-Split: NZCH-ZC, 2006., str. 9-64.

stočnoga fonda po definiciji treba više ispaša i pogodnijih prostora za život, nego malim grupicama koje po prirodi stvari lako mogu opstati bilo gdje, jer im trebaju tek skromni resursi.[231] Potrebno je pritom iznijeti jednu primjedbu, vezano za "pokretne" stočare i "transhumancu", tj. sezonsko stočarenje, i gibanje sa stokom u potrazi za ispašama; a što se u literaturi nekad iracionalno naziva "nomadskim" stočarenjem, "lutanjem", itd. Gledano iz perspektive relativne sendentariziranosti (stalne naseljenosti), tj. sesilnosti stanovništva ("sesilno" = "sjedelačko" stanovništvo, koje je vezano za neki prostor), koja je karakteristična za dobar dio suvremenog svijeta već generacijama, nekadašnje privređivanje od stoke može se doimati kao "gibanje" i "pokretnost". No iz perspektive dalje prošlosti to je *neupotrebljiva* logika, jer nekada nisu postojale velike farme gdje bi se stoka masovno držala i uzgajala za prehranu, na nekakvom ograničenom prostoru, dok bi se hrana i resursi sakupljali i donosili na takve farme. Prirodni resursi brže su se iscrpljivali nego danas, a suvremeni, vrlo visok stupanj proizvodne organizacije, i uopće postojanje stočarske industrije nije bio moguć, jer tehnološki i komunikacijskih preduvjeti za takvo što nisu postojali. Stoka je po definiciji (a time i sam stočar), ako se držalo nešto veća stada, morala biti pokretnija, jer ogromna se stada nisu mogla držati na jednom mjestu većinu vremena, budući da za takvo nešto *nije bilo moguće* osigurati dovoljno stočne hrane, niti vode, radi ograničenosti prirodnih resursa. Zato je, tko god se bavio uzgojem nešto veće mase stoke (od nekoliko stotina grla, pa naviše) morao računati sa različitim "modelima" ispaša i sezonskim kretanjima sa stokom.[232]

2. Posljedice sezonskih kretanja i prirodnog ambijenta za Vlahe

U planinskim su zonama stočarske skupine raspršenije nego u nizinskim zbog prostornog ograničenja, tj. razbijenosti pašnjaka i ispaša u planinama (treba upamtiti da

---

[231] Kako je to jednostavnim riječima i lako shvatljivom logikom britanskom istraživaču objasnio jedan stočar s kojim je ovaj razgovarao u Anatoliji: *"We have only 20 goats so we stay around the village, but ... Ahmet has 100 sheep and goats so he goes each summer to Sultan Dag. The more animals you have, the further you have to move"...* (Roger Cribb, *Nomads in Archaeology,* Cambridge University Press, 1991., str. 16.).

[232] Stoga za ovo doba prošlosti "transhumantnom" ili "bisesilnom" stočarenju, tj. sezonskom kretanju stočara ne bi trebalo oštro kontrapunktirati koncept "sjedilačkog', tj. "sendentarnog" načina života. Riječ o terminologiji koja iz konteksta suvremenog svijeta promatra pojave iz prošlosti kao "kuriozitete", iako je suvremeni način života, pa tako i stočarenja zapravo *kuriozitet* i *anomalija* kad se usporedi s načinom života kroz *većinu ljudske povijesti.* Vidi usput: M. S. Filipović, 'Diskusija', u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu,* str. 39-40.; R. Cribb, *Nomads in Archaeology,* str. 9-10.; Frank Hole, 'Pastoral Mobility as an Adaptation', u: Jeffrey Szuchman (ur.), *Nomads, Tribes, and the State in the Ancient Near East – Cross-Disciplinary Perspectives,* The Oriental Institute of the University of Chicago, 2009., str. 267.

balkanske planine nisu isto što i anatolske, pirinejske, ili iranske visoravni, tj. prostrani planinski platoi), dok se u nizinskim zonama, tijekom zimskih ispaša, zbog više prostora i obilnijih i prostranijih ispaša, stočarske grupe mogu naći na “okupu”, i nešto veće se mase ljudi mogu koncentrirati na manjem mjestu. Pritom uz srednjeistočni Jadran struktura fizičkog prostora i reljef nisu bili takvi da bi olakšavali i poticali mogućnosti, pogotovo na duže staze, za “okupljanje” većih stočarskih masa po nekom manjem prostoru ili regiji. Ovdašnji prostor je geografski i geomorfološki relativno “razlomljen”, tj. “razbijen” na brojne manje cjeline: nizine, kraška polja, pašnjake, planinske vijence, itd. u kojima se prakticira stočarstvo. Iako širom Balkana postoje brojne sličnosti, očite razlike koje su prisutne najbolje dolaze do izražaja kad se resursima nešto siromašnije i fizički “razlomljenije” područje uz srednjeistočni Jadran usporedi s jugom i istokom Balkana: s dolinom Marice, tj. Trakijom, Tesalijom, i širom okolinom Soluna, donjim Podunavljem, pa čak i s južnoalbanskom ravnicom (između dolina rijeka Škumbi i Vojuše).[233] Potonji su predjeli svojom veličinom i prostranošću omogućavali daleko veću koncentraciju stočarskih skupina (možda i po nekoliko tisuća porodica, s kojom desetinom tisuća stoke) na nekom prostoru istovremeno, za trajanja zimskih ispaša. Specifičnost prirodnoga podneblja uz istočni Jadran, ili makar znatnog dijela istoga, vodila je izraženijoj disperziranosti stočarskih grupacija u potrazi za ispašama, i dovodila do postojanja usitnjenijih stočarskih skupina.[234] To je rezultat ograničenih resursa i razbijenijih predjela pogodnih za zimske ispaše, te razdvojenijih pravaca stočarskih gibanja na

---

[233] *У кршу, у коме живи дећина динарских племена, уопште нема доволних услова за велики развитак главне гране сточарства — овчарства. Услова за стварање и развијање иоле бројнијег сточарског становништва уопште је било много мање на земљишту претежне већине наших динарских племена него и у којој другој нашој области. ... Без одласка на зимовнике не може сточарство у тим кршевитим планинама највећег дела наших племена да се развија толико, да о њему може живети иоле бројније становништво. Али и приморски сточни зимовници тих планина много су тескобнији него зиморници оних лланина, са којих ое иде у албанско и беломорско приморје. Сточари Власи, или други који, имају у свима нашим лланинама много боље свих услова развијања него у лланинама динарских племена. Они уопште не могу у иоле већем броју бити н а с е љ е н и у планинским деловима територија наших динарских племена, него могу само лети долазити, па и то у мањем броју него на друге наше планине. У нашим кршевитим динарским планинама није нимало обилато ни летње сточне хране. На тим планинским земљиштима не може никако да се намножи толико сточара, ни номада ни стално насељених ...* (S. V. Vukosavljević, *Organizacija Dinarskih Plemena*, str. 30-32.).

[234] Za srednjovjekovne Vlahe se uzima kao prosjek 20 do 50 domaćinstava po katunu: M. Luković, ‘Self Government Institutions’, str. 56.). No to je tek prosjek. Obzirom na konfiguraciju terena i uvjete života u kršu, gdje su i danas sela manja, katuni na zapadnom Balkanu bili su u prosjeku manji od katuna na centralnom, južnom, i istočnom Balkanu: M. S. Filipović, ‘Struktura i organizacija’, str. 47-48.. Vidi za prosječnu veličinu katuna u centralnoj Hercegovini od 20-ak kuća: B. Hrabak, ‘Razgranavanje katuna’, str. 194. Po mom sudu, kroz 13. i veći dio 14. st. u centralnoj i kasnije zapadnoj Hercegovini, veličina katuna bila je prosječno 15-20 domova, a na istoku Hercegovine i po Staroj Hercegovini zbog nešto boljih resursa i prirode terena prosjek je bio veći, od 25-30 domova po katunu. Podaci iz osmanskih deftera za kraj 15. st. ne daju puno drugačije rezultate: oko 25 kuća po katunu u zapadnim krajevima, i 35 u istočnim krajevima sandžaka Hercegovina (vidi i glavu jedanaest, poglavlje drugo). U Makedoniji, Tesaliji itd., katuni su bili veći, i tamo je Vlaha i inače bilo više nego po zapadu Balkana kroz Srednju vijek, jer su ti krajevi i inače bogatiji resursima za sezonsko stočarenje. I po današnjem Kosovu i dijelovima Stare Raške (Sandžaka), katuni su također bili veći nego u bližem zaleđu Dubrovnika.

zapadnom Balkanu (od kojih je dio išao prema Jadranu, a dio prema Panonskom bazenu), što je samo moglo otežati "okrupnjavanje" takvih raspršenih masa stanovništva i njihovo okupljanje na jednom relativnom ograničenom, ili makar lako dostupnom prostoru ili regiji, ili u nekoliko takvih većih prostora/regija.[235] Takva je limitiranost resursa i mnogobrojnost manjih i međusobno nerijetko odvojenih i izoliranih geografskih i mikro-geografskih cjelina pogodnih za stočarenje uzrokovala lakše iscrpljivanje ispaša, tj. prirodnih resursa, što je moglo proizvoditi potrebu za periodičnim izdvajanjem skupina stočara i migriranjem dalje, u nove krajeve u potrazi za resursima, ukoliko se željelo nastaviti prakticirati sezonsko stočarenje.[236] Alternativa tome bila je da se stočari sve više i jače vežu za jedno stalno naselje, te da se postupno sve više bave zemljoradnjom i drugim poslovima, nerijetko zapuštajući sezonsko stočarenje, budući da je prostor pogodan za stočarenje, kao i resursi za to, bio umnogome iscrpljen.[237] Postojale su stoga dalekosežne društvene i organizacijske posljedice po Vlahe, a koje su proizlazile iz ovih ekoloških i geoloških uvjeta na zapadnom dijelu Balkana.

Jedna je od tih posljedica bila da je razbijenost i razdrobljenost prostora pogodnoga za stočarenje na zapadnom Balkanu potpomoglo i bržu jezičnu *slavenizaciju*. Dio je Vlaha koji je pristigao do jugoistočnojadranskog prostora tijekom 13. st. već bio monolingvalan (slavofon), a dio još uvijek bilingvalan. Monolingvalni u smislu korištenja samo romanskih govora *nisu mogli biti*, jer ne bi mogli funkcionirati na duži rok bez poznavanja jezika slavenske sredine u kojoj su živjeli (i ne postoje čak ni posebni jezični tragovi koji bi potvrdili romansku bilingvalnost kao masovni fenomen na zapadnim prostorima Balkana, a kamoli da bi postojali tragovi koji bi potvrđivali romansku monolingvalnost na nekoj relevantnoj razini). Spomenuto stanje bilingvizma uglavnom je iščeznulo kroz nekoliko generacija, tj. kod većine

---

[235] Vidi Priloge 14 i 15; odnosno mapu s ucrtanim smjerovima stočarskih kretanja po dinarskim planinama koju donosi Mirko Marković na kraju knjige: *Stočarska kretanja*, str. 203-204. Vidi tu mapu i na: 'Stočarska kretanja na dinarskim planinama': http://cro-eu.com/galerija-fotografija/albums/userpics/10001/Stocarska%20kretanja-Markovic-planina%20Vlasic%20kod%20Zenice.jpg (21.8.2016.). Na njoj se prikazuje stočarska kretanja u posljednjih nekoliko generacija, ali je ipak indikativna. Sličan prikaz stočarskih kretanja za Srednji vijek, vidi na mapi koju donosi: J. Trifunoski, 'Geografske karakteristike', str. 29. Vidi stočarske zone kretanja na zapadnom Balkanu: primorsku, središnju, i peripanonsku, u: B. Hrabak, 'Vlasi starinci i doseljenici u porečju Zapadne Morave, do 1570. godine', *Zbornik radova Narodnog muzeja, Čačak, 8-9* (1990), str. 8. Sličnu podjelu zona kretanja (primorska zona, centralno-planinska zona, i sjeverno dinarsko podgorje ili vrhovsko-peripanonska zona) daje: M. Marković, *Stočarska kretanja*, str. 27.; a vidi još u istom djelu: str. 19-72. Za stočarska gibanja iz pravne perspektive vidi: V.Čubrilović (ur.), *Običajno pravo i samouprave na Balkanu i u susednim zemljama – zbornik radova*, Beograd: SANU – Balkanološki institut, 1974.; Isti, *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava*, 1976.

[236] B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 190.; M. Ančić, 'Gospodarski aspekti stočarstva', str. 90-91.

[237] Vidi usput: B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 190.

Vlaha na zapadnobalkanskom prostoru izgleda do konca Srednjega vijeka.[238] Razloga za ovo je mnogo, od političkih okolnosti na centralnim i zapadnim dijelovima Balkana (podijeljenost

---

[238] Vidi i: I. Botica, 'Prilog istraživanju najstarijeg spomena vlaškog imena u hrvatskoj historiografiji', *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest, 37* (2005), str. 39-40. Najbrojniji onomastički materijal za Vlahe na zapadu Balkana u Srednjem vijeku (uz ranoosmanske deftere iz 15. st.) donose srpske manastirske povelje (od 12. st. nadalje) i spisi srednjovjekovnih komuna poput Kotora (od 14. st.), Dubrovnika (od 13. st.), itd. Jezično gledajući, do 14. st. većina Vlaha današnjih centralne i istočne Hercegovine, Crne Gore, i susjednih predjela Bosne i Srbije postala je slavofona, i stoga na lingvističkoj i onomastičkoj ravni nema vidljive razlike između njih i okolnog slavenskog stanovništva. Vidi usput komparaciju onomastike travunijskih Vlaha iz druge pol. 14. st., s onom hvostanskih (dečanskih) Vlaha iz prve pol. 14. st.: Đ. Petrović, 'Popis Vlaha Plješč(ev)ića', 141-157. Autorica svoju analizu velikog broja vlaških imena završava važnim zaključkom: *U svakom slučaju, ta starosrpska imena kod pomenutih vlaških grupa u Hercegovini mogu da se označe i kao svedoci jezičke slavizacije, tim pre što se nije preuzimao neki standardni, stabilizovani spisak imena, nego živi jezički sistem, sa slobodnom i raznovrsnom tvorbom hipokoristika, patronima, nadimaka, sve po zakonitostima slovenskog, srpskohrvatskog jezika.* ***A to je moguće samo u zajednici u kojoj taj jezik vlada*** (podebljao M. P.) ... (Đ. Petrović, 'Popis Vlaha Plješč(ev)ića', str. 155.). ...*Potrebno je, medutim, istaći da je ovde reč samo o jezičkoj slavizaciji, a ne i o potpunoj asimilaciji. Sigurno je da su Vlasi imali svoju vlastitu društvenu organizaciju, pojedine svoje institucije iz oblasti običajnog prava, svoju vlastitu materijalnu kulturu ... sto ih je jos uvek svrstavalo u posebnu socio-etnografsku kategoriju* (Isto). Autoričino opažanje je dijelom točno (iako je nejasno što bi značila "potpuna asimilacija", jer stječe se dojam da je to sintagma preuzeta iz modernog svijeta u kojem se hiper-uniformiranost ponašanja i uvjerenja smatra nacionalnim, i uopće identitetnim "idealom", što u prošlosti nije bio slučaj (kao danas), niti je nekad proizvodnja takve društvene uniformiranosti bila izvediva), ali je u ovom kontekstu *posve nebitno*, jer je riječ o jeziku i onomastici. Budući da su Vlasi jezično i onomastički predominantno slavenska populacija u kasnom Srednjem vijeku na prostoru koji obrađujem (ali i širem području uz srednjeistočni Jadran), samo na osnovu jezičnih tragova je teško ili nemoguće prosuđivati je li tko pripadao vlaškoj ili kojoj drugoj kategoriji populacije, te je li baštinio vlaški ili kakav drugi identitet, osim ako eksplicitno nije navedeno u izvorima da je *Vlah*. Naime, ono što iz izvora prvo izbija su jezik i onomastika, a ne nečiji pravni "status" ili njegov kolektivni identifikacijski obrazac (identitet). Svaki akter koji se javlja u ispravama ima osobno ime, dok često nema druge oznake uz njega (puno je primjera toga koje ću navesti u narednim glavama). Upravo zato sam naglasio da nečiju pravnu poziciju i pravno "porijeklo", ili njegov etnički "background" često nije moguće iščitati iz imena, dok se na osnovu imena ponekad bar da naslutiti geografsko porijeklo neke skupine ili pojedinca, jer su neka osobna imena koja su zabilježena kod Vlaha (ali i ne-Vlaha, te npr. vlastele) u dubrovačkom zaleđu u 14. i 15. st., ranije zabilježena u unutrašnjosti srpske države, a poneka i na jugoistoku (prema granici s Bugarskom i Bizantom), što ponekad može upućivati i na geografski "background" nekih ljudi ili grupica. Slično gore citiranom opažanju o tome što imena Vlaha govore o jeziku koji oni koriste, mislio je Mitar Pešikan: ...*spiskovi imena svedoče da je jezička slavizacija Vlaha bila daleko odmakla već i doba prvih sačuvanih starosrpskih popisa. ... nema nikakve sumnje da je prvi, glavni ili osnovni jezik žičkih Vlaha bio srpski ... o tome svedoči ne prosto brojna premoć slovenskih imena,* ***nego nadasve izvanredno živa i raznovrsna tvorba imena slovenskim jezičnim sredstvima, koja pokazuje da je dominiralo slovensko*** **jezičko mišljenje** (podebljao M. P.) ... (M. Pešikan, 'Zetsko-humsko-raška imena na početku turskog doba', str. 25.). Slično kao Petrović, ni Pešikan ne izjednačava narodnost, tj. uopće bilo koji tip kolektivnog identiteta, s jezičnim odnosima kod nekih ljudi (jer etnički identitet i jezik nisu isto): *Sve ove momente, o kojima su dosta raspravljali i raspravili istoričari, lingvisti treba da imaju na umu kad razmišljaju na koji je način proces jezičke asimilacije tako temeljno sproveden, i to spontano, jer se nigde u spomenicima ne vidi da je bilo ma kakvog pritiska da se prihvata srpski jezik. On se po svoj prilici nametnuo kao jezik znatno brojnijeg stanovništva, a tok asimilacije svakako je bio olakšan i ubrzan pojavama mešanja, kao i odsustvom verskih i drugih ukorenjenih prepreka za dodire i mešanje. – S druge strane, snagom običajne tradicije zajednica, odnos* Srblji – Vlasi *nije se sveo na puku podelu rada i različiti vid feudalne podložnosti, nego su zadržane i pojedine etnografske odlike, tako da ove grupe nisu mogle biti ni čisto socijalne, niti narodnosne, nego etnografsko-socijalne kategorije* (M. Pešikan, 'Zetsko-humsko-raška imena na početku turskog doba', str. 24.). Takvo jezično stanje potvrđuje i Hrabak: *Kad smo na hercegovačkom tlu, u mogućnosti smo da se koristimo vrlo brojnim i korisnim podacima Dubrovačkog arhiva i za stariju prošlost, za XIII i XIV vek. Jedno od značajnih pitanja je kojim su jezikom govonili hercegovački vlasi. Najpristupačnija dokumentacija za rešavanje ovoga pitanja jesu imena, toponimi i homonimi. U prilogu o vlaškim skupinama, na osnovu poslovne knjige Dživana Pripčinovića, mislim da sam uverljivo dokazao da su imena hercegovačkih vlaha 60-ih godina XV veka u ogromnoj većini bila slovenska i po obliku i po osnovi, Ali da ne uzmemo uobzir lična imena... Kad je reč o Hercegovini, imamo neposrednije dokaze. Prilikom sudskih saslušanja ili žalbi, u dokumentima koji su pisani latinski ili italijanski, da bi se autentično izrazilo što je ko rekao u sporovima među vlasima,* ***navode se srpski (srpskohrvatski) iskazi, jer su vinovnici tako govorili*** (podebljao M. P.). *Na nadgrobnim spomenicima*

Vlaha između više država i društava, od 14. st., što ipak otežava međusobnu komunikaciju istih), preko činjenice da su Vlasi u nemanjićku Srbiju od 12. st. već ušli kao bilingvalni element, što je svakako olakšalo njihovu daljnju jezičnu asimilaciju u slavenskom okruženju, pa do okolnosti da su kao izvana, tj. "odozgo" oblikovani razred populacije srednjovjekovnih društava bili lišeni onih institucionalnih oruđa koja bi im eventualno olakšala održavanje i samooblikovanje vlastitih "granica" prema drugima (o čemu je već bilo riječi u drugoj glavi ove disertacije). No ovdje ističem jedan od po meni ključnih, a u literaturi gotovo posve zanemarenih razloga (koji su u kombinaciji s gore spomenutim imali velike posljedice): nepostojanje onakvih prirodnih uvjeta za stočarenje kakvi su bili prisutni na jugoistoku i istoku Balkana. Na primjer u Tesaliji, Trakiji, okolini Soluna, ili pak u podnožju južnih Karpata u Donjem Podunavlju (Vlaška nizina), postojala su ogromna prostranstva na kojima je tijekom zimskih mjeseci bilo moguće okupiti i koncentrirati na stotine stočarskih družina bliže jednih drugima, te je kroz tih nekoliko mjeseci svake godine, za trajanja ispaša, kroz održavanje kontakata i razmjenu dobara na takvim prostorima Vlasima bilo bitno lakše graditi međusobne odnose, kreirati i održavati masovnije komunikacijske mreže, te oblikovati veće društvene entitete.[239] Periodično ponavljanje ovakvih aktivnosti svake godine, u doba zimskih ispaša tijekom više generacija, omogućavalo je da se prilikom tih godišnjih okupljanja redovno komunicira na njihovim govorima, pa tako i romanskim, kod onih Vlaha koji su ih i dalje koristili u kasnom srednjovjekovlju, zahvaljujući čemu su ti Vlasi mogli lakše očuvati govor/jezik. Na zapadnom Balkanu takvi veliki prostori i eko-sistemi su rijetkost, i nerealno je zamišljati skupine veće od možda koje tisuće ljudi na okupu u pojedinoj mikro-regiji

---

koji nisu javni dokumenat nego stvar intimne porodične istorije natpisi i poruke su na istom a ne na nekom romanskom jeziku (B. Hrabak, 'Diskusija', str. 159.). Iako se nekad javlja skepsa prema mogućnosti da se iz jezičnih ostataka poput imena može izvlačiti zaključke o nečijoj jezičnoj "pripadnosti", tj. "jezičnom stanju", neupitno je da se kroz sačuvani materijal, ako pokriva dug period i dovoljno je brojan (za Vlahe srednjovjekovne Srbije i kasnije Bosne, tj. dubrovačkog zaleđa jest), može mnogo saznati o tome kako je tko, i kojim jezikom govorio. Slična opažanja, samo za drugi prostor, donose: G. Ostrogorski, *Serska Oblast Posle Dušanove Smrti*, Beograd: Naučno delo, 1965., str. 42-56.; Vesna Jakić-Cestarić, 'Etnički odnosi u srednjevjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena', *Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 19* (1972), str. 99-170.; s napomenom da su navedeni autori skloni izjednačavati "etničko" i "lingvističko", što nije isto (jer jezik kojim netko priča ništa po automatizmu ne govori o tome kako se osjeća(o), ili pak o tome kojem je pravnom razredu populacije pripadao).

239 Vidi priloge 16 i 17. Vidi za Vlahe Tesaliji koji se prema Kekaumenu u 11. st. kreću od Tesalije ka "bugarskim planinama" i nazad: G. Ostrogorski, F. Barišić, *Vizantijski izvori*, str. 214-215. Vjerojatno se misli na planine današnje Makedonije, jer je otprilike tamo počinjala bizantska tema Bugarska. Vidi za sezonska gibanja stočara s planina u pograničnoj albansko-grčkoj zoni prema jonskom i egejskom priobalju u korisnom radu: Jovan F. Trifunoski, 'Moskopolje – Uništena Hrišćanska Varoš u Albaniji', u: J. R. Bojović, *Stanovništvo slovenskog porekla u Albaniji – Zbornik Radova*, 1991. Vidi o sezonskim kretanjima stočara po Balkanu, s reproduciranim mapama u kojima su ucrtani i smjerovi njihovih gibanja u proteklih nekoliko stoljeća, u: M. Luković, 'Sezonowe migracje pasterzy na Bałkanach: charakter, historia, transformacje', *Res Historica – Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej , 40* (2015), str. 74, 91. Smjerovi kretanja sezonskih stočara Balkana u prošlosti reproducirani su i na korisnoj mapi 'Transhumance ways of the Vlachs', koju vidi na: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/95/Transhumance_ways_of_the_Vlachs.jpeg, 10.3.2017.

tijekom zimskih ispaša. Tako npr. u dolini Zete, Popovu polju, Konavlima, u okolini Stona i na Pelješcu, u dolini Cetine, i donekle Neretve, te u mnogim drugim takvim manje ili više izdvojenim oblastima i nizinama uz obalu i u zaleđu srednjeistočnoga Jadrana, nije moguće zamišljati više od nekoliko stotina porodica, tj. maksimalno nekoliko tisuća ljudi da istodobno borave sa stokom u istoj prostornoj cjelini, jer su resursi koje su takvi krajevi nudili za stočarenje i zimske ispaše bili ograničeni. Pritom je jasno da što je manji broj govornika nekih jezika ili dijalekata, te što su rjeđe u kontaktu i na okupu, te što su manje i razdvojenije, tj. "razbijenije" i raspršenije grupe takvih ljudi, to će se lakše takve manje skupine utapati u većinski govor okoline, kao i u mreže odnosa i društvene strukture koje ih okružuju; a istovremeno će im se lakše moći nametnuti pravne i društveno-političke okvire unutar kojih će se smjeti kretati.[240] Uz političke okvire i prilike na zapadnim balkanskim prostorima, a koji nisu pogodovali značajnijem održanju jezične posebnosti vlaških skupina tamo gdje je takve posebnosti u početku bilo, upravo su okolnosti vezane za prirodno podneblje i "razlomljenost" prostora pogodnog za sezonsko stočarenje igrale bitnu ulogu u olakšanoj jezičnoj asimilaciji vlaških skupina.[241] Zato slavenizacije onog dijela Vlaha koji je po dolasku u šire zaleđe Dubrovnika još bio bilingvalan po mom sudu napreduje relativno brzo, i do konca Srednjeg vijeka ona je u najvećoj mjeri sprovedena.[242] Istovremeno, dio je Vlaha na jugu i jugoistoku

---

[240] Treba upamtiti da Vlaha na zapadnom dijelu Balkana nikad nije bilo onoliko mnogo kao dalje na istok ili jugoistok Balkana (dijelom i zbog toga što su tamo resursi bili veći, a prostor pogodniji za stočarenje, kao i stoga što je generalno demografija tih krajeva bila jača nego onih na zapad). Kada je pak broj Vlaha radikalno porastao i na ovom području, posebno tijekom 15. st., to je već bio specifičan kontekst u kojem je rast broja Vlaha bio primarno stvar promjene pravnog položaja, tj. prelaska iz jednog u drugi razred stanovništva, a kao posljedica osmanskih aktivnosti (o tome ću još ponešto govoriti kasnije, npr. u jedanaestoj glavi disertacije).

[241] Vidi usput o utjecaju terena na usitnjenost vlaških društava: B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 186, 194.; Isti, 'Diskusija', str. 150.

[242] Vidi za relativno ranu (već do 12. st.) bilingvalnost znatnog dijela Vlaha po Balkanu, te na kasniju jezičnu asimilaciju na zapadu istog: P. Skok, 'Češka knjiga o vlaškom pravu', str. 306-310. Slavenizaciju objašnjavaju i demonstriraju npr.: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 45-112.; Е. П. Наумов, 'Валканские Влахи и Формирование Древнесербской Народности', str. 18-61.; B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 192.; Š. Kulišić, 'Starije etničke formacije', str. 13. Vidi zanimljiva opažanja o stočarima na zapadu Balkana i njihovoj slavenizaciji vezano za prirodu terena: B. Hrabak, 'Vlasi starinci i doseljenici', str. 8. Na pretežnu slavofonost vlaških populacija po širem zaleđu Kotora, i posebno Dubrovnika u kasnom Srednjem vijeku, izuzev onomastike i jezičnih tragova koje sam spominjao, mislim da ukazuje i stanje ovdašnjih dijalekata, posebno novoštokavskih, u odnosu na staroštokavske i druge slavenske dijalekte koji su prisutni dalje na istok. Naime, balkanski slavenski i neslavenski jezici koji su od Srednjeg vijeka, pa i u stoljećima Novog vijeka, bili u bliskom kontaktu (a kojih je dobar dio govornika generacijama prakticirao bilingvizam), dijele puno sličnosti u gramatici, fonologiji, sintaksi i tipologiji. Zbog tih se zajedničkih osobina ovih jezika nekad govori o "balkanskom jezičnom savezu" (*Balkan sprachbund*), čije područje obuhvaća krajnji jug i jugoistok Srbije, dobar dio Bugarske, Makedoniju, i dijelove Grčke i Albanije. Tako staroštokavski južno-srpski (prizrensko-timočki) govor, makedonski, i bugarski, spadaju u slavenske jezike koji su dio *Balkan sprachbund*-a. Sjeverno i zapadno od te zone, tj. po većem dijelu zapadnog Balkana navedenih osobina nema (s izvjesnim izuzetkom zetskog govora s jugoistoka Crne Gore i sjeverozapada Albanije koji se računa u staroštokavske govore, i specifičan je radi tragova koji svjedoče o jakim srpsko-albanskim jezičnim dodirima koji počinju od kasnog Srednjeg vijeka, i manifestiraju se kroz višegeneracijski bilingvizam dijela tamošnjeg stanovništva, napose uz obale Skadarskog jezera). Vidi za "Balkan sprachbund": Zbigniew Gołąb, '*Balkanisms* in the South Slavic Languages', *The Slavic and East European Journal, Vol. 6, No. 2*, (1962), str. 138-142.; P. Ivić, 'Balkan Slavic migrations in the light of South Slavic dialectology', str. 66-

Balkana, te u donjem Podunavlju, među ostalim (ne i jedino) upravo zbog prirode terena uspio održati svoje romanske govore stoljećima, a dio njihovih potomaka sve do danas.[243]

3. "Sloboda", "pokretnost" i "teritorijalizacija" srednjovjekovnih Vlaha

U kontekstu rasprave o Vlasima u Srednjem vijeku nekad se javlja ideja o velikoj "pokretnosti", "neuhvatljivosti", i "slobodi" vlaških populacija, za koji valja primjetiti da je neodrživa. Vlasi nisu bili samostalan i slobodan element srednjovjekovnih društava, niti su mogli tek tako "tumarati" planinama.[244] Utjecaj je državnih vlasti i upravnih organa Crkve (u

---

86., Isti, *O Jeziku Nekadašnjem i Sadašnjem*, str. 179-206.; Olga Mišeska Tomić, *Balkan Sprachbund Morpho-syntactic Features*, Springer, 2006., str. 1-33.; V. A. Friedman, 'Balkans as a Linguistic Area', u: Keith Brown (ur.), *Encyclopedia of Language & Linguistics, volume 1,* Boston: Elsevier, 2006., str. 657-672.; R. Matasović, *Jezična Raznolikost Svijeta*, Zagreb: Algoritam, 2011., str. 142. Vidi za oblikovanje južnih slavenskih dijalekata, pa tako i staro- i novoštokavskih govora, u: Stjepan Pavičić, *Podrijetlo Hrvatskih i Srpskih Naselja i Govora u Slavoniji*, Zagreb: JAZU, 1953., str. 7-32.; P. Ivić, 'Pregled istorije srpskog jezika', str. 5-305.; Isti, *Dijalektologija Srpskohrvatskog Jezika*, str. 35-67, 140-142, 161, 167-168., 207-210.; R. Matasović, *Poredbenopovijesna gramatika*, str. 35, 311.; Georg Holzer, *Glasovni Razvoja Hrvatskoga Jezika*, Zagreb: IHJJ, 2011., str. 15-39.; Adnan Čirgić, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Podgorica: ICJK-Matica crnogorska, 2011., str. 51-88.; Iva Lukežić, *Zajednička povijest hrvatskih narječja, Vol I: Fonologija*, Zagreb: HSN, 2012., str. 80-81, 143-173, 225-251, 262-270, 277, 282-284, 287.; Ista, *Zajednička povijest hrvatskih narječja, Vol II: Morfologija*, Zagreb: HSN, 2015., str. 80-81, 151, 266, 284. Mislim da sve iznad spominjano osnažuje shvaćanje kako u zaleđu srednjeistočnog Jadrana nema većih stranih jezičnih utjecaja u kasnom Srednjem vijeku i kroz rani Novi vijek, tj. da su Vlasi koji tu obitavaju od 13. st. nadalje bili uglavnom dobro uklopljeni u slavenski jezični sustav. U protivnom bi se, s obzirom na njihovu brojnost (u kasnom 15. st. Vlasi čine trećinu stanovništva na potezu od Polimlja do Poneretavlja, pa i šire), navodni neslavenski jezik većine Vlaha morao manifestirati na ovdašnjim, npr. novoštokavskim govorima, onako kako se manifestira na susjednim istočnim, staroštokavskim.

[243] Vidi za Vlahe, napose one južnobalkanske: Tom Winnifrith, *The Vlachs: The History of a Balkan people*, London: Duckworth, 1987. Za podunavsku Vlašku vidi u: I. Vasary, *Cumans and Tatars*, str. 13-53, 134-165.

[244] Oni nisu "slobodni" ljudi koji biraju profesiju i mjesto boravka, i primjetivši priliku za zaradu odlučuju seliti se u zaleđe primorskih gradova: Kotora, Dubrovnika, itd. Kao podložno stanovništva oni se ne naseljavaju kako ih je volja, i ne gibaju po brdima za svojim stadima u nekom romantičnom svijetu stočarsko-brđanske "slobode". Vidi primjere iz Hilandarske povelje i Dušanova Zakonika koji to jasno pokazuju: S. Šarkić, 'Pravni položaj Vlaha i Otroka', str. 41-42. O Vlasima u državi Kotromanića Babić kaže da su *...vlasi-stočari... kao i zavisni seljaci zemljoradnici, bili potčinjeni nekom feudalnom gospodaru, bilo vladaru, bilo pojedinim feudalcima, mahom iz reda velmožda, uvijek kao njihovi 'ljudi' i da su, prema tome, bili obavezni na izvjesna davanja, službe uslužnosti u korist svoga gospodara* (A. Babić, 'Društvo srednjovjekovne bosanske države', str. 39.). Slično vrijedi i za državu Nemanjića, gdje su Vlasi kao element koji je katkad korišten i u vojne svrhe i za kolonizaciju imali više privilegija ili "sloboda" od običnog seljaštva, ali "slobode" treba shvaćati uvjetno, jer u Srednjem vijeku one ne postoje na način kako ih se danas shvaća, a odnosi su među ljudima prožeti raznim obavezama i uslugama koje jedni drugima duguju (podanik vladaru, i vladar podaniku). Vidi ponešto u: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 97-108. Zato ne treba zamišljati Vlahe kao "slobodnjake", malte ne nevezane i neuklopljene u mreže društveno-političkih odnosa. Iz sačuvanih se izvora, bar što se tiče 13. i 14. st. za šire zaleđe Kotora i Dubrovnika, vidi da su Vlasi obično bili nečiji ljudi ("homines"). Vrijedna opažanja o kategoriji "slobode" u to doba, te o "bivanju nečijim čovjekom", donosi: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, 88-98.; a šire razmatranje je na str. 86-101. Vidi opažanja o "slobodi" kod Vlaha Krajišnika u 16. st.: Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik – Rana krajiška društva, Tom. I.*, Zagreb: Naprijed, 1997., str. 17-18.; iz kojih se vidi da je ta "sloboda" prilično limitirana. Pritom su Vlasi u kasnom 15. i 16. st. bili daleko autonomniji društveni razred nego ikad ranije, jer su od sredine 15. st. imali naglašeniju vojnu i kolonizacijsku funkciju nego kroz veći dio Srednjeg vijeka po zapadu Balkana. Zato "slobode" Vlaha u nemanjićkoj državi, i donekle Kotromanićkoj, tj.

slučaju crkvenih posjeda) u periodu 12. do 14. st. bio toliki da su čak određivali tko rukovodi, i s kojom titulom manjim i/ili većim skupinama Vlaha.[245] Hrabak primjećuje govoreći o "pokretnosti" Vlaha, da *...kad su stvorene prve južnoslovenske države,* Vlasi su se mogli ... *kretati u okviru nastalih država, brinući se da obezbede letnju i zimsku ispašu. Takvim ograničenim kretanjem nastala je transumanca, sezonsko kretanje stoke, tj. bisesilno stočarstvo, sa dva rejona pašnjaka i staništa.*[246] *Takvo kretanje je obezbedio katun, koji napre nije bio letnje stočarsko naselje, nego organizacija udruženih porodica ... koja je obezbeđivala letnje i zimsko napasanje stoke. Sa katunima stočari će ostati nekoliko stoleća, da bi vremenom dobili ograničeni atar, obično uz zimsko stanište, i tako se pretvarali u sesilne stočare sa samo jednim mestom boravka.*[247] Potom dodaje: *U vezi s tim u našoj nauci postoji jedno sasvim slobodno manipulisanje s nekom navodnom činjenicom da su planine u domaćim feudalnim državama bile slobodne. Planine nisu bile slobodne čak ni za vreme osmanlijske vladavine, gde bi paušalno plaćanje travarine moglo pružati šanse za takva gledišta.*[248] Zato se "slobodna i nesputana" gibanja Vlaha (ili bilo kog drugog) ne mogu zamišljati u prošlosti, jer oni nisu "šetali" po balkanskim planinama kao na proputovanju ili turističkom obilasku, već su bili vezani raznim sponama s pojedinim područjima i njihovim vlastima, a imali su jasno definirane zone kretanja sa stokom, obično u okviru pojedinih posjeda, kao i izvjesna prava i obaveze, poput svih drugih razreda stanovništva u društvima

kroz 13. i dobar dio 14. st. ne treba izjednačavati sa stanjem iz dijela 15. st. i kasnije, jer u ono ranije doba vlaške "slobode" osjetno su limitiranije i kontekstualnije (i ovise o kategoriji Vlaha (ima ih više), o vrsti gospodara (vlastela, država, ili Crkva), političkim okolnostima i položaju prostora u kojem se obitava, o prirodi terena, itd.).

245 Vidi o upravnim strukturama koje je Vlasima određivala država, važne radove: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 97-108.; M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 43-75. Prakse oblikovanja vlaških društava "odozgo" primjećuju se od najranijega razdoblja u Bizantu: M. Antonović, 'Vlasi u grčkim oblastima Dušanovog Carstva', str. 23-35. Uz brojne indirektne potvrde da su katuni i uopće stočarske družine mogle biti oblikovane i preoblikovane od strane vlasti sukladno potrebama, postoje i nedvosmislene i izravne potvrde za to. Zgodan primjer te prakse je slučaj đuraševskih katuna s Dečanskog metoha, iz 14. st.: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 64.; na što ću se vratiti u sedmoj glavu, u drugom poglavlju.

246 *Sesilnost* bi značila smještenost na jednom mjestu, tj. vezanost za neki mikroprostor, u odnosu na *bisesilnost*, u smislu pokretnijeg ("polusjedilačkog), tj. tek dijelom za neko mjesto vezanog stanovništva. Unatoč dojmu koji bi se mogao steći iz citata, nikad nije postojalo "neograničeno" kretanje Vlaha ili bilo kojih stočara po Balkanu, niti za to postoje dokazi. Vidi u tom kontekstu korisna i sažeta opažanja o transhumanci na bizantskom prostoru u prošlosti: J. Lefort, 'The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries', str. 265-266.

247 B. Hrabak, 'Vlasi starinci i doseljenici', str. 8.

248 B. Hrabak, 'Diskusija', str. 150. Vrijedi dodati i sljedeće: *Razlika između transhumance i svakog nomadizma ... je u tome što nomadi nemaju utvrđeno i rezervisano kretanje i boravišta, dok kod transhumance se tačno zna gde se provodi zima, gde leto, i na koje padine katun može računati* (B. Hrabak, 'Transhumanca u Hercegovini (XIV-XVIII vek)', u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II,* str. 40.). Kod Vlaha je bila riječ o stočarenju koje je: ... *stalno i zakonito, sasvim sistematizovano ima dva odvojena, poznata, priznata i sigurna rejona, na kojima određena grupa napasa stoku* (B. Hrabak, 'Diskusija', str. 149-150.). Autor dodaje da nomadizma nije moglo biti u kasnom Srednjem vijeku jer planine imaju gospodare: vladara, Crkvu, i oblasnu vlastelu (B. Hrabak, 'Transhumanca u Hercegovini', str. 41.). "Nomadizam" i "nasumična gibanja" stočara u ranim periodima Srednjeg vijeka ne potvrđuju ni istraživanja sezonskog stočarenja u srednjovjekovnom Bizantu: J. Lefort, 'The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries', str. 265-266.

Srednjeg vijeka.[249] No osim utjecaja vlasti i državnih struktura, postojale su i obične, svakodnevne stvari, tj. okolnosti, poput prirode terena, i činjenice da su postojali i drugi ljudi, bilo stočari, bilo ratari koji su živjeli na nekom širem području, i čije je interese valjalo uvažavati kako bi se omogućio koliko-toliko održiv suživot. Zato i ne čudi što se obično na kretanja sa stokom stoljećima odlazilo relativno jasno utvrđenim putevima, i obično se znalo kome što "pripada" kao prostor za ispašu.[250] Uz društveno-političke elemente, "slobodu" gibanja u velikoj mjeri određivao je i geomorfološki element i struktura tla, o čemu sam već govorio, a isto tako i demografija, jer tamo gdje je "gužva" bila veća a resursa manje, prisila je okoline, tj. nekakav red i zakonitost po inerciji morala dolaziti do izražaja. Načelno govoreći, za srednjovjekovni period na prostoru uz srednjeistočni Jadran valja misliti u terminima relativno predvidivih stočarskih gibanja, s makar ugrubo definiranim i ocrtanim zonama kretanja (bar u doba relativne političke stabilnosti na nekom području, kad nije bilo migracija i zbjegova). To bi vrijedilo i za doseljenike u neke krajeve – npr. stočare koji dolaze iz jedne zemlje u drugu, i iz neke regije u drugu – koji bi po inerciji ubrzo morali prihvatiti uhodane obrasce ranijih stočarskih gibanja, jer je prirodni ambijent nalagao da mu se čovjek *mora* prilagoditi.

Da se pozabavim malo "teritorijalizacijom", kao konceptom kojim se nastoji označiti proces trajnog naseljavanja Vlaha na neki mikro-prostor, tj. njihovog vezivanja za stalna naselja. Polazište za takvo shvaćanje je spomenuta iluzija da su nekad Vlasi "slobodno" šetali po Balkanu, da bi postupno bili ograničavani u tome stvaranjem državnih granica, i napokon bi u kasnom Srednjem vijeku bili temeljito "teritorijalizirani" postupnim vezivanjem za sela u nizinskim predjelima, umnogome napustivši sezonsko stočarenje.[251] Đurđev je mislio da

---

249 S. Šarkić, 'Pravni položaj Vlaha i Otroka', str. 41-42. Vidi još: Ivan Beuc, *Povijest Institucija Državne Vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije: Pravnopovijesne Studije*, Zagreb: Pravni Fakultet, 1985., str. 128-129, 151-152.; Isti, *Povijest Država i Prava na Području SFRJ*, Zagreb: Pravni Fakultet – Narodne Novine, 1989., str. 253-254. Vidi i korisne zbornike: V. Čubrilović, *Običajno pravo i samouprave*, 1974.; Isti, *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava*, 1976. Obaveze Vlaha i Arbanasa na Svetostefanskom (Banjskom), Dečanskom i Arhanđelovskom vlastelinstvu nabraja: R. Ivanović, 'Katunska naselja', str. 399-411. Vidi za obaveze stanovništva na vlastelinstvu Dečana, u: R. Ivanović, 'Dečansko vlastelinstvo, istorisko-geografska obrada', *Istoriski časopis, IV* (1954), str. 173-226.; posebno na str. 207-219. Još za obaveze i dužnosti Vlaha vidi u: V. Aleksić, 'Medieval Vlach soldiers', str. 110.

250 Hamid Hadžibegić, 'Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša', *Prilozi za Orijentalnu Filologiju, 8-9* (1958-1959), str. 95.; M. Marković, *Stočarska Kretanja*, str. 28, 41-42, 49, 106-115. Kako Hrabak kaže za prostor današnje Hercegovine, tamošnja su se zimska ispasišta (zimska staništa) stočara u Srednjem vijeku *tek neznatno pomerala tokom stoleća ...* (B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 186.). Ovo ukazuje na relativnu stalnost njihova smještaja i naselja, kao i na urednu i predvidivu praksu upotrebe ispaša.

251 Besmisleno je vjerovati da bi se svi stočari sezonski pomicali sa stokom vječno, samo kad bi im to bilo omogućeno, i kad ih vanjski faktori ne bi sprečavali: *...it is well to keep in mind that for pastoralists the movements strictly related to animal production (as against those made for political reasons or to utilize non-pastoral resources) are to be seen more as arduous necessities that strain the animals and belabor their owners than as the romantic treks of aimless wandering of hardy individualists* (Dan R. Aronson, 'Must Nomads Settle?

"teritorijalizacija" katuna, tj. katunske organizacije počiva na *postepenom prelasku stočara na pretežno ratarsku proizvodnju*;[252] dok je Desanka Kovačević objašnjavala "teritorijalizaciju" drugačije: *...radi se o prelasku na djelimičnu ili punu sesilnost, o vezivanju katuna za stalno naseljena sela koja pripadaju njima i sa kojima katuni čine jednu teritoriju.*[253] Ni potonje rezoniranje nije posve točno, iako je realnije utoliko što vezanost za neki prostor ne znači automatski bavljenje (jedino) zemljoradnjom;[254] premda ni pokretljivost stanovništva zbog odlazaka na udaljenije ispaše *ne znači* odsutstvo ratarstva.[255]

Priča o "teritorijalizaciji", tj. povećavanju sesilnosti Vlaha (stalne naseljenosti na nekom mikroprostoru) koja bi otpočela tek od kasnog Srednjeg vijeka obično se gradi na podacima koji potječu iz prve polovine 14. st. pa nadalje. Treba upozoriti da je jedan od glavnih razloga zašto je trend "sve jačeg" vezivanja za mikrosredine i "trajnijeg naseljavanja" Vlaha u neka naselja sve vidljiviji – od ranog 14. st. u poveljama, i sredine 14. st. u dubrovačkim ispravama – naprosto taj što otada dolazi do enormnog porasta izvorne građe i njene detaljnosti. Ali nikako ne treba dvojiti da je svega ovog bilo i ranije, i kako tzv. teritorijalizacija *nikada ne počinje* jer zapravo *nikada ni ne prestaje*; što potvrđuju i izvori koji nerijetko ukazuju na postojanje stočarskih družina koje su u različitoj mjeri vezane za neke mikro-prostore, tj. na različitim su razinama integriranosti s okolnim društvenim strukturama.[256]

Some Notes Toward Policy on the Future of Pastoralism', u: Philip Carl Salzman (ur.), *When Nomads Settle: Process of Sedentarization As Adaptation and Response*, New York: Praeger Publishers, 1980., str. 176.).

[252] B. Đurđev, 'Teritorijalizacija katunske organizacije', str. 152.

[253] D. Kovačević-Kojić, 'Privredni Razvoj', str. 140. Nesumnjivo postoji čitav niz faktora koji su utjecali na ponašanje sezonskih stočara, i njihovo trajno vezivanje za neko mjesto u kojem bi provodili veći dio godine, ali već sama činjenica naseljavanja na neki prostor, u neku regiju, predstavlja početak vezivanja za prostor, i zato je koncept "teritorijalizacije" dubiozan jer ne postoje "neteritorijalizirani" Vlasi. B. Hrabak je bio svjestan toga pa je "teritorijalizaciju" zvao *takozvanom*, primjećujući da se kod sezonskih pokreta sa stokom, tj. kod transhumance *...tačno zna gde se provodi zima, gde leto, i na koje padine katun može računati ... Za vreme tzv. teritorijalizacije ... zimsko boravište kao glavno u poretku transhumance, postaje kraj gde se obrazuje stalno naselje, te od katuna nastaje selo. Zbog transhumance koja nije ukinuta teritorijalizacijom, katun ostaje i dalje u funkciji* (B. Hrabak, 'Transhumanca u Hercegovini', str. 40-41.).

[254] Trajno naseljavanje Vlaha ne znači automatski prelazak sa stočarenja na zemljoradnju (ne potpunu) *...jer su se i sesilni* [trajno naseljeni u neko mjesto – op. M. P.] *vlasi bavili stočarstvom tamo gdje je bilo uslova za tzv. alpijsko stočarstvo...* (B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 185.).

[255] B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 185-186. Vidi primjere gdje se stočarske populacije bave i ratarskim poslovima kad im okolnosti to pružaju, čak i u planinskim katunima: J. Trifunoski, 'Geografske karakteristike', str. 31, 37.; M. Marković, *Stočarska kretanja*, str. 36, 40, 97-98, 107, 137, 173.; Frank Hole, 'Pastoral Mobility as an Adaptation', str. 263. Niti kriterij mobilnosti nije dobro izabran jer nije jedno stočarska populacija ta koja je mobilna. Postojala je mobilnost i kod ranih Slavena, pa i u kontekstu pokretne poljoprivrede/ratarstva: F. Curta, *The Making of the Slavs*, str. 277, 308, 317, 337. Vidi o pokretnoj (mobilnoj) zemljoradnji kod istočnih Slavena sve do 19. st.: A. M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, str. 19. Vidi o priličnoj pokretnosti zemljoradnika, i uopće seljaštva: M. S. Filipović, 'Diskusija', *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, str. 39-40.

[256] *Proces teritorijalizacije katuna u nekadašnjoj srednjoj i istočnoj Hercegovini ... nikad nije ni prestajao, jer su ... vlasi u vekovnom razvitku stalno postajali bisesilni (sa kudikamo većim značajem zimskih staništa, gde se tek ceo katun mogao naći na okupu) a potom su silazili u župe. Zatim se iz manje-više sesilne mase, zbog ekonomskih ili političkih razloga, ponovo izdizao rod kao primarna socijalna osnova, te ponovo pretvarao u*

Zato umjesto zamišljanja "linearnog" toka društveno-povijesnih procesa, pa shodno tome i takvog razvoja društvenih odnosa – gdje bi se razvoj odvijao od imaginarnog "nomadizma" do postupnog "vezivanja" Vlaha za sela i posjede, te postupni prekid stočarenja – treba zamišljati donekle *ciklični razvoj* društvenosti s *paralelnim postojanjem* više "modela" ponašanja, što je moralo ovisiti o okolnostima. Upravo bi po "modelu" povremenog nastajanja i nestajanja, tj. jačanja i slabljenja "pokretnosti" stočara kroz period od više stoljeća, trebalo zamišljati procese, kako na području dubrovačkog zaleđa, tako i unutrašnjosti nemanjićke Srbije, tj. kasnije i Bosne, a potom i Hrvatske. Ono oko čega nema dvojbe, jest da je "trajnije" vezivanje za neki prostor počinjalo samom pojavom Vlaha na tom prostoru.[257] Pritom je u isto vrijeme moglo biti kako jače, tako i nešto slabije za pojedini mikro-prostor vezanih stočara, tj. manje ili više pokretnih stočarskih grupica (pokretnih u smislu trajanja njihovih gibanja sa stokom na ispaše, kao i duljine boravka po sezonskim ispašama), ali samo trajno naseljavanje i vezivanje Vlaha za neko područje i naselja nije bilo karakteristično tek za 14. i 15. st., kako se nekad misli,[258] već je to pojava koja se ovisno o specifičnim kontekstima pojedine skupine i sredine u kojoj je ova živjela, neupitno odvijala već u periodu ranog Srednjeg vijeka: u 11. st., zatim u 12./13. st., kao i u kasnijim stoljećima, te zapravo "teritorijalizacija" *nikad* nije prestajala.[259] Zaključno treba reći da je "teritorijaliziranost" Vlaha u izvjesnoj mjeri neupitna,

---

(novi) katun, tragao za letnjom ispašom i posle ciklusa od stoleća ili stoleća i po pretvarao u grupu katuna (B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 190.

[257] To potvrđuju i istraživanja Đurđice Petrović o Vlasima iz dubrovačkog zaleđa u kasnom 13. st.: *Na primeru Mataruga i Burmaza ukazano je da su postojale veze između službe koju su određene grupe obavljale i teritorijalizacije, čime se ponovo postavlja pitanje* ***sesilnosti*** *grupa albanskog i vlaškog porekla,* ***i to već od kraja XIII veka*** (podebljao M. P.) ... (Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 127.). Vezano za rano doba vlaške prisutnosti u dubrovačkom zaleđu, u 13. st., Hrabak primjećuje: *neki vlasi, naročito uticajniji u skupinama, mnogo su se upravo od toga vremena bavili prenošenjem robe iz Dubrovnika u Polimlje; neki (siromašniji) pripadnici skupina obezbeđivali su životnu egzistenciju zanatskim poslom (tkači, mačari, i drugi).* ***Kiridžiluk*** [transport robe – op. M. P.] ***je morao biti češći kod naseljenih nego kod pomičnih vlaha, jer su za davanje posla ponosnicima dubrovački poručioci usluga morali znati gde mogu naći ljude s kojima su stupali u poslovne odnose, pa i sporili se s njima*** (podebljao M. P.). *Stalnu naseljenost vlaha pokazivala bi, na sličan način, i predaja dubrovačke stoke na ispašu vlasima* (B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 185.). Opaska o potrebi da se zna gdje su smješteni poslovni partneri, tj. ponosnici, ne vrijedi tek za dubrovačke trgovce, već za svakog trgovca koji ne želi izgubiti svoj profit, radi čega mora znati s kime posluje i gdje toga nekog može locirati. Nema dvojbe da već u drugoj polovini 13. st., bez obzira govori li se o Vlasima dubrovačkog zaleđa, ili onima koji s posjeda Mileševe, Morače, i Studenice odlaze put Dubrovnika transportirati robu, mi imamo posla s Vlasima koji su "teritorijaliziran" (i nebitno je jesu li pritom oni bili jače ili slabije vezani za svoja stalna naselja, tj. jesu li kraće ili dulje vremena provodili u privremenim naseljima u doba sezone ispaša).

[258] Vidi u: D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 138-139.; Ista, 'Privredni Razvoj', str. 139-140.

[259] "Teritorijalizacija" ne isključuje sezonsko kretanje sa stokom, već podrazumijeva jasno određenu zonu u kojoj se ta kretanja odvijaju, kao i definiranu geografsku cjelnu unutar koje Vlasi provode veći dio vremena. Sezonska gibanja Vlaha sa stokom u brda bizantske teme Bugarske, i natrag u nizine Tesalije spominju se već u 11. st.: G. Ostrogorski, F. Barišić, *Vizantijski izvori*, str. 214-215. U slično doba vlaška sela po Tesaliji spominje i Ana Komnena: A. Comnena, *The Alexiad*, str. 90. Jasno je da su vlaška gibanja bila definirana i unaprijed zadana i u ranijim stoljećima, te da su postojala i nizinska naselja Vlaha, kao i "teritorijaliziranost" davno prije kasnog Srednjeg vijeka. Ako ne ranije, vlaška gibanja i prava na ispaše bila su propisana najkasnije do 10.-11. st.: J. Lefort, 'The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries', str. 265., fusnota 236. To potvrđuje ono što sam govorio kad sam naglasio da društvene procese ne treba zamišljati kao linearne, već prije ciklične. Zato je pojam

jer ne može biti govora o “neteritorijaliziranim” Vlasima (budući da nema Vlaha “lutalica” koje su bez mjesta boravka, ili makar jedne mikro-regije koje se drže). Isto je tako i “pokretnost” Vlaha relativan pojam, jer nema “nepokretnog” stočarenja u Srednjem vijeku (osim ako nije bila riječ o šačici domaćih životinja koje se mogu hraniti s minimalnim resursima bez napuštanja sela, ali tada i nije riječ o stočarima u pravom smislu). Intenzitet kretanja Vlaha po nekom terenu, duljina njihova boravka na ispašama svake godine, duljina njihova pokreta sa stokom da bi se do ispaša došlo, te broj naselja (stalnih i/ili privremenih) u kojima su Vlasi boravili baveći se svojim pastirskim poslom nerijetko su bili ovisni o okolnostima na terenu i lokalnim kontekstima – koji nisu svuda i uvijek bili isti[260] – ali ništa od toga nije mijenjalo temeljnu činjenicu da su Vlasi imali relativno definirane prostore po kojima su se kretali sa stokom, kao i jasno definirane odnose vezanosti za svoje gospodare.

4. Govori li (ne)upotreba pojma *katun* u poveljama što o administraciji države i organizaciji Vlaha?

Ono što je također interesantno kao istraživačko pitanje jest zbog čega se u najranijim srpskim izvorima o Vlasima ne spominju *katuni,* dok se *katunari* kao starješine katuna uopće ne spominju?[261] Povelje iz 12., i prve polovine i sredine 13. st., poput one Nemanjine za Hilandar, Stefanove za Žiču, te Uroševe za manastir u Stonu (sv. Bogorodica), te na Limu (sv. Petar) ne poznaju *katune* kao pojam.[262] Čak ni Milutinove povelje Hilandaru, s kraja 13. i početka 14. st., kojima kralj potvrđuje i proširuje posjede manastira, ne znaju *katune*, već se

“teritorijalizacija” slabo upotrebljiv za opisivanje ponašanja transhumantnih stočara, jer ovi nikad nisu bili “u stalnom pokretu” i bez mjesta boravka, pa da bi se trebali “teritorijalizirati”. Čim su se stočari doselili negdje i pojavili se na nekom prostoru, započeli su “vezivanje” za taj prostor, tj. “teritorijalizaciju”. Eventualno se može govoriti o stupnju “pokretnosti” stočarskih grupa, ali ne o “stalnoj” pokretnosti i “nevezanosti” za neki prostor, jer to je nezabilježeni fenomen, bar po srednjovjekovnom Balkanu.

260 Što se dubrovačkog zaleđa tiče, recimo iz centralne se Hercegovine dulje putovalo sa stokom, jer su brda koja su bila pogodna za ljetne ispaše bila udaljenija od nizinskih, tj. trajnijih staništa stočara, dok je na istoku Hercegovine i po zapadnoj Crnoj Gori sezonski pokret sa stokom bio kraći, jer tamo ima više pogodnih planina koje su vrlo blizu nizinskih naselja stočara. Slično je sa sjevernom Dalmacijom, iz koje se ljeti putovalo dulje do planina u dubljem zaleđu; dok je recimo na jugozapadu Srbije situacija bila sličnija onoj na istoku Hercegovine.

261 Što je slučaj s Dubrovnikom čiji spomenici ne spominju mnogo *katuna* u 13. st. Kasnije ih se javlja sve više, kao uostalom i Vlaha. Za *katunare* Dubrovčani znaju još u 13. st., a srpski ih izvori uopće ne poznaju kao pojam.

262 U slučaju Žičke povelje tu su navedeni knez i ostali Vlasi; u slučaju Limske i Stonske povelje nema kneza, već se samo pobrajaju crkveni Vlasi; a u slučaju prve Hilandarske povelje iz 12. st. samo se spominju vlaška “sudstva”. Inače, izgleda da je najraniji spomen pojma “katun” (*katounai*) sačuvan u korespondenciji s početka 12. st., koja je vođena između carigradskog patrijarha Nikole i bizantskog cara Aleksija I. Komnena, i vezana je za vlaške katune koji su negdje u to doba naseljeni na Atos (Svetu goru): Z. Mirdita, ‘Balkanski Vlasi’, str. 97.

samo navodi kneza Voihnu, i potom nabraja Vlahe po imenima (s porodicama).[263] Jedan od prvih sačuvanih spomena *katuna* u srpskim manastirskim poveljama je u hrisovulji kralja Stefana Uroša Milutina manastiru sv. Stefana u Banjskoj (iz 1314.-1316. godine), na sjeveru Kosova.[264] Interesantno da u nešto kasnijem dokumentu, hrisovulji kralja Milutina manastiru Gračanici (na istoku današnjeg Kosova) iz 1315.-1321. godine, opet nema spomena *katuna*.[265] Tek od Dečanskih hrisovulja ponovo će se javljati *katuni*.[266] Je li spomen *katuna* u srpskim izvorima prisutan tek od 14. st. zato što Vlasi nisu bili organizirani u katune u dijelovima Srbije u 12. i 13. st., ili je u pitanju što drugo? Je li u pitanju nemar pisara i donatora (vladara) koji daruje Vlahe, ili procjena da su podaci o katunima nebitni: npr. možda je riječ o tome da su same katune kao "mjeru" za klasificiranje Vlaha, ili kao fiskalnu jedinicu državni i crkveni organi počeli percipirati kao relevantne tek kasnije? Ili je možda stvar u tome da se u to doba još uvijek taj naziv nije ustalio kao generički pojam za stočarske nastambe, ali i stočarske društvene jedinice, pa se zato *katuni* ne javljaju često?[267] Od Milutinova doba i ozbiljnijeg širenja srpske države prema današnjoj centralnoj Makedoniji, tj. prema Bizantu (od '80.-tih godina 13. st.), preciznije od ranog 14. st. pojavljuje se u srpskim ispravama terminologija koja je u tim krajevima bila učestalija, poput *ćelator* (za jedan od slojeva Vlaha) i *primićur* za katunske starješine.[268] No "bizantska" veza ne može se prihvatiti u slučaju pojma *katun*, jer iako sačuvani srpski izvori ne spominju taj naziv prije ranog 14. st., dubrovački izvori koji su bili pod utjecajem srpskih kancelarijskih praksi poznaju *katune* već od '70.-ih godina 13. st.;[269] stoga nema dvojbe da su i Srbi morali znati za *katune* ranije, budući da su Vlasi koji

[263] Jedna Hilandarska povelja je iz ugrubo 1282. godine: V. Mošin *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 278-280. Druga povelja je izvorno napisana 1303-1304., ali sačuvana je samo kopija, svakako iz 14. st. (negdje nakon 1330. godine), koja daleko detaljnija: V. Mošin *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 366-389.

[264] V. Mošin *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 457-469. Vidi još: R. Ivanović, 'Katunska naselja', str. 400.; Milica Grković, 'Osnivačka hrisovulja manastira Banjske', *Zbornik Matice Srpske Za Filologiju i Lingvistiku, L* (2007), str. 175-179.

[265] Spominju se samo imena pojedinih vlaških grupa (V. Mošin *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 502.).

[266] Vidi usput: R. Ivanović, 'Katunska naselja', str. 399-411.; Isti, 'Dečanski Katuni', *Istoriski Časopis – Organ Istoriskog Instituta SAN, Knj. III* (1951-1952), str. 257-264.; Isti, 'Dečansko vlastelinstvo', str. 173-226. Tu se obrađuje katune tri značajna vlastelinstva: Svetostefanskog vlastelinstva (1313-1318) kralja Milutina, Dečanskog vlastelinstva (1327-1335) kralja Stefana Dečanskog, i Arhanđelovskog vlastelinstva (1348-1352) cara Dušana.

[267] Misli se da je pojam *katun* učestaliji na centralnom Balkanu i južnije, dok je kako se ide prema zapadu nešto rijeđi (Nikola Zdanovski, 'Diskusija', u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, str. 41), iako je ovo po mom sudu noviji razvoj događaja, dok se u Srednjem vijeku taj pojam javlja i na zapadu Balkana često, što je jasno iz notarskih spisa Dubrovnika, Zadra, itd. Jedino je pitanje je li to samo rezultat međukancelarijskih utjecaja, tj. širenja pojma *katun* iz jedne kancelarije u drugu, ili je u pitanju rezultat upotrebe pojma *katun* (kao generičkoga pojma za društvene jedinice, ali i naselja) među samim Vlasima, ili možda oboje?

[268] Nema ga u izvorima iz 12. i 13. st., već tek od ranog 14. st. i "upijanja" bizantskih kancelarijskih utjecaja i naziva: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 84.; M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 58. Izraz *primićur* se javlja u dubrovačkim ispravama od ranog 15. st.: M. Dinić, *Srpske zemlje*, str. 319.

[269] Najstariji poznati katuni su *Ladonich* i *Jaloue*. Ladonić zabilježen je 12. 10. 1278.: K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 197.; a Jalove 18. 8. 1283.: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301*., str. 110-111.; J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. II*, 1984., str. 284. Na to se vraćam u sedmoj glavi rada.

dolaze na zapadne obode srpske države, u Travuniju i istočne dijelove Huma dolazili iz unutrašnjosti Srbije.

Povrh toga, može se dodati i razumnu pretpostavku da iz perspektive srpskih vlasti u 12. i 13. st., imajući na umu relativnu nerazvijenost upravnoga aparata, takve niže razine organizacije Vlaha poput *katuna* nisu smatrane relevantnima za spomenuti. To se mijenja od posljednjih desetljeća 13. kad je očito i aparatura države i crkvenih vlasti postala minucioznija, a isprave postaju osjetno detaljnije po sadržaju.[270] Zahvaljući tome povelje ne donose tek više podataka u smislu pojmova i terminologije, već se njihovom većom informativnošću dobijaju podaci iz kojih je jasno do koje se mjere država mogla uplitati u organizaciju vlaških skupina, njihovo "razrezivanje", "stapanje" i ustroj, čak i na katunskoj, tj. mikrodruštvenoj razini.[271] Utoliko je najrealnije objašnjenje nekih od iznad spomenutih problema to da pojačana birokratizacija i napredovanje u razvoju administrativnih organa obično dovode do naglašenijeg detaljiziranja i zapisivanja pojava za koje je birokracija zadužena. Istovremeno je razvojem različitih kancelarijskih praksi i povećanom nabavom pisarskoga materijala, kao i porastom broja pisara, logično očekivati više isprava, ali i više detalja u pojedinim ispravama.[272] Dovoljno je napraviti već i površnu komparaciju najranijih sačuvanih srpskih povelja s kraja 12. i prvih desetljeća, te sredine 13. st., s onima iz kasnog 13., te prve polovine i sredine 14. st., da se vidi izuzetan porast količine detalja i informacija. Riječ je o daleko većoj minucioznosti i brizi za detalje, svakako i kao rezultat pojačanog interesa vlasti da što više stvari zabilježi, i što uspješnije nadzire podanike. U tom smislu, pojavu pojma poput *katun* u srpskim izvorima iz 14. st. valjalo bi prije svega pripisati

[270] Dovoljno je usporediti Nemanjinu povelju Hilandaru s kraja 12. st., s onom Milutinovom poveljom od stotinjak godina kasnije, koja je mnogostruko detaljnija. Usporedi Nemanjinu (1198.) s Milutinovom poveljom (1282.): V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 67-70, 279. Vidi popis Vlaha s knezom Voihnom na čelu, u drugoj Milutinovoj povelji Hilandaru (1303.-1304.): Isto, str. 370-375.

[271] Vidi primjere spajanja i razdvajanja katuna, npr. po manastirskim vlastelinstvima, što pokazuje koliki je bio realni domet "autonomije" Vlaha u 13. i 14. st. u nemanjićkoj državi: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 45-112. O intervenciji državnih vlasti u organizaciju vlaških društava u Srbiji i Bosni, vidi i: D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 134.; M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 63-67. O položaju Vlaha u srednjovjekovnoj Hrvatskoj vidi sažeto u: N. Klaić, 'Položaj Vlaha u XIV i XV stoljeću', str. 107-111. Vidi o uklapanju starješina Vlaha u strukture vlasti na prostoru Huma i Travunije, tj. kasnije Hercegovine u periodu 14. i posebno15. st.: Đ. Tošić, 'Prilog Proučavanju 'Donjih Vlaha' u Istočnoj Hercegovini', *Zbornik za Istoriju Bosne i Hercegovine, 4* (2004), str. 81-132.; E. Kurtović, 'Seniori Hercegovačkih Vlaha', u: I. Lučić, *Hum i Hercegovina Kroz Povijest*, str. 647-695.

[272] Odličnu studiju koja se dotiče i ovakve problematike napravio je za anglo-normansku Englesku ugledni britanski medijevist Michael Clanchy: M. Clanchy, *From Memory to Written Record*, 2013. Vidi o usponu literarnog mentaliteta, administrativne i birokratske kulture, tj. kulture pisanja i zapisivanja n na zapadu Balkana u srednjovjekovlju: Đ. Bubalo, *Pragmatic Literacy in Medieval Serbia*, 2014. Taj problem u širem, europskom kontekstu, obrađuju brojne vrijedne publikacije izdavačke kuće "Brepols", iz serije *Utrecht Studies in Medieval Literacy (USML).*

pojačanome razvoju administrativnoga aparata države, i fokusu na detalje za kakve ranije u dokumentima nije bilo mjesta.

Inače, hrisovulje, tj. povelje za neke od najpoznatijih manastira iz 14. st. spominju Vlahe (nekad i Arbanase) kod kojih se javljaju *katuni*, i onekod kojih se ne javljaju. Spominju se i sela *s međama*, potom katuni *s međama*, potom planine *s međama*, Vlasi *s međama* bez spomena *katuna*); i to na više manastirskih vlastelinstava po unutrašnjosti Srbije u ranom 14. st., i pri njegovoj sredini.[273] Utoliko je zanimljivo pitanje je jesu li vlaške skupine koje su pobrojane bez katuna također bile *katuni* ili ne, te je li možda kod tih Vlaha (kao i kod nekih ranijih u poveljama, kod kojih se ne javljaju katuni: hilandarskih, žičkih, stonskih/limskih Vlaha) u pitanju jači stupanj "teritorijaliziranosti", a radi čega nisu pobrajani po katunima?[274] Ako mnogi Vlasi u poveljama nisu navedeni u *katunima*, već *s međama*, jesu li to bili "pravi" katuni, ili već sela Vlaha, te koja je uopće razlika između te dvije pojave? Može se reći da je bilo skupina koje su bile na različitim razinama (ne)pokretnosti, tj. "teritorijaliziranosti", ovisno o tome koliko su dugo živjele na nekom prostoru, kolikim su stočnim fondom raspolagali, kakve su resurse imali na raspolaganju za ispaše, ali i kakvim su obavezama bili opterećeni. Izvjesno je također da se u velikom broju slučajeva (vezano za povelje koje sam iznad spominjao, ali i za dubrovačke izvore) *katun* u smislu funkcije zaista umnogome može izjednačiti sa *selom* (u smislu trajnih naselja).[275] Naime, ako su *katuni* bili stalna naselja i

---

[273] Hrisovulja za Dečane koju sam pregledao je "Dečanska hrisovulja u svitku (DH I)". Inače je sačuvano nekoliko hrisovulja vezanih za taj manastir, i nisu sve posve identične po sadržaju. Vidi sve dečanske hrisovulje u: Pavle Ivić, Milica Grković, *Dečanske Hrisovulje*, Novi Sad: Institut za lingvistiku, 1976. Vidi tekst povelje na koju se pozivam u: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, str. 96-97. Vidi povelju Gračanici (rano 14. st.): V. Mošin *et al., Zbornik Srednjovekovnih*, str. 502. Vidi povelju za vlastelinstvo manastira Svetih Arhangela kod Prizrena (sredina 14. st.): Siniša Mišić, Tatjana Subotin-Golubović, *Svetoarhanđelovska hrisovulja*, Beograd: Istorijski institut, 2003., str. 125, 131-133. Vidi za Banjsko vlastelinstvo: Snežana Božanić, 'Vlaško stanovništvo na posedima sv. Stefana u Banjskoj', *Rad Muzeja Vojvodine, 52* (2010), str. 167-177. Vidi za nestajanje katuna i povećanje sesilnosti stočara u 14. st.: Stojan Novaković, 'Selo', u: S. Ćirković (prir.), *Stojan Novaković: Narod i Zemlja u Staroj Srpskoj Državi*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2002., str. 31-35. Tako Filipović kroz postojanje sela čija su imena identična imenima katuna koji se spominju 14. st., pokazuje da većina katuna po posjedima Dečana, sv. Arhangela, i sv. Stefana u Banjskoj, koji se spominju u ispravama predstavljaju stalna naselja, dok su se tokom ljeta Vlasi *...rasturali po planinama gde bi našli paše za goveda i ovce i išli na razne poslove sa konjima* (M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija',str. 49.). Vidi korisnu studiju: Aleksandar Loma, *Toponimija Banjske Hrisovulje*, Beograd: SANU, 2013. Već se kroz veličinu pojedinih većih katuna vidi da su mnoge od tih zajednica bile čvršće vezane za pojedine mikrosredine (jer što je katun bio veći, to je pokretljivost bila manja).

[274] Jača vezanost Žičkih Vlaha za naselja naslućuje se već iz toga što su im brojne (ne sve) zimske i ljetne ispaše smještene dosta blizu, pa se nisu mnogo morali kretati da bi došli do istih: S. Novaković, 'Selo', str. 35.

[275] Temeljna je funkcija katuna kao organizacijske jedinice sezonskih stočara bila bavljenje stokom i stočnim proizvodima. Nakon pronalaska pogodnog prostora za smještaj, tj. nakon što bi negdje bili kolonizirani i smješteni oni bi dobili prostor za ispaše, tj. dozvole za korištenje istih. Bez obzira je li im stalnije naselje bilo smješteno duboko u nizini, ili nešto višim krajevima, Vlasi su na ljetne ispaše odlazili u *katune* (kako su nazivali ta naselja i nastambe) u više planinske predjele. Ti su katuni kao sezonska naselja stočara u brdima služili kao

boravišta za Vlahe tijekom većeg dijela godine, tad je izvjesno da fundamentalne razlike između *katuna* i *sela* nije bilo.[276]

---

baza otkud se izvodilo ispaše sa stokom po okolnima proplancima, livadama, brdima, itd., a u toj se bazi živjelo i prerađivalo mliječne proizvode. Kad bi završila sezona ljetnih ispaša stočari bi se vraćali u stalnija naselja, na nižoj nadmorskoj visini (i tu bi se nerijetko bavili ponešto i zemljoradnjom). Katuni u planinama koji su služili za ljetne boravke sa stokom najčešće nisu bili "trajna naselja", već trajna naselja uglavnom bila u nešto nižim predjelima (ne nužno u nizinama). Pritom katun u brdima prvenstveno služi reguliranju ispaše i koordiniranju rada sa stokom, pa često nije imao odlike "klasičnog" sela, poput "atara", "pripadajućih" zemljišta, "međa" (jer izvorno nije bio zemljoradničko naselje, već "radna stanica" stočara), posebno ne dok se Vlaha nije namnožilo, i dok je prostora po planinskim predjelima bilo dovoljno za malobrojne populacije Vlaha na pojedinim posjedima. No i naselja u kojima bi Vlasi provodili veći dio godine, u nižim predjelima, etiketirana su najčešće kao *katuni,* bilo po unutrašnjosti Srbije, bilo po Hrvatskoj, npr. po zadarskom zaleđu kroz kasno 14. st. (na što se odmah ispod u ovoj fusnoti vraćam), ali i u dubrovačkom zaleđu od 13. st., jer se gotovo ne može naći isprava iz 13. i dobrog dijela 14. st. da netko vlaška naselja zove *selima,* iako su ta naselja, tj. katuni često smješteni u krajevima van planinskih zona, i nisu u pitanju "privremene" nastambe za organizaciju stočarske proizvodnje. Zato mislim da je u pravu bio Novaković kad je govorio da su *katunima* imenovana pastirska sela, ali da kroz najveći dio kasnog srednjovjekovlja u većini slučajeva nema bitnih razlika između katuna i sela u smislu temeljnih funkcija tih naselja u ruralnom kontekstu: S. Novaković, 'Selo', str. 33-35. Upravo je takav slučaj bio s katunima koji se spominju u poveljama manastira Dečana i Sv. Arhanđela, kao i manastira Banjske (sv. Stefan), a koji se mogu i danas pronaći. U pitanju su sela na jugu Srbije, tj. dobrim dijelom na današnjem Kosovu. Zato se uzima da su ti katuni u doba kad su zapisani uglavnom bili zimska i stalna naselja, te da nisu bili u visokim planinama, nego u nizini, a ljeti bi se Vlasi iz katuna upućivali u planine, i ispasali stoku: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 48-49.; R. Ivanović, 'Dečansko vlastelinstvo', str. 203-205. Veći dio izvora za Vlahe dubrovačkoga zaleđa čine isprave iz samog Dubrovnika, stoga valja računati sa svojevrsnom jednoobraznošću, jer kad su Dubrovčani usvojili pojam *katun* i ustalili ga kao generički naziv za vlaške skupine, tj. družine i naselja u zaleđu, taj su pojam koristili generacijama, ponekad ignorirajući fine nijanse društvene stvarnosti u zaleđu, koja je bila kompleksnija nego što to dubrovačke isprave daju naslutiti. Upravo je takav slučaj s pojmom *katun* u zadarskim notarskim ispravama od druge polovine 14. st. nadalje, gdje se taj naziv često koristio posve mimo konteksta, kao generička etiketa za sva vlaška naselja, tj. naselja u kojima borave, ili koja pod sobom drže Vlasi (N. Klaić, 'Položaj Vlaha u XIV i XV stoljeću', str. 109-110.).

276 To što su takvi katuni bili trajna naselja koja su funkcionirala kao sela (jer selo i jest ruralno naselje, nebitno je li u brdu ili nizini) ne znači da su Vlasi prestali stočariti po planinama, samim životom u pastirskim selima podno planina ili u ravnici; kao što ni trajni boravak u brdima ne znači da tamošnji katuni nisu bili sela. Vidi rad: M. Heneberg-Gušić, 'Etnografski prikaz Pive i Drobnjaka', str. 191-205.; iz kojeg se vidi koliko je varljiv pojam *katun.* Ima katuna koji su odavno postali stalna naselja u višim nadmorskim predjelima, tj. visinska sela, iako ih se i dalje zove *katunima,* makar postoje generacijama na tom mjestu. Pritom ta sela (*katuni*) stvaraju nove katune u još višim planinskim predjelima, a kako bi se tijekom ljetne sezone tamo držalo stoku dalje od "matičnih" sela (onih prvih *katuna*) da stoka ne bi jela usjeve (vidi spomenuti rad). Ovaj primjer iz nekadašnje Travunije pokazuje da *katun* može *istovremeno* označavati bar dve pojave, i to ne samo danas, već i u prošlosti: nešto što je posve identično "klasičnom" selu kao trajnom naselu sa svojim međama, posjedima, itd.; a istovremeno može biti i privremeno sezonsko naselje (utoliko i privremeno selo) koje služi za organizaciju ispaše i stočarsku proizvodnju ("pravi", tj. "izvorni" *katun,* koji označava "radnu jedinicu" stočara). U tom smislu je pojam *katun* stoljećima služio kao generički naziv za vlaška naselja, kako u očima njih samih, tako i njihovih susjeda (i to po inerciji i snazi tradicije, nerijetko bez obzira na to što se "zaista zbivalo" u katunima). *Stočari Vlasi i Arbanasi držali su i čuvali stoku po planinama, u letnjim pasištima, a zimi u stočarskim naseljima, stalnim katunima ili tamo gde su bili bolji klimatski uslovi i gde je bilo moguće spremiti i osigurati stočnu ishranu. Dok su stalna katunska naselja stočara ... na posedima sva tri vlastelinstva bila većinom zasebna, ali poneka i izmešana sa ratarskim naseljima, dotle su privremena letnja stočarska naselja bila odeljena od ratarskih i pravljena po planinama gde je bilo obilno ispaše za stoku. Otuda se u povelji navode letnja i zimska pasišta ...* (R. Ivanović, 'Katunska naselja', str. 403.). Vidi za katune na Banjskom vlastelinstvu i onom sv. Georgija kod Skopja, koji imaju i svoja sela, te za tamošnje Vlahe koji se bave i zemljoradničkim poslovima uz stočarenje: M. Blagojević, 'Zakon svetoga Simeona i svetoga Save', str. 150-151.

5. Okolnosti ekspanzije Vlaha po zapadu Balkana

Prije nego u sljedećoj glavi prijeđem na ptretresanje notarskih isprava, valja za kraj pobrojati faktore koji su utjecali ekspanziju vlaškog stanovništva u kasnom Srednjem vijeku. U ranijoj je prošlosti šumski fond bio na Balkanu osjetno veći, posebno u doba učestalih seoba, tj. pomicanja stanovništva uslijed nesigurnosti i ratova, tj. u doba neodržavanja krajolika kojemu je uzrok bio napose krah političkog sistema. To neodržavanje krajolika moglo je samo doprinjeti širenju šuma i "divljih", tj nekultiviranih prostora.[277] Ovo se počinje mijenjati tokom Srednjeg vijeka da bi se nastavilo i u Novi vijek. Šume se, posebno od razvijenog Srednjeg vijeka intenzivnije eksploatiraju po zaleđu srednjeistočnog Jadrana.[278] Tome su razlozi brojni: od brodogradnje, građevinarstva, i sl.,[279] pa do rudarstva, jer rude treba topiti, potrebno je graditi pogone za njiihovu preradu, a u tome je glavno gorivo drvo.[280] Istovremeno urbani život buja tijekom 13.-15. st., i grade se kuće, utvrde, itd.[281] Sve to zahtjeva drvenu građu, posebno u unutrašnjosti, ali i u gradićima u priobalju (gdje su sve do

[277] Primjer toga je poznata "Bugarska šuma" u široj zoni današnje Šumadije (koja je po velikim šumama i dobila ime) i toka Velike Morave, ugrubo od Beograda do Niša: Aleksandar Uzelac, 'Западните пътешественици в 'Deserta Bulgariae' преди Първия кръстоносен поход', *Списание Епохи, Том 25, Кн. 1* (2017), str. 196-202. ['Western Travelers in the 'Deserta Bulgariae' before the First Crusade, *The Journal Epohi, Vol. 25, Iss. 1* (2017), str. 196-202.]. Svakako vidi o tome i: Petar Matković, 'Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega vieka', *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knj. XLII* (1878), str. 62, 70, 76.

[278] Jelena Mrgić, 'Some considerations od woodland resource in the Medieval Serbia and Bosnia', *Beogradski Istorijski Glasnik, 1* (2010), str. 87-101.

[279] Vidi u: B. Hrabak, 'Arbanaško drvo u Dubrovniku', *Historijski zbornik, god. XXXVII/1* (1984), str. 61-86.; D. Dinić-Knežević, 'Trgovina drvetom u Dubrovniku u XIV v', *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XIV/1* (1971), str. 9-30. Rad Dušanke Dinić nažalost nisam uspio dobaviti, ali na osnovu Hrabakovih tvrdnji, izgleda da su Dubrovčani uglavnom za brodogradnju koristili arbanaško drvo, a dovlačili su čak trupce iz Senja. Je li razlog ne posebno primjetnoj eksploataciji drvne građe iz širega zaleđa bio u nedostatku drvne građe, tj. već od ranije prorijeđenim šumama, bar u zonama bliže gradu, ili možda naprosto u muci pri kopnenom transportu iz većih udaljenosti, ili pak u manjoj kvaliteti stabala, to mi nije poznato (moguće da spomenuti rad D. Dinić govori štogod o tome) – ali biti će da nedostatak drvne građe nije bio uzrok tome. Koliko mogu reći na osnovu podataka, objavljenih i neobjavljenih, iz 13. i dijela 14. st., ne bilježe se Vlasi da participiraju u transportu drvne građe. To se čini i logičnim jer veće mase drva, posebno za brodogradnju zahtjevaju riječni ili morski prijevoz, a to je lakše organizirati iz doline Neretve, i posebno rijeka Bojane i Drima, ili s prostora uz rijeke po današnjoj Albaniji koja je bila pogodnija za ovo, jer su, osim velike kvalitete i bogatstva šumskom građom, rijeke, posebno one centralne Albanije, koje teku od planina prema Jadranskom moru plovnije nego rijeke uz srednjeistočni Jadran, pa je pitanje trasporta moglo biti lakše riješeno. Vidi spomenuti Hrabakov rad za osnovne informacije.

[280] Tome svjedoče pojedine odredbe Dušanova Zakonika, sredinom 14. st., tako npr. i ona o propisima o sječi šuma i kontroli iste, posebno vezano za Sase i rudarstvo (u točci 123. pod nazivom "O Sasima"): *... a otsada unapred Sasin da ne seče, a što poseče, ono da ne obrađuje i ljude da ne smeta, samo da stoji pusta, da raste gora...* (N. Radojčić , *Zakonik Cara Stefana Dušana*, str. 123.). Vidi i: Skender Rizaj, 'Uloga Vlaha primićura u rudarstvu Kosova i Srbije u XV i XVI veku', *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 135-138. Vidi detaljno o srpskom i bosanskom rudarstvu: S. Ćirković, D. Kovačević-Kojić, R. Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo*, str. 1-32.; M. Dinić, *Iz srpske istorije srednjeg veka*, Beograd: Equilibrium, 2003., str. 457-660.

[281] Vidi o usponu urbanog života u unutrašnjosti Srbije i Bosne zbirku rasprava: D. Kovačević-Kojić, *Gradski Život u Srbiji i Bosni*, 2007.

14. na 15. st. velik dio kuća za stanovanje i dalje drvene kuće).[282] Zna se stoga da se u kasnom Srednjem vijeku sve više eksploatira šumska bogatstva po zapadnom i centralnom Balkanu, što ima za posljedicu smanjenje šumskog fonda, a to znači i povećanje površina pogodnih za ratarsku i stočarsku aktivnost.[283]

Istovremeno, kroz intenziviranje trgovačke aktivnosti koja je dobrim dijelom u porastu zbog rasta rudarske aktivnosti i jačanja gradskog života u srpskim i bosanskim zemljama kasnog Srednjeg vijeka, intenzivira se i učešće stočara (kao ponosnika) u trgovini. To posebno vrijedi za transport robe od primorskih centara poput Dubrovnika i Kotora (te drugih zetskih gradova) u zaleđe, i obratno, iz Srbije i Bosne ka primorju, jer gospodarskim rastom sve više stočara, i uopće populacija iz zaleđa, participira u tim procesima.[284] Time se dijelovi tih društava u zaleđu bogate, i raste im ekonomska baza. Pritom je broj Vlaha koji su naseljavani i pristizali – pod kojim god okolnostima – u zaleđe gradova poput Kotora i Dubrovnika, morao, posebno u početku biti skroman. Kako je već naznačeno, dijelovi istočnodinarskih predjela u zaleđu primorskih gradova poput Dubrovnika, Kotora, i dalje na istok, a koji su danas gotovo goli kamen uz tek ponešto šume, nekada nisu bili tako pusti. Iako ne valja pretjerivati i zamišljati nekakve prašume širom današnje Hercegovine i Crne Gore (i dalje na sjeverozapad prema Dalmaciji) jasno je da je taj prostor bio *znatno* šumovitiji.[285] A naravno

---

[282] Vidi usput: Danko Zelić, 'Wooden Houses in the Statutes and Urban Landscapes of Medieval Dalmatian Communes', u: Željko Radić *et al.* (prir.), *Splitski Statut iz 1312. godine: Povijest i Pravo*, Split: Književni krug, 2015., str. 489-507.

[283] U stranu eksploatacija šuma zbog rudarenja, u stranu i zbog potreba za drvnom građom u primorju, gdje je bila potrebna za kućogradnju i brodogradnju; čak i sami stočari postupno radi širenja pašnjaka sjeku šume, pa se šumski pojas po planinama podizao ili spuštao ovisno o okolnostima i ljudskom djelovanju: J. Trifunoski, 'Geografske karakteristike', str. 30.; Isti, 'Diskusija', u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, str. 43-44. Nedim Filipović kaže za šume po Hercegovini, vjerujem ponešto pretjerujući, da *je vlaško krčevinarstvo uništilo bogate hercegovačke šume* (N. Filipović, 'Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku', *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 148.). Vidi još o krčenju tih šuma: D. Kovačević-Kojić, 'Privredni Razvoj', str. 97. Izuzev Hercegovine koja je u Srednjem vijeku šumovitija nego danas (pa i u razvijenom Srednjem vijeku, prije pojave Vlaha šumovitija nego u kasnom Srednjem vijeku); slično se smije misliti za dijelove današnje Crne Gore (pa tako i onaj dio teritorija sjeverno od Lovćena koji zbog šuma dobija koncem Srednjeg vijeka ime Crna Gora, a koji će od kasnog Srednjeg vijeka pustjeti u smislu pošumljenosti, pretvarajući se što u pašnjake, što u goli kamen, uslijed naleta stočara u taj kraj). Vidi o imenima "Crna Gora" u srednjovjekovlju: Miloš Blagojević, 'Crne Gore i Crna Gora', u: B. Kovačević, *Srednjovjekovna Istorija Crne Gore kao Polje Istraživanja*, str. 58-60.; J. Mrgić-Radojčić, 'Srednjovekovni čovek i priroda', str. 168-169.

[284] Vidi o Vlasima ponosnicima na potezu od Polimlja do Kotora u 14. st.: Marica Malović-Đukić, 'Prilog istoriji Drobnjaka u Srednjem veku', *Glasnik Zavičajnog Muzeja, knj. 1* (1999), str. 145-155.; Ista, 'Drobnjaci – primićuri i kramari u Srednjem veku', *Glasnik Zavičajnog Muzeja, knj. 7* (2010), str. 9-17.

[285] M. Blagojević, 'Crne Gore i Crna Gora', str. 58-60. Za bilećki i rudinski kraj ima zanimljivih informacija koje govore da je ovaj prostor još '20.-ih godina 17. stoljeća bio dobro pošumljen, i pogodniji za život nego danas, a mora da je u Srednjem vijeku bio još pošumljeniji: *... francuski putnik L. Des Hayes, Voyage de Levant, Paris 1632. ... je ostavio podatak da je još 1626. u Rudinama bila velika šuma ... Šume su posjekli stočari i ugljenari a ostalo je učinila erozija* (Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u Antičko Doba*, Sarajevo: ANUBiH, 1988., str. 85, fusnota 61.). Bojanovski ovaj podatak izgleda preuzima od K. Jirečeka, pa možda otuda razlika u godini kod njega i Jirečeka: *Iz Bileća vodio je put kroz predio Rudine, i to kroz male kotline Trnovice i Korita. Ovdje je još 1621 bila velika šuma, a u dolinama su se gajili usjevi ...* (K. Jireček, 'Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u Srednjem vijeku', u: M. Dinić, *Zbornik Konstantina Jirečeka I*, str. 289.).

da tamo gdje postoje veći kompeksi šuma, tj. šumovitih terena, tamo Vlaha ili nema, ili ih ima manje, budući da sezonsko stočarenje zahtjeva pašnjake. Tek postupnim širenjem postojećih pašnjaka, i stvaranjem novih, odnosno krčenjem šuma mogli su se stočari povećavati u smislu brojnosti, jer se širio prostor koji su mogli eksploatirati za svoje privredne potrebe.

Ipak, ovdje je potrebna napomena o počecima ovih procesa vezanih za Vlahe i njihovo pojavljivanje i smještanje na današnju pograničnu hercegovačko-crnogorsku zonu, te dalje po istoku Hercegovine kroz sredinu i drugu polovinu 13. st. kroz dobar dio 13. st. Cifre od nekoliko desetaka katuna u tim krajevima ima više smisla zamišljati za prva desetljeća, te sredinu 14. st. Na prostoru ugrubo današnjega istoka Hercegovine i najzapadnijega dijela Crne Gore, kroz najveći dio druge polovine 13. st. broj Vlaha vjerojatno nije premašivao koju stotinu porodica. [286] Tako mala masa ljudi na relativno velikom prostoru imala je na raspolaganju solidnu količinu resursa. Iz tog razloga pitanje je da li je, i u kojoj mjeri, bilo značajnih, tj. većih sezonskih kretanja Vlaha tijekom 13. st. na ovom području? Značajnije pokrete ljudi i stoke desetinama kilometara uokolo, prilikom izmjena ljetnih i zimskih ispaša (od planina sjeveroistočne Hercegovine i zapadne Crne Gore, do Popova, Konavala, Primorja i Stona), možda bi trebalo zamišljati kao nešto učestaliju pojavu tek sa značajnijim *porastom* broja ljudi i stoke, a to znači od prve polovine, te kroz sredinu 14. st.[287]

[286] Na ovo ću se vratiti u trećem poglavlju sedme glave, te u drugom poglavlju jedanaeste glave ove disertacije.

[287] Kako su stada rasla, kao i broj Vlaha i njihovih družina, tako je poneki katun mogao možda imati i koju tisuću grla stoke, a više takvih katuna i po nekoliko desetaka tisuća (ta cifra je *posve nezamisliva* za 13. st. i rano 14. st. za Vlahe u zaleđu Dubrovnika). Ako stočari raspolažu s malo stoke onda bilo kakva zahtjevnija kretanja sa stokom gube smisao i sezonsko kretanje ne znači duga putovanja u potrazi za ispašama. *Tek porastom* stočnog fonda i njegovom nemogućnošću prehrane na manjem prostoru dolazi do izvođenja dugotrajnijih i većih gibanja sa stokom, jer drugi izbor ne postoji, osim da se odustane od držanja velikih stada stoke, ili da se iseli u neke nove prostore: bilo da se seli cijela družina, što je manje vjerojatno, bilo da se odvoji manja skupina, tj. katun iz stare. Veća putovanja visoko u brda današnje sjeverne i sjeveroistočne Hercegovine i sjeverozapadne Crne Gore, možda se kod zahumsko-travunijskih Vlaha, onih bliže Dubrovniku, nisu dešavala u ozbiljnijoj mjeri prije ranog 14. st. kad dolazi do rasta broja ljudi i stoke. Katuni i družine su u 13. st., ili makar kroz veći dio istoga, još uvijek male grupe s vjerojatno 10-20 porodica, jer ovdašnji katuni nisu ni u kasnom 15. st. u prosjeku imali više od 35 porodica (i to tek oni u Travuniji, dok sun a istoku Huma katuni za trećinu, ili upola manji). Takvih katuna nema mnogo, i baš zato što ih je malo i rasuti su uokolo (od prostora iznad Stona i Slanog, preko Popova i iznad njega (možda Dabar i Vatnica), pa do unutrašnjosti Travunije) imaju dosta resursa za stočarenje. Sklon sam misliti da je relativna pokretljivost vlaških skupina u dubrovačkom zaleđu kroz 13. st. čak mogla biti *manja* nego u14. st., jer nema potrebe za "dalekometnijim" stočarskim gibanjima, bar ne kod dobrog dijela Vlaha u to doba. Kroz 14. st. to se mijenja, a porast ljudi i stoke dovodi do potrebe za većim pokretima s jedne, a postupno i do razbijanja većih katuna na manje katune s druge strane, kao i postupnog krčenja šuma. Kasno 14., i posebno 15. st., je doba kad je Vlaha već toliko da će ih dio seliti sve više prema centralnom i zapadnom dijelu Huma, i dalje ka Dalmaciji, Lici, itd., a moguće i prema unutrašnjosti Bosne (sve to uz dozvolu gospodara kojima možda ponekad i odgovara da se riješe dijela populacijskoga pritiska, i pritiska na lokalne resurse, a istovremeno dobiju i kakvu naknadu za dozvolu svojim Vlasima da isele). Isto tako, dio Vlaha koji je nastavio boraviti po istočnoj Hercegovini i zapadu Crne Gore tada će dijelom i opadati u smislu pokretljivosti, i postupno se jače vezivati za pojedine mikroprostore, uz jačanje zemljoradničke komponente (a sasvim moguće i zanatske, za što postoje dokazi već u 13. i ranom 14. st., o čemu vidi sedmu glavu rada), posebno kroz 15. st., jer travnati resursi su sve ograničeniji što je njihovih korisnika više. No za 13. st., s malim stadima, čak su ispaše van većih visinskih zona u širem zaleđu Dubrovnika mogle biti dovoljne za dio Vlaha. Među ostalim i iz takvih razloga držim da pojava Vlaha u Dalmaciji u ranom 14. st. *nema veze* s "prirodnim" migracijama ili "privrednim interesima", nego

Gore spomenute elemente valja imati na umu, i voditi računa o tome da, čak i kada ih se ne može uvijek jasno iščitati iz izvornoga materijala zbog njegove oskudnosti, nema dvojbe da postoje izvjesne međusobne veze, tj. svojevrsna sinergija različitih faktora koja dovodi do uvećanja broja Vlaha u krajevima koji su u primarnom fokusu ove disertacije: demografski prirast, smanjivanje šuma i širenje livada i pašnjaka, intenziviranje eksploatacije ruda koje uzrokuje povećani obujam trgovine, u kombinaciji sa sve većom potražnjom za rudama na europskom tržištu Srednjeg vijeka, od 13. st. nadalje, što sve utječena daljnju eksploataciju šuma, te daljnje širenje potencijalno stočarskih površina, te na koncu porast broja stočara,[288] do kojega dolazi kako zbog širenja livada i pašnjaka, tako i zbog sve većeg učešća Vlaha u trgovačkim aktivnostima između priobalja i zaleđa, čime im raste ekonomska baza, ali istovremeno vlaška kategorija populacije postaje *sve privlačnija* i onima koji dotada nisu dio te kategorije.[289] No iako ekonomske konjukture koje su omogućile porast rudarstva i trgovine, te uspon urbaniteta u unutrašnjosti zapadnog i centralnog dijela Balkana,[290] znatno utječu i na život stočarskih populacija – ne samo zbog njihova sudjelovanja u transportu robe, već i sve

---

isključivo s političkim i vojnim prilikama koje su prisutne na području sukoba interesa Šubića i Nemanjića po istoku Humske zemlje. Broj Vlaha u to doba, od možda par tisuća u dubrovačkom zaleđu u ranom 14. st., bio je *premalen* da bi Vlasi morali iseljavati zbog nedostataka resursa, niti bi uostalom mogli iseliti bez da im to dozvoli vlast, ili da ih netko odvuče otamo. Tu epizodu ću još usput spominjati i u devetoj glavi ove disertacije.

[288] Svakako je eksploatacija drvne građe u dubljoj unutrašnjosti mogla pogodovati razvoju stočarenja, tj. mogla pomoći povećanje prisutnost Vlaha u pojedinim oblastima u dubljem zaleđu primorskih gradova. Za razliku od uže Bosne u kojoj Vlaha gotovo nema prije širenja države Kotromanića na srpske teritorije u Podrinju i dalje na istok do Polimlja, za unutrašnjost Srbije se od najranijih sačuvanih povelja zna da je tamo bilo Vlaha. Poznata su staništa Vlaha oko Tare i Lima, a tamo je i rudnik Brskovo, i blizu je Rogozna; zatim su tu Vlasi oko Ibra, Morave, i blizu je Kopaonik sa svojim rudnicima; a postoje i Vlasi na prostoru Hvosna, i oko Prizrena, a kasnije se spominju i po Kosovu, a tu su bili rudnici poput Trepče, Novoga Brda, itd. U tom smislu, govoreći u globalu izgledno je da se i prostor pod pašnjacima širio zahvaljujući eksploataciji stabala za potrebe rudarstva; iako je sigurno sječom šuma širen i prostor pod oranicama. No najviše informacija o Vlasima s istočne polovine srednjeistočnoga Jadrana i njegova zaleđa potječe iz primorskih gradova, pa je lakše govoriti o krajevima bliže tim urbanim centrima uz sam Jadran, nego o unutrašnjosti Srbije, Bosne, a kasnije i Hrvatske.

[289] S. Mišić, 'Zakonske odredbe o Vlasima', str. 42-43. *Инокосне породице и задруге су присутне како код властеле, тако и код* малих *људи (зависног становништва). У структури породица нема неке разлике у односу на статус. Инокоштине има свуда, а карактеристике задружних породица су исте код властеле, меропха, сокалника, попова, мајстора или рибара. Разлика се очитава једино код влаашког становништва где су у задругама присутнији зетови него код осталог становништва. То је резултат покушаја земљорадничког становништва да пређе у статус сточара који је био повољнији по њих* (S. Mišić, 'Inokosne porodice i zadruge u srednjovekovnoj Srbiji', *Glasnik Zavičajnog Muzeja, Knj. 10* (2015), str. 27.). Vidi i: J. Trifunoski, 'Geografske karakteristike', str. 19.; M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 74-75.; M. Luković, 'Zakon vlahom (Ius Valachicum)', str. 40. Poželjnost vlaškog statusa i relativna porezna rasterećenost istog, a u odnosu na druge razrede podložnog stanovništva, je nešto što je bilo moguće zahvaljujući tome što su Vlasi bili manjina populacije tadašnjih društava. Omjere stanovništva na posjedima manastira u srednjovjekovnoj Srbiji, te strukturu stanovništva na tom prostoru pretresaju: R. Ivanović, 'Dečanski Katuni', str. 263-264.; Isti, 'Katunska naselja', str. 400-403.; Isti, 'Dečansko vlastelinstvo', str. 207-219.; S. Novaković, 'Selo', str. 38-39. O brojnosti Vlaha govorim i u sedmoj (treće poglavlje) i jedanaestoj glavi (drugo poglavlje).

[290] Urbaniteta koji pred kraj Srednjeg vijeka nije bitno slabiji od onoga u Primorju, a primjeri su Srebrenica, Priština, Rudnik, Zvonik (Zvornik), te posebno Beograd u 15. st., a još više Novo Brdo, koje je sredinom 15. st. bilo jače naseljeno od većine istočnojadranskih gradova. Vidi detaljno o urbanitetu po unutrašnjosti zapadnog Balkana u: D. Kovačević-Kojić, *Gradski Život u Srbiji i Bosni*, 2007.

veće potražnje za prehrambenim artiklima koje ovi stočari proizvode [291] – obavezno treba potcrtati širenje prisutnosti Vlaha kao i njihova imena (porast broja ljudi koji su dio vlaške kategorije) po srednjeistočnojadranskom zaleđu iz političkih i vojnih motiva koji su u pojedinim periodima (sredina 13. st., zatim prva polovina 14. st., druga polovina 14. st., te sredina 15. st.) bili možda i *presudni* za njihov angažman na nekom prostoru, te za porast njihova broja. Vlahe se zato i ne može zamišljati kao relevantan društveni i privredni faktor bez, ne samo trgovine i rudarstva, razvoja ekonomije i demografskog rasta, krčenja šuma, te širenja prostora na kojem bi se oni bavili svojom profesijom itd., već i bez političkih okolnosti.

[291] Jasno da su stočarski proizvodi koje su Vlasi prodavali u primorju, ali i unutrašnjosti mogli donijeti lijepe zarade. Zgodan "case study" koji govori o tome na primjeru centralne Dalmacije i tamošnjih Vlaha kroz drugu polovinu 14. st., vidi u: M. Ančić, 'Gospodarski aspekti stočarstva', str. 69-98. Sasvim realno da je dijelu Vlaha transport robe činio u nekim predjelima čak i najznačajniji dio prihoda, posebno tijekom druge pol. 14. i kroz 15. st., porastom trgovačke razmjene, a time i potrebe za karavanskim prijevozom; no nikako ne treba zanemariti ni opći rast stanovništva i sve veću potražnju za stočarskim proizvodima u ovo doba, a onda i proizvodnju tih artikala i trgovinu istima. Vidi sažeto za ekonomski razvoj Dubrovnika do 14. st. u: Gordan Ravančić, *Crna Smrt 1348.-1349. u Dubrovniku: Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet, 2006., str. 84-98.; a ukratko o ekspanziji dubrovačke trgovine od 14. st. vidi i: Ivana Papac, *Dubrovačka Trgovina u Vrijeme Humanizma i Renesanse*, Završni Rad, Osijek: Filozofski fakultet, 2015., str. 5-6.

VI. *VLASI* U KOTORSKIM SPOMENICIMA IZ PRVE POLOVICE 14. ST.

1. Može li stanje sačuvanog izvornog materijala iz Kotora išta reći o položaju Dubrovnika u odnosu na Vlahe iz zaleđa?

U ovoj i sljedećih nekoliko glava disertacije više pozornosti biti će posvećeno notarskim i kancelarijskim ispravama.[292] Budući da su Vlasi nesumnjivo pristigli u šire zaleđe Kotora (zapad Zete, tj. Gornja Zeta, te istok Travunije) prije nego u dubrovačko zaleđe, na ovome mjestu ću pretresti problem Vlaha u najranijim sačuvanim kotorskim ispravama kako bi moguće informacije iz istih pomogle upotpuniti sliku o Vlasima u zaleđu gradova na srednjeistočnom Jadranu, tj. njegovoj istočnoj polovini. Notarske isprave iz Kotora nisu se sačuvale za razdoblje prije 14. st. Ono što odmah upada u oči, jest da u onome materijalu koji jest sačuvan za prvu polovinu 14. st., a koji je i najstariji dio sačuvanih kotorskih notarskih isprava uopće, ima jako malo spomena Vlaha. U tom kontekstu nameće se pitanje o mogućim razlozima za rijetko spominjanje istih. Treba prvo naglasiti kako je kotorskih isprava za 14. st. sačuvano mnogostruko manje nego dubrovačkih za to isto razdoblje. Govoreći o dubrovačkim izvorima iz Srednjeg vijeka, u kontekstu njihove korisnosti za proučavanje Vlaha, te potom o kotorskim spisima, Đurđica Petrović konstatira: *Kotorski arhiv je znatno siromašniji ... a pogotovo za 14. vek. Političko-upravni i sudsko-notarski fondovi za XV vek nisu sistematski istraženi ... a ... Vlasi su retko imenovani kao katuni. Koliko je do sada poznato kotorski dokumenti obaveštavaju skoro o svim Vlasima na području Zete i Crne Gore, a donekle i o Vlasima istorijske Hercegovine.*[293] Pritom treba potcrtati da su ova opažanja o Vlasima iz

[292] Želim tek kratko upozoriti da kada u disertaciji citiram *neobjavljene* arhivske isprave iz Dubrovnika (dakle, ne druge autore i njihove citate tih isprava), onda citiram upise onako kako su u izvorne isprave uneseni. Naime, srednjovjekovne pisarske prakse ne poznaju standardiziranu upotrebu velikih i malih slova kod pisanja imena, ili ujednačen sustav interpunkcije (točke, zarezi, itd.) kakvu zna suvremeni pravopis. Zato se u arhivskim ispravama Srednjeg vijeka nekad u istom upisu nailazi na imena zapisana malim, ali i velikim slovima, kao i rečenice nekad razdvojene točkom, a nekad bez interpunkcije. Razrađena pravila i uređeni i "usustavljeni" način (pravo)pisanja proizvod su kasnijeg razdoblja, a pravopis i normiranje jezika razvijaju se postupno, i trebala su proći stoljeća da se izgrade do oblika koji postoje danas. O nepostojanju "standarda" i postupnom povijesnom razvoju pismenosti, kao i tehnika i formi pisanja (od razdvajanja riječi, indeksiranja, razvoja abrevijacija, do upotrebe interpunkcije, itd.), vidi u: M. Clanchy, *From Memory to Written Record*, str. 116-146, 179-186, 211-212, 271-272, 288-290.

[293] Đ. Petrović, 'Srednjovekovni Vlasi', str. 230. Vidi još: M. Malović-Đukić, 'Kotorska i dubrovačka arhivska građa o Drobnjacima u Srednjem veku', *Glasnik Zavičajnog Muzeja, knj. 6* (2007), str. 10-13. Vrijedi pogledati i korisnu dvotomnu studiju s pregršt ispisa iz kotorskoga arhiva za plemena iz Stare Hercegovine, Stare Crne Gore, i Brda: Risto Kovijanić, *Pomeni Crnogorskih Plemena u Kotorskim Spomenicima (XIV-XVI Vijek), Knjiga I-II,* Titograd: Istorijski Institut, 1963-1974.

Crne Gore i Hercegovine primjenjiva tek na 15. st., kako i sama autorica kaže, jer za 14. st. podaci su siromašni.[294]

Unatoč neospornoj činjenici da je količina sačuvanih srednjovjekovnih spisa u Kotoru bitno manja nego u Dubrovniku, ipak je zanimljivo da o Vlasima u dva objavljena sveska iz Kotora, koji sadrže stotine stranica dokumenata i tisuće upisa (iz perioda od svega nekoliko godina tijekom prve polovine 14. st.) – obzirom na cjelokupnu količinu materijala – ima vrlo malo podataka (samo dva spomena naziva *Vlah*). Pitanje je stoga bi li se ovo moglo objašnjavati samo relativno lošom očuvanošću kotorskih notarskih i drugih isprava ili još nečim? Dok se ne napravi – ako se napravi – analiza, tj. komparativni statistički pregled na osnovu kojega bi se znalo koliko se recimo puta javljaju *Vlasi* tijekom 14. i 15. st. u Dubrovniku, a koliko u Kotoru, teško je iznositi ikakve ozbiljne zaključke. Ono što bi se moglo pokušati ponuditi kao jedno od objašnjenja, tj. kao faktor koji bi vrijedilo imati na umu kod promišljanja ove teme, jest da je Kotor, unatoč svojoj važnosti u nemanjićkoj Srbiji (a važnost mu je bila prvorazredna, jer je bio vodeći primorski trgovački i urbani centar), ipak bio jedan od tek nekoliko priobalnih gradova (tu su još i Budva, Ulcinj, Skadar, možda kasnije donekle i Lješ, itd.) preko kojih se roba mogla izvoziti iz Srbije dalje po Jadranu i preko njega.[295] S druge strane, Dubrovnik je za čitav prostor od Bokokotoskoga zaljeva pa do doline Neretve zapravo bio jedini izvozni i uvozni centar;[296] i vrlo je izgledno da su i sami Dubrovčani nastojali da to tako i ostane, i da na svom području interesa, a koje je u početku obuhvaćalo njihovo zaleđe i prostor prema Neretvi, osiguraju gotovo monopolističku poziciju, što im je i uspjevalo.[297] Možda bi se stoga smjelo pomišljati na to da je – jednom kad su se Vlasi u nešto većoj mjeri naselili u zoni od krajnjeg zapada Zete (iznad Kotora) do istoka Huma (Popovo, Slansko Primorje, i predjeli dalje na sjever), te napose po Travuniji (koja je ležala između Zete i Huma) – za dobar dio travunijskih i većinu (za)humskih Vlaha zapravo Dubrovnik bio jedina ozbiljnija opcija kojoj su se za razne poslove mogli okrenuti (te da su se

[294] Kotorske isprave za 14. st. očuvane su samo za dio prve trećine tog stoljeća, te za posljednje desetljeće 14. st. Kotorskih notarskih knjiga bi trebalo biti sačuvano za period od srednjovjekovlja do 1797. godine nekih 182 knjige: Antun Meyer (ur.), *Monumenta Catarensia, Vol. 2.: Liber Notariorum Catarensium II. – Annorum 1329, 1332-1337.*, Zagreb: JAZU-CANU, 1981., str. VIII. S druge strane, prema mojim uvidima napravljenim tijekom istraživanja u Dubrovniku, u tom arhivu je samo za period do 1500.-te god. sačuvano oko 250 arhivskih knjiga.

[295] Vidi usput za statutarne odredbe o karavanskoj trgovini koje se donose od 14. st. u primorskim komunama onodobne Srbije, kao što su Kotor i Budva: M. Malović-Đukić, 'Drobnjaci – primićuri i kramari', str. 9-17.

[296] Vidi usput opažanja o važnom geografskom položaju Dubrovnika u: Konstantin Jireček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj Povijesti Srednjeg Vijeka*, Dubrovnik: Dubrovačka hrvatska tiskara, 1915., str. 18-19.

[297] Vidi usput: D. Kovačević, *Trgovina u Srednjovjekovnoj Bosni*, str. 20-40. Vidi za dubrovačko nastojanje za slabljenjem konkurencije u susjedstvu, na primjeru trgovine solju, u: M. Malović-Đukić, 'Kotorski kumerak solski u Srednjem veku', *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, XLI* (2004), str. 453-468. Vidi to i na primjeru vina, sasvim sažeto, u: S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 200.

istovremeno možda i sami Dubrovčani nastojali postaviti u trgovini na taj način, privlačeći Vlahe upravo s ciljem da se ovi usmjere ka Dubrovniku u smislu privrednih poslova, a da istovremeno koristeći vlaške usluge, Dubrovčani ostvare jaču prisutnost u trgovačkim mrežama u unutrašnjosti srpske države). Dalje na istok od istočnih dijelova Travunije, preko Zete, i skroz do Podrimlja (istočno od Skadra), postojali su mnogi manji gradovi, uz već etablirani Kotor, u kojima su razne populacije, pa tako i Vlasi, mogle boraviti poslom.[298] U tom smislu, možda su Vlasi iz zetskih predjela, kao i oni iz unutrašnjosti Srbije, u Kotor zalazili, statistički uzevši u manjem broju nego travunijski i humski Vlasi u Dubrovnik, jer su ovi oko Zete imali i druga naselja u priobalju s kojima su mogli poslovati.[299] Kako za vlaške skupine u širem zaleđu Dubrovnika ovakve alternative nije bilo, logično je očekivati veći broj spomena naziva *Vlah* u tamošnjim izvorima.[300] Istovremeno, čim je jedan grad imao takvu

---

[298] *Za gradove na južnom delu jadranske obale uz to je bila veoma nepovoljna okolnost što su svi zbijeni na malom prostoru i na taj način prinuđeni da se koriste istim kopnenim putevima. Dok se na drugom potezu od Splita do Boke Kotorske nalazio samo Dubrovnik, dotle se na skučenom delu obale od Boke do reke Bojane bili Kotor, Budva, Bar, Ulcinj i Skadar, koji je zahvaljujući plovidbi Bojanom učestvovao u pomorskoj trgovini kao i drugi primorski gradovi. Preterano bi bilo tvrditi da su ovi gradovi gušili jedan drugog otimajući se o trgovački promet koji je stizao karavanskim putevima u kotorsko zaleđe, odnosno u ravnicu oko Skadarskog jezera, ali je sigurno da nisu ni mogli podjednako učestvovati u posredničkoj trgovini sa zemljama u zaleđu. Najvažnije središte gradske privrede u ovoj oblasti bio je Kotor, za kojim su Bar, Ulcinj i Skadar osetno zaostajali* ('Izvori za Proučavanje Srednjovekovnog Budvanskog Prava', str. 34-35.; a vidi cijelu knjigu: Žika Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Budva: Istorijski arhiv – Nikšić: Univerzitetska riječ, 1988.). Tek nakon ovih gradova dolazila je po svojoj važnosti i Budva.

[299] Ovo je prvenstveno nagađanje, bez obzira što mi se čini da nije posve bez osnova. Moguće je također da dio objašnjenja leži i u tome da su u Kotoru u ovo doba postojale nešto drugačije prakse oko poslovanja (tj. obaveze bilježenja financijskih transakcija koje su mogle biti drugačije nego u Dubrovniku). Kao što je poznato, *Dubrovčani su 1272. godine uspjeli kodificirati pravne norme za reguliranje društvenih odnosa u komuni objedinivši ih u zakoniku nazvanom* Liber statutorum civitatis Ragusii. *U njemu su zatim redom unosili sve novousvojene zakone u svojim gradskim komunalnim vijećima. Tako je 1275. unesena i odredba prema kojoj su se svi kreditni poslovi u gradu i dubrovačkom kotaru u vrijednosti iznad deset perpera morali sklapati u pisanoj formi pred notarom koji je bio dužan u roku od osam dana izdati notarski ispravu* (B. Grbavac, 'Iz prošlosti dubrovačkog notarijata', str. 92.). Trebalo bi stoga prvo pretresti mnogo veću količinu isprava, kao i Statut grada Kotora, i onda napraviti komparaciju s Dubrovnikom da bi se vidjelo je li možda i o ovome riječ. Isto bi trebalo napraviti komparaciju Dubrovnika s drugim primorskim sredinama po Zeti, da bi se vidjelo kako su stvari tamo funkcionirale (npr. Budvanski statut). A treba spomenuti mogućnost – za koju nije lako ustanoviti je li posve realna – da je zapravo u Zeti bilo manje Vlaha nego po Travuniji i Zahumlju, možda i stoga što je humski i travunijski prostor bio kao najzapadniji dio nemanjičke države važniji za nadzor, pa i za koloniziranje Vlaha kao vojnog elementa. Nije za isključiti niti da je jedan od razloga nešto manjeg – statistički uzevši – broja Vlaha u kotorskim ispravama za prvu polovinu 14. st. i taj da je za razliku od Travunije i Huma, u Zeti bilo i nešto više Arbanasa, pa stoga nije bilo toliko potrebe za Vlasima, budući da se u te krajeve moglo kolonizirati i arbanaške populacije iz krajeva jugoistočno od Lješa i Drima, te sjeveroistočno od Drača, a koji dolaze pod srpsku vlast u kasnom 13. st. No kako je već naglašeno, isprave o kojima ovdje raspravljam predstavljaju materijal *samo za* kratak period, i to od 1326. do 1337., a to je premali period za izvlačenje nekih dalekosežnih zaključaka (iako je u dubrovačkom arhivu za taj isti period očuvano više referenci na *Vlahe*, kao i katune, što možda zaista nije slučajno). Vjerojatno možda ipak nije posve pogrešno pretpostaviti da su sve gore spomenute mogućnosti mogle utjecati pomalo na to da se u kotorskim dokumentima Vlasi za period prve polovine 14. st. nešto rjeđe spominju nego u ispravama iz Dubrovnika.

[300] Imajući na umu tužnu činjenicu da je najveći dio kotorskog materijala do danas nestao, te da u arhivskim ispravama postoji rupa koja ide od polovine '30.-ih do sredine '90.-ih godina 14. st., ovo je nemoguće potvrditi, stoga ostaje kao moja pretpostavka. Ono što dodatno otežava donošenje čvrstih zaključaka o pojedinim pitanjima, posebno za rano doba poput 13. st., jest trivijalna okolnost da Dubrovački Statut ne sadrži nikakve

važnu ulogu zbog relativnog nedostatka neke neposredno bliske konkurencije, po prirodi stvari je rastao i jačao brže, pa je vremenom po inerciji, zbog svoje privredne privlačnosti mogao apsorbirati još više ljudi, robe, i sredstava iz zaleđa. Pritom je svakako moguće da su Dubrovčani nastojali Vlahe privući sebi, te odvratiti od drugih primorskih mjesta raznim poslovnim prilikama, a možda i kakvim "popustima" i drugim ponudama kojima se do danas nije sačuvao trag. Sve je ovo ipak, kako je već naglašeno, tek moja pretpostavka, jer bez detaljne statističke obrade (a koja bi zahtjevala dublji uvid u ostale srednjovjekovne kotorske materijale) nema smisla previše nagađati o problemu "zastupljenosti" Vlaha u ispravama Dubrovnika i Kotora. Valja još za kraj upozoriti na to kako je – imajući na umu činjencu da kotorski arhivski materijal za 14. st. postoji samo u fragmentima,[301] odnosno da je najveći dio toga materijala do danas propao ili nestao[302] – upitno hoće li se ikada ozbiljna analiza ove vrste moći uopće napraviti. Ako je i moguće raditi kakve analize, svakako bi bilo potrebno uvrstiti u njih i građu iz 15. st. koja je nešto očuvana za Kotor nego ona iz 14. st. za taj grad,[303] dok je dubrovačka građa za 15. st. jako dobro očuvana.[304]

podatke i odredbe o kopnenoj, tj. karavanskoj trgovini (iako je savršeno jasno iz podataka koje donosim u sljedećoj glavi da je ona tada kad je Statut napisan postojala, iako vjerojatno ne previše razgranata): A. Šoljić *et al., Liber Statutorum Civitatis Ragusii*, 2002. S druge strane, *Kotorski Statut* sadrži podatke o karavanskoj trgovini, premda ne iz 13., nego tek iz 14. st. Vidi ponešto o tome u: Antun Dabinović, 'Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj', *Godišnjak Pomorskog Muzeja u Kotoru, VII* (1958), str. 263-266.

301 Tomislav Raukar, 'Srednjovjekovna trgovina dalmatinskih gradova – istraživačka dostignuća i problemi', *Historijski Zbornik, God. XXXI-XXXII* (1978-1979), str. 350.

302 Po svemu sudeći nakon perioda koji je pokriven objavljenim dvama svescima, dakle od 1326. do 1337., prva sljedeća notarska knjiga iz Kotora dolazi tek iz 1396. godine: Antun Meyer (ur.), *Monumenta Catarensia, Vol. 1.: Liber Notariorum Catarensium I. – ab Anno 1326-1335.*, Zagreb: JAZU, 1951., str. 5. S ovime se uglavnom slažu i spoznaje Marice Malović-Đukić, koja je istraživala Drobnjake u dubrovačkim i kotorskim ispravama: *Архивска грађа у Историјском архиву у Котору сачувана је делимично за XIУ век (1326-1337. и 1395-1400. године), док су за XV век архивске вести систематичније и садржајније. То су, пре свега, вести из судско – нотарских списа XV века које нас обавештавају о власима Дробњацима, њиховом учешћу у кредитној трговини у Котору, као и о трговачкој делатности између Котора с једне, и Полимља, с друге стране. Которски извори на известан начин допуњују дубровачке архивске вести, које су бројније и садржајније, о учешћу Дробњака у кредитним пословима у Котору и Дубровнику* (M. Malović-Đukić, 'Kotorska i dubrovačka arhivska građa o Drobnjacima u Srednjem veku', str. 10.).

303 T. Raukar, 'Srednjovjekovna trgovina dalmatinskih gradova', str. 350. Vidi još ponešto o kotorskom arhivu u: Miloš Milošević (red.), *Vodič kroz arhivsku građu sa sumarnim inventarima muzejskih i crkvenih fondova i zbirki*, Kotor: Istorijski arhiv, 1977.

304 Prema mojim grubim procjenama samo za 13. i 14. st. (do godine 1400.-te) u Arhivu u Dubrovniku sačuvano otprilike 120- 130 tomova, tj. svezaka arhivske građe (od čega je oko 2/3, odnosno otprilike oko 85 tomova (+/- nekoliko tomova) neobjavljeno; a ostalo je objavljeno); dok samo za 15. st. u Dubrovniku ima sačuvano *još bar toliko* građe (najveći dio dakako neobjavljen, no točne procjene nisam pravio, jer moje istraživanje obuhvaća period 14. st.). Za kotorske arhive točne brojke za 15. st. ne znam, no koliko sam mogao vidjeti iz literature, kao i razgovora s kolegama povjesničarima, u pitanju svakako nije ni blizu onoliki obim sačuvanoga materijala kao u dubrovačkom slučaju.

2. Prva knjiga kotorskih isprava

Kako je spomenuto, u materijalu iz Kotora koji jest objavljen može se naći samo dva spomena *Vlaha* pod tim imenom. Jedan je sačuvan u prvoj, a drugi u drugoj knjizi kotorskog notarijata. Prvi spomen koji je sačuvan, potječe od 4. 6. 1330., kada se javlja izvjesni Gruboje Vlah (*Gruboie Vlacus*), zet nekog Laurencija (*gener Laurentii de Lado*), koji izjavljuje da je primio 80 perpera od jednog Venecijanca (*confiteor me recepisse a Francisco Scarpaço de Veneçiis perperos octoginta Venetorum grossorum de presenti viagio*), i obvezao se novac isplatiti kroz dva mjeseca.[305] Inače, Laurencije de Lado se javlja još dva puta u ispravama, Doduše, tada je već pokojni. 25. 6. 1331. godine javlja se *Beia, filius condam Larentii de Lado,* koja se obvezuje isplatiti dug od 5 perpera koji ima prema *Rade, uxori condam Cerni Bestiani,* kroz dve godine.[306] Laurencijevo ime javlja se nedugo potom, 29. 6. 1331. Ovaj puta javlja se opet Gruboje, doduše kao Grube. Tom prilikom *Grube, gener Laurentii de Lado, confiteor debere dare Mice de Bise perperos quatraginta (!) octo Venetorum grossorum*, koje se obvezuje isplatiti *ad menses duos proxime futures de presenti viagio*, odnosno obvezuje se isplatiti Mice de Bisi 48 perpera u roku dva mjeseca od tekućeg ("sadašnjeg") putovanja.[307]

Izgleda da je ovaj Gruboje participirao u trgovačkim poslovima i aktivnostima, iako nažalost nije poznato kakvim. Jesu li u pitanju bili poslovi kakve bi se obično očekivalo od Vlaha, i ticali su se ponosa, tj. transporta robe; ili je prije u pitanju kakva ozbiljnija trgovačka aktivnost, koja je podrazumijevala sabiranje uloga, odnosno podizanje kredita za trgovačke poslove? Nažalost se ne spominju nikakvi detalji u ispravama. No ako se pretpostavi da se Vlasi u ovo doba još uvijek uglavnom bave ponosom, te da se, generalno govoreći rijetko upuštaju u trgovinu, tada bi se smjelo zaključiti kako aktivnosti u kojima Gruboje participira nisu za ovo doba "klasično" vlaške.[308] Okolnost da se izgleda oženio za kćer Kotoranina, ili makar lokalca iz okoline grada, vjerojatno dozvoljava misliti kako je Gruboje bio Vlah koji se

[305] A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1.*, str. 210.
[306] Isto, str. 238.
[307] Isto, str. 239.
[308] Govoreći o stanju u dubrovačkom zaleđu u doba prelaska 13. u 14. st., Desanka Kovačević-Kojić primjećuje: *Ponekad dubrovački trgovci odlaze među vlahe, ali se i ovi, naročito od početka XIV vijeka, još mnogo češće spuštaju u Dubrovnik da prodaju vunu, stoku, a posebno konje i kobile. ... Na taj način vlasi postepeno dolaze u bliži kontakt sa Dubrovčanima,a dvadesetih godina XIV vijeka bilo je i pojedinačnih slučajeva da vlasi sklapaju trgovačka društva sa dubrovačkim trgovcima. No, i pored toga, ne može se govoriti o ozbiljnijem uključivanju vlaha u trgovinu, što potvrđuju i njihova zaduženja, koja su suviše malena da bi mogla predstavljati neki početni kapital. U stvari, vlasi za svoje proizvode prodate na trgu u Dubrovniku nabavljaju predmete koji su im potrebni u svakodnevnom životu* (D. Kovačević-Kojić, 'Učešće Vlaha', str. 79-80.). Vidi još o ekonomskim poslovima i ulozi Vlaha u njima u prvoj polovini 14. st., sasvim kratko ali korisno opažanje, u: I. Voje, 'Diskusija', str. 174. Vidi i koristan rad: I. Voje, 'Prilog Proučavanju Dubrovačkih Trgovačkih Društava', str. 175-187.

već dobro uključio u lokalne tokove, društvene i privredne. Istovremeno njegova povremena zaduženja na koja se nailazi, možda ukazuju i na to da je za ondašnja "vlaška mjerila" bio solidan "igrač", koji se do ovog perioda već dobro umrežio s poslovnim ljudima, ali i ostvario porodične veze radi kojih se možda – ne moguće znati jer izvori nisu sačuvani – vremenom on, ili njegova djeca, posve uklapaju u gradsku sredinu Kotora, kao će biti slučaj i s Vlasima u Dubrovniku, a mnogo kasnije i Zadru, i uopće primorskim sredinama tijekom stoljeća.[309]

Kao što sam spomenuo, postoji još jedan spomen *Vlaha*, i vratiti ću se na njega kad budem govorio o drugoj knjizi kotorskog notarijata. Zasad treba spomenuti još interesantnih detalja koji po svemu sudeći spominju Vlahe, iako posredno a ne imenom. Tako su 11. 10. 1331. ... *Nycola de Çanina de Ragusio et Toma Cosibrada de Stançe de Ragusio* potraživali od ljudi Crnoja zvanog Kalođurđe i njegova katuna (*Cernoe nomine Calogureg et a suo catone*) neke stvoje stvari, i uspjeli su ih povratiti, a potom se obvezuju da više niti će dalje tražiti, niti će itko drugi u njihovo ime spominjati ta potraživanja, jer će inače biti dužni platiti kaznu, tj. globu od 500 perpera kralju srpskom, a 500 perpera Crnoju Kalođurđu, kao i naknadu štete – s pravom da budu uhapšeni i da se on od njihove imovine naplati.[310] Iako se Crnoje Kalođurđe ne naziva *Vlahom*, spomen katuna upućuje na transhumantne stočarske zajednice u širem kotorskom zaleđu.[311] Što se zapisa tiče, teško je reći previše o njemu, posebno vezano za kazne koje se spominju, jer bi prvo valjalo imati uvid u podatke o tome kakve su kazne bile uobičajene u ovo doba, ukoliko se od nekoga nešto potraživalo "preko reda" ili "preko mjere", ili pak, ukoliko se nekoga lažno optuživalo, ako je o tome ovdje možda također bilo riječi. 1000 perpera kazne koji se ovdje spominju, zapravo su dosta visoka svota.[312] Drugo je pitanje o čemu je ovdje uopće bila riječ, i kakva su potraživanja u pitanju?

---

[309] Spomenuti ću u sljedećoj glavi rada slične primjere iz Dubrovnika – doduše za držanje nekretnina u gradu (u slučaju Drobnjaka, još u 13. st.); ili pak za bavljenje raznim zanatima (u slučaju Burmaza početkom 14. st.).

[310] *Nycola de Çanina de Ragusio et Toma Cosibrada de Stançe de Ragusio requisiuimus re nostras ab illis de Cernoe nomine Calogureg et a suo catone, et quia ab aliis integer et ad complementum reinuenimus res nostras, obligamur presentium tenore nos aliquot tempore a predicto Calogureg et suo catone nichii petere uel dicere de ipsis rebus, aut aliquis alius nomine nostro ob dictam causam; quod si contrauenerimus nos aut aliquis alter nomine nostro, simus in pena soluendi domino regi perperos quingentos et dicto Calogureg perperos quingentos et totum dampnum, dantes et concedentes sibi potestatem capiendi nos ubicumque locorum sine aliqua ratione, et soluendi sibi de ipso dampno, a quocumque maluerit nostrum predictorum. Actum Cathari in presentia iudicis Base de Salue et auditoris Mathei Abrae* (A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1.*, str. str. 265.)

[311] A možda i dubrovačkom, jer da se izgleda jedan Crnojev potomak javlja u 14. st. kao zlatar u Dubrovniku. O tome vidi malo niže u ovom poglavlju.

[312] Vrijednost novca je padala tijekom desetljeća, ali ne toliko radikalno da ova svota iz '30.-ih godina 14. st. ne bude smatrana priličnim iznosom. Dovoljno je sjetiti se da je samo 50-ak godina prije toga, 1281., monah David (ranije župan Dimitrije Vukanović-Nemanjić) s dubrovačkim majstorom Desinom dogovorio gradnju crkve, njegove zadužbine (manastira) Davidovice (na rijeci Lim, zapadno od Sjenice), za koju je platio majstoru Desinu 150 perpera. Inače, monah, tj. starac David, imao je u Dubrovniku poklad (depozit) u iznosu 2300 perpera, što je u za doba zaista vrlo visoka svota. Vidi ugovor o gradnji ove crkve: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 65-66.

Je li bila u igri neka pljačka koju su obavili Crnojevi ljudi, ili se radilo o ponosu robe koju su Vlasi, možda pomamivši se za njom, a možda ne dobivši plaću, naprosto zadržali (?).[313] Odgovor nije lako dati, premda se iz tona isprave ne stječe dojam da je riječ o pljački, jer se nigdje ne spominje.

Budući da je riječ o dubrovačkim trgovcima, a zapis je napravljen kod notara u Kotoru, možda su ovi Dubrovčani locirali katun koji su tražili negdje oko grada, da li u primorju, ili uz obale Skadarskog jezera/blata, ostaje upitno. Moguće da su trgovci naprosto u kotorskom kraju uspjeli naići na kakvog službenika srpskog kralja, koji je reagirao na njihova potraživanja, i sproveo zakon. Možda bi na neku vrstu sporenja pred institucijama vlasti upućivala odredba da se kazna plaća pola-pola, 500 perpera kralju, 500 perpera Crnoju.[314] Pritom je zanimljivo pitanje o čemu je sve ovisilo kakva će biti visina kazne, kako se dijeli globa, te jesu li postojale ovakve prakse i inače.[315] Također je zanimljiva odredba obaveze koju Dubrovčani preuzimaju na sebe, vezano za kaznu koja bi ih mogla snaći. Je li stvar u tome da je njihovo potraživanje dovelo Crnoja na zao glas, pa mu poljuljalo poslovne mogućnosti, te se stoga tako oštro "definira" njihova sudbina u slučaju daljnjih potraživanja; ili je u pitanju uobičajena praksa kod ovakvih slučajeva? Ono što mi se čini kao moguće, bar što se samog iznosa globe tiče – da ostavim druge spomenute pravne reperkusije u stranu – jest da je visina globe u ovakvim slučajevima mogla ovisiti o visini potraživanja, u ovom slučaju robe. Ne nužno da je globa u ovome slučaju koji se spominje bila identična visina robe koja se tražila, ali da je bila proporcionalna, tj. da je morala postojati neka korelacija između te dvije vrijednosti, to djeluje realno kao pretpostavka. U tom smislu možda je opravdano misliti kako je vrijednost robe koju je Crnoje držao (ili otuđio?), bila dosta velika. Pod uvjetom da ju je uopće držao, i da su ju uopće ova dvojica našli baš u katunu. Kako god bilo, da bi zaista moglo biti da se radilo o nekom poslovnom dogovoru, izgleda transportu robe

[313] Po imenu koje je slavensko, Crnoje, kao i prezimenu koji ili dolazi od "kaluđer" (monah) ili od "Kalo-Đurđe" (grč. za "lijepi Đurđe", kao npr. i Kalojan za "lijepi Ivan") – po obliku "Calogureg" je izglednije da je u pitanju Kalođurđe, tj. "lijepi Đorđe" – smije se pomišljati na Vlahe, radije nego na Arbanase. Vlasi su svakako u ovo doba ili bilingvalni, ili napustili raniji, romanski govor, no neki od njih čuvaju u prezimenima, ili imenima tragove krajeva iz kojih su im preci mogli doći. Ovo "prezime", tj. nadimak, vjerojatno je nastao pod utjecajem grčkih praksi imenovanja, što bi upućivalo na davno porijeklo iz pogranične zone prema Bizantu (možda u sjevernoj Makedoniji, otkuda Vlasi (uz one iz šire zone današnjeg Kosova, i južne i jugoistočne Srbije) dolaze preko Prokletija i Ibra dalje na zapad, od kasnog 12. i ranog 13. st.).

[314] Moguće da je Crnojev katun bio kraljev (pod njegovom ingerencijom), radi čega se ovakva odredba javlja.

[315] Srpsko zakonodavstvo, posebno prije Dušana je slabije poznato, i od njega je malo sačuvano (mimo manastirskih povelja), osim u komunama u primorju, u kojima se može pronaći tragove tih zakonodavnih praksi, pa tako i u ispravama ove vrste. Svakako bi valjalo mnogo detaljnije pretresti tu temu, pa i kroz notarske isprave (objavljene i neobjavljene) Kotora i Dubrovnika, kako bi se mogla dati konačna interpretacija ovih odredbi, ali i uopće, opsežniji komentar o načinu rješavanja raznih sporova.

poput plemenitih metala za vrijeme kojega je nešto pošlo krivim putem, potvrđuje jedan zapis koji se javlja ubrzo nakon ovog.

Naime, osam dana nakon prethodno spomenutog događaja, 19. 10. 1331. javlja se opet Crnoje. No ovaj puta, Crnoje nije *Crnoe nomen Calogureg*, već *Calogurgio de Cernoye*. U teoriji bi se moglo pomišljati da mu je to sin, ali neće biti da je tako, jer sadržaj isprave otkriva sličnu problematiku onoj koja se spominjala i u zapisu od osam dana ranije. Možda mu je Crnoje bio tek nadimak, što djeluje realno (a možda mu je Đurađ bilo ime dato na krštenju, dok se rodom zvao Crnoje). No sve je ovo nagađanje. Kako god bilo, da je riječ o istoj osobi vidi se iz zapisa u kome *Raden, filius Prodassce de Ragusio* daje slična obećanja kao i prethodna dva Dubrovačka trgovca, samo s još skupljim posljedicama po njega.[316] Iz zapisa se doznaje da je prilikom dolaska iz Srbije ("Slavonije") nestalo neko srebro, tj. Raden ga je izgubio, a u međuvremenu ga pronašao, tj. povratio. Nije pritom naznačno kuda se dolazilo, tj. putovalo: da li ka Kotoru, ili Dubrovniku; ali valjda je bio u pitanju Dubrovnik, jer ipak su dubrovački trgovci oni koji su angažirani u cijeloj priči s katunom Kalođurđa Crnojeva. Moguće da je do nestanka srebra došlo negdje kad se prolazilo relativno blizu Kotoru, pa se zato tu dogodilo da bude odrađen spor, i zapis kod notara. Isto tako, zanimljivo je da je Radenu predviđena veća kazna, 1000 perpera za kralja, i još toliko za zlostavljanoga, tj. za Kalođurđa. Nemoguće je znati što se sve ovdje dešavalo, i je li srebro nestalo nepažnjom, ili je otuđeno. Možda je netko od trgovaca ukrao i sakrio robu, pa optužio ponosnike – jer je svakako bilo lakše svaliti krivicu na drugoga, posebno ako je u pitanju netko tko ima reputaciju grubih ljudi sklonih povremenoj otimačini i nasilju, što je nerijetko bio slučaj sa stočarima-brđanima. No isto tako, možda je zaista došlo do nestanka robe Crnojevom krivicom, pa je izbio skandal, ali je nekako to sve skupa "ispeglano" tako da on njima vrati robu, a oni se njemu ispričaju. Naravno, uvijek ostaje mogućnost da je naprosto došlo do gubitka dijela tereta nesretnim slučajem i nepažnjom, pa je Crnoje smatran odgovornim. Kako god, stječe se dojam da je Kalođurđu-Crnoju napravljena znatna šteta, napose u smislu morala i ugleda, a možda je na njega dignuta i hajka oko gubitka vrijednog tereta pa su se vjerojatno radi toga donijele i neke presude, i napravili neki dogovori kako bi

[316] *... Ego Raden, filius Prodassce de Ragusio, presentium tenore me obligo numquam petere uel molestare Calogurgio de Cernoye uel aliquem alium, quem ipse noluerit, pro illo argento, quod perdidi veniendo de Sclavonia, quod integre confiteor me rehabuisse, volens, quod si unquam peterem uel molestarem, ut supradicitur, tenear soluere domino regi mille perperos et totidem ipsi molestato. Actum Cathari in presentia iurati iudicis Base de Salue et auditoris Mathei Abrae* (A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1.*, str. str. 265.)

se to sve skupa smirilo.[317] Još tek da dodam kako mi nije poznato da bi se ovaj katun, Crnojev, u dubrovačkim izvorima iz ovoga perioda opet javljao. Je li možda stvar u tome da su Crnoje i njegov katun operirali više u smjeru Zete, pa tek povremeno odlazili i ka Dubrovniku, te i tamo sudjelovali u transportu robe, ili su redovno prometovali prema Dubrovniku, ali spletom okolnosti nisu nikad spomenuti, to ostaje nejasno.[318]

2.1. Vlasi i Arbanasi oko Kotora?

U istom svesku kotorskih notarskih isprava može se pronaći poneka informacija vezana za stoku i stočarenje, iako bez izravnih dokaza da bi bila riječ o Vlasima, tj. populacijama koje su bile dio pravne kategorije *Vlaha*. Recimo, 7. 9. 1331. godine u notarskim ispravama javljaju se Dimitrije i Gostiša, tj. *Demetrius et Gostisia fraters, fillii*

[317] Daleko od toga da sam konzultirao sve, ili čak većinu isprava o Vlasima i problematici transporta robe u Srednjem vijeku na srednjeistočnom Jadranu, ali od onoga što sam imao prilike vidjeti (a to je napose materijal za period 13. i dijela 14. st. u dubrovačkim izvorima, kada je ruku na srce ugovora o transportu robe još uvijek relativno malo u odnosu na kasnija razdoblja) ovakav tip rješavanja nekog spora kakav je zapisan ovdje, ili makar nešto tome slično, da je vezano za Vlahe ne sjećam se da sam vidio. To ne znači da takvih sporova nije bilo, kao ni da se nisu presuđivali i sankcionirali, ali iz ovoga doba očito ih nije ostalo sačuvano, bar da je meni poznato. Za kasniji period, tj. sredinu i drugu polovinu 14. st. nadalje nisam detaljno proučavao neobjavljene spise, pa ne mogu ništa ozbiljno tvrditi.

[318] Usput da dodam kako je Jireček mislio da je ovaj katun, tj. Crnoje, bio predak Crnojevića, kasnije dinastije iz kotorskog zaleđa u 15. st.: K. Jireček, *Istorija Srba, I. knjiga,* str. 399, fusnota 42. Za Kalođurđeviće-Crnojeviće i drugi autori iznose pretpostavke kako su oni preci kasnijih Crnojevića koji će vladati dijelovima Gornje Zete (za koje se nekad misli da su im preci zapravo bili Đuraš Ilijić, velikaš cara Dušana, i njegovi potomci). Vidi za pretpostavku da je katun Kalođurđa Crnoja bio "matični" katun kasnijih Crnojevića u: Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 121. Iako ovo povezivanje djeluje primamljivo, zapravo ništa o porijeklu te kasnije dinastije nije sigurno, niti bi se iz činjenice da su bili okruženim ratničkim družinama i katunskim zajednicama automatski moglo pomišljati da su morali biti Vlasi. Samo ime Crnoje nije neobično, i ni po kojoj osnovi ga se ne može vezivati samo za Vlahe. Ovog Crnoja i kasnije Crnojeviće dijeli 60-ak godina razlike; a pritom, zanimljivo, kad se javljaju, Crnojevići s kralja 14. st. gospodari su Budve (K. Jireček, *Istorija Srba,* str. 399.). Ta informacija ne odaje neki stočarski "background", niti se može povući kakva direktna poveznica između navodnog brđanskog backgrounda Crnojevića, i upravljanja primorskom komunom koje sa stočarenjem i katunima nema veze. Inače, na osnovu kasnijih izvora uvijek je nezahvalno suditi o onome što je bilo ranije, pa je tako upitno može li se na osnovu kasnijih usmjerenja pojedinaca iz neke skupine, tj. družine, automatski zaključivati za koji je prostor ta skupina bila "izvorno" vezana. Ako se prihvati jednačenje Crnojevića s kraja 14., tj. početka 15. st. s ovim Crnojem Kalođurđem, onda se smije misliti da je njegov katun izvorno bio bliži Kotoru i možda za njega jače vezan. Ipak, ostaje u tom smislu potencijalno koristan podatak da se jedan možebitni potomak ovoga Kalođurđa Crnoja javlja u Dubrovniku, u drugoj polovini 14. stoljeća: *Nos quidem Alexius aurifex filii quondam* (?) *caloyorgii* ... (DAD, Debita Notariae, br. 7 (1365-1370), fol. 88r, 14. 6. 1367.). On se potom opet javlja u istoj arhivskoj seriji malo kasnije: *Nos quidem Alexius filius caloyorgii cernoeuich/cronoeuich* [oba čitanja su moguća, jer je zapis nespretno upisan – op. M. P.] ... (Debita Notariae, br. 7, fol. 92v, 25. 7. 1367.). Ne treba ni naglašavati kako pravu istinu nije moguće znati, jer samo po sebi odlaženje u ovaj ili onaj grad nije moralo imati veze s nečijom geografskom blizinom tom naselju, kao što nije moralo imati veze niti s time je li nečija porodica ili družina bila ekonomski jače vezana za ovaj ili onaj centar. U tom smislu jedino što je realno misliti, jest da je Crnoje-Kalođurđe, tj. Kalođurđe Crnojev bio smješten ugrubo u zoni sjeveroistočnog zaleđa Dubrovnika, tj. sjeverozapadnog zaleđa Kotora. Inače, i *najveći* dio najznačajnijih vlaških skupina u ovo doba i kasnije, smješten je upravo u toj zoni, u Travuniji (tj. na istoku Hercegovine i po Staroj Hercegovini), a da bi u nekom trenutku zahvaljujući upravo dubrovačkim, a u manjoj mjeri i kotorskim ispravama, "stupio" na povjesnu scenu.

Bardogne de Bastur. Njih dvojica izjavljuju da su primili od *Iohanne Basilii* (Jovana Vasilijeva, tj. Ivana Bazilijeva) 16 komada stoke (*iumentas*) da ih ispasaju, pod uvjetom da ih kroz tri godine vrate; a istovremeno ždrijepce, tj. pastuhe i druge plodove od stoke imaju dijeliti napola.[319] Jasno, ovo nisu morali biti Vlasi, i nemoguće je reći jesu li u pitanju ljudi vlaškoga statusa, tj. pripadaju li tom redu populacije. Čim se ne spominju kao *Vlasi*, smjelo bi se pomišljati da i nisu to bili. Zapravo, relativno mali broj stoke koju ova dvojica uzimaju na ispašu upućivao bi na to da se i nije radilo o profesionalnim stočarima u statusu Vlaha; već možda prije o seljacima koji su uzimali stoku "na pripašu".[320] Ono što svakako ostaje kao zanimljiva, doduše jezična činjenica, jest da bi Dimitrije i Gostiša mogli biti sinovi nekoga čovjeka koji je bio arbanaškog jezičnog porijekla, budući da je ime Bardonja vjerojatno

---

[319] A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1.*, str. 276.

[320] Govoreći o stočarenju u Humu Siniša Mišić spominje kako zemljoradnike koji usputno drže i stoku, kao i profesionalne stočare, tj. Vlahe. Govoreći o uzgoju konja, kao i stoke uopće, spominje kako Dubrovčani svoju stoku daju *na čuvanje seljacima na svojoj teritoriji, ali i izvan nje ... Naknada za 'pripašu' obično se davala u stoci i stočnim proizvodima* (S. Mišić, *Humska zemlja*, str. 203.). Čini mi se da je sasvim moguće da je u gore navedenom slučaju bila riječ o sličnoj pojavi. Inače, već sam u ranijim glavama iscrpno govori da je nedvojbeno kroz čitav Srednji vijek po istočnome Jadranu i njegovu zaleđu bilo ponešto stočara, tj. pastira koji su uzgajali stoku i čuvali ju, a nisu bili Vlasi, niti su njima imali veze. Nema sumnje da je tako moralo biti i u dijelovima srednjovjekovne srpske države, kao što je bilo i u Hrvatskoj i Bosni prije pojave Vlaha kao posebne kategorije stanovništva koja je postupno *gotovo monopolizirala* te poslove kako je odmicao Srednji vijek. Neću nepotrebno ponavljati ono što sam već pisao, ali ću navesti primjer sa srpskih manastirskih vlastelinstava koji bi mogao biti potvrda da je ovoga bilo kao prakse i nakon što su se pojavili Vlasi: *Na teritoriji vlastelinstva Svetostefanskog izgleda da je bila jedna vrsta stočara, postala od ljudi ratara koji su na nekim mestima čuvali manastirsku stoku kao radnici stručni za čuvanje stoke. ...* Potom govoreći o izvjesnim pravnim odredbama koje se na takve pastire odnose, Ivanović dodaje: *Ovo se odnosilo svakojako na one krajeve vlastelinstva Svetostefanskog u kojima nije bilo stalnih katunskih naselja, pa je manastirska stoka na ovaj način čuvana od strane stručnih pastira, odvojeno po vrstama stoke. Ovakvi su se pastiri plaćali prema povelji kao u Studenici: "pastirem vsem, ovčarem i konjuhom i jazdničarem i kobilarem da se plaća kako i u Studenici"* (R. Ivanović, 'Katunska naselja', str. 405-406.). Vrijedi dodati da Mišić interpretira ove podatke na način da u njima iščitava obaveze ne posebnih skupina pastira ne-Vlaha, već upravo pastira Vlaha. Pritom on misli kako *...manastirska stada nije čuvao ceo katun, već pastiri za materijalnu nadoknadu* (S. Mišić, 'Zakonske odredbe o Vlasima', str. 40.). Kako god odlučimo interpretirati ove odredbe koje su zapisane u "zakonima" za manastirske metohe, ipak je neupitno da je stočarenja i čuvanja stoke bilo i kroz rani i razvijeni Srednji vijek, kada se time očito nisu bavili Vlasi, kojih tada nije bilo na području istočnojadranskoga zaleđa. Također bih rekao da je neupitno kako je takva praksa u izvjesnoj mjeri bila nastavljena i nakon pojave Vlaha, jer *nemoguće* je bilo da Vlasi – koji su tek postupno, tijekom generacija, negdje od konca 12. st. nadalje naseljavani širom Srbije, a potom od 13. st. i u neposredno zaleđe jugoistočnoga Jadrana – odjednom preuzmu funkcije stočarenja na ovako velikom prostoru. Može se ponuditi sljedeća rekonstrukcija: prvo su prisutne ne-vlaške populacije, svakako lokalne slavenske, koje se bave manje ili više "profesionaliziranim" stočarskim poslovima, konjogojstvom, itd. Potom, prvo u Srbiji, a kasnije i dalje na zapad, kreće "infiltracija" vlaških, a potom i arbanaških (u daleko manjoj mjeri) skupina, koje se također bave tim poslom. Tijekom generacija, već zbog specifičnosti svoga statusa, tj. položaja koji ih je činio po automatizmu upućenima u takve poslove, Vlasi postupno preuzimaju ove aktivnosti na sebe, istovremeno "usisavajući" dio dotad ne-vlaških populacija koje su se bavile tim aktivnostima (ovo "usisavanje", ne samo stočara već i ratara je posve očekivana pojava, jer bez uklapanja izvorno nevlaških populacija u kategoriju *Vlaha* bilo bi nemoguće zamišljati proces asimilacije izvorno neslavofonih Vlaha u slavenski jezični milje još od ranog Srednjeg vijeka). Protokom vremena, svakako do konca srednjovjekovlja, vrlo rašireno postaje poistovjećivanje stoke i stočarenja s vlaškim razredom stanovništva, gotovo kao da se nitko drugi ne bavi stokom osim njih (iako je vrlo upitno smije li se čak i za 15. st. misliti da su se stočarskim poslovima bavili isključivo Vlasi (i Arbanasi), i čini mi se da ne bi trebalo brzati sa zaključcima oko tog pitanja).

izvedeno od arbanaškog *Bard* (tj. *Bardhë*), što bi značilo "bijelo".[321] Ipak, samo po sebi nemoguće je reći je li ovaj Bardonja sa sinovima bio u statusu *Vlaha* ili *Arbanasa* (ili van tih statusa). Naime, znane su i druge skupine ili pojedinci, poput Burmaza (pa i Mataruga, itd.), čije je grupno ime vjerojatno poteklo iz arbanaškoga jezika (možda od *burrë* za čovjek, i *madh* za velik/visok), ali oni su vođeni kao *Vlasi*, a nikad kao *Arbanasi* u izvorima.[322] Istovremeno, poznato je mnogo Vlaha i Arbanasa sa slavenskim imenima (takvi čine apsolutnu većinu Vlaha u sačuvanim izvorima), tako da ovdje nikako ne bi valjalo miješati status, tj. pravnu kategoriju populacije s jezičnim stanjem, tj. jezikom koji je netko pričao. Kako sam već spominjao, u kasnom Srednjem vijeku ljudi nisu *Srbi*, *Arbanasi*, ili *Vlasi* zbog svoga jezika, jer to nisu lingvističke etikete.[323]

Sličnih primjera ima još. Nekih godinu i pol dana prije iznad spomenutoga slučaja, 23. 4. 1330., javlja se *Miloie, filius Bardone de Lustiça*,[324] koji prima od žene pokojnog Cote/Čote (*Dea, uxore condam Çote de Budypsa*), 4 krave i 4 junice na ispašu prema običajima zemlje (*IIIIor vachas matoras et IIIIor iunice ad pascendum secundum usum terre*

---

[321] M. Grković, 'Osnivačka hrisovulja manastira Banjske', str. 179. Ime Bardonja ("Bijeli") bilo bi ekvivalent slavenskog imena Bjeloš/Beloš. Ime njegova sina Gostiše upućuje na to da je porodica već bila u najmanju ruku biligvalna (srpska/slavenska i arbanaška); a na to upućuje i samo ime Bardonja, jer ima slavenski nastavak "nja", kao i kod slavenskih muških imena poput: Radonja, Dragonja, Strahinja, ili ženskih Draginja, Krstinja, itd. Vidi ponešto o onomastici u ovome kontekstu u: P. Skok, 'Češka knjiga o vlaškom pravu', str. 308-311.; kao i u maloprije navedenom članku Milice Grković.

[322] O Burmazima će biti govora kasnije u disertaciji.

[323] Ovo dakako ne znači da tada nije postojao i poseban govor znatnog dijela ljudi koji su nosili ime *Arbanas(i),* već da to ime nije bilo primarno lingvistička etiketa, i da se tom razredu populacije pripadalo zbog nejezičnih razloga. Isto vrijedi i za Srbe, Vlahe, itd. Usput, najraniji spomen *Arbanasa* u notarskim ispravama iz primorskih gradova na jugoistočnom dijelu Jadrana (ako se makne u stranu ugovor Dubrovnika s Dimitrijem iz Kroje, iz otprilike 1216. (ili nešto ranije): Aleksandar Solovjev, 'Nepoznati ugovor Dubrovnika sa arbanaskim vladarom iz početka XIII veka', *Arhiv za pravne i društvene nauke 27* (1933), str. 292–298.; Isti, 'Eine Urkunde des panhypersebastos Demetrios, megas archon von Albanien', *Byzantinische Zeitschrift, Vol 34, Iss 2* (1934), str. 304—310.) datiran je s 23. 9. 1278. U pitanju je prijava pljačke koja se desila po povratku Dubrovačkih trgovaca iz Brskova. U Kotoru su ih napali neki Arbanasi (*Albanenses*), i opljačkali (svjedočanstvo Dimitrija de Mençe i Vitanje (Vitagna) de Cerna glasi ovako): ... *Nos veniebamus de Brescoua in Catarum et Zaycus zupparius* [krojač – op. M. P.] *erat nobiscum et omnes eramus in custodia Catarinorum, quia dominus rex mittebat nos Catarum, quando eramus capti; et eundo sic venerunt Albanenses et assaliuerunt nos, et ego dictus Demetrius fui captus, dictus uero Vitagna et Zaicus non fuerunt capti, et si dictus Zaycus fuit robatus uel acceptum ei aliquid, nescimus* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 17.). Dvije godine kasnije, 14. 8. 1280. slično se zbilo grupi Dubrovčana koji su u Kotoru opljačkani od nekih neimenovanih Vlaha (*Blachi*): G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 34. Vrlo je moguće da su ovi Vlasi i Arbanasi bili ljudi s okolnih posjeda Zetske episkopije, koju ću ubrzo spomenuti. Uzgred, u najranijim se dubrovačkim arhivskim ispravama (kraj '70.-ih i '80.-te godine 13. st.) *Arbanasi* rijetko javljaju. Jedan od rijetkih primjera je ugovor jednog Ulcinjanina i Dubrovčanina o nabavci robe koja se ima utovariti kod Sv. Srđa na rijeci Bojani (iako se i uspravi kaže *Sancti Sergii de Drino*), gdje se kratko spominju možebitna nasilja Arbanasa i Srba (*Albanensibus et Sclaui*) u kraju oko rijeke Drim: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 100.

[324] Poluotok Luštica, jugozapadno od Kotora i Tivta. Taj je poluotok inače bio dio vlastelinstva Zetske pravoslavne episkopije. Božić kazuje kako je u ranom 15. st. ... *територија, састављена од полуострва Лупггице, затим села Пасиглаве, Богдашића, Љешевића и Превлаке са жупом, соланама и острвима, чинила властелинство православног манастира Св. Михаила на Превлаци — његову метохију* (I. Božić, *Nemirno Pomorje XV veka*, str. 38.). Kako sam već u četvrtoj glavi rekao, upitno je koliko je, i je li (a mislim da jest) u ranijem periodu (13. i 14. st.) vlastelinstvo tog manastira bilo veće, i koje je još krajeve Zete obuhvaćalo.

super me et omnia bona mea).[325] I u ovome je slučaju nemoguće reći jesu li u pitanju Vlasi ili Arbanasi jer je bilo kakvo etiketiranje tog čovjeka izostalo. Jedino što se može pretpostaviti jeste da je Miloje Bardonjin sin nekog čovjeka arbanaškog jezičnog porijekla, iako sam nosi srpsko, tj. slavensko ime. Isto tako je, unatoč identičnom imenu, nemoguće reći postoji li ikakva veza između ta dva Bardonje, tj. ovoga Miloja, i onih Dimitrija i Gostiše, tim više što se za Miloja kaže da je iz Luštice, dok se za potonju dvojicu ne daju nikakvi podaci o smještaju. Ujedno, budući da Bardonja nije tako rijetko ime kod ljudi koji su starinom iz arbanaških krajeva, tj. sa sjevera današnje Albanije, sasvim je izgledno da se radi o dve potpuno nepovezane porodice. Isto tako valja dodati kako je spomen Luštice indikator da je rečeni Miloje bio seljak s posjeda Zetske episkopije, tj. manastira Sv. Mihaila na Prevlaci, a čiji je metoh Luštica bila.[326] No na ovo ću se vratiti malo kasnije, kada bude riječi o drugom svesku kotorskih notarskih isprava.

Dana 8. 5. 1331., nekih godinu dana nakon gore zapisanog slučaja, ima jedan sličan: *...ego Bratosclauus condam Pobratouic de Lustica confiteor recepise a Rosa, uxor(e) condam Marini de Gaçola, vacas septem magnas et tres paruas et capras quinque ad pascendum secundum consuetudinem terre*. Kao *testes* se javljau: *Marinus Mexe, iuratus iuidex, auditor curie Mateus Abrae, Marcus Simeonis testis et Juroe Babunchic et Iure Obachic*.[327] Dakle, rečeni stočar prima 7 velikih krava, tj. odraslih goveda, 3 mala goveda, tj. teleta, i 5 koza na ispašu, po običaju zemlje. Kao što sam već naveo za prethodni slučaj, i kako ću kasnije još detaljnije spomenuti, sasvim moguće da je rečeni Bratoslav, pokojnoga Pobratovića iz Luštice, bio neki manastirski čovjek, jer dolazi iz kraja koji je bio u posjedu Zetske episkopije. Kao *Vlaha* ga se svakako ne spominje, kao ni većinu ljudi u kotorskim ispravama, a koji su na neki način vezani za stočarske poslove.[328]

---

[325] A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1.*, str. 203.

[326] Vidi o tome u: I. Božić, *Nemirno Pomorje XV veka*, str. 38, 83-84.

[327] A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1.*, str. 224.

[328] Ovo naravno, kao pojava nije samo ograničeno na kotorske isprave, već slične pojave može redovno susresti i u dubrovačkim izvorima. Ima ih čitavo mnoštvo, ali nema smisla ovdje ih detaljno spominjati, jer se ljudi koji stoku uzimaju na ispašu od Dubrovčana, ili njihovih podanika iz okolice grada rijetko nazivaju *Vlasima*; pa ostaje otvoreno pitanje jesu li bili Vlasi ili naprosto dio neke druge kategorije srednjovjekovnog stanovništva. Stoga navodim tek poneki primjer iz neobjavljenih isprava iz Dubrovnika. S početka 1322. godine sačuvan je zapis da *Miroslauo Voichinich de tribina contentus et confessus fuit se habuisse et recepisse de Junio de çorçio IIII. porcas* na ispašu i čuvanje (DAD, Diversa Cancellariae, br. 6 (1320-1322), fol. 190r, 19. 2. 1322.). Inače, nekih 12 godina kasnije javljaju se ljudi nekog Voihnića/Vojčinića, koji bi vjerojatno bio rođak ovog upravo spomenutog Miroslava. Tada se javlja *Milos dobrenovich de tribigna homo milatici voychinich*, koji tom prilikom preuzima obavezu ispaše i čuvanja 20 životinja, tj. *viginti bestias* koje je primio od nekog *tholichina vidoçnich* (Diversa Cancellariae, br 10 (1333-1334), fol. 201v, 14. 8. 1334.). Isti dan javlja se i neki *Milos grumotich de tribina homo milatici voychinich contentus et confessus fuit habuisse et recepisse* od *Cranislaue petraro*, tj. Hranislava kamenara, nekoliko desetaka životinja (goveda, volova, itd.) koje ima ispasati i čuvati, tj.

Još eksplicitniji spomen stočara s manastirskih posjeda, a koji posluju s Kotoranima, sačuvan je u ispravi od 27. 5. 1335. Tada Tvrdoje, sin Belie iz Luštice (*Tuerdoye, filius Belie de Lustica*), za kojeg se kaže da je *homo episcope sancti Michaelis* (dakle čovjek pravoslavnog episkopa koji stoluje u manastiru Sv. Mihaila na Prevlaci), izjavljuje kako je primio od Nucija Gile (*Nutio Gille*) šest odraslih krava, i tri od jedne godine, i jednu malu od tekuće godine, tj. ove godine rođenu, na ispašu na tri godine po običaju zemlje.[329] Naravno, o *Vlasima* nema ni riječi, stoga se može samo nagađati je li ovaj Tvrdoje imao taj položaj, tj. je li bio dio manastirskih Vlaha, ili nije. No ono što je bitno, jest da je očito ljudstvo iz Luštice bilo pod manastirom Sv. Mihaila, i zabilježeno je više primjera da manastirski ljudi sklapaju poslove s Kotoranima, a takvih će primjera biti još nekoliko ispod.

Još jedan primjer, za koji je nešto veća mogućnost da je u pitanju bila skupina Vlaha (iako se ne spominju) dolazi s početka 6. mjeseca 1335. godine. Dana 3. 6. 1335., *Grupscia Tolich*, tj. Grupša Tolić preuzima na sebe obavezu prema Nuciu Gilleu (*Nutio Gille*) da će mu do *festum sancti Demetri* dobaviti osamdeset odraslih ovaca i trideset malih (tj. janjadi).[330] Kao jamci za Grupšu javljaju se *Moyan Milletich, Nenoye Osdrichnich et Paulus Costich*; odnosno Mojan Miletić, Nenoje Ozrinić i Pavle Kostić.[331] Iako na prvi pogled nema razloga misliti da bi ovo bili Vlasi, jer mogli su u pitanju biti i drugi, ne-vlaški pastiri (budući da se ime *Vlah* ne spominje), ipak je moguće da su u pitanju bili Vlasi (ili da je bar Grupša Tolić to bio), ali da iz nekog razloga nisu bili etiketirani na taj način.[332] Naime, eventualno bi se moglo malo poigrati s pretpostavkama, pa pomisliti sljedeće: obaveza isporuke stoke je preuzeta početkom 6. mj., a stočari i inače odlaze u brda iza Đurđevdana, što će reći nakon kraja 4., tj. početka 5. mj. (iako to ovisi i o podneblju i okolnostima, pa se obično u izgon stoke u brda ide između 5. i 6. mjeseca). Istovremeno, povratak u nizinu odvija se negdje pred jesen, što će reći ugrubo od 9. pa do 10. mjeseca. Istovremeno Mitrovdan, tj. dan sv. Dimitrija (a o čemu

---

brinuti o njima (*pascere et custodire*) ... (Diversa Cancellariae, br 10, fol. 202r, 14. 8. 1334.). Ne treba ni naglašavati kako nijedan od gore spominjanih pastira nije etiketiran kao *Vlah*, i zapravo nije niti morao biti, iako naravno da je tu opciju nemoguće isključiti, kao uostalom niti potvrditi, jer izvori o tome šute.

329 *... sex vaccas matures et res unius anni et unam paruam anni presentis ad pascendum hinc ad tres annos proxime venturos secundum usum terre super me et omnia bona mea. Auctum in presentia iurati iudicis Marini Golie et auditoris Marchi Symionis* (A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1.*, str. 424.).

330 Zanimljivo je primjetiti kako je ‘poslodavac’ i u ovome, i u prethodnom slučaju isti Nutio Gille, Kotoranin koji se inače spominje u zaista enormnom broju isprava: A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1.*, str. 618.; A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*, str. 630.; i očito je bio vrlo aktivan poslovan čovjek.

331 A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1.*, str. 425.

332 Uvijek valja pamtiti da sam onomastikon za kasni Srednji vijek na ovim prostorima ne govori mnogo, jer *apsolutna većina* Vlaha na zapadnom Balkanu, od prvih srpskih povelja s konca 12. st., pa preko dubrovačkih isprava iz 13. i 14. st., do turskih deftera s kraja 15. st. nosi slavenska imena, i krajem Srednjeg vijeka u pitanju su, jezično gledajući, Slaveni. Njihov vlaški status, kao ni identitet, nema veze s jezikom, svakako ne tijekom 13., 14. i 15. st., niti postoje dokazi da bi se njihov vlaški položaj u ovdašnjim društvima održavao radi njihova jezika (ili npr. da bi se nečiji arbanaški položaj održavao zbog njegova jezika).

govori sintagma *festum sancti Demetri*) pada na sam kraj 10., odnosno početak 11. mj. (ovisno od toga gleda li se po današnjem Julijanskom ili Gregorijanskom kalendaru).[333] Ono o čemu bi se stoga moglo razmišljati, jest da je ovdje riječ o sezonskom stočaru, sasvim moguće Vlahu, koji je negdje taman nakon ugovaranja ovog posla u Kotoru odlazio sa stokom na ljetnu ispašu u brda, možda prema centralnim (ili eventualno sjevernim) dijelovima današnje Crne Gore, gdje ima viših planina, te da je isti svraćao negdje tijekom 10. mj. u nizinu, ili eventualno primorske krajeve, odakle je mogao dotjerati stoku u Kotor. Istovremeno, i nešto veći broj grla stoke koja se spominje u zapisu možda bi upućivao na mogućnost da se tu radilo o Vlahu/Vlasima, iako nema načina da se ovo izravno potvrdi .[334]

3. Druga knjiga kotorskih isprava

Ovakvih indikatora o poslovanju Vlaha (u potonjem slučaju to je tek pretpostavka, jer izravne potvrde nema) s Kotoranima je vrlo malo. U Prvom svesku knjige kotorskih notara ima samo jedan izravan spomen, uz poneki primjer držanja stoke, ali bez spomena *Vlaha*; dok u drugome svesku također postoji samo jedan izravan spomen *Vlaha*, uz još par zapisa o stoci i stočarenju.

Tako na samom početku 1333. godine, točnije 3. siječnja, među odlukama općine kotorske, stoji i odluka da nitko ne smije bez razloga uhvatiti/zarobiti bilo kojega Vlaha (*et quod nullus possit capere aliquem Vlaccum sine ratione*), već ako ima kakvoga posla,

---

333 Gregorijanski kalendar je uveden tek u 16. st., dok je ranije bio u kršćanskom svijetu u upotrebi onaj koji se danas naziva Julianskim; stoga se u ovom slučaju radi o periodu od konca 4. do konca 10. mjeseca (odnosno *od Đurđevdana do Mitrovdana*, kako se kod stočara u Dinaridima i danas kaže za period u okviru kojega se – negdje prije, negdje kasnije, te negdje duže, a negdje kraće – odlazi sa stokom na ljetnu ispašu). Inače, iz osmanskoga doba ostala je poznata izreka *Đurđevdanak hajdučki sastanak, a Mitrovdanak hajdučki rastanak*, što također svjedoči o tome kojem su miljeu pripadali hajduci po Dinarskim predjelima, tj. iz kojih su slojeva populacije oni najčešće dolazili, te uopće do koje su mjere stočarenje, ratovanje, i pljačka na zapadnobalkanskim prostorima bili međusobno isprepleteni (to posebno vrijedi za "hajdučiju" i famozni "otpor Turcima" koji je često bio sveden na "četovanje", tj, "pljačkašku privredu"). Vidi usput o folkloru, pa tako i u kontekstu maloprije spominjanog: Milan T. Vuković, *Narodni običaji, verovanja i poslovice kod Srba: sa kratkim pogledom u njihovu prošlost*, Beograd: M. T. Vuković, 1985. Vidi još: Boško Suvajdžić, 'Hajduci i uskoci u narodnoj poeziji: Istorijske pretpostavke za nastanak i razvoj hajdučkog pokreta' (preuzeto iz: B. Suvajdžić, (prir.), *Epske pesme o hajducima i uskocima: antologija*, Beograd: Gutenbergova galaksija, 2003.).

334 Nekad se misli da bi ovaj Nenoje Ozdrihnić/Ozrinić mogao biti predak, tj. jedan od prvih poznatih pripadnika kasnijeg zetskog (danas srpskog-crnogorskog) plemena Ozrinića iz Katunske nahije (jednoj od četiri nahije rane, tj. Stare Crne Gore, koja ugrubo korespondira današnjoj općini Cetinje). Ime Ozrihna (Ozren) je često srpsko i slavensko ime u krajevima oko Kotora i Dubrovnika u Srednjem vijeku, i nije ni prvo ni zadnje takvo ime koje se javlja u kotorskim ispravama, pa je teško reći je li Nenoje zaista bio dio upravo onog roda (ili katuna/družine) koji je dao ime kasnijem bratstvu i plemenu Ozrinića. Ipak, čini se da postoje podaci iz Kotora s kraja 14. st. koji bi dozvoljavali i takva domišljanja: R. Kovijanić, *Pomeni Crnogorskih Plemena, Knjiga I,* str. 220-222.

odnosno spora s njim(a), treba ga voditi sucima koji će ustanoviti, tj. dijeliti pravdu.[335] Širi kontekst ove odluke nije posve jasno dan, već se ona nalazi na kraju niza općinskih odluka, tj. odredbi o soli: prodaje se trg soli skupini trgovaca, ustanovljuje se monopol za iste, a potom se spominje rat, tj. mogućnost da zbog rata dođe do nestašice soli. Tako se kaže da će, ako iz nekog razloga komuna bude s nekim vodila rad po moru, a radi čega neće biti moguće uvesti sol u Kotor, pa stoga soli u Kotoru ponestane, komuna ranije spomenutim (trgovcima) isplatiti štetu.[336] Ovo spominjanje mogućnosti rata možda ima veze sa zbivanjima u primorskim dijelovima nemanjićke države u ovo doba. Naime, polovicom 1332. godine došlo je do pobune dijela zetske vlastele na čelu s vojvodom Bogojem, relativno nedugo nakon što je ta ista vlastela (tj. dio iste) pomogla Dušanu da svrgne svoga oca, Stefana Dečanskog (1322-1331) s vlasti.[337] Ovi problemi izgleda da su se tijekom 1332. reflektirali i na stanje u zaleđu Dubrovnika (te svakako i u južnim dijelovima Zete) koji je zbog nesigurnosti za svoje trgovce posredovao u pokušaju mirenja sukobljenih strana.[338] Dušan je kasnije ugušio pobunu, svakako do kraja te godine,[339] no možda je moguće da je početkom 1333. godine situacija i dalje bila donekle nestabilna, ili su naprosto trgovci bili poslovično oprezni i nepovjerljivi, pa je zato spomenuta ova mogućnost u odlukama kotorske općine. Ipak, ostaje nejasno zašto bi Kotor ratovao na moru i s kim, a još je zanimljivija informacija u ostalim odredbama od 3. siječnja koje se nalaze u tim upisima. Naime, među ostalim odlukama stoji da: *et si dominatio dictum mercatum auferret*, ranije spomenuti trgovci će biti obeštećeni tako što će – dok im se ne isplati sva svota koju su dali za zakup trga soli – imati pravo na *omnes gabellas communis*.[340] Čini se da se ovdje pod "dominatio" misli na vrhovnu vlast, tj. kralja, i mogućnost da on oduzme trg soli (zakupcima). Nije jasno zašto bi vladar to napravio, kao što nije jasno ni zašto bi im arhiepiskop (barski) oduzeo budvanski trg (ranije spomenutim trgovcima, Kotoranima), tj. zašto se ta opcija spominje malo kasnije u istoj ispravi.[341] Možda

[335] A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*, str. 60.

[336] *... quod si aliqua causa commune nostrum haberet guerram cum aliquibus per mare, propter quam sal non posset conduci Catarum et sal in Cataro deficeret...* (Isto).

[337] B. Ferjančić, 'Osvajačka politika kralja Dušana', u: S. Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga*, str. 511.

[338] Isto. Izgleda da se upravo ovog Bogoja tiče pismo koje Dubrovčani šalju kralju Dušanu 22. 4. 1332. godine: *DIE XXII. APRILIS. I n c o n s i l i o r o g a t o r u m (captum) . . . . quod debeat scribi domino regi Raxie, quod auditis novis, quod Bogoe erat sibi inobediens et rebellis, ita quod nullus poterat ire nec redire de Slavonia, armari fecerimus unum lignum, quod in honore sue majestatis misimus ad ipsum Bogoe ad rogandum et inducendum eum, quod debeat reverti obedientie ipsius domini regis, prout hactenus consueverat, et ad deprecandum eum, quod habeat recomendatos mercatores ...* (I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 2*, 1882., str. 340.).

[339] B. Ferjančić, 'Osvajačka politika kralja Dušana', str. 511-512. Vidi i: B. Ferjančić, S. Ćirković, *Stefan Dušan – Kralj i Car, 1331-1355*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2005., str. 65, 88-89.

[340] A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*, str. 60.

[341] *Quod si archiepiscopus aufferet mercatum Budue...* (Isto).

je moguće da su Kotorani u tom konfliktu između vojvode Bogoja (koji je držao Sv. Srđ uz Bojanu) i kralja Dušana nekako bili involvirani uz jednu od zaraćenih strana; a možda je naprosto došlo do nekih sukoba i nanošenja šteta tijekom sukoba, radi čega je kotorska vlast očekivala moguće reperkusije (pa i u vidu, makar privremenog oduzimanja izvjesnih materijalnih prava). Isto tako, čini se mogućim, bar iz odredbe vezane za potencijalni sukob na moru, da je tijekom pobune dolazilo i do angažmana pomorskih snaga – ili je bar postojala bojazan da bi do toga došlo. Kako god bilo, odredba o Vlasima javlja se tek nakon svih tih odluka, i nekako se čini kao da je van konteksta, jer se iz tih kratkih formulacija o ne hapšenju, tj. zabrani hvatanja Vlaha bez razloga, ne vidi zbog čega bi se to dešavalo. Da je u pitanju bio rat i eventualni angažman Vlaha kao vojnih snaga na ovoj ili onoj strani, formulacije bi vrlo vjerojatno bile drugačije, i ne tako postavljene; dok ovako iz isprave ispada da je u pitanju upozorenje koje je vezano više za osobne obračune, vjerojatno oko novca ili kakvih krađa, a koje ljudi nisu imali sklonosti riješavati ispravnim, odnosno zakonskim putem.[342]

Što se tiče spomena stoke i stočara, a koji bi, makar u teoriji mogli biti Vlasi, iako nisu tako imenovani (stoga ovoga uvijek treba biti svjestan), prvi se javlja 13. 11. 1332. Taj dan Srdan, sin Prvoslava Đinoločupčića (*Serdan, filius Peruoslaui Guinolloçupcich*), obvezao se predati, tj. isporučiti Paskalu Bartoliju 150 grla odrasle stoke, te 50 grla male, tj. mlade, i to će učiniti *ad festum sancti Georgii proxime venturum*.[343] Budući da se spomenuti Srdan trebao pojaviti s povećom masom stoke, i to oko Đurđevdana, tj. da mu je sljedeći dolazak bio sračunat negdje u doba koje je označavalo početak sezone ljetnih ispaša, možda bi se smjelo pomišljati na to da je u pitanju bio netko tko se bavio sezonskim stočarenjem.[344] Sam posao je

---

[342] Cijeli zapis kaže: *Et qouod nullus possit capere aliquem Vlaccum sine ratione, sed si habet aliquid facere cum eo, ducat eum ad iudices, coram quibus patet iustitiam sibi fieri, at si quis contrafecerit, perdat placitum et soluat de pena perperos decem* (A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*, str.). Sasvim moguće da se ta odredba spominje na ovome mjestu upravo zbog uloge koju Vlasi imaju u transportu tereta, pa tako i soli iz Kotora u unutrašnjost Srbije i obratno. Tako recimo Malović-Đukić misli da je to bila: *...pravna uredba koja štiti vlahe od samovolje Kotorana, pre svega one koji su dolazili u Kotor i bavili se karavanskom trgovinom između Kotora i Dubrovnika s jedne, i Polimlja i drugih mesta po srpskim srednjovekovnim zemljama, s druge strane* (M. Malović-Đukić, 'Drobnjaci – primićuri i kramari', str. 10.).

[343] A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*, str. 42.

[344] Od lokalnih geomorfoloških, ekoloških, te meteoroloških prilika, i od prirodnih resursa, ali i političkih prilika moralo je zavisiti koliko će ispaše trajati, i kolika masa ljudi će se time baviti. Evo kako je to izgledalo kod dalmatinskih stočara kad su išli na ljetne ispaše na Velebit, te kod velebitskih kad su išli na zimske ispaše u sjevernu Dalmaciju: *Paša dalmatinske stoke na ličkom teritoriju otpočinjala je svake godine 1. lipnja, a morala je okončati do 30. rujna. Zimska ispaša ličkih stočara na dalmatinskom teritoriju započinjala je 1. listopada i trajala do 30. travnja iduće godine* (Marko Vukelić, 'Pašarenje na Velebitu', *Šumarski list, br. 5-6, god. CXXVI* (2002), str. 302.). Inače, *Festum sancti Georgii*, tj. Đurđevdan, obilježava(o) se krajem 4. mjeseca. Pritom nije

ugovoren nedugo nakon Mitrovdana, tj. sv. Dimitrija; što će reći po možebitnom povratku iz brdskih krajeva, gdje se boravilo na ljetnoj ispaši (iako dakako o ovome u ispravi nema riječi, već je u pitanju moja pretpostavka). Ime "Đinoločupćič", čiji je drugi dio "Čupčić" svakako slavenski, odaje u prvom dijelu "Đino" (moguće od imena Gin) potencijalnu arbanašku jezičnu komponentu; što bi moglo ukazivati na čovjeka čiji su djedovi ili pradjedovi (tj. dio istih) kolonizirani iz Arbanije.[345] Inače, kao svjedok se, na samom kraju upisa, javlja *Mlados Janouich Pelesce*.[346] Mladost (ili možda Mladoš) Janović ima zadnje ime Pelesce, ili možda Pelešće, što svakako asocira na Plešće i Plešević; odnosno postoji sličnost između Pelešće i P(e)lešević, te Pleščić ili Pliščić: imena poznatih Vlaha Pliješčića koji se javljaju koje desetljeće kasnije u dubrovačkom zaleđu (Rudine, sjeverno i sjeveroistočno od Trebinja).[347]

---

isključeno da se i za vrijeme trajanja ispaša, konkretno ljetnih, u brdima, stočari povremeno u manjim skupinama spuštaju s brda, kada su planine bile blizu trgovištima (a upravo takva brda uvelike neposredno okružuju Boku kotorsku), da bi prodali viškove stoke i/ili mliječnih proizvoda, pa se onda vraćaju svom poslu u planine,

[345] On je Srdan, otac je Prvoslav, a djed je Đin/Đino, ili možda od milja Đinolo, s dodatkom "čupčić" (što je vjerojatno nadimak izveden iz fizičke karakteristike poput čupavosti). I otac i sin su izgleda stasali u slavenskoj jezičnoj sredini, ali djed ili pradjed je moguće doseljenik koji je kroz drugu pol. 13. st. pristigao u zetske krajeve. Ipak, valja znati kršćanska imena poput Gin/Gjin ili Gjon/Jon, i sl., ne moraju nužno ukazivati samo na albanski jezični "background", već možda i srednjovjekovni romanski, jer albanski jezik nastaje pod snažnim utjecajem jezične romanštine (i dijeli dosta sličnosti s rumunjskim). Ovdje su u pitanju biblijska imena, latinizirana, i donekle prilagođena novijem izgovoru; isto kao i "slavenski" ekvivalenti tih imena, a koji se kroz povijest javljaju u Dubrovniku i širem zaleđu, poput: *Džono* (kod Arbanasa Gjon, tj. Đon, a dolazi od hebr. Ivan), zatim *Džino* (kod Arbanasa Gjin, tj. Đin, a dolazi od grč. Eugenije), *Džore* (kod Arbanasa Gjore, tj. Đore, a dolazi od grč. Georgije), a tu valja pribrojiti i *Dživo* (od Ivan), da ne nabrajam dalje.

[346] *Actum in presentia iurati iudicis Triphonis Buchie et auditoris Johannis Dabronis testisque Mlados Janouich Pelesce* (A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*, str. 42.).

[347] Najstariji poznati spomen Vlaha Pleščića/Pliščića je od ljeta 1371., kad se uz desetine Vlaha javlja i Vuk Pliščić (vidi Prilog 18). Valjda je to isti Vukosav koji se 1382. u dubrovačkoj arhivskoj seriji "Debita Notariae" bilježi kao "knez svih Vlaha gospodina kralja Raške (Srbije) i Bosne", u zapisu o odšteti za pljačku u kojoj je sudjelovao: *...Volcoslauo Plescich comite vlacorum omnium domini regis Rassie et Bossine...* (E. Kurtović, 'Iz historije vlaha Pliščića', *Godišnjak ANUBiH, knj. XXXVII* (2008), str. 223, fusnota 18.). Što se tiče najstarijeg spomena Pliščića (1371.), riječ je o prijavi protiv veće skupine Vlaha ponosnika, koji su Brajanu Vidoslaviću uzeli konje, sol, i vrijedno olovo: *...Brayunus Vidoslauich coram domino rectore ser Helia de Bonda conqueritur supra infrascriptos vlachos qui fuerut sui ponosnichi videlicet super Velislauum Nenoeuich, Vulch Plischich, Nenadam Prilubouich, Crançin Vrageuich, Velis Nenoeuich, Budoe/Bieloe Sarepich, Tiechçin Lucoeuich, Nichola Milconich, Vsach Bratoleuich, Velcum Braycouich, Juanum Braycouich, Pripcum Ocasich, Bieloe Tuerdoeuich, Crandam Goyacouich, Gostissam Dragosseuich, Gostoyam Brateleuich, Scorissa Cognuchouich, Radmil Tuerdoeuich, Mirach Buthcouich, Cranmil Bogoeuich, Pripcum Raçich, Radich Bogoeuich, Juroe/Juroc Prilubouich, Malossium Gradisich, Dragossium Oçasich, Radich Dabçich, Radich Cranoeuich, Pribislau Cranoeuich, Milatthum Gradisich, Ostoyam Modrocapich, Radessam Ribarich, Milçinum/Malçinum Matagulich/Matagubich, Radoychum Volich/Vobich, Radoychum (V.)Lolich* (?), *Vlatchum Voyslauich, Alladinum Radmanich, Gherman Putoeuich, Vlatchum Magosseuich, Diuoe Battaseuich/Batusseuich, Osteum/Osceum/Osecum Bratusseuich, Ostoya Miloeuich, Crepcho Schotunouich/Schocunouich, Bogoslauum Smilanouich, Vechoe Goyanouich, Nenadam Sichirich, Costoe Tuerdosseuich, Radmanum Voychnich, Bogoe Godunouich, Dobrouoy Pleseç, Petchum Bilaycouich, Voyslauum Posniçich/Posinçich, Goyanum Slaucouich, Luboe Boguttouich, Milchum Raçich, Mirenum/Mircum Tuerdoeuich, Miltinum Raçich, Lubeç Gradoeuich, Radoychum Lolich, Dobrau/Dobran Milosseuich, Goycum Oslogouich/Oslogonich, Voyslauum Voyichnich, Crisanum Radetich, Mircum Bogutich dicens quod ponosnichi predicti acceperunt michi uiolenter de plumbo valoris ducatorum auri LXX et duos equos et vnam salmam salis* (DAD, Lamenta de foris, br. 1 (1370-1373), fol. 30v, 20. 8. 1371.). Vlasi su se kasnije pravdali da je nasilje urađeno jer im nije plaćeno za njihov rad; jer u zapisu unesenom odmah ispod prethodnog, na istoj stranici iste folije, koji potječe od 22. 12. 1377., tj. unesen je pet godina kasnije (i rukopis na tom listu je drugačiji u dva zapisa), javlja se novi podatak o ovom slučaju: *...Maroe*

Ruku na srce, ime *Pelesce* nije toliko slično da bi se moglo govoriti o nekoj izrazitoj vjerojatnosti da se radi o istome rodu/plemenu; tim više što ovaj *Mladost/Mladoš Janović Pelesce* nije ni naveden kao *Vlah*, kao što vlaškim imenom nije etiketiran ni već spomenuti Srdan Prvoslavić (niti je zapravo iz dokumenta uopće moguće naslutiti koja je uloga Mladoševa, tj. kakve točno, ako uopće, ima veze sa Srdanom).[348]

Sljedeći slučaj vezan za stoku mogao bi prije nego za Vlahe biti naprosto vezan za "pripašu" (kao i onaj slučaj iz prethodnoga sveska, koji je već spomenut gore), a koju su zapravo mogli obavljati i obični seljaci, a ne nužno ljudi koji su bili dio vlaške kategorije stanovništva. 13. 6. 1333. Bolislav, sin *Mischi de Gherbili* (valjda Miška/Miše iz Grblja) primio je 42 komada starih i 28 mladih koza i ovaca, te 6 krava i 2 teleta na hranjenje/ispašu (*capras et lanatas ... et vaccas .... et vitellas ad pascendum*), od Dobre, žene (udovice) pokojnog Stefana Martinusija, pod uvjetom da dva dijela (od dobijenog) sira pripadnu Dobroj, a treći dio njemu, a sva rođena stoka ima pripasti Dobroj. Ukoliko Bolislav ne isporuči pripadajući dio tijekom prve godine Dobroj, ona ima pravo uzeti natrag svu stoku, i ostala

---

Radoslauich testis iuratus de veritate dicenda coram domino rectore ser Marino Iunii de Mençe et iuratis iudicibus ser Blasio de Babalio, ser Martholo de Thiodisio et ser Blasio de Sorgo et inerrogatus super lamentatione predicta suo sacramento dixit qod post vltimum incendium (?) *ciuitatis Ragusii ego veniebam de Bosna et inueni me in Slano et audivi dictum Brayonum conqerentum* (?) *se et daru...*(?)/*darn...*(?) [dicentem ?] *quod Vlachi Plesseuich qui erant ibi abstulerant ei de plumbo salmas XX equorum et duos equos et vnam salmam salis. Et dicti Vlachi dicebat quod ille Brayenus/Brayenis fecerat illos stare in castello in Ragusio et non soluerat eis pro portatura* (?) *plumbi* (Lamenta de foris, br. 1, fol. 30v, 22. 12. 1371.). Sve intervencije u zagradama u citiranim zapisima su moje, budući da sam imao poteškoća s čitanjem izvjesnih termina, pa sam ostavio upitnike kako bih ukazao na problematična mjesta. Tek naknadno sam doznao da je Đurđica Petrović svojedobno napisala rad na temu ovih isprava, i u njemu donosi cijele zapise koje na nekim mjestima čita drugačije od mene, pa upućujem na taj njen važan članak: Đ. Petrović, 'Popis Vlaha Plješč(ev)ića', str. 156. Ovom prilikom dužan sam od srca se zahvaliti kolegi Nevenu Isailoviću iz Istorijskog instituta u Beogradu, koji mi je tijekom 2017. godine dobavio čitavo mnoštvo radova, uključujući i maloprije citirani rad Đurđice Petrović.

348 Ujedno, pokušaj da se dovede u vezu ljude s izvjesnim prezimenima, ili da se takvu vezu odbaci, otežava neujednačenost pisanja imena i "prezimena", pa i kod Vlaha Plijeski-Pleščića-Plišćića. Tako Desanka Kovačević spominje nekoliko načina na koji su ti Vlasi upisivani (pod uvjetom da je uopće riječ uvijek o istim rodovima): *Plesseuich, Pleschich, Plesich, Plesche, Plieche, Pliescich, Plescha, Pliescha* (D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 124, fusnota 13.). Vidi razne verzije njihova imena: Đ. Petrović, 'Popis Vlaha Plješč(ev)ića', str. 141-157. Još o Pleščićima/Plišćićima vidi: E. Kurtović, 'Seniori hercegovačkih vlaha', str. 650-652; Isti, 'Iz historije vlaha Plišćića', str. 219-244. Ime Pleševića, Pleščića, Pliješčića, u etimološkom smislu smatram istim kao i naziv kasnijeg zetskog plemena Pješivaca, koje je smješteno uz sam gornji tok Zete, ispod Nikšića. Nemoguće je reći postoji li kakva društvena veza između tih Pješivaca i Plješćiča, tj. Pleševića koji se javljaju kroz drugu polovinu 14. st. sjeverno od Trebinja; te ima li Mladoš Janović Pelesce iz kotorskih notarskih spisa ikakve veze s njima. U stranu eventualne plemenske veze koje su neustanovljive, oba su imena slavenska i imaju istu etimologiju (ime im je izvedeno od istoga pojma): *...plemensko ime 'Pješivci' ... potiče od praslovenske riječi 'pleš' – ćelavost ... od pridjeva 'plješiv' (XV vijek) u značenju "go, ćelav". ... imenom 'Pješivci' označavani* [su] *stanovnici karsnih, golih brda – "Golobrđani".* U pitanju je ... *stari slovenski pridjev 'plješiv' – go, ćelav, izveden od praslovenske riječi 'pleš – calvities', koji označava brojne oronime tipa Plješevica...* (Š. Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*, http://www.montenegro.org.au/kulisicspiro.html , 19.5.2016.). Za Pješivce vidi i fototipsko izdanje poznatog Šobajićeva rada iz 1923.: Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci*, Podgorica: CID, 1996., str. 144-188.

dobra.[349] Iako ne treba isključiti mogućnost da je u Grblju bilo ponešto Vlaha, nema zapravo nikakvih razloga ovaj ugovor vezivati za njih, niti Bolislava smatrati Vlahom.

Nedugo potom, 5. 9. 1333., javlja se *Baroe, filius de Gin Clachouich* (Baroje, sin Đina Klakovića/Klahovića), ime čijega oca (Gin), odaje arbanaški jezični utjecaj, iako je kao i u slučajevima koji su spomenuti za prethodni svezak kotorskih notarskih knjiga, ime ovoga aktera (Baroje) svakako već slavenizirano, kao i prezime njegova oca (Klahović). Ovaj Baroje preuzima od *Syme, filio condam Stephani* (od Sima, sina pokojnog Stefana/Stepana) dvadeset ovaca, dvije krave, i jednoga vola, i pritom se obvezuje, tj. obećaje da će dvije trećine prinosa od stoke ići Simu Stepanovom, a jedna trećina njemu (*confiteor me recepisse ... pecudes viginti, vaccas duas et mançum unum et promicto dare ei duas partes fructuum,et tertia uolo quod sit mea*). Kao svjedoci spominju se Stepan iz Ulcinja i Bogoje Milgostov iz Grblja: *...testis Stepan de Olcigna, hominis episcope sancti Michaelis, et Bogoe Milgosti de Guerbili*.[350] Ovo etiketiranje Stepana kao čovjeka episkopa sv. Mihaila, odnosno kao čovjeka Zetskoga episkopa (centar episkopije bio je na Svetomihiljskoj Prevlaci južno od današnjeg Tivta), dozvoljava pretpostavku kako je i gore spomenuti Baroje bio čovjek s posjeda Zetske episkopije.[351] Na to bi mogao upućivati i spomen Bogoja Milgostova iz Grblja, jer izgleda da su posjedi manastira Sv. Mihaila obuhvaćali i dijelove Grblja.[352] Naravno, ovo je nemoguće sa sigurnošću potvrditi, ali već i sami svjedoci koji se pojavljuju dozvoljavaju pretpostavku da je riječ o seljaku s manastirskih posjeda, što samo po sebi nije neobično; jer kao što će se kasnije vidjeti, u narednoj glavi disertacije, i seljaci, tj. Vlasi s posjeda srpskih manastira iz unutrašnjosti nekad su sudjelovali u poslovima s Dubrovčanima, stoga nema razloga misliti da nekakve slične aktivnosti nisu mogli raditi i seljaci s posjeda ovoga manastira u Risanskom, odnosno Kotorskom zaljevu.[353] Za pretpostaviti je također, kako je spomenuti Baroje bio kakav stočar, iako je nemoguće reći je li bio Vlah ili Arbanas, odnosno kakav mu je točno bio status. No, ako se ne spominje kao *Vlah*, ni kao *Arbanas*, možda nije bio nijedno ni drugo.

Ono na što se isto tako može ukazati, jest očita činjenica da se ljudi arbanaškog porijekla koloniziraju na posjede srpskoga vladara, Crkve, ili vlastele daleko zapadnije od

---

349 A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*, str. 92.
350 Isto, str. 106.
351 Vidi za posjede Zetske episkopije koncem 14. st. u: I. Božić, *Nemirno Pomorje XV veka*, str. 38, 41, 83-84.
352 Isto, str. 83-84.
353 U tom smislu je i onaj malo ranije spomenuti Bolislav, sin Miška iz Grblja, također mogao biti manastirski čovjek, iako se kao takav ne navodi.

matičnih arbanaških prostora.[354] Čak i ako se ostavi u stranu opravdanu pretpostavku da je ovaj Baroje bio crkveni čovjek, tj. netko s crkvenih imanja u široj okolici Kotora, tj. južno od

[354] Zanimljivo je pritom kako nijedan iznad spomenuti pojedinac za koje se smije pretpostaviti arbanaški jezični "background" nije etiketiran kao *Arbanas*. Takve se etikete javljaju u nekoliko navrata u kotorskim ispravama (A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1.*, str. 152, 423.; A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*, str. 300, 335.), ali nisu vezane za stočarenje, nego ili unajmljivanje posluge, ili pak za neka dugovanja. Ovo naravno ne znači da su svi ovi ljudi koji se javljaju na manastirskim posjedima u Zeti, tj. u ugovorima vezanim za stoku bili dio razreda poznatog kao *Arbanas(i)*, ali su svakako neki od njih potjecali iz tih krajeva, bar koliko se na osnovu jezičnih tragova može naslutiti. Vidi još o *Arbanasima* u širem kotorskom kraju, tj. oko Boke u Srednjem vijeku, pa i u Kotorskom statutu, u odredbama iz 14. st., gdje se spominju (zajedno sa Srbima, tj. Slavenima i Vlasima), što samo potvrđuje da je moralo biti naseljavanja nešto Arbanasa tijekom kasnog 13. i kroz 14. st. na jugozapad srpske države: K. Jireček, 'Romani u Gradovima Dalmacije', str. 48-49.; Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora – od druge polovine XII do početka XV stoleća*, Beograd: SAN, 1950., str. 39. Vidi Kotorski Statut koji mi nažalost nije bio dostupan: Jelena Antović (ur.), *Statut Grada Kotora – Statvta Civitatis Cathari, Knj. I-II,* Kotor: Državni Arhiv Crne Gore, 2009. Pritom su razredi *Arbanas(in), Vlah*, ili *Srblin*, bili nelingvističke oznake u to doba. To se naslućuje već i kroz slavenske, tj. srpske jezične elemente među imenima ovih aktera iz kotorskih isprava, koji posluju s Kotoranima; kao što se to vidi i iz postojanja neslavenskih imena među ne-vlaškim populacijama po manastirima iz Srbije, te slavenskih imena (koja potpuno dominiraju) kod Vlaha, ali i dijela Arbanasa. Vidi o tome: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 50-65. U ponekoj dubrovačkoj ispravi vidi se da i ljudi iz uže Albanije imaju slavenski jezični "background", što govori u prilog da se tek na osnovu jezika i onomastike ne valja jednačiti "identitetnu etiketu", te pravno-političku kategoriju koja je tom etiketom označavana, i kojoj se u srednjovjekovlju pripada, s jezičnim "porijeklom" i jezičnim vezama nekih ljudi. Dajem tek nekoliko primjera *Arbanasa* u 14. st., iz dokumenata koji se nalaze u Državnom Arhivu u Dubrovniku (DAD). Nažalost nisam bilježio datume i godine na njima dok sam pregledavao te isprave, jer sam tražio *Vlahe*, a ne *Arbanase*, stoga sam ovo zabilježio tek kao zanimljivost na koju sam naišao tražeći podatke o Vlasima. Recimo, pred kraj 14. st. našao sam ime *Bogna* (ili *Pribna*, u dokumentu je ime teško čitljivo), kćer Stanislava *iz Albanije* (Diversa Notariae, br. 10 (1387-1391), fol. 1v); zatim *Dimitrije Petrović, Albanac* (Diversa Notariae, br. 10, fol. 17r); potom ime *Radica*, kći Jurca/Đurca *iz Drača* (Diversa Notariae, br. 10, fol. 34v); i konačno *Dobra*, kći Đorđa/Georgija iz Zete, *Albanca* (Diversa Notariae, br. 10, fol. 42r). Nijedno od imena nije arbanaško, a od 7 njih, 4 su slavenska i 3 grčka/kršćanska. Radeći na arhivskoj građi u Dubrovniku i pretražujući materijale za ovu doktorsku disertaciju zabilježio sam desetine slučajeva da se kroz 14. st. u arhivskim zapisima neki ljudi etiketiraju kao *Arbanensis, Albanensis, de Arbania, de Albania*, a da pritom velika većina njih nema albanska imena, dok bar polovina ima slavenska. To nije nešto karakteristično tek za materijal iz Dubrovnika, već i za podatke iz drugih arhiva. Tako i u kotorskim izvorima nailazimo na slavenske tragove u Albaniji, da navedem samo jedan slučaj od 3. 6. 1334.: *Ego Iohannes, frater Micho de Drage de Duratio...* (A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1* str. 216.). Paradoksalno, u gore spominjanim primjerima iz Kotora, kod ljudi koji *nisu* etiketirani kao *Arbanasi* postoje jasniji arbanaški onomastički tragovi, nego kod mnogih ljudi koji se etiketiraju kao *Arbanasi*, ili *de Arbania/Albania* u srednjovjekovnim ispravama. Jedno od objašnjenja svakako je da su arbanaški jezični elementi bili izraženi kod planinskih-stočarskih populacija iz brda u zaleđu Drača, gdje se predslavenski govor održao u znatnijoj mjeri, dok u urbanim centrima uz albansku obalu uprije ekspanzije Arbanasa u kasnom Srednjem vijeku albanski govor nije bio posebno prisutan, a istovremeno u nizinskim predjelima Albanije su Slaveni od ranog srednjovjekovlja vrlo prisutni. Enorman slavenski etnolingvistički upliv na današnju Albaniju je bio enorman, i odavno je registriran: Афанасий Селищев, *Славянское население в Албании*, София: Издание Македонского Научного Института, 1931.; Franz Miklosich, *Albanische Forschungen I – Die slavischen Elemente im Albanischen*, Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1870. Vidi usput i: Nicholas Geoffrey Lemprière Hammond, *Epirus: The Geography, The Ancient Remains, The History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas,* Clarendon Press: Oxford University Press, 1967.; J. R. Bojović, *Stanovništvo slovenskog porekla u Albaniji – Zbornik Radova*, 1991.; Скендер Мучай, Суеля Джуери, Ирклид Ристани, Алексей Мстиславович Пентковский, 'Средневековые церкви в долине Шушицы (Южная Албания) и славянская епископия свт. Климента Охридского', *Slovene – International Journal of Slavic Studies, Vol. 3, No. 1* (2014), str. 5-42.. U tom su smislu indikativna i papinska pisma vlasteli na prostoru dijela današnje Albanije, tj. od donjega toka Drima, preko rijeke Mat(i) i dalje na jug, a koju papa Ivan XXII. pokušava pobuniti protiv srpskog kralja Milutina. Među ostalima, u jednome pismu iz Avinjona, od 17. 7. 1319., koje šalje papinska kancelarija javljaju se: *Guillermo Bleniste* [Vilhelm – op. M. P.], *Guillermo Arianite, Caloiohanni Bleniste* [Kalojan – op. M. P.], *Paulo Materango*; dok je još jedno pismo od istoga dana, adresirano na *Radislao comiti*, tj. kneza Radoslava, i *Bladislao Gonome*, tj. Vladislava Gonomu (Ludovicus de Thalloczy, Constantinus Jireček, Emilianus de Sufflay (ur.), *Acta et Diplomata Res Albaniae Mediae Aetatis Illustrantia, Vol. I,* Vindobonae: Typ. Adolphi Holzhausen, 1913., str. 197.). Heterogeni onomastički materijal spominjan u

grada, gdje se nalazio veliki dio Zetskih eparhijskih posjeda – ostaje fakat da je i u prethodnoj, prvoj knjizi kotorskih notarskih isprava koje su objavljene, spomenut seljak Miloje, sin Bardonje s Luštice (što je već iznad u ovoj glavi spomenuto), te da je isti vrlo vjerojatno također bio manastirski čovjek, jer Luštica je bila posjed manastira Sv. Mihaila, koji je bio centar Zetske episkopije.[355]

U svakome slučaju, i kotorske i dubrovačke isprave (o kojima će biti više riječi u sljedećoj glavi), već od najranijih sačuvanih serija otkrivaju da se odvijala poslovna suradnja između manastirskih vlastelinstava (ne samo njih, dakako), tj. njihovih ljudi (pa tako i Vlaha i Arbanasa) s jedne strane, te stanovnika primorskih naselja, te njihovih trgovaca s druge strane. Ova suradnja naravno, teško da se mogla zamišljati bez pristanka gospodara tih ljudi (u slučaju manastira, to bi bio iguman, ili neki njegov ovlaštenik, kao u gore citiranom slučaju). Dakle, radilo se, kao što ću još spominjati na primjeru Dubrovnika, o poslovnoj suradnji za koju su *svi* bili zainteresirani, i svi od nje imali koristi, što u izvjesnoj mjeri objašnjava i pojavu, ali i povećanje broja Vlaha u krajevima srednjovjekovne Srbije bližima primorskim gradovima, negdje od druge polovine 13. st.

3.1. Kolonizacija Vlaha i Arbanasa u nemanićko "Pomorje"

Istovremeno, primjeri koje sam gore navodio u ovoj glavi, također pokazuju, tj. daju naslutiti kako je očito bilo kolonizacije ljudi porijeklom iz Rabana, tj. Arbanona, u jugozapadne predjele srpske države, pa tako i na crkvene posjede – isto kao što je bilo kolonizacije, tj. dodjeljivanja i naseljavanja Vlaha na razne posjede, pa tako, prije svega na crkvene, za koje su nasreću sačuvane i neke isprave koje to potvrđuju.[356] Osim ovih gornjih

---

ovoj fusnoti svjedoči od kakvih je raznorodnih elemenata bila sastavljena populacija kasnije Albanije. Vidi usput i članak s korisnim popisom literature o srednjovjekovnim Arbanasima i Albaniji, kao i opažanjima o izvorima vezanima za njih, posebno u kontekstu jadranskih obalnih gradova: Bariša Krekić, 'Albanians in the Adriatic Cities: Observations on some Ragusan, Venetian and Dalmatian sources for the history of the Albanians in the late Middle ages', u: C. Gasparis, *The Mediaeval Albanians*, str. 209-233.

[355] Kako Božić govori, opisujući Grbaljsku bunu protiv Mlečana, 1448. godine: *Уз побуњене Грбљане нашли су се од почетка и селаци светомихољске метохије, која је обухватала Луштицу, на улазу у Боку Которску, Љешевиће, између Луштице и Траста, Богдашиће на Врмцу и део Грбаљског поља око Превлаке* (I. Božić, *Nemirno Pomorje XV veka*, str. 83-84.).

[356] Naravno, ljudi starinom iz Albanije nije bilo tek kao ruralne populacije koja se javlja vezano za stočarenje ili slične poslove; već i poslovnih ljudi, zanatlija, tj. useljenika koji pristižu u gradove poput Kotora ili Dubrovnika. Vidi npr.: K. Jireček, 'Romani u Gradovima Dalmacije', str. 48-51. Taj segment arbanaških useljenika nije bitan za ovu raspravu, jer su urbane populacije generalno govoreći imale drugačiji status od ruralnih, i nisu u tom smislu vezane za priču o Vlasima na način na koji jesu Arbanasi sa srpskih vladarskih i crkvenih posjeda koji

primjera, postoje i slučajevi vezani za okolicu Dubrovnika, gdje se neke arbanaške, tj. porijeklom arbanaške porodice koloniziraju od strane srpskih vlasti s ciljem čuvanja granice, dobijajući pritom vlaški status, tj. uključujući se u Vlahe koncem 13., i tijekom ranog 14. st.[357]

---

nisu imali komunalne institucije iza sebe, tj. nisu dolazili iz urbanih sredina, niti su posjedovali onakvu slobodu kretanja kakvu su mogle posjedovati gradske populacije.

[357] D. Kovačević-Kojić, 'Privredni Razvoj', str. 97. *Već je pomenuto da se rodonačelnik Burmaza pominje u dubrovačkoj građi 1297. godine sa svojim sinovima u srpskom delu Belena (Plata). Tu, ili tačnije od reke Ljute počinjala je teritorija koja je pripadala Srbiji - "iz gradskih kapija (dubrovačkih) na obe strane po suvom stizalo se za sat i po na granicu, ad confinam Sclavorum". Granica je išla od Ljute na zapad poviše vinograda i poseda Dubrovčana u Župi, Šumetu, Rijeci Dubrovačkoj sve do Kurila (Petrovo Selo). ... 1323. godine ... u uputstvu dubrovačkim poslanicima koji su bili određeni da idu kod srpskog kralja stefana Dečanskog radi pregovora, izričito se navodi da ta teritorija počinje na istoku "ab illis de Brumas et de Menchnic". Postavlja se pitanje šta su Burmazi radili na graničnom prostoru između Srbije i Dubrovnika. Na osnovu toponima koji su zabeleženi u dubrovačkim dokumentima iz XIII i XIV veka: mons Vardia* [danas Malaštica, planinski vrh na granici Hrvatske i BiH, iznad Kupara i Srebrenoga, u Župi Dubrovačkoj – op. M. P.], *tere custodie, Mali Gradac, veliki Gradac (Burnum), mons castri, Tomba jasno je da je u pitanju bio utvrđen odbrambeni granični sistem, sa malim tvrđavama na srpskoj i dubrovačkoj strani. Tu se nalazila i Željezna (Lesna) Ploča, gde su se održavali sastanci radi rešavanja sporova koji su nastajali između Dubrovčana i Slovena iz zaleđa, a onda je bila i vratnica za prolaze i komuniciranja između Dubrovnika i tog zaleđa. Prem tome, Burmazi su na toj teritoriji mogli biti stražari, graničari u službi srpskih vladara ili njihovih oblasnih gospodara. Uključivanja Burmaza u odbrambeni sistem srspke države, ne u smislu plaćeničke, najamničke grupe, već više kao poluvojnih odreda, nije isključivalo da oni budu u isto vreme i stočari i ponosnici ...* (Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 107-108.). Burmazi ne nose u početku vlaško ime, već su najranije isprave vezano za Burmaze kao *Vlahe* tek iz '30.-ih godina 14. st. o čemu ću govoriti u sedmoj i devetoj glavi. Bilo je više arbanaških pojedinaca i/ili porodica koje su naseljavane na područje granice s Dubrovnikom, bilo u statusu Vlaha od početka, bilo u statusu Arbanasa, da bi do ranog 14. st. bili povlašeni. Prvi spomen Burmaza je od 18. 1. 1297., kad se javljaju Brumaz/Burmaz sa sinovima, i prijavljeni su zbog krađe (nasilnog otimanja jednog konja): *Lucarus Muti sacramento conqueritur dicens quod Brumasius cum filiis suis de Belemo per vim acceperunt sibi unum equum suum. Et hoc paratus est probare per testes* (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III*, 1988., str. 326.). Tamo gdje se javljaju Burmazi (Belen/Plat), javljaju se i prije Burmaza Arbanasi, 1284., što potvrđuje da je kolonizacija Arbanasa, doduše s vlaškim statusom koji će primiti u narednim desetljećima bila *planska* (u dubrovačkom zaleđu u ispravama se u 13. i kroz 14. st. ne nailazi na skupine arbanaškog statusa, tj. s tom etiketom, izuzev tog spomena iz 1284.). Najraniji spomen *Arbanasa* oko dubrovačko-srpske granice je od 14. 7. 1284., kad su zapisana svjedočanstva o slučaju koji se zbio u vinogradu u Belen(u), tj. Platu. Među ostalima, akteri su Miloslav, sin mu zvani Metuetus, i Miloslavov drugi sin Jon, te treći Nikola. Oni su krali neko grožđe, a potom napali jednoga Dubrovčanina koji ih je ulovio u nedjelu, no čuli su ih i spazili lokalni radnici iz susjednih vinograda, i nakon što su ih ispitali o tome što rade, te dobili lažne odgovore i sumnjiva objašnjenja (kako grožđe nije ukradeno iz vinograda, već je oteto drugim lopovima koji su krali po istom vinogradu), poslali su po po kneza Brena (današnje Župe dubrovačke), *et dictus comes uenit illuc et interrogatus nos testes et cepit dictos Milosclauum et Jon et missit eos ligatos ad dominum comitem Ragusii* (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III*, str. 171.). Knez je odveo dio lopova, no prvi sin Metuet, uspio je pobjeći i izbjeći odvođenje u grad. Spomenuti akteri pobrojani su na kraju uvoda zapisnika: *Interrogatus, qui fuerunt sursum quando rumor erat, respondit: Dictus Milosclauus et Jon et Metuetus et Nichola albanensis* (Isto). Najzanimljiviji je dio onaj koji stoji u jednom od zapisanih svjedočanstava, onome koje iznosi *Matheus, filius Marci de Mençe*: *...et incontinenti iui ad inquirendum de hoc facto ad uidendum, si posset uidere aliquid. Et audiui unam uocem clamantem in lingua albanesca. Et tunc iui in vinea Benedicti de Gondula intus a maceria, et inueni unum Albanensem... et ego dixi dicto Albanensi: da mihi uvas quas accepisti mi ...* (Isto, str. 172.). Vidi čitav tekst u kojem su detaljno navedena svjedočanstva svih aktera, uključujući i prekršitelje: Isto, str. 171-173. Očito su ti Arbanasi bilingvalni, što zbog Miloslavljeva imena, što zato što se inače na duge staze ne bi mogli sporazumjeti sa svojom okolinom (ne samo zaleđe, već i dobar dio Dubrovnika u to doba koristi slavenski govor). Isto tako, očito su neki lokalci poput Dubrovčanina Mateja razumjeli i nešto albanskog (osim ako to svjedočanstvo nije dano s "naknadnom pameću", gdje svjedok tek nakon što je doznao da su akteri Arbanasi, kaže kako ih je čuo da pričaju "in lingua albanesca"). Ako je u pitanju Matejevo poznavanje arbanaškog, makar vrlo površno, to znači da su ti Arbanasi već neko vrijeme boravili u blizini, a kako bi lokalci mogli upoznati njihov jezik makar toliko da znaju razaznati da je u pitanju specifičan tip njima nerazumljivoga jezika, onog koji su oni vezivali za Arbanase. Uz srpsko-dubrovačku granicu bilo je očito naseljeno više arbanških porodica i/ili rodova (a ne samo Burmazi, osim ako i ovi nisu bili dio burmaske družine, tj. katuna, što je nemoguće znati), od kojih će dio biti etiketiran kao *Vlasi* od ranog 14. st.,

Ono što je bitno jest da je pojavu i porast broja Vlaha na području širega kotorskog, te svakako (čak i više, zbog pograničnog položaja te zone) dubrovačkog zaleđa, nemoguće pojmiti bez zamišljanja upravo ciljanoga dodjeljivanja Vlaha (i Arbanasa, itd.) pojedinim vlastelinstvima, bilo crkvenim, bilo svjetovnim (pa i onima samoga vladara), odnosno njihove kolonizacije uz pristanak vladara; jer ovdje se ne radi o "slobodnim ljudima" koji mogu putovati kada god žele, i gdje god to žele, već o stanovništvu koje ima svoje gospodare, te prava i obaveze.[358] No na sve to ću se još vratiti i kasnije; a sada je vrijeme da dovršim priču s primjerima iz kotorskih isprava.

Još jedan primjer da ljudi iz šire okolice Kotora – i to sasvim vjerojatno manastirski ljudi – stupaju u poslovne odnose s Kotoranima, a vezano za čuvanje stoke, javlja se istoga dana kada je zapisan i prethodni upis u notarske isprave. 5. 9. 1333., Bogoje ili Boljoje, sin Koste Bra(k)tovića iz Ljuštice, obvezuje se istome akteru, Simu Stepanovu (tj. Stepanoviću), na čuvanje stoke, tj. na ispašu, te preuzima 24 ovce, 2 krave, i jednoga teleta, pod istim uvjetima kao i u prethodnom ugovoru (koji je Simo imao s Barojem): *Ego Bolgloe, filius de Costa Bractouich de Glustiça, confiteor me recepisse a Syme, filio condam de Stepam, pecudes viginti quatuor et vaccas dauas et vitulum unum ad pascendum, et promicto ei dare duas partes fructus et tertia sit mea.Actum in presentia iurati iudicis Micho Buchie et*

---

ali su u ranijoj fazi izgleda nosili ime *Arbanas* u doba kada su naseljeni (u drugoj polovini 13. st.). Uvrštavanje ponešto Arbanasa u razred Vlaha odvijalo se i na posjedima manastira u unutrašnjosti Srbije. Neke primjere praksi oblikovanja katuna, pa i povlašivanjem raznih elemenata, daje: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 50-97. Isprava koja je sačuvana za Burmaze, za ove Arbanase iz 1284. ne govori o vojnim pitanjima ali je jasno da naseljavanje tih ljudi daleko s istoka u dubrovačku okolicu nije sprovođeno iz ekonomskih razloga, i to eto, baš na pogranični prostor oko kojeg se nalaze i utvrde, "varde", i "vardišta" (stražarnice). Sasvim moguće da su poneki od tih Arbanasa također bili ljudi manastira poput onog u Stonu, pa su se u međuvremenu naselili u dubrovačku okolinu. Pritom, ni moguća privredna uloga tih ljudi, kako primjećuje Đ. Petrović, nije isključivala vojnu. Imajući na umu pograničnu narav dubrovačkog zaleđa, sasvim je izvjesno da je funkcija Vlaha, tj. ljudi vlaškoga razreda po humsko-travunijskim predjelima umnogome bila vršenje vojničkih, tj. graničarskih poslova.

[358] Da dodam tek jednu sitnicu. Mislim da postupnu kolonizaciju arbanaških mikro-družina, ne samo po zaleđu Dubrovnika, već i naseljavanje nešto većeg broja Arbanasa po današnjem Kosovu (npr. manastirski posjedi) i Crnoj Gori, kako na posjede manastira, tako i vladara i vlastele, valja zamišljati kao primjetniju pojavu tek iza '80.-ih godina 13. st. Neki autori (Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 95-129.; B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 181-201.) misle da se od 13. st. primjećuje pojačani priljev Arbanasa u unutrašnjost srpske države, ali daju o tome generalne ocjene, primjećujući ono što se naprosto da naslutiti iz podataka povelja s kraja 13. i početka 14. st. Treba stoga iznijeti razlog zašto je tome tako. Izuzev širenja prema Povardarju, kralj Milutin širi svoju državu i na jug, i iz oblasti oko ušća Drima i planina istočno od te zone, prema bazenu rijeke Mat(i) i neposrednom zaleđu Drača (vidi Prilog 3). Te osvajačke aktivnosti prema jugu i jugoistoku započinju od 1282., i njihov je rezultat bio da je Srbija zapravo prvi puta u kasnom 13. st. obuhvatila značajniju masu Arbanasa u svoje okvire, zauzimajući dijelove širega zaleđa Drača, pa je moglo biti njihova raseljavanja i koloniziranja, tj. odvlačenja na razne posjede, kao i kretanja na ispaše prema unutrašnjosti Srbije, u krajeve gdje ih ranije nije moglo biti. Nešto Arbanasa je svakako bilo i ranije po Srbiji, napose oko Donjeg Podrimlja, ali je to bio zanemariv broj, koji raste tek uključivanjem dijela arbanaške "matice" u srpsku državu od kasnog 13. st. Vidi o Milutinovim aktivnostima u: Ljubomir Maksimović, 'Počeci osvajačke politike', u: *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga,* str. 437-448.; Vlada Stanković, *Kralj Milutin (1282-1321),* Beograd: Freska, 2012., str. 58-134.).

auditoris marini Golie et testis Cepan de Olcignia de Tombe et Bogoe, homo Marchi Simenonis.[359] Kako je već spomenuto, i ovaj je Boljoje/Bogoje vjeorjatno manastirski čovjek, jer osim istih svjedoka koji se javljaju i u prethodnom zapisu (Stefana, tj. Stepana iz Ulcinja, čovjeka Zetskog episkopa, te Bogoja (iz Grblja), čovjeka Marka Simeonova), navodi se Bogoje/Boljoje, sin Koste iz Ljuštice koja je bila u posjedu već spominjane Zetske episkopije. Ni kod Bogoja se ne spominje da bi bio *Vlah,* kao niti kod jednog drugog ranijega pojedinca koji uzima stoku na čuvanje, tj. ispašu. U tom je smislu potreban oprez pri donošenju zaključaka. Ono što je zanimljivo, jest da Simo, sin pokojnog Stepana/Stefana, ugovara s dva različita čovjeka – iako s istoga vlastelinstva, i iste mikroregije – čuvanje svoje stoke. Je li u pitanju nekakav oprez kojim se pokušava zaštititi vlastitu imovinu, tj. pokušava pametnije njome upravljati tako što će ju se podijeliti većem broju pojedinaca, pastira, kako bi se minimizirala mogućnost gubitka profita; ili je stvar u tome da su ovi pastiri možda bili seljaci s manjim posjedima, radi čega nisu mogli čuvati veći broj stoke, pa je zato bilo potrebno napraviti ugovore s njih nekoliko? Nažalost, na ova pitanja nema načina da damo odgovor.

Ono što eventualno ima smisla dodati, jest da bi možda, kada bi bila riječ o Vlasima – i možebitnoj većoj sklonosti sezonskim gibanjima kakvu se obično zamišlja za Vlahe – bilo za očekivati kako bi Vlasi uzeli veću masu stoke, jer im ne bi bio problem, upravo zahvaljujući relativnoj mobilnosti u potrazi za ispašama, naći dovoljno hrane za više grla stoke. Ruku na srce, i to bi mogla biti zamka, tj. zabluda u percepciji, budući da je upitno koliko ima smisla zamišljati sve Vlahe kao transhumantne stočare koji se kreću sa stokom desetinama kilometara uokolo. Ima mnogo više smisla razmišljati u kategorijama *manje i više pokretnih* Vlaha, tj. Vlaha koji idu na manje ili veće sezonske pokrete sa stokom, i čija bi (ne)pokretnost svakako umnogome zavislila od obaveza koje imaju prema svojim feudalnim gospodarima, te od resursa koje su imali na raspolaganju (u smislu ispaša, slobode kretanja, itd.).[360] U tom smislu, ako se zamišlja dijelove jugoistočne Boke kotorske kao jedine posjede, ili makar kao glavninu posjeda crkve Sv. Mihaila, tj. Zetske episkopije – možda se smije

[359] A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*, str. 106. Već je nekoliko puta spomenut dosad u ispravama koje su citirane Marko Simoni, tj. Simeoni. Slično kao i onaj Nucio Gile, iz prve sveske kotorskih notarskih isprava, on se javlja u ovakvim poslovima nekoliko puta. S razlikom doduše, što se Nutio javlja u ovakvim poslovima kao akter koji je direktno involviran, dok je Marko u navedenim slučajevima iznad uglavnom svjedok, ili ima svoje ljude prisutne kao svjedoke. No i inače se Marko često javlja u ispravama vezanim za razne poslove: A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1.*, str. 610.; A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*, str. 622. Činjenica da se javlja u poslovima vezanima za Lušticu i manastirsko vlastelinstvo možda upućuje na to da je i ekonomski vezan s ljudima koji su njime upravljali. Možda je funkcionirao kao kakav posrednik pri spajanju "poslodavaca" iz Kotora s ljudima s vlastelinstva, a koji su za Kotorane odrađivali razne stvari, pa tako i čuvali njihovu stoku.

[360] Zetska episkopija je izgleda imala relativno limitirano vlastelinstvo (skoncentrirano najviše oko zaljeva danas poznatog kao Boka kotorska) koje možda nije omogućavalo znatnije pokrete sa stokom podložnom stanovništvu.

misliti da su i Arbanasi i Vlasi, kojih je tu ponešto bilo, bili više limitirani u svojim gibanjima upravo uslijed relativne ograničenosti vlastelinstva, koje je izgleda bilo manje, ili makar manje raspršeno nego neka druga manastirska vlastelinstva, poput Stonskog/Humskog. Kako god bilo, ako su ove prethodne pretpostavke točne – a ne sumnjam da je "pokretnost" Vlaha zaista bila uvelike *kontekstualna*, i zavisila kako od veličine posjeda kojemu su bili darovani, tako i od razine sloboda koje su im dodjeljivali pojedini gospodari, tj. obaveza koje su bile propisane – i dalje je zapravo nemoguće znati jesu li ovi gore spominjani ljudi bili Vlasi, ili možda Arbanasi, ili bez obzira na "stvarno porijeklo", nisu imali ni vlaški ni arbanaški status (jer da jesu, valja bi se to navelo makar u ponekom slučaju od ovih koji su pobrojani).[361] Isto tako, za kraj samo da kažem kako ono što dodatno otežava razrješavanje nekih od ranije spomenutih pitanja, jest činjenica da se u nekim ugovorima definira na koliko je dugo stoka dana nekome "ad pascendum", a u nekima (poput dijela gore spomenutih) takvih odredbi o vremenskome roku uopće nema, te ostaje samo nagađati zašto je tome tako.

Da za kraj još navedem poneki slučaj davanja stoke na ispašu. Postoji zapis od 23. 10. 1334., u kojem *Bolgloslauus, filius Radoslaui,* tj. Bogoslav (ili Boljoslav/Boljeslav) Radoslavljev, izjavljuje da je dobio od *Ratteco, filio de Doberco* (Ratka, Doberkova sina) 15 komada stoke (ovaca) i šest koza za ispašu (*pecoras lanatas quindecim et capras sex ad pascendam*) po običaju zemlje, tj. u skladu s običajem zemlje (*secundum usum terre*) ...[362]

Zabilježen je još jedan takav ugovor, za koji također nije moguće reći jesu li u pitanju bili Vlasi koji su uzimali stoku na ispasanje, ili je riječ o seljacima ne-Vlasima. Zadnjeg dana u 3. mjesecu, tj. *die ultima mensis martii* (31. 3.) 1334., javlja se *Milloye Banouich, habitator*

---

[361] Nije za odbaciti mogućnost da je dio nekadašnjih Vlaha i/ili Arbanasa u međuvremenu izgubio taj položaj, pod kojim god okolnostima, a možda *upravo* uslijed višegeneracijske teritorijaliziranosti na relativno sabitim posjedima koje je Zetska episkopija imala (u odnosu na druge manastirske metohe koji su bili prostraniji), pa se zato s tim etiketama više ne spominju. Podsjećam na važno opažanje koje je svojedobno iznio Hrabak: *Kiridžiluk je morao biti češći kod naseljenih nego kod pomičnih vlaha, jer su za davanje posla ponosnicima dubrovački poručioci usluga morali znati gde mogu naći ljude s kojima su stupali u poslovne odnose, pa i sporili se s njima. Stalnu naseljenost vlaha pokazivala bi, na sličan način, i predaja dubrovačke stoke na ispašu vlasima. ...* (B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 185.). Okolnosti davanja stoke na pripašu u slučaju kotorskih isprava, možda ukazuju i na naglašenu teritorijaliziranost tih stočara, tim više ako se misli da je Zetski episkop glavninu posjeda imao upravo po Boki Kotorskoj (što misli ranije u ovoj glavi citirani Ivan Božić, a vidi usput i: M. Janković, *Episkopije i Mitropolije*, str. 127-130.). Što su posjedi bili manji i limitiraniji to je kretanje stočara bilo ograničenjije, a time je brža bila i sendentarizacija, i rast uloge ratarstva uz stočarenje. Sve to je moglo voditi prestanku transhumantnog stočarenja. Ako su prvi Vlasi Zetskom metohu bili darovani tijekom prve polovine ili sredinom 13. st., a Arbanasi nešto kasnije, kroz tih 50-100 godina (do prve pol. 14. st.) mogli su oni postati ne samo vezani za neku seosku sredinu, već neki od njih i izgubiti raniji pravni položaj *Vlaha* ili *Arbanasa*.

[362] A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*, str. 154.

Ledeniç.[363] U pitanju je po svemu sudeći mjesto Ledenice, koji kilometar iznad Risana, na sjeveru Bokotorskog zaljeva (u današnjim Krivošijama). Rečeni Miloje Banović izjavljuje kako je dobio od Marina Mihe Vlahijena (*Marino Miche Vlachien*), na ispašu stoke – 15 ovaca i 15 janjadi (*latanas quindecim cum angnellis quindecim*).[364] Uz to je dobio i 6 trudnih ovaca (*lanatas pregnantes sex*), te 9 trudnih i 6 ne-trudnih koza (*item capras nouem pregnantes et septem non pregnantes*), od čega je dužan dati (*de quibus obligor sibi dare*) pola plodova, tj. dobitka u skladu s običajima zemlje (*medietatem fructuum secundum usum terre*).[365] Kao što je rečeno, nigdje se ne spominje možebitna "vlaškost" dotičnog Miloja, iako je činjenica da je živio u kraju u kojem će nekoliko generacija kasnije biti Vlaha. Ali iz toga što će na nekom prostoru u budućem periodu biti i Vlaha, ne može se zaključivati puno, jer i po Rudinama, Vrsinju, i drugim predjelima u zaleđu Dubrovnika i Kotora bilo je ljudi koji su se bavili stočarenjem i prije pojave Vlaha. Zato se ne smije po automatizmu projicirati vlaški "status" na svaku osobu za koju se navodi da je imala neke veze sa stočarenjem.[366]

Gore navedenim primjerima nisu iscrpljeni svi slučajevi u kojima se spominje stoku ili stočarenje u kotorskim ispravama, no jest iscrpljena velika većina tih slučajeva (i to je sasvim dovoljno za izvlačenje važnih zaključaka koji su već izneseni u ovoj glavi). Ti primjeri omogućuju da se stekne makar površan dojam o tome kako su se različite društvene strukture u priobalnoj zoni uz istočni dio srednjeistočnog Jadrana mogle međusobno ispreplitati u ovom periodu srednjovjekovlja. Isto tako, daju naslutiti da je evidentno bilo ciljanog naseljavanja vlaških, ali i arbanaških grupacija na pojedina vlastelinstva, u gore spominjanim slučajevima ponajviše crkvena, na jugozapadu srpske države tijekom 13. st. Te su se strukture, pod kojim god imenom da se javljaju, i u kojem god "statusu" bile (a ovaj se svakako pod raznim okolnostima mijenjao), očito uklapale u privredne tokove primorskih krajeva, i to ne samo kao stočari, već i ponosnici, tj. prijevoznici robe za manastire, ali i primorske trgovce. Ovo potonje će se mnogo bolje nego u kotorskim ispravama vidjeti kroz najranije sačuvane dubrovačke isprave, one iz 13. i dijela 14. st. U pitanju je građa na koju sada prelazim.

---

[363] Isto, str. 194.
[364] Mislim da bi trebalo stajati *agnellis*, a ne *angnellis*, no valjda je pisarska greška. Vidi u: Isto, str. 194.
[365] Isto.
[366] Uzgred, samo da dodam kako bi se iz imena *Marino Miche Vlachien* moglo pomišljati da bi taj mogao imati veze s Vlasima, no izgleda da nije tako. Naime, u kotorskim se ispravama ponekad to ime javlja kao *Vlachien*, a nekad kao *Vrachien*. Vidi u indeksu imena brojeve stranica jedno desetak dokumenata u kojima se on, ili njegovi srodnici pojavljuju: A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*, str. 609, 645. Dakle, u pitanju ne bi bio Vlah.

VII. *VLASI* U DUBROVAČKIM KANCELARIJSKIM I NOTARSKIM SPISIMA IZ DRUGE POLOVICE 13. I PRVE POLOVICE 14. ST.

1. (Ne)informiranost dubrovačkih izvora o *Vlasima* i *katunima*

Kako je davno primjetila Desanka Kovačević (Kojić), krajem 13. st. počinju s radom dubrovački Notarijat i Kancelarija zahvaljujući kojima se *pismeno fiksiralo sve ono što je bilo od značaja u javnom i privatnom životu Dubrovnika*.[367] Negdje od toga doba počinju se i spominjati *Vlasi* u širem dubrovačkom zaleđu. Kao što će se uskoro vidjeti, ponekad je teško dokučiti o kojim je točno Vlasima riječ, i gdje su smješteni. Kovačević kaže kako se u ranim izvorima rijetko spominje katun "porijekla" uz ime Vlaha kada se ovaj javlja u izvorima, pa su zato rani podaci nedostatni za izvođenje nekih zaključaka o strukturi katuna krajem 13. st.;[368] iako je to tek dijelom točno, jer katuni porijekla ne navode se često ni kasnije, u prvoj pol. 14. st. Iz tih se razloga ponekad u literaturi postavljalo pitanje zašto se katuni u ovo rano doba, tj. u prvim godinama javljaju nešto rjeđo. Je li moguće da su neki konkretniji podaci o katunima bili nepoznati dubrovačkim pisarima? Ili je prije riječ o tome da ih to nije, iz kojeg god razloga, interesiralo? Osim toga, je li moguće da je bilo Vlaha koji nisu bili u katunima? Možda bi se moglo pomisliti da katuni tada nisu bili "jače teritorijalizirani" kako se nekad voli reći, pa zato notari ili svjedoci nekih događaja koji se u izvorima spominju, čak i ako su znali iz kojeg katuna neki Vlah dolazi, nisu to navodili. Ali opet, kakve veze ima je li neki katun bio "jače teritorijaliziran" ili nije, jer opet je taj katun morao, makar na nekoj mikroregionalno razini biti smješten, tj. vezan za neki prostor, budući da *ne postoje* katuni i Vlasi bez gospodara, i ne dolazi u obzir pomisao da su u srednjovjekovnoj državi stočarske družine mogle lutati bez nadzora.[369] Je li u ovo doba, budući da Vlaha ima malo na području šireg dubrovačkog zaleđa, Dubrovčanima bilo teško ponekad locirati te skupine, i posve ih

[367] D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 121.
[368] Isto, str. 122.
[369] *For a long time, the vlachs had been related to the developed medieval livestock breeding. Te idealized and pastoral picture of free groups of vlachs, roaming the vastness of the Balkans in an eternal search for temporary shelter, was abandoned. On large feudal estates, much attention was paid to livestock breeding. It was a well organized set of procedures with a good distribution of roles to each participant. Individual vlach* katuns *at church assets opted to breed certain types of livestock: sheep, pigs, cattle, horses. Schedule was not fixed so it could be assumed that each* katun *could take care of all kinds of animals... the breeding of horses is important, especially of stallions which were mostly given to vlach soldiers to be bred* (V. Aleksić, 'Medieval Vlach soldiers', str. 105-128. str. 110.).

jasno identificirati? Možda Dubrovčanima u drugoj polovini 13. st. nije bilo uvijek jasno koja je razlika između *Vlaha* i dugih stočara – kojih je moralo biti posvuda po istočnom Jadranu, pa tako i po zaleđu Dubrovnika – pa se i pojam poput *Vlah* možda koristi opreznije, tj. s većom rezervom.[370]

Kako ne bih redao sva moguća objašnjenja, koja mogu, ali ne moraju biti točna, pokušat ću s onima koja se čine najlogičnijima, a istovremeno ih je moguće bar posredno dokazati. Jedno od objašnjenja moglo bi biti u prirodi sačuvanih dokumenata, tj. konteksta (plural) u kojima se spominju Vlasi u ispravama, jer nema razloga da se uvijek, i u svakoj situaciji koja se bilježi, navede "porijeklo", ili makar geografski smještaj neke osobe, ili skupine. Istovremeno, u posljednjim desetljećima 13. st. Vlasi još uvijek nisu igrali toliko bitnu ulogu u trgovačkoj razmjeni Dubrovnika sa Srbijom, a još manje Bosnom (prema Bosni uopće ni ne odlaze kao kramari/ponosnici u ovo rano doba). Ipak, već od kasnih sedamdesetih godina, ukratko nakon što se dubrovačke arhivske knjige počinju sustavno čuvati, javljaju se i *katuni*, nekad sa, a nekad bez svog imena. Pitanje jezašto se nekad tek spominje da postoji neki *katun* bez da se pobliže određuje njegovo ime, a nekad se navodi katunski starješina (bez imena katuna), ili čak ime katuna. Kao što će se vidjeti, postoje slučajevi da se navodi tek neki katun i poneki Vlah iz njega, ali bez ikakvih podataka o nazivu i smještaju katuna. Nekad pak ima naziva katuna koji upućuje na ime koje je izvedeno od predjela ili pak od neke radnje ili karakteristike vezane za stočarstvo, a nekad postoje podaci o katunu i vođi u katunu. Je li ovdje zaista riječ o tome da Dubrovčani nisu imali jasne podatke i predodžbe o nečemu – ili se radilo o tome da ih *nije bilo briga*? Je možda stvar naprosto u tome da su podaci o pojedinim katunima bili poznati onima kojima su trebali biti poznati (notarima/pisarima, ili trgovcima), pa naprosto nije bilo potrebe detaljno elaborirati stvari u svakom zapisu i ispravi?

Dio "krivice" za to što sačuvani sadržaji isprava često nisu dovoljno detaljni leže u činjenici da je onima koji su svjedočili – npr. u slučajevima nekih sudskih sporova i sl. – masa tih podataka koji nama danas djeluju bitnima, bila irelevantna, ili pak spadala u nekakav "fond općeg znanja" radi čega je bilo nepotrebno ulaziti u sitnice. S druge strane, nije za isključiti mogućnost da su i sami notari podatke koje su upisivali na osnovu nečijeg kazivanja ponekad skraćivali, tj. upisivali osjetno manje nego što im je usmeno rečeno, i to zato jer im

[370] Nasuprot kasnijoj praksi, npr. iz 15. st., kad će biti suprotno pa će se *Vlasima* nekad nazivati ljude i mikro-sredine koje uopće nisu bili vlaški. Tijekom 14. i 15. st. broj Vlaha osjetno raste, a njihovo se ime širi, pa će se u percepciji suvremenika poput Dubrovčana javljati sklonost "morlakizaciji", tj. "vlahizaciji" diskursa o zaleđu grada i tamošnjim društvenim strukturama. Tako će recimo dubrovački Anonim, tj. njegovi *Anali*, a potom i *Kronika* Nikole Ranjine, dubrovačko zaleđe (dijelove Hercegovine) nazivati *Vlaškom*, tj. *Morlakijom* (Natko Nodilo (ur.), *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, Zagreb: JAZU, 1883., str. 8, 149, 182.) O tome ću govoriti u jedanaestoj glavi, koja spominje dubrovačke narativne izvore. Vidi usput Priloge 11 i 12.

je tako bilo lakše ubrzati upisivanje, smanjiti količinu papira potrebnu za sastavljanje isprave, itd. Isto tako, ni u kasnijim ispravama, iz 14. st. i kasnije, nema uvijek detaljnih podataka o tome gdje je neki katun smješten, već se eventualno navodi ime katuna, ili starješine i/ili njegova roda, stoga treba biti oprezan kako se ne bi previše "skliznulo" u mistifikaciju ranih podataka o Vlasima, i izvlačenje previše dalekosežnih zaključaka. Vlaha kroz 13. i početkom 14. st. u zaleđu Dubrovnika ima jako malo, i oni koji su tamo prisutni mogli su biti relativno jednostavni za locirati, jer se znalo tko su, i na čijem posjedu su smješteni, bez obzira jesu li bili manje ili više pokretni. Možda se *baš zato* jer su Vlasi u drugoj pol. 13. st. malobrojni, znalo o kojim je Vlasima riječ, čak i kad im se ne spominje porodično ili katunsko porijeklo.[371] Objašnjenje da se ne daje mnogo detalja o Vlasima zato jer se o njima malo znalo ne može biti jedino, niti potpuno objašnjenje, jer oni Dubrovčani koji su sklapali dogovore s Vlasima morali su znati s kime sklapaju dogovore, i gdje su Vlasi smješteni, tj. "čiji" su. Kako je broj Vlaha rastao tijekom 14. st., tako je mnogo lakše moglo dolaziti do zbrke oko toga tko je i što u pitanju – posebno ako je bila riječ o Vlasima iz iste župe ili oblasti/zemlje – budući da se dešavalo i da su ljudi nosili ista ili slična imena (što se da naslutiti i iz izvora, posebno od 14. st. nadalje), pa ih se moglo lako pomiješati (a istovremeno nekoga nazvati *Vlahom* više nije bilo dovoljno da se znalo tko i što je, te odakle je, jer broj Vlaha od prvih desetljeća 14. st. sve jače raste, i tijekom tog stoljeća Vlasi nisu više bili prostorno ograničeni na dijelove pojedinih župa, oblasti, itd., već ih se moglo pronaći svuda u širokom zaleđu grada).[372]

---

[371] Za razliku od situacije iz kasnog 15. st. kad je Vlaha već bilo toliko u zaleđu Dubrovnika, i često su te vlaške zajednice imale po nekoliko katuna koji su pripadali istoj grupi, da nije bilo dovoljno reći da je netko od Vlaha Drobnjaka, ili Banjana, ili Burmaza, itd., već je trebalo pobliže naglasiti i tko mu je starješina katuna, da bi se točno znalo s kim Dubrovčani imaju posla: B. Hrabak, 'O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dživana Pripčinovića', *Glasnik Zemaljskog Muzeja, nova serija, Sv. 11* (1956), str. 29-30.

[372] Pomoć u lakšem raspetljavanju tog pitanja može ponuditi i svojevrsna statistička obrada, koja bi recimo pošla za time da pobroji svaki do danas registrirani spomen *Vlaha* između 13. i 15. st., tj. da pobroji u koliko se dokumenata spominju *Vlasi*, a u koliko dokumenata *katuni*. Potom bi se moglo podijeliti spomen *Vlaha* i *katuna* po stoljećima, i napraviti analizu količine sačuvanih isprava. Zna se da je onih ih 13. st. najmanje, onih iz 14. st. daleko više, i onih iz 15. st. najviše (više nego za 13. i 14. st. zajedno). Budući da se ovaj rad bavi Vlasima u dubrovačkim ispravama od njihova prva spomena, krajem '70.-ih godina 13. st., pa do ranih '30.-ih godina 14. st., mislim da je takav uzorak premalen za neke posebno čvrste zaključke. Kad bi se sabralo pozamašan materijal bile bi dozvoljene ozbilje konstrukcije na ovu temu. Uz sabiranje svih slučajeva da se javljaju Vlasi i ljudi vezani s njima na neki način, za period 13. i većine 14. st., trebalo bi napraviti statistički pregled i analizu naziva katuna i njihovih starješina s fokusom na to da li te nazive u dokumentima spominju Dubrovčani i drugi ne-Vlasi, ili pak sami Vlasi. Možda bi se onda ocrtali neki obrasci (npr. da Vlasi koriste takav i takav naziv za sebe i svoje katune i družine, a ne-Vlasi koriste manje definirane i "mutnije" pojmove). Isto tako, u okviru složene i minuciozne analize moralo bi se obratiti pozornost na doba godine kad se pojavljuju vlaški katuni i Vlasi u izvorima, i vidjeti ukazuje li to na nešto, tj. postoji li kakav obrazac i učestalost te pojave: a vezano za doba kad se odlazi na ispaše, ili dolazi s njih, te javljaju li se Vlasi češće u neko doba godine, i što to može reći o njima (uzimajući u obzir i prirodu sačuvanih isprava)? Isto tako bi se na osnovu tih podataka moglo sa sigurnošću ustanoviti jesu li Vlasi aktivni kao ponosnici u doba svojih ispaša, tj. sezone ljeto/zima, ili zapravo nema pravila? Sve to po mom sudu ima smisla raditi na uzorku od bar koje stotine isprava, a to znači za period od recimo stotinjak godina (od '70.-

2. "Anatomija" vlaških društava u ranoj fazi njihova boravka u dubrovačkom zaleđu

Dodao bih još neka opažanja za rani period vlaške prisutnosti u zaleđu Dubrovnika. Mislim da bi nešto slabije spominjanje *katuna* tijekom kasnog 13. i ranog 14. st. moglo biti ne samo rezultat naravi izvora, i generalno malog broja zapisa o Vlasima kao takvim, već je možda u pitanju i indikator unutrašnjih društvenih procesa kod nekih od vlaških skupina u onodobnoj nemanjićkoj državi. Tijekom 13., a potom i 14. st. Vlasi koji su bili vezani za pojedine posjede, crkvene i vladarske, dolaze u raznim okolnostima i "aranžmanima"i u zaleđe Dubrovnika, tj. na zapad Pomorja – neki kao individue, neki kao porodice ili manje skupine porodica – i potom se na novom zemljištu dio njih počinje jače organizirati po principu družina okupljenih oko nekog starješine (ponekad instaliranog od strane političkih vlasti), i te družine onda dobijaju naziv *katun* sve češće (možda baš zato jer u počecima ti Vlasi i nisu svi bili ustrojeni po katunskom "principu", ili su pak ti katuni bili tek relativno nedavno stvoreni od vlaških elemenata iz raznih predjela iz unutrašnjosti Srbije). Mišljenja sam da se *miješanje* raznorodnih vlaških pojedinaca i skupina (s raznih vladarskih posjeda, ali i crkvenih posjeda odakle su mogli biti preseljavani u zaleđe Dubrovnika tijekom desetljeća, kroz 13., i kasnije 14. st.) u najvećoj mjeri odigravalo *tek* u Travuniji i istočnim dijelovima Huma, tj. da su se tek tu oblikovali mnogi (naravno ne svi) od kasnijih katuna.[373] Treba

---

ih godina 13., do '70.-ih godina 14. st.), ako bi se htjelo donositi neke čvršće zaključke. Za period koji ovdje obrađujem, a to je "rano vlaško doba", Vlasi se rijetko javljaju u izvorima iz Dubrovnika, kao što će se vidjeti kroz ostatak disertacije, a ponosnički poslovi se javljaju tek u manjini slučajeva u kojima se Vlasi spominju.

[373] Burmaza je recimo bilo šačica kad su bili smješteni uz srpsko-dubrovačku granicu, izgleda kao stražari, tj. uz izvjesne vojne i stražarske dužnosti. Sam Burmaz i njegovi sinovi, skupa s drugim članovima skupine, mislim da nisu mogli brojati više od koje desetine ljudi, i to je gornji broj za njih, za period posljednjih desetljeća 13. st. to jedva da je funkcioniralo kao "pravi" katun, jer se radilo o rodonačelniku i svega nekoliko sinova, neki sa, a neki bez porodica. Ako je to i bilo nazivano "katunom", u pitanju je bio "mikro-katun", ili "katun u nastajanju", da se nespretno izrazim, a koji bi tek kroz godine, po svom porastu brojao makar koju desetinu porodica (50-150 ljudi), i onda bi mogao uspješnije baviti se ozbiljnijim stočarskim i ponosničkim poslom (vidi takve primjere iz Makedonije ispod, u petom poglavlju, fusnota 503, ili u: J. Trifunoski, 'Današnji vlaški katuni u Makedoniji', u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu,* str. 172-174.). Najvjerojatnije je s ranim Matarugama (smješteni su na zapadu Travunije u ranom 14. st.) o kojima ću još kasnije govoriti, bilo slično kao s Burmazima, a razumno je misliti da je to bio slučaj i s mnogim drugim skupinama (bilo onima koje će tek postati vlaške, bilo onima koje su kao vlaške dolazile u ove krajeve). Svega 39 porodica Vlaha na Humskom vlastelinstvu sredinom 13. st. moglo je – pod uvjetom da su uopće bile organizirane kao *katuni* – činiti 2-3 katuna, ili nekoliko manjih družina po 5-10 porodica, za koje je dvojbeno jesu li u početku "klasificirane" kao *katuni* od strane vlasti. Jesu li ti ljudi u početku sami sebe nazivali *katunima* ostaje nerješivo pitanje. Vjerujem da to nije uvijek bio slučaj, jer kako sam već govorio vezano za "neinformiranost" srpskih izvora o Vlasima i *katunima,* nije moguće da su svi Vlasi (i Arbanasi) u srednjovjekovlju imali identične nazive za svoje društvene "ustanove". Za visoko (i gotovo isključivo) oralne kulture poput njih, takav tip terminološke "uniformiranosti" nije realno zamišljati (svakako ne prije konca Srednjeg vijeka).

upamtiti da je darivanje Vlaha pojedinim manastirima, kao i naseljavanje Vlaha na pojedine vladarske, a potom i vlasteoske posjede bilo često sukcesivno – a ne "jednokratna" pojava – i Vlasi nekad u manjem, nekad većem broju, i nekad s jednog, a nekad s drugoga posjeda, pristižu na neki novi prostor. Tako je moralo biti po raznim područjima gdje ih se smješta, a ne samo po zaleđu Dubrovnika. U tom smislu teško može biti dvojbe da je pojava Vlaha u zaleđu Dubrovnika umnogome bila stvar individualnih ili mikro-grupnih prelazaka Vlaha, te njihova dovlačenja s istoka od strane vladara i crkvenih vlasti, a manje stvar doseljavanja čitavih, već postojećih katuna koji su kao takvi funkcionirali već u unutrašnjosti Srbije od ranije. Činjenica da se, po svemu sudeći, u prvim desetljećima kada se spominju Vlasi češće imenuju uz ime oca, ili pak bez posebnih oznaka, dok ih je kasnije već osjetno teže pronaći (kako se sve dublje ulazi u 14. st.) bez oznake katuna kojem pripadaju,[374] ne bi svjedočila o tome da Dubrovčani nisu dovoljno dobro znali podatke o tome tko kakvom katunu pripada – jer teško je vjerovati da bi poslovali s Vlasima koji su im bili "anonimni". Daleko je izglednije da u posljednjim desetljećima 13. st., kada je od doseljenja prvih Vlaha u ove krajeve proteklo tek koje desetljeće, a istovremeno se svako malo doseljavao neki novi pojedinac ili mikro-družina Vlaha, još uvijek nisu bile ojačane sve one unutrašnje društvene vlaške strukture, pa se to reflektira i na pojedinim spisima koji su sačuvani. Stvar bi po mom sudu u izvjesnoj mjeri bila u tome da su dio tih Vlaha činile individue s užim porodicama, pa i male grupe – čak toliko male da možda nisu ni činile "katun", jer je bilo svega nekoliko porodica s nekoliko desetaka individua, i tako čitavo mnoštvo takvih manjih i većih mikro-grupica koje su se smještale po prostranstvu oko Dubrovnika i u dubljem zaleđu.

I u srpskim poveljama postoje pokazatelji kako je moglo izgledati oblikovanje vlaških i uopće stočarskih družina.[375] Imamo slučaj već spominjanih Vlaha na Dečanima, gdje se npr. od više malih družina i katuna oblikuje intervencijom vlasti jedan veći (a nema dvojbe, bilo je i razbijanja većih katuna u male, po potrebi).[376] Javljaju se u već spominjanim poveljama za

[374] D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 122-123.

[375] O srednjovjekovnim katunima i njihovom ustroju detaljno se raspravlja u prilozima i "diskusiji" o njima, u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, str. 44-142.; te u radovima: M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 43-75.; M. Luković, 'Katun a katunská organizace', str. 387-416.

[376] M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 49-50.). Tako su na vlastelinstvu Dečana 1330. postojala dva katuna Đuraševskih Vlaha (s 16 i 20 kućanstava). 1336. ta su dva katuna spojena u jedan katun Vlaha Sremljana, i pritom im je dodano još desetak novih kućanstava sa strane, i postavljen im je knez. Vidi za podatke o broju domaćinstava: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 47, 64, 67-68. Još jedan primjer takvog oblikovanja vlaških skupina ovisno o potrebi vladara bio bi po mom sudu slučaj katuna Smudirog, s Banjskog vlastelinstva iz 1318. On je imao malo više od stotinu kućanstava, od čega je apsolutna većina kućanstava bez djece, tj. sinova (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 467.). Vidi tabele s podacima o kućanstvima, u: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 67-68. Vidi popis tih Vlaha kod Mošina, te u: S. Božanić, 'Vlaško stanovništvo na posedima sv. Stefana u Banjskoj', str. 174-175.; M. Premović, 'O Nazivu Crne Gore u Svetostefanskoj i Dečanskoj Hrisovulji', *Matica – Časopis za Društvena Pitanja, Nauku i Kulturu, God. XII, Br. 46/47* (2011), str.

manastir sv. Nikole na Vranjini i slučajevi da vladar daruje doslovno jednu ili tek par porodica stočara (npr. Arbanasa) manastiru.[377] Ovakve se pojave pronalaze i na drugim manastirskim vlastelinstvima gdje se pojedinci, nekad seljaci, a nekad vojnici ili vlasteličići, ili sami podvrgavaju manastirima, ili ih vladar daruje kao takve, kao individue.[378] Na sličnu pojavu nailazi se i na srpsko-dubrovačkom pograničju, gdje se koncem 13. st. primjećuju pojedinci (s užom porodicom) poput *Brumasa* (*Burmaza*), koji čak nisu u početku ni označeni kao *Vlasi* (jer to nisu ni bili, nego Arbanasi, i tek su kasnije povlašeni, tj. stekli taj status), i koji su upravo manifestacija takve politike: da je bilo ne samo kolektivnih, već i individualnih *kolonizacija* i smještanja ljudi u pograničju, gdje su imali, ili mogli imati *i* vojnu namjenu.[379]

Ako se moglo manastirskim vlastelinstvima dublje u unutrašnjosti davati po nekoliko ljudi, ili po svega pokoju porodicu Arbanasa i/ili Vlaha – a ne nužno čitave, već od ranije oblikovane mikrokolektive – svakako je na isti način i poneka porodica Vlaha mogla pristići u dubrovačko zaleđe, bilo da ih vladar daruje lokalnoj vlasteli, ili da ih manastir daje, ili prodaje toj istoj vlasteli, bilo da ih vladar naseljava na svoje posjede na tom prostoru, ili ih daruje

---

331-332. To je nezamislivo kao prirodno stanje, jer statistički nije moguće da od 105 domaćinstava u katunu svega jedno ili dva imaju muške potomke, a svi ostali samo ženske, ili uopće nemaju potomke – osim ukoliko katun nije relativno nedavno kreiran uvrštavanjem u njega neženja i/ili tek oženjenih ljudi. Pritom je realno da je neprirodno velik katun poput ovog (u izvorima sa zapada Balkana se ovakvi katuni izuzetno rijetko javljaju), koji je bio sastavljen od mlađeg stanovništva (čim još nisu imali djece), imao služiti napose u vojnoj/graničarskoj funkciji, i/ili za sudjelovanju u transportu robe, tj. ponosu koji bi zahtjevao angažman veće mase ljudi. Smudirog je – bar ako je za suditi na osnovu suvremenih tragova u imenima mjesta/lokaliteta – bio smješten oko središnjega dijela Prokletija, pri krajnjem sjeveroistoku Crne Gore (vidi navedene radove S. Božanić i M. Premovića). Smatram da je nadzor karavanskih puteva, kao i sudjelovanje u transportu robe preko tih puteva imao biti jedan od glavnih zadataka tih Vlaha.

[377] Tako kralj Milutin daruje Arbanasa Vasila s djecom da bude rabotnik manastiru sv. Nikole. Vidi povelju, negdje s početka 14. st., u: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 425.

[378] Takvih primjera ima i za obične seljake, kao i za individualne vojnike (npr. na vlastelinstvu sv. Georgija kod Skopja, te za manastir sv Stefana kod Banjske), koji se sami podvrgavaju manastirima. Vidi npr. u: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 328, 455-469. Sličnih slučajeva ima zabilježenih i za manastir Dečane, gdje se npr. individue, ili nekoliko njih podvrgavaju kao sokalnici manastirskom posjedu, tj. vlastima manastira, i pritom je riječ o malim skupinama od nekoliko ljudi, kakvih ima mnoštvo širom srpske države (pa tako i po današnjoj Crnoj Gori, sjevernoj Albaniji, i Kosovu): *U Dečanima Krajislav i Mihoje, u Prilepima Vojko i Stanimir Negojević i Ozroje i Rajko zajedno s Vojihnom i Dragomil i Hranislav... u Plavu u Belici Obrad Radinović, Pomen, Predoje, Hranislav... u Trepči Luka ... u Vrmoši Toloje i Hranota...* (P. Ivić, M. Grković, *Dečanske hrisovulje*, str. 307.). Vidi o sokalnicima u: L. Margetić, 'Meropsi, Sokalnici, Otroci', str. 331-354.

[379] Đ. Petrović, u: 'Mataruge', str. 95-129.; Burmaze zamišlja kao katun ali za to *nema dokaza*, jer oni u početku nisu morali biti katun, ni isključivo stočari (ako jesu, nisu morali imati katune, što ispod u fusnoti 503 pokazujem na primjeru vlaških skupina centralne Makedonije koje nisu poznavale *katun* a bavile su se transhumancom). Misli se da su oni izvorno bili konjanici s vojničkom dužnošću, a slično vrijedi i za Mataruge, i neke druge Vlahe, pa ostaje nejasno zašto bi svi vojnici bili organizirani u stočarske družine i/ili katune. Za Mataruge je u maloprije citiranom članku primjećeno da su imali naglašenu sklonost pljački konja, što se povezuje s njihovom vojnom službom, no uloga konjanika ne podrazumijeva automatski i sezonsko stočarenje, niti upravljanje stotinama konja – svakako ne ako se u početku radilo o tek nekoliko rodova ili mikro-družina zaduženih za čuvanje pograničja. Kasnije se, povlašivanjem takvih manjih skupina moglo razviti i katunsko uređenje kakvo su imali i okolni Vlasi, a koji su u odnosu na npr. arbanaške grupice iz ovih krajeva bili daleko brojniji. Dakle, *nisu svi* na ovom prostoru imali katune u početku (ni svi Vlasi, a kamoli svi Arbanasi), jer su mnoge od tih mikro-skupina izvučene iz svojih matičnih katuna i/ili družina u unutrašnjosti Srbije, i zatim kolonizirane u malim grupama, ili kao pojedinci i/ili rodovi na zapad srpske države.

manastiru na raspolaganje, itd.[380] Naravno da pritom takvih slučajeva moralo biti na stotine tijekom više desetljeća i generacija – i to ne samo u zaleđu Dubrovnika, već i drugih primorskih gradova, poput Stona, pa i Kotora, itd. (što se vidi i na primjeru Arbanasa kojega Milutin daruje Vranjini) – iako naravno da ovakvi slučajevi nisu bili jedini, već je povremeno moglo biti i pristizanja nešto većih i oblikovanijih vlaških družina i katuna. No ono što je bitno, vrlo je izgledno da se pojedine vlaške individue, porodice, kao i male grupe (ponekad svega nekoliko porodica) u takvim početnim periodima njihova boravka u zoni koja me ovdje zanima, neće odmah zvati "katunom", već drugačije – ili će se naprosto identificirati s vodećim rodom/porodicom (tipa Burmaz), ili s lokalitetom/mikroregijom (tipa Banja u Travuniji).[381] Tek će postupno s vremenom, i uklapanjem više takvih mikrodruštvenih ćelija u jedan veći entitet, nastajati katuni i veće vlaške družine (s par desetaka obitelji).[382] Pritom

380 Tragovi koji bi upućivali na južnobalkansko porijeklo dijela Vlaha po srednjovjekovnoj Srbiji su izuzetno rijetki, što pokazuje da migracija iz Epira, Tesalije, itd. nije bilo u većem broju, nego se radilo uglavnom o populacijama s centralnog Balkana u širem smislu. Primjera među tisućama Vlaha koji su poimence zabilježeni u periodu 12.-15. st. u srpskim spomenicima ima svega nekoliko. Navodim par njih kao pokazatelj da se Vlahe nerijetko darivalo i koloniziralo individualno i/ili u manjim grupama (ili u malo većoj grupi koja bi onda bila "razbijena" i podijeljena između raznih manstirskih i vladarskih posjeda), i obično nisu u pitanju bile masovne seobe prilikom kojih bi bile preseljavane velike ljudske mase (takvih pojava je bilo ili moglo biti obično u doba teških kriza i ratova). Tako kralj Milutin 1282. manastiru Hilandaru od mnoštva Vlaha daje i dva dovedena "iz Grka", tj. iz Bizanta (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 279.). U hrisovulji za manastir sv. Arhangela kod prizrena, iz 1348., javlja se uz brojne Vlahe i jedan s nadimkom "Vlahiot" (M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 47, 63.), što znači da je "iz Tesalije", jer se ova oblast iz srpske perspektive (pod bizantskim utjecajem) u kasnom 13. i dijelom 14. st. zvala "zemlja Vlahiotska" (vidi pisanje srpskog arhiepiskopa Danila II. o Milutinovoj provali (1284.) u "zemlju Vlahiotsku", tj, Tesaliju (i možda Epir): Arhiepiskop Danilo, *Životi Kraljeva i Arhiepiskopa Srpskih*, Beograd: SKZ, 1935., str. 86.). Ovdje je najbitnije da ima pregršt primjera iz nemanjićke države da se u neki kraj ili na neki posjed organiziraju individualne ili porodične, te mikro-grupne kolonizacije stanovništva, a tako je bilo i u zaleđu Dubrovnika.

381 Vrijedi spomenuti slučaj Vlaha Proilovaca, s posjeda manastira Sv. Stefana u Banjskoj, koji su popisani u Milutinovoj povelji iz 1314.-1316. Za razliku od ljudi u ostalim katunima, koji se često javljaju "s djecom", ili "sa zetom", ili "s" kime god; u ovoj skupini Vlaha – koja se ne naziva *katunom* – od svega 11 imena i tek 9 domaćinstava (Vukosav i Vlado Budislavići su jedno domaćinstvo, čini se) ima samo dva čovjeka "s bratiju", a ostali su sami, izgleda bez djece: *A se Proilov'ci: Borislav, Ljubimir, Gjur'g, Dragija s bratiju, Bratica, Vlad(e), Vlkosav i Vlad, Boudislav'liki, Milta s bratiju, Prvoš* (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 466.). Možda su bili poženjeni, ali još nisu imali potomstvo, a možda su tek nedavno priključeni vlastelinstvu od različitih neoženjenih elemenata, i tek su trebali oformiti pravi katun (neka je spomenute "bratije" bilo po nekoliko, čak i s njima i ženama tih Vlaha sve skupa nije bilo više od 20-30, i to je maksimalni broj). Ovo je još jedan primjer mikro-družina koje se čak ni ne zovu *katunom* (bilo zato što su to tek trebali postati, a zasad još nisu imali dovoljno domaćinstava da bi ih se smatralo dovoljno velikima da ih se klasificira kao *katun*, bilo zato što su već posve funkcionirali kao selo u kojem se dio ljudi bavio i zemljoradnjom). Izvjesno je da je bar kroz dio kasnog srednjovjekovlja srpska vlast vlaške obaveze računala prema "fiskalnim skupinama" koje su obično bile reda veličine od 20 do 50 domaćinstava. Istovremeno, to ne znači nužno da su se *katuni* "kategorizirali" i imenovali prema postojanju družina tog reda veličine (iako je moguće da je i toga bilo), već to prije svega znači da su se po tom principu razrezivale određene obaveze. Vidi u: M. Blagojević, 'Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save', str. 145-149. Te su prakse kasnije preuzete i u osmansku državu, pa prosječna veličina katuna u drugoj pol. 15. st. u ranoosmansko također iznosi od 20 do 50 domaćinstava, a po katunima tih redova veličine su se razrezivale i obaveze Vlaha: H. Hadžibegić, 'Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša', str. 63-109., a o Vlasima vidi u istom radu, na str. 83-85.

382 A potom sve učestalije i katuni sa "stalnim" imenima (iako ih već ima i u ovo doba), da bi se kasnije iz ovdašnjih katuna razvijale i skupine katuna, nerijetko s istim imenom, a koje će nastajati grananjem od jednog prvotnog katuna. Vidi sažeto u: D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 121-140.

motivi za sklapanje takvih manjih družina u veće ne treba nužno uvijek tražiti u intervenciji, bar ne direktnoj, državnih i drugih vlasti, iako je ona svakako bila učestala pojava. Naime, male i skromne družine mogle su kao takve još uvijek funkcionirati prilikom transhumance, npr. na ljetnim ispašama. Ali ako bi se netko želio baviti ponosom, tj. transportom robe u nekoj ozbiljnijoj mjeri, tada bi morao raspolagati s kojom desetinom ljudi za taj posao.[383] U tom smislu sam sklon vjerovati kako je jedan od razloga, ne najvažniji ili jedini, za postupno povećavanje pojedinim vlaških družina, kao i za njihovo kasnije držanje skupa na koliko-toliko sličnom prostoru ponekad morao biti bio i privredni interes, tj. potreba da se oblikuje nekad *ad-hoc*, a nekad trajnije družine s ciljem uspješnog obavljanja posla transporta robe. Ovo bi bio scenarij gdje uz blagonaklon odnos vlasti, upravo privredni interesi – kako samih gospodara Vlaha, tako i Vlaha – igraju vrlo bitnu ulogu u okrupnjavanju više manjih i dotad posve nepovezanih vlaških družina.[384]

Sve ovo ne znači da nije bilo i slučajeva kad su neki Vlasi naprosto bili nedovoljno poznati Dubrovčanima (možda jer su se relativno nedavno doselili u te prostore, pa ih Dubrovčani još nisu nešto bolje upoznali), pa se zato ne spominju po *katunima*. Moguće da je to npr. bio slučaj u ponekom primjeru kad se javljaju nasilja i sukobi Vlaha i dubrovačkih podanika, a kad se istovremeno samo navode imena Vlaha, a ne i katuni iz kojih dolaze (iako statistički, ni tu nije moguće objašnjenje tražiti samo u "neinformiranosti" Dubrovčana, već i u onome što sam malo iznad govorio). No ne treba se previše oslanjati na objašnjenje prema kojem dubrovački trgovci i informanti nisu još dovoljno dobro poznavali svoje zaleđe krajem 13. st., jer Dubrovčani su po svom zaleđu, i kroz njega trgovali s manje ili više intenziteta već generacijama, i do '70.-ih godina 13. st. imali su prilike upoznati osnove geografije, kao i

383 Usporedi popis 8 ponosnika iz katuna Sutkovića/Sotkovića (vidi Prilog 19), koji sam pronašao za godinu 1313., i koji nose teret u Brskovo: DAD, Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314), fol. 60v, 10. 6. 1313.; s popisom 63 Vlaha Plišćića (vidi Prilog 18) koji isto nose tovare u unutrašnjosti, iako nije poznato gdje: Lamenta de foris, br. 1 (1370-1373), fol. 30v, 20. 8. 1371. Naravno da je veličina karavana ovisila i o robi, te udaljenosti mjesta, kao i o razdoblju godine (jer nije jednak broj Vlaha mogao transportirati robu u sezoni ljetnih ispaša i u sezoni zimskih, zbog različitih obaveza). Isto tako postoji i za 13. st. zabilježen slučaj koji ću kasnije u ovoj glavi spominjati, kada je jedan Vlah iz manastira Mileševe imao osigurati 150 konja za transport robe u Brskovo: K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 201. Nema dvojbe, nije on jedini pratio te konje, već su trebale desetine ponosnika uz njega. Dakle, ima primjera enormnih karavana krajem 13. st., a opet, skromnih (od koje desetine konja) u 15. st. Vidi usput statistiku o veličini karavana (baziranu na podacima iz 14. i posebno 15. st.), gdje su daleko najčešće karavane bile one od 10 do 30 konja: M. Dinić, *Srpske Zemlje*, str. 329. U tom smislu nije pametno automatski zamišljati vrlo skromne karavane u 13., a enormne u 15. st.; iako ne može biti dvojbe da je potreba za većim brojem ljudi koji bi participirali u transportu robe, bilo u pojedinačnim karavanama, bilo u više odvojenih, morala doprinjeti u izvjesnoj mjeri – makar i manjoj – da se pojedine manje vlaške skupine okrupne, spoje, i ujedine u veće katune, a vremenom i u skupine katuna, ponekad iz predominantno privrednih interesa svih zainteresiranih (Dubrovčana, Vlaha, kao i njihovih svjetovnih ili crkvenih gospodara u Srbiji, a kasnije Bosni). Potom su oni mogli nastaviti generacijama funkcionirati kao veće cjeline, tj. širi društveni sklopovi, ponekada se pod raznim okolnostima osipajući, raseljavajući, i mijenjajući svoju "fizionomiju".

384 Vidi i razmatranja koja donosim ispod, u petom poglavlju ove glave, pred kraj potpoglavlja e), u fusnoti 503.

kulturni i politički pejzaž svojeg zaleđa.[385] Ukoliko se polazi od stava da je u posljednjim desetljećima 13. i na samom početku 14. st. spominjanje *katuna,* kao i njihovih posebnih imena/naziva još uvijek relativno rijetko, tj. da izvori slabo govore o "katunima" i ne imenuju često pojedince ili skupine prema nekoj grupnoj pripadnosti, to ne bi bilo samo indikator nepostojanja mnogo katuna i/ili dubrovačkog slabog poznavanja stanja na terenu,[386] već svakako i činjenice da uz nešto katuna u kasnom 13. st. (koji se spominju) u dubrovačkom zaleđu postoje i manje skupine i pojedinci, te porodice koje su bile naseljene na lokalnim pojedima srpskog vladara i Crkve (a u manjoj mjeri možda i lokalne vlastele), i koje su možda bili *Vlasi*, ali još ne potpuno oblikovani u one strukture (poput *katuna*) koje se obično (s pravom ili ne) zamišlja kao "karakteristične" za Vlahe, tj. koje će biti karakteristične za njih u 14. st. Istovremeno, bilo je pojedinaca i grupica koje su se tek nedavno "povlašile" u godinama nakon svog pristizanja u dubrovačko zaleđe, a ne prije toga, ili su tek trebale biti povlašene u narednim desetljećima, te kroz početak 14. stoljeća,[387] pa se zato ovako rano i ne navode kao *katuni*, budući da su neki od njih katunski model organizacije primili tek kroz svoje povlašivanje i miješanje s drugim Vlasima, te kroz oponašanje Vlaha i njihovih društvenih organizacijskih modela.[388] Sve iznad spomenuto samo pojačava ranije izneseno mišljenje da s pojavom, tj. postupnim pristizanjem i naseljavanjem vlaških skupina u dubrovačko zaleđe ne valja računati prije sredine, a ozbiljnije tek kroz drugu polovinu 13. st.

---

385 Ako do sredine i druge polovine 12. st. zamišljamo dubrovačko "otiskivanje" u dublje zaleđe kao rijetkost, od posljednjih desetljeća 12. st. to postaje češća praksa, što im je do posljednjih desetljeća 13. st. moralo donijeti određene spoznaje o tome što se u zaleđu događa.

386 Vidi usput prvo poglavlje osme glave ove disertacije.

387 Što je slučaj s Burmazima i Matarugama, moguće i Kričcima/Kričima dok su npr. Riđani možda povlašeni tek mnogo kasnije, u 14. st., a recimo slavenski/srpski Drobnjaci moguće već do kraja 13. st., no to je još uvijek donekle otvoreno pitanje, na što ću se pred kraj ove glave vratiti.

388 Neki su naravno prije dolaska u zaleđe Dubrovnika bili u nekom ranijem katunu, ali su iz njega izvučeni, i onda preseljeni u novi kraj, gdje su opet spajanjem više manjih takvih rodova i/ili grupica oblikovani kao katun. Nema dvojbe da su mnoge vlaške skupine (štoviše, većina njih) iz dubrovačkog zaleđa, a posebno u periodu do sredine 14. st. bile po postanku, tj. porijeklu vrlo heterogene. Tu ne mislim tek na jezično porijeklo članova katuna, već na porodično/rodovsko i geografsko porijeklo istih. Uz jaku i relativno stabilnu vlast, intervencije su u različite populacijske razrede mogle biti češće i uspješnije, pa kolonizacija i spajanje raznih rodova i mikro-skupina nije predstavljala posebno kompleksnu aktivnost, tim više što je Vlaha tada bilo malo, i upravljanje je istima bilo jednostavnije nego u nekim kasnijim periodima. Naravno pritom da nisu svi oni koji su bili povlašeni morali biti doseljenici ne-Vlasi (poput Burmaza, Mataruga, itd.), već i lokalni ljudi. Vidi za moguće povlašivanje Drobnjaka: Đ. Petrović, 'Dubrovačke arhivske vesti', str. 7.; kao i za moguće povlašivanje Riđana, Vlaha koji se javljaju puno kasnije: Đ. Petrović, 'Srednjovekovni Vlasi, str. 233.

3. Brojnost Vlaha u dubrovačkom zaleđu u 13. st.

Ovdje je također potrebna i napomena o brojnosti Vlaha, te o tome što bi takvi podaci mogli govoriti o njihovom prisustvu u zaleđu Dubrovnika. Kako se vidi iz usporedbe teksta Stonske i Limske povelje za Humsko vlastelinstvo, broj Vlaha je u obje povelje sličan, nešto manje od 40 porodica, no s izvjesnim (minimalnim) razlikama koje ukazuju na to da se pri izdavanju novih povelja, nastojalo voditi računa o izmjenama stanja na terenu. Kod Stonske, tj. Limske povelje ovo se iščitava iz par drugačijih detalja u popisu Vlaha koji su darovani rečenom Humskom vlastelinstvu, jer u svega desetak godina između stvaranja Stonske i potom Limske povelje (ugrubo u periodu 1243.-1254. i 1254.-1263.) rodilo se nekim Vlasima poneko dijete, i došlo je do izmjena u porodičnom statusu nekolicine njih, što se i registrira u kasnijoj, Limskoj povelji. To upućuje na zaključak kako je darivatelj, tj. vladar vodio računa o tome, te su popisivači ove detalje unijeli u novu povelju.[389] Uglavnom, Vlaha tu nije moglo biti više od par stotina ljudi, u svega 40 porodica sredinom 13. st.[390] Početkom 14. st., kad je u Milutinovo doba popravljen (i nadopunjen podacima o izmjenjenome stanju posjeda i ljudstva na njima) natpis na manastiru Žiči (centru srpske pravoslavne arhiepiskopije), u kojem je sačuvan popis Vlaha koje manastir drži, tamo je zabilježen broj od 220 porodica. Taj natpis nije reproducirao stanje iz 1220. god., već je broj popisanih Vlaha odgovarao stanju s početka 14. st., tj. broju Vlaha koje je manastir *tada posjedovao*. To znači da je broj Vlaha morao 1220. biti drugačiji, nešto manji nego 80-ak godina kasnije, kad je manastirski natpis obnavljan i nanovo oslikavan.[391] Umjesto oko 220 porodica Vlaha s početka 14. st., za 1220.-te godine valja na Žičkom vlastelinstvu zamišljati u najboljem slučaju 100-150 porodica u doba kralja Stefana Prvovenčanog.[392] Budući da su ta vlastelinstva spadala u posjedima

[389] Usporedi dve povelje: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih,* str. 196-197, 229-230.

[390] Ipak, znamo da je Milutin obnavljao i proširivao darovnice za razne manastire poput Žiče, Hilandara, itd., stoga smijemo misliti da je mogao napraviti isto i s Humskom episkopijom, darujući joj nešto novih Vlaha. Jasno pritom da ovo nije moralo biti neko masovno darivanje gdje bi do kraja 13. st. broj Vlaha Humskog vlastelinstva skočio s ispod pedeset porodica na njih nekoliko stotina, već je realniji daleko manji broj (ako je do toga došlo).

[391] Vidi zapis: V. Mošin et al., *Zbornik Srednjovekovnih,* str. 91-92. Doduše, Žički Vlasi su umnogome bili u to doba nepoženjeni, jer znatan dio njih nije naveden s djecom, već sami. Ovo se može pokušati pripisati činjenici da vladara i administraciju tada ne zanimaju detalji, što je malo vjerojatno jer je u Milutinovo doba detaljnost isprava daleko veća nego dotada. Moguće je stoga da je dobar dio tih Vlaha darovan tek nedavno, i to još mlađi ljudi bez djece i žena, kao kompenzacija za možda u prethodnom periodu oslabljene i izgubljene posjede i Vlahe, koje je Žiča možda izgubila pod nekim nedovoljno poznatim okolnostima. Ipak, ostaje i realna mogućnost da je zapis neinformativan i ne donosi previše detalja o porodicama Vlaha naprosto zato da bi se uštedio prostor – jer "Žička povelja" nije sačuvana na pergameni, već na zidu, u zapisu koji je po prirodi stvari morao biti sažetog oblika kako bi glavnina teksta mogla stati na ograničeni zidni prostor po kojem se pisalo.

[392] Pod uvjetom da Milutin nije darovao neke nove Vlahe početkom 14. st. povrh onih starih, u kojem slučaju bi početni broj vlaških porodica iz ranog 13. st. bio i manji, iako je to nemoguće znati jer nema starije verzije

najbogatija (pogotovo Žiča) crkvena vlastelinstva nemanjićke Srbije sredinom 13. st., teško je vjerovati da je broj Vlaha bio bitno drugačiji na drugim crkvenim vlastelinstvima koja su držala Vlahe (a nisu ih sva imala).[393]

Ako svi ti podaci održavaju realno stanje na terenu, ne samo na manastirskim posjedima, već su i indikator izglednog stanja na posjedima vladara, tada postaje izvjesno da je kroz kasno 12. i dobar dio 13. st. broj Vlaha u srpskoj državi bio vrlo skroman (maksimalno koja tisuća porodica), te da njihov broj tek postupno raste od posljednjih desetljeća 13. st. Štoviše, čak i u središnjim dijelovima Srbije, oko gornjega toka Tare, pa na sjever do Lima, te potom Ibra, itd., Vlaha svakako nema mnogo, već relativno ograničeni broj, pa je jasno da za područje Travunije i istoka Huma ne valja zamišljati kakvu "masovnu" prisutnost Vlaha tijekom druge polovine 13. st.[394] U tom smislu nekakvo, u početku postupno i vrlo skromno zadržavanje i početak naseljavanja Vlaha po Travuniji, u pograničnom zahumsko-

povelje da bi se usporedilo brojke. No ako je i bilo tako, to samo potvrđuje koliko su Vlasi rijedak i vrijedan resurs još u prvim desetljećima 13. st., kad čak i centar Srpske Crkve ima tek šačicu katuna na svojim posjedima.

[393] Doduše, Humsko vlastelinstvo zaista ima relativno malen broj Vlaha u usporedbi sa Žičom i Hilandarom, što bi pokazivalo koliko su Vlasi tada još malobrojna populacija. Inače, za Hilandar je krajem 12. st. zabilježeno sudstvo Đurđevo i Radovo, sa 170 Vlaha. Vjerojatno se misli na vlaške porodice, a ne 170 Vlaha sve skupa, no nemoguće je sa sigurnošću reći jer formulacija u povelji dozvoljava razne interpetacije. Povelja za Hilandar iz posljednje petine 13. st. (oko 1282.), iz doba Milutina (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 279.), spominje Vlahe, njih ispod 100 porodica, što bi moglo biti indikator da je Nemanja Hilandaru krajem 12. st. zaista darovao 170 Vlaha, a ne 170 porodica, pa je tek Milutin dao više Vlaha. Ipak, postoji mogućnost da u međuvremenu dolazi, od kraja 12. do kraja 13. st., do reorganizacije ovog vlastelinstva, ili još vjerojatnije do njegova pustošenja i oduzimanja dijela Vlaha Hilandaru uslijed kakvih sukoba i ratova, pa je zato broj Vlaha u tom periodu toliko pao. Tih 170 Vlaha bilo bi 1 ili eventualno 2 katuna, a 170 porodica Vlaha bilo bi barem 5-6 katuna. Kako se u Nemanjinoj povelji spominju sudstva Radovo i Đurđevo, to se može interpretirati ili kao ekvivalent katuna, iako je nepoznato što je točno bilo "sudstvo" u kontekstu ove povelje (vidi usput sam početak osme glave, fusnota 615), ili kao ekvivalent nadkatunske vlasti (kakav je bio i knez), što je možda realnije. Ako bi sudstvo bilo nadkatunski entitet, tad bi hilandarskih Vlaha možda već u Nemanjino doba bilo 170 porodica.

[394] Njihov broj u Srbiji kroz drugu pol. 13. st. raste demografskim prirastom i prihvaćanjem u Vlahe i ne-vlaških pojedinaca i grupica, kao i, iza '80.-ih godina 13. st., uklapanjem Vlaha s prostora današnje centralne i sjeverne Makedonije, tj. sjevernog Bizanta u okvire srpske države (za vladavinu Milutina, i osvajanja prema jugu vidi: V. Stanković, *Kralj Milutin*, str. 58-134.; a vidi i Prilog 3 na kraju ovog rada). Pitanje je koliko su Vlasi s tog novostečenog juga srpske države u kasnom 13. st. mogli biti angažirani u zapadnim dijelovima iste. Ako je bilo doseljavanja u to doba, koncem 13. st., teško da je bilo seoba u većim brojevima. Njihov značajniji priljev na zapad Srbije iz unutrašnjosti iste nije realno zamišljati prije ranog 14. st., dijelom i uslijed konflikata koji se od tada vode između Nemanjića i Šubića oko Huma, radi čega je potrebno ojačati to pogranično područje. Osim vojnim razlozima novo koloniziranje Vlaha je moralo biti motivirano i time što u doba šubićevskoga prodora na istok Huma dolazi, kroz prva dva desetljeća 14. st., do odvlačenja dijela Vlaha na zapad Huma (odakle kasnije neki od njih prelaze ka Dalmaciji). Detalje tih procesa nije moguće rekonstruirati, ali se može reći da se Vlasi prvi put spominju kao dio šubićevskih vojnih odreda 1322. oko Mosora i Poljica, a kasnije se javljaju od '40.-ih godina 14. st., posebno po cetinskom kraju: I. Mužić, 'Vlasi i Starobalkanska Pretkršćanska Simbolika', str. 226.; M. Ančić, 'Gospodarski aspekti stočarstva', str. 73, fusnota 20.; N. Klaić, 'Položaj Vlaha u XIV i XV stoljeću', str. 107-111. Vidi isprave koje spominju *Vlahe* u Hrvatskoj, te po zapadu Huma, od sredine 14. st.: T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus, Vol. XI*, 1913., str. 250, 442.; Isti, *Codex Diplomaticus, Vol. XII*, 1914., str. 389, 438.; Isti, *Codex Diplomaticus, Vol. XIII*, 1915., str. 202, 211-212, 426.; Isti, *Codex Diplomaticus, Vol. XIV*, 1916., str. 527-528.; Isti, *Codex Diplomaticus, Vol. XV*, 1934., str. 161, 215-216, 218.; Isti, *Codex Diplomaticus, Vol. XVI*, 1976., str. 11, 243-244, 357-358, 480.; Isti, *Codex Diplomaticus, Vol. XVII*, 1981., str. 398, 459, 467.; Isti, *Codex Diplomaticus, Vol. XVIII*, 1990., str. 70, 83, 345, 386, 460.; M. Ančić, 'Registar Splitskog kaptola', *Fontes – Izvori za Hrvatsku Povijest, Vol. 20, No. 1* (2014), str. 30, 35-41, 91, 120-121.

travunijskom području, te po istoku Huma ne valja zamišljati prije sredine 13. stoljeća; a jednom kad se Vlasi napokon prvi puta spomenu i kao stanovnici širega dubrovačkog zaleđa (ugrubo u posljednjoj petini 13. st.), teško da ih je u neposrednom zaleđu bilo mnogo više od tucet katuna. Na koncu 13. i početkom 14. st. svih Vlaha u predjelima po zaleđu Dubrovnika teško da je bilo bitno više od dva tuceta katuna, tj. nekoliko stotina kućanstava, s kojom tisućom duša. Masovno prisustvo Vlaha u zaleđu ovoga grada kakvo je registrirano sredinom i kroz drugu pol. 15. st. ne valja zamišljati ovako rano, jer u 13. st. Vlasi su još rijetkost.[395]

4. *Vlasi* u srpskim diplomatičkim ispravama vezanim za Dubrovnik sredinom 14. st.

Kao što je poznato, srpskih isprava izdanih Dubrovniku i dubrovačkim trgovcima vezano za privilegije oko trgovine i kretanja po Srbiji ima mnoštvo, ali najveći dio njih nije

[395] Da su Vlasi u 13. st. bili malobrojan i važan resurs koji se nije poklanjalo tek tako, pokazuju Hilandarska, Žička i Humska povelja. Bez obzira na to misli li se da je Vlaha bilo relativno malo na vladarevim posjedima, pa ih zato nije mnogo darivao, a da ih je istovremeno moglo biti nešto i na posjedima vlastele; ili da vlastela u ovo doba gotovo uopće nije držala Vlahe, već uglavnom samo vladar (što je uobičajeni stav u historiografiji: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 98-99.), izvjesno je da je Vlaha bilo malo posvuda, i da tek protokom 13. st. Vlasi po Srbiji počinju demografski jačati na razne načine, pa i povremenim pristizanjem nešto Vlaha u unutrašnjost Srbije s područja centralne i sjeverne Makedonije od kasnog 13. stoljeća (i Milutinovih osvajanja). Vlaha koncem 12. i u prvim desetljećima 13. st. mislim da u Srbiji nema više od 5-10 000, jer na manastirskim vlastelinstvima sredinom 13. st. teško da je moglo biti više od kojih 1000 domova (oko 430 glava domaćinstava bilo je po Humskom, Žičkom (prema stanju iz ranog 14., a ne 13. st., kad je Vlaha bilo manje) i Hilandarskom vlastelinstvu, koja spadaju među veća, i mislim da ih je moglo biti možda još toliko na ostalim manastirskim posjedima, bar onim većim, jer ne drže svi crkveni centri Vlahe). Na posjedima vladara i eventualno ponekog velmože možda je moglo biti još toliko Vlaha. Zato broj Vlaha u prvoj pol. i sredinom 13. st. u Srbiji jest vrlo skroman: vjerojatno nije bio ispod 1000 porodica, ali nije realno ni da je bio iznad 2000 porodica. Tih možda 10-ak tisuća Vlaha sitan je broj za politički prostor koji se tada prostirao od današnje Šumadije do sjeverozapadne Albanije, i od Makarskog primorja do Južne Morave i Gornjeg Vardara. U ranom 13. st., te sredinom tog stoljeća u pitanju su skromni brojevi Vlaha, ugrubo do 5% cijelokupne populacije Srbije (na što ću se vratiti u drugom poglavlju jedanaeste glave). Njihov broj će tek tijekom generacija rasti, ali istovremeno se uvećava i broj drugih kategorija stanovništva, stoga ne treba pretjeranim fokusiranjem na porast broja Vlaha gubiti iz vida da su oni *tek jedna od* kategorija srednjovjekovnih društava, i to kategorija koja čak i kada je bila na demografskom vrhuncu i dalje je osjetno *manje brojna* od ostatka srednjovjekovne populacije. Vidi omjere stanovništva na manastirskim posjedima srednjovjekovne Srbije u 14. st. (Vlasi čine malo ispod 15 % populacije, no tu je riječ o najbogatijim crkvenim posjedima, s najvećim brojem Vlaha, i zato te brojke ne valja zamišljati za većinu posjeda u ono doba): R. Ivanović, 'Dečanski Katuni', str. 263-264.; Isti, 'Katunska naselja', str. 400-403. Vidi za strukturu porodica i stočarskog stanovništva na posjedu manastira Dečane, kao i omjere stočara i ratara na vlastelinstvu: R. Ivanović, 'Dečansko vlastelinstvo', str. 207-219. Kako Vlahe za 12. i dobar dio 13. st. u Srbiji valja zamišljati kao vrlo ograničeni resurs, i to resurs koji se ne "razbacuje", njih kad se pojavljuju u zaleđu Dubrovnika sredinom 13. st. treba zamišljati kao malobrojnu populaciju koje po mom sudu na koncu 13. st., i na prelasku u 14. st. po širem zaleđu grada vjerojatno nema manje od 15-20, i ne više od 25-30 katuna (nekoliko stotina porodica), s par tisuća duša (vidi glavu jedanaestu za demografska pitanja). Zbog njihova malog broja i činjenice da je po istoku Huma srpska vlast u 13. st. bila dosta stabilna, upravo u tom dijelu Huma bližem Dubrovniku, kao i po Travuniji, treba zamišljati vlaške skupine u 13. i početkom 14. st. Vidi usput Prilog 11. Njih je tada bilo još premalo da bi bili raspršeni po širokom zaleđu grada (niti je za time bilo potrebe tako rano), a ni izvori iz 13. st. to ne daju naslutiti.

posebno detaljan u smislu sadržaja.[396] Što se tiče isprava izdanih Dubrovniku u kojima se spominju *Vlasi* – a koje dolaze nakon one u kojoj su *Vlasi* bili oznaka za Dubrovčane, u 13. st. – nema ih puno, i ne javljaju se kroz najveći dio 13., kao ni kroz početak 14. st. To je odraz činjenice da je sačuvan relativno mali broj isprava iz srednjovjekovne Srbije uopće.[397] Kada je riječ o Vlasima na zapadu srednjovjekovne srpske države, a da se spominju u kontekstu koji je podrazumijevao odnose s primorskim trgovcima, konkretno, da se spominju u kontekstu isprava izdanih Dubrovniku, jedna od prvih takvih isprava je iz sredine 14. st.[398] Radi se o ispravi koju kralj Dušan izdaje 1345. godine u Seru (sjeveroistočno od današnjeg Soluna), na zahtjev dubrovačkih trgovaca: *Piše kralevstvo mi... kako pridoše poklisarie vlasteli Dubrov(a)čci kralevstvu mi pod Ser... i govoriše kralevstvu mi na slugu Dabiživa, kako e učinil trg na Trebini, i uzima od tovara dinar, kto grede i u Dubrovnik, iz Dubrovnika, i od dobitka, koi grede u Dubrovnik...* Dabiživ (izgleda Čihorić) se pred srpskim kraljem branio: *... uzimana e i prežde onazi carina...,* a Dubrovčani su tvrdili: *... tazi carina ne uzimana od veka.* Kralj potom konstatira: *... i kralevstvo mi iznage, er(e) ne uzimana tazi carina ... i stvori milost kralevstvo mi vsem vlastelom Dubrovč(a)cim velim i mali,, da ne onogazi trga na Trebini, kako ga prežde ne bilo, i po sema sega da ne uzima Dabiživ Dubrovčanom ni carine da ni koega dohotka ni trgovcu Dubrov(a)čkomu ni Vlahu ni Srbinu da ni komu, i kto grede u Dubrovnik, iz Dubrovnika...*[399]

Jasno je da su do ovog perioda Vlasi postali toliki faktor u privrednim aktivnostima u širem zaleđu grada, svakako prvenstveno kao ponosnici, da je bilo smisleno spomenuti ih u ispravi o slobodi od plaćanja dažbina na ilegalnom trgu, odnosno carini u Trebinju. Ne može biti sumnje da je i u nešto ranijim periodima postojalo sličnih isprava produciranih u srpskim kancelarijama, a u kojima su se spominjali Vlasi u kontekstu trgovine s gradovima u Pomorju, te s Dubrovnikom, ali takvih isprava nažalost nema sačuvanih. No već iz činjenice da se Vlasi spominju u dubrovačkim ispravama u ovom svojstvu od posljednjih desetljeća 13. st., ne može biti sumnje da je i srpska državna, kao i lokalna vlast itekako bila svjesna njihove uloge i važnosti. Bez njenog pristanka uostalom, Vlasi ne bi mogli niti participirati u ponosu, kao ni doseljavati i smještati se bliže primorskim gradovima, od 13. st.[400]

---

[396] Najnovija zbirka sa stotinama povelja Srbije, Bosne i Dubrovnika, za period 12.-14. st. je već više puta citirana: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, 2011.

[397] Radi se o približno 1000 isprava za Srednji vijek: Đ. Bubalo, *Pragmatic Literacy in Medieval Serbia*, str. ix.

[398] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, str. 117-118.

[399] Isto, str. 117. Dakle, *ni trgovcu dubrovačkom, ni Vlahu, ni Srbinu, ni kome drugome tko ide u grad i iz njega*.

[400] Uz sve ranije u disertaciji pobrojane elemente, još bi jedna okolnost mogla ići u prilog zaključku o pojavi i učvršćivanju vlaških skupina u dubrovačkom zaleđu tek od sredine 13. st. U dubrovačkom *Statutu* iz 1272.

5. *Vlasi* i *katuni* u Dubrovačkom zaleđu u drugoj polovici 13. i ranom 14. st.

a) Prvi *Vlasi* u arhivskim serijama Dubrovnika iz 13. st.

U jednoj svojoj raspravi Konstantin Jireček konstatira kako: *Značajne podatke o Vlasima pruža kodeks koji sadrži razne sudske zapisnike iz vremena kneza Marka Geno od oktobra 1278 do avgusta 1280 .... Ovo je najstariji rukopis onog najstarijeg dela bivšeg republičkog Državnog arhiva, koji se čuva u sreskom načelstvu u Dubrovniku.*[401] Radi se o onom dijelu arhivske serije "Praecepta Rectoris" (tj. dijelu najranijih knjiga te serije) koji sadrži prijave i iskaze svjedoka za period 1278.-1280. Taj je dio spomenute serije nestao

---

godine postoji odredba o nošenju, tj. izvozu sira, u kojoj se sir naziva naprosto *caseo*/*caseus* i *formadicum* (A. Šoljić *et al.*, *Liber Statutorum Civitatis Ragusii*, str. 492.). U knjizi izdanoj 1277. i kasnije nadopunjavanoj, koja predstavlja kompilaciju odredbi o carinskim pitanjima, a poznata je kao *Statut carinarnice grada Dubrovnika*, u članku 79. ("De caseo ut non portetur extra ciuitatem causa reuendendi") stoji upisano, tj. naknadno dopisano glavnini teksta: *...captum anno domini 1290 (?) Et additum fuit hoc statum quod nullus vendat caseum blasconescum* (Mihajlo Peterković, 'Statuta doane civitatis Ragusii (Statut carinarnice grada Dubrovnika)', u: A. Solovjev, M. Peterković (ur.), *Dubrovački Zakoni i Uredbe*, Beograd: SKA, 1936., str. 441.). Na istoj stranici, pored te rečenice, u zagradi je dodano: *...hic de est folium integrum ab initio articuli usque ad articulum 83*; budući da odmah iza dolazi članak 83. Iako je nejasno u kojem je kontekstu došlo do umetanja ovoga teksta, i koji je kontekst zabrane prodaje vlaškoga sira, tj. "caseus blaconescum", bitno je da za godinu 1290. (ukoliko je čitanje Peterkovića ispravno, a trebalo bi biti jer su odredbe u tom dijelu *Statuta* izgleda unošene koncem 13. st., i na početku 14. st.) postoji spomen "vlaškog sira" kakav nije zabilježen u *Statutu* iz 1272. Naravno da bi se ovome što je rečeno mogao uputiti prigovor da je *Statut* iz 1272. općenite prirode, te kako su ove kasnije odredbe s konca 13. st. ponešto detaljnije jer se ipak bave trgovačkim i uopće novčarskim pitanjima, tj. detaljnije su vezane za carine, oporezivanje, i srodna pitanja. Ipak, mislim da spominjanje "vlaškog sira" tek pred konac 13. st. nije slučajno, već će biti da je negdje u to doba ovaj artikl postao dovoljno poznat pod tim imenom da je netko odlučio odredbu o njemu smjestiti čak i u spis o carinarnici. Iako sama po sebi ta gore spomenuta informacija ne mora značiti mnogo, uz sve ono što je već navedeno dosad u radu, ovime se dodatno ojačava zaključak o sredini 13. st. kao okvirnom periodu kada su se Vlasi najranije mogli početi smještati, te drugoj polovini 13. st. kao razdoblju kada se isti počinju etablirati, po zaleđu Dubrovnika. Da je tome tako naslućuje se i iz činjenice da se u dubrovačkome *Statutu* iz 1272. ne spominju *Vlasi*, unatoč tome što se na momente detaljno govori o zaleđu grada i odnosima s njim. Dakle, vlaška populacija nije još bila etablirana u gradskome zaleđu u doba nastajanja *Statuta*, a ono nešto Vlaha koji su živjeli na tom području još uvijek nisu bili brojni i relevantni kao društveni, privredni, itd. faktor, niti su se izgleda još uključili u lokalne društvene i ekonomske tokove u dovoljnoj mjeri da ih se u *Statutu* spomene. U sljedećoj bitnoj zbirci zakonskih odredbi, koja se stvara u periodu nakon nestanka mletačke vlasti od sredine 14. st., poznatoj kao "Zelena knjiga", već se javljaju na mnogo mjesta *Vlasi*, jer su se do toga doba odavno etablirali kao relevantan faktor u zaleđu Dubrovnika. Vidi na bezbroj mjesta u: Branislav Nedeljković, *Liber Viridis*, Beograd: SANU, 1984. Inače, "vlaški sir" se ne spominje ni u sačuvanim ispravama iz Dubrovnika s kraja 13. st., i na početku 14. stoljeća (npr. u citiranoj seriji *Monumenta Historica Ragusina*). Kasnije će se "vlaški sir" javljati u dubrovačkim zapisima češće, pa i zapisima dubrovačkih Vijeća. Vidi spomen "formadei vlacheschi" i "formadio vlachescho", kao i odredbe o prodaji vlaškoga sira donesene na Malom vijeću 1326., 1328., i 1336., u: J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol 5.*, 1897., str. 223, 253, 392. Čini se da je najranija zasad poznata referenca na sir koji Vlasi proizvode sačuvana u pjesmama bizantskog autora Teodora Prodroma (mlađeg), s početka druge polovine 12. st.: Z. Mirdita, 'Balkanski Vlasi', str. 103-104.

[401] K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 195.

negdje u periodu nakon što je Jireček pisao svoj članak (krajem 19. st.),[402] prije nego što je objavljen ostatak te serije od strane Gregora Čremošnika.[403] Potom Jireček nastavlja o seriji koju je spominjao: *U ovom kodeksu spominju se na prvom mestu vlaški pastiri, podanici srpskih manastira u unutrašnjosti, čije je postojanje inače poznato iz srpskih hrisovulja. U belešci iz g. 1278 (f. 44b) spominje se "Petrus filius Peruosclaui, Vlacus monasterij de la* Moraça*", naime manastira* Morače*, koji je g. 1252 sagradio Stevan, jedan od sinova Vukana i unuk Stevana Nemanje; on postoji još i danas u istočnoj Crnoj Gori...*[404]

Kasnije Jireček spominje zapis sa istoga lista, tj. folije na kojoj se javlja morački Vlah Petar Prvoslavić, samo što je ovaj zapis na prednjoj (a onaj s Petrom na stražnjoj) strani folije: *U onom kodeksu iz vremena kneza Marina Geno registrovan je napr. 28. sept. 1278 (f. 44a) ugovor o zakupu između Dubrovčanina Pasqua de Pecorario ... i jednog Vlaha po imenu Vladimira Gostinića.*[405] *Vlah je davao 150 konja za put u srpski trgovački grad Brskovo (Brescoua), uz cenu od 28 groša po konju za ceo put. Najamna cena imala je biti isplaćena polovina u Dubrovniku, a polovina po dolasku u Brskovo. Najam se zvao, izrazom uzetom iz pomorskog saobraćaja, nauliçare.*[406] Iz ovog zapisa je nejasno je li i Vladimir Gostinić Vlah s nekog srpskog manastira, možda baš Morače kao i onaj Petar, ili nekog drugog manastira, iako se čini da bi moglo biti tako, imajući na umu da se oba Vlaha i transport robe koji se obavlja prema Brskovu javljaju na istom listu papira (vjerojatno oba u razmaku od par dana, na samom kraju 9. mj. 1278.), te imajući na umu podatke koje donosim ispod.

Jireček donosi i još neke zanimljivosti s danas izgubljenih stranica iz dubrovačkog arhiva: *Na drugom mestu javlja se (f. 83 a) jedan Vlah manastira* Mileševe*, čije se ruševine nalaze u istočnoj Hercegovini između Prijepolja i Sjenice. Na drugom mestu spominju se "homines monasterii Studeniça" ... i da nisu izričito označeni kao Vlasi (f. 58 b).*[407]

Onu ispravu o manastiru Morači, tj. foliju 44b iz serije koja je danas poznata kao "Praecepta Rectoris" (ili ponekad "Odredbe kneza") Jireček navodi za godinu 1278.; a to isto radi i za spomen Vlaha manastira Mileševe, s folije 83a: *Drugi najamni ugovor s nekim*

---

[402] Constantin Jireček, 'Die Wlachen und MauroWlachen in der Denkmülern von Ragusa', *Sitzungsberichte der Königl. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften in Prag, Jahrgang 1879* (1880), str. 109-125.
[403] Vidi o tome: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 3.
[404] K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 195.
[405] U originalnom Jirečekovom članku na njemačkom stoji "Vladimir Gostininich", dakle Vladimir Gostininić, a ne Gostinić. Vidi u: C. Jireček, 'Die Wlachen und MauroWlachen', str. 120.
[406] K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 201.
[407] Isto, str. 195. Kada autor govori o Mileševi treba se sjetiti da je njegov tekst/predavanje, izvorno izašao početkom 1879., a da je svakako pripreman još 1878., kad je Polimlje bilo pod turskom vlašću (Hercegova zemlja, tj. država hercega Stepana Vukčića Kosače, a kasnije osmanski sandžak Hercegovina, nekad se prostirala sve do današnje jugozapadne Srbije i sjeverne i zapadne Crne Gore). Otud naziv "Stara Hercegovina" za zapad i sjeverozapad današnje Crne Gore (posjede koje je "Stara" Crna Gora stekla u ratu s Turskom, 1876.-1878.).

Vlahom manastira Mileševe glasi: "Die XV Julij (1278) ... Vladimirus Gosamiri Blacus Milesceue fuit in concordia cum Michaele Georgij de Disiça et cum Pancratio de Cresello, videlicet, quod ipse promisit portare vinum et mercationes eorum et accepit super se, quod saluabit eos et mercationes eorum a robatoribus et latronibus" (Ib f. 83a).[408] Dakle mileševski Vlah, čije ime Gregor Čremošnik transkribira kao Vladimir Gostimirov (*Vladimirus Gostimiri, Blacus Milesceue*), i datira u 1280. godinu (a ne 1278.), obvezao se Dubrovčanima Mihailu i Pankraciju da će im prenijeti vino i robu u Brskovo (*in Brescoam*), poznati rudnik i trgovište u Srbiji, te je preuzeo obavezu da će njih i njihovu robu štititi od pljačkaša, tj. potencijalnih napadača.[409]

Dobro je sjetiti se da se Vlah koji se javlja u dubrovačkim ispravama 28. 9. 1278. (oko najma 150 konja za karavanu za Brskovo) zvao *Vladimir Gostininich/Gostininić*, a ovaj Vlah manastira Mileševe se zove *Vladimir Gosamiri/Gostimiri (Gostimirić)*. Razumno je misliti da je u pitanju ista osoba, te da je kod razlike u imenu možda stvar samo u nezgodnom, tj. nečitkom upisu u izvornoj ispravi.[410] Mislim da je sličnost imena i konteksta u kojem se javlja toliko velika da se može s punim pravom pretpostaviti kako je riječ o istoj osobi, tj.o istom Vlahu (s posjeda manastira Mileševe). Da je vrlo vjerojatno to stvarno bio slučaj, čini se da potvrđuje i spomen Vladimira i Mila Gostimirića, Vlaha, od 25. 5. 1282. godine, o čemu će kasnije biti riječi.

Ovdje samo da ponovim kako Čremošnik navodi da je, kad se radi o spomenu Mileševe i transporta vina u Brskovo, u pitanju dokument iz serije "Praecepta Rectoris 1", folija 83 a, koji je iz 1280. a ne 1278. godine (kako kaže Jireček).[411] U tom smislu, izgleda da

---

[408] K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 201.

[409] ... *Vladimirus Gostimiri, Blacus Milesceue, fuit in Concordia cum Michaele Georgii de Disiça et cum Pancracio de Cresello, videlicet quod ipse promisit portare vinum et mercationes euorum in Brescoam et accepit super se, quod salvabit eos et mercationes eorum a robatoribus et latronis* ... (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 33.). Inače, Čremošnik dodaje kako je ovaj ugovor na kraju bio otkazan. Naime, u originalnoj ispravi je precrtan, i dodano je: *cancellatum, quia non fuerunt concordes* (Isto); što će reći, poslovni partneri se nisu mogli složiti oko nekih detalja posla, pa je sve otpalo.

[410] Od "Gostinini(ch)" do "Gostimiri" malen je put, posebno ako se ima na umu da su upisi u izvornim arhivskim spisima često dosta nečitki, a i pisari su uostalom mogli pogriješiti koje slovo zapisujući imena. Trebalo bi prvo prema gore navedenoj signaturi pregledati ovu ispravu u arhivu, kad je riječ o spomenu mileševskog Vlaha Vladimira, pa vidjeti bi li se moglo pročitati kao "Gostininich", a ne "Gostamiri". Doduše, čak i u tom slučaju i dalje trebao imati uvid u danas izgubljenu ispravu koja spominje Vlaha Vladimira i najam 150 konja, pa da se vidi je li tamo zapisan "Gostininich", "Gostiminich" ili "Gostimirich". Zanimljivo je i pitanje zašto Jireček nije povezao te dve osobe, i nije li mu *Vladimir Gostininich* i *Vladimirus Gosamiri/Gostimiri* djelovalo slično? Kako god bilo, čini mi se da sličnost imena nije slučajna, kao ni identičnost ponosničkog posla.

[411] G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 33. Naravno, da bi se znalo sa sigurnošću je li Čremošnikova datacija ispravna – (a vjerujem da je točnija od Jirečekove, jer on je i inače, imam dojam, bio bolji paleograf, i pedantniji s ispravama (koje Jireček ponekad tek djelomično citira, i neki su mu pregledi u radovima vezano za dubrovačke isprave pomalo kaotični, što mu doduše nije za zamjeriti, jer valja imati na umu da su dubrovačke isprave, tj. arhiv, bili u očajnome stanju u doba kad je tijekom 19. st. Jireček radio na njima; i

najstariji *do danas sačuvani* podatak o Vlasima u dubrovačkim notarskim spisima potječe iz 7. mjeseca 1280. godine, i spominje mileševskoga Vlaha Vladimira koji prenosi dubrovačku robu za Brskovo; dok se *najstariji nesačuvani* (ali svakako nekad postojeći) spomen Vlaha u dubrovačkim notarskim ispravama može smjestiti u 9. mj. 1278., i spominje istu osobu (samo bez oznake da je iz Mileševe) prilikom ugovaranja najma konja (i vjerojatno pratnje) iz Dubrovnika za Brskovo.

Usput, ovaj treći spomen koji Jireček vezuje za Studenicu (fol. 58), tj. *homines monasterii Studeniça*, misleći da bi i tu moglo biti riječi o Vlasima, nalazi se negdje na "pola puta" (između fol. 44 i fol 83 ovog sveska), i po svemu sudeći potječe također sa samoga kraja 1278. godine.[412] U svakom slučaju, vidi se da najraniji dubrovački notarski zapisi svjedoče o Vlasima s manastirskih posjeda u tadašnjoj središnjoj Srbiji, ne vezujući ih za ikakve katune – bilo iz razloga što nisu bili po katunima organizirani i raspoređeni, bilo stoga što je njihova katunska pripadnost bila posve irelevantna u usporedbi s činjenicom da su pripadali pojedinom manastiru, te ih je to primarno definiralo prema vanjskom svijetu.

Da završim sada s danas izgubljenim podacima iz dijela 1278. godine. Jireček donosi za taj period još sasvim sitno informacija. Tako na jednom mjestu veli kako je za 1278. godinu pronašao spomen još dva imena, a koja su dakle bila u tim danas izgubljenim spisima. Tu informaciju autor iznosi u kontekstu rasprave o romanskim i slavenskim imenima kod Vlaha. Prvo kaže kako *u dubrovačkim dokumentima nema ničega što bi upućivalo na njihovo neslovensko poreklo*; dodajući potom tek nekoliko romanskih imena Vlaha na koja je naišao: *Inače sam našao još nekog Šerbana 1278 (Scerban) kao svedoka u spomenutim zapisnicima iz*

pritom, nije imao vremena tamo boraviti godinama radi istraživanja, jer zapravo arhiv kao organizirana institucija još nije ni postojao, za razliku od Čremošnikova doba) – valjalo bi za svaki slučaj provjeriti u samom arhivu u Dubrovniku, u arhivskoj seriji na koju se pozivaju i Jireček i Čremošnik. Nažalost, prije odlaska u Dubrovnik, radi arhivskoga rada u prvoj polovini 2013. godine, nisam prethodno detaljno konzultirao sve objavljene isprave iz dubrovačkoga arhiva, tako da sam tek kasnije postao svjestan ovog konkretnog problema, kao i mnogih drugih slučajeva u kojima se transkripcije raznih autora i priređivača, koji su objavljivali izvorne isprave međusobno razlikuju. Dio problema, posebno vezano za imena pojedinih aktera koja razni povjesničari različito pišu, sam niže u radu još dotaknuo, i to za period prvih desetljeća 14. st., jer sam te isprave najviše konzultirao u izvorniku; no za ove najranije isprave iz 13. st. to nisam uradio, jer nažalost sam pogrešno polazio od pretpostavke da materijal koji je već objavljen nije toliko problematičan. U tom smislu, valjalo bi svakako nanovo proći neke problematične točke iz objavljenoga materijala pregledom samih arhivskih orginala na kojima je taj objavljeni materijal baziran. Tako bi se mogla pokušati otkloniti svaka dvojba oko transkripcije pojedinih imena i pojmova. Ipak, moram navesti i kako, čak i kad više autora konzultira istu arhivsku ispravu, nerijetko je zbog nečitkosti rukopisa srednjovjekovnog notara nekad naprosto nemoguće doći do "konsenzusa" u čitanju neke riječi ili imena, pa valja računati s mogućnošću da će pojedini upisi, poput npr. imena, uvijek ostati sporni.

[412] To se da izračunati iz podataka koje Čremošnik daje, budući da za svaki upis donosi napomenu s koje folije potječe, i koji je datum u pitanju.

vremena kneza Geno (f. 55a) i jedan jedini put ime Radul (8)...[413] Inače, iz ovoga perioda, iz ovih danas izgubljenih sveščića najranijih arhivskih spisa Dubrovnika, sačuvao se i prvi spomen pravoslavnih popova kod Vlaha (*Crancus*, tj. Hranko, *presbyter Blaccus*),[414] na što ću se vratiti u posebnoj glavi disertacije.

*

Sljedeći podaci o Vlasima koji se javljaju u sačuvanim i danas objavljenim ispravama, počinju s 1280. godinom. Tako u upisu za 8. mjesec 1280. godine, javlja spomen grupe Dubrovčana koja svjedoči o nemilom događaju koji im se zbio u Kotoru (ili možda okolici), kada je jedan od njih, Palma (*Palmam, filium Rogerii botarii*), sin Ruđera/Rogera bačvara, opljačkan od Vlaha (nema detaljnijih podataka o ovim Vlasima). Kako jedan od Dubrovčana svjedoči: *...Blachi acceperant dicto Palme sex yperperos et ego iuvavi eum et fugi cum denariis in bosco*.[415]

Potom se, 4. 11. 1280. spominje Srdan Radoslav(ov), Vlah iz Dubrave (*Serdanus Radoslclaui Blacus de Dobraua*), koji prodaje svojega serva, Tvrdoja iz Bosne (*Tuerdoe de*

---

413 K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 198-199. Inače, u imenu Radul ovo "–ul" je nastavak, a ne osnova riječi; a "porijeklo" (jezično dakako) neke riječi ili imena izvodi se na temelju osnove/korijena riječi. U spomenutom imenu (*Radul*) osnova je *rad* (npr. riječ *raditi*, a možda i *rado,* u smislu *radosti,* i sl.), a to je svakako slavenska riječ, a ne latinska; tj. kod spomenutog je imena osnova slavenska, a nastavak je taj koji je romanski. Što se tiče imena *Šerban*, ono je izgleda romanskoga porijekla, kako je Jireček i mislio, ali problem je u tome što nije jasno je li ovo *Scerban* (ukoliko ga je dubrovački notar uopće dobro upisao) zaista od *Šarban* (kako se zove poneki Vlah koji se bilježi u srpskim izvorima i poveljama, i na kakve sam nailazio u analizi istih) ili od *Serban,* tj. *S(e)rblin, Serblinus, Serbus* (kao npr. kod poznatog rumunjskog autora/povjesničara koji se zove Nicolae-Şerban Tanaşoca, inače porijeklom Aromuna, čije ime izgleda potječe od *Srbin*). Možda je ova dvojba o Scerban-Serban i Sarban-Šarban zapravo lažna. Naime, sasvim mi se vjerojatnim čini da je etimologija svih tih imena ista. Treba primjetiti kako se pojam "srpski" na rumunjskom kaže *sârbă*, a "srpski jezik" je *Limba sârbă*; dok se imenica "Srbin" u rumunjskom izgovara u sg. *Sârb,* te u pl. *Sârbi*. Imajući ovo na umu, zanimljivo je pitanje za etimologiju je li ime *Šarban* koje se u svega par slučajeva javlja kod srednjovjekovnih Vlaha zapravo izvedeno iz *Srbin*, npr. u smislu nekoga iz Srbije (pa tako i u smislu oznake za "srpskog" Vlaha, ili pak sa Srbina koji je "ušao" u Vlahe, npr. kroz ženidbu, kao domazet)? Činjenica je da se u srpskim poveljama *Sarban, Šarban* nalazi tek od 13. st. (jednom se spominje u Žičkoj Povelji, i to prvoj, koja donosi poimenični popis Vlaha: V. Mošin *et al., Zbornik Srednjovekovnih*, str. 92.). Od svih povelja s balkanskih prostora, bar onih koje spominju Vlahe, srpske su najdetaljnije, i koliko me pamćenje služi to su upravo prve, a čini mi se i jedine povelje u kojima se ime *Šarban*/*Serban* kod Vlaha javlja. Imajući to na umu, mislim da je ime *Sarban/Šarban,* tj. *Serban/Scerban* (Jirečekovo *Scerban* je latinizirano od *Serban,* jer se vjerojatno tako izgovaralo) na nekom od srednjovjekovnih romanskih dijalekata moglo značiti *Srbin,* ili nekog tko je *iz* Srbije. To se ime vjerojatno pojavilo kao naziv Srba, tj. starosjedilaca koji su postajali dio vlaškoga razreda stanovništva od kasnog 12. st., tj. koji su ili uključivani u Vlahe od strane vlasti, ili su "uskakali" u Vlahe i ženili se s njima (i to u doba dok se među dijelom tih Vlaha još koristilo romanski, tj. *i* romanski jezik uz slavenski, pa otuda romanski izraz *Sarb,* tj. *Šarb,* za Srbina, a ne srpski izraz *Srblin*), pa su tako od Vlaha ti srpski pridošlice bili nazivani. Drugo objašnjenje bi eventualno moglo biti da je *Serban* kao ime nastalo među Vlasima koji su tek nedavno dospjeli pod srpsku vlast, i u tom slučaju se tim imenom moglo označavati nekog tko je "srpski Vlah" (tj. iz Srbije), npr. u kontekstu kontakata između Vlaha s pograničnih srpsko-bugarskih i srpsko-bizantskih prostora, gdje jedni Vlasi (kojih je dio bio barem bilingvalan), ove druge Vlahe koji su došli pod vlast Srbije nazivaju *Sarb,* tj. *Serb* (pa je tako nekom od njih ostalo to ime).

414 K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 201.

415 G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 34.

Bosna).[416] Ostaje otvoreno pitanje gdje je spomenuta Dobrava ili Dubrava, odnosno misli li se npr. na današnje mjesto Dubravu na središnjem dijelu Pelješca, za koju nisam siguran je li postojala pod tim imenom u srednjovjekovlju (nalazi se približno u istom kraju u kojem se nalazila Stonska, tj. Pelješka Crna Gora, kako je u Srednjem vijeku bio naziv zapadnoga dijela istočne polovine Pelješca); ili se misli na župu, tj. predio Dubrave, koja se nalazila zapadno i sjeverozapadno od Popova Polja;[417] ili pak na neku treću Dubravu, budući da su ovakvi toponimi, koji označavaju šumu (napose hrastovu) bili vrlo česti širom slavenskoga svijeta (konačno ista je jezična osnova i u imenu grada Dubrovnika).[418]

Iz nešto kasnijega perioda, iz 1282. godine, sačuvana je zadužnica u kojoj se opet spominju Vlasi. Te godine, 25. svibnja, dva su Vlaha, Vladimir i Mile, sinovi Gostimira (*Nos quidem Vladimir et Mile Blachi, filii Gostimiri*), obvezali se isplatiti 12 groševa krojaču Dragini (*Draginne zuppario*) do praznika sv. Petra.[419] Nažalost ne govori se ništa pobliže o ovoj dvojici Vlaha. Ipak, njihovo ime otkriva ponešto. Već je ranije, vezano za 1278. spominjan mileševski Vlah Vladimir Gostimirov, tj. Gostimirić. Izgleda realno misliti kako su ovaj Vladimir i onaj, ista osoba. U tom bi slučaju ovaj Mile,[420] sasvim moguće, iako se ne spominje poimence, bio uključen i u ranije poslove koje je njegov brat Vladimir obavljao s Dubrovčanima – što je logičan zaključak, jer Vladimir sigurno nije sam vodio trgovce i robu, tj. pratio ih od Dubrovnika ka Brskovu, već je morao imati i nekakvu svoju družinu sa sobom (posebno kad se uzme u obzir da je bila riječ o 150 konja za karavanu, što je iznimno visok broj tovarnih konja čak i za karavane u kasnijim periodima, poput 15. st.).[421]

---

[416] *Serdanus Radosclaui, Blacus de Dobraua, presentem et consentientem servum suum Tuerdoe de Bosna vendidit Marino de Pesegna prod den. gross. duodecim diffinite ad mortem etc. Et dictus Serdanus stetit pleçius dicto Marino de fuga dicti Tuerdoe usque ad tres annos cum consuetudine Ragusii et de satisfaciendo ipsi Marino de omni furto, quod ipse Tuerdoe fecerit ipsi Marino ...* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 39.). Vidi usput: Neven Budak, 'Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu', *Radovi – Zavoda za hrvatsku povijest, Vol. 19* (1986), str. 53.

[417] I danas postoji zaravan pod imenom Dubrave sjeverozapadno od Orahova dola, i zapadno od Zavale: Safet Čičić, 'Geološka građa terena šire okoline Popova polja i pećine Vjetrenica', *Naš Krš – Bilten Speleološkog Društva, God. XXII, Br. 35* (2002), str. 11-12. Vidi za župu Dubrave: Tomislav Anđelić, 'Srednjovjekovna župa Dubrave', u: Pavao Anđelić *et al.*, *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar: Ziral 1999, str. 189-207. Vidi usput o problemu lociranja srednjovjekovnih župa i njihovih granica, npr. u slučaju župa Dubrave i Popovo: E. Kurtović, 'Iz historije Bitunje u srednjem vijeku (Povodom 610. godišnjice prvog spomena u pisanim izvorima)', *Godišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja, Knj. 43* (2014), str. 186.

[418] Već i etiketiranje Vlaha Srdana kao nekog tko dolazi iz određenog kraja, pokazuje da su to bili na konkretan prostor smješteni, tj. "teritorijalizirani" Vlasi već u ovo doba, čim ih se prepoznaje po lokalitetu odakle su.

[419] *Nos quidem Vladimir et Mile Blachi, filii Gostimiri ... debemus dare denarios grossos XII Draginne zuppario usque ad primum festum sancti Petri ...* (G. Čremošnik, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. I,* 1951., str. 296.).

[420] Od Milan, Milko, ili Milovan, tj. od slavenskog korijena "-mio" ili "-milo".

[421] M. Dinić, *Srpske Zemlje*, str. 329.

Dakle, već krajem ‘70.-ih i početkom ‘80.-ih godina 13. st. navodi se mileševske, i druge manastirske Vlahe koji sudjeluju u transportnim poslovima i novčanim transakcijama s Dubrovčanima, a izgleda da im je ustaljena ruta bila od Dubrovnika do Brskova, tj. unutrašnjosti Srbije. Ovakva praksa prometovanja s Dubrovnikom očito je postojala do ovoga momenta (1282.) već nekoliko desetljeća. Teško sa potpunom sigurnošću reći jesu li i Vladimir i (vjerojatno) brat mu Mile (Milo) oboje bili *homines* Mileševe, pa u tom smislu i dalje bili pod jurisdikcijom crkvenih vlasti, tj. igumana samoga manastira Mileševe u Polimlju, ili su bili naseljeni u zaleđu Dubrovnika – no realno je misliti kako su i dalje imali obaveze prema Mileševi čim se Vladimir spominje kao *homo*, tj. čovjek toga manastira u ovo doba (1278.-1280.). Kako je pritom točno funkcionirao trajniji prelazak u dubrovačko zaleđe za ove Vlahe – ako ga je uopće bilo – otvoreno je pitanje. Jesu li se oni trajnije smjestili u Travuniju ili istočni Hum, ali zadržali neke obaveze prema starome manastiru, ili su i dalje “matični” prostor imali negdje bliže rijeci Lim, također je nemoguće reći. No u stranu ova dvojica, vjerojatno je tako nekako tekao prelazak, makar crkvenih Vlaha, na ove prostore. Dio njih je bio ionako u službi Humskog episkopa, pa je mogao smještati se negdje u blizini i trajnije, a dio je očito bio u službi drugih manastira, pa je s vodstvom tih manastira pronalazio neki sporazumni način da se postupno oslobađa njihova tutorstva, i naseli na prostore pod lokalnom vlastelom, ili na vladareve posjede.[422]

b) Prvi *katuni* u arhivskim serijama Dubrovnika iz 13. st.

Dana 18. 8. 1283. javlja se Vlah Dobročin/Dobračin Bratoslavljev(ić) iz katuna Jalovo/Jalove (*Dobrocinus, filius Bratosclaui, Blacus de catone Jaloue*);[423] i to prilikom prodaje robinje (*Milosti de Bosna*) dubrovačkom notaru Tomazinu de Saveri (koji je i autor

[422] Ovo sam već spominjao ranije, pa neću naširoko o tome, ali uvijek valja imati na umu da je srednjovjekovnih manastirskih povelja sačuvano tek malen dio, i nemoguće je uopće znati koje su sve crkve i manastiri još imali posjeda u zaleđu Dubrovnika. Znamo tek za Humske, Žičke, i možda posjede Đurđevih stupova, a možemo računati i s masom manjih i većih crkava u tom kraju također. O čemu ću govoriti u predzadnjoj glavi disertacije. O posjedima tih crkava, pa onda i mogućim Vlasima po njima, ne znamo ništa, iako je vrlo izgledno da je bar poneka veća i bogatija crkva imala i nešto Vlaha (dakako, ne u iole relevantnom broju).

[423] *Dobrocinus, filius Bratosclaui, Blacus de catone Jaloue presentem et consentientem ancillam suam Milosti de Bosna vendidit Thomasino de Sauere pro s. dr. gross. undecim diffinite ad mortem, ut dictus Thomasinus de prefata Milosti velle suum faciat. Qui Dobrocinus predictus receipt a dicto Thomasino dictos solidos, et dictus Dobrocinus stetit pleçius et soluotur dicto Thomasino de fuga dicte Milosti per terram secundum usum Ragusii* ... (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 111.). Vidi i: J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. II,* str. 284.

ovih najranijih sačuvanih dubrovačkih arhivskih knjiga).[424] Ovo je izgleda *najraniji* spomen nekog vlaškog katuna *u do danas sačuvanim* dubrovačkim arhivskim spisima, i zasad nisam naišao na ponovni spomen toga katuna.[425]

Ipak nekoliko godina ranije, javlja se jedan drugi katun, tj. javljao se, *u danas nestalim* spisima iz dubrovačkog arhiva. Kako Jireček kaže: *U jednom kodeksu iz doba kneza Marina de Geno javlja se "Miroslauus Blacus de catone Ladonich (12. oct. 1278, f. 46a)"*.[426] Nema sumnje, u pitanju je onaj danas izgubljeni dio najranijih dubrovačkih notarskih spisa, koji sam već spominjao na početku ovoga poglavlja.[427] Dakle, prvi katun koji je poznat po imenu je katun Ladonić, iz 1278., a potom ovaj katun Jalove/Jalovo, iz 1283. Što se Ladonića tiče, nejasno je gdje bi isti katun mogao biti pobliže smješten, a ni Jalovo nije lako smjestiti na neku konkretnu lokaciju, iako se možda smije pretpostaviti da se nalazio u zoni dubrovačkog zaleđa, jer je upitno koliko bi uopće pobliže označavanje nekog Vlaha specifičnim katunom, tj. imenom katuna imalo smisla da je nekim slučajem rečeni Vlah bio npr. iz Polimlja ili Potarja, ili negdje iz još udaljenijih dijelova Srbije.[428] Označavanje imenom katuna nekako

---

[424] Vidi o dubrovačkoj kancelariji, najranijim ispravama, i o Tomazinu, u: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 1-15.; Isti, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. I,* str. V-XV.; J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. II,* str. VII-VIII.; Isti, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III,* 1988., str. 7.

[425] Ne spominje ga ni: D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 121-140.

[426] K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 197. Hrabak navodi kako se 1278. godine spominje katun "Ladonić", a tek onda 1283. "Jalove"; ali za "Ladonić" ne daje reference (B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 186.). Očito je Hrabak crpio podatke od Jirečeka, ali ga nije naveo kao izvor (što je nažalost bila učestala praksa Hrabaka u brojnim njegovim radovima, zbog čega je nekad vrlo teško "kontrolirati" i provjeravati njegove tvrdnje).

[427] "Ladonić" se ne spominje u najstarijim sačuvanim knjigama koje je objavio Čremošnik, koje su već citirane iznad: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*

[428] Jedino što bi možda moglo upućivati na možebitno porijeklo ili smještaj Vlaha Dobročina Bratoslavljevića, kao i katuna Jalovo iz kojeg je dolazio, bili bi eventualno svjedoci – ako je na osnovu istih dozvoljeno izvoditi neke pretpostavke. Kao svjedoci cijelog akta navedeni su, uz nekoliko Dubrovčana, i dva Trebinjca, Bogdan Nepočilić i Hranil(o) Desiradić (*Bogdanus de Trebigna Nepocilich, Cranillus Desiradich*). Vidi u: J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. II*, str. 284. Doduše, možda su bila trojica (?), jer kod Čremošnika stoji: *Bogdanus de Trebigna, Nepocilich, Cranillus Desiradich, qui sunt de Trebigna et hunc morantur Ragusii* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 111.). Kako god bilo, možda je dozvoljeno misliti kako bi katun Jalovo valjalo smjestiti negdje oko Trebinja, ili u brdima istočno ili iznad toga grada. Ipak, preciznosti radi, valja dodati kako za ta dva svjedoka koja se navode stoji da ... *nunc moratur Ragusii* (Isto). Nažalost, iz ovoga nije jasno koliko dugo su rečena dvojica Trebinjaca bila u Dubrovniku, tj. borave li tamo već duže vrijeme. Jer ako su boravili u Dubrovniku dugo (doduše, moguće da bi u tom slučaju u ispravi bila upotrebljena kakva jasnija formulacija), tada nisu morali biti svjedoci zbog svoje "trebinjske veze" s tim Vlasima, koliko zbog možda nekih trgovačkih odnosa s njima, a koje su razvili u samome Dubrovniku. Ipak, budući da je Trebinje kraj oko kojega se kasnije spominju mnogi Vlasi, te imajući na umu da su ova dvojica vjerojatno održavali svoje "trebinjske veze" i nakon dolaska u grad, moglo bi biti da su ipak upravo u trebinjskom kraju stupili u kontakt s rečenim Vlasima. Za ovu pretpostavku izgleda da postoji i potvrda. Prezime "Desiradić" ili tome nalik, javlja se u nekoliko navrata u objavljenim dubrovačkim ispravama s kraja 13. st., ponekad i u kontekstu nekih otimačina u zaleđu grada, no upitno je jesu li svi ljudi s tim prezimenom koji se javljaju u dubrovačkim ispravama povezani. Držim se stoga ovdje samo onoga što je sigurno, i jedne isprave za koju mi se čini da nedvojbeno govori o jednom od ova dva aktera, pa je potencijalno interesantna za spomenuti. Dvije godine nakon spomena katuna Jalovo i ova dva svjedoka, na dan 18. rujna 1285., *Bratoe, nepos Michali, juravit de veritate dicenda,* tj. Bratoje, nećak Mihailov, zaklevši se da će zboriti istinu, iznosio je svoju žalbu (*conquestus fuit dicens*). U njoj je govorio kako se uputio ka Bosni (*versus Bosnam*), te kako je u ponedjeljak njegova žena bila u njegovom vinogradu (*in vinea mea*) u Župi (*in Breno*), a tamo *et stando ibi duos homines Petriçii transibant per uiam ante*

kao da bi moglo implicirati da je Dubrovčanima ime katuna nešto značilo – tj. da su ga mogli smjestiti na neki konkretniji prostor i u neki kontekst. Možda zato i Vlasi koji su ranije spomenuti – iz Mileševe, Morače, Studenice, zatim oko Kotora, itd. – nisu označavani imenima katuna, ne toliko zato što Dubrovčani ne bi mogli doznati iz kojega su katuna ovi bili (pod uvjetom da su bili organizirani u katune, a pretpostavljam da jesu), koliko možda zato jer bi ta informacija za njih bila manje bitna, budući da se radilo o prilično udaljenim grupacijama, s kojima možda nije bilo toliko učestalih kontakata, kao s onim Vlasima koji su živjeli na krajnjem jugozapadu Srbije, tj. u tadašnjem dubrovačkom zaleđu.

Inače, naziv Ladonić bi možda mogao biti – iako je ovo nagađanje – iskrivljeno od Ledonić ili Ledenić, što bi moglo upućivati na led i hladnoću (eventualno kao asocijacija na hladnoću u brdima tijekom zime), ili na ledinu (zaravan ili livadu); iako nije isključeno da je do ovog doba to ime već bilo nadimak ili prezime nekog katunara ili katunskoga uglednika.[429]

---

capannam meam, videlicet Granisclauus et Stanissa Desiradich, et inceperunt iniuriari uxori mee (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 101.). Jedan od dvoje braće, *Granisclauus Desiradich* (Hranislav Desiradić), i onaj gore *Cranilus Desiradich* (Hranilo Desiradić) očito su isti čovjek. Zanimljiviji dio isprave tek dolazi. Bratoje naime iznosi detalje o tome kako je tekao napad na njegovu ženu: *Et Stanissa predictus percussit uxorem meam per caput cum arcu. Et dictus Cranisclauus extraxit spatam de vagina uolendo percutere ancillam meam* (Isto). Dakle, Staniša je Bratojevu ženu udario u glavu s lukom (pretpostavljam da nije ispaljivao strijelu), dok je Hranislav, tj. Hranilo (ako je moje jednačenje ta dva čovjeka ispravno) potegnuo mač s namjerom da ozlijedi Bratojevu sluškinju. Iz ovoga slučaja je teško zaključivati išta o tome jesu li ova dvojica bila stalno nastanjena u Dubrovniku, ili su tamo samo išla poslom. Ali ono što bi moglo biti zanimljivo je spominjanje oružja, tj. luka. Sličan slučaj, u kojem se spominje korištenje luka, također u slučaju jednoga napada (ovaj puta na Vlahe) spomenuti ću uskoro, za nekoliko stranica ispod u tekstu. U slučaju u kojem će biti riječ, Vlasi su koristili luk i strijele. To i jest bilo jedno od njihovih preferiranih oružja, bilo u smislu korištenja s konja, bilo s nogu, no pritom treba biti pošten i reći kako je nemoguće tek tako znati da li se i ovdje radi o Vlasima, Staniši i Hranilu, i to samo na osnovu toga što jedan od njih upotrebljava luk. Moguće da su u pitanju seljaci, ili možda neki imućniji ljudi (očito iz okolice Trebinja, ukoliko su Hranislav i Hranilo ista osoba, a po prezimenu i imenu se čini da jesu) iz zaleđa grada, koji su povremeno trgovali s Dubrovčanima, i nosili oružje za samoobranu (a nekad su ga očito koristili i za obračune s Dubrovčanima i njihovim podanicima). Pitanje jesu li ovo bili Vlasi ostaje otvoreno, ali čini mi se da iz tog slučaja proizlazi da je Hranilo/Hranislav očito i dalje održavao kontakte s okolinom Dubrovnika, čim se vrzmao oko Župe/Brena, a vjerojatno i dublje po zaleđu. Utoliko vjerujem da je katun Jalovo/Jalove možda zaista mogao biti u dijelu dubrovačkog zaleđa oko Trebinja, a odakle je navodno bio i Hranilo Desiradić koji je naveden kao svjedok kod prodaje robinje Milosti/Miloste, 1283. godine. Kako je već rečeno, spomenuti Desiradići, kao i onaj gore spomenuti Nepočilić, mogli su biti poslovni partneri, ili susjedi Vlaha iz okoline Trebinja, iz katuna Jalovo, pa se zato i javljaju vezano za njih. Da dodam samo još i kako se ovo *duos homines Petriçii* odnosi vjerojatno na vlastelina Petriča (iz Konavala i Trebinja), koji će se i kasnije (kao i njegov sin Vladimir) javljati u ispravama iz 14. st., o čemu će biti još riječi u devetoj glavi rada.

429 Osim navedenih mogućnosti ime Ledenić je moglo nastati od naziva stabla ladonja/ledonja (koprivić), ili eventualno od naziva mjesta Ledenice iznad Risana (osim ako Ledenice, koje se javljaju u kotorskim izvorima u 14. st., nisu eventualno dobile ime baš po tom katunu). Inače, premda je to nemoguće potvrditi, i upitno je ima li smisla u dovoditi u vezu te slučajeve, spominjem tek kao nešto potencijalno korisno jedan navod kod Orbinija koji, govoreći o bliskim suradnicima srpskog cara nabraja mnoge poznate i nepoznate ličnosti, među kojima i inače u izvorima nepoznatog Raosava Ledenića (*Raosau Ledenich*): Don Mavro Orbini Ravseo, *Il Regno De Gli Slavi*, In Pesaro: Appresso Girolamo Concordia. Con licenza de' Superiori, M. DCI (1601), str. 268. Ukoliko se katun Ladonić smije čitati kao Ledenić (što nije posve nemoguće, čak i bez Raosava kao poveznice), možda je taj Raosav (jedino ukoliko je kao ličnost potvrđen i drugim ispravama, što mi nije poznato) mogao imati neke veze s tim katunom. Inače, kao savjetnike cara Stefana (Dušana) Orbini navodi: *Li suoi primi consiglieri fuorono Gregorio Cesar, & Voihna Cesar, Braico, Raosau, & Branco Rassisaglich, Thoma, & suo fratello Voislau di Voino, Milose* [*Miloso*] *con suo fratello Raosau Ledenich, Conte Bratcho, Obrad Ceonik, Vucascin Ceonik, & suo fratello Vggliescia, & Branco Mladienouich, & Voieuoda Mircho* (Isto). Dobar dio tih ličnosti nije poznat iz

Naziv Jalove ili Jalovo s druge strane, vjerojatno ima veze sa stokom i stočarenjem, i predstavljalo bi asocijaciju na jalovost/neplodnost stoke.[430]

Potencijalno je interesantno da ovi nazivi katuna izgleda nisu izvedeni iz osobnoga imena katunara, ili starješine, tj. neke ličnosti poput mitskog pretka nekog roda ili plemena. Ovo je dosta česta pojava, jer ima katuna koji su nosili nazive po nekim ličnostima ili rodovima, kao i katuna koji su dobili ime po nekoj regiji ili predjelu, a opet i katuna koji su nazvani po nekoj neosobnoj karakteristici, ili naprosto stilu života. Iako se u literaturi nekad nastojalo iz različitih načina imenovanja katuna izvlačiti zaključke o tome kakvo je bilo porijeklo ljudi u katunima, na kakvom su stupnju organizacije bili, te koliko su (ili nisu) jako bili "teritorijalizirani" – sve to skupa je presmioni pokušaj analize društvenih odnosa unutar zajednica i skupina o kojima je sačuvano premalo podataka, posebno za period posljednjih desetljeća 13. i prvih desetljeća 14. st. Naime, upitno je može li se samo na osnovu toga je li ime nekog katuna izvedeno iz osobnog imena/nadimka (Burmaz), iz imena neke (prirodne) karakteristike (Pleščić i/ili Pješivac), ili iz imena nekog lokaliteta/predjela (Banjanin), donositi sud o tome je li taj katun bio rodovski uređen ili nije, je li bio egzogaman ili endogaman, te je li bio jače ili slabije "teritorijaliziran", te od kakvih je sve elemenata i podgrupa bio sastavljen.[431] Iako ovakve pojave mogu ponekad biti indikator izvjesnih društvenih

---

izvora ili je pak greškom doveden u međusobnu vezu od strane Orbinija. Pogledaj za to Ćirkovićeve komentare u beogradskom izdanju Orbinijeva teksta, čiji je prijevod napravio poznati povjesničar i latinist Zdravko Šundrica: Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd: SKZ, 1968. Ovo iznad spominjem zato jer imam dojam da je dio srpske vlastele iz sredine 14. st., prije svega one s područja jugozapada države, imao bliske veze s Vlasima, ne samo u smislu da su držali Vlahe, već i da su neki od njih možda imali i rodbinske veze s njima, jer je dolazilo do uključivanja vlaških uglednika u redove srpske vlastele, što brakovima, što drugim putem. Sažeto o vezama Vlaha iz humsko-travunijskih predjela sa srpskom vlastelom govorim u četvrtom poglavlju devete glave rada.

[430] Koji kilometar zapadno od sela Ravno (koje je smješteno na zapadnom obodu Popova polja) nalazi se malo mjesto Turkovići. U tom kraju zabilježen je toponim "Jalova dolina" (Domagoj Vidović, 'Toponimija zapadnoga dijela Popova', *Folia Onomastica Croatica, 23* (2014), str. 252.). Ipak, mislim da bi bilo neozbiljno tvrditi da to ima ikakve veze s katunom Jalove/Jalovo, jer i samo ime lokacije, kao i ime srednjovjekovnog katuna, izvedeno je iz izraza za nešto što je jalovo, neplodno, ili nepogodno za obradu – a takvi nazivi javljaju se gdjegod ima poljoprivrede i stočarenja. Uzgred, možda postoji mogućnost, makar teoretska, da je u pitanju naprosto krivo upisano ime, te da izvorno nije imalo veze s Jalovim, već s Jelovim; tj. da ima veze s jelama, jelkama; a možda i osobnim imenom izvedenim od naziva drveća. Ovo spominjem kao mogućnost jer u popisu Vlaha u Rudinama iz 1477. (u okviru popisa za Hercegovu zemlju koji su napravili Osmanlije između 1475. i 1477.) javlja se džemat (ekvivalent katuna) Vukašina, sina Jelovana, i džemat Jelovca, sina Radovanka (Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis Sandžaka Vilajeta Hercegovina*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1985., str. 97-98.). Budući da ime Jelovan, Jelovac, itd., nije zabilježeno za 13., a nije mi poznato ni da bi bilo zabilježeno za prvu polovinu 14. st., ne želim dovoditi katun Jalovo/Jalove (ili možda Jelovo?) u direktnu vezu s tim imenom, već tek upućujem na moguću etimologiju tih naziva, a koji su možda zaista izvedeni od imena stabala, tj. drveća.

[431] Vidi usput za ovakve pokušaje: D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 121-140. Oni se često svode na domišljanja koja su radikalno pretjerana. Vidi npr. u: B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 181-201.

procesa, mislim da je potrebno pristupati razmatranju istih s više pažnje nego što se to često radi.[432]

Da se vratim sad na notarske isprave. Pred kraj 1284. pojavljuju se novi, iako ne posebno informativni podaci o Vlasima. Tako se 9. 10. 1284. spominje priprema za ročište, vezano za spor oko jedne ovce; kada Lucarus Fusci jamči (*pleçavit*) da će do 8 dana po završetku feste sv. Martina (u 11. mjesecu), u Dubrovnik doći Vlah koji se označava kao *Radosclauum Blaccum de catone Bolami*.[433] Iako se u literaturi nekad javlja ideja kako bi u pitanju mogli biti Vlasi Bobani,[434] biti će da je ime katuna bliže ovome zapisanom ("Bolami")

---

[432] To naravno ne znači da je svaki zaključak koji se iz ovih informacija izvodi pogrešan. *Stočari van župnih oblasti su i pre 1280. godine morali živeti u katunskim organizacijama, jer je katun bio ne samo opšti oblik socijalnog udruživanja stočara, nego je i imao posebnu funkciju kod organizovanja odlazaka na letnju ispašu. Treba pretpostaviti da je i pre XIV veka bilo tzv. teritorijalizacije stočarskih katuna, samo je to kao opšta pojava bilo ređe i neintenzivno, od slučaja do slučaja, i u uslovima srpske znatno čvršće feudalne vlasti nije mogla samom pojavom teritorijalizacija dovesti do stvaranja plemena, kao kasnije. Na takvu bi pretpostavku upućivali vlasi u čijem se nazivu nalazi geografski indikator (Banjani od Banje, Hardomilići od Haromilje, Plješčići od Pljeske) ili kakav drugi koji ne upućuje na čvršću zajednicu (Drobnjaci od 'drobni'='sitni', svakako po malim i razbijenim grupama koje su boravile na više strana). Dubrovačko beleženje hercegovačkih stočara uglavnom kao 'vlaha' a ne po nazivu katuna (do sredine XIV veka) možda takođe indicira situaciju sa katunima integrisanim u geografske celine.* (B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 183.). Nema sumnje da su Vlasi i katuni i prije 13. i 14. st. bili integrirani u geografske cjeline, i to *nije imalo veze* s tim je li neki katun nastajao postupno od jednog roda množenjem (što je prava rijetkost), ili od raznih nepovezanih rodova (što je najčešći slučaj) koji su oformili (nekad intervencijom države, a nekad po inerciji, iz ekonomskih potreba) jedan katun. Problem s autorima poput Hrabaka je u tome što su tek na osnovu imena katuna (je li ime rodovsko, geografsko, itd.) nastojali zaključivati o tome je li on bio rodovski ili drugačije ustrojen, kolika je bila njegova pokretnost i "teritorijaliziranost", kao i unutrašnja povezanost. Ne treba ni naglašavati da je takav pristup neopravdan, i nema nikakvo sociološko uporište, budući da se iz izvora npr. vidi da su kroz stoljeća trajnost pokazale, i međusobnu povezanost održale, kako skupine s imenima rodovskog, tako i one s imenima geografskog (i drugog) porijekla.

[433] *Lucarus Fusci pleçavit Radosclauum, Blaccum de catone Bolami, quod faciet ita, quod dictus Radosclauus usque ad VIII dies post festum sancti Martini proxime venture vienient Ragusium et conducet secum illum, qui vendidit ei unam iumentam pilaminis asinine cum muso quasi albo et habente oculum sinistrum cecum, quam ... [prazan prostor za ime koje se nije umetnulo] ... puer illorum de Gondula, petebat pro sua. Qui Radosclauus si non observaret predicta, dictus Lucarus debeat pro dicta iumenta eidem [opet prazan prostor za ime] ... yperperos sex* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 133.). Vidi i: J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 65. Inače, kod Lučića piše "Bolani", ali Čremošnik navodi da se u ispravi jasno čita "Bolami". Moguće da je Lučića na takvo čitanje navelo ime "Bolani" koje se javlja u nekoliko navrata u ispravama koje je upravo on objavljivao: J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. IV*, 1993. Tu se javlja, 18. 11. 1299., u jednoj zadužnici *domini Thome Bolani* (Isto, str. 41.). Zatim se 21. 11. iste godine javlja ... *Leonardo de Bonovicino Veneto factori et procuratori domini Thomadi Bolani et suorum fratrum de Veneciis...* (Isto, str. 169.). Mletački crkvenjaci, među kojima i spomenut Toma Bolani javljaju se u još jednoj ispravi, na istoj stranici zbirke koju je priredio J. Lučić; i pritom posve nevezano za ikakve Vlahe. Ipak, trebalo bi konzultirati izvornu ispravu u arhivu u Dubrovniku da bi se pokušalo ponuditi točno čitanje imena; iako, ruku na srce, to i dalje ne bi potpuno odstranilo mogućnost da je notar u Dubrovniku naprosto pogrešno zapisao ime, pogriješivši oko nekog slova, što se znalo dešavati (primjere toga ću spominjati kasnije).

[434] G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 133, fusnota 1.; D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 125, fusnota 14. Vidi za Bobane, koji se izgleda javljaju tek krajem 14., i kroz rano 15. st., u maloprije citiranom radu Desanke Kovačević: 'Srednjovjekovni katun', str. 130, 132.; te u novijoj publikaciju: E. Kurtović, *Vlasi Bobani*, Sarajevo: Filozofski Fakultet – Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, 2012., str. 23-24. Ovim putem želio bih izraziti veliku zahvalnost profesoru Esadu Kurtoviću iz Sarajeva, koji mi je preko mog mentora dr. Mladena Ančića prije nekoliko godina poslao jedan primjerak ove vrlo korisne knjige.

– možda kao “Bolani” ili “Boljani”. Hrabak ih doduše naziva *Bolun,* tj. *Boluni.*[435] Čini se da je Hrabak bio inspiriran za ovo jednačenje imena katuna *Bolami* s *Boluni* kasnijom pojavom Boluna/Bolunovića, Vlaha koji su živjeli oko današnjih Boljuna (u Bjelojevićima, jugozapadno od Stoca) u centralnoj Hercegovini sredinom 15. st.[436] U posljednjoj četvrtini 14. st. javljaju se neki Bolunovići u dubrovačkim ispravama,[437] ali ne može ih se ovako rano vezati za stolački kraj, gdje ih nema prije 15. st. (u koji su, kao uostalom i drugi Vlasi, doselili iz najistočnijih dijelova Hercegovine i sa zapada Crne Gore).[438]

U tom smislu, nepotrebno bi bilo išta nagađati o smještaju katuna *Bolami* u 13. st., a na osnovu podataka o Vlasima Bolunovićima iz druge polovine 14. st. Štoviše, krajnje je upitno je li katun *Bolami* zaista isto što i Vlasi Bol(j)uni, tj. Bolunovići. Iako se izvjesna sličnost može primjetiti u imenu – prevelika je rupa između pojave ovoga naziva, i prezimena Bolunović kod Vlaha iz istočne Hercegovine. Tako se Bolunovići javljaju tek u ispravama iz 14. st.: konkretno, u dva dokumenta iz 1376. javljaju se oblici *Bollunouich* i *Bolunouich,* pa potom u ispravi iz 1382. *Boglunouich* i *Bolunouich,* i opet se *Bolunouich* javlja u ispravi iz 1384.[439] No ono što je zanimljivo jest da nijedan od ovih spomena nije vezan za katun *Boluni, Bolami*, ili nešto tome slično, već su ovi Bolunovići isključivo vezani za druge katune i vlaške družine s istoka Hercegovine. Zapravo, u 14. st. uopće se ne javlja katun Boljuni, kao ni kroz najveći dio 15. st.[440] Iz toga razloga ostaje upitno treba li katun “Bolami” (ili možda

---

[435] B. Hrabak, ‘Razgranavanje katuna’, str. 186.

[436] Vidi ponešto o tim Vlasima i tamošnjim stećcima u: B. Hrabak, ‘Prilog datovanju hercegovačkih stećaka’, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N. s., sv. 11* (1956), str. 325-328.; a vidi o “Bolunima”, tj. “Boljunima” i u: I. Mužić, *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, str. 122, 125, 171, 211, 236, 237, 242, 246.

[437] E. Kurtović, ‘Vlasi i Stećci’, *Slovo Gorčina, 35* (2013), str. 79-83.

[438] Ako se pođe od nedokazive pretpostavke da je *Bolami* isto što i kasniji *Boljuni* (a ne Bobani, kako se nekad misli), onda se ovdje može još malo hipotetizirati i nagađati. Spomenuo sam već *Serdanus Radosclaui, Blacus de Dobraua*, koji se javlja u 11. mjesecu 1280. Također sam spominjao *Radosclauum, Blaccum de catone Bolami,* iz 10. mjeseca 1284. Ako se pođe od pretpostavke da je *Dubraua* upravo župa Dubrava/Dubrave, a ne neko mjesto, ili predio Dubrave bliže Popovu i Primorju (što bi moglo biti vrlo moguće), onda bi to bio podatak o najzapadnije smještenom Vlahu (a možda i skupini Vlaha) u 13. st., u zoni sjeverno i sjeverozapadno od Popova, gdje je i bila župa Dubrave. Istovremeno, čak i ako su katun *Bolami* zaista Boluni, tj. Boljuni, odnosno ono iz čega će nastati Bolunovići oko Stoca, to opet ne govori gdje su u 13. st. ti Bolami bili smješteni. Ipak, opet nagađam, ako pretpostavimo da su Bolami (Boluni?) bili već tada negdje prema Stocu, ili blizu njega, tada bi Srdan Radoslavov iz Dubrava (kojih je Stolac bio dio) iz 1280. možda mogao biri izravni potomak, možda sin, ovog Radoslava iz katuna Bolami (Boluni?) iz 1284. Ipak, mislim da sama sličnost osobnog imena ne može biti dovoljan argument za povezivanje ove dvojice. Prvo bi se moralo moći smjestiti ih u sličnu oblast, a to je nije moguće izvesti. Niti je moguće znati gdje je katun Bolami smješten, niti je moguće biti siguran je li *Dubraue* župa (zapadno od Dabra, sjeverozapadno od Popova, i južno od Nevesinja), ili mjesto, ili neka mikro-regija – možda visoravan blizu Orahova dola (S. Čičić, ‘Geološka građa terena’, str. 11-12.)?

[439] E. Kurtović, ‘Vlasi i Stećci’, str. 79.

[440] *De Bolluni de chatun de Milliss Tarcahouich,* javlja se tek 1477. godine (E. Kurtović, ‘Vlasi i Stećci’, str. 80.). No zapravo čak ni ovo nije spomen “katuna Boljuni”, već katuna Miliše Tarkahovića (tj. Tarahovića). Iako ću se popovima srpske Crkve kod Vlaha baviti kasnije, ovdje tek dodajem potencijalnu zanimljivost. U prvoj polovini 15. st., oko Poduskoplja u Konavlima (Uskoplje je sjeveroistočno od Cavtata), javlja se pravoslavni pop Božidar Tarahović (M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi,* str. 77.), u kontekstu nekih ograničenja koja mu tada

"Boljani") s kraja 13. st. vezivati za Bolunoviće s kraja 14., tj. za Bolunoviće iz sredine 15. st. Mislim da je ikakva direktna veza upitna, jer ih dijeli skoro stotinu godina, a ni etimološka veza ta dva naziva nije posve izvjesna.[441]

U svakome slučaju, kod razmatranja porodičnih veza Vlaha, dobro je upamtiti jednu bitnu činjenicu: *Због отежавајуће околности, чињенице да у идентификацији појединаца у средњем вијеку додјељивано једнократно презиме представља најчешће патронимик и да обиљежава само једну генерацију актера, отежано је проналажење и прављење дужих сродничких лоза, а тиме и многих сегмената важних у средњовјековној хисторији уопће.*[442] U tom smislu, uvijek je potreban oprez kod povezivanja ljudi sa sličnim imenima, posebno kroz duži vremenski rok, jer je čest slučaj da se nose slična imena, tj. "prezimena", a pritom uopće nije riječ o istome rodu. Istovrememeno, kod nekih imena koja su relativno rijetka, kao što su Burmazi, Žurovići, itd. možda bi se smjelo pomišljati kako su izvjesna povezivanja dozvoljena. Također, postoje i imena/nazivi Vlaha koja su izvedena od nekih karakteristika, ili od geografskog lokaliteta, radi čega se obično misli da kad se takva imena javljaju, mora da je u pitanju akter iz istoga kraja, tj. katuna ili družine, među inim i stoga što se neka imena rijetko javljaju, tj. karakteristična su

---

nameću Dubrovčani, koji u ovo doba već drže Konavle i sprovode politiku katolicizacije (pravoslavaca i krstjana koji dominiraju konavoskim krajem u to doba, o čemu vidi ponešto u desetoj i jedanaestoj glavi) uz pomoć franjevaca (kojima podvrgavaju, u fiskalnom smislu, popa Božidara). Nemoguće je išta sigurno reći o srodstvu tih ljudi, no možda pop Tarahović ima veze s Vlasima Miliše Tarahovića, ili njegovih predaka. Ako bi to bilo tako, ovo bi bio primjer popa koji iz svog katuna, ili naprosto zavičaja koji je bio dalje na sjever i sjeverozapad, prelazi u crkvenu službu u Konavle. Jasno, trebalo bi pretresti veći broj isprava u kojima se Tarahovići spominju da bi se vidjelo imali li pop Božidar zaista veze s Vlasima Tarahovićima iz centralne i istočne Hercegovine.

[441] Bolami ili vjerojatnije Bolani/Boljani, moglo bi se sasvim lako objasniti slavenskom etimologijom, ili od "bol", ili daleko izglednije, od "bolji/bolje"; dok je Bolun/Boljun vjerojatno romansko, ali svakako starinom, tj. etimološki uzevši, neslavensko ime. No bez obzira odluči li se tko za etimološku vezu naziva Bolami i Boljani ili ne, ostaje nejasno zašto bi se vezivalo Bolami s Boluni i Boljuni. Uzgred, u hrisovulji manastiru sv. Arhangela kod Prizrena (iz 1348.) car Dušan svojoj zadužbini dodjeljuje mnoštvo posjeda, pa tako i sela, te katune Vlaha i Arbanasa. U jednom od katuna Vlaha, i to Vlaha *Blat'čana* (od slav. *blato*) spominje se i *Krajimir Bolinović s braćom i sestričićima ...*(S. Mišić, T. Subotin-Golubović, *Svetoarhanđelovska hrisovulja,* str. 101, 131.). Ovo je svakako izvedeno od *bol,* ili *bolji,* pa otuda Bolin (ijekavski bi bilo Bolijen). U tom smislu bi Bolani/Bolami možda moglo biti od "Boljani", što ne znači da postoji ikakva direktna veza između ovoga Vlaha iz 14. st., i onog katuna iz dubrovačkog zaleđa u 13. st.; već tek da im je etimologija imena ista. Hrabak doduše oko ovoga naziva, i ovih Vlaha konstruira po svemu sudeći nepostojeće epizode seobe Boljuna u Dalmaciju, a potom u Istru, u doba Osmanlija (B. Hrabak, 'Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku Zagoru u XIV, XV i XVI veku', u: I. Mužić, *Vlasi u Starijoj Hrvatskoj Historiografiji,* str. 211.). Autor je za to očito dobio inspiraciju iz činjenice da postoji Boljun, tj. Bolun kao mjesto na sjeveroistoku Istre. No taj Bolun nema veze s Bolunovićima u Hercegovini, već postoji od ranije. Vidi u: Maja Štrk-Snoj, 'Povijesni razvoj Boljuna', u: Mario Kalčić (gl. ur.), *Lupoglavština i Boljunština,* Pula: Istarska naklada, 1982., str. 102-117. Moguće je da naziv Boluni i Bolunovići s jedne strane, i Boljun u Istri s druge imaju sličnu etimologiju, jer osnova riječi je možda romanskog porijekla, no to ne govori o "seobama" Boljuna iz Hercegovine u Istru. Pojam "Boljun" možda dolazi od latinskog "bullire", u značenju vreti, izvirati: Sanda Daus, *Kaštel Boljun*, Završni rad, Rijeka: Filozofski fakultet, 2015., str 3. Vidi još: R. Dodig, 'Etnička, konfesionalna i regionalna imena', str. 838.

[442] E. Kurtović, 'Dubravčići, Vlasi Ugarci sa područja Ljubomira', *Istorijski časopis, Knj. LVII* (2008), ste. 107. Vidi svakako i vrlo korisnu studiju istog autora na ovu temu: E. Kurtović, *Radosalići – Primjer 'Jednokratnih Prezimena' Srednjega Vijeka,* Beograd: Istorijski institut, 2009.

za posebne regije, ili predjele. To bi recimo mogao biti slučaj s Drobnjacima, Banjanima, pa i Pleščićima/Pliščićima koji čini se nemaju ime koje bi bilo patronimičkoga porijekla.[443]

c) Je li bilo veza Vlaha s Bosnom u kasnom 13. st.?

Što se kasnijih podataka iz ranih ‘80.-ih godina 13. st. tiče, od 14. 10. 1283. godine sačuvan je kratak podatak o prodaji robinje (*Bogdana de la Sana*) koja je pripadala Vlahu Dragoslavu Bogdanovu, tj. sinu Bogdana (*Dragoslauus Bogdani blacus*).[444] Opet nema nikakvoga podatka o tome odakle je dotični, ili s kojim je katunom vezan.[445]

Konačno, krajem 1283. javlja se *Crese Merlielatich, blacus*, tj. Vlah Hrs, ili čak prije Kres ili Kreso(je) Mrljelatić, i to u jednoj kratkoj zadužnici od 17. 12. 1283. godine. Uz njega javlja se i *Stane, frater dicti Crese*.[446]

---

443 Vidi za neke od tih grupa na više mjesta u: B. Hrabak, ‘Razgranavanje katuna’, str. 181-201. Vidi i: Svetozar Tomić, *Drobnjak, Piva, Banjani*, Podgorica: CID, 2000.

444 *Dragoslauus Bogdani blacus presentem et et consencientem ancillam suam Bogdanam de la Sana uendidit Johanni Vetanne de Barulo pro solidis denariorum grossorum octo diffinite ad mortem etc*. (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. II*, str. 295.).

445 Da dodam kako Đurđica Petrović (Đ. Petrović, ‘Dubrovačke arhivske vesti’, str. 8.; te u istom djelu na str. 8, fusnota 22) misli kako je ovaj Dragoslav Bogdanov(ić) bio praunuk Burmaza (rodonačelnika poznatih Burmaza), jer se navodno njegov otac Bogdan javlja kao *Bogdan filius Ghini de Brumas* u ispravi: DAD, Diversa Cancellariae, br. 6 (1320-1322), fol. 150r, 23. 8. 1321. Autorica daje samo signaturu. Pronašao sam da je Đin Burmaz bio sin Burmazov: *Ghin filius de brumas* (Diversa Cancellariae, br. 6, fol. 187r, 14. 2. 1322.). Obje ću citirane isprave još spominjati i u devetoj glavi. Što se ovog Dragoslava Bogdanova iz 1283., i njegove veze s Burmazima tiče, ne može se na osnovu sličnog (i učestalog) osobnog imena povezivati dvije ličnosti udaljene skoro 40 godina. Tim više je to promašeno jer se u spomenutoj ispravi od 23. 8. 1321., koju Petrović navodi, ne javlja Bogdan kako ona misli, već se u originalu u arhivu vidi da je riječ o: *Bogun filius Ghini de brumas* (Diversa Cancellariae, br. 6, fol. 150r, 23. 8. 1321.). Bogun i Bogdan nisu isto, bez obzira na to što je slavenski korijen tog imena identičan. Autorica je brzala sa zaključcima o vezama pojedinih Vlaha tek na osnovu sličnosti imena, što je i inače bila njena česta sklonost.

446 *Crese Merlielatich blacus, confiteor quod super me et super omnia ma bona usque ad primum Pasca Ressurectionis uenturum debeo dare Vitali Binçole solidos denariorum grossorum triginta tres. ... Et similiter Stane frater dicti Chrese debeo Mateo Marini de Binçola denarios grossos triginta. Et ego dictus Cherse sum plezius* (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. II*, str. 167.). U posljednjoj četvrtini 14. st. bilježe se Vlasi Kresojevići (javljaju se kao: *Cresouci, Cresoe, Cresoeuich, Criesoeuich, Criessoieuich, Cressoeuich*). Vidi u: D. Kovačević, ‘Srednjovjekovni katun’, str. 124, fusnota 13. U tom smislu bi *Crese* prije trebalo čitati kao Kres/Kreso, a ne kao Hrs. Usput, ime Kres ili njegove izvedenice ne javljaju se samo kod Vlaha. Tako se recimo 11. ožujka 1334. u kotorskim ispravama javlja jedan *Creseman* (A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*, str. 191.), dok se 14. 4. 1333. javlja neki *Vali de Cresteç* (Isto, str. 85.). Slična imena ne nose samo Kotorani, već i Zadrani koji se spominju u kotorskim notarskim zapisima. Tako je 23. 4. 1327. zabilježen neki *Cressi Marini de Jadra* koji ugovara uvoz soli u Kotor (A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1*, str. 108). U pitanju je izraz koji je nastao iz pojma “kresati”, slično kao i ime hrvatskog kralja Krešimira; kao i kasnijih Vlaha Kresojevića. Nije posve za isključiti da su neka od ovih imena izvorno bila u obliku “Kraso”, a ne “Kres”, no da su zapisana kao “Kres”. Kraso je također slavensko ime (po njemu su i arbanaški Krasnići, malisorsko/brdsko pleme s istoka Crne Gore dobili ime) s osnovom “krasno”, slično kao Krasnodar, ili (i danas u Bugarskoj prisutnog) Krasimir.

U par dokumenata u ovom i prethodnom poglavlju, a koji su prethodili ovom zadnjem zapisu s kraja 1283., spominje se prodaja robova i robinja, i to ljudi iz Bosne i Sane. Mislim da se na osnovu toga teško može misliti da su spomenuti Vlasi bili ljudi dotad već naseljeni iz Srbije u Bosnu, jer za to nema nikakvih naznaka. Niti u ovo doba ikakvi (pa ni dubrovački izvori) uopće spominju Vlahe vezano za Bosnu, iako se Vlasi spominju na desetke puta do konca 13. st., a istovremeno se Bosna do prelaska s 13. na 14. st. spominje u dubrovačkim zapisima možda i koju stotinu puta. Ali prvi spomen Vlaha u kontekstu odnosa s Bosnom dolazi tek u 14. st., i to je svakako vezano za Vlahe koji nisu bili s prostora uže Bosne,[447] nego iz dijelova Huma na koje se Kotromanići šire od doba bana Stepana II. Kotromanića (1322.-1353.).[448] U tom smislu ne vidim osnove da se Vlahe koji se javljaju u prvim dubrovačkim ispravama vezuje za Bosnu, već za jedino prostor s kojega su mogli doseliti u zaleđe Dubrovnika u desetljećima koja su prethodila prvim sačuvanim zapisima, a to su prostori dalje na istok i sjeveroistok, dakle u planinskim predjelima nemanjićke Srbije, gdje ih se nedvosmisleno može locirati na osnovu srpskih izvora od kraja 12. st. nadalje. Štoviše, kad se spominje vlaška participacija u poslovima transporta robe u ispravama iz 13. i ranog 14. st. iz Dubrovnika, tada je isključivo riječ o karavanskoj trgovini prema Srbiji, što je već samo po sebi dovoljno indikativno.

Pritom, u rubnim dijelovima Bosne koji su se naslanjali na gornje Podrinje (koje je sve do Tvrtka bilo u sastavu srpske države) možda je moglo biti ponešto Vlaha i prije kasnog 14. st., ali to su morale biti posve neznatne brojke. Moguće je da je tamo bilo nešto Vlaha koji su u te krajeve prešli pod tko zna kakvim okolnostima nakon što su kroz prva desetljeća 14. st. bili razmješteni u prostor oko Podrinja – kuda su pristizali svakako preko Polimlja – a preko kojega se mogla odvijati izvjesna trgovina iz Srbije ka Bosni, i gdje su srpski manastiri iz

[447] U Bosni nije postojalo Vlaha, niti ih isprave spominju, prije širenja Bosne na susjedne predjele: što u širem zaleđu Dubrovnika, što na istok ka Gornjem Podrinju i Polimlju. Sjeverno od današnje Hercegovine i zapadno od Gornjeg Podrinja, Vlasi se u kontinentalnim dijelovima Bosne, tj. "užoj" Bosni ne spominju prije 15. st. Vidi ponešto o tome u: D. Kovačević-Kojić, 'Privredni Razvoj', str. 141-142.; A. Babić, 'Društvo Srednjovjekovne Bosanske Države', str. 38, fusnota 33. Za razliku od podatka koji Kovačević pominje, i koji upućuje na vlaške tragove oko Jajca u 15. st., spomen Vlaha koji navodi Babić spominje granicu Hrvatske i Bosne u 15. st., i biti će da su u pitanju Vlasi s granice Huma i Dalmacije, ne iz unutrašnjosti Bosne. Vidi usput: K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 198. Naravno, čak i ako budu eventualno pronađeni spomeni Vlaha u "užoj" Bosni, iz perioda od sredine 14. st. nadalje, oni su svakako bili populacija koja je tamo pristigla bilo iz humsko-travunijski krajeva, bilo iz Polimlja i Potarja, pa preko Gornjeg Podrinja ka zapadu.

[448] Vlasi bosanskih banova koji se spominju sredinom 14. st. ljudi su s istoka Huma (neki od njih su obavljali posao transporta soli): K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 197-198.; A. Babić, 'Društvo Srednjovjekovne Bosanske Države', str. 39, fusnota 38.; D. Kovačević-Kojić, 'Privredni Razvoj', str. 97. Da je ovo opravdan stav, te da sredinom 14. st. nema Vlaha u unutrašnjosti Bosne, naslućuje se ne samo kroz nedostatak spomenaVlaha u Bosni, već i iz činjenice da se još '30.-ih godina 14. st. stočari koji su bili iz unutrašnjosti Bosne ne nazivaju Vlasima, nego *pastirima*. Vidi primjere iz 1334. i 1339. iz dubrovačkih notarskih spisa: D. Kovačević-Kojić, 'Privredni Razvoj', str. 97. Naravno, Vlasi će kako se bude ulazilo dublje u 14. st. više sudjelovati u transportu između Bosne i Dubrovnika: A. Babić, 'Društvo Srednjovjekovne Bosanske Države', str. 38, fusnota 32.

unutrašnjosti sasvim moguće imali dio svojih posjeda (o tim posjedima, npr. Mileševa, Studenica, Banja (tj. Sv. Nikola kod Pribojske Banje), itd., nije poznato mnogo detalja, jer nisu sačuvane izvorne povelje s popisima svih posjeda). No isto tako, ti su Vlasi od ranog 14. st. i šubićevskih provala ka Bosni, mogli od strane kralja Milutina biti razmješteni u Gornje Podrinje, kao pogranične straže i pomoćni vojni odredi, što se čini kao sasvim logičan potez, kakav je nesumnjivo bio činjen i u smjeru istoka Huma i zapada Travunije, od strane istog vladara (kao i njegovih nasljednika), o čemu ću još govoriti.[449] Dakako, ove mogućnosti su nepotvrđene izvorima, stoga ostaju u domeni spekulacije.

Što se tiče srpsko-bosanske trgovine preko Podrinja, pitanje je kakva je bila trgovačka razmjena između unutrašnjosti Srbije i Bosne od posljednjih desetljeća 12., pa do prvih desetljeća 14. st. Koliko mi je poznato, isprave koje bi o tome direktno svjedočile gotovo da ne postoje, tj. nisu sačuvane. U takvoj situaciji ostaje jedino nastojati iscrpiti koliko se može same dubrovačke i kotorske isprave (od objavljene kotorske građe za 14. st., teško može biti velike koristi za ovo, jer o Bosni nema sačuvano gotovo ništa, tj. ne spominje se) – čime se dakako ovdje ne mogu baviti, jer predmet disertacije nije trgovina Srbije i Bosne – i pokušati uz ono malo podataka koristiti i elementarnu logiku.[450] Logika kaže da za razliku od srpske privrede u odnosu na dubrovačku, ili bosanske u odnosu na istu, privrede Srbije i Bosne jedna u odnosu na drugu po strukturi bili sličnije nego srpska i dubrovačka, ili bosanska i dubrovačka. Dakle *komplementarnost* srpske i dubrovačke, odnosno bosanske i dubrovačke privrede, svakako je bila veća nego *komplementarnost* srpske i bosanske (ili npr. kotorske i dubrovačke) privrede. Više je onoga što je trebala Srbija imao Dubrovnik nego Bosna, kao što je više onoga što je trebala Bosna imao Dubrovnik nego Srbija. Privrede koje su manje komplementarne vjerojatno će manje razmjenjivati, jer nemaju mnogo sfera u kojima se mogu bitno nadopunjavati. Štoviše, jedne su drugima konkurencija, jer proizvode slične stvari. Dakle, proizvodne strukture Srbije i Bosne bile su relativno slične, s tim što je Srbija

[449] Vidi o "zemlji Drini" i njenim županama u doba srpske vlasti: M. Premović, *Srednje i donje Polimlje,* str. 179-201. Sredinom 14. stoljeća "zemlju" Drinu, tj. Gornje Podrinje, drži veliki čelnik Dimitrije iz roda Vojinovića (pokopan je 1349. u crkvi sv. Nikole u Banji, na donjem toku Lima, gdje su pokopani i drugi vodeći Vojinovići), a na nadgrobnoj ploči mu stoji: *... а ја в те дни [тј. у моменту кад је умро] држах Дабар и Дрину и Гацко с Рудинами* (Marijana Šakota, 'Prilozi poznavanju manastira Banje kod Priboja', *Saopštenja, IX* (1970), str. 37, 39-40.). Vidi usput: Gordana Tomović, 'Oblasni gospodari u XIV veku', u: Danica Milić (ur.), *Istorija Titovog Užica (do 1918), 1*, Titovo Užice: Narodni muzej, 1989., str. 147-160.

[450] Vidi o privredi Bosne do prvih desetljeća 14. st. o čemu ima vrlo malo sačuvanih podataka: D. Kovačević-Kojić, 'Privredni Razvoj', str. 89-93. O problemu privrede Bosne u ovo doba (dobar dio podataka o tome otpada na roblje) može se vidjeti na nekoliko mjesta u: S. Ćirković, *Istorija Srednjovekovne Bosanske Države*, str. 44-84. Također vidi nekoliko studija koji se dotiču problematike privrednog razvoja Srbije i Bosne, u zbirkama radova: S. Ćirković, Rabotnici, *Vojnici, Duhovnici,* str. 21-168.; D. Kovačević-Kojić, *Gradski Život u Srbiji i Bosni*, 2007. Za rudarstvo vidi: Snežana Božanić, 'Rudarstvo u Srednjovekovnoj Srbiji i Bosni', *Spomenica Istorijskog Arhiva Srem, 1* (2002), str. 77-141.

nesumnjivo u 13. i 14. st. bila gospodarski razvijenija, i imala osjetno aktivnije rudnike. Ipak, trgovačke je razmjene između Srbije i Bosne moralo biti, ali je pitanje stupnja organiziranosti i "institucionaliziranosti" te razmjene, kao i intenziteta uvoza i izvoza. Za misliti je da prije 13. st. ove aktivnosti nisu bile učestale, a kamoli masovne, te nisu posebno intenzivne niti prije 14. st., a da je nešto većem obimu bilo trgovine oko metala (dok nisu ozbiljnije proradili rudnici u Bosni), i oko nekih drugih artikala, bar u krajevima gdje su te dve zemlje graničile, jer to je i logično. No gotovo nikakvih ozbiljnijih pokazatelja čini mi se da nema (od literature koja govori o privredi Srbije, Bosne, Dubrovnika u Srednjem vijeku ima zanemarivo malo) o srpsko-bosanskoj trgovačkoj razmjeni u periodu od kasnog 12. do ranog 14. st. Gotovo jedino što je sačuvano je povremena referenca u ispravama iz 13. st. iz Dubrovnika, o robovima iz bosanskih ili sanskih predjela koje kupuju ili prodaju ljudi iz srpskih krajeva.[451]

---

451 G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 37, 39-48. Što se tiče Vlaha srednjovjekovne Srbije i transporta robe ka Bosni (bilo iz dubrovačkog zaleđa, bilo iz unutrašnjosti Srbije), nije lako govoriti ništa konkretno. Jedine podatke koji postoje o nečemu vezanom za Bosnu, a da je na neki način povezano s Vlasima za period do konca 13. st., jesu informacije kad se javljaju Vlasi koji prodaju robinje iz Bosne i Sane. Pritom ostaje otvoreno pitanje je li kupovina tih robinja obavljena od strane tih Vlaha u samoj Bosni i Sani, ili pak negdje u Drijevima. U pitanju je stari trg na donjoj Neretvi, koji se nalazio kraj današnje Gabele, sjeverno od Metkovića, i imao je veliku trgovačku važnost, a prvi se puta izgleda javlja kao *Portu(m) Narenti* u sporazumu Stefana Nemanje i njegove braće s Dubrovčanima, 1186. godine: V. Mošin *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 97.) – gdje je svakako trgovine robljem bilo. Vidi i: Zoran Perović, *Trgovina Robljem u Dubrovniku*, Diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 1992., str. 22. Ovom prilikom se zahvaljujem gospodinu Zoranu Peroviću, arhivistu u Državnom Arhivu u Dubrovniku, što mi je ustupio kopiju svog diplomskog rada o trgovini robljem u Dubrovniku. Treba upamtiti da je bosansko roblje bilo u Dubrovniku najzastupljenije u 13. st. (tek daleko ispod Bosne slijede Usora, Sana, itd., s deseterostruko manje robova iz tih krajeva: Z. Perović, *Trgovina Robljem u Dubrovniku*, str. 28.). Vidi za roblje iz Bosne na dubrovačkom tržištu, kao i za vjerske razloge pojave velikoga broja roblja upravo iz te zemlje, u: Z. Perović, *Trgovina Robljem u Dubrovniku*, str. 13, 17-23, 25-26, 28-35, 39-40.; Smajo Halilović, 'Trgovina Robljem u Srednjovjekovnoj Bosni s Osvrtom na Usoru', *Članci i Građa za kulturnu historiju istočne Bosne, Knj. 17* (2002), str. 37-43.; Tomislav Zdenko Tenšek, 'Krstjani i Trgovina Robljem na Sredozemlju Između 13 i 15. st.', u: Franjo Šanjek (gl. ur.), *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu: Zbornik radova*, Zagreb – Sarajevo: HIP – Institut za istoriju, 2005., str. 309-334. Vidi opažanja o opadanju broja registriranoga roblja koncem 13. i početkom 14. st., uz istovremeno povećanje broja zabilježenih slučaja tzv. dobrovoljnog stupanja u službu, tj. sve učestalijega javljanja "dobrovoljne", tj. "slobodne posluge" (koja pustupno potiskuje ropstvo, iako među njima izgleda da u praksi postoji tek skromna razlika): G. Čremošnik, 'Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama Srednjega vijeka', *Istorisko-Pravni Zbornik – Organ Opšteg Seminara za Istoriju Države i Prava, God. 1, Sv. 1* (1949), str. 148-162. Vidi usput i: Đ. Petrović, 'Dubrovačke arhivske vesti', str. 5-25. Kako je bilo mnogo roblja iz bosanskih predjela na trgovima na kojima su dubrovački trgovci djelovali u ovo doba (13. st.), te je i u samom Dubrovniku ono izgleda bilo najbrojnije, čini se najizglednijim da su spomenuti Vlasi kupili svoje robinje u samome gradu, ili eventualno u Drijevima (vidi o Drijevima: Đ. Tošić, *Trg Drijeva u Srednjem vijeku*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.; S. Mišić, *Humska Zemlja,* str. 209-210.), a možda i u nekom od brojnih trgova po unutrašnjosti Srbije. Budući da je roblja iz Bosne bilo moguće kupiti na dosta širokom prostoru u dubrovačkome zaleđu i u samom gradu, te iz činjenice da su neki Vlasi kupovali i prodavali roblje iz Bosne u Dubrovniku, ne bi valjalo po automatizmu misliti da su isti morali intenzivno trgovati s Bosnom, ili pak participirati u dubrovačkoj trgovini ka Bosni (kroz sudjelovanje u karavanama) kako bi došli do roblja. I ne-vlaški stanovnici dubrovačkog zaleđa prodaju roblje iz Bosne i susjednih krajeva, i nema indicija da bi svi oni bili trgovci koji su imali poslovne i druge veze s Bosnom (pritom se za njih ne može ni po čemu zaključiti da su bili Vlasi, niti se tako nazivaju, iako svi prodaju roblje ponajviše iz Bosne, ali i Usore, Huma, pa čak i Hrvatske, u Dubrovniku): Evo nekih od njih: *Petrus, filius Volcobrati de Anagasto*; *Bratosclauus Gerdobich de Tribunia*; *Boliebratus de Chelmo*; *Bratichna de Neguco et Ratcus Butigna*; *Mildrach Radoueuich de Rudine*; *Michael Tollisclaui de Susella*; *Radogosti de Reduy*; dok rijetki imaju oznaku koja upućuje na ono čime se bave, kao što je *Bogoe mercadante*. Vidi za sve spomenute

Inače, Vlasi se u ispravama vezano za Gornje Podrinje pojavljuju relativno kasno u 14. st.[452] Imajući na umu da je primarni fokus izvoza proizvoda iz kontinentalnih predjela Srbije u ovo doba bio okrenut ka Pomorju (Kotor, Budva, Ulcinj, Drijeva, Sv. Srđ, itd.), kao i Dubrovniku, gdje su takvi proizvodi (uključujući poljoprivredne proizvode, prerađevine, ali i rude) imali tržište i kupce, normalno je da je vlaški element s raznih posjeda u unutrašnjosti Srbije bio prije svega usmjeren ka toj zoni radi karavanskoga prijevoza, kao i polu-vojne službe, tijekom 13. st. Mogućnost da je nešto Vlaha bilo smješteno na pograničnoj zoni prema Bosni može se ostaviti otvorenom, jer prostor npr. oko gornjega toka Drine, te u susjednim oblastima zaista je takav da je za njega najpodesniji karavanski prijevoz, no i tu moramo upamtiti da je ljudi koji su se bavili karavanskim prijevozom, kao i stočarenjem, bilo i *prije* Vlaha na ovome prostoru – stoga nije trebalo čekati Vlahe kako bi se trgovina odvijala uz rijeku Drinu. Pritom ni pretpostavka da trgovačka razmjena između unutrašnjosti Srbije i Bosne bila dosta skromna u ovo doba ne ohrabruje pomisao da Vlasi participiraju u trgovačkim aktivnostima umjerenima iz uže Srbije ka Bosni u iole relevantnom broju, dok o Vlasima naseljenicima u Bosni u ovo doba nema govora. Od početka 14. st. pojaviti će se i novi vojno-politički element u vidu šubićevskih osvajanja dijelova Srbije, kao i Bosne, što će vjerujem djelovati kao motiv za srpske vladare da Vlahe, ako ih već nije bilo, koloniziraju u Gornje Podrinje – na sličan način na koji po mom sudu dolazi do pojačavanja kolonizacije vlaških skupina po istoku današnje Hercegovine (istok Huma, i posebno po Travuniji) uslijed sukoba s Šubićima, a potom i Kotromanićima kroz prva desetljeća 14. st. Ta će se politika

ugovore i navedena imena ljudi koji prodaju i kupuju roblje: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 39-41, 88-89. Za drugu polovinu 13. st. čini mi se realnim misliti da je daleko najveći dio (ako ne i sva) trgovačke i transportne aktivnosti u kojoj su s Dubrovčanima sudjelovali Vlasi otpadao na trgovinu sa Srbijom (Brskovom, Rudnikom, ili drugim mjestima poput Trebinja, Onogošta, Prijepolja, itd.), jer su iz unutrašnjosti Srbije Vlasi i pristigli u dubrovačko zaleđe, i pritom su u početku Vlasi upravo i bili korišteni za transport robe između vladarskih posjeda, manastirskih posjeda, i primorskih centara. Zato je eventualno tek kroz koje desetljeće moglo doći do širenja zone djelovanja Vlaha na druga područja, van samog prostora s kojeg su se doselili, i s kojim su u prvim desetljećima bili osim političkim, vezani i privrednim, a vjerojatno i porodičnim vezama (moralo je nešto njihovih su-katunjana, ili rođaka (ili bar Vlaha s istih vlastelinstava odakle su i oni bili) ostati u unutrašnjosti Srbije, budući da nisu svi Vlasi otamo odlazili u dubrovački kraj, niti bi to bilo dozvoljeno jer su bili potrebni i tamo gdje su dotada živjeli). Zato je, u početku svakako skromni angažman Vlaha u smjeru Bosne, bar što se Vlaha dubrovačkoga zaleđa tiče, realno zamišljati tek za razdoblje od prve polovine 14. st. Da je takav zaključak ispravan čini se da potvrđuje i činjenica da dubrovačke isprave za period do ranog 14. st. *ne spominju* Vlahe vezano za karavane, trgovinu, ili slične aktivnosti usmjerene ka Bosni, već je jedina veza Vlaha s Bosnom poneki rob/robinja.

[452] Vidi za jedan od najranijih primjera (i to Vlaha iz skupine Burmaza u Goraždu, 1376. godine) u: E. Kurtović, 'Vlasi Nenkovići', *Godišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja, Knj. 36* (2009), str. 153, fusnota 1. Vjerujem da je tek Tvrtkovim zauzimanjem Altomanovićevih zemalja došlo do širenja Vlaha iz dotad Altomanovićevog Gornjeg Podrinja i susjednih predjela, ka dijelovima Srednjeg Podrinja, te po istoku Bosne.

potom nastaviti svakako (zbog sukoba s Dubrovnikom i Kotromanićima) i za vrijeme oblasne srpske vlastele Vojinovića, uključujući i posljednjeg od njih, Nikolu Altomanovića.[453]

d) Primjeri nasilja i napada Dubrovčana na Vlahe u kasnom 13. st.

Iako se nerijetko iz literature koja je posvećena Vlasima stječe dojam o nasilnoj naravi Vlaha koji rado pljačkaju susjede, i čine nasilja, nerijetko su zapravo Vlasi bili žrtve svojih susjeda, pa tako i Dubrovčana. Tako se dana 20. 9. 1284. godine bilježi jedna vrlo kratka i nažalost neinformativna vijest o jamstvu koje je neki Pomen davao za izvjesnog Radomira, a vezano za Radomirov napad na nekog Vlaha: *Pomenus, filius Dobrecni, plezauit Radomirum de presentando ipsum ad racionem super eo quod dictus Radomirus percussit quidam Blacum in presencia domini comitis*.[454]

No zato sljedeće vijesti o Vlasima spadaju među zanimljivije sačuvane vijesti o njima iz druge polovine 13. st. Potječu iz sredine 9. mj. 1284.[455] U periodu prije sredine rujna te

[453] Dušanka Bojanić za unutrašnjost zapadnih srpskih zemalja, tj. posjede Vojinovića-Altomanovića, misli da je tamo bilo organizirano svojevrsno "krajište", i naseljeni Vlasi s ciljem poboljšanja obrane prema drugim srpskim vlastelinima i Bosni: D. Bojanić, 'Diskusija', *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 156. Pritom autorica mislim da prenaglašava takav razvoj događaja za Altomanovićeve zemlje koje će kasnije doći pod Lazareviće, a nedovoljno potcrtava isto za dio njegovih zemalja koji dolazi pod Kotromaniće, tj. Kosače 1373. i kasnije. Taj prostor, kasnija "Hercegova zemlja", tj. onaj dio koji je išao od šire zone Donjeg Polimlja do neposrednog zaleđa Dubrovnika (srce prvotne "Hercegovine"), bio je prostor za koji Orbini naglašava da je u njemu Tvrtko zatekao preko 100 katuna kad ga je osvojio između 1373. i 1377.: Don Mavro Orbini Ravseo, *Il Regno De Gli Slavi*, str. 358. Naseljavanje dijela Vlaha iz unutrašnjosti Srbije u granične zone prema Bosni i Humu, te povremena proširivanja vlaškog "razreda" na dio ne-Vlaha (već tijekom 13., a napose od 14. st.), djeluje kao realan scenarij, tim više što su i konfiguracija terena i eko-sistem u tom kraju bili pogodni za stočarske populacije i njihov način života, ali i za vojnu upotrebu Vlaha. Pritom je zapadni dio države Vojinovića (jugozapad današnje Srbije, zapad i sjever Crne Gore, dijelovi centralne i istočna Hercegovina, te jugoistok Bosne) bio na političkoj "vjetrometini" kroz dobar dio 14. st., i bio je prirodan izbor za pojačavanje ljudstvom, pa tako i onim iz razreda *Vlah*, s ciljem bolje obrane, i prije Nikole Altomanovića. *U primorskom delu Srpske države, dakle i u susedstvu oblasti Vojislava Vojinovića, prilike su se znatno izmenile početkom 1358. Zadarskim mirom ... uz dalmatinske gradove i ostrva, i Dubrovnik je potpao pod krunu sv. Stefana. ... Dubrovnik je postao podanik tada najvećeg neprijatelja Srpske države. ... Sukob ovog velikaša sa Dubrovnikom, formalno-pravno bio je nastavak srpsko-ugarskog rata. ... Oblast ovog vlastelina se velikim delom sučeljavala sa Ugarskom ili teritorijom ugarskih podanika. Teritorija humskog kneza postala je pogranična oblast, neka vrsta krajine prema Ugarskoj ...* (Rade Mihaljčić, *Kraj Srpskog Carstva*, Beograd: SKZ, 1975., str. 37-38.). Utoliko Hrabak ima pravo kad smatra da je snaga porodice Vojinović još od njihove pojave u Travuniji u ranom 14. st. počivala dijelom na utilitarizaciji Vlaha u vojne svrhe, sve do njihove propasti: B. Hrabak, 'Čelnici Stočarskih Zajednica u Istočnoj Hercegovini u XIII-XV Veku', u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II*, str. 71.

[454] J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 135-136.

[455] G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 125-131.; J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 187-191. Željezna Ploča bila je mjesto gdje su Slaveni, pa tako i Srbi iz neposrednog zaleđa (Travunije) održavali sastanke i sudove, tj. svoje rasprave (Stanke) s Dubrovčanima. Car Dušan 1349. tako u povelji Dubrovčanima veli: *...i za vse da iest sud na Železnoi Ploči, kako iest i ot prežde bilo...* (F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, str. 148.). U doba Dušana, za razliku od Travunije, najveći dio Huma nije pod kontrolom Srbije, već tek povremeno istočni dijelovi istog (cijeli Hum je bio pod Dušanom tek 1350.-1351., za vrijeme rata koji ovaj vodi s banom Stepanom II.: S. Ćirković, R. Mihaljčić, 'Osvajanja i odolevanja: Dušanova

godine (nažalost nije jasno kada točno) na Željeznoj ploči (*Lesnam Proçam*), kraju oko Brgata i Šumeta, koji kilometar sjeveroistočno od Dubrovnika, došlo je do prepada na Vlahe koji su se s robom vraćali iz Dubrovnika u Srbiju ("Slavoniju").[456] Prepad su izvršili dubrovački podanici iz okolice grada. Ovaj dokument je svakako jedan od najdetaljnijih sačuvanih dokumenata koji spominju Vlahe za period do konca 13. st., pa i nešto kasnije, jer sadržava informacije o tome što su Vlasi prodavali i kupovali, i čime su bili opremljeni – bar ovi Vlasi o kojima je riječ, a za koje se možda smije pretpostaviti da su živjeli negdje na prostoru krajnjega istoka današnje Hercegovine, ili možda krajnjeg zapada Crne Gore (tj. u Travuniji).

Od stvari/robe koju su Vlasi posjedovali, navode se životinje i vuna koju su prodavali u Dubrovniku, a također se navode i druge stvari koje su nosili sa sobom (kad su se uputili u

---

politika 1346-1355', u: S. Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga*, str. 549-550.), stoga je u povelji koja je gore citirana navedena jedino Željezna Ploča, tj. pogranična zona prema Travuniji kao mjesto održavanja Stanka (granica Travunije i Zahumlja računa se da je išla ugrubo od današnje Rijeke Dubrovačke na sjever, preko zapadnog dijela Popova polja, pa dalje na sjever ka najgornjem toku Neretve; a nekad se u Travuniju uključuje sav prostor sjeveroistočno od Slanog (Popovo polje, Ljubinje, i oblast Vatnica (Fatnica), tj. prostor na istok od Stoca i župe Dabar): Đ. Tošić, *Trebinjska oblast*, str. 15-16.). Kad se Stanak održavao s ljudima iz Zahumlja, tj. Huma, to je obično bilo oko Zatona. U pismu Popovske općine Dubrovniku, u posljednjoj četvrtini 13. st., Popovljani kažu Dubrovčanima da su im ovi rekli da *se stanemo na onoi stran(e) Reke*; i onda im poručuju: *Nekemo (o)ti k vami na onu stranu deni ni zakon ... ako kemo pravomu stanku ... uki d(e)n Durdev d(e)n ... da se stanemo u Zaton(e), de imamo vlastelsku potrebu*... (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 338.). U trećoj knjizi, točka 51., Statuta dubrovačkog, stoji: *Et si aliquod discordium vel debitum aut aliquod malefactum devenerit inter homines Ragusii et homines de comitatu de Chelmo, et comes Ragusii cum Comune Ragusii et comes de Chelmo propter hoc vellent ordinare constitutum terminum esse ad stanicum, sciendum est quod utraque pars debet esse ad locum constitutum ad Sanctum Stephanum in Malfo de foris* [odnosno Zaton – op. M. P.], *et ibi debent se coniungere ad plenerium stanicum* (A. Šoljić *et al.*, *Liber Statutorum Civitatis Ragusii – Statut Grada Dubrovnika*, str. 226.).

[456] Da se ovdje pod "Slavonijom" misli na Srbiju, tj. prostor pod vlašću srpskih vladara vidljivo je iz ostalih spomena "Sclauonie" u ispravama (u kojoj je npr. Bosna uvijek drugo u odnosu na "Slavoniju"). Tako se vezano za "Sclavoniu" spominje Brvenik (u današnjoj Srbiji), 1280.: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 31. "Sclavonia" se opet javlja vezano za župana Tvrtka I. u dubrovačkom zaleđu krajem 1284., kad je nad nekim Dubrovčanima izvršena pljačka: Isto, str. 138. Tvrtko je bio srodnik Nemanjića, i potomak kneza Andrije i Miroslava Humskog (M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 40-41, 44.). Vidi za ovdašnju vlastelu, pa i Tvrtkovu porodicu: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 5-6.; P. Anđelić, 'Srednjovjekovna župa Popovo', *Tribunia, br. 7* (1983), str. 61-79.; M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 38-55. U dokumentu s kraja 1284. spominju se oko Šumeta (*Juncheto*), u neposrednom zaleđu grada, ljudi srpskog kralja Stefana (Milutina) vezano za neku izvršenu pljačku: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 137. Tvrtko je tad župan Popova i susjednih oblasti na zapad, pod vrhovnom vlašću Milutina, za čije pismo Tvrtku iz 1282. ili 1284., vidi: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 283-284. Vidi za oblasti oko Popova i na jug i jugozapad, u Primorju, te oko župe Žabe, kao kraj kojim vlada župan Tvrtko: S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 54. Tvrtko se spominje i vezano za pljačku u 1. mjesecu 1285.: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 139.; te u još dve isprave s početka 1285.: Isto, str. 142. Za kontekst tih pljenidbi koje je sprovodio Tvrtko na Milutinov zahtjev (a koji je naveden u gore spomenutom Milutinovom pismu Tvrtku) vidi u: M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 44. Postoji i spomen Police, tj, *Poliçe*, u zaleđu Dubrovnika, u "Slavoniji", u 1. mjesecu 1285. vezano za pljačku koju su izvršili Vlasi (na što ću se kasnije vratiti): G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 140. U pitanju je izgleda lokalitet Police kod Trebinja, gdje postoji nekropola spomenika i stećaka: Marko Vego, *Naselja Bosanske Srednjovjekovne Države*, Sarajevo: Sjetlost, 1957., str. 94. Javlja se i spomen Orašca, iznad Dubrovnika (zapadno od Zatona), gdje je "in Sclauonia" došlo do pljačke koju su izveli ljudi župana Tvrtka, u 2. mjesecu 1285.: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 142. Konačno, opet dolazi "Sclavonia" kad se govori o Brskovu, početkom 1297. godine: Isto, str. 168. Vidi za još primjera sa "Sclavonijom" iz perioda do ranog 14. st.: J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 372.; J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. IV*, 1993., str. 391.

“Slavoniju”). Od prodaje su zaradili 26 perpera i 8 groša, te kupili srebrne naušnice i opskrbili se mnogim drugim stvarima koje se u ispravi spominju. Uz novac, imali su soli, vina, sukna, voća, kruha, mesa i druge hrane i robe, te oružje (mač), konje, itd.[457] Nije jasno gdje su putovali, tj. kuda točno, ali se sukob o kojem je riječ odigrao u blizi vinograda u kraju oko Željezne Ploče. Budući da je taj put vodio sjeveroistočno od Dubrovnika, preko Brgata, pa dalje prema istoku Popova i Trebinju, možda su rečeni Vlasi išli negdje u smjeru ka Trebinju, i unutrašnjost Travunije. Ipak, o krajnjoj destinaciji može se samo pretpostavljati, budući da je nemoguće reći gdje su bili smješteni njihovi katuni, ili katun, tj. koliko su duboko u zaleđu bili (ako su uopće bili iz zaleđa, što se čini vrlo mogućim (ili su makar imali nekakve relativno redovne odnose s Dubrovnikom), jer bi inače njihov dolazak na sud radi parničenja oko ovoga slučaja možda bio manje izgledan).

Iz isprave se vidi da su akteri ove priče, napadači, koristili slavenski jezik, a očito je i da su Vlasi govorili na slavenskom jeziku, tj. da su različiti akteri priče o kojoj su sačuvana svjedočenja u ovom dokumentu bez problema međusobno komunicirali, svađali se, i raspravljali prilikom toga sukoba, naravno na tom istom jeziku.[458] Također je jasno iz svjedočenja, tj. čitave parnice koja je trajala danima (od 12. do 22. 9. 1284.), da je bilo više Vlaha (barem tri), ali su nažalost zabilježena samo imena dvojice: *Gugna Dragoslauich*, koji

---

[457] Ovdje neću reproducirati čitavu ispravu, jer je preduga (dvije folije u arhivskoj knjizi, tj. skoro šest i pol stranica gusto štampanoga teksta u Čremošnikovom izdanju), već samo neke dijelove. Zapis počinje sljedećim svjedočenjem: *Gugna Dragosclauich Blacus iuravit de veritate dicenda, qui conquestus fuit dicens: “Ego steteram Ragusii et vendideram bestias et lanam et alias mercationes, de quibus habueram yperperos XXVI et grossos VIII, de quibus emeram cercellos de argento et alias res et ibam in Sclauaniam (!) et quando fui citra vieam protomagistri, venit Milbratus, guardianus vine Triphonis de Juda, et dixit mihi: “Tu robavisti fratrem meum!” et incepit verberare me et percutere cum curtello a ferire et cum una macia de ferro et hoc vidit Gregorius protomagistri, qui erat in vinea, et dictus Milbratus ivit ad vineas et incepit clamare et tunx cucurrerunt hominess de vineis et dictus Milbratus et alii, qui cucurrerant illuc, inceperunt me robare, tamen non cognovi aliquem, nisi dictum Milbratum, et acceperunt mihi dictos XXVI yperperos et grossos VIII in denariis et rebus, quas emeram. Item acceperunt mihi duas juppas de fostagno novas et tria paria de ocleis et XV cubitos de tela et unam securam et VII saccos et dua paria de bisaçiis cum sex grossis de panibus instus et uman toaream de vino et carnem et fructus et drapos a vestire et unam spatam et unum equum et frenos II et sellam I et touarniça I et unam sclauinam et alias sclauinas ad cooperiendum salmas.” Item dixit dictus Gogna (!): Ego cognovi unum de dictis hominibus, qui percussit me in manu in vinea Michaelis Gerdusii et ostendi eum dicto Michaeli, sed nescio nomen eius”* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 125.).

[458] *Item Michael Gerdusii, iuratus et supra, interrogates dixit: “Ego stabam heri sero in vinea mea et volebam sedere in cena et audivi voces clamantes in lingua sclauonica dicendo: “Ego sum incises!” et postmodum audivi multas voces clamantes et tunc ad dictum clamorem Bogdanus de Joncheto, guardianus vine mee, ivit currendo et vocavit guardianum vine Vrsacii de Zereua et ipsi duo iverunt ad staliandum viam ad Lesnam Proçam et steterunt una bona hora illic et non invenerunt aliquid et postea redierunt versus illos, ubi erat rimida, et quando dictus guardianus meus rediit ad vineam, ego interrogavi eum, cuius modi rimida esset illa et ipse dixit mihi, quod erant Blachi, qui dicebant, quod erant robati et percussi, et stando sic, audivi Blacos clamantes et dicentes: “O guardian vinearum, reddite res nostras!” et tunc ego ivi ad Obratum, guardianum monacharum sancti Thome, et dixi ei: “Vos estis maior omnium aliorum, eatis et inquiratis cum aliis guardianis et restituatis res dictis Bčlachis, ante quam dominus comes sciat!”, et dictus Obratus dixit: “Ego nescio aliquid de hoc facto”. Et adveniente mane dicti Blachi venerunt ad me et dixerunt mihi: “Vos, Michaes, estis maior in istis vineis, faciatis nobis redid istas res!”...* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 126.).

se spominje na samom početku isprave, 11.9. 1284.;[459] da bi se kao svjedok sutradan, 12.9. pojavio i *Bon, Blaccus veteranus*.[460] Taj vlaški "veteran" Bun je možda bio starješina te skupine Vlaha. U ispravi se koristi ovaj pomalo neobičan izraz, a ne pojam poput "catunarius" (ili eventualno nešto u stilu "kramar", za vođu karavane) ili neki drugi pojmovi kakvi će se kasnije javljati – možda i zato jer rečeni Vlah nije bio starješina čitavog katuna, već samo te skupine Vlaha? Istovremeno, budući da Vlasi na ovim prostorima nisu bili prisutni prije sredine 13. st., moguće da se do ovog vremena ('80.-te godine 13. st.) među samim Dubrovčanima još nije posve ustalila terminologija koja će kasnije postati učestalija kad se bude govorilo o Vlasima, te da sami Dubrovčani tada još nisu bili sigurni kakvu terminologiju za svoje čelnike, tj. starješine sve koriste ti Vlasi (na što ću se vratiti i kasnije u ovoj glavi). Doduše, ono što ovu dvojbu čini nejasnijom, jest zašto se – ukoliko je Bun bio starješina (bilo katuna, bilo te skupine Vlaha) – kao prvi svjedok (a valjda i kao onaj koji prijavljuje pljačku) pojavljuje spomenuti Gunja? Moguće da je Gunja naprosto prvi bio u prilici doći u Dubrovnik i svjedočiti.[461] Kako god bilo, Bun/Bon se etiketira kao *veteran* i možda je imao kakav

[459] Čini se izvjesnim da je kao osobno ime *Gunja* izvedeno iz naziva odjeće; a sama je etimologija tog pojma slavenska. Vidi: 'Gwnj', hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fV9vURM%3D, 28.5.2017.). Gunj je bio haljetak, ogrtač ili kaput, obično od vune, a nosili su ga i proizvodili stočari istočnih Dinarida (i ne samo oni, naravno). Vidi usput: 'Gunj', www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23809, 28.5.2017.; D. Dinić-Knežević, 'Učešće Vlaha', str. 87. Evo osnovnih podataka o tome: *Mnogo veće iskustvo u preradi vune od Dubrovčana imalo je i stanovništvo iz zaleđa, posebice Vlasi iz Srbije, čije su obveze, uz zemljoradnju i stočarstvo, bile prerada vune i proizvodnja grubog sukna ...* (Mateo Miguel Kodrič Kesovia, Katarina Nina Simončič, 'Organizacija i tehnologija suknarstva u Dubrovniku u 15. stoljeću', *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest, Vol. 48* (2016), str. 275.). *Za grublje vunene tkanine upotrebljavali su se nazivi* sclavina *i* rassa *ili* rassia, *koje ujedno označavaju i njihovo podrijetlo ... Te su tkanine u Dubrovnik pristizale iz Srbije i Bosne ... Ponekad se u ugovorima izričito navodi kako su u pitanju* sclavine que sunt ad Vlachos (Isto, str. 277.) *... Pod sklavinom se ponekad podrazumijevao i materijal za odijelo ili određena vrsta odijela. U nekim se zabilježenim slučajevima krađe navodi kako je ukradena* sclavina sive gugn*, što upućuje na to kako su se pod* sclavinama *većinom podrazumijevale grube vunene tkanine, kakve su se tkale u zaleđu* (Isto, str. 278.). *Pored naziva* sclavina, *u pisanim se izvorima češće susreće termin* rassa *za vunene tkanine od kojih se prave odijela. ... Poput sklavina, raša se također uvozila u grad iz zaleđa, a bez sumnje označavala je isto što se u Srbiji naziva* klašnje, *koje su Vlasi bili obvezni davati monasima* (Isto). Vidi i: D. Dinić-Knežević, 'Učešće Vlaha', str. 85-92. Još da dodam da se u *Statutu* dubrovačke carinarnice, u upisu iz 1372. spominje izraz *blaconaro* (M. Peterković, 'Statuta doane civitatis Ragusii', str. 443.), koji je izgleda iznačavao vrstu nošnje, tj. odjeće (Isto, str. 452.) po svemu sudeći tako nazvane po Vlasima (*Blacci, Blachi*). Po ogrtačima koje su izrađivali Vlasi su bili poznati i u Bizantinaca, još u 12. st.: Z. Mirdita, 'Balkanski Vlasi', str. 103-104. Da dodam primjer još jednog Gunje, iz 1326., kad se u zapisu iz dubrovačkog arhiva, kao jedan od 6 (tj. 7, jer je jedan svjedok naveden "s bratom") jamaca za nekog Toljena Radostića (*Tolan/Tolen Radostich*) javlja i *Gun Dobercouich Slauus* (DAD, Diversa Cancellariae, br. 8 (1325-1327), fol. 83r., 9. 7. 1326.). Taj Gun/Gunja Doberković ne samo da nije *Vlah*, već isprava pokazuje da je bilo Slavena s tim imenom, što je logično jer je ime Gun/Gunja slavenskog porijekla. Moguće da kod Vlaha ime Gunja osim kroz modu imenovanja (prvotnim preuzimanjem od Slavena), ulazi u upotrebu i zbog asocijacije na ogrtač/pokrivalo koji su stočari često nosili.

[460] G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 125, 127. Bon/Bun bi dolazilo iz latinskog "bonus", "bona", u značenju *dobar*.

[461] Nakon svjedočanstva Gunje, koje je prvo, dolaze svjedočenja nekoliko aktera, napadača na Vlahe. Sva su ta svjedočenja od 11. 9. 1284. Iz isprave se vidi da je bilo nekoliko Vlaha (minimalno tri, jer se spominje skupina od trojice na jednome mjestu, u svjedočanstvu Grigorija protomagistra): *...quod postea de nocte venerunt tres Blachi graviter percussi et vulnerati et dicebant, quod erant robati et spoliati omnibus rebus, et ego ligavi ei (!) vulnera et feci ei illud servicium, quod potui ed adhuc iacet unus quasi mortus in vinea mea...* (G. Čremošnik,

"seniorat" među tim Vlasima.[462] Doduše, možda je tek u pitanju neka vlaška "starina" prema kojoj su Vlasi gajili poseban respekt, pa je zato nazivan "starješinom" ili "starinom".[463]

Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301., str. 125.). str. 127.). Zatim dolazi svjedočenje Buna, od 12. 9. 1284., koji zaklevši se da će govoriti istinu iznosi svoju stranu priče: *Bon ,Blacus veteranus, iuratus de veritate dicenda, interrogates per sacramentum dixit: "Ego ibam de Ragusio foras et habueram XXVI yperperos et grossos VIII de meis mercationibus, quas vendideram, de quibus VIII grossis emeram sex grossos de sale et unum grossum biberam in vino et umun grossum dederam in vino, quod portabam in uno botacio et residues XXVI yperperos portabam mecum et quando fuimus apud vineam Gregorii protomagistri, venit suprascriptus Milobratus, podarium Triphonis de Juda et assalivit nos cum petris et armis et nos vocavimus Gregorium, filium protomagistri, qui vidit omnia et postea dictus Milobratus ivit ante et incepit clamare et venerunt hominess de vineis et tunc ipse Miloratus (!) cum aliis hominibus, qui venerunt illuc, robaverunt me et alios, qui erant mecum, et acceperunt mihi omnia, que habebam, et dictos yperperos, et adveniente mane restitute fuerunt mihi omnes res mee exceptis dictis XXVI yperperis, qui non fuerunt mihi restituti"* (Isto, str. 128.).

[462] Bun/Bon se spominje i kasnije, u svjedočenju jednog od napadača: *Item Guilelmus de Gerduso, iuratus ut supra interrogates per sacramentum dixit: "Ego stabam in vinea Michaeilis Gerdusii et audivi unum rumorem, quod Milbratus de grade clamabat, et ivi illuc et inveni ipsum gomentem et dicentem: "Ego cum occisus". Et interrogavi dictum Milbratum: "Quod habes tu?' et ipse dixit: "Isti Blachi interfecerunt me". Et tunc ivi et vidi unum Blaccum, nomine Gugnum, qui veniebat ante cum arcu extenso et voluit arcare me et ego dixi ei "Noli arcare!" Et ipse tirabat arcum ad percutiendum me et ego evaginavi spatam et amenavi unum culpum et incise cordus arcus et postea amenavi unum alium culpum cum spata et nescio, si tunc percussi eum. Et unus dictorum Blacorum ascendit sursum et iactavit petras contra me et percussit me cum petra. Et tunc venerunt multi hominess illus ad rimidam et Blachi omnes fugerunt vias et dimiserunt equos except Blaco veteran solo, qui remansit ibi. Et tunc dictus Milbratus stabat supra dictum veteranum et dicebat: "Iste percussit me", et dabat ipsi veterano et percutiebat eum et tentabat eum circum circa. Et alii etiam erant cum dicto Milbrato, quos tunc non cognovi, postmodum vero dimisi istos et ivi post alium Blacum, qui percusserat me cum petra et postea redii iterum ad dictum Blacum veteranum et inveni ibi dictum Milbratum et Obratum de Grade et Tollisclauum Otmani, qui inquirebat circa dictum Blacum veteranum, sed dictus Blacus dicebat, quod bursa iam erat ei incisa. Et tunc dixi dicto Blaco veteran: "Veni huc, qualiter fuit ista briga?" Et ipse dixit: "Nos veniebamus de Ragusio et dictus Milbratus venit post nos incalçando nos."* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 125.), str. 128.). Tolislava Otmanova, tj. Altomanova, Jireček proglašava Vlahom (K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 201.), no iz citiranog se vidi da Tolislav nema veze s Vlasima, već s drugom sukobljenom stranom. Michael Gerusii kaže: *Et dictus Obratus et Stancus, guardianus Martoli, et Tollisclauus, guardianus monialium sancti Andree vel sancti Bartholomei, et Milobratus de Belen iverunt ad inquirendum et portaverunt saccos et bisaçias et alias (res), quas vicarious postea portavit Ragusium* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 127.). Kasnije Stanko, koji je bio *guardianus vinee Martoli de Zereua*, svjedoči da je vidio *Tollisclauus, gener Otmani, et Stancus de Porada*, kako vode vlašku ovcu i druge stvari koje su mu predali *...Tollisclauus ... et Stancus ... ducebant unam iumentam Blaccorum ... et aliis rebus et dederunt mihi dictam iumentam ad salvandum et ego tenui dictam iumentam cum dictis rebus in uno bosco... et custodivi eum (!) tota nocte ...* (Isto, str. 129.). Jasno se kaže za Stankovo svjedočenje: *Interrogatus, qui fuerunt ad robandum dictos Blacos, respondit: "Dicti Tollisclauus et Stancius et Obratus, avunculus Milbrati, fuerunt ad robandum eos, sed ipsi restituerunt ea, que habuerunt, silicet (!) saccos, bisaçias et alias res."* (Isto). Vidi još za Tolislava u ovim svjedočenjima: Isto, str. 129-130. Ime Altoman ne može se, kako se nekad radi automatski vezivati za Vlahe, ili ljude vlaškog "porijekla". Štoviše, Otmani/Altomani koje sam nalazio u ispravama za ovo rano doba ne navode se kao *Vlasi*. Vidi za *Otmanus Radostich de Canali* koji je jamac za *Dragochna Bogdani de Canali*, 1280.: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 33.; i nigdje iz isprave ne proizlazi da bi Altoman i Dragonja bili Vlasi. Imamo i Altomana iz Trebinja i njegova sina Ljubena, iz 1301.: J. Lučić (ur.), *Monumenta Historica Ragusina, Vol. IV*, Zagreb: HAZU, 1993., str. 114.; i ni oni nisu Vlasi. Oko Kotora se '30.-ih god. 14. st. javlja forma *Altoman*, a isto tako se ne vidi da bi rečeni bio Vlah (A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1.*, str. 414.). Za ime *Altoman* (tj. način pisanja istog u pojedinim izvorima) Jireček kaže: *Pišu ga i* Otomanus, *pod uticajem novosrpskog oblika* Aotoman (K. Jireček, *Istorija Srba, II. Knjiga*, str. 385, fusnota 33.).

[463] Naziv "veteranus" u to doba se javlja i kao oznaka bivšeg srpskog župana Dimitrija Vukanovića, koji se zamonašio kao David. Kao "starac David" (*veterano Dauid*) javlja se u poznatom ugovoru od 30. 8. 1281., o izgradnji crkve (danas manastir Davidovica) u Brodarevu, u župi Ljuboviđi, u dolini Lima (između Bijeloga Polja i Prijepolja): *Ego quidem Dessina de Risa, magister petrarius, civis Ragusii, Confiteor, quod mea bona voluntate concordavi me cum Veterano Dauid, qui vocabatur, dum erat mundanus, Dimitrius de Volco, in hunc modum videlicet, quod recepi ab ipso s. dr. gross. centum quinquaginta, pro quibus obligo me ecclesiam in Brodareua, in Juppa Liubouilia, laborare et complere et ipsam ecclesiam placcare de subtus et omne laborerium*

Kako god bilo, u konfliktu koji je izbio između lokalaca (spominju se upravitelji vinograda, i drugi akteri iz ovog kraja iznad Dubrovnika) i Vlaha koji su napadnuti, bilo je i ozlijeđenih, a uz korištenje hladnog oružja, tj. sječiva u sukobu, vidi se da je jedan od Vlaha koristio luk i strijele.[464] Inače, kad se nabrajaju stvari koje su posjedovali Vlasi, tj. koje su im otete, a koje spominje gore navedeni Gunja Dragoslavić,[465] spominju se *unam huçnicam veterem*, zatim *unam touarniçam*, kao i drugi predmeti i robe koje su im kasnije, nakon parničenja vraćene: poput vreća, *Sklavina* (vunenih ogrtača), mačeva, kruha, smokava, kape/šešira, zatim dijela stolice/sjedalice, te dinje/lubenice, itd.[466] Za ovo posljednje pretpostavljam da se radilo o svježim dinjama, u kojem slučaju bi se nekakav rok trajanja tog prehrambenog artikla moglo ograničiti na nekoliko dana, ili nešto više. Ukoliko su dinje/lubenice ovi Vlasi nosili kućama, ili na prodaju u svoj kraj, onda bi se smjelo pretpostavljati da njihovi katuni i zajednice nisu bile smještene predaleko u unutrašnjost – vjerojatno do koju desetinu kilometara (ovisno o brzini putovanja, koja je za Vlahe, vične stoci i konjima, vjerojatno po ovom krševitom terenu iznosila bar 10-20 km dnevno).[467] No treba biti realan pa reći da je sasvim moguće da su oni tu hranu uzeli s namjerom da ju jedu tijekom puta kući, u kojem slučaju nije moguće znati koje im je bilo krajnje odredište. Tako se opet vraćamo na temeljnu pretpostavku da je ugrubo, imajući na umu put kojim su napustili Dubrovnik, njihova destinacija mogla biti negdje u smjeru Trebinja, ili eventualno ka pograničnoj humsko-travunijskoj zoni, oko središnjeg dijela Popova polja.[468] Isto tako, budući

de petris et calce ad perfectionem ipsius ecclesie facere (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 65.). Dana 19. 5. 1282., javlja se opet “starac David”, tj. monah David, nekad Dimitrije Vuk(an)ov, u zapisu o preuzimanju depozita, tj. poklada iz Dubrovnika, koji je tada podizao poslanik kraljice Jelene, *Marcus Basilii de Cataro*. Ovdje se David naziva: *Veteranum Dauid, qui olim vocabatur Juppanus Dimitrius...* (Isto, str. 76.). Smiljanić je mislio da ovo “veteranus” označava starca, u smislu “starca župana” (Franjo Smiljanić, ‘O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima od 9. do 16. st.’, *Povijesni Prilozi, 33* (2007), str. 38-41, 70, 81, 90.). Možda bi se stoga smjelo misliti da “veteranus” (kao oznaka za Bona/Buna) označava kakvog “prvaka” ili “starješinu” kod Vlaha, iako možda ne označava kakvu formalnu funkciju, već starješinstvo po iskustvu i starosti (no sve ovo je nemoguće znati sigurno). O titulama/funkcijama kod Vlaha biti će još riječi.

464 Jedan od sukobljenih, Guilelmus de Gerduso, svjedoči da je vidio Gunju da stoji s raširenim (pripremljenim) lukom, s namjerom da ga pogodi; na što mu je svjedok uzviknu da to ne radi. Vlah je ipak napeo/zategnuo luk, tj. tetivu s namjerom da odapne strijelu, ali je ovaj isukao mač i uspio se obraniti, te je presjekao tetivu/žicu na luku: *Et tunc ivi et vidi unum Blaccum, nomine Gugnum, qui veniebat ante cum arcu extenso et voluit arcare me et ego dixi ei: “Noli arcare!” Et ipse tirabat arcum ad percutiendum me et ego evaginavi spatam et amenavi unum culpum et incisi cordus arcus et postea amenavi unum alium culpum cum spata et nescio, si tunc percussi eum* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 128.).

465 G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 125.

466 Isto, str. 129-130.

467 Vidi usput korinsu studiju: E. Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, str. 197-294.

468 U slučaju da su išli direktno na zapad, ka središnjem Humu, možda bi se ovi Vlasi prije kretali putevima zapadno od Dubrovnika, ka današnjem Gružu, i dalje prema Slanome. Vidi usput za put preko Slanskog Primorja ka Neretvi, i dalje ka Bosni, u: J. Lučić, ‘Stjecanje, dioba, i borba’, str. 116-117. Vidi za “Via Narente”, poznat i kao “Via Chelmi” u: D. Kovačević, *Trgovina u Srednjovjekovnoj Bosni,* str. 158-161. Vidi i: S. Mišić, *Humska Zemlja,* str. 224-225. Detaljnije o karavanskim putevima koji su iz Dubrovnika vodili prema zaleđu (Bosni i Srbiji) vidi u: M. Dinić, *Srpske zemlje,* str. 305-330.; E. Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni,* str. 197-294.

da se prijava ovoga događaja odvija sredinom 9. mjeseca, možda se smije misliti kako su ti Vlasi doživjeli ovaj napad relativno nedugo prije nego što je ovo svjedočenje zabilježeno. Istovremeno, to bi dozvolilo pretpostavku kako su nešto ranije stigli s ljetnih ispaša u brdima, i uputili se u Dubrovnik prodavati stoku, vunu, i ostale stočne proizvode (što se u svjedočenju tih Vlaha i spominje kao roba kojom su trgovali u gradu). Vjerojatno im je ljetna ispaša bila smještena negdje ka višim brdskim predjelima na istok od Trebinja.

Što se tiče drugih vijesti od te iste godine, može se spomenuti još jednu, od 6. 11. 1284., koja je slična prethodnoj po tome što govori također o napadu na nekog Vlaha, Toljena. Tom je prilikom zabilježen spor oko neke naušnice (artikla koji su Vlasi izgleda dosta cijenili, i rado dobavljali). Vlah *Tollius* je sa zlatarom (očito iz Dubrovnika) sklapao posao oko kupovine naušnica, ali mu je zlatar odbio dati i naušnice i novac, napavši ga, i raskrvarivši. O tome je posvjedočio i zlatarev učenik koji je potvrdio priču napadnutoga Vlaha. Konačno, na kraju isprave dva zlatara jamče s 12 perpera za napadača, da će ovaj kada bude potrebno, tj. kad bude pozvan, pristupiti sudu i izjasniti se o slučaju o kojem je bilo riječi.[469]

e) Ne-vlaške i pred-vlaške karavane i stočari u širem zaleđu Dubrovnika

Negdje u vrijeme kada se, na samom kraju ljeta i početkom jeseni 1284. zbivao proces opisan iznad, oko pljačke i nasilja na Željeznoj ploči, zapisana je i jedna prijava o krađi, 20. 9. 1284. Slučaj je vezan za Bogdana, sinu Grigorija Premilovića, kome je netko u Bobovištu, na putu iz Brskova za Dubrovnik, ukrao imovinu (zečje kože) koju je ovaj nosio sa sobom.[470] Ne spominju se nikakvi Vlasi, no ono što je potencijalno zanimljivo jest što se jedan od aktera ove priče, i osumnjičenik za to nedjelo, zvao *Liuboe Vlastago*.[471] Iako je nemoguće biti

[469] *Tollius Blacus* (Tolislav, tj. Toljen) kazuje da se sporio s Hranenom (Hranislav, tj. Hranko) zlatarom, koji ga je napao i ozlijedio: *Ego feceram mercatum de zorcellis cum Craneno aurifice. Et ipse noluit mihi reddere denarios, neque zorcellos et percussit me cum manu per uisum et fecit mihi sanguine.* Nakon njegova svjedočenja, svjedočio je *Petrus, discipulus dicti Craneni*, sljedećim riječima: *Ego feceram mercatum cum dicto Blacco de zorcellis pro octo grossis. Et dictus Blacus dedit dictos grossos in manu dicti magistri. Et postea petebat denarios dicto magistro. Et dictus magister uolebat ei dare zorcellos. Et tunc dictus magister Crannenus percussit eum cum manu per nasum dictum Blacus, ita quod sanguis exiuit.* Na kraju isprave stoji: *Et Marcus aurifex, filius Grupse et Vasilius aurifex plezauerunt dictum Crannenum de XII yperperis, quod presentabunt eum ad racionem quociens fuerit requisites* (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str.).

[470] Vjerojatno je riječ o Bobovištu blizu Trebinja. Vidi u: Ljubo Sparavalo, 'Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske', *Tribunia, br. 5* (1979), str. 63-64.

[471] G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 130.

siguran, čini mi se da ovo *Vlastago* valja čitati kao *Vlaštak*. Vlaštaci se javljaju u Dubrovniku, te u izvorima iz srpskog Pomorja, uključujući i gradove Kotor, Budvu, itd. Iako nije posve sigurno što je točno pojam Vlaštak značio (iako je svakako bio tip zavisnoga seljaka), te ima li veze s Vlasima ili nema (obje opcije su moguće, iako čini se da je vjerojatnije da nema)[472] – izgleda da postoje podaci kako su se neki od Vlaštaka bavili i stočarenjem, te aktivnostima sličnima onima koje su prakticirali Vlasi.[473] Kako god bilo, navodim i ovaj dokument za koji mi se čini da spominje *Vlaštaka*, jer bi mogao imati veze, ako ne s Vlasima, a ono s ljudima koji su sudjelovali u trgovačkim aktivnostima. U svakom slučaju, Vlaštak Ljuboje po svemu sudeći ovom prilikom djeluje na potezu negdje od Dubrovnika prema Brskovu.[474]

---

[472] S. Ćirković, 'Vlaštaci', u: S. Ćirković, R. Mihaljčić, *Leksikon Srpskog Srednjeg Veka*, str. 93.

[473] O mogućim značenjima pojma "vlaštak", vidi shvaćanja Ivana Božića i Slavka Mijuškovića, te nekih drugih autora, u: N. Filipović, 'Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku', str. 95-96, 113-129. Nije posve jesno dolazi li pojam *Vlaštak* od *Vlah*, ili od riječi *vlast*: Isto, str. 95, 113-114. Vidi i: I. Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, str. 48. Koja god da je prava etimologija tog imena, sigurno je jedno – nisu svi Vlaštaci radili stočarske poslove, jer su Vlaštaci bili i zemljoradnici, tj. ratari, ali također i posluga, pa čak i robovi (štoviše, neki autori uopće ne spominju ikakvu "vlašku vezu": Vladimir Mažuranić, *Prinosi za Hrvatski Pravno-Povjesni Rječnik, Vol. II: P-Ž,* Zagreb: JAZU, 1908-1922., str. 1587.). Zato je vrlo moguće da Vlaštaci izvorno nemaju veze s Vlasima. Vidi usput: I. Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, str. 48-50.

[474] Jedan podatak koji bi mogao upućivati na istog aktera javlja se koju godinu ranije, 22. 7. 1282.: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 84-85. Tad se spominju vezano za spor između dubrovačkih trgovaca u Brskovu, kao svjedoci *Liuboe de Radoe et Siuçe Vlastagus* (Isto, str. 84.). Ljuboje Radojev i Sivče/Sivko Vlaštak mogli bi obojica biti vlaštaci, iako se iz isprave to ne vidi. Ali ako se uzme u obzir mjesto radnje, a to je Brskovo; potom veze s dubrovačkim trgovcima, te spomen naziva *Vlastago*, moglo bi biti da je ovaj Ljuboje isti onaj od maloprije. Valja ipak imati na umu da oznaka *Vlastago*, ako ju čitamo kao *vlaštak*, može biti i pojam koji je postao prezime, tj. etiketa koja se koristila po inerciji, jer su preci tih osoba možda nekad bili vlaštaci, i ne mora biti da je, kod ovih konkretnih osoba riječ o ljudima koji su dio tog "razreda" stanovništva, već im je ime ili nadimak ostao od predaka. U zapisniku o iskazima svjedoka vezano za krijumčarenje robe iz Bosne, od 16. do 24. prosinca 1296., ponovo se spominje Ljuboje Vlaštak: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 159-162. Javlja se i *Mileno* (Milen), *puer Luboe* i *Braicus* (Brajko) *de Luboe* (Isto, str. 159, 162.); a spominje se i Ljubojeva kuća koja je bila u Dubrovniku (u jednome momentu Ljuboje svjedoči da je neke dječake vodio *in domo mea*: Isto, str. 161.). Možda bi Ljubojev slučaj bio slučaj nekog zavisnog seljaka, ili osobe koja je imala takve pretke, a on sam odavno je napustio taj status, te imao kuću u Dubrovniku i bavio se trgovinom, što se vidi i iz isprave koju spominjem (kao i iz ranije navedenih podataka o Ljuboju). Tako na jednom mjestu Ljuboje, tijekom rasprave o dubrovačkim trgovcima, tj. njihovoj robi, pred sudom objašnjava da ne zna što se s robom desilo jer je boravio *in carceri domini regis* (Isto, str. 160.); vjerojatno pritom misleći na zatvor srpskog kralja. Uglavnom, taj *Vlaštak* teško da ima veze s Vlasima. Uzgred, 22. 11. 1285. javljaju se Ratko iz Uskoplja (selo iznad Dubrovnika, u Travuniji) i Hranilo vlaštak, u svjedočenju o prodaji neke robe: *Ratcus Dobroseuich de Vscolpia, productus testis per Cranillum vlastagum, iuratus de veritate dicenda, interrogates per sacramentum dixit: "Ego vendidi dicto Cranillo aliquantulum de cera et unam gonellam de xochna aliquantulum fruxatam, quam gonellam vendidi ei pro IIIIor grossis usque ad grossos V vel VI. Et hanc gonellam vendidi pro briga, quam faciebat nobis domina Regina"* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 156-157.). Ni iz ovog ne vidim da pojmove *Vlah* i *vlaštak* treba izjednačavati. Inače, krađe u Bobovištu spominju se i kasnije, ali opet bez spomena *Vlaha*. Tako u neobjavljenim izvorima iz prve pol. 1306. postoji zabilježena žalba u kojoj *Careç Ractecouich homo Nicole de crosi coram domino comite facti clamorem supra milten dobroqualich et supra milos radonich qui habitant in bobouista. Pro predicti fuerunt sibi* (?) *furati de domo suo quinqu. son...*[riječ je napola izbrisana, tj. papir izlizan – op. M. P.] *de melie ad valorem ypp. X* (DAD, Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), fol 68v, 6. 3. 1306.). Kojeg su statusa bili oni koji su izvršili ovu krađu meda ostaje pitanje; no zaključno mogu reći da iz dubrovačkih isprava za 13. i 14. st. nisam stekao dojam da se može jednačiti Vlahe i vlaštake (kojih je, da još dodam i to, malo zabilježeno).

Ovdje je potrebna jedna napomena. I inače se u dubrovačkim ispravama nerijetko susreće spomen "turmi" (karavane, povorke, a u ranije doba i konjanički vojni odredi), tj. uopće karavana i tereta s robom, i to bez da se navode *Vlasi*.[475] Zato treba voditi računa s jedne strane o tome da u kasnom 13. st. nisu Vlasi uvijek i svuda bili sudionici u karavanama, tj. članovi i/ili vodiči družina koje su transportirale trgovačke artikle i robu; a druge strane treba računati sa situacijama da je bilo slučajeva kada se spominju "turme", tj. karavane, ali bez spomena *Vlah*a, iako je možda i tamo bilo Vlaha, ali ih se ne spominje jer to iz nekog razloga nije bilo bitno za navesti (što je svakako zavisilo i od konteksta u kojem se u dubrovačkim notarskim ispravama spominju pojedini događaji i ljudi). Također se razumno misli kako je protokom vremena, te povećanjem broja Vlaha, kao i same trgovačke razmjene, posebno kroz drugu polovinu 14. i prvu polovinu 15. st. (kad je trgovina i eksploatacija ruda u Srbiji i Bosni dosegla vrhunac), dolazilo do sve češćeg angažmana upravo vlaških ponosnika, jer su bili najpodesniji za taj posao. Ipak, nema sumnje da je neka forma – koliko god rijetke i povremene – trgovačke razmjene između dublje unutrašnjosti i gradova u primorju, poput Dubrovnika i Kotora, postojala i prije pojave stočarskih skupina s imenom *Vlasi* u ovim krajevima u 13. st. Ljudi koji su prethodili Vlasima u obavljanju ovakvih poslova teško da su mogli biti jedino i samo Dubrovčani, Kotorani itd., a koji bi nosili svoju robu kroz planine, klance, i vrleti istočnih Dinarida, već je moralo biti i lokalnih populacija, onih slavenskih koje su se time bavile (o čemu sam već govorio u prethodnim glavama disertacije).[476]

U svakom slučaju, primjera gdje se javljaju aktivnosti vezane za karavane, ali isto tako i za sitnu stoku, te konje i njihovo čuvanje, a gdje se ne spominju *Vlasi* – niti bi ih trebalo automatski zamišljati kao jedine ljude koji su se tim aktivnostima bavili – ima još. U ovom radu nemam namjeru spominjati sve takve slučajeve, jer je to nepotrebno.[477] Uostalom, neke sam takve primjere već spominjao vezano za kotorske isprave. Ipak, poneki slučaj ima smisla spomenuti, budući da potvrđuje kako su se i ne-Vlasi bavili konjarstvom i stočarstvom, te

---

[475] Vezano za upotrebu pojma *turma* u kontekstu vlaškog svijeta, pa tako i u vojnom kontekstu, korisna opažanja donosi: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 94.).

[476] Pritom je za pretpostaviti da je u ranijim periodima – rani i donekle razvijeni Srednji vijek – apetit ovih primorskih naselja morao biti osjetno manji i ograničeniji, dijelom i zbog njihove skromnije veličine u ovo doba, pa se može misliti kako su znatan dio svojih potreba ove primorske populacije mogle zadovoljiti i dobavljanjem robe iz neposrednijega zaleđa..

[477] Vidi neke primjere vezane za stoku koji su zapisani u ispravama u kontekstu sporova između Dubrovčana i stanovnika zaleđa, radi čega se odlazilo i na stanak, gdje se ta pitanja riješavalo: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301*., str. 25, 33. Vidi npr. slučaj oko magarca koji je ukraden na putu za Brskovo: Isto, str. 132-133. Spominje se također u jednoj ispravi o trgovini srebrom između Dubrovnika i Brskova dubrovačka pošiljka s osam dobrih konja natovarenih tkaninama i drugom robom: Isto, str. 30.; ali nema govora o Vlasima, već su jedini akteri dubrovački trgovci, među kojima i neki vlastelini. Nije moguće sve ljude koji su imali poslove sa stokom zamišljati kao Vlahe, niti ima smisla svaku karavanu koja je putovala iz Dubrovnika, pa i one koje su putovale u grad automatski zamišljati kao vezane za Vlahe – svakako ne u ovo rano doba, u 13. st.

sličnim poslovima; a što je možda moglo u narednim generacijama lakše dovesti i do uklapanja ne-Vlaha u vlašku kategoriju populacije, do čega je sasvi moguće dolazilo po inerciji, zbog sličnosti u privrednim aktivnostima, kao i zbog lakšega života Vlaha (bar kada je riječ o davanjima državi). Samo da dodam kako mi nije poznato koliko su, i na koji način bili oporezovani od strane vlasti ljudi koji su očito bili seljaci, a možda i profesionalni pastiri (a koji pritom nisu bili Vlasi iako su se bavili donekle sličnim aktivnostima) u odnosu na porezna davanja Vlaha.[478] Ukoliko značajnijih razlika nije bilo, to je možda dodatno olakšalo prelazak dijela lokalnih populacija u vlašku kategoriju. Ukoliko je bilo razlika u poreznom opterećenju, u smislu većih davanja stočara ne-Vlaha u odnosu na Vlahe, tada je vlaška kategorija ovim ne-vlaškim pastoralnim skupinama ili pojedincima mogla biti *još atraktivnija*. Već je naznačeno da je nesumnjivo je bilo miješanja i uskakanja, tj. prelazaka predominantno zemljoradničkih i jače porezno opterećenih populacija u vlaški "razred",[479] stoga je nemoguće da istih tendencija nije bilo i sa strane stočarskog ili predominantno stočarskog ne-vlaškog stanovništva, a kojemu je uskakanje u vlaški "red" populacije moglo samo biti olakšano jer se ionako to stanovništvo bavilo donekle sličnim aktivnostima.

Da spomenem još koji primjer da se javljaju konji i stoka u dubrovačkim ispravama, a da istovremeno nema spomena *Vlaha*. U svjedočenju o krađi konja, 24. 1. 1280., javlja se Bratoslav, sinovac (možda nećak) Matije Predragova (*Bratosclauus, filiaster Mathie de Predrac*), i svjedoči o Milobratu, sinu Boljebratovom (*Milobratum, filium Boliebrati*), tj. o tome kako je rečeni Milobrat u planinama čuvao konje Dixe i Bogoja (*Dixe et Bogoe*), stanovnika Dubrovnika (njih dvoje su *habitatorum Ragusii*, što će reći useljenici koji

[478] Valjalo bi kroz komparativnu analizu izvora, ono malo što ih ima, koji svjedoče o ovim pitanjima, nastojati izvući zaključak o tome jesu li ne-vlaški pastiri i stočari također imali nešto lakše porezno opterećenje, što mi se čini kao razumno za misliti, ili nisu, i koje su bile razlike u davanjima državi, tj. vlastima, ukoliko su postojale. Podaci o obavezama raznih kategorija podložnog stanovništva, posebno za krajeve u zaleđu srednjeistočnog Jadrana su rijeki i sporadični, posebno za period prije 14. st. Vidi za podatke o stočarima u kasnom 15. st. i kasnije, pod turskom vlašću: H. Hadžibegić, 'Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša', str. 63-109. Navodim par radova koji obrađuju temu poreznih davanja i obaveza raznih slojeva populacije u državi Nemanjića: M. Blagojević, 'Planine i pašnjaci', str. 3-95.; Isti, *Zemljoradnja u Srednjovekovnoj Srbiji*, str. 335-402.; Isti, 'Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save', str. 129-166.; Isti, 'O agrarnim odnosima', str. 175-189. U spomenutim studijama ima doduše vrlo malo podataka koji bi govorili o tome što iznad spominjem, ali iste mogu poslužiti kao dobar početak za detaljnije pretresanje tih pitanja. Pritom bi trebalo prostudirati i odredbe *Statuta* primorskih gradova (Dubrovnik, Budva, i Kotor) za period od 13. do 15. st., a uz njih i *Statute* i arhivske isprave dalmatinskih gradova, tim više što (kako je rečeno pred kraj treće glave, u sedmom poglavlju) znamo sigurno za ne-vlaške pastire po srednjoj i sjevernoj Dalmaciji, pa neki detaljniji podaci o njima možda mogu poslužiti za pretpostavke o tome kako su stvari mogle funkcionirati i u krajevima dalje na istok od Dalmacije.
[479] Na primjer, pri početku četvrte glave, u prvom poglavlju.

obitavaju/borave u gradu, za razliku od *cives* koji su građani).[480] Dva su konja bila ukradena, radi čega je Milobrat ovoj dvojici za konje platio 20 perpera (*et dictus Milobratus solvit dictis Dixe et Bogoe viginti yperperos pro dictis equis*). Potom se spominje *Radosta qui stat in Gaçeca* (Gacko), brat Dobrohvala (*frater Dobroqualis*), a koji je držao konja za kojeg se čini da je bio jedan od onih koji su ukradeni Milobratu. Potom se spominju još kao svjedoci i *Radyn, filius Milgosti*, dakle Radin, Milgostov sin; te *Bratcus Stanisse*, tj. Bratko Stanišin. U naknadnom upisu od istog dana spominju se vezano za ovaj slučaj i Premil Molinov (*Premillus de Molino*), Radosta Dobromislova (*Radosta Dobromissi*) i Bratoslav Berošević (*Bratosclauum Berroseuich*); za kojega se veli: *quod hinc ad festum sancti Petri de iunio proxime venturi ipse Bratosclauus veniet coram domino comite et sua curia cum dicto equo et conducet illum qui vendidit sibi dictum equum*.[481]

Inače, Bratko Stanišin/Stanišić (*Bratcus Stanisse*) i Milobrat Boljebratov (*Milobratum Boliebrati*) javljaju se opet, u 5. mjesecu 1280., kada spomenuti Bratko izjavljuje kako zna da je rečeni Milobrad ispasao ovce Radoste Pope, te kako je došao Bogdan zlatar (*Bogdanus aurifex*) i uzeo jednu od ovaca.[482]

Neki od gore spomenutih aktera javljaju se ubzo ponovo, u ispravi iz 3. 7. 1280., u kojoj se spominju Milobrat, sin Boljebrata (*Milobratus, filius Boliebrati*); zatim prokurator *Johannem Gerbeniçam*, i potom *Premillo de Molino* i *Radosta Dobromissi*, te *Bratosclaui Beroseuich*, u vezi onog istog konja (ovo je bilo početkom 7. mj., nedugo nakon *festum sancti Petri*, koja se održava 29. 6.).[483]

---

480 B. Krekić, 'Contributions of Foreigners to Dubrovnik's Economic Growth in the Late Middle Ages', *Viator, Vol. 9* (1978), str. 390.; Z. Janeković Römer, 'Gradation of differences: ethnic and religious minorities in medieval Dubrovnik', u: Derek Keene *et al.* (ur.), *Segregation – Integration – Assimilation: Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*, London: Routledge, 2009., str. 115-117.

481 G. Čremošnik, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. I*, str. 43. Da bi ovo ipak moglo biti svjedočanstvo o Vlasima, iako u zapisu nema spomena te etikete, moglo bi upućivati ime Berošević, koje će se spominjati malo kasnije u ovoj glavi, gdje se javlja *Gruboe Bersouich* kao "dominus" jednog katuna. Veza bi dolazila u obzir ukoliko dozvolimo da *Berroseuich* i *Bersouich* označavaju istu porodicu, za što nema direktne potvrde. Inače, ovo i slična prezimena se javljaju i mnogo kasnije po današnjoj Hercegovini, i zato nije preporučljivo automatski dovoditi u vezu sve ljude koji se tako zovu ili prezivaju. Tako sam u neobjavljenim arhivskim spisima našao da se na dan 21. 4. 1319. javlja neki Beršotić (što je slično prezime ovima ranije spomenutim), *Milen Bratoslauich de Chelmo et Radoe Bersotich*, u ugovoru koji sklapa s izvjesnim Bratoslavom Bogdanićem (*bratosclauo bocdanich*) ... (DAD, Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 149r, 21. 4. 1319.). Nitko se od ovih aktera, pa tako ni Radoje Beršotić ne javlja kao *Vlah*, stoga je nepotrebno vezivati ih za Vlahe; a pritom nema potrebe ni tog Beršotića vezivati za Beroševića iz 13. st. Ipak, ranije spomenuti Beroševići i Beršovići iz kasnog 13. st. bi možda mogli biti u nekom srodstvu, jer se javljaju u istom periodu i na sličnom prostoru, iako je srodstvo nemoguće potvrditi izvorima. Kasnije ću se na ovo još vratiti.

482 G. Čremošnik, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. I,* str. 66-67.

483 *Milobratus, filius Boliebrati, dimisit suum procuratorem Johannem Gerbeniçam, calegarium, in questione, quam habet cum Premillo de Molino et Radosta Dobromissi, pleçiis Bratosclaui Berroseuich, de uno equo et ad faciendum omnia, que ipse posset facere, si presens esset* (Isto, str. 77.).

U dubrovačkim se ispravama s vremena na vrijeme pojavljuju i podaci u uzimanju stoke na ispašu, slično kao i u nekim iznad spomenutim slučajevima vezanima za isprave iz kotorskoga arhiva. Tako 6. lipnja 1281., *Radoba, filius Sveradi, Buda, uxor dicti Radobe, Marcus et Cosa, filius et filia dictorum Radobe et Bude,* izjavljuju da su primili (*confitemur quod accepimus*) od Ilije Teodorova Rastića (*Elia Teodori de Rasti*) 28 komada koza i ovaca na ispašu, na period do 5 godina (*ad pascendum eas usque ad quinque annos*), po običaju dubrovačkom (*cum consuetudine Ragusii*).[484] Slično kao i u slučaju kotorskih spisa, ova bi praksa prije svjedočila o tome kako su ljudi iz zaleđa Dubrovnika obavljali stočarske poslove, i držali stoku koja je bila u vlasništvu Dubrovčana, nego što bi svjedočila isključivo o Vlasima. Naravno da je pojavom i afirmacijom Vlaha u dubrovačkom zaleđu od druge polovine 13. st., a posebno od 14. st. dolazilo i do sklapanja ovakvih ugovora s njima, no ne može se svaki takav ugovor automatski zamišljati kao da govori o ljudima koji su bili dio "vlaške" kategorije. U nemalom dijelu slučajeva u kotorskim ispravama iz ranoga 14. st., tako i u mnogim slučajevima iz Dubrovnika i šire okolice nije bila riječ o Vlasima, već o lokalnom ne-vlaškom stanovništvu koje se takvim aktivnostima nesumnjivo bavilo stoljećima, davno prije nego što se prvi puta javljaju Vlasi po današnjoj Hercegovini – a tim se poslovima to stanovništvo svakako nastavilo baviti bar neko vrijeme i nakon pojave Vlaha (bez obzira je li u međuvremenu dio njih uključen u kategoriju *Vlah* ili nije).[485]

Postoji još spomena konja i transporta robe iz Dubrovnika prema unutrašnjosti i obrnuto, ali bez ikakvog spomena Vlaha. Tako se javlja spomen tužbe od 9. 11. 1284., kada je Bratorad Đurđev (*Bratoradus Georgii*) optužio nekog Petinu (*Petina*), koji je bio s njim u

---

484 Isto, str. 119-120.

485 Vidi usput: S. Mišić, *Humska zemlja*, str. 203. Nisu se jedino Vlasi (niti Arbanasi) bavili stočarenjem po istočnom dijelu srednjeistočnog Jadrana i zaleđu u Srednjem vijeku, iako su do kasnog srednjovjekovlja svakako postali najpoznatiji po tome, a istovremeno je etiketa *Vlah* postala gotovo sinonim za brđane-stočare, premda još do prve polovine 13. st. (a u Dalmaciji do prve polovine 14. st.) uz srednjeistočni Jadran Vlaha ili nema, ili ima tek sporadično, a stočarenjem se nesumnjivo bavi i domaće stanovništvo s ovih područja. U prethodnoj glavi sam naveo primjere ljudi za koje se ne može tvrditi da su Vlasi, a preuzimaju na sebe obavezu ispasanja i čuvanja stoke. Ovdje navodim još jedan primjer, a ima ih mnogo čak i iz 14. st., kad su Vlasi već desetljećima živjeli u okolici Dubrovnika. Početkom 1319. javlja se Dračičin/Dragičin Klečiković/Klečičković iz Konavala, koji nije označen kao *Vlah*, niti je to morao biti, a koji prima na sebe obavezu čuvanja i ispasanja sedamdesetak grla sitne i krupne stoke (od ovaca i koza, koje se ne spominju, ali se podrazumijevaju kao sitna stoka, pa do krava, vola, magaraca, ždrebice, itd.): ... *draçicin de cleçichouich de canale confessus et contentus fuit se habuisse et recepisse et penes se* ... [nečitka abrevijacija – op. M. P.] ... *a Marino de Lampre de mençe in custodiam tenendum et pascendum ca*...[nečitko, valjda *carum/carrum* – op. M.P.] *secundum consuetudinem ciuitatis LXII bestias minutas et duas vacchas et unum bouem et unam someriam et unam poledram* (?) *et unum busaum/buscium* (?) *melis* ... (DAD, Diversa Notariae, br. 3 (1318-1320), fol. 95v, 4. 1. 1319.).

turmi, tj. karavani, da mu je Petina u Onogoštu (*Anagasto*) ukrao jednog konja. Petina u svjedočenju tvrdi kako je bio u turmi, ali kako nije ništa ukrao. Potom se javlja kao svjedok i neki *Peruossius*, tj. Prvoš; a nakon njegova svjedočenja slijedi i ono koje iznosi Radost, tj. *Radosta, frater Liuboe*. Potom se javlja i *Blasius*, tj. Blaž/Vlaho *de Cluno* koji je navodno Petini dao da vodi konje (od kojih je jedan nestao) na ispašu. Na koncu se spominje i *Slaus Volcine de Vlcinio*, tj. Slavko Vučinić iz Ulcinja kao jamac za Petinu.[486]

Još jedan takav zanimljiv slučaj potječe iz 1285. godine, od 16. 11., kada se neki Površko (*Pouerscus Miche de Crana*) sporio s izvjesnim Bogdanom (*Bogdano Gregorii de Premillo*) zbog 9 perpera koje mu je ovaj dugovao za najam 4 konja koji su putovali na relaciji Brskovo – Dubrovnik.[487] Spominje se nekoliko aktera i svjedoka ovog slučaja, poput *Stagnus Voycne* (Stanja, Stanko (?) Vojnić/Voihnić) i *Duordici* (vjerojatno Tvrtko), koji je bio susjed, ili možda rođak Bogdanov; ali nema spomena *Vlaha*, niti se čini opravdanim misliti kako su Vlasi nadzirali i sudjelovali u svakoj ovakvoj operaciji transporta robe.

Postoji još spomena "turmi", odnosno karavana. Sačuvano je svjedočenje od 4. 10. 1296., u kojem *Petrus Mathei Ribice,* kapetan turme koja je putovala od Brskova za Rudnik (sjeverozapadno od današnjeg Kragujevca u centralnoj Srbiji), optužuje nekog Stanislava Crvena da mu je iz turme ukrao 35 perpera vrijednu imovinu, i pobjegao.[488]

"Turme" se spominju i u prijavi od 10. 10. 1296., koja govori o karavani koja je putovala prema Brskovu, ali je došlo do zaplijene robe u mjestu *Boboisla,* na krajnjem zapadu Travunije (danas selo Bobovišta, nekoliko kilometara sjeveroistočno do Dubrovnika), i njenom odnošenju na dvor srpske kraljice Jelene u Trebinje (*in Tribigna, in domo domine Regine*).[489]

Također, na samome kraju istoga, 10. mjeseca 1296., zabilježen je sličan slučaj, kada je turma napustila Dubrovnika i pošla u Trebinje, a na putu je došlo do krađe tri tovara sukna (*tres salme pannorum*) iz spomenute karavane.[490]

---

[486] G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 135-136.

[487] Isto, str. 156. Vidi za srednjovjekovno Brskovo i puteve koji su od Dubrovnika preko Onogošta (Nikšić u Staroj Hercegovini, na zapadu Crne Gore), vodili prema gornjem toku Tare i Brskovu: M. Premović, 'Trgovački putevi i trgovina u srednjem i donjem Polimlju u Srednjem vijeku', *Acta Histriae, 23/4* (2015), str. 696-697.

[488] *Ego fui capetaneus turme que ivi ad Brescoam. Et eundo cum turma de Bresco (!) Rudinicum, Stanisclaus Ceruenus accepit de dicta turma de mihi valorem yperperorum XXXV et partem (!) de mercatoribus, qui erant cum dicta turma, solverunt mihi illud, quod eis pertinuit pro auarea, et aliqui fuerunt, qui noluerunt solvere auaream, nomina quorum sunt hii (!): Petrus de Berco, Xurco de Misco, Marianus de Bogdanelo, Gerdomanus del Molo, Bogoe de Glauat, Matheus Tratinus, Stagnus, puer Fusci* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 163.).

[489] Isto, str. 163-164.

[490] Isto, str. 165.

Ni u jednom od navedenih slučajeva nema spomena *Vlaha*. Ostaje upitno je li to tek zbog toga što Vlasi nisu sudjelovali u problemima oko kojih se vode sudske rasprave, pa se zato ne spominju, ali ih je inače bilo u turmama, ili je pak stvar u tome da nisu uopće sudjelovali u ovim konkretnim karavanama, tj. prijevozu robe. Moguće je i jedno i drugo, jer već u ovo doba, pred sam kraj 13. st. nesumnjivo je bilo vlaške participacije u karavanskom transportu, što je potvrđeno izvorima, iako je upitno koliko je to bio čest slučaj u ovo doba – jer Vlaha tada još uvijek nema ni blizu onoliko mnogo u zaleđu Dubrovnika kao što će ih biti u drugoj polovini 14. st. Iako je u ovo vrijeme već bilo vlaške participacije u transportu robe u unutrašnjost Srbije iz primorskih oblasti (za Bosnu to nije moguće tvrditi, jer nema nikakvih podataka), nema dvojbe da Vlasi u ovo doba nisu mogli još uvijek držati sav posao oko čuvanja karavana i njihova praćenja, i to će tek kasnije postati uobičajenija pojava.

Iz nešto kasnijega perioda zabilježen je slučaj pljačke u dubljoj unutrašnjosti srpske države. 12. 9. 1296. godine Ilija Stanišin (Stanišić) pod zakletvom upućuje žalbu, izjavivši kako ga je je prošle godine, u rujnu mjesecu, u župi (?) Breznici (danas Pljevlja, na sjeverozapadu Crne Gore, oko rijeke Breznice), Gradislav Belmužev(ić) sa svojom družinom opljačkao, uzevši mu 4 natovarena konja, 4 nenatovarena konja, 5 perpera, oružje, neku odjeću; te dodaje da mu je načinjena šteta od 300 perpera.[491] I opet se javlja slična situacija kao i s ranijim slučajevima – nigdje se ne spominju *Vlasi*. Pritom se pojmovi poput "družina", tj. *societas*, *societate* i sl., nekad vezuju za stočarske družine, ili naprosto družine okupljene s ciljem transporta neke robe, no to ne dozvoljava tvrditi da je ovdje riječ o Vlasima. Istovremeno, pojam *societas*, *compa(g)nia*, itd. nije označavao samo "kompaniju" vezanu za stoku i karavane – već je mogao označavati i neku međusobno (po kojoj god osnovi)

[491] *Elias de Stanissa suo sacramento conqueritur dicens, quod anno preterito de mense septembris in contrata, que dicitur Bresnica, Gradisclauus de Belmus cum societate sua expoliaverant eum et accepit ei equos IIII honeratos maseris et equos IIII vacuos et yperperos V in denariis et arma et vestes... dampnum suum est de yperperis CCC* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301*., str. 158.). Pritom se ne može znati niti gdje je bio stacioniran taj Gradislav, sin (ili unuk?) Belmuža. Možda je bio neki lokalac iz zone između Tare i Lima, a možda kakav Vlah koji je sudjelovao u ponosu između dubrovačkog zaleđa i Polimlja (možda Vlah, ili tko drugi, koji je sudjelovao u ponosu kao manastirski čovjek iz Potarja, Zatarja, ili Polimlja). U tom smislu podaci koje ispod donosim ne moraju značiti ništa, ali ipak nije na odmet navesti ih, ako ništa radi identičnosti imena, koja naglašavam, ne mora imati nikakve srodničke konotacije, jer je Belmuž često slavensko ime. Naime, niti dva desetljeća kasnije, 1313., javljaju se neki Belmuževići, vjerojatno iz bližeg dubrovačkog zaleđa. Vidi sasvim kratko s imenima aktera i uputom na signature, u: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 82. Zapis govori o dva brata koja su došla podići srebrni pojas koji je njihov pokojni brat Dabiša/Dabiživ ranije založio: *Buticho (et) Grubessa (Grubexa) filii Rasteni de belmus faciunt manifestum in presentia domini comitis quod receperunt a mathco de çarç procur. Geruasi de Salo ... centuram unam de argento, quam dabiseus quondam frater dictos Butichi et grubexe posuerat in pignore dicto geruasio pro ypp. XXV* (DAD, Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314), fol. 83r, 17. 10. 1313.). Budući da nema govora o *Vlasima,* nema smisla ove ljude automatski proglašavati takvima, kao uostalom ni onog Gradislava iz 1296.

povezanu skupinu ljudi (pa tako i ekonomski/poslovno vezane ljude, tj. poslovne partnere);[492] a na kraju krajeva, taj je pojam mogao označavati i ratničku družinu.[493] U svakom slučaju, čini se da je i ovdje riječ o sličnoj situaciji kao i u prethodnim primjerima – u pitanju bi *mogli biti,* ali istovremeno uopće *ne moraju biti* Vlasi.[494]

*

Utjecaj je Vlaha, tj. njihova uloga u transportu roba svakako mogla rasti povećanjem njihova broja, te mnogo važnije, porastom obujma dubrovačke trgovine, čime je postajalo sve kompliciranje da u razgranatim poslovima uvijek sudjeluju i sami Dubrovčani u većem broju (što je tijekom 12. i dijelom tijekom 13. st. vjerojatno bio češći slučaj). Ipak, za ovo doba, a to

---

492 Vidi usput "indeks stvari" u: G. Čremošnik (ur.), *Monumenta Historica Ragusina, Vol. I,* str. 423., gdje je popis brojeva isprava reproduciranih u toj publikaciji, a u kojima se može naći primjere gdje se pojam "societas" koristi u kontekstima poslova posve nevezanih za Vlahe i karavane. Vidi isto tako za "societas" u dubrovačkom Statutu iz 1272.: A. Šoljić *et al.*, *Liber Statutorum Civitatis Ragusii,* str. 176, 366, 372, 440.

493 Primjera radi, u kasnosrednjovjekovnoj Zeti, tj. u središnjim i jugoistočnim dijelovima današnje Crne Gore, te na krajnjem sjeverozapadu Albanije (šira zona oko Skadra i Bojane) javljaju se razni nazivi za brojne manje i veće skupine ljudi iz kojih će se koncem srednjovjekovlja formirati mnoga današnja srpsko-jezična i albansko-jezična plemena. Tako npr. postoje pojmovi poput općina (*comune*), družina (*compagnia, societas*), četa (*turma*), zbor (*conventus*), katun (*cathon*); a javljaju se i sintagme poput "četa i družina" (*turma ac societas*), ili "družina i zbor" (*societas et conventus*). Vidi u: I. Božić, 'Uloga i Organizacija ratničkih družina', str. 94, 97-98. Ipak, ne može se te pojmove uvijek vezivati za Vlahe, kao ni za stočarske družine, iako su one nesumnjivo služile kao *organizacijski model* i ne-Vlasima, pa i ne-stočarima po Zeti od kasnog 14. st.; slično kao što im je služio i katun kao *organizacijska forma* u nesigurnim vremenima od kasnog 14. st. i kasnije. Vidi o tome: I. Božić, 'Uloga i Organizacija ratničkih družina', str. 93-105.

494 Navodim još jedan primjer, ovaj puta od 22. 4. 1285., kada su neki Dobrihna i Draž/Draško prijavili pljačku koja se desila u Srbiji: *Dobricna Liubicne et Drasi Radoani iurati de veritate dicenda conquesti fuerunt dicentes: "Nos eramus in Talesi in Sclauania (!) et Radoanus Caslecouich de Obrado, qui stat in casali predicto de Talesi, cum tribus sociis suis robaverunt nos et acceperunt nobis decem cubitas de tela et duos decalitros de lana et sex infulas et de seta, que omnia valuernut grossos XVIII (!) ...* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 144.). Jasno je da ovdje "socii" moguće čitati na razne načine, od "partnera", "suradnika", pa do naprosto "prijatelja"; stoga ne postoji način da se odgonetne tko su bili ti ljudi, kao što ne postoji ni natruha ili nagovještaj toga da bi rečeni bili Vlasi. Treba računati s činjenicom da se za *većinu* Vlaha u ovo doba neće nikada doznati, kao što se neće doznati ni za većinu drugih ljudi koji su živjeli u dubrovačkom zaleđu; jer ovakve isprave su sastavljane radi zbivanja kao što su pljačke, ili radi sklapanja poslova koji su se tek trebali odigrati, i sl., a ne radi toga da bi nas informirale o onodobnom društvu. Velika većina, što poslovnih aktivnosti, što svakodnevnih aktivnosti Dubrovčana i njihovih susjeda iz zaleđa nije zabilježena, ni razmatrana u ispravama. Ovo je tek primjedba na tragu onoga što je već govoreno ranije u ovom radu, o *pristranosti* sačuvane arhivske građe, koja je po *samoj svojoj naravi* nepotpuna i nedovoljno informativna. Njena funkcija nije ni bila da služi istraživačima stoljećima nakon što je stvorena, već da posluži praktičnim svrhama onih koji su te notarske i kancelarijske spise ispunjavali raznim sadržajima u ovo doba. Da spomenem za kraj jedan slučaj "kompanije" koja se javlja u neobjavljenim ispravama, i također nije imala veze s Vlasima: *Giorgius filius toderi arbanesis, Maruçe meliner/moliner, Juane de dobrichina, Radomil de Guidon/Guiden, bogoe de stan filius dobromir et Goran frater de dobran faciunt manifestum quod faciunt campagniam et societatem simul in isto Viagio – in (a) societate dictus Giorgius ponit ypp. XXV* (DAD, Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 49r, 24. 9. 1318.). Isti se Georgije, sin Todera (*Toderello*) Arbanasa opet javlja koji mjesec kasnije, kad u društvu jednog Dubrovčanina (*Caboga*) dobavlja barku radi nekog posla (Diversa Notariae, br. 3, fol. 68r, 1(?). 11. 1318.).

je konac 13. st. scenarije s masovnim učešćem Vlaha u transportu robe ne treba zamišljati.[495] No ni za kasnije periode stvari ne valja promatrati "crno-bijelom" logikom, i misliti da je transport i promet konjima bio potpuno u vlaškim rukama, iako je vlaško stanovništvo bilo daleko najzastupljenije u tim poslovima koncem srednjovjekovlja.[496] Vlaško je stanovništvo pritom izgleda bilo brojnije uključeno pri sklapanju izvoznih poslova, tj. poslova oko karavana koje su odlazile iz Dubrovnika, te prolazile kroz vlaškim stanovništvom naseljena područja u zaleđu. No manje je jasno – uslijed manjka izvora – u kojoj mjeri su Vlasi bili zastupljeni u uvoznim poslovima, tj. u karavanama koje su dolazile iz dubljega zaleđa prema Dubrovniku.[497] No da se vratim na problem stočarenja i transporta robe kod Vlaha i ne-Vlaha, tj. Slavena uz srednjeistočni Jadran.[498] Kako je Dinić primjetio: *Van svake je sumnje da je dubrovačka kopnena trgovina mogla biti od samog početka jedino karavanska, mada o tome nemamo direktnih podataka. Ona je već potpuno izgrađena kao takva u vreme kad se javljaju prvi pisani spomenici* (od posljednjih desetljeća 13. st.)[499] Budući da Dubrovčani najkasnije od posljednjih desetljeća 12. st. počinju razvijati trgovinu sa srpskim i bosanskim zaleđem, te se ugovorima ista sve jasnije regulira; do perioda pred konac 13. st. Dubrovčani su već skoro 100 godina imali nekakvu, koliko-toliko redovnu praksu trgovanja sa svojim širim zaleđem. Imajući istovremeno na umu da krajem 12. ili u prvim desetljećima 13. st. definitivno nije bilo

---

[495] Tko god da je participirao u ponosu, tj. transportu robe, karavane su u ovo doba obično vodili Dubrovčani: *Krajem XIII i prvih decenija XIV stoleća, vlada je postavila zapovednika karavana* – capitaneus turmae. *Koliko je njegovoj ulozi prividan značaj vidi se i po tome što je uvek uziman iz redova vlastele. Dubrovački statut doduše, ne sadrži propise o karavanima, ali oni su bili svakako slični onima u Kotoru. Po kotorskom statutu, nijedan karavan nije smeo biti bez kapetana ... Capitaneus turmae pominje se poslednji put u odlukama dubrovačkih veća 1332. godine. Izgleda da ga posle toga nije više određivala vlada, nego je njegovu ulogu preuzimao trgovac koji je sklapao ugovor s kramarima* (M. Dinić, *Srpske zemlje*, str. 317-318.). *Dok je kapetan bio predstavnik Dubrovčana u karavanu, primićur ili kramar bio je starešina ponosnika. Kramar ... sklapa ugovor sa trgovcima i odgovara za njegovo izvršavanje, organizuje karavan i vodi ga ... Ponosnici su njegovi ljudi ...* (Isto, str. 319-320.). *Sve odluke Kotorskog statuta koje se odnose na karavansku trgovinu nastale su početkom i sredinom XIV veka. Po kotorskom statutu nijedan karavan nije mogao biti bez kapetana. Njega je imenovala opština, odnosno gradske sudije. ... Svi učesnici karavana morali su mu se bezuslovno pokoravati. ... Obaveze kapetana bile su na izgled slične kramarima, ali postojala je jedna razlika. Kramar je bio predstavnik vlaha, najpoznatiji među ponosnicima, dok je kapetan bio predstavnik opštine i verovatno je bio vlastelin, iako to izričito nije navedeno u Statutu* (M. Malović-Đukić, 'Drobnjaci – primićuri i kramari', str. 11.). Vidi ukratko i o odredbama Budvanskog Statuta o karavanama: Isto, str. 15.

[496] Dinić veli sljedeće: *Kramari i ponosnici, ukoliko se pominju u arhivskim knjigama, bili su svi odreda Vlasi iz današnje Hercegovine i Crne Gore* (M. Dinić, *Srpske zemlje*, str. 320.). Iako je autor bio izvrstan povjesničar, i odličan poznavalac dubrovačkog arhiva i gradskog zaleđa u srednjovjekovlju, ipak se nije moguće složiti s njim. Već iz gore navedenih primjera iz arhivskih knjiga s konca 13. st., kao ii z spomenutih primjera iz srpskih povelja u 14. st. (M. Blagojević, *Zemljoradnja u Srednjovekovnoj Srbiji*, str. 376-377.) naslućuje se da nisu isključivo Vlasi bili vezani za transport robe, a karavana je bilo i prije pojave Vlaha u ovim krajevima. Autorova opaska je stoga točna naprije za dobar dio 14., te za 15. st., ali ne za ranije doba.

[497] M. Dinić, *Srpske zemlje*, str. 306, 317. Ovo je ovisilo i o tome je li, i u kojoj mjeri, bilo Vlaha naseljenih u blizini pojedinih naselja u unutrašnjosti iz kojih su karavane s robom kretale za Dubrovnik.

[498] Vidi za karavansku trgovinu: E. Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, str. 197-294.

[499] M. Dinić, *Srpske zemlje*, str. 305-306. Vidi kratko o karavanama i kopnenom transportu robe u humskim predjelima: S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 225.

Vlaha u Zahumlju/Humu i Travuniji, jasno je da u aktivnostima koje su podrazumijevale angažman turmi, tj. karavana i konja nije moglo biti Vlaha, već je moralo biti angažirano samo dubrovačko stanovništvo, domaći poslovni ljudi, te lokalno slavensko stanovništvo, prije svega ono vično radu s konjima, a koje je živjelo u zaleđu Dubrovnika, te oko glavnih trgovačkih, tj. karavanskih ruta. Zanimljivo je u tom kontekstu pitanje kako je točno funkcioniralo stočarenje, pa tako i konjogojstvo i uzgoj magaradi (tj. tovarnih životinja) u pred-vlaškom periodu na ovome prostoru; jer isto kao što je prije Vlaha bilo domaćih stočara i pastira, "bravara", "čelnika, itd., moralo biti i onih koji su uzgajali krupnu stoku (goveda), jahače, te tovarne životinje. Bez tog je nemoguće zamisliti trgovinu, komunikaciju, putovanja, i ratovanje, jer su za sve to potrebni magarci i konji.[500]

Spomenuo sam (u trećem poglavlju treće glave) kako se misli da su u ove aktivnosti Vlasi svojim dolaskom u zaleđe srednjeistočnog Jadrana unijeli element masovnosti, i vremenom polako "progutali" raniju organizaciju, do izvjesne mjere "povlašivši" ju – dakako, prije svega po imenu. Iako postoji sklonost gledati pred-vlašku, "bravarsku" organizaciju kao *suštinski* drugačiju od one vlaške – koja je navodno bila pokretnija, i u kojoj nisu postojali samo pastiri i "bravari", već su čitave porodice bile uključene u stočarenje, a istovremeno su vlaške skupine imale i svoju organizaciju *katuna* koja je bila njihov osnovni društveni okvir[501] – vjerujem da je neki "ekvivalent" onoga što se zove *katunom* mogao postojati na ovim prostorima i ranije, iako se možda nije tako zvalo. *Katun* je tek jedan od postojećih naziva za temeljnu društvenu organizaciju balkanskih sezonskih stočara (ali i fizičko mjesto gdje borave stočari). Neke forme takve organizacije morale su postojati i kada Vlaha nije bilo na ovim područjima, jer smije se misliti da je – posebno ako je bilo riječi o nešto brojnijim stadima od više tisuća grla stoke – sezonskih gibanja u potrazi za hranom *moralo biti* i prije kasnog Srednjeg vijeka, budući da što su stada bila veća, hrane na jednom mjestu bilo manje, pa su stočarska sezonska gibanja *jedini* način prehrane stoke. Zato vjerujem da ovakve prakse kretanja za stokom treba zamišljati – doduše na radikalno manjoj, tj. manje masovnoj razini – i za ranije periode.[502] Tada to nisu radili Vlasi, i nema sumnje, neke organizacijske razlike su

---

500 *...greše oni koji uzimaju Vlahe kao jedini faktor ... trgovine je bilo i pre pojave Vlaha: znamo za trgovačke ugovore između Dubrovnika i Kulina Bana, i Nemanje, itd. ... ako je bilo prenosa robe, pa neko je morao nositi...* (M. S. Filipović, 'Diskusija', u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, str. 118.). Vidi ponešto o konjogojstvu: E. Kurtović, ''Ad usum boni pasculatoris et boni viri' (Uzgoj konja u dubrovačkom zaleđu kroz prizmu ugovora o uzgoju)', u: Husnija Kamberović (ur.), *Spomenica Ibrahima Karabegovića: Zbornik Radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013., str. 35-68.; E. Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, str. 7-86, 197-294.

501 M. Ančić, 'Gospodarski aspekti stočarstva', str. 80.

502 Najveći je problem što iz dubljeg zaleđa primorskih gradova na Jadranu, a to je prostor gdje se i prije pojave Vlaha odvijala većina stočarskih aktivnosti, ima sačuvanih jako malo informacije prije perioda 13. i 14. stoljeća. Mladen Ančić, u: 'Gospodarski aspekti stočarstva', str. 76-83.; daje neke podatke iz gradskih statuta po srednjoj Dalmaciji o stočarenju i "bravarima", te razlikama između pred-vlaških i vlaških praksi, no te je običaje gotovo

morale postojati, ne samo između pred-vlaških stočarskih struktura u odnosu na vlaške, već i između pred-vlaških struktura međusobno, na raznim balkanskim prostorima (prije pojave i širenja kategorije *Vlah*).[503] Neupitno je pritom da je stočarenje po dinarskim prostorima prije 13. st. svakako po obujmu bilo mnogo manje nego kasnije, što zbog manjeg broja ljudi i slabije demografije, što zbog slabije ekonomije i privredne razmjene u odnosu kasnije periode.[504]

---

nemoguće pratiti za period prije 13. st., što otežava raspravu o tome kako su funkcionirale aktivnosti brđansko-stočarskog življa u dubljoj unutrašnjosti zapadnog Balkana u ranom i razvijenom Srednjem vijeku. No da ih je bilo znamo već na osnovu podataka putopisaca koji spominju stočarenje kod Slavena srednjeistočnog Jadrana u kasnom 11. st.: Guillame de Tyr, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, Liber secundus, Caput XVII.*). Vidi za stočarenje u krajevima između Gornje Drine i Gornjeg Ibra, u: M. Premović, *Srednje i donje Polimlje*, str. 239-245. Vidi za stočarenju po Bizantu (vlaškom i ne-vlaškom) u: J. Lefort, 'The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries', str. 247-267. Za ne-vlaške stočare na manastirskim posjedima u 14. st. vidi u: M. Blagojević, *Zemljoradnja u Srednjovekovnoj Srbiji*, str. 375-376.

503 Vjerujem da je neke vrste sezonskog stočarenja moglo biti i ranije po zapadnim dijelovima Balkana, prije pojave Vlaha, ali na onako masovnoj razini kao kasnije, i ne kroz *katun* kao trajnu i stabilniju društvenu jedinicu, i svakako ne s tim imenom; već prije kroz neke evivalente katuna koji su funkcionirali kao privremene društvene ćelije koje su se sastavljale i rastavljale kad bi stočari kretali na ispaše, i kad bi završili aktivnosti oko istih. Moguće da je tako funkcioniralo stočarenje u kojem su sudjelovali "bravari" i "pastiri" dalmatinskih komuna u 13. i 14. st., kakvi su spominjani na kraju treće glave disertacije. *Katun* se zamišlja kao "organizacija udruženih porodica" i "stočarska družina", no postavlja se pitanje nije li takva "organizacija udruženih porodica" mogla biti stvarana sezonski, pa bi se, kad su ispaše i poslovi sa stokom bili završeni, pripadnici takve družine razilazili do naredne sezone u svoja odvojena naselja i krajeve. Bez obzira na to što je katun kao društvena ćelija u izvjesnim periodima prošlosti, i među izvjesnim skupinama povremeno funkcionirao i kao neka vrsta "putujućeg plemena", tj. "pokretne družine", to nije bio jedini model organizacije stočara, bilo vlaških ili predvlaških. Današnji Vlasi u Makedoniji uglavnom su se naselili u tu zemlju u 18. st. došavši iz Albanije i Grčke. Pritom su se oni na zapadu Makedonije naselili nešto stalnije, tj. jače su se "teritorijalizirali", a oni na istoku Makedonije ostali su nešto pokretniji. Ljeti su sa stokom i porodicama boravili na planinama, i u ljetno doba udruživali se u *tajfe*, odnosno *kompanije*. U sastav takvih tajfi ulazilo je desetak ili više porodica koje nisu bile u srodstvu. Veličina takve tajfe zavisila je od veličine pašnjaka: J. Trifunoski, 'Današnji vlaški katuni u Makedoniji', str. 172-174. Kako stočari imaju mala stada, od svega stotinjak ili više ovaca, to je premalo da organiziraju svoj *katun*. Iz tog razloga oni se udružuju u *taife*, po nekoliko tih stočara sa svojim ovcama (Isto, str. 181.). Po mom sudu ne treba sumnjati da su mnogi katuni u Srednjem vijeku nastajali *isto tako*: ne samo od poznatih, povezanih, nekad svakako srodnih, već često od posve nesrodnih i nepovezanih porodica ili mikrodružina stočara, a koje su se udruživae da bi mogle organizirati rad sa stokom u planinama. Tijekom desetljeća splet okolnosti je mogao dovesti do toga da takve tajfe, tj. katuni postanu trajnije cjeline, ali dio njih to nije nikada postao, kao što je to slučaj gotovo sve do danas u dijelovima Makedonije. Premali katun teško je mogao biti funkcionalan, i nije se mogao braniti u slučaju opasnosti, što će reći da nije ni mogao činiti funkcionalan *katun* (u smislu društvene ćelije, a ne fizičkoga naselja u brdima); dok su preveliki katuni od blizu stotinjak ili više domaćinstava bili teški za koordinirati, stoga ne čudi da ih se u izvorima jedva može naći (u jako malo slučajeva). U stranu katuni, nije li tako, po modelu tajfe, kako god da se to zvalo, moglo funkcionirati sezonsko stočarenje ako i gdje ga je bilo u zaleđu srednjeistočnog Jadrana prije Vlaha? Mislim da je odgovor potvrdan. Ne sumnjam ni da je po sličnom modelu funkcioniralo i stočarenje dijela Vlaha, kako onih koji u početku nisu nosili to ime, tako i "pravih" Vlaha, koji su prvotno bili doseljeni u zaleđe Dubrovnika u 13. st., a dijelom je to svakako vrijedilo i za neke skupine doseljene u 14. st.

504 Važnost i obujam stočarstva i stočarskih skupina (bilo vlaških, bilo predvlaških) po zapadu Balkana za veći dio Srednjeg vijeka bila je *manja* nego onih dalje na istok, na središnjem, istočnom i južnom dijelu Balkana, koji i inače ima bolje uvjete za brdsko-planinsko, tj. transhumantno stočarenje od zapada Balkana, a istovremeno je kroz povijest istok i jugoistok Balkana bio bolje napučen od krajeva dalje na zapad. Među ostalim je tako jer je Bizant (koji je kroz rani i razvijeni, te dijelom kasni Srednji vijek kontrolirao taj prostor) bio vanserijski bogata, stabilna i funkcionalna politička zajednica čiji su okviri bili čvršći od bilo čega što je postojalo u susjednom slavenskom svijetu (pa je u tim predjelima bila razvijenija i ekonomija, a i brojnije stanovništvo, čime je i potražnja za stočarskim proizvodima i uslugama bila veća, a i samih je stočara, pa tako i Vlaha bilo više). Vidi za privredu i društvo Bizanta: Angeliki E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*, New Jersey: Princeton University Press, 1977.; Angeliki E. Laiou (gl. ur.), *The*

f) Uključivanje Vlaha u transport robe od 13. st., i glavne karavanske rute po širem zaleđu Dubrovnika

Iako je preduvjeta za nekakvu, makar ograničenu karavansku trgovinu i transport na konjima i magarcima bilo i prije pojave Vlaha, nije postojala potreba za angažmanom znatnijeg broja ljudi na takvim poslovima, zbog općih ekonomskih trendova. Jačanjem istočnojadranskih komuna tijekom 13. st., te istovremeno jačanjem privrede i rudarstva Srbije od prve polovine 13. st., te Bosne od prve polovine 14. st., stvari se polako mijenjaju.[505] Čini se da se ugrubo sredinom 13. st. poklapaju bar dva interesa srpskih vlasti u zaleđu Dubrovnika: vojni, radi kojega se Vlahe iz unutrašnjosti nemanjićke Srbije percipiralo kao koristan element za osiguravanje zapadnoga pograničja države; te ekonomski, budući da je i samim Dubrovčanima koji su morali znati za Vlahe, kao i samim Srbima, koji su morali znati za potrebe Dubrovčana kao i za svoje ekonomske interese, moglo i moralo biti jasno da bi angažman tih stočarskih populacija za izvjesne poslove s primorjem mogao biti lukrativan za sve aktere. Negdje sredinom ili kroz drugu pol. 13. st. Dubrovčani su, kao i Kotorani (i drugi primorci), u krajevima oko Brskova i sličnih trgovačkih centara mogli početi u dogovoru s

---

Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century, Vol. I-III, Washington, D. C.: Dumbarton Oaks, 2002.; posebno rad Jacquesa Leforta, 'The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries', na str. 231-310., prvog sveska te publikacije. Vidi i: Angeliki E. Laiou, Cecile Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge University Press, 2007., str. 90-165.

[505] Najpoznatiji srpski rudnik u 13. st., uz naselje Rudnik (kod današnje planine Rudnik južno od Beograda), bilo je mjesto Brskovo, koje je izgleda prvi put spomenuto 1243. To znači da je rudnik morao raditi već neko vrijeme prije nego je spomenut: *Prvi pomen srednjovjekovnog rudarskog naselja Brskovo potječe iz jedne odluke Gradskog vijeća u Kotoru od 22. kolovoza 1243. Godine. U dokumentu se govori o razvijenoj aktivnosti kotorskih trgovaca vinom i njihovom prisustvu na Brskovskom trgu. Ovaj podatak ukazuje na postojanje trga 40-tih godina XIII vijeka, što potvrđuje i mogućnost da su iskusni rudari Sasi došli iz Ugarske, upravo oko 1241–1242. godine u Srbiju. Od početka aktivnosti ovog rudnika, ekspolatisani su srebro, glamsko srebro (u pitanju je srebro sa određenim postotkom zlata) i bakar. Pojava ovih metala privukla je trgovce iz Primorija. Brskovo je privlačilo trgovce ne samo kao rudarsko mjesto, nego i kao trg odakle se raznosila roba po srpskim zemljama. ... Brojni ugovori svjedoče da je Brskovo bilo najvažnija polazna točka za karavane koji su prenosili robu u Primorje ...Utvrđeno je da je grad Brskovo postojao i prije rudnika, a vjerovatno je u početku imao zadatak da kontrolira teritoriju istoimene župe* (M. Premović, 'Trgovački putevi i trgovina', str., 696-697.). Iako se uspon srpskog rudarstva vezuje uz pojavu Sasa, nema dvojbe da je eksploatacije rude bilo i generacijama ranije, pa i u Brskovu, jer inače nije moguće ni zamišljati funkcioniranje srednjovjekovnih društava, bez pristupa metalima, pa i onim plemenitim. Inače, Jireček kaže da se Brskovo prvi puta spominje još u ranom 13. st.: K. Jireček, 'Trgovački putevi i rudnici', str. 283. Uglavnom, makar rudimentarna aktivnost eksploatiranja rude u Brskovu morala je postojalti i u godinama prije 1243., iako su Sasi donijeli nove elemenate i tehnike u rudarske aktivnosti, i ozbiljnija ekploatacija rudnika počinje ugrubo s nihovim dolaskom. Vidi usput u: Veljko Maksić, *Rudarstvo u Srednjovjekovnoj Srpskoj Državi*, završni rad, Osijek: Filozofski fakultet, 2015., str. 4-5. Detaljnije o tome vidi u: R. Ćuk, *Srbija i Venecija u XIII i XIV veku*, Beograd: Prosveta, 1986., str. 99-116.; S. Ćirković, D. Kovačević-Kojić, R. Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo*, str. 1-32.; M. Dinić, *Iz srpske istorije srednjeg veka*, str. 457-660.; Dušan Mrkobrad, 'Srpsko rudarstvo u privredi Kosova i Metohije – srednji vek', u: Stevan Karamata, Časlav Ocić (ur.), *Srbi na Kosovu i Metohiji: Zbornik radova*, Beograd: SANU, 2006., str. 379-395. Svakako treba pogledati i: M. Dinić, *Za Istoriju Rudarstva, Vol. I-II*, 1955-1962.

lokalnim vlastima unajmljivati vlaške pojedince ili skupine da im pomognu oko transporta robe. Ovu su praksu imitirali po uzoru na ponašanje manastira u unutrašnjosti Srbije (poput Mileševe, Studenice, Morače, itd.), kao i samih vladara koji su koristili ove brdsko-stočarske skupine i za ponos, tj. prijenos tereta.[506] Danas nije moguće doznati na čiju je inicijativu prvo do toga došlo, no kako god da je bilo, ti bi Vlasi uz dozvolu manastirskih vlasti ili vladara preuzimali na sebe obavezu da iz primorja prenesu teret na neke daljnje prostore, u karavanske stanice, ili naprosto da ga odnesu recimo prema Brskovu, koje im je bilo usput, na ruti za manastire poput Mileševe, Studenice, a u blizini je bila i Morača, itd. Gotovo je sigurno da je, kako je tijekom 13. st. obujam trgovine rastao (iako ni blizu kao u 14. st. i kasnije), tako postalo sve potrebnije angažirati dodatne snage za transport raznih tereta, i u tome su svakako od primorskih centara u ovo doba prednjačili Dubrovnik i Kotor.[507]

Pritom valja reći nešto o problemu "dometa" karavana koje su odlazile iz Dubrovnika: *Poznato je da je dubrovačka kopnena trgovina već u srednjem veku zračila preko Srbije i Bosne u Bugarsku, Rumuniju i Ugarsku. Nikad se, međutim, ponosnici koji su preuzimali robu u Dubrovniku nisu upuštali u ove daleke zemlje. Čak i cela Srbija i Bosna nisu spadale u njihov rejon transportiranja robe. Granica do koje su obično dopirali bila je dolina reke Lima, gornja Drina do Višegrada, Visoko i Olovo; preko Lima i Drine išlo se direktno s ponosnicima iz Dubrovnika u vrlo retkim slučajevima. ... Ni u Novo Brdo, u kojem je bila*

---

506 Primjer ovakve prakse s pojedinim grupicama Vlaha i Arbanasa spominje se u poveljama iz prve pol. 14. st. koje izdaju srpski vladari (Stefan Dečanski i Stefan Dušan) za manastir Dečane na zapadu današnjega Kosova, tj. Metohije (nekadašnje Hvosno), kad se za njih spominje da su imali obavezu nositi crkvenu, tj. manastirsku sol, i to od sv. Srđa. U pitanju je trg koji se razvio pored crkve i manastira, tj. benediktinske opatije Sv. Sergija i Vakha (Bakha), između gornjeg i srednjeg toka rijeke Bojane, u tadašnjoj Zeti, oko 7 km južno od Skadra, na današnjoj granici Crne Gore i Albanije. Ruševine spomenute crkve nalaze se neposredno iznad rijeke (na lijevoj obali Bojane) s današnje albanske granice, svega koju stotinu metara sjeverozapadno od sela Shirq. Između tog sela i današnjih ruševina crkve mora da je bio i srednjovjekovni trg. Ovakve obaveze javljaju se u "Dečanskoj hrisovulji u obliku rukopisne knjige s potpisima kraljeva Stefana Dečanskog i Dušana (DH III)" – DH III 2836-2857: *I vsi Vlasi i Arbanasi Touzie da nose sol crkovnou od svetoga srgia* (P. Ivić, M. Grković, *Dečanske Hrisovulje*, str 272.). Sličnu praksu spominje i Svetoarhanđelovska hrisovulja (1348.), kad je riječ o obavezama koje car Dušan nameće raznim društvenim akterima vezano za opsluživanje njegove crkve i manastira koji je podigao južno od Prizrena: *I što ies(t) dohodak c(a)r(s)tva mi ou Bar ... tozi Baranom ustavih, a da daiu crkvi masla, deset tovar ... i da ie nose Arbanasi* (S. Mišić, T. Subotin-Golubović, *Svetoarhanđelovska hrisovulja*, str. 100.); tj. što je dohodak carev u Baru, to car Baranima prepušta, uz obavezu za crkvi/manastiru daju deset tovara ulja, i da ga Arbanasi nose, tj. transportiraju u manastir. Takvih je, ili sličnih obaveza moralo biti i za dio Vlaha na posjedima drugih manastira koji su postojali na prostoru onodobne nemanjićke države.

507 Oba su grada tad još relativno skromno razvijena. Dubrovnik će ugrubo tijekom prvih desetljeća druge pol. 14. st. prestići Kotor (što se poklapa s opadanjem nemanjićke vlasti u odnosu na zetske gradove). Vidi osnovno o Kotoru u: I. Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, str. 77-88.; A. Marinović, 'Razvitak vlasti u srednjovjekovnom Kotoru', *Historijski Zbornik, God. X, Br. 1-4* (1957), str. 83-110.; a vidi ukratko o primorskim komunama u Zeti: S. Ćirković, 'Zeta u državi Nemanjića', str. 83-93.Inače, važnost karavanske trgovine sa zaleđem raste posebno od 14. st., pa se tako kroz prvu polovinu i sredinu tog stoljeća u Kotorski Statut unose i odredbe o karavanskoj trgovini: A. Dabinović, 'Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj', str. 263-266. Kao što je poznato, Dubrovački Statut iz kasnog 13. st. iz nekog razloga ne sadrži odredbe o tom tipu trgovačke aktivnosti.

najveća dubrovačka kolonija u Srbiji, nije se išlo bez pretovara robe.[508] Ugrubo na području današnje istočne Bosne i jugozapadne Srbije nalazila se zona "dometa" vlaških karavana koje su vodili Vlasi iz dubrovačkog zaleđa, a nakon te zone novi su ponosnici preuzimali terete, ukoliko su isti nošeni dalje. Jesu li ti ponosnici također bili Vlasi, teško je reći, iako je svakako ponešto Vlaha bilo angažirano i u tim predjelima.[509] Ipak, valja primjetiti kako to već nisu "tradicionalne" dinarske brdsko-stočarske zone, bar ne toliko izražene kao ove na jugu od tih predjela; iako je i u tim zonama sjevernije, po Srbiji u ovo doba bilo nešto Vlaha (to potvrđuje već i povelja za Žiču, iz perioda Stefana Prvovenčanoga), ali nema sumnje da oni nisu morali biti jedini ponosnici, iako im je uloga vremenom rasla.

Dinić misli da je u počecima uspona karavanske trgovine, tijekom 13. st. Brskovo bilo glavna trgovačka i karavanska stanice, te sjecište puteva ka dubljoj unutrašnjosti; ali i glavna točka odakle su polazile karavane prema primorju. Autor vjeruje da od sredine 14. st. počinje Brskovo opadati, a Polimlje polako preuzima primat kao glavna zona kojoj su se usmjeravale karavane, i otuda dalje nosile robu ka središnjoj i istočnoj Srbiji.[510] Iako je moguće da je tako tekao razvoj i oblikovanje nekakvih "centralnih zona" za okupljanja karavana na njihovom putu u unutrašnjost, mislim da nije realno to misliti, jer ne treba zanemariti da je prvi spomen Vlaha vezan *upravo* za Polimlje, tj. dublju unutrašnjost srpske države, jer najraniji Vlasi koji se javljaju su oni Mileševe, potom ljudi (vjerujem Vlasi) Studenice,[511] kao i Vlasi manastira Morače (koji je imao posjede na prostoru krajnjega sjevera Zete, oko gornjeg i srednjeg toka rijeke Morače, ali možda i dalje na sjever). Stoga već krajem '70.-ih godina 13. st. postoje čvrste dubrovačke veze, tj, odnosi s Vlasima s prostora ugrubo između Ibra i Lima, te Lima i Tare, kao ponosnicima na potezu od Dubrovnika do Potarja, tj. do Brskova, ali svakako i dublje unutrašnjosti.[512] U tom smislu ne mislim da je li fokus prema Polimlju kao uzvozno-

---

[508] M. Dinić, *Srpske zemlje*, str. 306-307. O karavanskim i trgovačkim putevima u širem zaleđu Dubrovnika, s naglaskom na srpske zemlje, vidi u: M. Premović, *Srednje i donje Polimlje*, str. 246-271.; Isti, 'Trgovački putevi i trgovina', str. 693-712.; Radmilo Pekić, 'Herak Milošević – kramar Maleševac', *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini, br. 46/1* (2016), str. 401-417.

[509] M. Dinić, *Srpske zemlje*, str. 317.

[510] Isto, str. 308.

[511] Premda u gore citiranom Jirečekovom pasusu nažalost autor ne daje kontekst samog dokumenta na koji se poziva, imajući u vidu širi kontekst njegova narativa u tom dijelu članka o Vlasima i Maurovlasima (K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 195.), izvjesno je da je u pitanju posao koji su Dubrovčani imali s ljudima manastira Studenice, pa ih autor iz toga razloga i navodi na tom mjestu u radu (o čemu sam već govorio iznad).

[512] Osim kao indikator da dubrovački trgovci već tada zalaze i u krajeve u dubini srpske države, daleko na sjever od Brskova, to bi također moglo biti pokazatelj da su negdje oko brskovskoga kraja, oko gornjeg i srednjeg toka Tare, te između Potarja i Polimlja posjede imali i manastiri čiji se ljudi spominju u poslovima s Dubrovčanima (Mileševa, Morača, Studenica), a čiji posjedi do danas nisu potpunos rekonstruirani. Pritom je moguće da je bilo i povremenih poslova Dubrovčana s Vlasima Stonskog vlastelinstva (makar se ne spominju), jer su i oni prolazili dubrovačkim zaleđem s vremena na vrijeme, i jer je manastiru u Stonu u to doba nesumnjivo trebalo i vlaških usluga, poput transporta robe, ali takvih poslova s Dubrovčanima očito nije bilo mnogo kad se usporede s poslovima koje odrađuju Vlasi iz Polimlja. Nije potpuno poznato gdje su se sve prostirali posjedi vlastelinstava

izvoznom području i tranzitnom prostoru izraženiji u većoj mjeri tek kasnije, tijekom 14. st., nego već u 13. st.? Teško može biti dvojbe da su područja od Ibarsko-Zapadnomoravske do Polimsko-Potarske zone bila još od ranoga doba uklopljena u mrežu privrednih odnosa koji možda jesu bili dijelom fokusirani na kraj oko Brskova, ali nikako isključivo, jer su očito povezivali širi prostor, pa tako i krajeve u središtu nemanjićke države.[513] Već sam spominjao slučaj iz '90.-ih godina 13. st. kada se javlja spomen Rudnika kao odredišta karavane koja ide preko Brskova (a čega je svakako moralo biti i ranije kao prakse), stoga nema dvojbe da je Polimlje i tada bilo dijelom odredište, a dijelom samo tranzitna zona za ulazak još dublje u unutrašnjost Srbije.[514] Naravno, postojala su i sezonska gibanja, koja su se u smislu "zahvata",

---

Studenice, Mileševe i još nekih važnih manastira, i moguće da je poneki od njih držao posjede (pa i Vlahe) ne samo u unutrašnjosti srpske države, već i u Pomorju (u dijelovima Zete i Travunije, pa možda čak ponešto i po istoku Huma). Možda je jedan od razloga što su Dubrovčani zarana stupali u kontakt s Vlasima Mileševe, Studenice, itd. kao ponosnicima bio i taj što su Vlasi tih manastira živjeli i na posjedima koji su bili bliže Dubrovniku, pod uvjetom da je neki od tih manastira imao posjeda i na potezu južno i jugozapadno od rijeka Morače i Pive. Doduše, takvi posjedi nisu morali biti darovani ovim manastirima prilikom osnivanja, već su mogli biti darovani i u vidu proširenja izvorne darovnice, negdje tijekom prve pol. i/ili sredine 13. st. No zbog neočuvanosti izvornih manastirskih povelja nažalost sam osuđen na ovakve "kombinacije" koje je nemoguće izravno potvrditi, stoga ostaju u domeni pretpostavki. Vidi usput i komentare u fusnoti ispod sljedeće fusnote.

513 Vidi usput o ovome kraju: Ruža Ćuk, 'O trgovcima pljevaljskog kraja u Srednjem veku', *Glasnik Zavičajnog Muzeja, Knj. 5* (2006), str. 19-24. Vidi i: M. Premović, *Srednje i donje Polimlje,* 2013.; Isti, 'Trgovački putevi i trgovina', str. 693-712.

514 Teško da je slučajno što u najranijim ispravama iz Dubrovnika kao jedini Vlasi koji posluju s Dubrovnikom, i koji se spominju u kontekstu imenovanja njihova gospodara, tj. feudalnog "gazde", jesu upravo manastirski Vlasi. Zbog odličnog položaja glavnih manastira Srbije, i njihovih Vlaha na ključnim trgovačkim rutama, izgleda da je bilo najprirodnije poslovati prije svega s njima. Da je vlastela u širem zaleđu Dubrovnika raspolagala iole većim brojem Vlaha u kasnom 13. st., valjda bi se ti Vlasi bar ponekad spominjali kao "homines de" netko/nešto, ali to nije slučaj. Utoliko mislim da su točna Filipovićeva shvaćanja da je Vlahe u početku, u 12. i dobrom dijelu 13. st. uglavnom držao vladar, i postupno ih poklanjao manastirima (i eventualno, u bitno manjoj mjeri vlasteli): M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 98-99. Vjerujem da je vladar kroz prvu pol. i sredinu 13. st. manastirima darovao znatan dio Vlaha, možda i većinu, i sasvim moguće da u to doba, dok poslovi transporta još nisu donosili onakve prihode kao kasnije, kralj svojim glavnim manastirima poput Studenice, Mileševe, itd. daje čak neku vrstu monopola na transport robe iz unutrašnjosti u Pomorje (koji će se kroz 14. st. izgubiti radi porasta broja Vlaha, a time i konkurencije, i porasta zarada, radi čega su kralj i vlastela vjerojatno htjeli veći udio u tim poslovima). Moguće također da su kroz dobar dio 13. st. Dubrovčani imali neki takav dogovor o "monopolu" s vlastima manastira u široj zoni Polimlja, i možda u tome leži dio objašnjenja zašto se u ispravama iz Dubrovnika za kasno 13. i rano 14. st. ne navode Vlasi Humskog vlastelinstva kako sudjeluju u transportu robe. Vlasi su glavnim manastirima u unutrašnjosti, poput Žiče, Studenice, Mileševe, itd. darovani desetljećima prije nego manastiru u Stonu, i svakako već participiraju u prometu između unutrašnjost Srbije i primorskih krajeva u doba kad Humsko vlastelinstvo tek dobija prve Vlahe, pa zato imaju i povoljniju startnu poziciju u odnosu na ove potonje. Ujedno, Humska episkopija osim dva sela u Hvosnu, nema posjede sjeverno od gornjeg toka Tare i Lima, i to olakšava shvatiti zašto se baš Vlahe iz šire zone Polimlja angažira u transportu tereta za Dubrovčane. Budući da par glavnih manastira u unutrašnjosti Srbije ima posjede koji se nalaze oko Zapadne Morave, Ibra, Lima, Tare, Morače, Hvosna, tj. na putu između s jedne strane trgova poput Rudnika, Brskova, i gradova po istoku države, te s druge strane Dubrovnika i Kotora – a istovremeno Dubrovčani putuju ka dubljoj unutrašnjosti, dok je Polimlje dijelom odredište, a dijelom samo tranzitna zona (vidi usput: K. Jireček, 'Trgovački putevi i rudnici', str. 254-292.) – logično je angažirati najprije Vlahe iz prostorno najbolje pozicioniranih manastira (koji istovremeno raspolažu i najvećim brojem Vlaha. S druge strane, granična pozicija episkopije u Humu Vlasima s tih posjeda možda je značila i dodatno opterećenje u smislu stražarskih dužnosti, što je moglo otežavati njihov ozbiljniji angažman u poslovima transporta izvan Huma, a pritom Vlaha na tim posjedima ima relativno malo, svega nekoliko stotina ljudi u kasnom 13. st. (nezavisno od toga jesu li tad već svi bili smješteni po istoku Huma, ili ih je još bilo i između Gornjeg Potarja i Gornjeg Polimlja, oko planina koje je vlastelinstvo tamo držalo). Zato

tj. “rute” kretanja promijenila od posljednjih desetljeća 12. st., jer su se sada Vlasi našli u okviru nove države, i jasno je da neki od njih više nisu mogli kao nekada odlaziti u sezonske pokrete bliže granicama bugarske države, ili prema Bizantu, već su mijenjali smjerove i kretali se ka zonama koje su im bile dostupne, a to je ka sjeveru, zapadu, i potom jugozapadu nemanjićke Srbije. Imajući na umu kasnije rute vlaških kretanja s karavanama, kao i smjer gibanja dubrovačkih trgovaca (mnogo češće, ako ne isključivo prema Podrinju, Polimlju, Potarju i preko tih zona prema dolini Ibra i Hvosnu, Kosovu, Pomoravlju, itd.), očito je da je najveći dio Vlaha koji se javlja u dubrovačkom zaleđu od druge polovine 13. st. nadalje, upravo tim putem, preko šire zone Polimlja, prvotno i pristigao u šire zaleđe grada.[515]

Još samo da dodam nešto na tragu priče o “glavnim” karavanskim predjelima, poput gornjeg Potarja oko Brskova, te donjeg Polimlja oko Mileševe i Prijepolja. Kako i sam Dinić primjećuje, teško je rekonstruirati sliku karavanske trgovine, posebno za dublju unutrašnjost Balkana.[516] U tom smislu je zanimljivo da se u literaturi, ali ni u izvorima gotovo ne spominje krajnji istok današnje Crne Gore i sjeverozapad Albanije kao nekakva “tranzitna” zona za karavane, iako je put od Skadra do Prizrena bio poznat, i nesumnjivo korišten.[517] Možda je moguće da su ovaj put više koristili Kotorani i drugi zetski trgovci jer im je bio bliži nego Dubrovčanima, ali opet je zanimljivo pitanje zašto ga se rijetko spominje, posebno u kontekstu dubrovačkih karavana i vlaških ponosnika.[518] Preciznije, zašto bi karavane išle samo iz Dubrovnika prema Polimlju, pa zatim na istok preko Ibra prema Prištini, Novom

---

mislim da Vlahe Humske episkopije prije treba tražiti među ljudima koji se spominju kako čuvaju dubrovačku stoku po dijelu zaleđa, nego među ponosnicima koji rade s Dubrovnikom.

[515] Konačno, istočni dio Hercegovine i Stara Hercegovina se ionako direktno naslanjaju na planinske krajeve koji vode ka Gornjem Podrinju, Donjem Potarju, te široj zoni Polimlja. Ovo moje shvaćanje o centralnoj ulozi Polimlja kao područja na kojem su Vlasi boravili, tj. preko kojeg su prelazili na putu za jugozapad, u zaleđe Dubrovnika, ima smisla i utoliko što su u zoni između Tare i Ibra bili smješteni ne samo glavni manastiri u 12. i ranom 13. st., već izgleda i glavnina vladarskih posjeda, i već spomenuti glavni i najkraći putevi iz unutrašnjosti u priobalje; a ujedno su predjeli od Prokletija na sjever, sjeverozapad i zapad, uz riječne nizine s naglaskom na Polimlje, davali kvalitetne ispaše, što je činilo to područje pogodim za stočarske grupacije. Vidi o tome detaljno: M. Premović, *Srednje i donje Polimlje,* str. 1-288. Poznato je da su Kosače od posljednje petine 14. st. nadalje držali predjele iznad Trebinja, i kroz Gornje Podrinje do Polimlja. Njihove su se strukture vlasti i uporišta uglavnom oslanjali na društvene strukture i odnose koji su postojali i ranije, nemanjićko/vojinovićevsko doba. Vidi usput: E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača,* Sarajevo: Institut za istoriju, 2009., str. 29-42.; M. Premović, *Srednje i donje Polimlje,* str. 190-224. Vidi za Vojislava Vojinovića, njegova nećaka Nikolu Altomanovića, i posjede koje su držali: G. Tomović, ‘Oblasni gospodari u XIV veku’, str. 147-160.; B. Hrabak, ‘Stari Vlah od XV do početka XIX veka’, u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II*, str. 225.; M. Premović, *Srednje i donje Polimlje,* str. 190-196. Nema dvojbe, i karavanski i trgovački putevi, kao i dobar dio trgovačkih i putnih stanica na tom prostoru, u doba Kosača ostali su isti ili slični kakvi su bili i generacijama prije njih. O tome vidi maloprije navedene studije.

[516] M. Dinić, *Srpske zemlje,* str. 316-317.

[517] S. Ćirković, ‘Zeta u državi Nemanjića’, str. 34-35.; Gavro Škrivanić, ‘Putevi u Srednjovekovnoj Zeti’, Glasnik *Srpskog Geografskog Društva, Sv. LI, Br. 1* (1971), str. 75-76.

[518] Ne da se put kroz Podrimlje ne spominje u kontekstu dubrovačke trgovine, već ga se ne spominje u kontekstu Vlaha, karavana, i karavanskih stanica. Vidi o tom putu: K. Jireček, ‘Trgovački putevi i rudnici’, str. 275-285.

Brdu, itd.; a ne bar manjim dijelom i preko Zete na Podrimlje, pa prema Hvosnu, Prizrenu, i Kosovu? Iako je sasvim moguće da je i taj put povremeno korišten za karavane (ali svakako u osjetno manjem obujmu), očito nije bio favoriziran. Jedno je od objašnjenja zašto je ovaj prvi put ka Polimlju toliko forsiran, vjerojatno upravo to da su značajan dio ponosnika, tj. vodiča i sudionika karavanske trgovine činili Vlasi iz dubrovačkog zaleđa, tj. sa zapada srpske države. Pitanje je koliko su Vlasi iz šire dubrovačke okolice mogli/smjeli skretati s uobičajenih stočarskih sezonskih ruta, a koje su jednom dijelom svakako vodile prema sjeveru i sjeverozapadu današnje Crne Gore i sjeveroistočne Hercegovine, iako teško može biti sumnje da su prilikom transporta robe Vlasi u većoj ili manjoj mjeri morali skretati sa ruta za stočarenje, odnosno odvajati se od istih – jer nemoguće je misliti da su stočarske družine iz npr. okolice Trebinja preko ljeta gonile stoku skroz do Prijepolja ili gotovo do ispod Prokletija (niti za to postoje dokazi, niti bi to imalo smisla, jer ispaša je bilo u planinama južno od Lima, Tare, i Gornje Drine). U tom smislu treba vjerovati da nisu svi Vlasi u nekom katunu ili skupini katuna mogli biti ponosnici, već samo *dio njih*, dok je dio ostajao u uobičajenom području određenom za ispaše, i bavio se stokom – budući da bi gibanje samih katuna po 100 i više kilometara sa stokom u smjeru gore-dole bilo teško izvedivo, i pritom *nepotrebno*, da ne govorimo o tome da bi angažman svih Vlaha s nekog prostora na transportu robe proizveo gubitke za njihove gospodare. Dakle, ili su družine iz katuna nosile teret na odredište, dok je dobar dio, pa i većina Vlaha ostajala u relativno definiranom predjelu i držala se uhodanih stočarskih aktivnosti – ili je cijela družina pratila ove ponosnike dio puta, a onda se družina ili katun nastavlja baviti svojim stočarskim poslovima, dok karavana s Vlasima iz pojedinoga katuna nastavlja dalje svojim putem ka odredištu s robom.[519] Istovremeno, svakako su stočarska gibanja obično išla u smjeru sjever-jug (kada je riječ o istočnom Jadranu, tj. zaleđu), kada se radilo o izgonu stoke na ljetnu ispašu u brda, te na zimsku ispašu u nizine. Kretanja istok-zapad bila su manje uobičajena, osim u slučaju kakvih migracija (opet je riječ o srednjeistočnom Jadranu, jer na jugu Balkana je geografska situacija bila drugačija, a odnos planina-nizina bio je postavljen više u smjeru istok-zapad, a ne toliko sjever-jug). Jednim je dijelom upravo zato smjer trgovine bio takav: ka Polimlju i Podrinju, a ne ka Podrimlju i Donjoj Zeti. To bi kao pretpostavka bilo posve komplementarno već spominjanom o prvotnom gibanju Vlaha najviše iz šire zone Prokletija i Polimlja prema Humu i Travuniji, a ne iz zone preko Podrimlja, tj. od Hvosna ka Skadru, pa preko Zete na zapad. Istovremeno,

[519] Primjer gdje dio stočarske družine (i to žene i djeca) ide na ispaše, a dio ostaje (doduše, zbog vojno-političkih razloga) u "matičnoj oblasti", imamo još iz 11. st., i donosi ga Kekaumen: G. Ostrogorski, F. Barišić, *Vizantijski izvori*, str. 214-215.; J. Lefort, 'The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries', str. 265.

već i površno poznavanje geografije olakšava shvatiti da je za Vlahe s Prokletija i sa zapada današnjega Kosova (a kamoli iz unutrašnjosti Srbije), put preko Gornjega Polimlja dalje na zapad i jugozapad kraći nego put dolinom Drima, pa preko Zete ka Travuniji i Humu. Stoga je logično da ne samo da smjerovi gibanja stočara iz šire zone današnjeg Kosova nisu uglavnom vodili preko Podrimlja na zapad, već ni karavane iz dubrovačkog kraja ne bi ni išle tim putem ako nisu morale (drugo su karavane iz Skadra, ili Donje Zete).

Isto tako nema dvojbe kako su obrasci kretanja iz dubrovačkog zaleđa ka Polimlju, pa onda dalje na istok bili uhodani već tijekom 13. st., ne samo zbog prvotnih smjerova vlaških gibanja iz unutrašnjosti Srbije na zapad iste, i ne samo zbog njihovih veza s manastirima u ovim predjelima, već i stoga što su zapadni dijelovi današnje Srbije i sjeverni dijelovi Crne Gore bili središte srpske države, s najbitnijim političkim i crkvenim središtima, glavnim vladarskim posjedima, a i najbitniji rudnici i trgovišta u unutrašnjosti Srbije bili su ugrubo u toj zoni (Brskovo, Rogozna blizu Raške, pa Kopaonik, a onda je dolazio i Rudnik, sjeverno od toka Zapadne Morave).[520] Istovremeno je, što se ugrubo današnjeg Kosova tiče, i dalje na jug i istok Srbije, trebalo vremena da profunkcionira ozbiljnije rudarenje u tim krajevima (jer što je više rudnika, to je potrebno više resursa za organizaciju njihova rada i eksploatacije), što se svakako dogodilo negdje s prelaska 13. na 14. st., a intenzivnije tijekom 14. st., kad su se većoj mjeri eksploatirali rudnici Trepča, Novo Brdo, i ostali u zoni oko Kopaonika i Kosova,[521] te još dalje na jug, na sjeveru Makedonije, npr. u Kratovu-Zletovu). Čak i kad su se oko tih mjesta jače stali razvijati trgovi i naselja, niti su ona bila išta bitno udaljenija od Dubrovnika starom rutom preko Polimlja i Potarja, nego što bi bila udaljena rutom preko doline Drima, niti je imalo smisla mijenjati uhodane obrasce i generacijama prisutne puteve i karavanske stanice koje su Dubrovčani koristili – tim više što je dotada, do 14. st., svakako već stvorena mreža poznanstava, međuljudskih odnosa, i poslovne suradnje s raznim kategorijama srednjovjekovnog stanovništva Srbije, pa tako i dijelovima vlaških grupacija i njihovim starješinama, na potezu od Dubrovnika do Polimlja i dalje na istok. U tom smislu najbolje objašnjenje je upravo ono najjednostavnije: najviše smisla ima oslanjati se na poznate mreže suradnika, a istovremeno i na poznati teren, i razmjerno najkraći put.

Uz ovo gornje objašnjenje možda nije posve za isključiti ni da su neki zetski gradovi poput Kotora, a koji su bili konkurencija Dubrovniku, otežavali Dubrovčanima takav smjer

[520] Ivanović tako govori o *putu dubrovačkom od Brskova kroz Limsku dolinu preko Rasa za Trepču i Novo Brdo*, a na kojem je jedna od karavanskih stanica bila i poznata crkva Sv. Petra kod Bijelog Polja, zadužbina Miroslava Humskog (R. Ivanović, 'Srednjovekovni baštinski posedi', str. 94.).
[521] D. Mrkobrad, 'Srpsko rudarstvo u privredi Kosova i Metohije – srednji vek', str. 382, 390.

gibanja, ili im pokušavali praviti probleme nastojeći održati stanje, ako ne monopola, a ono bar naglašenoga utjecaja na trgovinu u području Zete, jer je izgledno da su zetski trgovci držali znatan dio poslova, pa i onih vezanih za transport robe u tom dijelu srpske države, tj. u istočnom dijelu Pomorja (ugrubo od Boke i neposrednog zaleđa, pa do Skadra i Donjeg Podrimlja).[522] Uostalom, i Dubrovnik jeslično radio svojim konkurentima na prostoru od Travunije do Drijeva.[523] Svakako pritom jedan dio našega neznanja o ovom pitanju proizlazi i

---

[522] No ako je suditi na osnovu sačuvanih isprava, izgleda da je i kotorska trgovina bila fokusirana primarno na pravce koji su išli sjeverno od grada ka Polimlju: M. Malović-Đukić, 'Drobnjaci – primićuri i kramari', str. 10-11.; stoga ostaje pitanje u kojoj je zapravo mjeri eksploatiran pravac koji je išao od Skadra ka Prizrenu dolinom Drima. Svakako, prije nego itko drugi, njega su morali koristiti trgovci Ulcinja, Lješa, Skadra, Drivasta, Danja, Svača, i sličnih mjesta Donje Zete, tj. najistočnijih dijelova Pomorja.

[523] Vidi usput: D. Kovačević, *Trgovina u Srednjovjekovnoj Bosni*, str. 20-40. Vidi za dubrovačko nastojanje za slabljenje konkurencije u susjedstvu, na primjeru trgovine solju: M. Malović-Đukić, 'Kotorski kumerak solski u Srednjem veku', str. 453-468.; a vidi slično i na primjeru vina: S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 200. Vezano za oblikovanje dubrovačkog trgovačkog monopola samo spominjem podatak iz jedne dubrovačke vijesti od 19. 5. 1357. Riječ je o sporazumu koji se pravi sa srpskim carem Urošem, sinom pokojnog Dušana, vezano za prodaju, tj. nabavu dubrovačke soli: *DIE XIX. MADII. De mandate d. comitis et sui minoris consilii scripsi ordinem infrascriptum de sale, qui vendi debet tam in comercio communis quam in comercio domini imperatoris, ut omnis discordia cesset, que nasci posset inter venditores sails dictorum comerciorum. Hec sunt contrate que accipere debent de sale comercii communis: illi de Draceuica, illi de Canali, illi de Tribigna, illi de Vermo, illi de Rudene, illi de terra de Chelmo, illi de Bossina. Item istud comercium communis ponere debet in comercio domini imperatoris. Item quarta pars omnium Blacorum veniencium de Sclauonia, exceptis illis de locis nominatis supra, debet accipere de sale communis. Imprimis comercium domini imperatoris vendere debet de sale infrascriptis contratis, videlicet: omnibus Sclauis de Sclauonia, exceptis scriptis superius, qui accipere debent salem in comercio communis. Item tres partes omnium Blacorum domini imperatoris, exceptis illis, qui habitant in locis superius nominates, quibus comercium communis vendere debet* (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 3,* 1895., str. 183-184.). Kako Jireček veli: *Iz ovog dokumenta proizlazi, da je dubrovački "commerchium communis" snabdevao solju pomenute sedam oblasti i Vlahe koji su tamo prebivali i sem toga četvrti deo "omnium Blacorum, veniencium de Sclauonia". Pod "Sclauonia" treba ovde ... podrazumevati srpsko carstvo. Iz "commerchium imperatoris" primali su so svi Srbi (Sclaui de Sclauonia", koji su živeli izvan pomenutih oblasti, i preostale tri četvrtine Vlaha srpskog carstva* (K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 196.). Ne ulazeći u sav sadržaj, može se pretpostaviti da su krajevi u dubrovačkom zaleđu koji se poimence spominju izdvojeni jer su bili Dubrovniku od posebnog interesa. Elementarna logika nalaže da im je prostor od doline Neretve do travunijskih planina, ka Onogoštu i krajnjem zapadu Zete bio prvorazredna zona privrednih interesa, jer se radilo o zaleđu njihova grada preko kojeg su prolazile sve komunikacije s dubljim zaleđem. Istovremeno, vezivanjem lokalnog stanovništva u svoje trgovačke mreže, pa tako i kroz trgovinu solju, bez koje nema života, pa ni stočarstva, Dubrovčani su mogli ozbiljno naškoditi potencijalnim neprijateljima. Mogli su npr. ucijenjivati Vlahe oko soli, tj. koristiti sol i njeno dobavljanje kao sredstvo pritiska na potencijalno nepouzdane ponosnike i trgovačke partnere. S jedne strane tu postoji logična želja da se u svom okruženju bude glavni, ako ne i jedini privredni igrač, a istovremeno možda i strategija koja se paralelno razvijala, po inerciji, a to je da se prostor koji se politički ne kontrolira, i s kojega prijeti potencijalna opasnost nekako "pacificira", npr. upravo time što će se na njemu nastojati stvoriti niz trgovačkih monopola. U tom smislu nije pretjerano misliti da je Dubrovčanima postizanje pozicije monopola moglo biti ne samo privredna želja, tj. cilj, kako bi zarađivali velik novac, već i politička strategija da se "nepolitičkim" sredstvima kontrolira prostor, ili makar utječe na prostor koji nije pod njihovom upravom. Pritom, nije potrebno mistificirati te stvari, jer neozbiljno bi bilo vjerovati da su Dubrovčani to oduvijek sprovodili kao kakvu "veliku strategiju". Daleko je realnije da su se u nekom momentu dosjetili toga, tj. da im je tijekom generacija u izvjesnoj mjeri postalo jasno da i privrednim putem mogu donekle utjecati na politička gibanja, pa su to povremeno i radili. Razne pomorske blokade, trgovački ratovi, izgradnja monopola, itd., su poznati medijevistima, stoga nema sumnje da su se oni i time bavili. No to ne valja zamišljati kao politiku koja se oduvijek prakticirala, već pojavu koja je vremenom, uslijed raznih konteksta koji su se pojavljivali mogla postati poželjna strategija privredno-političkog djelovanja. Kako je rasla dubrovačka ovisnost o stočarima, te uopće o strukturama iz zaleđa grada (istovremeno s rastom trgovačke razmjene), tako su Dubrovčani težili bolje nadzirati što se zbiva s tim zaleđem ili pojedinim akterima u njemu. A te je aktere najlakše bilo za sebe vezati, ili prema sebi odobrovoljiti privrednim putem: darovima, trgovačkim "kombinacijama" raznih vrsta. uskraćivanjem

iz pristranostri izvora. Budući da se nisu ni zapisivali ni čuvali svi ugovori, a brojni prigovori i pritužbe koji su zapisivani, zapisivani su u slučajevima samo kada su se incidenti dešavali, jasno je da je ono što je sačuvano o poslovima, pa tako i poslovima s Vlasima, samo manjina svih aktivnosti ovog tipa koje su se odvijale.

g) Vlaški katuni, njihove starješine, i dubrovački nazivi za njih u kasnom 13. st.

Da se sada vratim na spominjanje Vlaha u ispravama iz kasnog 13. st. Ni puni mjesec nakon spomenutog slučaja s ranije spominjanim katunom Bolami, dana 6. 11. 1284. zapisano je svjedočanstvo koje spominje nestanak dijela neke robe (*sex cubiti de drapo*, tj. sukna/tkanine) koju je jedan Dubrovčanin ostavio na čuvanje u domu/kući (*in domo*) Vlaha Branislava, koji se obvezao vratiti ju. Spominje se nekoliko imena Vlaha, no nažalost ne i drugi podaci iz kojih bi se štogod detaljnije o njima znalo. Tako se navode kao akteri priče *Dolieman de Gostay, Blacus* (Doljeman Gostajić, Vlah), te *Rate Peruosclaui Blacum* (Ratko Prvoslavić, Vlah) kao svjedoci koji govore da je u domu/kući *Branisclaui Blachi* (Branislava Vlaha) Dubrovčanin *Matheus de Rasteno* (Matej de Rasteno) ostavio svoju robu.[524]

Za ovaj slučaj vezan je i jedan nešto kasniji, od 23. 12. 1284., kad se neki od gore spomenutih aktera opet javljaju. Naime, taj dan je u knjigama zabilježeno svjedočenje Ratka Prvoslavića, Vlaha, da je Matej *de Rastenno* boravio u njihovom katunu (*in catono nostro*) sa

---

trgovačkih artikala, itd. Vidi studiju s mnoštvom podataka koji pokazuju razne načine sprovođenja takvih politika: I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd: SAN, 1952. Razvoj monopola, kao i moguća upotreba monopolističke pozicije u svrhu igranja političkih igara, odnosno dubrovačka privredna politika prema Vlasima, nisu tema ovog rada, pa ne mogu detaljno ulaziti dalje u ovo pitanje. Tek napominjem da je upitno može li se govoriti o "politikama". Ako može, onda je to nešto što se teško javlja prije 14. st., kad raste broj Vlaha i njihova važnost. Za raniji period može se govoriti o sporadičnim "politikama" i *ad hoc* aktivnostima, no tek se kroz 14. st. mogla javljati nešto jasnije razrađena ideja o tome što i kako raditi, te u kojim okolnostima, s ljudima koji su s jedne strane bili strateški privredni partner, a s druge potencijalna prijetnja, npr. zbog njihove vojne funkcije, koja je Vlahe katkad dovodila do toga da su ratovali s Dubrovnikom kao dio srpskih, ili kasnije bosanskih vojski (bilo kraljevskih/carskih, bilo velikaški/magnatskih iz zaleđa grada).

[524] *Dolieman de Gostay, Blacus, productus testis per Matheum de Rasteno, iuratus de veritate dicenda, interrogates per sacramentum dixit: Ego scio, quod dictus Matheus venit mercator cum drapis et suis rebus et reposuit mercationes susas in domo Branisclaui Blachi et dictus Branisclauus tunc dixit dicto Matheo: "Si aliquid deficiet tibi de rebus tuis, que fuerunt in domo mea, sit super me, quod satisfaciam tibi". Postmodum dictus Matheus dixit dicto Branisclauo, quod deficiebant ei sex cubiti de drapo et dictis Branisclauus tamquam bonus homo noluit, quod hec verba dicerentur in public inter gentes, et vocavit me et Rate Peruosclaui Blacum et dictum Matheum et ipse Branisclauus dixit dicto Matheo in nostra presentia: "Ego aut reddam tibi dictum drapum;aut satisfactiam tibi." Item Rate Peruosclaui predictus, iuratus ut supra, interrogatus dixit in omnibus et per omnia ut dictus Doliemanus* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 135.). Vidi i: J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 68-69.

svojom stokom. Tom prilikom je *Bogdanus de Gostay Blacus*, tj. Bogdan Gostajić, Vlah, ukrao Mateju 12 životinja (*duodecim bestias,* posvoj prilici ovaca); koje je potom trebao vratiti, ali nije. Potom se spominje *Dobrosclauus catunarius noster* (Dobroslav, naš katunar), koji je naredio Bogdanu da vrati rečene životinje Mateju, ali ovaj to nije učinio. Potom se još spominju i *Vojcna, frater dicti Rati* (Vojihna, brat rečenoga/spomenutog Ratka), kao i *Radoe puer dicti Dobrosclaui catonarii,* tj. Radoje, dijete/sin Dobroslava katunara kao svjedoci. Na kraju se spominje i presuda koja je donesena protiv Bogdana.[525] Čini mi se da je ovo *prvi spomen* "katunara" u srednjovjekovnim ispravama.

Na početku ove glave spomenuo sam Jirečekov podatak iz druge polovine (sam kraj 9. ili početak 10. mjeseca) 1278. godine, kada se javlja neki *Petrus filius Peruosclaui, Vlacus monasterij de la Moraça*.[526] Možda bi, iako je ovo nemoguće potvrditi, ovaj Ratko i Vojihna *Peruoslauich* mogli biti braća toga Petra, sina Prvoslava. Ukoliko bi to bilo točno, ti Prvoslavljevi sinovi bili su izvorno Vlasi s manastira Morače, tj. njegovih posjeda, valjda negdje na sjeveru današnje Crne Gore.

Kako god bilo, moguće je donijeti nekoliko zaključaka. Očito su Dubrovčani i njihovi podanici također držali stoku – a sasvim je izgledno da su imali i svoje pastire. Nije posve jasno što je točno Matej de Rasteno radio u spomenutom katunu: je li dolazio u posjetu nekim poslom, ili je vodio stoku do Vlaha kako bi im ju dao na čuvanje i na ispašu, što su možda Dubrovčani tada povremeno radili? Ako je i bilo takvo što u pitanju, ovaj dokument to ne otkriva; ali budući da je u prošlom zapisu spomenuto kako je Matej ostavio neke tkanine kod izvjesnoga Vlaha, moguće da se on bavio nekom trgovinom i privrednim aktivnostima radi kojih ga se teško može zamišljati kao nekakvog stočara i pastira – već je izgledno da je u pitanju trgovac koji je imao neke aranžmane s lokalnim Vlasima, pa tako i o čuvanju njegove stoke.[527] Štoviše, ako je dozvoljeno upustiti se u konstruiranje pretpostavki, nije pretjerano pretpostaviti da je Matej možda baš te Vlahe s kojima je bio u kontaktu po potrebi mogao zapošljavati kao svoje ponosnike. Ovdje se svakako radilo o Vlasima koji su bili već dobrano vezani za neke mikroprostore u zaleđu grada, pa su ih Dubrovčani mogli bez muke locirati, jer

---

[525] *Ratus Peruoslauich Blacus* svjedoči: *Ego scio quod dictus matheus erat in catono nostro cum suis bestiis. Et tunc Bogdanus de Gostay Blacus fuit furatus dicto Matheo duodecim bestias. Et restituit ei duas ex dictis bestiis. Et alias decem promisit sibi restituere. Sed noluit ei restituere ipsas. Et eciam Dobrosclauus canonarius noster, precepit quod dictus Bogdanus restitueret ipasi matheo dictas bestias. Et ipse non restituit eas ...* (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 73-74.)

[526] K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 195.

[527] Da je u pitanju zaista poslovni čovjek vidi se i iz drugih spomena Mateja de Rasteno i njegovih poslovnih aktivnosti. Vidi npr. u: J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. II,* str. 86, 111.

u protivnom ne bi s njima ulazili u poslovne odnose.[528] Pritom nije jasno jesu li gore spomenuti Vlasi bili naseljeni negdje bliže Dubrovniku: da li u Travuniji, blizu puteva u dublju unutrašnjost (Via Drina, Via Anagastum, i Via Zeta/Genta), ili malo na zapad, bliže Popovu polju, ili pak u brdima u široj zoni oko Popova i Trebinja – no logičnim se čini da je Vlaha, pogotovo u ovo doba kada ih nema mnogo u dubrovačkom zaleđu, moralo biti možda i *najviše* tamo gdje su bili najpotrebniji zbog trgovine s unutrašnjošću Srbije, što će reći najviše sjeveroistočno od Dubrovnika, oko strateških raskrnica, puteva, te planinskih predjela gdje su mogli i stočariti, te nositi robu ka središtu nemanjićke države, tj. prema važnim trgovima i rudnicima. Štoviše, dosadašnji spomeni Vlaha koje sam iznad pobrojao, kao i oni koje ću navoditi kasnije u ovoj, te sljedećim glavama, zaista i jesu vezani više za sjeveroistočno zaleđe Dubrovnika, nego za neki drugi kraj iznad grada. Što se ovih slučaja iz 1284. tiče, budući da se oba slučaja odvijaju u 11. i 12. mjesecu, rečeni Vlasi su možda bili negdje u nizinama, moguće na zimskoj ispaši u blizini Dubrovnika (da li Primorje između Zatona i Slanoga, ili na istok prema Konavlima, ili pak u nižim predjelima oko Popova, to nije moguće znati). Kako god bilo, izvjesno je da je Matej imao neke stalnije odnose s njima, jer inače teško da bi im ostavljao svoje stvari (tj. robu i životinje) na čuvanje.

Ovaj unos/zapis otkriva i da je u dubrovačkom zaleđu bio smješten i katun nekog Dobroslava, u kojem je živio i njegov sin Radoje; a u kojem su bili i braća Ratko i Vojihna Prvoslavić, zatim neki Branislav, kao i Doljeman i Bogdan Gostajić (možda braća, ili makar bliski rođaci). Naravno, promašeno bi bilo išta zaključivati o broju ljudi u katunu na osnovu ovakvih isprava, budući da one sadrže tek one aktere koji su bili bitni za priču koja se zapisivala, tj. za sudski proces u ovom slučaju. Tu "pristranost", tj. limitiranost izvornog materijala naslućuje se već iz podataka u prvom od dva spomenuta zapisa, gdje se tek spominje da je Matej boravio u *kući* Branislava Vlaha i kod njega ostavio svoje sukno, i uopće se ne spominju ni *katuni*, niti išta drugo, pa čitatelj ostaje zakinut za informacije o tome gdje su rečeni akteri živjeli. Tek druga isprava, zbog naravi samoga sadržaja o kojem govori, spominje da Matej boravi u *katunu* sa stokom. Vjerojatno nije pretjerano misliti, budući da se u obje priče spominje Vlah Ratko Prvoslavić, kao i prezime Gostajić koje su nosila dva Vlaha, da je i u prvom slučaju s Matejevim tkaninama bila riječ o kući/domu koju se nalazio u vlaškom katunu (možda baš tom katunu Vlaha Dobroslava).

[528] B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 191.

Ipak, teško je biti posve siguran o kojem je točno katunu tom prilikom bila riječ, tj. je li zaista u pitanju bio katun Dobroslava ili neki drugi; jer skoro godinu dana kasnije, 15. studenog 1285., pred gospodinom knezom i sucima koji su prisegli, pojavio se Leonard Češiguz (*de Cessiguso*), te zaklevši se da govori istinu iznio je svoju pritužbu na neke Vlahe zbog neisplate novca. Leonard je 8 dana ranije posjetio katun Vlaha kojega je gospodar Gruboje Beršović/Berković (*catonum Blacorum, quorum est dominus Gruboe Bersouich*). Tamo je Grubojevoj sestri prodao za 10 perpera jedan pozlaćeni pojas od srebra. Kada je pitao za novac, odnosno tražio isplatu, ona mu je odbila dati traženi novac ili (vratiti) pojas. Potom se u ispravi kao svjedok pojavljuje *Dolmanus Gostaych Blacus*, odnosno nama već poznati Vlah, Doljeman Gostajić. On svjedoči da je bio prisutan kada je Leonard bio u spomenutom katunu i htio prodati pojas, a Grubojeva sestra Latica (*Latiça*) je dala do znanja da bi rečeni pojas željela kupiti. Leonard je potom izrazio spremnost da proda pojas Latici, i dao joj ga, a kasnije je isti otišao do Latice, i tražio da mu ili isplati novac ili vrati pojas, no ona je to odbila. Nakon toga on je odlučio sabrati svjedoke i žaliti se. Na kraju isprave se spominje da je pod zakletvom ispitan i Vlah Dragoje Obradović (*Dragoe Blacus, filius Obrade*).[529]

Ovi podaci su zanimljivi. U prvoj ispravi, iz 1284., Doljeman se javlja u kontekstu skupine Vlaha koje se ne može smjestiti u konkretni katun. Zatim se u drugoj ispravi, također iz 1284., Doljemanov brat ili rođak Bogdan javlja kao netko vezan za zbivanja u katunu kojim upravlja katunar Dobroslav. Na koncu, u trećem upisu, s kraja 1285., spominje se Dolman, tj. isti onaj Doljeman Gostajić kao svjedok vezan za zbivanja u katunu čiji je *dominus*, tj. gospodar Gruboje Beršović. Javlja se nekoliko mogućnosti kojima se može pokušati interpretirati ove podatke. Jedna opcija je da *Dolieman* i *Bogdanus de Gostay*, iako imaju očeve s istim imenom, nisu rođaci, jer se radi o dva nepovezana čovjeka, i svaki se zove *Gostay* (od Goste, tj. Gostislav ili Gostimir). Ta mi se opcija čini najmanje realnom. Postoji i mogućnost da su zaista u pitanju braća ili srodnici Doljeman i Bogdan, ali su živjeli u

---

[529] *...Ego iveram in catonem Blacorum, quorum est dominus Gruboe Bersouich, hodie sunt VIII dies, et vendideram unam zoiam sclauonicam de argentoo, deauratam, sorori dicti Gruboe pro yperperis decem et postea, quando petivi ei denarius, ipsa noluit mihi dare dictos denarius, neque dictam zoiam. ... Item Dolmanus Gostaych Blacus, productus testis per dictum Leonardum, iuratus de veritate dicenta, interrogates per sacramentum dixit: "Ego fui presens, quod dictus Leonardus erat in dicto catone et volebat vendere unam zoiam et soror dicti Gruboe, Latiça, dixit: "Ego volo emere hanc zoiam", et dictus Leonardus dixit: "Libenter volo vendere tibi ipsam", et dedit ei dictam. Et postea dictus Leonardus ivit ad eam et dixit ei: "Aut da mihi denarius, aut da mihi zoiam!", et ipsa noluit ei dare zoiam, nec denarius et dictus Leonardus dicebat ei: "Si debeo tibi facere aliquam rationem, sum paratus facere, sed ex quo non vis dare mihi zoiam? Ego assigno istos testes", et assignavit me et alios testes." ... Interrogatus, pro quanto vendidit eam, respondit: "Nescio quantitatem". ... Item Dragoe Blacus, filius Obrade, iuratus ut supra, interrogates dixit ut dictus Dolmanus* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 155.). Vidi i: J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 114-115.

različitim katunima, i u pitanju bi bili nekako povezani katuni (rodbinskim, ili naprosto ekonomskim vezama i odnosima), čiji se članovi nalaze malo u jednom, malo u drugom katunu (ovisno o potrebama svojih rođaka ili su-mještana, tj. katunjana). U tom slučaju, moguće bi čak bilo pomišljati kako su ovdje prisutni *najraniji* podaci koji bi ukazivali, doduše posredno, o *grananju katuna*, tj. nastajanju novih katuna iz jednog (pretpostavljenog) starijeg, zajedničkog katuna. Drugo je pitanje bi li u tom slučaju stariji bio katun Dobroslava katunara, ili ovaj Gruboja Bersovića/Beršovića.[530] Vrlo je upitno koliko je ova potonja interpretacija o dva povezana katuna realna; jer sasvim je moguće i objašnjenje da se radilo o dva nepovezana – bar rodbinski nepovezana – katuna, koja su doduše mogla biti u nekom odnosu veze zbog

[530] Kao ni u slučaju Žura/Žurka iz 13. st. (spomenuti ću ga kasnije), tako se ni u slučaju Gruboja Bersovića, tj. mogućeg Berkovića, ne usudim nagađati bi li njegovo "prezime", tj. ime oca, moglo imati ikakve veze s kasnijim imenom koje se javlja u istočnoj Hercegovini, istočno od Stoca, danas u općini Bileća, a to je selo Berkovići, oko kojega ima i nekih grobalja stećaka, kao i naselja poput Vlahovića, Burmaza, itd. (i koji su bez danjega tamo stigli tek kasnije, s krajnjega istoka današnje Hercegovine, u 15. st.). Budući da je Burmaz relativno rijetko ime, još se i može skupine s tim imenom iz 13. i u 14. st. vezivati za one koje se javljaju u 15. st. Ali prezime Bersović/Berković iz ovog dokumenta vezivati za naziv ovog sela (a da pritom čak i nema zabilježenih "Vlaha Berkovića", već tek ime ovoga Vlaha Gruboja Beršovića kao gazde jednoga katuna) to mislim da bi to ipak bilo nagađanje. Jednako tako dvojim bi li trebalo Gruboja *Bersouicha* iz 1285. dovoditi u vezu s ranije spomenutim Bratoslavom *Berroseuichom* vezano za onu tužbu iz 1280., oko krađe konja koje su Dubrovčani dali Milobratu Boljebratoviću da ih čuva i drži u brdima, očito u zaleđu grada. Iako su imena slična, ni Bratoslav, ni itko od njegovih poznatih u tom sporu ne navodi se kao *Vlah*. Doduše, niti *Gruboe Bersouich* se ne navodi tako, iako je "dominus" katuna; ali opet je upitno može i smije li ih se dovoditi u direktnu vezu tek na osnovu sličnosti u "prezimenu" koja je evidentna. To pitanje ostaje neodgovoreno. Ukoliko bi ovaj Gruboje i onaj Bratoslav bili neki srodnici, imajući na umu da se u slučaju Bratoslava spominje i neki akter s ukradenim konjem, koji je bio smješten oko Gacka; moglo bi se pomišljati kako je družina kojoj je pripadao Gruboje, a onda valjda i Bratoslav možda bila smještena negdje u smjeru Gacka (bar tijekom ljetnih mjeseci). No sve su ovo pretpostavke bazirane na donekle mršavoj mogućnosti da Bratoslav *Berošević* i Gruboje *Beršović* jesu u srodstvu. Još samo da dodam jedan slučaj iz ovoga perioda gdje se javlja akter, također sa sličnim imenom. 16. 2. 1280. javlja se Bogdan Berušić (*Bogdanus Berusich*) koji se navodi kao *homo Mergnani*, tj. čovjek Mrnjana (srpskog vlastelina iz zaleđa) vezano za obavezu da dođe na stanak na Željeznu Ploču oko neke stoke koja je od njega potraživana: ... *Bogdanus Berusich, homo Mergnani, obligavit se, quod veniet ad Lesnam Proçam ad stanicum in primo sabbato quadragesime ad respondendum Radoano de Belcano de una iumenta, quam ipse Radoannus petebat ei ...* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 25.). Da je vrlo teško nekad povezivati razne likove na osnovu imena, ali da je isto tako vrlo teško osporavati njihovu moguću međusobnu vezu na osnovu tih istih imena, dubrovačke isprave pokazuju zaista na bezbroj primjera, pa se tako to vidi i u slučaju ovoga Bogdana Berušića, kao i ranijih imena. Ima Berušića, Beršovića, i Beroševića. Samo po sebi nemoguće je reći imaju li ovi ljudi ikakve međusobne veze – ali postoji nemala mogućnost da su neka od ovih imena pogrešno upisana (tj. da su u pitanju ista "prezimena" koja su upisana različito), jer takvih primjera inače ima mnogo za dubrovačke isprave, te da je zaista riječ o srodnicima. Ipak, ni ovaj Bogdan Berušić se ne navodi kao *Vlah*, stoga ovdje ne treba naprečac zaključivati. Slično ime Berušićevom javlja se opet, u nešto drugačijem kontekstu, već 28. 6. 1280., kad se javlja spomenuti Mrnjan, i čovjek kojega je ovaj Mrnjan gnjavio oko nekog duga. Neki *Liupsenus Bratillouich, homo domini regis, qui moratur in tribigna, productus testis per Bogdanum de Berco*; te svjedoči: *... Ego scio, quod Mergnanus cepit dictum Bogdanum et dixit ei: "Tu es meus debitor"*; nakon čega je Mrnjan svezao i pretukao Bogdana, i uzeo mu stvari; da bi kasnije te stvari i vratio. Vidi ispravu: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 29-30. Ovo *de Berco* se može čitati kao *od Berka*, što će reći Bogdan Berković. Iako "prezimena" Berušić i Berković nisu isto, vrlo su slična, i vidi se koliko je nekad problematično koristiti imena za uspostavljanje pretpostavljenih rodovskih odnosa između ljudi, jer primjera je stvarno mnogo gdje ima ljudi sa sličnim, ali ne identičnim imenima – koja su različito zapisana – ali su oni zapravo zaista nosili ista imena i bili rođaci, samo ih pisari zapisuju drugačije (ponekad čak srodnike s istim "prezimenima", tj. patronimicima koja *upisuju različito u istim* ispravama). Opet, ima slučajeva da postoje slična ili ista imena, a da nisu u pitanju srodnici, kao što bi možda moglo biti s nekim od gore spomenutih aktera. Ispod u radu ću navesti nekoliko takvih primjera, recimo s "prezimenima" Kričković, Drobnjak, i još nekima.

postojanja zajedničke vladareve i/ili vlasteoske vlasti nad njima, kao i zbog postojanja zajedničkog kneza Vlaha nad njima. Postoji mogućnost i da je u pitanju jedan katun, ali ima dva "gospodara", vlaškog katunara Dobroslava, i vlastelina "dominusa" Gruboja (možda ono "dominus" kod imena Gruboja upućuje na lokalnu vlastelu kao gospodare katuna). Niti Gruboje, niti njegova sestra nisu označeni kao *Vlasi*, iako ih se vezuje za katun, jer Gruboje je "gospodar", dok je Latica njegova sestra koja se nalazila u katunu. Je li ovdje riječ o lokalnom vlastelinu koji je "dominus" pojedinoga katuna ili više katuna? Ili je ipak riječ o tome da su u pitanju dva katunara koja se različito etiketiraju? Štoviše, možda je Gruboje i katunar, ali istovremeno i knez Vlaha, pa je zato nazvan "gospodarom"? Najmanje nerealno je da je on imenovan kao "dominus" zbog toga što svjedok Leonard Češiguz nije bio upoznat s vlaškim običajima i terminologijom predobro, i možda nije često boravio među istima.[531] Isto tako, premda ne vjerujem da je postojala ujednačena i "sistematizirana" nomenklatura među samim Vlasima za njihove starješine, valja reći da, budući da se u gore spomenutom svjedočenju javlja *Dobrosclauus catunarius noster*, to možda dozvoljava zaključak da su neki od Vlaha svoje starješine zaista zvali *katunarima*. Drugo je pitanje jesu li ih Vlasi tako zvali i sami među sobom, ili tek pred Dubrovčanima (možda jer su znali da Dubrovčani starješine katuna zovu *katunarima*). Ni uloga Doljemana i Bogdana Gostajića nije jasna, jer mogli su biti braća koja su imala rodbinu u oba ta katuna, ili možda tek poslovne s drugim katunom, pa su zato spomenuti vezano za različite katune; a mogla su biti u pitanju dva srodna katuna, tj. katun koji se razvio iz ranijega katuna, pa otuda srodnici koji se "šeću" između jednoga i drugoga katuna. Konačno, javljanje te dvojice u dva katuna moglo bi ukazivati na postojanje nekoliko katuna (koji nisu bili srodni) na određenom prostoru, a koji su zaista imali i svoga kneza (bez obzira je li im Gruboje bio knez ili ne), radi čega se Vlasi jednoga katuna (Dobroslavljeva) onda javljaju i u drugome katunu (Grubojevom).[532]

h) Zanimljivi podaci o Vlasima i katunima Travunije s kraja 13. st.

Da se vratim na redanje primjera s Vlasima. Negdje iz ovog perioda, s kraja 1284., u subotu 2. 12. te godine zapisano je svjedočenje nekih Vlaha o otimanju konja. Spominju se

[531] Kovačević smatra da je "dominus" neka vrsta sinonima za "katunara" (D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 134.), slično kao kad se nekad za vođu katuna ne kaže u dubrovačkim ispravama "katunar", već "caput catonis", tj. "glava (glavar) katuna" (Isto).

[532] O nadkatunskim strukturama kod Vlaha, pa tako i knezovima i vojvodama, biti će još riječi u sljedećoj glavi.

kako svjedoče pod zakletvom *Xurcus Blacus,* i *Predimirus filius eius,* koji spominju i *Lepçinus, filius dicti Xurci,* koji je držao, zapravo kriomice otuđio konja jednog Dubrovčanina, *Laurencii Mathei de Zano*. [533] Osim imena Vlaha Žurka, zatim Predimira, njegova sina, te Lepčina, također sina Žurkova, nažalost drugih detalja nema o ovim akterima.

Zato je dvojbeno može li se taj Žurko/Žur (izvedeno od Đur, tj. Đurđe/Đorđe) dovoditi u vezu s kasnijim Vlasima Žurovićima koji se javljaju u drugoj polovini 14. st.,[534] u Travuniji, oko Trebinja.[535] Hrabak je dovodio u vezu Vlahe Žuroviće iz 14. st. s današnjim jugozapadnim Kosovom, tj. tadašnjom centralnom Srbijom, i to s krajem oko Prizrena, oko kojega se navodno javlja ime, tj. mjesto Žur, oko 1330-1331.[536] Ipak, ovaj naš Žur, tj. Žurko, javlja se daleko prije nego taj Žur kod Prizrena, kojeg spominje Hrabak.[537] Osim toga, ostaje nejasno zašto bi se iz sličnosti imena automatski izvlačio zaključak o istovjetnosti naselja, katuna, ili pak ljudi u njima. Ime Žur nije često među Vlasima ovog doba,[538] no izvedenice iz imena Georgije/Đorđe, tj. forme slične onoj Žur/Žurko zabilježene su na središnjim i istočnim predjelima istočnojadranske zone u prošlosti, u više navrata;[539] i to ime, ili njemu slična, daju se naći uz srednjeistočnojadransko priobalje, u Dubrovniku, Kotoru, i dalje na istok.[540] Sve to skupa u stranu, teško je povlačiti paralele između Žura kod Prizrena i Žurovića iz okolice Trebinja; a kamoli između Vlaha Žura koji se spominje u ovoj gore navedenoj ispravi u 13. st., i nekakvog imena Žur iz prizrenskoga kraja u 14. st. Etimološka osnova je ista, a to je ime Georgije/Đorđe, no tu počinje i završava sličnost. Možda se može pomišljati na neku dalju srodnost Vlaha Žurovića iz 14. st. u neposrednom zaleđu Dubrovnika, s ovim ranije spomenutim Žurom/Žurkom iz 13. st., koji je vjerojatno živio sa sinovima i porodicom u nekom katunu u dubrovačkom zaleđu (ali ime mu se ne spominje, kao uostalom ni sam naziv "katun") – no to je upitna veza, jer između našeg Žurka iz 1284. i Vlaha Žurovića iz 1367.

533 J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 72.

534 D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 124, 126. *Isto tako Žurovići dobili su svoje ime po Žuru, čiji se katun pominje 1367. godine* (Isto, str. 127.).

535 B. Hrabak, 'Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha', str. 202. Vidi još ponešto u: Lj. Sparavalo, 'Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve', str. 53-137.

536 B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 185.; Isti, 'Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha', str. 205.; Isti, 'Žurovići', u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II,* str. 213-214.

537 Osim ako ne postoji i neka ranija isprava koju Hrabak nije spomenuo, a takva isprava mi nije poznata.

538 Ime Žur, kao ni Zur, ne spominju dečanske hrisovulje kao ime nekog Vlaha u 14. st.: M. Grković, *Imena u Dečanskim Hrisovuljama,* Novi Sad: Filozofski fakultet – Institut za južnoslovenske jezie, 1983., str. 180-181.

539 D. Vidović, 'Prilog proučavanju odraza svetačkog imena Juraj u hrvatskoj antroponimiji', *Raspr. Inst. hrvat. jez. jezikosl., knj. 33* (2007), str. 431–447. Vidi usput za ime Žurko, koje se javlja kod jednog trgovca, člana dubrovačke karavane koja je išla ka Brskovu i Rudniku, 1296.: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 163.

540 Tako se npr. na popisu Dubrovčana iz druge polovine 13. st. nalazi i jedan *Žur(g) Kotoranin*, odnosno Đorđe Kotoranin; a njegov sin bio je u Dubrovniku poznat kao *Jacobus Georgii de Catarino* (V. Mošin *et al., Zbornik Srednjovekovnih,* str. 336.).

godine ipak postoji preko 80 godina praznine, stoga se ne treba upuštati u nepotrebna nagađanja o mogućem srodstvu tih Vlaha.[541]

Ovim potonjim zapisom završavaju podaci o Vlasima za 1284. godinu. Već 16. 1. 1285., *Ratcus Obrati*, tj. Ratko Obradov(ić) pred knezom svjedoči kako je opljačkan od nekih Vlaha. Ratko je boravio u "Slavoniji" s namjerom da kupi perad za Dimitrija *de Mençe*, i kad je bio *in Poliçe* (vjerojatno Police u današnjem Trebinju) naišli su *Rudilianin, filus Berrisclaui Blachi*, koji ga je s ostalima u svom društvu napao, tj. pogodio kamenom i ranio u glavu, a zatim ga je orobio (uzevši mu novac, i neke predmete poput pojasa i novčanika).[542] Ukoliko se ovo *Rudilianin* čita kao *Rudinjanin,* onda se s pravom može pretpostaviti da su ovi Vlasi bili vezani za predio oko Rudina, sjeveroistočno od Trebinja.[543] Ukoliko se od toga odustane kao od opcije, ostaje tek konstatirati da su taj Rudiljanin Berislavljev(ić) i njegova skupina operirali ugrubo u trebinjskom kraju, gdje se i nalaze Police.[544]

---

541 1367. javlja se neki Žur(o) Bogunović: Lj. Sparavalo, 'Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve', str. 74. Žurov katun, od 4. 6. 1367., spominje i: D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 127. Petrović spominje Pribudu, služavku Beroja iz katuna Žur (*Pribuda, famula Beroe de catuno Zur*), koja je pobjegla u Dobrovnik, a podatak o tome javlja se 3. 6. 1367.: Đ. Petrović, 'Dubrovačke arhivske vesti', str. 9, 22.). Autorica spominje i nekog Lijepčinića Morlaka, iz katuna Žur, koji se javlja 4. 6. 1367. godine (Isto, str. 16, fusnota 103.). Hrabak veli da je u pitanju Milan Ljepčević iz katuna Žur, koji se u 6. mjesecu 1367. obvezuje na isplatu jednom Dubrovčaninu zbog neke štete koju je nanijela njegova stoka: B. Hrabak, 'Žurovići', str. 214.

542 *Ego iveram in Sclauoniam ad emendum gallinas Dimitrio de Mençe et quando eram in Poliçe, venerunt Rudilianin, filius Berrisclaui Blachi et alii in societate cum eo et percusserunt me in capite cum petris et cum manaria et vulneraverunt me in capite et postea expectaverunt me in via et acceperunt mihi yperperos duos in denariis et gonellam I et cinturam cum curtello et bursa et slaniçis et unam maciam et unam toaliam* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 140.). Kod Lučića je *Borrisclaui Blachi* (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 78.).

543 Za predio Rudine oko Bileća i na istok, prema Nikšiću, poznato je da je u njemu bilo Vlaha u 14. st. Inače pojam *Rudine* (pa tako i Bilećke Rudine, Nikšićke Rudine, Oputne Rudine – a nekad naprosto Rudine) označava pašnjake, tj. slavenski pojam za prostore na kojima je ispaša: Nives Opačić, 'Što znači, odakle dolazi: Rudina'. Ta riječ je u semantičkom smislu vezana i za vlas, vlasi, kosu, odnosno nešto travnato, kosmato, pa u tom smislu postoji i pojam "rudlavo", koji dolazi otuda. U tom kontekstu ime *Rudinjanin*, a možda i *Rudljanin* (radije nego *Rudilianin*) bilo bi ekvivalent pojmova kao što su: rudlav, rudast, itd. Vidi o slavenskoj stočarskoj terminologiji (iz koje dolazi i pojam *Rudine*, kao i brojni drugi pojmovi dinarskih stočara) vezano za planinske ispaše u Istočnoj i Staroj Hercegovini: Josip Roglić, 'O značenju pojmova Humine, Rudine i Površi', *Hrvatski geografski glasnik, Vol. 13, No.1* (1951), str. 125. Ako bi kojim slučajem *Rudilianin* bilo ne od rudlav, već nadimak od *Rudina*, možda bi to bilo indikator da u ovo doba u rudinskom kraju još nema Banjana, tj. stočarske skupine koje će od kraja drugog desetljeća 14. stoljeća nositi to ime. Jasno, sve su to domišljanja, iako s realnom etimološkom osnovom, bilo da je Rudlijanin došlo od rudlavo, rudasto, itd., bilo da je Rudinjanin nastalo od Rudina, tj. ispaša.

544 Oko Polica su nađeni neki od najstarijih ćirilićnih epografskih spomenika, poput nadgrobne ploče trebinjskog župana Grda iz 12. st., za koju se uzima da je jedan od najranijih "stećaka": Indira Šabić, 'Periodizacija razvoja inskribiranih stećaka', *Studii de Stiinta si Cultura, Volumul X, Numarul 4/39* (2014), str. 46-47. Vidi i: Marija Marić, Marinka Šimić, Ante Škegro, 'Pop Tjehodrag i njegov natpis', *Povijesni prilozi, 33* (2007), str. 19, 26-27, 31. Čini mi se da su upravo od lokalne vlastele po Travuniji i sami Vlasi (najprije upravo vlaški uglednici koji su se miješali i integrirali s vlastelom) od kasnog 13. i/ili ranog 14. st. polako počeli preuzimati "modu" stećaka (kamenih nadgrobnih spomenika), koja će tijekom 14. st. postajati sve raširenija među raznim populacijama po širokom zaleđu Dubrovnika. Vidi za stećke: S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države,* str. 233-235.; Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1982., str. 423-458.; Ante Milošević,

Potom dolazi sačuvana zanimljiva prijava od ljeta 1285., točnije od 26. 8. 1285., koju podnosi Martin, sin pokojnoga Petra (*Martinus, filius quondam Petri piliçarii*). On je boravio i radio među Vlasima, baveći se svojim krznarskim zanatom (*artem piliçarie*), i ostvario je značajnu dobit. Martin kazuje kako je zaradio za osam sireva (vrijednih 4 perpera), i dok je tako išao, putujući za Vlasima od jednog do drugog katuna (*et dum irem per Blacos ab uno catone ad alium*), navodi kako su došli Vlasi Tolislav i Mojslav, sinovi pokojnog Jovana Vlaha (*Tollisclauus et Moysclauus, filii quondam Juani Blachi*), i pretukli ga, te mu oteli spomenute sireve.[545]

Iako je ova vijest relativno kratka, i nažalost ne donosi podatke o tome gdje su se Vlasi o kojima se govori mogli nalaziti, nije nerealna pretpostaviti da je – jasno, ukoliko se dozvoli da je prijava podnesena relativno kratko vrijeme nakon nasilja koje se Martinu dogodilo (što ne mora biti točno) – možda do ovoga došlo tijekom ljetnih ispaša, budući da su Vlasi svakako bili u planinama/brdima u zaleđu Dubrovnika sa svojom stokom tijekom ljetnih mjeseci (jer upravo se tada ispasala stoka, i pravio sir, kao i ostali mliječni proizvodi kojima se onda nakon ljeta (a ponekad i tijekom ljeta) trgovalo). Ujedno je izvjesno da se krznar Martin bavio svojim zanatom (i) u katunima, te uopće vlaškim zajednicama, te nudio svoje usluge i obavljao ih među samim stočarima u krajevima u kojima su boravili. To bi upućivalo na pretpostavku da je bilo intenzivnih kontakata između različitih kategorija lokalnoga stanovništva, te da su se ljudi susretali i međusobno općili, ekonomski surađivali, miješali se, i sl.

U svakom slučaju, '80.-ih godina 13. st. očito su Vlasi mogli predstavljati dovoljno atraktivne mušterije za različite zanatlije, što ih je, poput već spomenutoga Martina motiviralo i da se duže zadržavaju među Vlasima, i tamo zarađuju za život. Kao što se vidi, očito su nerijetko plaće za takve usluge bile davane u proizvodima koji su Vlasima bili najjednostavniji za korištenje kao platežno sredstvo, a to su svakako bile životinjske

Stećci i Vlasi: Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni, Split: Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1991.; Branka Purgarić-Kužić, 'Dosadašnja istraživanja o stećcima', *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest, Vol. 28* (1995), str. 242-253.; I. Botica, 'Prilog istraživanju najstarijeg spomena', str. 39.; I. Mužić, *Hrvati i autohtonost*, Split: Knjigotisak, 2001., str. 320-341.; Š. Bešlagić, *Leksikon Stećaka*, Sarajevo: Svjetlost, 2004., str. 113-162.; Dubravko Lovrenović, *Stećci – Bosansko i Humsko Mramorje Srednjeg Vijeka*, Sarajevo: Rabic, 2009., str. 68-71.

[545] *Ego steti cum Blachis et operabar artem piliçarie et fueram tantum lucratus, quod habebam octo caseos, qui valebant yperperos IIIor et dum irem per Blacos ab uno catuno ad alium, venerunt duo Blachi, videlicet Tollisclauus et Moysclauus, filii quondam Juani Blachi, et verberaverunt me et acceperunt mihi per vim dictos caseos* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 145.). Vidi i: J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 99.

prerađevine poput sira, koji se onda mogao prodavati na raznim trgovima, pa tako i u Dubrovniku. Istovremeno, ovo kratko svjedočanstvo spominje više katuna – nažalost ne znaju se njihova imena, niti položaj, kao niti točan broj, iako ih je očito bilo barem nekolicina – te se jedan zanatlija mogao tijekom ljeta uputiti u pravu malu "turneju" po takvim katunima (kao uostalom i po selima, u slučaju kad bi nudio svoje usluge pretežno zemljoradničkom stanovništvu), možda putujići s Vlasima (ako su bili u pokretu), a možda između njih (ako su bili u stalnim naseljima, što se čini realnijim), a sve s ciljem da nađe dovoljno posla, i zaradi lijepu plaću. Nema dvojbe, i ovakve trivijalne činjenice upućuju na zaključak da su Vlasi dubrovačkog zaleđa u ovo doba koristili slavenski (u najmanju ruku dobro koristili *i* slavenski jezik), jer bi u protivnom svakodnevna komunikacija sa susjedima, te privredna i druga razmjena bile otežane ili nemoguće.

Iako je načelno moguće da je Martin boravio kod ovih Vlaha na ljeto, čini mi se sasvim izglednim da nije, već da je to bilo ranije, u doba kad oni nisu bili na sezonskim ispašama (na što ću se kasnije vratiti). Podsjećam i na epizodu od ranije, u kojoj se spominje da je Matej de Rasteno ostavio svoju robu "in domo" jednoga Vlaha (1284. godine), a da se pritom ne spominje nikakav katun. Možda bi bilo razumno misliti da bi, da je u pitanju bio kakav drugi, privremeni objekt – tj. privremeni smještaj u brdima, na ispašama – bio upotrebljen kakav drugi naziv, poput "šator".[546] Iako naravno da "in domo" u teoriji može značiti i šatore, tj. bilo kakav dom, realno je misliti da je ovdje riječ o kućama, nezavisno od toga jesu li se one nalazile u naseljima koja su se zvala "katuni", "sela", "stanovi", itd.[547] Ovi podaci ukazuju na to da se već '80.-ih godina u vlaškim naseljima odvija živa ekonomska razmjena sa susjedstvom. Kasnije ću se vratiti na to pitanje, a ovdje samo dodajem da se već i iz postojanja knezova (i moguće vojvoda) kod Vlaha u kasnom 13. i ranom 14. st. na tom

546 Inače, od lat. *tentorium* nastalo je i tal. *tenda* od kojeg izgleda da potječe i toponim Tjentište, između Magliča i Zelengore na sjeveroistoku Hercegovine, na putu iz Travunije za Drinu (budući da su karavane tamo obično dizale logor i šatore kad su se kretale tim krajem i trgovačkim putevima). Vidi u: M. Vego, *Naselja Bosanske Srednjovjekovne Države*, str. 115.; M. Dinić, *Srpske zemlje*, str. 321.

547 Te su nastambe, bez obzira jesu li bile u brdskim ili nizinskim ("župskim") krajevima, svakako bile stalne građevine, od čvrstih materijala, što drva, što kamena, što je i inače građevni materijal od kojeg su pravljene kuće po katunima. Vidi na bezbroj mjesta u: M. Heneberg-Gušić, 'Etnografski prikaz Pive i Drobnjaka', str. 191-205.; W. Vucinich, 'Transhumanca', str. 57-77.; V. M. Spasojević, *Crnogorski Katuni*, str. 9-64.; M. Marković, *Stočarska kretanja*, 2003. Šatore se obično koristilo kad su Vlasi, kao i inače sudionici u karavanskom transportu bili na putu, a ne po ispašama koje su obično bile fiksirane, tj. određene u nekoj konkretnoj oblasti u planinama, što je omogućilo izgradnju stalnih objekata u kojima su boravili stočari i stoka. Postoje i primjeri da stočari ljetne ispaše u brdima provode pod šatorima više nego pod čvrstim nastambama, jer uglavnom nisu boravili na jednom mjestu, nego su se kretali po planini; no takvi su slučajevi iznimke, a ne pravilo kod stočara u Dinaridima. Vidi: M. Marković, *Stočarska kretanja*, str. 137-138.

prostoru, smije se s pravom zaključiti da su Vlasi svakako bili jače vezani za pojedine mikroregije i trajna naselja.[548]

Inače, ovaj gore spomenuti akter Martin, sin Petra krznara, koji je putovao od katuna do katuna (i izgleda da su ti katuni bili smješteni u predjelima sjeveroistočno od Dubrovnika, u brdima Travunije), javlja se i prije 26. 8. 1285. Imamo od 2. 5. 1285. sačuvanu vijest o sporu oko miraza.[549] U njoj se javljaju *Maria, uxor quondam magistri Petri piliçarii*, koja svjedoči na sudu da je doznala kako je njen sin *Marinus accepit in uxorem Bratam, nepotem Cranisse piliçarii*; te se potom raspravlja, tj. svjedoči o sporu oko miraza koji je imala s Bratinom porodicom. Sama rasprava nije bitna koliko akteri priče. Nakon što je svjedočila o odnosu koji je imala s *Bolia, uxore dicti Cranisse*, tj. koji su ona i njen sin imali s Bratinom porodicom, slijedi svjedočenje *Radnich gener Obrati*, koji veli: *Ego uidi dictum Martinum in Geçeca in domo Crelie, et laborabat de arte piliçarie dicto Crelie. Et dictus Martinus morabatur in domo Cranche Odrancich et fratris sui Zepergne.*[550] *Et erat liber et scapulus.* Potom *Radenus Bratosclaui* svjedoči: *Iam est unus anus preteritus, quod dictum Martinum stantem in domo dictorum Cranche et Zepergne. Et laborabat ibi. Et dictus Cranissa tunc dixit ei: "Vis uenire Ragusium"? Et ipse dixit: "Non". Et ipse remansit ibi. Et postea auidui a Blachis, quos ipse acceperat uxorem in partibus illis.*[551] Martin je dakle u Gacku očito boravio baveći se svojim zanatom i prethodne, 1284. godine, i stječe se dojam kako po sjeveru Travunije, pa tako i među Vlasima, nije bio nepoznat i rijedak gost. Nije posve sigurno je li kraj oko Gacka bio isti onaj gdje je Martin napadnut i opljačkan negdje sredinom 1285. (ako se zaista tada odigrala ona krađa sira), ali realno je misliti da je to ugrubo taj kraj.

---

[548] B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 186. Kako je populacija porasla, kao i broj stoke, vlaške družine su mogle biti razbijane na manje grupe, pa bi dolazilo do disperzije istih u potrazi za pogodnim ljetnim ispašama, no to ne znači automatsku seobu tih Vlaha u udaljene krajeve, jer su mogli ostati na istim zimskim staništima, i samo mijenjati ljetna (B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 186.). Kad se uslijed demografskog rasta ljudi i stoke neke skupine cijepaju na manje grupe radi lakše organizacije ispaše, opet se pronalaskom novih pašnjaka stočari mogu smjestiti u stalne ljetne stanove/katune, bez da svake godine tragaju za novim ispašama. Valja upamtiti i trivijalnu činjenicu da je dobar dio Vlaha u zaleđu srednjeistočnog Jadrana bio naseljen relativno blizu urbanim aglomeracijama u priobalju – civilizacijskim centrima koji pokazuju priličnu "usisnu" snagu koja privlači okolno stanovništvo, i vezuje ga komunikacijskim i privrednim mrežama za sebe. Zato zamišljati Vlahe kako funkcioniraju nevezani brojnim sponama sa svojim urbanim susjedstvom nije nimalo realno.

[549] J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 135-136.

[550] Godine 1319. javlja se pravoslavni pop Pribihval (*presbyter pribiqual*), čovjek nekog Čepra Rudinjanina (*homo de çepre de Rudine*), u ispravi vezano za prodaju u Dubrovniku u kojoj sudjeluje: DAD, Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 166v, 26. 6. 1319. Jesu li u slučaju Hranka i njegova brata Čeprnje iz 1285. u pitanju preci ovog Čepre iz Rudina, ili možda čak ista osoba nemoguće je reći, premda se radi o bliskom terenu, jer Martin je boravio te, 1285. *in Geçeca* (u Gackom), što je dosta blizu, sjeverno od Rudina (kraj između Bileća i Onogošta). Ipak, postoji vrlo velika mogućnost da spomenuti Čepre iz Rudina nije Čepre/Čeprnja, već vlastelin Crep (koji je vladao tom oblašću 1319-1322.), pa je tu potreban oprez (osim ako Čeprnja i Crep nisu imena izvedena iz iste osnove, pa bi se onda ipak moglo pomišljati na neku vezu, no to je otvoreno pitanje). Vidi za vlastelina Crepa u: Veljan A. Trpković, 'Branivojevići', *Istorijski Glasnik, br. 3-4* (1960), str. 62.

[551] J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 135-136.

Zato je opravdano smjestiti dio onodobnih Vlaha dubrovačkog zaleđa u kraj oko Gacka (gdje ih smještaju i isprave iz ranog 14. st., na što ću se vratiti u devetoj glavi). Istovremeno, iz ovoga proizlazi da je u gatačkom kraju već sredinom ‘80.-ih godina 13. st. bilo smješteno nekoliko vlaških katuna, jer Martin navodi da je išao po katunima, baveći se svojim zanatom.

Što se tiče preostalih vijesti koje potječu iz posljednjih desetljeća 13. st., može se ovdje spomenuti svega nekoliko koje su sačuvane za ovo doba. Vrlo kratko i neinformativno svjedočenje potječe od 28. 11. 1296. U njemu *Benne cognatus Gabrilli* kazuje kako je išao put Brgata (možda radi rada u polju ili na vinogradu, jer se spominju njegovi alati), i kako su ga napali neki Vlasi koji su prolazili tuda, i oteli su mu imovinu (novac, tuniku, sjekiru, dvije motike): *Ego venieban heri per viam Uergati. Et quidam Blachi transeuntes inde arobauerunt me de rebus istis: peles X becunas, tunicam I, securim I, sapos II.*[552]

Postoji i kratka vijest s kraja 13. st., sličnu prethodnoj, o pljački u Ombli, tj. Rijeci (Dubrovačkoj). Dana 13. 3. 1297., *Radoba, vilanus Junii Dersie de Umbula pro se et sociis suis Grupsa, Osreno, Obrato et Radoe conquestus est, dicens quod hodie Gradisclauus et Chers et socii Blachi violenter venerunt in Umbula et arobauerunt eos et acceperunt eis secures V et omnia vestimenta eorum.*[553] Nije sigurno je li uz Gradislava u pitanju Hrs ili Kres (pa otud imena poput Kresoje, Kresojevići).[554] Nažalost za ovu vlašku družinu koja je Radobi

---

552 Isto, str. 311.

553 Isto, str. 339.

554 Već sam iznad u radu spominjao ime Hrs, kao i Kres. U slučaju naziva *Crese*, *Cres*, i sl., zaista je izgledno da se radi o Kresu, tj. Kresoju. U slučaju *Chersa* možda je riječ o imenu *Hrs*. To asocira na poznatog bugarskog velmožu s kraja 12. i početka 13. st., koji je bio gospodar grada Proseka, utvrde iznad srednjeg Vardara (oko Demir Kapije, na jugu Makedonije). Taj Dobromir Hrs starinom je izgleda bio Vlah, ako je vjerovati bizantskom piscu Niketi Honijatu: Niketas Choniates, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Detroit: Wayne State University Press, 1984., str. 267-271, 277-280, 293-294, 401. Ukoliko mu je ime izvorno bilo Hrs, onda je uz slavensko/bugarsko ime *Dobromir*, ovo *Hrs* slavenska izvedenica od grčkoga *Chrysos*, tj. *Χρύσος* (*Khrysos*) za zlato. Naravno, isto tako je moguće da je izvorno njegov nadimak bio “zlatni” ili “zlatko”, pa su ga Bizantinci prozvali *Chrysos*, a u bilingvalnom slavensko-grčkom kontekstu južne Makedonije u 12. st., možda je zbog prestiža grčkog jezika, ili čega drugoga moglo prevladati upravo to ime, tj. ta verzija, pa se među ljudima u tom kraju, a tako i Vlasima, kao moda to ime proširilo na sjever. Nema indikatora da bi krajem 13. st. bilo doseoba iz šire zone Povardarja ka Travuniji i Zahumlju preko Raške, iako ih se ne može posve isključiti, jer će od ‘80.-ih godina 13. st. Srbija učvrstiti vlast na području današnje centralne i sjeverne Makedonije, i sjeverne Albanije, pa je od tog doba vrjerojatno bilo preseljavanja nešto Vlaha po srpskoj državi (za što postoji par primjera u nešto kasnijim Milutinovim poveljama za manastire u unutrašnjosti Srbije). Nije nemoguće da su imena i nadimci tog tipa postojali i ranije, jer je grčko-slavenske bilingvalnosti moglo biti i ponešto sjevernije, u predjelima koje je kontrolirala srpska država, a ranije bugarska (dijelovi današnjeg Kosova i sjevera Makedonije), i to je ime možda tako došlo u Travuniju: seljenjem Vlaha s istoka nemanjićke Srbije na zapad, sredinom 13. st. Valja ipak dozvoliti i mogućnost da je u pitanju ime *Kres* (Kresoje), koje je notarskom nepažnjom (ili nevještim pokušajem prilagodbe romanskog uha dubrovačkih notara njima stranom, slavenskom izgovoru) iskrivljeno u *Hrs*.

i njegovoj družini popljačkala odjeću i alate, nije poznato odakle su bili, ali za pretpostaviti je da su bili negdje u bližem zaleđu grada, ili oko samih granica Srbije i dubrovačke Astareje.

Spominjao sam već iznad Đurđicu Petrović, koja pojedine (kasnije vlaške) skupine poput Burmaza (Mataruga, itd.) vidi kao vojni element naseljen na samoj granici Srbije i Dubrovnika.[555] Teško može biti dvojbe da je autorica u pravu, i nisu tek pljačkaši koji bi dolazili izdaleka, smjestivši se na zgodnu poziciju u brdima iznad grada (koja je davala preglednost nad time tko dolazi i kuda putuje), bili počinitelji ovih prepada – već svakako treba računati s time da su ponekad počinitelji bili upravo vlaški (i uopće vojnički) elementi koji su bili naseljeni pored same granice, dijelom i radi stražarenja nad srpskim posjedima prema Dubrovniku.[556]

i) Nekoliko vijesti o Vlasima uklopljenima u dubrovački milje

Najstariji spomen imena *Drobnjak* koji sam našao u ispravama iz Dubrovnika (uz onaj iz 1285. na koji ću se vratiti na samom kraju desete glave, i koji je donekle sporan)[557] javlja se u kontekstu držanja nekretnine. Potječe iz 1291., iz *Libri Domorum et Terrenorum Communis Ragusii*. U tom spisu, vezano za najam i držanje nekretnina u Dubrovniku, u unosu vezanom

[555] Prisutnost elemenata poput Burmaza (kasnije i Mataruga), i drugih Vlaha (i budućih Vlaha) u kasnom 13. i ranom 14. st. uz granicu s Dubrovnikom, pokazuje da se mora računati s trajnom naseljenošću istih na pojedine mikroprostore od najranijeg doba njihova boravka u ovom kraju. Utoliko je Đurđica Petrović dobro ukazala na izvjesnu povezanost vojne službe i rane "teritorijalizacije" kod pojedinih skupina vlaškog i arbanaškog porijekla oko Dubrovnika: Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 126-127.

[556] Naravno, pljački i nasilja je bilo zabilježenih kako u 13., tako i 14. st., i vrlo često nemaju veze s Vlasima, već s lokalnim velmožama (s kojima su mogli služiti i poneki Vlasi). O tome vidi npr. i podatke koje donosim na samom kraju osme glave. Uopće ne dvojim da je iznad u radu već spominjani slučaj Arbanasa koji pustoše posjede Dubrovčana iznad grada, koji je zabilježen na ljeto 1284. (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III*, str. 171-173.), primjer takvih graničarskih mikrodružina koje se upuštaju i u pljačkaške aktivnosti. Pritom ne treba ni podsjećati na bezbrojne sporove oko granice između Dubrovčana i njihovih susjeda po Humu i Travuniji tijekom stoljeća, radi čega su se ne jednom vodili sukobi, što je svakako moglo biti motiv da se ojača pogranična zona prema Dubrovniku.

[557] Dana 3. 12. 1285. javljaju se u dubrovačkim ispravama Vlasi *Batigna Dobrognano, Branislauus de Negomir, Dobrosclauus frater dicti Branisclaui, Radomirus frater presbyteri, Berciuoi filius Vidachi, Miloslaus Gleiauich, Vladus de Vper (?), Radomir Vidacouich* (K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 199.). Čremošnik prvo ime čita kao *Bratigna Dobrognago* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 157.). Lučić ga pak čita kao *Batigna Drobegnago* (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 116-117.). Je li u pitanju Dobronjan, Dobronjak, Drobenjak ili Drobnjak, tj. radi li se o imenu Drobnjak, ili o nekom drugom rodu koji je imao slično ime ostaje donekle otvoreno (o tome ću govoriti u desetoj glavi, u šestom poglavlju, kad bude riječi o pravoslavnim popovima kod Vlaha). Također je upitno može li se u Miloslavu *Gleiauichu* eventualno tražiti pretka/srodnika kasnijih Vlaha Gleđevića, koji se javljaju tek 1382. (*Gley Visulouich*), i koji se vezuju za skupine iz šireg okvira grupe Vlaha Burmaza. Čini mi se da je ta opcija neizgledna. Vidi za Gleđeviće, i spomenutog Gleđa Visulovića: E. Kurtović, 'Prilog historiji vlaha Gleđevića', *Prilozi Instituta za Istoriju, 36* (2007), str. 16. Možda je najrealnije misliti da je ime Gleđ(ević) bilo prisutno na ovim prostorima tijekom više generacija, pa se kao svojevrsna moda preuzimalo, kao i druga imena, i tako završilo među Burmazima, tj. kasnijim Gleđevićima.

za nove kuće podignute na općinskom zemljištu (u sjevernom dijelu grada, sjeverno od Place, tj. Straduna), navode se imena vlasnika (kao i podaci kada su kuće ugrubo dovršene, tj. dan/praznik, ali ne i godina dovršetka). U jednom od tih kratkih unosa stoji i: *Stana de Radoeçe Drobnaco abet nova cesa nelo teratorio delo comun de pasi II minus palmo I, posta de Santo Martino*.[558] Ostaje pitanje je li spomenuta Stana bila kćer ili žena tog Radojice Drobnjaka, i je li isti uopće bio Vlah ili nije. Ovdje se ime Drobnjaka ne vezuje za Vlahe, što bi možda moglo upućivati na to da Drobnjaci tada još nisu bili "povlašeni", a što će kasnije, tijekom prvih desetljeća 14. st. svakako postati (ako to nisu bili već ranije, 1285., što je otvoreno pitanje). Doduše, što se ovog konkretnog slučaja tiče, možda i nije realno u sasvim kratkim upisima koji daju tek ime osobe koja je vlasnik nekretnine, očekivati detaljne informacije o njegovom ili njenom zavičajnom, ili kakvom drugom porijeklu, stoga i o ovoj okolnosti valja voditi računa. Ipak, isto tako je činjenica i da se neki pojedinci i skupine koji su kasnije poznati kao *Vlasi* u ovo doba ne etiketiraju tako, stoga treba računati da bi i ovaj podatak mogao biti samo manifestacija onoga što je već spominjano u radu: tek postupnog *povlašivanja* dijela lokalnih i doseljenih populacija, jer nisu svi Vlasi u dubrovačkom zaleđu (kao ni u nekim drugim krajevima) stigli u taj kraj kao *Vlasi*, već su to postajali vremenom na razne načine.[559] U svakom slučaju, čim je neki Drobnjak, tj. njegov bliski rod mogao iznajmljivati nekretnine u Dubrovniku ovako rano, razumno je misliti kako je ta porodica, ili družina bila prisutna tamo već koje desetljeće. Tako se opet vraćamo ugrubo sredini 13. st. kao periodu kada su se vlaške, i buduće vlaške skupine ili pojedinci, počeli trajnije naseljavati u zonu dubrovačkoga zaleđa; a neki od njih, kako se vidi, uspjeli su se relativno brzo odmaknuti od uobičajenih vlaških aktivnosti i uklopiti u drugačije društvene i privredne mreže.[560] Dakako, ovo vrijedi kao opaska pod uvjetom da su se svi među njima izvorno uopće bavili "vlaškim poslovima", te da su uopće bili doseljeni (jer ako npr. Drobnjaci nisu izvorno

[558] I. Benyovski Latin, D. Zelić, *Knjige Nekretnina*, str. 134.

[559] Izuzev mogućnosti da je to bio slučaj s Drobnjacima, a moguće i Banjanima, ranije spominjani Burmazi, Mataruge, i drugi su dobar primjer takvih slučajeva. Na to ću se još vratiti u devetoj glavi disertacije.

[560] Primjer ovoga, uz gore spomenuti slučaj Drobnjaka koji imaju imovinu u gradu, su nam pojedini Burmazi. U jednom se zapisu s početka 1319., među 34 popisana imena raznih zanatlija, uglavnom stolara, tj. drvodjelaca (*...omnes predicti maragones congregati in Mrçana...*), vezano za opremanje neke dubrovačke barke, tj. galije, javlja i neki *Brumas*, iako pored njegova imena nije navedeno čime se je bavio, i nije etiketiran kao *Vlah* (DAD, Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 113v, 26. 2. 1319.). Na ljeto 1323. spominju se neki *braen bastasic* i *brumas bocticherii/bocticlerii* [bačvar – op. M. P.] ... (Diversa Cancellariae, br. 7 (1323), fol. 16r, 15. 8. 1323.). Nejasno je da li je ovaj Brumas, tj. Burmaz isti onaj iz 1319., ili neki drugi. Mogu spomenuti još jedan slučaj majstora/zanatlije Brumasa, iz 1334., kad se javljaju *prelinip/preliup* (?) *calligarius et brumas faber* (Diversa Cancellariae, br 10 (1333-1334), fol. 200r, 11. 8. 1334.).

bili Vlasi, onda nisu morali biti doseljeni odnekud, već su mogli biti lokalci koji su postupno povlašeni).[561]

Što se tiče prvih godina 14. st., u obavljenim ispravama zabilježene su tek dvije vijesti koje spominju Vlahe. Prva vijest je od 29. 12. 1300. godine, i riječ je o zalogu polovine kuće: *Ego quidem Galla ... vlaca confiteor, quod mediam domum lignaminis positam in territorio Damiani Volcasii dedi in pignore Marie filie Andree de Paganeço pro yperperis VII, quos recepi ab ea, ut ipsa teneat dictam mediam domum lignaminis usque ad duos annos proxime venturos dando mihi grossos sex pro affictu annuatim. Iudex Johinnus Deodati et Margaritus de Poça testis. – Vacat.*[562] Ostaje upitno je li ova Gala koja *confiteor,* tj. izjavljuje bila Vlahinja, ili je prije riječi *vlaca* dolazio neki dio koji nedostaje kako se čini iz teksta priređivača. Mislim da bi se smjelo pomišljati kako je *vlaca* njen nadimak, ili nekakva oznaka porijekla; jer ovo izgleda ne bi bio prvi slučaj da neki Vlah, ili čovjek s pretpostavljenim vlaškim "backgroundom" drži neku imovinu u Dubrovniku, kao što se vidi iz slučaja koji sam spominjao malo ranije.[563]

Konačno, posljednja vijest za početak 14. st. iz objavljenih isprava, je ona iz 1301. godine (*Millesimo CCC primo, indictione XIIII*; nema drugih podataka o točnom datumu). Radi se o kratkom upisu vezanom za miraz: *Die eodem. Ego quidem Radasclaus Vlacus confiteor, quod super me et supra omnia mea bona pro perchivio uxoris mee Mire filie Bratovani, accepi ab ipsa Mira uxore mea yperperos LXXX cum consuetudine Ragusii. Iudex Ursacius Bodacie et Radoslaus de Quala testis. – Facta.*[564] Imajući na umu da Radoslav Vlah prima od svoje žene na ime miraza 80 perpera[565] *cum consuetudine Ragusii*, možda bi se smjelo pomišljati da je njegova žena Mira, kćer Bratovana, bila iz Dubrovnika, ili s prostora pod dubrovačkom vlašću (Astareja, tj. izvangradski posjedi).[566] Ako bi kojim slučajem bilo tako, onda bi i ova vijest ukazivala na to da su se kroz nekoliko desetljeća do pola stoljeća,

---

561 Nema razloga misliti da su se svi ljudi i/ili skupine koji su postali Vlasi već od ranije bavili transhumancom, tj. stočarenjem, ili isključivo time, niti se to može dokazati. Tek su se postupnim povlašivanjem takvi raniji ne-Vlasi mogli sve više organizirati prema "vlaškom" modelu, u smislu preferiranih aktivnosti kojima bi se bavili.

562 J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. IV,* str. 106.

563 Vidi o posjedima, tj. "teritorijima" porodice Volcassio, a gdje je i spomenuta Galla očito imala nekretninu, u: Irena Benyovsky Latin, Stipe Ledić, 'Posjed obitelji Volcassio u srednjovjekovnom Dubrovniku', *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, No. 51/1* (2013), str. 17-60.

564 J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. IV,* str. 145.

565 Vidi usput o mirazu, tj. *perchivium*-u, u: Vojislav Stanimirović, 'Re-emergence of the dowry amongst Serbs', *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review, Yr. LVIII, No. 3* (2010), str. 185-202.

566 Izgleda da je sličan slučaj sa Tole (skraćeno od Tolislava ili Toljena), ženom Hranislava Vlaha, koja se javlja 1325. godine (DAD, Diversa Notariae, br. 4 (1324-1325), fol. 108v, 12. 6. 1325.); kao i s Prvom (skraćeno od Prvoslava), ženom nekog Ratka (Burmaza?), koja se spominje 1328. godine (Diversa Notariae, br. 5 (1324-1330), fol. 187v, 29. 6. 1328.). Na te signature kratko upućuje: Đ. Petrović, 'Dubrovačke arhivske vesti', str. 10. Na te osobe ću se kasnije u ovoj glavi vratiti.

kako su se počeli pojavljivati oko Dubrovnika, pojedini Vlasi ne samo već naseljavali u grad, bavili zanatima u gradu, te dobavljali nekretnine ili ih iznajmljivali u gradu, već su se i ženili s osobama iz Dubrovnika i/ili okolice.[567]

j) Vijesti o nasilju i pljačkama u kojima sudjeluju i Vlasi u ranom 14. st.

Što se tiče neobjavljenih isprava za ovo doba,[568] nažalost postoji tek poneka vijest sačuvanu za prvo desetljeće 14. st., i te vijesti nisu uvijek informativne.[569] Jedan od prvih zapisa koji su sačuvani je s kraja 1305. godine, i upitanju je žalba koju Bogdan Nikšin diže protiv Morlaka Dobroslava zbog krađe nekog zlatnog i srebrnog nakita iz njegova doma.[570] Pred sam kraj 10. mjeseca te godine, *Bogdanus de nicssa coram domino comite fecit clamorem supra dobrosclauum moroblachum ... quod ipse furatum fuit de domo sua. duo paria de çirçellis de argento. petias XII de auro filau* (?). *anellas III de argento. duas priçiletcos de argento in aurato. Tuniro(s)* (?) *I de suchna. et* (?) *III de XII in petuia(m)* (?). *cultollos. III. parum I. de calligis*.[571]

[567] Podcrtavam da je ovo svakako još lakše zamišljati kao scenarij u slučajevima kada bi bila riječ o lokalnim ruralnim populacijama iz zaleđa koje su se povlašile, jer tada se ti pojedinci i grupe nisu morali tek postupno uklapati i integrirati u novu okolinu, nego su i od ranije bili uključeni u postojeće komunikacijske mreže.

[568] Neke sam već citirao ili spominjao u fusnotama u prethodnim dijelovima rada, a neke ću spominjati kasnije, pa ih u ovoj glavi ne donosim kako se ne bih nepotrebno ponavljao s redanjem podataka.

[569] Prvi sačuvani neobjavljeni svezak arhivske serije *Div. Canc.*, a to je Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), je u donjoj polovici rukopisa na nekim mjestima dosta oštećen, i dio zapisa je nečitak jer ih je vlaga “pojela”, ili je donekle čitak na nekim mjestima, ali samo pod ultraljubičastim svjetlom. Kako sam dio isprava iz ove arhivske serije, iz koje izvlačim taj podatak, detaljno čitao i analizirao iz fotografija koje sam napravio za vrijeme boravka u Dubrovniku (dok sam same isprave za vrijeme rada u arhivu često tek letimično pregledavao, praveći kratke bilješke i ne obraćajući svu pozornost na detalje), ultraljubičasta lampa mi prilikom pisanja ove disertacije nije mogla biti ni od kakve koristi.

[570] Biti će da je ovo najraniji primjer pojave naziva *Morlak* u dubrovačkim zapisima, i to je svakako nastalo pod utjecajem mletačke prakse, a ne Vlaha ili Srba. Sam je naziv nastao od grč. “mauros” i grčke posuđenice (iz slavenskog) “Vlahos”, i to moguće radi boje odjeće dijela Vlaha na jugu Balkana (možda crnih gunjeva), ili boje ovaca (karakačanki) koje je dio Vlaha južnog Balkana držao. Karakačanske ovce po središnjem Balkanu postoje samo po dijelovima Makedonije, a dalje na sjever jedva u tragovima po jugoistoku Srbije, dok ih u predjelima dalje na zapad sve do Jadrana i Dalmacije nema, i posebnost su napose onih dijelova Balkana od današnje središnje Makedonije na jug. Vidi na temu ovaca po Balkanu, pa tako i ove ovce, u: Waltraud Kugler, *Rare Breeds and Varieties of the Balkan – Atlas 2009: Synonyms, Occurrence, Description of Rare Breeds in the Balkan Region*, Monitoring Institute, 2009.; Jovan Trifunoski, ‘Geografske karakteristike’ i Nikola Zdanovski, ‘Diskusija’, (oba teksta) u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, str. 32, 41. I ovakvi pokazatelji svjedoče do koje je mjere promašeno inzistiranje na tome da su Vlasi pristizali na zapad Balkana s juga (Epir i Tesalija). Takvih je bilo vrlo malo u odnosu na Vlahe s istoka zapadnog Balkana i šireg područja centralnog Balkana (tj. ugrubo od Prokletija na istok ka široj zoni Južne Morave, i od šire zone Povardarja na sjever prema Gornjem Ibru), od kojih se dio polako iseljavao prema jugozapadu Balkana od ranog 13. st. nadalje.

[571] DAD, Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), fol. 25v, 26. 10. 1305. Nemoguće je tek na osnovu imena znati ima li “Morlak” Dobroslav kakve veze s ranije u ovoj glavi spominjanim katunarom Dobroslavom, iz 1284.

Potom dolazi jedan zapis od 14. 2.1306., koji je nažalost u najvećoj mjeri oštećen od vlage i dobrano nečitak. Ono što se može razabrati su imena nekog Radoslava i Medoša, vjerojatno njegova brata (*Radosclauo, Medos ei fr.*), koji podnose prijavu zbog pljačke: *supra lepçin vlacho et supra Bratosclauum nepotem Bogdani dodessi et supra Rado/Rade filium Bogdani sosculla/soscilla. quod predicti acceperunt sibi ... XVI tunicas ...* [zatim je nečitko] *... duas (de) sochona* (?). *Juppam ...*[opet nečitko] *...misias* [čitak je samo taj dio riječi]. *et duas bracas, pecudam unam... (et) unum parum* (?) ... [prethodna riječ je jedna raspoznatljiva, a potom opet dolazi nečitki dio, oštećen vlagom, gdje se nabraja još neke predmete – sve opaske M. P.].[572] Upitno je pritom jesu li sva trojica, Lepčin, Bratoslav, i Rade bili Vlasi, no ne mora biti, jer je za pretpostaviti da bi svi bili tako naznačeni, ili pak niti jedan od njih (jer bi se podrazumijevalo da su svi *Vlasi*). Ovako gledajući, čini se da je Lepčin bio Vlah, dok su Bratoslav, nećak ili unuk Bogdana Dodeše, te Rade Bogdanov Šoškula (?) bili ne-Vlasi. Isto tako izgleda da ovi Bogdanovi(ći) nisu rodbinski povezani (sudeći po dodacima na njihove patronimike). Treba dodati da ovo *vlacho* kod Lepčinova imena možda i nije bila oznaka Lepčinova statusa ili porijekla, jer se u ovo doba obično koristi pojam *Blaccus* ili *Vlachus*, no postoji i već iznad naveden slučaj žene koja se javlja kao *Galla vlaca*, i mogla bi biti Vlahinja, pa je zaista vrlo moguće da je isti slučaj i s ovim Lepčinom.[573]

Nedugo potom, imamo s početka proljeća 1306. kratak zapis u kojem se javljaju Hlapac, sina Kurjaka Vlaha, i Desislav Splićanin, krojač. Potječe od 30. 3. 1306., i upisano je da *clappe filius curiachi blachus* preuzeo od *desisclauo spalatino juppar* sve što mu je ovaj dugovao.[574] Sam zapis daleko je najzanimljiviji zato jer se u njemu javlja ime Kurjak/Kurijak, i sasvim je moguće da bi od družine ovoga Kurjaka čiji je sin Hlapac gore spomenut, mogli

---

[572] Diversa Cancellariae, br. 4, fol. 61r, 14. 2. 1306. Đurđica Petrović spominje samo signaturu za ovaj zapis i daje dataciju: 13. 2. 1306. (Đ. Petrović, 'Dubrovačke arhivske vesti', str. 16, fusnota 103.), no u arhivskoj knjizi koju sam konzultirao i gore citirao stoji da je u pitanju dan *XIIII febr*.

[573] Da dodam tek kako Đ. Petrović ovog Lepčina pokušava povezati s jednim drugim Lepčinom od 13. 6. 1346., čiju ženu spominje u svom radu (Đ. Petrović, 'Dubrovačke arhivske vesti', str. 16, fusnote 103-104.). Ipak, osim u sličnosti imena, ne postoji nikakva osnova za to što autorica radi, jer se ovaj Lepčin iz 1306. i onaj iz 1347. teško mogu povezati. U ovoj potonjoj ispravi, u kojoj se izgleda govori o sporu Lepčinove žene i nekog/nekih *de brumas*, oko *castratos XVI*, samo se spominje *uxoris lepicin*, u zapisu na vrhu folije koja je baš u tom dijelu vrlo oštećena, i najveći dio zapisa nedostaje (Diversa Cancellariae, br. 15 (1347-1348), fol. 4v, 13. 6. 1347.) No u zapisima odmah ispod, na očuvanom dijelu folije, spominju se *novach et radoe illox de brumas*, i time postaje jasno o kojim je Burmazima bila riječ, a opet se spominje i Lepičinova žena, te onih 16 škopaca. Da skratim priču, u ispravi se, tj. onome što je čitko, ne navodi ništa što bi upućivalo na vezu između Lepičina (i njegove žene) iz 1346. i ranijega Lepčina iz 1306. Štoviše, za tog kasnijeg Lepičina ne stoji uopće ni da je *Vlah* (Diversa Cancellariae, br. 15, fol. 4v, 13. 6. 1347.).

[574] Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), fol. 78v, 30. 3. 1306.

potjecati i kasniji Kurjaci i Kurjakovići koji se u 14. st. javljaju u ispravama iz Srbije (kao i Vlasi Kurjakovići kojih izgleda u drugoj polovini 14. st. ima i po Hrvatskoj).[575]

Možda nije suvišno spomenuti i jednu vijest koja ne spominje *Vlahe,* ali bi eventualno – iako je ovo tek nagađanje – mogla biti podatak o pretku jedne kasnije vlaške skupine, ili dijela njenih članova. Dana 2. 4. 1306. unesen je u knjige kratak upis u kojem se spominje *Cranissa poçernich,* koji *facit manifestum quia debet dare. Pobracto de unbula* [valjda krivo upisano od Umbula – op. M. P.] *ypp. IIII,* koja mu se obvezao isplatiti.[576] Sam sadržaj zapisa u kojem se spominje i posao oko vina je manje bitan, pa ga ne reproduciram, već je vijest

---

575 U ispravi iz 7. 1. 1333. vezano za dovršavanje poslova oko prodaje Stonskog Rata (*Puncta Stagni*), gdje se govori o novčanim "nagradama", tj. po svemu sudeći mitu koji se isplaćuje raznim akterima na srpskom dvoru koji su potpomagali dubrovačku stvar, i sada za to dobijaju novčanu naknadu: *... et Vraticho, qui fuit et est nobis favorabilis penes dominum regem, D. ducatos de auro. Et domino comiti Gregorio de Cernaxe (*in margine *de Ceriach,* potius *Curiach) ducat. CC. de auro, et quibusdam aliis de curia domini regis CC. de auro. Nicole de Bucha unum terrenum in Ragusio valoris L. librar. gross. et unam partem in dicta Puncta ...* (I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 2.* , str. 347-348). *Gregorio Curiach* je Grgur Kurjaković, a Vratko i knez Grgur se javljaju i u Dušanovoj ćirilskoj povelji od 22. 1. 1333. kojom se potvrđuje prodaja Stona i Rata Dubrovčanima, gdje se kao svjedoci navode: *... župan Vratko, knez Grgur Kurjaković,* i drugi (F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, str. 104.). Vidi usput o problemu Grgura Kurjakovića na srpskom dvoru: V. Trpković, 'Oko 'ustupanja' Stona i Pelješca Dubrovčanima (1326-1333)', *Istorijski glasnik, 1* (1963), str. 52-53, fusnota 51. Za Grgura se obično uzima da je u pitanju hrvatski vlastelin iz roda Kurjakovića, što je izazivalo interes, ali i zbunjenost povjesničara jer nisu znali adektvatno objasniti njegovu pojavu na srpskom dvoru u ovo doba. Moguće je da je do toga angažmana došlo kao posljedica nekih veza koje su uspostavljene još ranije između dijela srpske i hrvatske vlastele, a koja se skoro dva desetljeća tijekom ranog 14. st . povremeno natezala oko Huma, i ratovala po istome. Također je poznato da Šubići i Nemanjići upravo u doba kralja Dušana sklopili i bračne veze, pa se Dušanova sestra Jelena oženila za Mladina III. Šubića. No u stranu ove rodovske veze koje su nesporne, sam Grgur Kurjaković možda nije morao biti hrvatski Kurjaković. Kao knez Vlaha u cetinskom kraju, 6. 10. 1379., javlja se *Tuercho Churiachouich* (M. Ančić, 'Registar Splitskog kaptola', str. 89-91.), za koga se čini mogućim da je bio od hrvatskog plemićkog roda Kurjakovića, premda ne treba isključiti mogućnost da je u pitanju bio neki drugi Kurjaković, možda knez koji je bio Vlah, a koji je potekao kao i drugi Vlasi po jugu Hrvatske, s istoka Huma i Travunije. U svakom slučaju, bilo je Vlaha Kurjakovića na zapadu srpske države u ranom 14. st., i to posve nevezano za hrvatske plemiće Kurjakoviće, pa bi i Grgur Kurjaković iz 1333. mogao u teoriji biti knez Vlaha sa srpskog pograničja prema Dubrovniku i Bosni, a ne neki hrvatski vlastelin. No ispada da bi u tom slučaju možda trebalo razmišljati o dva Grgura Kurjakovića, što je upitno koliko je realno, budući da se iz korisnih podataka o knezu Grguru koje daje: V. Trpković, 'Oko 'ustupanja' Stona i Pelješca', str. 52-53, fusnota 51.; stječe dojam da je taj čovjek hrvatski vlastelin (autor izgleda nije znao za postojanje Vlaha s imenom Kurjak u zaleđu Dubrovnika). Očito u 14. st. ljudi s imenom Kurjak(ović) ima s raznih strana, bez obzira na to kako će se zamišljati ovoga Grgura, kneza i diplomatu iz prve pol. 14. st. Da je bilo Kurijaka i Kurjakovića oko Dubrovnika nevezano za moguće hrvatske Kurjakoviće pokazuju isprave, npr. od 7. mjeseca 1282., kad se javlja neki *Prodanus de Curiaco* koji prodaje robinju (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.,* str. 81.). Isti se javlja tijekom 7. i 9. mj. 1283. (Isto, str. 109, 114.), kao i 10. mjeseca 1301., vezano za slične poslove s robljem (Isto, str. 179.). Vidi usput za ime *Curiaco,* tj. *Dimitrii de Curiaco* iz 1280. u dubrovačkom kraju: G. Čremošnik , *Monumenta Historica Ragusina, Vol. I*, str. 62, 108.; a za još ljudi s tim imenom vidi "indekse" u: J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. II,* str. 388.; Isti, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III,* str. 349.; Isti, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. IV,* str. 362. Postoje stoga Vlasi Kurjakovići, kao izgleda i ne-Vlasi Kurjakovići u dubrovačkom zaleđu, u 13. i 14. st.; a isto tako ima mogućih Vlaha Kurjakovića, ali i ne-Vlaha Kurjakovića (plemstvo) u Hrvatskoj u 14. st.; što čini pokušaj rekonstrukcije genealogija za rod/rodove s "prezimenom" Kurjaković na ovom području nezgodnim poslom, jer ime "Kurjak" (koje je izvedeno na osnovu asocijacije na vukove) u to doba očito nije rijetkost među slavenskim populacijama.

576 Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), 80r, 2. 4. 1306.

potencijalno zanimljiva zbog imena Pocernić/Pocrnić, koje je izvedeno od Pocrnja, a takvo je ime nosila jedna vlaška grupa koja se javlja krajem 14. st. u zaleđu Dubrovnika.[577]

Iz perioda koji mjesec kasnije, iste 1306. dolazi upis koji također spominje Vlahe, ali je relativno slabo informativan, i pritom je folija, tj. papir isto tako oštećen od vlage, kao i čitav taj svezak. Radi se o žalbi četvorice ljudi radi krađe stvari u vrijednosti 10 perpera, u kojoj su izgleda participirali i neki Vlasi: *Branocta salor, Osrac de budua. pobrat de vlastaro/vlastaco* (?), *dragauço/dragauçe. coram domino comite fecerunt clamorem. supra. Itonomo/Jconomo/Janomo et Gununo/Guruno/Gumino,*[578] *quod miserunt* (?) *blachos supra ipsos nomine Grupssa volgiça/valgiça et fecit ipsos arrob. (et) posint ipsos in persone* (?) *et acceperunt ei* (?) *...ras* [samo taj dio riječi je čitljiv – op. M. P.]*... res ualor. ypp. X.*[579]

Iz kasnijega perioda također ima sačuvano nešto vijesti, uglavnom u neobjavljenim ispravama, i poneku u objavljenim, iako nažalost tek za drugo desetljeće 14. st.[580] Tako se u seriji *Lamenta Politica* (*Političke Tužbe*), koja je i objavljena,[581] javljaju zapisi od 11. i 12. 9.

---

577 Ime Pocrnja/Pocrnić je slavenski pojam koji je mogao nositi bilo kakav akter, stoga tek ostaje upozoriti na sličnost imena Hraniše Pocrnića i kasnijih Vlaha Pocrnja. Inače, *Vlasi* Pocrnja *(de Yspocergna vlacus, valachus de Poçergno, vlachus de Podzernie, vlachos de Pocerna, de Pocergne de morlachi, morolachus de Pocerganie) bili su smješteni na području Ljubinja. Uspomena na njihovo prisustvo predstavljena je naseljem Pocrnje, koje je smješteno na oko pola puta između Ljubinja i Stoca, u blizini naselja Gleđevci i Bančići. Spominju se od 1390.* (E. Kurtović, 'Seniori Hercegovačkih Vlaha', str. 684.). Inače, da dodam da za ugrubo ovo doba, 1305., Hrabak spominje i Zupce u Vrsinju oko Trebinja, koji se u izvorima javljaju češće od kraja 14. st.: B. Hrabak, 'Zupci', u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II*, str. 176-212. Problem s Hrabakovim tvrdnjama o Zupcima je da se oni u ovo doba ranog 14. st. ne navode kao *Vlasi*, i nejasno je da li je u to doba to tek nadimak ili patronimik, ali ne mora biti ime neke malo veće skupine, a kamoli stočarske družine. Autor prvo navodi da se Zupci spominju 1305., potom dodaje da su oni tad katun, ali pritom *ne daje nikakve* reference, dokumente, citate, itd., pa je njegovu tvrdnju nemoguće verificirati. Potom kaže da se 11. 12. 1310. javljaju u Dubrovniku sinovi nekog Hranote Zupčića iz Trebinja (B. Hrabak, 'Zupci', str. 177.), no oni uopće nisu spomenuti kao *Vlasi*, niti bi se dalo naslutiti da su to bili. Upitno je i da li ti Zupčići jesu isto što i kasnije pleme Zupci. Zupci se javljaju učestalije tek u kasnom 14. st., ali neće odmah nositi etiketu *Vlaha*, i nema nikakvoga dokaza da su Zupci bili Vlasi kroz najveći dio 14. st., a izgleda da se sigurno mogu smatrati *Vlasima* ili od konca 14., ili tek od 15. st. Inače, u popisu sandžaka Hercegovina spominje se i nahija Zubci, sjeverno od Konavala, južno od Rudina, tj. blizu Trebinja: A. S. Aličić, *Poimenični popis*, str. 122-124.

578 Oba imena su neobična, i moguće da ih je pisar pogrešno upisao (i teško je odlučiti se koje je "pravo" čitanje istih), ili je pisao brzo radi čega je upis nezgrapan. Prvo slovo drugog imena čini mi se da je "G".

579 Diversa Cancellariae, br. 4, fol. 94r, 17. 5. 1306. Središnji i donji dio zapisa je oštećen od vlage, a fotografija koju sam uslikao je nažalost pozicionirana iz takvog kuta da jedva mogu naslutiti što piše u oštećenim dijelovima zapisa. Sam upis je smješten u četiri reda, a u drugom redu, između posljednjega imena *Gununo* i pojma *blachos*, nalazi se vlagom oštećeni, i jedva vidljivi dio upisa, s izgleda dve riječi. Ako sam dobro uspio protumačiti taj dio isprave, i te riječi, oni gore spomenuti se žale na *Jconomo et Gununo quod miser*[unt] Vlahe na Grupšu. Valjda bi ta dvojica "nahuškala", tj. poslala Vlahe na Grupšu, no oni sami nisu označeni kao *Vlasi* u zapisu. Posljednja dva reda upisa, koja dolaze odmah iza Grupšina imena su još oštećenija vlagom, i teže su mi bili čitljivi, stoga bi ovo svakako valjalo pregledati ponovo, i to pod drugim kutom s boljim osvjetljenjem, kako bi se vidjelo može li se bolje pročitati ono što piše u donjem lijevom dijelu upisa.

580 Dio neobjavljenih isprava iz prvog desetljeća 14. st. spominjem u devetoj i desetoj glavi ove disertacije.

581 N. Lonza, Z. Janeković-Römer, 'Dubrovački "Liber de meleficiis" iz 1312-1313. godine', str. 173-176.

1312., u kojima se spominje svađa i tučnjava Vlaha i Dubrovčana kod Brgata [582] (zapravo *Vlaha*/*Slavena* i *Dubrovčana*, o čemu ću govoriti malo kasnije).

U zapisu se donose svjedočenja nekolicine aktera. Javlja se *Clime de Sorento,* koji je bio u društvu *ursacii de bodaça* i drugih; i oni su čuli i vidjeli svađu i sukob više ljudi. U suštini, prepričava se kako su se Dubrovčani i Vlasi svađali i tukli, gađali kamenjem, udarali mačevima, itd. Aktera je bilo nekoliko, a *Ione filius pabore*, svađao se s nekim Vlahom, koji ga je onda pogodio kamenom u glavu; a zatim je Ione bacio kamen na Vlaha. Svjedoci su promatrali događaj, i Klimentu je prišao neki Vlah, sav obliven krvlju, i rekao da ga je Ione pogodio.

Zatim se javlja *luce de baraba*, koji svjedoči kako je vidio jednoga Vlaha kako poteže mač na Jonu, sina Paborinog, i drugoga Vlaha kako na njega baca kamen i pogađa ga u glavu, od čega je ovaj pao na zemlju (*cecidit in terram*). Isto tako, svjedok je vidio i drugog sina Paborinog (ne imenuje ga), kako nosi kamenje u ruci, i baca ga. Zanimljivo, ni prethodni ni ovaj svjedok “nisu vidjeli” je li kamenje koje su bacali Dubrovački podanici ikoga pogodilo, dok su, zanimljivo, “vidjeli” kada i ako su Vlasi nekoga ozlijedili. Inače, spomenuti Luka (*luce*) primjećuje kako *plures Vlacos habentes aliquos eos spatas nudas, alios habentes arcos cum sagittis*; što se uklapa u ono što je poznato o omiljenom, da se tako izrazim, oružju Vlaha. Bilo je puno krvi, a jedan je Vlah pogođen u glavu, te je ostao dugo ležati puno krvareći – ali eto, svjedok opet “nije vidio” tko je bio onaj koji ga je ozlijedio.

Zatim se javlja *petrus de crancha* koji svjedoči kako je neki Vlah pogodio Jonu s kamenom, radi čega je ovaj pao, potom se ustavši i kamenom pogodivši toga Vlaha *in capite,* nakon čega je ovoga oblila krv.[583]

Potom se javlja *Lone de liuaça*, koji sasvim kratko svjedoči kako je mnogo kamenja letjelo na sve strane (*et vidit quod plures lapides prohiciebantur huic modo*), ali nije vidio tko ih baca. Vidio je također tri Vlaha ozlijeđena kamenjem, kako su krvarila. Svjedoči i kako je vidio već spominjanog Jonu kako ima isukani mač, te kako su se svi svjedoci uključili u razdvajanje sukobljenih strana, tj. u prekidanje svađe.

---

582 *Cum quedam rixa facta fuisset in uergato cum vlachis et raguseis / et duo vlachi percussi et cruentanti lamentarentur coram domino comite. ipse dominus comes uolens de dicta rixa inquirere / inuenit in hunc modium ...* (DAD, Lamenta Politica, br. 1 (1312-1313), fol. 9v i 10r, 11. i 12. 9. 1312.). Vidi i: N. Lonza, Z. Janeković-Römer, ‘Dubrovački “Liber de meleficiis” iz 1312-1313. godine’, str. 182-183. Kako sam ovaj i sljedeći zapis (koji ću spominjati) iz serije *Lamenta Politica* pregledao i obradio na osnovu originala, dok još nisam znao za publikaciju dr. Lonze i dr. Janeković iz 1992., ovdje donosim manje izvatke iz originalne isprave, a pored signature na arhivski original navodim i broj stranice iz objavljenog teksta ove dvije autorice.

583 Sve prethodno spominjano nalazi se u: Lamenta Politica, br. 1, fol 9v, 11.9.1312.; N. Lonza, Z. Janeković-Römer, ‘Dubrovački “Liber de meleficiis” iz 1312-1313. godine’, str. 182.

Javlja se i svjedok *dobrechna vrede*, koji veli kako je vidio i čuo svađu, kao i ostali svjedoci, te je vidio kako *unus Sclauus cum uno lapide percussit Ione filium pabore in capite*; te kako je potom Ione pao, a potom se brzo podigao, bacio kamen na tog Slavena (*illum Sclauum*), *et vidit quod tunc ille Sclauus cecidit in teram et erat sanguinolentus in capite et in facie.* U nastavku ovog svjedočenja stoji: *Interrogatus si uidit quod Ione percuteret cum lapide dictum Sclauum, respondit quod bene videtur sibi quod eum percussit / quia in illo menare lapidem quem proiecit dictus Ione / ille vlacus cecidit in terram et uidit eum percussum in capite et cruentatum. ...*[584]

Ovdje zbunjuje navođenje u prethodnim svjedočenjima *Vlaha*, a u ovom, *Slavena*. Jedino Dobrehnino svjedočenje spominje *Sclauus*-a, a sva ostala *Vlacus*-a. Pritom, i njegovo svjedočenje na samome kraju opet spominje *Vlaha*, nakon što je ispričao gore navedenu priču od napadu na *Slavena*. Jesu li ovdje u pitanju Vlasi ili Slaveni? Ili je možda to za neke od Dubrovčana naprosto bila istoznačnica? Ili se je pisar naprosto zbunio? Ovo posljednje nije vjerojatno, jer do tog momenta nitko nije ni spominjao *Slavene* u svom svjedočenju, pa se notar nije imao oko čega zbuniti. Biti će da je prije stvar u tome da je zbog istog jezika koji su u svakodnevnoj komunikaciji koristili Vlasi i Slaveni, za ponekog od ovih aktera to dvoje (*Vlacus* i *Sclauus*) moglo funkcionirati kao sinonim, posebno ako su ovi akteri iz Dubrovnika (ili dio njih) još uvijek bili *i* romanskoga jezika (bilingvalni: romansko-slavenski) – jer u tom bi im slučaju poistovjećivanje istojezičnog stanovništva, slavenskog i vlaškog, bilo još više olakšano (nezavisno od toga kojim su se kolektivnim identifikacijskim matricama ti *Vlasi* i *Slaveni* sami identificirali, i kojim etiketama su bili identificirani od strane vlasti).[585]

---

[584] Ta zadnja dva navedena svjedočenja vidi u: Lamenta Politica, br. 1, fol 10r, 11.9.1312.; N. Lonza, Z. Janeković-Römer, 'Dubrovački "Liber de meleficiis" iz 1312-1313. godine', str. 183.

[585] Već sam ranije (npr. u petoj glavi) naglasio da su Vlasi u nemanjićkoj Srbiji u kasnom 12. st. bili znatnim dijelom bilingvalni (neki od njih već stoljećima, još od perioda života u Bugarskoj i Bizantu među Slavenima), zanemariv dio je pričao samo romanski, a dio je već u ovo doba, posebno kroz 13. st. i nadalje jezično gledajući već skroz slavensko stanovništvo. Za Vlahe koji od razvijenog Srednjeg vijeka s istoka Balkana prelazili u donje Podunavlje i Erdelj zna se da su bili bilingvalni u doba kada su se tamo počeli naseljavati, tj. najkasnije od 12. st., što nedvosmisleno potvrđuje da su bili bilingvalni još dok su boravili u Bugarskoj u 12., i dijelom u 13. st.: P. Skok, 'Češka knjiga o vlaškom pravu', str. 306-310. Vidi još o tim gibanjima Vlaha na sjever, ka Podunavlju, u: P. Skok, 'Češka knjiga o vlaškom pravu', str. 313-315.; A. Du Nay, *The Origins of the Rumanians*, str. 87, 257.; I. Vasary, *Cumans and Tatars*, str. 27-33., 134-143. Dubrovački su pisari u doba kad nastaju isprave koje u ovom radu obrađujem, mahom Romani, a i nemali dio dubrovačke vlastele još uvijek je *i* romanofon. Bez obzira na to što su dalmato-romanski govori bili drugačiji od tzv. dako-romanskih, kakve su izgleda koristili Vlasi iz dublje unutrašnjosti Balkana (oni od njih koji su još bili *i* romanofoni, tj. bilingvalni), teško je povjerovati da u skoro 250 godina kontakata Dubrovčana s Vlasima u zaleđu grada tijekom Srednjeg vijeka (13. do 15. st.) ovi ne bi bar koji put primjetili da njihovi susjedi Vlasi koriste i govore koji su donekle slični romanskim govorima srednjovjekovnog Dubrovnika. Ipak, takav zapis ne postoji (ili još nije pronađen). Ovo je jasan indikator do koje je mjere već krajem 13. i u ranom 14. st. vlaško stanovništvo iz ovih predjela bilo uklopljeno u slavenski jezični milje. Naravno da je pritom nemoguće da su sve vlaške skupine koje su iz unutrašnjosti Srbije dolazile na njen zapad od 13. st. bile jednako uklopljene u taj jezični sustav. Neke grupice Vlaha koje su od ranog 14. st., u doba Milutina, ili od sredine 14. st. u doba Dušana, možda povremeno pristizale u dubrovačko zaleđe i iz područja

Zanimljivo je primjetiti da je ovaj posljednji svjedok zapravo jedini koji eksplicitno imenuje osobu odgovornu za nanošenje ozlijeda Slavenu/Vlahu.[586] Zanimljivo je također da se ne spominje ime nijednog od aktera koji sudjeluju u sukobu s Vlasima, valjda jer ih svjedoci nisu poznavali (osim Joninog neimenovanog brata). Također nam se nažalost u zapisu ne spominju ni imena Vlaha koji su bili involvirani u sukob. A neobično je i da su Vlasi/Slaveni bili naoružani lukovima i strijelama, ali začudo, izvukli su deblji kraj. Očito ih je bilo dosta manje nego protivnika, i sasvim izglednoda su bili na prepad napadnuti, jer teško je povjerovati da bi uz lukove i strijele u rukama Vlaha netko od ljudi koji su se sukobili s njima uopće izašao bez ozlijeda (koje se u zapisu gotovo ne spominju).

Iz perioda nešto kasnije, od 22. 2. 1313., ima u istoj arhivskoj seriji još jedna vijest o nekom Vlahu, *Jurçi blacum*, koji se izgleda bavio prodajom bilja (budući da ga se u ispravi, koju ovdje ne citiram cijelu, spominje u tom kontekstu). Navedenog dana *Bratosclauus calogerius* ovog Jurka tuži zbog fizičkog napada (istim oružjem kojim se vodio i sukob koji sam maloprije spominjao): *Bratosclauus calogerius coram domino comite conqueritur supra Jurçi blacum quod ad ecclesiam Sancti luce percussit cum uno lapide in capite ita quod sanguis exiuit*. Kao svjedoci koji su potvrdili da su vidjeli rečeni sukob javljaju se *dobre filius elie de Sorce*, zatim i sam postolar Bratoslav, te njegov kolega *Obradus calegerius*.[587]

k) Različite vijesti o Vlasima iz zaleđa i njihovim odnosima s Dubrovčanima u prvoj trećini 14. st.

Što se tiče ostalih podataka iz perioda koji pokriva ugrubo prva dva desetljeća 14. stoljeća, može se spomenuti još nekolicinu. *Die XVIII aprilis* 1313., *Craisclauus vlacus* preuzima neku tkaninu (*gonella de pano*), te dogovara posao transporta i prodaje iste, s *thoma prodani de bodaça*; ali se iz isprave nažalost ne vidi ništa o tome odakle bi taj Krajislav bio,

centralne i južne Makedonije, i sjeverozapadne i sjeverne Grčke (a ne samo iz unutrašnjosti Srbije) mogle su biti manje slavenizirane od grupa koje su bile u Srbiji već generacijama, stoga nije za očekivati kod svih Vlaha isti stupanj jezične slaveniziranosti. Ipak, evidentno je iz izvora da je za period kasnog Srednjeg vijeka prisutan generalni trend korištenja slavenskog kao prvog jezika kod Vlaha na zapadu Balkana (i donekle po središnjim dijelovima istog) unatoč mogućim iznimkama (I. Botica, 'Prilog istraživanju najstarijeg spomena', str. 39-40.).

[586] Za dan 12. 9. 1312. navodi se da spomenuti Iona *infra tres dies* mora doći da iznese svoju obranu (Lamenta Politica, br. 1, fol 10r, 12.9.1312.; N. Lonza, Z. Janeković-Römer, 'Dubrovački "Liber de meleficiis" iz 1312-1313. godine', str. 183.).

[587] Vlah *Jurçi*, tj. Jurek/Đurek osuđen je na kaznu od 12 perpera (Lamenta Politica, br. 1, fol 35v, 22. 2. 1313.; N. Lonza, Z. Janeković-Römer, 'Dubrovački "Liber de meleficiis" iz 1312-1313. godine', str. 208.).

tj. gdje bi ga se moglo locirati, i s kim povezati.[588] Jedina moguća poveznica s ovim Krajislavom Vlahom koja mi pada napamet, mogla bi biti jedna vijest koja se javlja malo kasnije, vezano za 6. mjesec iste, 1313. godine, kad se u grupi od nekoliko ponosnika iz katuna Sotovića/Sotkovića (*de catone de sotcouich/sottouich*) javlja i *Draroslaui* (Dragoslav) *Craisclauich*.[589] Naravno, moguće je samo nagađati je li kojim čudom taj Krajislav Vlah bio možda otac Dragoslava Krajslavića, jer pokazatelja o lokaciji tog katuna Sotovića/Sotkovića nema, a tek na osnovu istog osobnog imena je nezgodno pokušavati povezati ljude. Jedini razlozi zašto ih spominjem u istom kontekstu, izuzev očite sličnosti imena, odnosno patronimika, jest činjenica da se javljaju u kratkom vremenskom razmaku, i pritom su se bavili sličnim aktivnostima (transport robe), iako to samo po sebi ne mora značiti ništa.

Još da da dodam kako za 4. mjesec iste 1313. godine Desanka Kovačević-Kojić spominje i nekog Nikolu Negslavića, Vlaha koji se 27. 4. 1313. zadužio kod Dubrovčanina Marina na 32 groša, no pritom ne spominje nikakve druge detalje ugovora.[590]

Potom dolazi još jedan upis iz ove godine, za koji se čini da govori o nekom Vlahu. Dana 2. 5. 1313. Paskvazije (možda Paskal) Vlah obvezuje se otići na Stanak na Željeznu Ploču, na raspravu o nekoj pljački i nasilju: *pasquasius blacus coram domino comite se obligat uenire ad Stanicum die huic* (*presenti* ?) *venturum / ad sulesna ploçam ad rationem pro robalia et pro iniuria fca.*(?) *Godamirro/Godomirro. Et debet ducem illas tres quas mult...*(?) *placitare dictos Godomir(o) / Et si non ueniret ad de...*[nečitak dio te i čitava sljedeća riječ – op. M. P.] *...et non ducent predictos / quod sit tortus*.[591]

*

---

588 Vidi čitav zapis o tom poslu u: DAD, Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314), fol. 48r, 18. 4. 1313.

589 Diversa Cancellariae, br. 5, fol. 60v, 10. 6. 1313. O ovom ugovoru ću još govoriti u devetoj glavi rada.

590 Autorica ne daje druge detalje o upisu, već samo signaturu: *Historijski arhiv u Dubrovniku; Aptagia 1 fol. 79, 27 IV 1313.* (D. Kovačević-Kojić, 'Učešće Vlaha', str. 80, fusnota 6.). Nažalost, prilikom obavljanja arhivskog istraživanja u Dubrovniku nisam bio upoznat s citiranim radom, niti svjestan postojanja te arhivske serije. Čini se da je *Aptagia* (Aptagi, Aptai, ovisno o autoru koji ju citira) uključena u okvir neke od danas postojećih arhivskih serija (na toj se informaciji zahvaljujem kolegi Nevenu Isailoviću). Moja je pretpostavka da je u pitanju serija *Debita Notariae*, budući da je isprava koju D. Kovačević spominje bila zadužnica. U tom slučaju bi *Aptagia* bila "podserija" u okviru serije *Debita Notariae* (jer glavni dio serije *Deb. Notariae* koji sam konzultirao prilikom boravka u Dubrovniku počinje tek s 1335. god., a ne s ranim 14. st. koje očito pokriva spomenuta *Aptagia*).

591 Diversa Cancellariae, br. 5, fol. 50r, 2. 5. 1313. Dodatnih detalja u zapisu nema, a trojica koje dokument spominje ne navode se po imenu.

Iz perioda od par godina kasnije postoji i nekolicina podataka o prodaji soli ljudima iz zaleđa Dubrovnika, u objavljenim ispravama, pa se tako 18. 6. 1318. , u arhivskoj seriji "Reformacije" nalazi upisana odluka Malog vijeća: *...in minori conscilio sono campane more solito congregato Junius de Çamano electus fuit partitor salis Sclavorum et Blachorum.*[592] Kako je izgleda riječ o podijeli, tj. prodaji soli koja se odvija s većim brojem klijenata, bilo je potrebno postaviti službenike koji bi to nadzirali – vrlo vjerojatno jer su u određenim periodima godine Vlasi dolazili u primorje (bilo u sam Dubrovnik, bilo na neko drugo dogovoreno mjesto, npr. Slano) gdje su dobavljali sol za svoja stada, i druge potrebe. Iako u ispravama koje slijede u narednim godinama nema puno podataka o soli, tu i tamo "ispliva" neka vijest, pa tako 25. 7. 1332. na Malom vijeću daju upute izabranim službenicima koji su postavljeni radi raspodjele soli Vlasima, da moraju voditi računa kako se štogod loše, i nikakvo nasilje ne bi desilo dok Vlasi dolaze po sol: *Junius de Pabora in eodem minori consilio electus fuit partitor salis inter Vlacos. – Nicola de Petrana et Marchus de Mençe in eodem minori consilio electi fuerunt scruptatores et provisores, ne aliquod fortium vel violentiam inferratur Vlachis venientibus pro sale.*[593] Dobar dio tih vijesti vezan je za kraj proljeća ili početak ljeta, pa se smije misliti da su stočari tad kupovali sol kako bi dohranjivali stoku prilikom ljetnih ispaša u zaleđu.

Inače, u periodu pred kraj drugog desetljeća 14. stoljeća (na ljeto, i vjerojatno jesen 1318., te potom svakako na proljeće 1319.) traju sukobi u dubrovačkom zaleđu između snaga kralja Milutina i bana Mladina II. Šubića (1304-1322), o čemu će u devetoj glavi biti malo više riječi. Početkom su, i sredinom ljeta 1318. Milutinove snage izgleda bile u ofanzivi[594] –

---

592 J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 111. Postoji i vijest od 29. 6. 1319., koja kaže: *In consilio rogatorum sono campane more solito congregato, captum fuit et deliberatum, nemine discrepant, quod de tota sale quam Çunius de Çorci vendiderit Vlachis et Sclavis in credentia, ipse Junius habet tempus IIII menses ad sovendum comuni partem sibi contingentem de ipsa sale quam dederit in credential, et de ipsa quam vendiderit in contantis in contenti solver teneatur partem comunis. Et de ipsa quam dederit in credential sit ad eius rischium et fortunam* (Isto, str. 143.).

593 J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 357. Vrlo kratka vijest sačuvana je od 15. 7. 1330. godine: *Martolus de Scatich in dicto m i n o r i c o n s i l i o electus fut partitor salis dandi Slavis* (Isto, str. 290.). Postoji i odluka Vijeća umoljenih, iz kasnijih perioda, npr. od dana 28. 2. 1360., u kojoj stoji: *In eodem c o n s i I i o r o g a t o r u m Pale de Getaldo, Andree de Ragnina, facti et firmati fuerunt partitores Sclavorum, qui veniunt Ragusium ad emendum sal* (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 3*, str. 26). Slična vijest s Malog vijeća je sačuvana od 11. 6. 1360., kada su isti akteri, Pale Getaldić i Andrija Ranjina, trebali za svoj rad raspodjeljivača soli Vlasima dobiti jednu vreću, tj. jedan tovar (soli) za svoj rad: *DIE XI MENSIS JUNII. Pale de Getaldo, Andre de Ragnina, qui fuerunt partitores Vlacorum supra sale in m i n o r i c o n s i l i o sono campane etc. congregate data fuit salma una pro eorum labore* (Isto, str. 37.).

594 Branivojevići i Dubrovčani su tijekom tog ljeta skupa udarali na ljude Šubića u zaleđu Dubrovnika. Vidi sasvim sažeto u: V. A. Trpković, 'Branivojevići', str. 56-57. Vidi raspravu na Malom Vijeću, 20. 9. 1318., o žalbi bana Mladena na srpsku vlastelu Branivojeviće i Dubrovčane, koji su ratovali protiv njegovih ljudi to ljeto: J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 121. Vidi usput za raspravu Velikog vijeća na ovu temu, s datumom

ako ban Mladin nije već ranije napadao, pa su ovi odgovarali, u početku uspješno – da bi potom u zaleđu sa svojim trupama boravio ban Mladin, negdje od polovine 9. mjeseca 1318. Zatim se ratna sreća opet okreće protiv Mladina, i Milutinove snage zarobljavaju čak i banova brata Grgura Šubića, na proljeće 1319.[595] Upravo iz perioda kad su trajale vojne operacije srpskih trupa, negdje polovinom ljeta 1318., bilježi se odluka Malog Vijeća od 8. 8. 1318., da *nullus forasterius, tam Sclavus quam Vlachus, cuiuscumque conditionis, presumat portare per civitatem Ragusium aliqua arma offensibilia, pena in statuto contenta*.[596] Odlučilo se izgleda, da nijedan stranac, bilo Slaven bilo Vlah, pod nikakvim okolnostima ne ulazi u grad s kakvim napadačkim oružjem; a za prekršaje je predviđena i kazna. Iz ovoga bi se možda smjelo zaključiti kako su Srbi, i uopće Slaveni iz šireg zaleđa, ali i Vlasi, i inače imali ponekad naviku svraćati u grad pod oružjem, kad su dolazili kakvim poslom. Možda na to upućuje i oznaka za oružje, koja kao da cilja na neku specifičnu vrstu oružja, što bi možda dozvoljavalo pretpostavku da se inače oružje ponekad toleriralo u ovo doba, možda i unatoč odredbama gradskog Statuta.[597]

Moglo bi se tvrditi kako je kategorija "arma offensibilia" čudna, jer koje oružje nije napadačko? Možda je za Dubrovčane, idealno govoreći, "nenapadačko" bilo sitno hladno oružje, ili naprosto oružje koje je nosila gradska straža? Kako god bilo, mora postojati razlog zašto se ta odredba javlja baš 1318., a ne u godinama prije, ili nešto kasnije. Moglo bi biti da tu odredbu treba čitati baš u kontekstu spomenutog rata koji traje čitavo ljeto 1318., i kasnije, jer očito je bilo ljudi koji su često svraćali u Dubrovnik pod oružjem, možda na putu na ratište, ili s ratišta, tijekom prodaje kakve robe popljačkane u ratnoj zoni (o čemu ću govoriti

---

21. 9. 1318., u: I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 2.*, str. 315. Uzgred, u zbirci isprava *Mon. Rag., Vol 5.*, navedena je 1319. godina za ovaj događaj, a ne 1318.; ali svi autori koji pišu na tu temu govore o 1318. godini, i to je svakako točno, jer se u ranije spomenutoj publikaciji i inače primjećuju greške u datiranju, koje su izgleda kombinacija štamparskih i priređivačkih grešaka.

[595] Vidi o tome u: S. Ćirković, 'Unutrašnje Borbe Početkom XIV veka' i 'Unutrašnja Politika Kralja Milutina', u: S. Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga*, str. 449-475.; M. Ančić, *Putanja klatna: Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zadar-Mostar: HAZU-Ziral, 1997., str. 91-109.

[596] I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 2*, str. 313. Vijest koja se donosi u 5. svesku ove serije je malo drugačija: *In minori conscilio sono eampane more solito congregato, captum fuit et deliberatum, quod nulla persona tam forasterius, quam (Raguseus), et tam Sclavus quam Blachus cuiuscumque condictionis existant, audeant vel presumant portare per civitatem Ragusii aliqua arma offensibilia, preter ea in statutis contenta. (*Margini adscript.:*Banitum fuit in Sclavonesca lingua per Petrum preconem comunis.)* ... (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5,* str. 117.). U tom je svesku ova vijest zavedena pod 1319., no vidi se da se godina "1319." (počinje na str. 8. ove edicije) nastavlja istim mjesecom gdje prestaje nizanje podataka za godinu "1318.", što dozvoljava zaključak da je u pitanju greška priređivača ove publikacije.

[597] Pritom odredbe dubrovačkog Statuta pomalo zbunjuju, jer u XXIV glavi Šeste knjige stoji: *Qui portaverit cutellum feritorium vel alia arma facta ad offendendum per civitatem in die, solvat pro banno yperpera duo, qui autem in nocte, solvat yperpera quinque et perdat arma* (A. Šoljić *et al., Liber Statutorum Civitatis Ragusii,* str. 340.). A opet, u XXV glavi iste knjige Statuta stoji odredba koja se doima nekako nedorečenom, jer nošenje oružja se može kazniti, ali zapravo knez ima slobodu prosuditi što mu je činiti u takvim prilikama: *Foresterius comorans in civitate Ragusii, non tamen habitans ibi, si arma fraudulenta portaverit, solvat pro banno yperperum unum; sit tamen hoc in providencia d. comitis* (Isto).

u devetom poglavlju), pa se zato ova zabrana i navodi. Možda je u ovo doba naprosto bilo više nego što je bilo uobičajeno takvih gostiju koji su svraćali u grad, pa su se vlasti brinule za sigurnost uslijed nemalog broja naoružanih ljudi u, i oko grada. Ukoliko se ova odredba smije tumačiti na taj način, onda ovaj spomen *Vlaha* i *Slavena* eksplicitno potvrđuje ono što se i inače naslućuje, a to je da su uz Srbe, vojne formacije koje su ratovale za kralja Milutina u zaleđu Dubrovnnika svakako činili i Vlasi.[598]

**

Što se preostalih vijesti tiče, za rano 14. st., iz nešto kasnijega perioda ima par vijesti o prodaji stoke. Tako se na ljeto 1319. javlja jedna kratka i neinformativna vijest, tj. zapis u kojem se spominje neki Vlah, Beloš Ninoslavljev(ić), koji u Dubrovniku prodaje magarca: *belox de ninosclauo vlachus facit manifestum quod vendidit ad carrum secundum consuetudinem ciuitatis Andriolo de macharuffis de vence unam someriam pili nigri cum auriculis fessis pro pretio III ypp. quod pretium dictus belox contentus et confessus fuit se habuisse et recepisse a dicto niccholecto*.[599]

Spomenuti ću još i vijest s početka jeseni 1323., kada se javlja neki Vlah Grupša koji prodaje konja u Dubrovniku: *Grupsa golessouich vlacus facit manifestum quod vedidit ad carrum secundum consuetudinem ciuitatis Pasque de georgio unum suum equum pili deardi* (?) *pro ypp. octo quos contentus et confessus fuit se habuisse et recepisse ab eo*.[600]

Ranih '20.-ih godina 14. st. javlja se i jedna kratka vijest, od 18. 1. 1323., u kojoj se zabranjuje bilo kome da skriva ili drži u svom domu ili negdje drugdje (u Dubrovniku) nekog serva, tj. slugu Negula Vlaha, a koji je od Negula pobjegao; jer u protivnom će biti kažnjen.[601]

---

[598] I sve ovo služi da se nadopune informacije o kneževima i vojvodama kod Vlaha, o čemu će biti riječi u sljedećim glavama. Vidi kratko o knezovima kod Vlaha u 13. i ranom 14. st., u: M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 53-54.; a detaljnije vidi u: M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 43-77.

[599] DAD, Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 183v, 14. 8. 1319.

[600] Diversa Cancellariae, br. 7 (1323), fol. 29r, 29. 9. 1323.

[601] *Petrus preco communis retulit se de mandato domini comitis gridasse in locis solitis, quod nulla persona audeat vel presumet receptare vel retinere in sua domo vel alibi Ragues, servam de Negul Vlaco, que auffugit ab eo, pena ad voluntatem domini comitis* (I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 1*, 1879., str. 125.). ime Negul/Negulus dolazi od slavenske osnove "Neg/Njeg" za "njegovati" ili "nježno", i istog je postanka kao i Negovan/Njegovan, Njegoš, pa ime mjesta Negotin, itd.: P. Skok, *Etimologijski rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika, Knjiga Druga: K-poni'*, Zagreb: JAZU, 1972., str. 529-530. Vidi važna opažanja o slavenskoj onomastici u: P. Skok, 'Češka knjiga o vlaškom pravu', str. 306-311. Svakako, romanski nastavak "-ul" svjedoči da je (kao i

Zanimljivo je pitanje, na koje nije moguće odgovoriti zbog nedostatka informacija, je li ovaj Negul živio na dubrovačkom teritoriju, ili u zaleđu? Ako bi bilo ovo prvo, onda bi ovo bio primjer još jednog Vlaha koji je bio integriran u dubrovački prostor, iako je još uvijek postojala svijest o njegovom nekadašnjem statusu, tj. porijeklu, iz čega bi se možda smjelo misliti kako je bio prva generacija doseljenika u grad (naravno, pod uvjetom da je uopće bio u pitanju čovjek iz grada).

***

Tijekom trećeg desetljeća 14. st. javlja se i poneka žena srednjovjekovnih Vlaha, a koje je zabilježila Đurđica Petrović, pa ću navesti sasvim kratko par informacija o tome, budući da autorica ove slučajeve ili spominje tek usput, ili samo daje signature. Dana 23. 9. 1324., javlja se u zapisu o pozajmici neka Radoslava Vlahinja, *Radosclaue vlache matri de Junio de bratoe,* koja nekom *Giue de telos* daje *unum equum et duas bariles plenas de gorgiolinis* kao zalog, a dobija *ab ipso Giue(m)* iznos od *ypp. XL. grossos della croce*.[602]

Zatim se javlja neka Tole (Toljena, ili Tolislava), žena pokojnog Vlaha Hranislava: *tole uxor quondam Cranisclaui vlachi,* u jednom kratkom zapisu o ostavini, od 12. 6. 1325. godine: *Radosti uxor quondam Gibrani/Çibrani ... solutam et pagatam ... Guiectauo* (?) *de dragano et Lore de Rucocta pitropis tole uxore(m) quondam Cranisclaui vlachi de ypp. decem relictis eidem Radosti per ipsam tolam in suo testamento.*[603]

Ima još jedna vijest iz iste godine, kada se 30. 7. 1325. spominje neka Budislava, kćer Stanova, Vlahinja (*budisclaua filia de Stan vlacha*) koja se zapošljava kod glasnika Jakova (*Jacobo, preco de trano* ?). Ona sklapa s njim ugovor o služenju *ad tres annos,* i obvezuje se

kod imena Radul, Vladul, Dragul, itd.) riječ o slavenskom imenu koje je u početku bilo preuzeto u još uvijek bilingvalnu, romansko-slavensku sredinu.

[602] DAD, Diversa Notariae, br. 4 (1324-1325), fol. 44r, 23. 9. 1324.

[603] Diversa Notariae, br. 4, fol. 108v, 12. 6. 1325. Da dodam i kako Đurđica Petrović, povezuje ovog Hranislava Vlaha s jednim drugim, i to Banjaninom (Đ. Petrović, 'Dubrovačke arhivske vesti', str. 10, fusnota 45). Naime, 1319. javlja se neki *Musbrat filius Cranisclaui deli de bangna* (Diversa Notariae, br. 3 (1318-1320), fol. 101r, 18. 1. 1319.). Na Mužbrata iz Banje vratiti ću se u devetoj glavi ove disertacije. Kako li je autorici uopće palo na pamet da tek na osnovu imena, tj. sličnosti u imenu poveže Hranislava Banjanina iz 1319., i pokojnog Hranislava iz 1325., ostaje posve nejasno; tim više što se za pokojnoga Hranislava i njegovu ženu Tole/Tolislavu ne navodi iz kojega bi katuna bili, niti se javlja neki patronimik u citiranoj ispravi. Autorica ovdje, kao i u ranije u ovom radu spomenutim slučajevima, očito proizvodi nepostojeće i nedokazive porodične veze između različitih Vlaha.

da će Jakovljeve stvari i dobra štititi i čuvati *u bona fide sine fraude*; dok se *Jacobus* za uzvrat obvezuje držati ju kod sebe, tj. podupirati i uzdržavati, te oblačiti, i sl.[604]

Konačno, nekoliko godina kasnije, 29. 6. 1328., javlja se i žena s imenom Prva (valjda od Prvoslava): *ego quidem perue uxor ratchi Buramix/Buramaxo/Burmaix/Burmaty* (?).[605] Đurđica Petrović čita to ime kao *Ratchi Burmax,*[606] no upis u citiranoj ispravi, koliko mogu razaznati ne djeluje mi kao *Burmax*, iako donekle podsjeća na to. Kad se ponovo, pred kraj ovog upisa opet javlja Prvino ime (*me predicta perue*), nažalost nema uz njega i muževa imena kao prvi puta, pa da provjerimo; iako je moguće da je sve to pisareva omaška, te je nespretno i nezgrapno zapisao burmasko ime, pritom zabrljavši nekoliko slova koja su slabije čitka (inače je i čitav zapis pisan nezgrapnim rukopisom). Ovdje zapravo nije posve jasno je li u upisu zaista riječ o nekom Burmazu, pa je teško tvrditi je li riječ o Vlahu, budući da u zapisu ne stoji da bi dotični Ratko bio *Vlah,* niti da bi to bila njegova žena (iako je naravno moguće da je zaista riječ o Burmazima, pa u tom smislu o Vlasima).[607]

****

Da polako privedem kraju priču o neobjavljenim arhivskim ispravama koje spominju *Vlahe* u prvim desetljećima 14. st. s kratkim osvrtom na problem uključivanja Vlaha u lokalne financijske tokove i trgovačke aktivnosti. Navesti ću kratke vijesti koje Desanka Kovačević Kojić spominje usputno u jednom radu. Ti zapisi ne donose posebno zanimljive informacije, bar ne o smještaju stočara i njihovom "backgroundu", već tek o novčarskim pitanjima, tj. o sklapanju trgovačkih društava. Tako se 28. 9. 1326. izgleda javlja "Morovlah" Miloslav, veli autorica.[608] No pored njegova imena ne stoji, kako ona navodi "Morovlah", već su u ispravi upisani *Tuerdoe dobronouich et Millosclauus morourachus/moronrachus* (nikako nije *moroblachus, morouvlachus*, ili slično).[609] Moguće da je riječ o pisarskoj grešci, jer se niti godinu dana kasnije javlja akter istog imena, ovaj puta označen kao "Morlak". Na to ću se

[604] DAD, Testamenta Notariae, br. 2 (1295-1333), fol. 42v, 30. 7. 1325. Inače, Đ. Petrović (u: 'Dubrovačke arhivske vesti', str. 22.) to ime čita kao *Budisaua filia de Stay Vlacha*, no u originalnoj ispravi jasni stoji *Stan* (od Stanko, Stanislav, Stanimir).
[605] Diversa Notariae, br. 5 (1324-1330), fol. 187v, 29. 6. 1328. Gotovo svako navedeno čitanje tog imena je moguće, jer je upis izuzetno nezgrapan i nečitak.
[606] Đ. Petrović, 'Dubrovačke arhivske vesti', str. 23.
[607] Treba se sjetiti da nisu svi Burmazi bili vezani za "vlaške" aktivnosti, jer pokazao sam već da ima u ovo doba i Burmaza koji su zanatlije, i vjerojatno žive po gradu u koji su se doselili iz neposrednog susjedstva.
[608] D. Kovačević-Kojić, 'Učešće Vlaha', str. 80, fusnota 5.
[609] DAD, Diversa Cancellariae, br. 8 (god. 1325-1327), fol. 107r, 28. 9. 1326.

vratiti odmah ispod, no prvo da kažem nešto o ovoj vijesti iz 9. mjeseca 1326., budući da ju Kovačević ne reproducira: *Tuerdoe dobronouich et Millosclauus morourachus facint manifestum quod faciunt societate(m) simul in isto viagio quod faciunt ad presens. in qua ... societate dictus tuerdoie* ulaže iznos od *ypp. sexaginta*. Sva dobit, odnosno *toto lucro* iz toga trgovačkog društva bila bi podijeljena tako da *tres partes* odlazi Tvrdoju, a *duo partes* bi dobio *dicto millosclaui*.[610]

Sličan slučaj, s valjda istim akterom Miloslavom, naveden je 24. 6. 1327. Tada se javlja sljedeći upis: *Raden Subouich et dragoslauo Ratcouich et Milloslauo moroblaco et Osore ei(us) frater facint manifestum quod facint societate(m) simul in isto viagio quod facint ad presens. in qua societate predicti Raden et dragoslauus* ulažu iznos od *ypp. XLI*, dok *dicti milloslauus et Osore* ulažu iznos od *ypp. XVII*. Što se profita tiče, *toto lucre* bi se imao dijeliti na jednake djelove.[611]

Ovakvih vijesti za prvu trećinu 14. st. ima zaista tek u tragovima. Sumirajući privrednu aktivnost Vlaha u dubrovačkom zaleđu u ovo doba, Desanka Kovačević kaže ponešto u kontekstu ovih gore podataka o sklapanju trgovačkih društava, pa njen komentar ima smisla reproducirati kao svojevrsni zaključak ove glave disertacije: *Stočarski proizvodi su podmirivali ne samo mnogobrojne potrebe u svakodnevnom životu vlaha već su od davnine bili i predmet trgovine. Tako se u prvim knjigama dubrovačkog arhiva, iz posljednjih decenija XIII vijeka, nalaze podaci o razmjeni dobara između vlaha i Dubrovčana. Ponekad dubrovački trgovci odlaze među vlahe, ali se i ovi, naročito od početka XIV vijeka, još mnogo češće spuštaju u Dubrovnik da prodaju vunu, stoku, a posebno konje i kobile ...*[612] *Na taj način vlasi postepeno dolaze u bliži kontakt sa Dubrovčanima, a dvadesetih godina XIV vijeka bilo je i pojedinačnih slučajeva da vlasi sklapaju trgovačka društva sa dubrovačkim trgovcima. No, i pored toga, ne može se govoriti o ozbiljnijem uključivanju vlaha u trgovinu, što potvrđuju i njihova zaduženja, koja su suviše malena da bi mogla predstavljati neki početni kapital.*[613]*U stvari, vlasi za svoje proizvode prodate na trgu u Dubrovniku nabavljaju predmete koji su im potrebni u svakodnevnom životu... U drugoj polovini XIV vijeka, naročito od 70-tih godina, dolazi do razvoja i umnožavanja katuna, kao i do snažnog porasta vlaškog*

---

610 Diversa Cancellariae, br. 8, fol. 107r, 28. 9. 1326.

611 Diversa Cancellariae, br. 8, fol. 183r, 24. 6. 1327. Nije za isključiti da ime Miloslavljeva brata nije bilo Osore, nego Ozroe (Ozren/Ozrihna), ali ga je dubrovački notar krivo upisao.

612 D. Kovačević-Kojić, 'Učešće Vlaha', str. 79.

613 Vidi usput radove: T. Raukar, 'Srednjovjekovna trgovina dalmatinskih gradova – istraživačka dostignuća i problemi', str. 349-357.; I. Voje, 'Prilog proučavanju dubrovačkih trgovačkih društava', str. 175-187.

stanovništva na današnjem hercegovačkom prostoru. To je sve, uz ostale povoljne uslove, doprinijelo daljem razvoju stočarstva i stvorilo veće mogućnosti za trgovinsku razmjenu.[614]

S ovim korisnim opažanjima završavam pregled isprava iz dubrovačkog arhiva koje govore o Vlasima za period posljednja tri desetljeća 13., i prva tri desetljeća 14. st. Radi se o formativnom razdoblju za Vlahe na ovome prostoru, stoga sam ovdje pobrojao sve spomene vlaškog imena za 13. st. koje sam našao u dubrovačkim ispravama (izuzev jednog koji ću navesti u desetoj glavi, o popovima kod Vlaha). Istovremeno, u ovoj glavi nisu navedeni svi spomeni *Vlaha* u neobjavljenim dubrovačkim spisima za prva desetljeća 14. st., ali znatan dio jest, a jedan dio izvora o Vlasima za to razdoblje navodim i u dijelu disetacije koji slijedi. Nema pritom dvojbe, što sam u Uvodu ovog rada već naglasio, da mi je ponešto spomena *Vlaha* u neobjavljenom materijalu za prvu trećinu 14. st. promaklo dok sam pretresao dubrovačku arhivsku građu – jer uslijed vremenskog i financijskog ograničenja vezano za rad u arhivu u Dubrovniku nisam sve arhivske knjige za ovo razdoblje detaljno mogao pregledati, i pretresti ih s jednakom pozornošću. Zato nema sumnje da će nešto podataka o Vlasima još naknadno biti pronađeno i analizirano iz neobjavljene građe, no veći dio tog neobjavljenog materijala, kao i sav objavljeni materijal o Vlasima za prva tri desetljeća 14. st., spomenuo sam dosad, ili ću spomenuti kroz ostatak ove disertacije.

---

614 D. Kovačević-Kojić, 'Učešće Vlaha', str. 80. ... *Međutim, mnogo važniju ulogu u uključivanju vlaha u trgovinu odigralo je njihovo prenošenje robe ili stvari na konjima. Poznato je da su se vlasi uveliko bavili ovim poslom i da su držali gotovo monopol u transport robe. ... u drugoj polovini XIV vijeka raste trgovinska razmjena između Bosne i srednjovjekovne Srbije sa Dubrovnikom, a uporedo s tim i uloga vlaha u tranzitnoj trgovini. Pošto su, opet, veoma važni putevi koji su spajali Dubrovnik sa Srbijom i ostalim oblastima Balkana vodili preko istočnog dijela današnje Hercegovine, naseljenog vlasima, to su sve navedene prednosti ovakvog načina privređivanja privukle nove mase stočarskog stanovništva i doprinijele, u drugoj polovini XIV vijeka, naglom, i intenzivnom angažovanju vlaha u transportu. Nagrada za transport bila je u novcu, a samo kod transportovanja soli u naturi. Čak je bio običaj da se, pored ugovorene, dade i posebna nagrada, pa su se i na taj način vlasi, pored prodaje stoke i vršenja vojne službe, bogatili i stvarali osnovni kapital potreban za trgovinu. Pored toga, stalni kontakt sa trgovcima, pokretljivost i uvid u potrebe raznih tržišta stvarali su povoljne mogućnosti za njihovu djelatnost, pa je sigurno da su ponosnici bili prvi među vlasima koji su se počeli baviti trgovinom* (Isto, str. 80-81.).

VIII. NADKATUNSKE STRUKTURE VLASTI KOD VLAHA

1. Nekoliko riječi o knezovima i vojvodama kod Vlaha[615]

Na ovome mjestu ću se malo više osvrnuti na problem nadkatunskih struktura vlasti kod Vlaha u kasnom Srednjem vijeku. Sve do druge polovine 13. st. sačuvani izvori ne govore mnogo o unutrašnjem ustroju vlaških zajednica. Budući da npr. za Žičko vlastelinstvo nema spomena pojedinih vlaških katuna i njihovih čelnika, katunara, ili primićura, već ih se samo nabraja poimence, te se spominje "knez", realno je za misliti da je on bio predstavnik vlasti, i starješina svim tim Vlasima (nezavisno od toga jesu li ovi bili na nižoj razini organizirani po katunima). Slično je bilo i sa "sudstvom" koje se spominje za hilandarsko vlastelinstvo. Iako se za Stonsko i Svetopavlovsko vlastelinstvo na Limu ne spominju nikakve instance vlasti, valja svakako misliti da su i Vlasi koji su bili naseljeni na tim posjedima imali neku organizacijsku formu – svakako nametnutu od strane državne ili crkvene vlasti koja je njima upravljala – iako ostaje nepoznato kakvu točno. Miloš Blagojević je u svom vrijednom članku pokazao kako je državna, lokalna, ili crkvena vlast postavljala glavare, tj. knezove Vlasima i katunima; a meni se čini mogućim da je bilo slučajeva da su te starješine koje su postavljane bile instalirane i iz redova lokalne vlastele, tj. da su bar ponekad knezovi mogli biti iz redova ne-Vlaha.[616] Imenovanje starješina Vlasima nisu prakticirali tek Nemanjići, i njihove velmože i Crkva, već prije njih i Bizantinci, a kasnije i Kotromanići, te njihova

[615] Problem "sudaca" tu neću obrađivati, jer za promatrano razdoblje nije relevantan i nema spomena istih kroz 13. i 14. st. Vidi usput: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 97-108. Najraniji spomen "sudstva" (vlaškog) je u povelji za Hilandar, iz 1198.: S. Prodić, ''Osnivačka Povelja Manastira Hilandara'', str. 103-116. Nakon toga "suci" kod Vlaha javljaju se tek u hrvatskim ispravama iz prve polovine i sredine 15. st.: R. Lopašić, 'Cetinski i Lički Vlasi', str. 19-42. Još je otvoreno pitanje svih njihovih "zaduženja".

[616] M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 61-63. Na momente djeluje kako ni sam Blagojević nije siguran je li tu samo riječ o Vlasima koji su postali ugledna vlastela, ili lokalnoj vlasteli koji je postavljena kako za knezove pojedinih oblasti, tako i za knezove Vlaha; no izgleda da misli kako je riječ o Vlasima koji su dogurali do visokih funkcija: M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 53-55. Ja mislim da su u pitanju mogli biti i lokalni vlastelini i službenici lokalnih moćnika, iako takvih slučajeva vjerojatno nije bilo mnogo. Zapovjednike većim skupinama Vlaha postavljali su i Bizantici. Vidi za Nikolicu, zapovjednika Vlaha u Heladi 980. god. (koji je bio Kekaumenov djed): Kekaumenos, *Logos Nouthetetikos, or Oration of Admonition to an Emperor (§§77-88 of the Strategikon)*, str. 5. Takvi slučajevi možda postoje i kasnije u Hrvatskoj. Vidi za kneza Vlaha u 14. st., Tvrtka Kurjakovića (M. Ančić, 'Registar Splitskog kaptola', str. 89-91.), koji je možda bio iz hrvatske plemićke porodice Kurjakovića; iako nije za isključiti da je u pitanju bio neki Kurjaković koji je bio Vlah, budući da ima Vlaha s imenom Kurjak u dubrovačkom zaleđu u ranom 14. st. (DAD, Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), fol. 78v, 30. 3. 1306.); a upravo odatle su i potjecali Vlasi iz Dalmacije (koji se tamo javljaju u 14. st.). Vidi i za primjer vlastelina (možda rođaka Sandalja Hranića) koji vrši funkciju kneza Vlaha u 15. st.: D. Kovačević-Kojić, 'Učešće Vlaha', str. 84. O tom čovjeku vidi i: E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski*, str. 61, fusnota 196.

oblasna vlastela, npr. Pavlovići, Kosače, itd.[617] Što se tiče tituliranja vlaških "prvaka" u ranim izvorima Dubrovnika, Blagojević veli da nesustavna upotreba etiketa za njih *više govori o shvatanjima Dubrovčana, nego što svedoči o organizaciji i starešinama katuna. Nedostatak odgovarajućih naziva za starešine vlaških skupina, oseća se i u građi dubrovačkog arhiva koja je nastala u prvim decenijama XIV veka.* [618] Mislim stoga kako nije nerealno da su se u različitim predjelima koristili neujednačeni nazivi za starješine katuna, bar u ranije doba.[619] A imajući na umu koliko su, još od ranih perioda, Bugari, pa Bizantinci, a onda i Srbi oblikovali vlaške strukture i njihovu društvenu organizaciju (primjeri su naziv "čelnik" na jugu Balkana,

---

[617] M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 63-67. Vidi za bizantsku praksu od kasnog 10. st., u: F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, 1. teil*, str. 98.; M. Antonović, 'Vlasi u grčkim oblastima Dušanovog Carstva', str. 31.

[618] M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 53. U prethodnoj glavi spominjani su"dominus" Gruboje, gospodara katuna iz kasnog 13. st.; potom "catunarius" Dobroslav, a spominjan je i vlaški "veteran" Buna/Bona. Ova raznolikost u imenovanju svakako nije tek rezultat eventualnog nepostojanja ujednačene terminologije među samim Vlasima. Vjerojatno uslijed nedovoljnog poznavanja strukture vlasti *u*, te *oko* katuna, što je rezultat relativno nedavne pojave Vlaha na tom prostoru (od sredine 13. st.), ali i moguće nedavne pojave nekih od katuna o kojima izvori izvještavaju, Dubrovčani mislim da se katkad koriste tim neobičnim nazivima. U to doba Vlasi još nisu toliko bitna stavka u gospodarskom životu Dubrovnika kao kasnije, i moguće da notari *nisu bili* posebno zainteresirani za detalje kakvi će se kasnije pojavljivati češće kad se bude nailazilo na Vlahe u ispravama. Zašto Vlasi ne igraju bitnu ulogu u 13. st. je izvjesno. Počevši pristizati u zaleđe grada ugrubo tek oko sredine 13. st., pred kraj 13. st. bilo ih je i dalje relativno malo u tom kraju, i bili su tek sitan dio društvene realnoosti dubrovačkog okruženja, dok će kasnije spletom raznih okolnosti njihov broj i uloga bitno porasti (za što donosim i konkretne brojke u jedanaestoj glavi). Dok god su sami ljudi koji su poslovali s Vlasima znali osnovno o njima, možda pisari koji su sastavljali isprave nisu imali potrebe zapisivati previše. Tijekom godina, jačanjem literarnog mentaliteta svuda po Europi, pa tako i na srednjeistočnom Jadranu, te rastom važnosti Vlaha za privredna i sigurnosna pitanja dubrovačkih trgovaca, logično da su se i dubrovačke vlasti i sami notari počeli interesirati za više detalja i unositi ih u isprave. Inače, Blagojević za jednog vlaškog, tj. katunskog glavara iz 1343. (*Derman delli Brumas, capud catonis*) kaže da se u dokumentima njegova *...zvanična titula ne saopštava, možda zbog toga što je nije ni imao* (M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 53.). Vidi još: D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 127. Zapis koji navedeni autori spominju tek usput, dajući signature, govori o transportu soli ka Mileševi, a koji imaju obaviti neki Burmazi: *Derman delli Brumas capud catonis, Visulle delli Brumas, Pomochian delli brumas, Radoslauus fill. danili/danilu delli brumas facint manifestum quod promitut et se obligat pale de getaldo et pasque pet(re)* (?) *de ranina de dando et conducendo ... forum mallescui in loco dicto prepolie salmas centum salis za gross. VIIII pro salmam...* (DAD, Diversa Cancellariae, br. 14 (1328-1329, 1343-1345), fol. 28, 7. 7. 1343.). Sintagma "capud catonis" javlja se opet 11. 5. 1362., kad se na Velikom vijeću raspravljalo o prodaji soli. Tada se spominje da se sol ne smije prodavati neprijateljima Dubrovnika, a pisari zbog toga imaju zadaću da *scribere debeat nomina omnium illorum capitum Catonorum et hominum quibus dabitur sal* (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 3*, str. 188.). Teško je povjerovati da glavari katuna nisu imali i neke svoje titule, čak i ako su bile neujednačene i ako se nisu svi nazivali *katunarima* (a mislim da nisu). Realnije je da *capud catonis* predstavlja dubrovačku izmišljotinu (slično kao i *comes catoni* (D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 135.), te *dominus, veteranus*, itd.), tj. njihov način da nekim jednostavnim i jasnim terminom imenuju "šefove" katuna. Mislim da je izvjesno kako čak i duboko u 14. st. Dubrovčane i dalje nije previše zamaralo pitanje stvarnog stanja na terenu, već su nekad naprosto sebi razumljivim pojmovima nastojali označiti ono što su trebali i htjeli označiti, bez puno uzimanja u obzir toga kako drugi sami sebe vide. Ovo je posebno očekivano u notarskim ispravama, a da je bila riječ o poveljama i "ozbiljnijim" dokumentima, možda bi situacija bila ponešto drugačija.

[619] Vidi usput shvaćanja nekolicine autora, u zborniku: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, str. 84-99, 116-117, 165-166. *Katunar* se javlja u dubrovačkim izvorima u drugoj pol. 13. st. U srednjovjekovnoj Srbiji je nezabilježen, i vjerojatno je u pitanju ime koje je proizvod neke od kancelarija, a ne samih Vlaha (bar ne na nekoj "općoj razini"). Neizglednost da su Vlasi svoje katunske starješine zvali (isključivo) *katunarima* mislim da potvrđuju i podaci iz prvog osmanskog popisa Hercegovine (1475.-1477.), gdje *knezovi* kao starješine katuna dominiraju, uz tek ponekog *primićura* i *katunara*: A. S. Aličić, *Poimenični popis*, str. VI-VII.

preuzet iz bugarskog jezika,[620] te "primićur", koji jest porijeklom latinski, ali je preuzet među Vlahe iz grčkog jezika, tj. bizantske terminologije,[621] te pojam "knez" i "vojvoda", koji su izgleda uveli Srbi),[622] za misliti je da su nazivi njihovih starješina (bar oni koji su sačuvani) bili forsirani najviše od strane vlaške okoline, a ne samih Vlaha (koji su, kao i njihove institucije bili umnogome "uređivani" i oblikovani od strane okoline (što korištenjem literarnih oruđa, što zakonskim praksama), iako su i Vlasi vremenom preuzeli te nazive i počeli ih i sami koristiti).[623]

Iz 14. st. posjedujemo prve izravne potvrde za prostor oko Dubrovnika, da su katuni ili skupine katuna imali "kneza" Vlaha (kao ranije i kasnije na srpskim manastirskim, i svakako vladarskim posjedima).[624] U pitanju je bio knez Vlaha u nekoj župi ili na nešto širem prostoru kojim upravlja kralj, ili neki kraljev velmoža koji je (možda u dogovoru s kraljem) toga kneza postavio, ili je pak kneza postavio sam kralj.[625] Najraniji siguran knez Vlaha u zaleđu Dubrovnika koji se spominje, je iz doba pred konac vladavine kralja Milutina, 25. 4. 1320., kad se kao jamac Kulina Radomirića u ispravama javlja *Musbrat comes vlacorum*.[626] Izgleda isti Mužbrat, bio je ranije, 1313. godine zabilježen kao Popovski knez; dok je njegov otac Slavomir 1284. bio stjegonoša (*confalonarius*) župana Tvrtka I., gospodara Popova i (Slanskog) Primorja (koji se '80.-ih godina 13. st. javlja kao čovjek kralja Milutina i starješina ljudi koji su tih godina u zaleđu pljačkali Dubrovčane).[627] Još se jedan slučaj kneza kod Vlaha

---

620 Odnosno, prvo je zabilježen kod Bugara, u 11. st. Vidi o ranoj upotrebi tog naziva: M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 209-210.

621 M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 61.

622 Ili bar nisu sačuvane pred-srpske isprave u kojima se ti pojmovi javljaju, budući da najraniji izvori koji ih spominju dolaze iz nemanjićke države.

623 Osim nadkatunskih položaja koji su osmišljeni i imenovani isprva izvan vlaškog miljea, sasvim moguće da niti niži "upravni" položaji u katunu nisu nazivani jedinstvenim imenom od strane svih Vlaha, već da su se razlikovali od Vlaha do Vlaha, ali se i tu izvjesno ujednačavanje terminologije odvijalo pod utjecajem okruženja.

624 M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 63-67. Već sam spominjao da se na posjedima Humske episkopije, ni u Stonskoj, ni Limskoj povelji ne spominju ni katuni, niti knez. Čini mi se realnim da knez nije odmah bio postavljen jer početnih niti 40 domova Vlaha naprosto nije smatrano dovoljno velikom brojkom da bi im se morao postavljati poseban knez.

625 *Izgleda da se na vlaške katune nije protezala vlast župana i drugih organa lokalne uprave. Starješina katuna, katunar, bio je neposredno odgovoran gospodaru teritorije na kojoj se nalazio katun pa mu je, kao odgovornom predstavniku svoje zajednice, bila povjerena briga o bezbjednosti na odgovarajućem položaju* (A. Babić, 'Društvo srednjovjekovne bosanske države', str. 41.). Ipak, moguće da su i lokalne instance vlasti u dogovoru s gospodarom teritorija, tj. kraljem sudjelovale u upravljanju Vlasima, bar u nekim prilikama i kontekstima, iako ima dokaza da je autor u pravu, jer zna se čak za slučajeve da na posjedima oblasne vlastele žive Vlasi koji pripadaju samom vladaru, tj. kralju. Na to ću se vratiti u drugom poglavlju ove glave.

626 DAD, Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 267v, 25. 4. 1320. O njemu će biti detaljno govora u narednoj glavi rada.

627 Dana 8. 8. 1284. javlja se: *Sclauomir, confalonerius Tuerdici, plezauit dictos Crannenum et Crannenum et Bratosclauum de presentando ipsos ad stanicum ad uoluntatem domini comitis. et si non presentaret eos, quuod sit tortus et teneatur soluere omnia predicta furta* (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III,* str. 177.). Vidi zapise vezano za spor oko krađe volova (u čemu su sudjelovali i ova trojica za koje jamči Slavomir), koji se vodio od 19. 7. do 9. 8. 1284., u: Isto, str. 175-177. U zapisu se ne spominju *Vlachi*, već samo *Sclauii*. Potom

u zaleđu Dubrovnika za ovo rano doba bilježi 29. 1. 1326., kad se javlja Stronislav, sin kneza Burislava Vlaha: *Stronislauus filius comitis burisclaui vlachus*; koji u Dubrovniku sklapa ugovor s jednim liječnikom, magisterom *dominicus* (?) *arolegus* o liječenju *scrofolis* (škrofula, tj. otečenih vratnih žlijezda).[628] Nažalost, za Stronislava se ne spominje nikakva informacija o tome odakle bi mogao biti, tj. gdje su točno bili smješteni Vlasi kojima je njegov otac bio knez.

Pritom je zanimljivo pitanje zašto se u prvim desetljećima po njihovoj pojavi u dubrovačkom zaleđu u ispravama slabo javljaju knezovi kod Vlaha (osim iz razloga što je isprava kao takvih još uvijek relativno malo)? Je li slučaj u prethodnoj glavi disertacije spominjanog Gruboja Beršovića, "dominusa" katuna koji se spominje 1284., bio slučaj nekog takvog kneza kojeg su možda Dubrovčani "krstili" za *dominusa*? Vlaha je u dubrovačkom zaleđu u kasnom 13. st. bilo vrlo malo u usporedbi s kasnijim perodima, ali i u usporedbi s nekim drugim dijelovima nemanjićke države ovog doba, no i dalje su mogli imati kneza, a možda i više od jednoga, jer je tijekom posljednje petine 13. st. tu moralo već biti minimalno tucet, ili nešto više katuna; a kneževe ima smisla postavljati tek tamo gdje je broj Vlaha i katuna nešto veći, i gdje su se ovi već trajnije smjestili. Stoga je najrealnije misliti da je i u ovo doba postojao knez nad dijelom ovdašnjih Vlaha, ali naprosto nije zabilježen ovako rano spletom okolnosti, iako je zabilježen jedan *confalonarius* (stjegonoša), koji je moguće bio i vojvoda dijela vlaških vojnih odreda kralja Milutina i njegova župana Tvrtka I.[629] Isto tako, ne valja misliti da bi gore spomenuti Mužbrat, i kasnije Burislav, morali biti jedini knezovi na tom prostoru.[630] Ujedno, ako se prihvati razumnu pretpostavku da se kneza neće postaviti

---

imamo spomen *Musbrati fil. Sclavomiri*, 1312.; pa *Musibrado, filio Sclavomir*, 1313.; a *Musbrat filium comitis Sclavomir*, javlja se 1319. Vidi o te dvije ličnosti: M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 61-63.; Isti, *Državna Uprava*, str. 53-55. Detaljno se o njima govori u narednoj glavi disertacije.

628 DAD, Diversa Cancellariae, br. 8. (god. 1325-1327), fol. 42v. Vidi usput sažeto o tome u: D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 134, fusnota 84.; gdje autorica navodi kao datum 19. 1. 1326.; no uvidom u ispravu u arhivskoj knjizi u Dubrovniku ustanovio sam da je točan datum njena nastanka *XXVIIII Januarii*. Isprava kaže kako ... *dictus magistrus ... promictit et se obligat* da će *curare et libertare eum* [Stronislava – op. M. P.] *de iscrofolis suis*. Pritom, *dictus Stronisclauus promictit et se obligat* isplatiti *ypp. XII*; tj. ugovara cijenu od 12 perpera za liječenje, ali uzgleda da nije predao novac, već je na ime te svote založio vrijedne predmete (nakit), i to ...*unam coronam de argento et II cercellos de argento* (Diversa Cancellariae, br. 8, fol. 42v, 29. 1. 1326.).

629 O tome će biti riječi u sljedećoj glavi.

630 Ni za jednog od te dvojice ne postoje eksplicitni podaci kojih su Vlaha bili knezovi, a u narednoj ih glavi nastojim smjestiti na prostor Travunije u slučaju Burislava, tj. Travunije i istoka Huma u slučaju Mužbrata. Miloš Blagojević posredne dokaze za postojanje drugih knezova Vlaha pokušava naći u ispravama iz sredine 13. st., koje spominju kneza Črnomira iz Konavala: M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 53-54. Iz pisma kneza Črnomira Dubrovniku, iz 1252.-1254. (doba rata kralja Uroša I. i Dubrovnika), u kojem se žali na dubrovačko otimanje njegovih podanika i prodavanje u roblje, ne proizlazi da je on knez Vlaha. Ni imena Črnomirovih ljudi (ili njega samog) ne upućuju na kakve neslavenske elemente: *Pridoše vaši ludie i eše moega človeka Lukana i dobitak uzeše. ... I pak mi este moega človeka Ruhotu i prodastega. I pak mi este moega človeka Dublanina i s'daga držite* ... (V. Mošin *et al., Zbornik Srednjovekovnih,* str. 218.). Ruhota i Dubljanin su slavenska imena, a Lukan slavenizirana verzija od Luka, jer ima slavenski dodatak "-an" (kao Rad*an*, Drag*an*, Mark*an*, od Marko).

ukoliko nema barem nekoliko katuna (minimalno 2-3) kojima bi isti bio na čelu – smije se misliti da je do 1320. godine na krajnjem zapadu srpske države, tj. na krajnjem istoku Huma, oko Popova, i iznad njega bilo bar pola tuceta do tucet katuna, uz još više njih dalje na istok, u Travuniji, gdje je i inače Vlaha bilo najviše, kako u ovo doba, tako i kasnije, bar što se tiče dubrovačkog zaleđa. Ono što je razumno misliti jest da su u početku, kad se sabralo od početnih nekoliko katuna sredinom 13. st, pa do kasnijih više stotina porodica Vlaha u dubrovačkom zaleđu krajem 13. st. (što na istoku Huma, što po Travuniji), morale postojati neke nadkatunske strukture vlasti među Vlasima. Osim katunskih starješina, tj. "katunara" vjerojatno je bio i poneki knez, bar od perioda kad je broj katuna počeo rasti (najkasnije u doba kralja Dragutina (1276.-1316.), i rano doba Milutina (1282.-1321.), tj. '80.-ih godina 13. st.), jer u zaleđu Dubrovnika uz crkvene posjede, možda se treba računati i na ponekog oblasnog gospodara (povrh možda spomenutog župana Tvrtka) koji je mogao imati nešto Vlaha, a svakako moramo misliti na srpskog vladara i njegove posjede i tamošnje Vlahe, te na srpsku kraljicu-majku Jelenu Anžujsku koja je imala dvor u Trebinju (i također je igrala ulogu u upravljanju dubrovačkim zaleđem u 13. st.).[631]

*

Blagojević stoga izmišlja kneževe Vlaha u krajevima gdje ih '50.-ih godina 13. st. nije moglo biti, tj. gdje su se Vlasi u ovo doba tek počeli pojavljivati, i bilo ih je još premalo da bi se oblikovale i nadkatunske strukture vlasti kod njih (poput kneževa i eventualno vojvoda). Autor slično o postojanju kneza Vlaha prije Mužbrata misli i za kneza Drakula, koji se javlja kao *comes in Canali* 1313. godine (M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 53-54.). "Drakul", kako ga autor naziva, zapravo je Dragohval(ić) Drakul(ić). Zapis, koji Blagojević ne reproducira glasi: *Maroe filius Radoani dalolio facit manifestum pro vendidit andre de patara ad carum secundum consuetudinem Rag. unum ... equum ... pro ypp. XII quos denarium ispe maroe fuit confessus se recepisse a dicto Andrea pro precio dictum equum. In presencia dragoualic dracul. comitis in canali. Chine de Sorc. et Marini de bona* (DAD, Diversa Cancellaria, br. 5., fol. 44v, 2. 4. 1313.). Ovo po Blagojeviću nisu bili udioni kneževi, kao u doba prije kralja Uroša I., već kneževi Vlaha: M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 53-54.; no to je autorovo nagađanje. Moguće da je Drakul Dragovalić, tj. Dragohvalić Drakul(ić) (ime mu je u zapisu "prekinuto" točkom, kao da ga se pokušalo skratiti radi uštede prostora na papiru) bio knez Vlaha, no moguće je i da je bio kakav župski knez. Blagojević o njemu kao knezu Vlaha nagađa jer ga se ne naziva *Vlahom*, i ostaje tek pretpostavka na osnovu imena (patronimika), što Blagojević i radi, doduše ne spominjući u svom radu sav sadržaj isprave, i "prezime" Dragohvalić koje je bjelodano srpsko/slavensko (možda zato da si ne bi izbio argumente o Vlasima iz ruku). Onomastika iz tog perioda, kako je već naglašeno, ne može služiti za zaključivanje o pravnom položaju i statusu neke osobe (što se vidi iz primjera sačuvanih u kotorskim i dubrovačkim ispravama, te srpskim manastirskim poveljama i osmanskim defterima, gdje apsolutna većina Vlaha ima slavenska imena). Na osnovu onomastičkog materijala ima smisla govoriti tek o jezičnom stanju, ili lingvističkom porijeklu neke populacije, a ne o pravnom statusu, ili uopće o "kolektivnom identitetu" (etničkom, političkom, ili kakvom god identitetu). Od onomastike bi zapravo jača osnova za pomisao o Dragohvaliću Drakulu kao knezu Vlaha 1313. bila činjenica da ga se u ispravi ne naziva comes/comitis "de Canale", već "in Canali". Pitanje je tek je li ovo "u Konavlima" nespretna stilizacija notara, ili Dragohvalić zaista nije bio knez Konavala, već knez (nečega) *u* Konavlima?

[631] Vidi ponešto o tim oblastima u ovo doba: Đ. Tošić, 'Srpske Primorske Zemlje (Zeta i Travunija) u XIII vijeku', u: Tibor Živković (ur.), *Kralj Vladislav i Srbija XIII Veka,* Beograd: Istorijski institut, 2003., str. 63-72.

Iako je nezahvalno donositi zaključke o nečem ranijem na temelju kasnijih podataka, nekad i to može biti od koristi. Uzimalo se povremeno, da je pojava kneževa (u slučaju Vlaha, bio je to upravitelj grupe od nekoliko katuna) i vojvoda (vojni zapovjednik vojnoga odreda) kod Vlaha znatnije prisutna od 15. st., zbog sve jače "teritorijalizacije" Vlaha, a dijelom i zbog osmanskog učvršćivanja na zapadno i sjevernobalkanskim prostorima, tijekom kojega su Vlasi korišteni kao vojni element.[632] Shvaćanja na tome tragu mogu biti tek dijelom točna, i to jedino kad je riječ o masovnosti te pojave, jer inače postoje i knezovi i vojvode kod Vlaha i ranije. Knezove kod Vlaha u srpskoj državi bilježe izvori već u 13. st., a na pojedinim mjestima, bez sumnje najprije tamo gdje su Vlasi imali i vojnu namjenu, treba računati i na vojvode.[633] Već sam pokazao kako koncept "teritorijalizacije", ako ga se uopće i želi koristiti ne valja zamišljati kao rezultat linearnog razvoja koji je tekao stoljećima da bi pravu manifestaciju dobio tek kroz 15. st.[634] Nema dvojbe da vrijedi i za dubrovačko zaleđe, gdje se može knezove zamišljati još od kasnog 13. st. Trajno naseljavanje i klapanje u društvene strukture i strukture vlasti na lokalnoj razini, kako kroz upravljanje pojedinim vlaških skupinama, tako i njihovo vođenje u rat, počelo je kod Vlaha u zaleđu Dubrovnika ubrzo po njihovom dolasku u te krajeve, i ne bi trebalo biti sporno da već od 13. st. postoje njihovi *knezovi* i *vojvode*. Ovo je tim realnije što, kako sam već govorio, vojna funkcija Vlaha predstavlja jedan od bitnih motiva zašto ih se dovodilo na zapadne obode nemanjićke države od sredine 13. st. Prirodno je pritom da se masovno uključivanje *Vlaha* u osmanske vojne aktivnosti na zapadnom i sjevernom dijelu Balkana od 15. st., uz istovremeno širenje te kategorije na dotada ne-vlaške skupine, moralo manifestirati i kroz veće prisustvo vojvoda, i posebno kneževa pred kraj Srednjeg vijeka.[635]

---

[632] Mnoštvo mišljenja na tu temu, dosta sličnih, iako ne po svim pitanjima, može se naći u radovima objavljenim u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, 1963.; Đ. Pejović, *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, 1981.; N. Filipović, 'Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku', str. 73-177.; B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II*, 2003.

[633] Možda se načelno smije misliti da su Vlahe, kad bi bili organizirani kao vojni odredi, ako je bila riječ o Vlasima jednog katuna, vodio njihov katunar. Ali vjerojatno je čim se radilo o nekoliko katuna, to morao biti neki drugi starješina, tj. takav bi netko vjerojatno nosio drugačije ime i titulu, poput vojvodske.

[634] *...teritorijalizacija hercegovačkih katuna od dvadesetih godina XV vijeka sasvim je očigledna. Proces teritorijalizacije započeo je, svakako, još mnogo ranije. Već samim tim što se stalno javljaju u istoj vrsti izvora, ovdje konkretno podataka iz Dubrovačkog arhiva, ovi katuni su bar u širim okvirima vezani za jedno određeno područje...* (D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 131-133.). Već je rečeno da "teritorijalizacija" postoji i u 13. st., kao i stoljećima prije toga, što potvrđuje npr. postojanje vlaških sela po Tesaliji u 11. i 12. st.; kao i primjeri oko Plata trajno naseljenih Burmaza u 13. st., te u prethodnoj glavi spominjanog Vlaha "iz Dubrave" (čovjeka s konkretnog mikroproprostora) iz 13. st.; potom spomen "Banjana" u prvim desetljećima 14. st. (ne kao "katuna" Banjana, već kao ljudi "od Banje", na što ću se vratiti u sljedećoj glavi).

[635] Vidi usput popis Vlaha u Hercegovoj zemlji, iz 1475.-1477., u kojem se često spominju kneževi, a ponekad i vojvode: A. S. Aličić, *Poimenični popis*, str. 26-161. Primjeri s Vlasima, kneževima i vojvodama pokazuju da su osmanske vlasti preuzimale lokalne institucije i usvajale društvene strukture koje su zatekli, prilagođavajući ih svojim potrebama. Njihovo preuzimanje srednjovjekovnih zakona i razreda populacije, pa i Vlaha, vojnuka, itd.

Sudeći po izvorima, kneževi su daleko češća pojava nego vojvode prije 15. st.; stoga bi vojvode, posebno u 13., i donekle u 14. st., valjalo prije svega očekivati na onim prostorima gdje je izraženija *vojna funkcija* Vlaha; a posve je logično da je to najprije moglo biti u rubnim/graničnim zonama, poput humsko-travunijskih predjela.[636] Pritom, kneževi i vojvode kod Vlaha su bez daljnjega *način na koji se manifestira* (na vidljivoj razini, razini upravnih okvira) prožimanje društvenih struktura država u kojima su Vlasi živjeli sa samim Vlasima; tj. način na koji se odvija projiciranje slike svijeta srednjovjekovne države i njenih struktura na vlaške podanike. Zato je i logično da su slavenske titule, državne, vojne, i upravne funkcije, itd. počele igrati sve veću ulogu kod vlaških grupacija – ne nužno svih, ali dijela njih svakako – još rano u 13. st., kad je riječ o zapadnim dijelovima Balkana. No da bi te funkcije uopće mogle biti projicirane na vlaške skupine, ove su morale biti dovoljno uklopljene u društvene

(od kasnog 14. st.) obrađuju: B. Đurđev, 'Teritorijalizacija katunske organizacije', str. 151.; Isti, 'Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom', *Glasnik Zemaljskog Muzeja, God. LII, Sv. I* (1940), str. 49-51, 55.; Isti, 'O vojnucima sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka', *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s., Knj. II* (1947), str. 75-137.; Halil Inalcik, 'Od Stefana Dušana do Osmanskog Carstva', *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, III-IV (1952-1953), str. 23-54.; M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 58.; S. Buzov, 'Vlaško pitanje i osmanlijski izvori', str. 50.; M. Blagojević, 'Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save', str. 144-154.; N. Filipović, 'Diskusija', *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 155.; Aleksandar Stojanovski, 'Poteklo i vaspostavuvanje na vojničkata služba (so osoben osvrt na Makedonija', u: A. Stojanovski, *Makedonija vo turskoto srednovekovije (Od krajot na XIV - Početkot na XVII vek)*, Skopje: Kultura, 1989., str. 91-108.; V. Aleksić, 'Medieval Vlach soldiers', str. 105-128.; Ema Miljković, Aleksandar Krstić, 'Tragovi srpskog srednjovekovnog prava u ranim osmanskim kanunima i kanunnamama', u: S. Ćirković, K. Čavoški, *Srednjovekovno pravo u Srba u ogledalu istorijskih izvora*, str. 301-319. Kako je već pomenuto, još od ranog Srednjeg vijeka i kasnije (pa tako i između 13. i 15. st.) Vlasi su korišteni za stražarske i vojne dužnosti, kao i za povremenu kolonizaciju, no od 15. st. to se čini na dotad neviđenoj razini. Za još o funkciji Vlaha u osmansko doba vidi: E. Miljković, 'Vlasi u Smederevskom sandžaku u drugoj polovini 15. i prvoj polovini 16. veka', *Braničevski Glasnik, 7* (2010), str. 49-68.; Ista, 'Vlasi u domaćoj istoriografiji (1960-2010)', *Braničevski glasnik, 7* (2010), str. 12-15. Vidi usput: P. Skok, 'Češka knjiga o vlaškom pravu', str. 312.; D. Bojanić, 'Diskusija', *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 156-158, 164.; S. Buzov, 'Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija', str. 99-112.; Ista, 'Vlaško pitanje i osmanlijski izvori', str. 41-60.; Vjeran Kursar, 'Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th Centuries)', *OTAM – Journal of The Center for Ottoman Studies, No. 34* (2013), str. 130-136. Vidi usput komentare i primjere o Vlasima, ali i odredbe koji pokazuju kako se moglo postati Vlah u kasnom Srednjem vijeku: D. Bojanić, 'Diskusija', str. 154-158, 164.; Ista, *Turski Zakoni i Zakonski Propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku Oblast*, Beograd: Istorijski institut, 1974., str. 94- 98.; E. Miljković, 'Opširni defter Smederevskog sandžaka iz 1476. godine', *Istorijski Časopis, Knj. XXXVIII* (1991), str. 35-36.

[636] Izuzev stjegonoše (i vojvode) Slavomira iz 1284. (K. Jireček, *Istorija Srba, II.*, str. 22.), koji je vjerojatno otac kasnijeg kneza Vlaha, Mužbrata iz 1320. – radi čega se posredno zaključuje o postojanju vojvode kod Vlaha u ovim krajevima u 13. st. – za vlaške vojvode u dubrovačkom zaleđu potvrde u izvornom materijalu nalaze se izgleda tek za 15. st., kad se javlja jedan od ranijih primjera "vojvode" kod vlaških skupina, poput npr. Plišćića: D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 136.; E. Kurtović, 'Iz historije vlaha Plišćića', str. 228-229. Vojvode bi vjerojatno, mnogo više nego knezove, kao masovniji fenomen kod Vlaha valjalo zamišljati od 15. st., kada radi učestalih ratova s Osmanlijama dolazi do jače militarizacije čitave istočne polovine zaleđa uz srednjeistočni Jadran. To ne znači da u 13., ili kroz dobar dio 14. st. nije bilo vojvoda kod Vlaha u zaleđu Dubrovnika, već je pitanje koliko, kao što je pitanje i u kojoj su mjeri Vlasi bili pod svojim vojnim zapovjednicima, a koliko direktno pod vladarevim vojvodama. Slabo spominjanje vojvoda prije 15. st. možda je indikator njihove rijetkosti, a možda i veće sklonosti vlasti, bar nemanjićke, da dio Vlaha integrira u odrede kojima zapovijedaju njihovi vlastelini. To se čini dosta logičnim jer kroz 13. i dobar dio 14. st. Vlaha na tom prostoru je malo, i tek porastom njihova broja kroz 14. st. moglo je dolaziti do sve češće prakse imenovanja posebnih vlaških vojvoda.

strukture. A to znači, morale su biti i fizički uklopljene u prostor, tj. “teritorijalizirane”.[637] To uklapanje u lokalne društveno-političke strukture svakako je prisutno u zaleđu Dubrovnika već u kasnom 13. st. Svakako, stoji da značajnije prisustvo vojvoda, i posebno kneževa ne treba očekivati prije 15. st., no još više stoji da, kad se ta značajnija prisutnost registrira u izvorima, to nije dokaz da su se Vlasi “napokon” počeli jače uklapati u društva kojih su bili dio, već tek da ih je sada bilo mnogo više, pa normalno da se ti procesi jasnije očituju i kroz sve brojnije sačuvane dokumente u kasnom 14., i kroz 15. st.

2. Primjer kneževanja Vlasima iz kasnog 14. st. kao indikator ranijih scenarija

Kao jedan od poznatijih primjera nadaktunskih čelnika Vlasima, nerijetko se spominje poznati Vukosav Plišćić, *knez svih Vlaha gospodina kralja Raške i Bosne*, koji se javlja 1382. Dotični se javlja s tom titulom za koju je upitno je li bila zaista titula, ili je prije u pitanju dubrovačka (re)konstrukcija možebitne titule*: Volcoslauo Plescich comite vlacorum omnium domini regis Rassie et Bossine*.[638] Riječ je o “tituli” koja navodi na pogrešne zaključke. Desanka Kovačević je mislila kako je *comitem Vlacorum omnium domini regis Rassie et Bossine* knez nad *svim katunima Vlaha sa područja* kralja Tvrtka.[639] Ovo je izuzetno malo vjrojatno kao scenarij. Nema dokaza da je *ikada* postojao jedan knez za sve Vlahe na prostoru neke države – osim ako tih Vlaha nije bilo doslovno šačica, i ako država nije bila mala. Što je “knez svih Vlaha” kralja Tvrtka? Očito nije riječ o svim Vlasima u tadašnjoj državi Kotromanića, jer riječ je o prevelikom prostoru. Već sam spominjao Orbina, koji govori o stotinjak katuna koje je ban i kasnije kralj Tvrtko I. (1353.-1391.) stekao ‘70.-ih godina 14. st

---

[637] B. Hrabak, ‘Transhumanca u Hercegovini’, str. 40-41. Hrabak je mislio za Vlahe koji su imali knezove da su već bili debelo teritorijalizirani *jer se knezovi javljaju samo kod sesilnih vlaha koji su se spustili u župne krajeve* (B. Hrabak, ‘Razgranavanje katuna’, str. 186.). To je netočno, jer manje je bitno jesu li svi Vlasi bili smješteni po nizinama, ili su trajnija naselja podigli u višim predjelima, po podbrđima ili po dijelovima planina. Dok god se radilo o ljudima koji su smješteni na neki prostor koji je bio jasno definiran kao njihovo boravište, i uz koji su bili vezani, mogao im je biti postavljen knez od strane državnih i/ili crkvenih vlasti.

[638] *Ego quidem Maroe condam Rusini de Glauato confteor michi esse solutum et plenerie satisffactum a Volcoslauo Plescich comite vlacorum omnium domini regis Rassie et Bossine pro parte sua de omnia et tota robaria quam ipse Volcoslauus commisserit seu fecissit in malibus seu bonis olim Russini patris mei* (E. Kurtović, ‘Iz historije vlaha Plišćića’, str. 223, fusnota 18.). Vidi cijelu ispravu u: DAD, Debita Notariae br. 9 (1380-1383), fol. 106r, 15. 2. 1382.

[639] D. Kovačević, ‘Srednjovjekovni katun’, str. 134. Kasnije raspravljajući o temi kneževa, dodaje: *umjesto jednog kneza nad svim Vlasima, sada se javlja više knezova, i to kod Banjana, Riđana... u ovo vrijeme Banjani i Riđani ne predstavljaju više jedan katun, već skup katuna ... prema tome, knez u prvoj polovini XV vijeka stoju u stvari na čelu pojedinih vlaških grupa* (Isto, str. 135.).

na teritoriju Altomanovića-Vojinovića,[640] a tome treba pribrojati i dio krajeva koje je od ranije držao i Stepan II. Kotromanić po centralnom Humu, stoga je *nemoguće* misliti da je jedan knez iole učinkovito mogao upravljati takvim brojnim, i pritom izuzetno raspršenim masama ljudi (od zapadnih dijelova današnje Srbije do središnjih dijelova Hercegovine).[641] Takav slučaj je *nezabilježen* za čitavo srednjovjekovlje po zapadnim i središnjim dijelovima Balkana (a nije mi poznato ni da je takva praksa postojala po Bizantu, ili gdje drugdje), i ovo bi bila iznimka, jer u pravilu ima više kneževa Vlaha u jednoj državi, tj. političkom prostoru, ovisno o prostoru, njegovoj razlomljenosti, i brojnosti Vlaha u pojedinim oblastima, itd.

Što se samih Vlaha Pleščića tiče, oni su bili smješteni ugrubo oko Gacka, na krajnjem sjeveroistoku današnje Hercegovine.[642] Ukoliko je Vukosav bio "knez svih" kraljevih Vlaha, iz toga bi proizlazilo da je kralj zadržao skromna područja od tih novostečenih krajeva, te relativno malen broj Vlaha u odnosu na sve vlaške populacije koje su se nalazile u državi Kotromanića u ovo doba (budući da rečeni Vukosav, niti bilo koji drugi čovjek, *naprosto nije mogao* biti knez mase od koje desetine tisuća ljudi raspršenih desetinama tisućama kvadratnih kilometara uokolo, širom Huma, Travunije, Potarja, Podrinja, Polimlja, itd.). Naime, Esad Kurtović iznosi shvaćanja o posjedima vladara i vlastele u državi Kotromanića, na osnovu kojih proizlazi da su još od rušenja srpskog župana Nikole Altomanovića-Vojinovića, Sankovići, Pavlovići, i Kosače držali šire dubrovačko zaleđe.[643] Ako je tako, koje je prostore u dubrovačkom zaleđu Tvrtko držao izravno, početkom '80.-ih godina 14. st., i nad kojim je Vlasima bio gospodar; tj. kako je Vukosav Pleščić mogao biti "knez svih Vlaha" kralja Tvrtka 1382., kad ovaj tada izgleda uopće nije držao gotovo ništa od krajeva u kojima se nalazio najveći dio tih Vlaha?[644] Možda bi objašnjenje moglo biti sljedeće: lokalni vlastelini, kao i krupna vlastela držali su ove krajeve već ubrzo nakon osvajanja Altomanovićeve zemlje, ali je Tvrtko zadržao upravu nad dijelom Vlaha u zaleđu Dubrovnika, kao privrednim i vojnim elementom bitnim za nadzor nad širim dubrovačkim zaleđem. Nije isključeno da su Vlasi na tim prostorima, ili dio njih, bili *pod zapovjedništvom kralja*, dok su sami posjedi i uprava nad

---

[640] Don Mavro Orbini Ravseo, *Il Regno De Gli Slavi*, str. 358. Vidi usput i Prilog 5 na kraju disertacije.

[641] Koje su mogle brojati 15-ak tisuća (gornja granica je 20-ak tisuća) Vlaha na prostoru od Popova polja do Srednjeg i Donjeg Polimlja (o čemu će biti više riječi u jedanaestoj glavi disertacije). Ako se tu pribroji većina Huma, broj Vlaha raste za barem još nekoliko tisuća (dakle najmanje 20-ak tisuća ljudi, u kasnom 14. st.).

[642] E. Kurtović, 'Iz historije vlaha Pliščića', str. 219-244.

[643] E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski*, str. 36.

[644] Blagojević je s pravom mislio: *Vukosav Pleščić se tituliše kao 'knez svih vlaha gospodina kralaj Raške i Bosne' ... Podatak je jasan i potvrđuje da je i u to doba postojao 'knez vlaški', pod čijim su se starešinstvom nalazili 'svi kraljevi vlasi'. Reč je svakako o onim vlaškim skupinama u širem zaleđu Dubrovnika, a prvenstveno na prostoru stare Travunije, koje su bile potčinjene neposredno kralju Tvrtku* (M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 63-64.).

njima bili *u rukama krupne vlastele* poput Kosača i Pavlovića, pa i Sankovića. Moguće da je to urađeno upravo da bi kralj zadržao izvjesnu vojnu prisutnost (preko Vlaha) na tom prostoru.[645] Iako se čini kako D. Kovačević misli da podatak iz 1382. o knezu Vukosavu Pleščiću ukazuje kako svi Vlasi pripadaju kralju; te da tek postupno dolazi do izmjene situacije nakon Tvrtkove smrti, kada Vlasi padaju i pod vlast lokalne vlastele, poput Pavlovića i Kosača,[646] njena razmišljanja nisu uvjerljiva. Iako ovdje ne mogu ulaziti u ustroj vlasti države Kotromanića u drugoj polovini 14. st., jer to je van fokusa ovoga rada i zahtjevalo bi detaljnu elaboraciju, gore iznesena pretpostavka o "podijeljenoj jurisdikciji" nad prostorom i podanicima mislim nije pogrešna.

Kurtović naime, govoreći o prelasku pojedinih vlaških grupa pod vlast krupne vlastele u 15. st. daje za ovo razmatranje korisne primjere: *Обрад Боројевић, катунар катуна Угарци први пут се појављује у изворима крајем јуна 1419. године, заједно са Ненком Крајсалићем, катунаром катуна Бурмаза у чувеним давањима обавеза на вјерност војводи Сандаљу Хранићу. ... И Угарци и Бурмази су почетком XV стољећа били под вазалним покровитељством босанског краља. Отуда је оправдана претпоставка да управо овај акт из 1419. године представља озакоњивање њиховог прелаза под хијерархију војводе Сандаља Хранића.*[647] Ono što je pritom zanimljivo jest da je prostor u kojemu su bili Burmazi i Ugarci/Ugarčići i *prije ovoga vremena* bio pod vlašću Kosača, stoga Sandalj tek 1419. godine postaje gospodar Vlaha koji su dotad bili ljudi kralja – iako su bili smješteni *na Sandaljevim posjedima*.[648] Upravo zato se smije misliti da je i Vukosav Pleščić mogao biti knez Vlaha na prostoru koji nije sav bio pod direktnim nadzorom kralja, nego vlastele, iako su sami Vlasi i dalje bili *pod kraljevim vrhovništvom*. Naime, *Примјер катуна Угарака и Бурмаза из 1419. године такођер је важна чињеница да је краљ имао своје влахе изван свога, уобичајено заокруженог посједа у XV стољећу, а препознатљивог у изразу 'contrata del re', односно, на мјестима који су били заоквирени посједима његове властеле.*[649] Primjer s teritorijima koji su pod vlašću velmoža, ali na kojima su Vlasi (ili dio njih) i dalje kraljevski ljudi smije se kao praksa projicirati i na ranije periode (nije isključeno da je slično bilo i s crkvenim Vlasima, bar u pograničnim područjima u doba ratova, jer ih se moglo koristiti skupa s vladarevim Vlasima i ostalim trupama za vojne potrebe), tim više jer

---

[645] I sasvim je realno da je to kao obrazac, tj. praksa preuzeto još iz Altomanovićeva i Nemanjićkog vremena, budući da su ovi Vlasi i prostori na kojima su obitavali ionako pripadali tim dinastijama, tj. njihovim državama neposredno prije toga, sve do '70.-ih godina 14. st.

[646] D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 137-138.

[647] E. Kurtović, 'Dubravčići, Vlasi Ugarci sa područja Ljubomira', str. 107-108.

[648] O evoluciji njegovih posjeda vidi: E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski*, str. 335-344.

[649] E. Kurtović, 'Dubravčići, Vlasi Ugarci sa područja Ljubomira', str. 108-109.

su sve relevantne upravne prakse oko Vlaha, kao i sami Vlasi, u državu Kotromanića preuzeti iz države Nemanjića, tj. Vojinovića/Altomanovića, i nije bilo potrebno izmišljati "toplu vodu". Nije pritom svaki Vlah, kao i vlaški knez, tj. zapovjednik Vlaha u doba Nemanjića na tom prostoru bio vladarev čovjek, već je poanta da su Vlasi mogli biti vladarevi ljudi i kada je nekim prostorom neposredno upravljao neki predstavnik lokalnih dinastija, što je svakako moralo ovisiti o okolonostima na terenu. Kako je u 13. i ranom 14. st. Vlaha malo u zaleđu Dubrovnika, za vjerovati je da su, zato jer su bili dosta vrijedan resurs u vojnom kontekstu, mogli biti pod jačim nadzorom centralnih vlasti,[650] što ne znači nužno da dio lokalne vlastele nije imao nikakav utjecaj na zapovjedanje istima, ali mislim da je sasvim realno da je veći dio Vlaha na tom prostoru tada još uvijek za vrhovnog gospodara imao kralja (manji dio Crkvu). Možda nije nerealno misliti ni da su ponekad knezovi, posebno u to rano doba, mogli biti iz redova ne-Vlaha, tj. domaće vlastele, iako je to nemoguće znati.[651] Što se tiče vlastele i Vlaha kao njihovih ljudi, obično se u ovo doba kasnog 13. i ranog 14. st. slabo spominju Vlasi u njihovom društvu, te bi se, kako ću još pokazati, o nekim njihovim "homines" tek posrednim putem možda smjelo zaključivati da su biti Vlasi.[652]

---

650 Vidi suprotstavljene stavove o ovom pitanju: A. Babić, 'Društvo srednjovjekovne bosanske države', str. 41.; M . Blagojević, *Državna Uprava*, str. 54.

651 To je svakako moralo ovisiti o kontekstu, o snazi državne vlasti, te broju samih Vlaha; i prije bi se kao praksa moglo zamišljati za rano doba, dok je Vlaha ovdje bilo malo, nego za period kasnog 14., i 15. st. Drugo je pitanje bi li nekom vlastelinu uopće bilo zanimljivo da "šefuje" Vlasima kao knez, i provodi dobar dio svog vremena obilazeći ih. Razumno je misliti da ne bi, te da su većina nadkatunskih "čelnika" Vlaha bili sami Vlasi, jer je bilo najpraktičnije da razne društvene grupe dobijaju čelnike koji dolaze iz njihovih redova i najbolje ih poznaju.

652 Što se tiče lokalne vlastele, spominjao sam u sedmoj glavi primjere iz 13. st. da se navode ljudi poput vlastelina Mrnjana, velmože Petriča/Petreča, ili župana Tvrtka I. Možda bi Mrnjan mogao biti predak porodice Mrnjavčevića, koji su izgleda bili vlastela iz zaleđa Dubrovnika, jer se Uglješa Mrnjavčević javlja kao Dušanov čovjek u Travuniji (M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 33-34.), iako je nemoguće biti siguran ima li između Mrnjana i kasnije braće, Uglješe i Vukašina, direktne veze. Ovdje navodim još pokojeg vlastelina iz zaleđa, kao i neke njihove ljude od kojih bi poneki možda mogao biti Vlah, premda se tako ne navode. Već sam spominjao nasilje nad dubrovačkim podanicima koje je zabilježeno u zapisu 18. 9. 1285., *kad su duos homines Petriçii ... Granisclauus et Stanissa Desiradich* izbršili napad na jednu ženu (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 101.). Iako ih se ne spominje kao Vlahe, moguće je, što sam već u prethodnoj glavi rekao, da su oni bili Vlasi, ili makar povezani s njima jer se jedan od njih javlja kao svjedok prilikom prodaje neke robinje od strane jednog Vlaha (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. II*, str. 284.). Imamo i vijest od 1306. kad *Niciforus de ranena*, tj. njegov čovjek *Grupsse de çoncheto* prijavljuju da je Grupša napadnut i opljačkan od Dobroste iz Uskoplja, čovjeka Vladimira: *a dobrocta de uscople hom. Vladimiry*. Dobrosta je bio obvezan da se u vezi toga slučaja pojavi u Dubrovniku do 7. 2. 1306., a svjedoci su Gunja Tupšić, čovjek Petričeva sina; Hvaljen Radoslavić, čovjek Petričeva sina; Radoš Stančić, čovjek Petričeva sina: *Gunia tupsich homo fili de petroç, Qualon radosclauich* (*radosclaunich* ?) *homo filii de petreç, Rados stançich homo filii de petreç ...* (DAD, Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), fol 55v., 28. 1. 1306.). Sin Petriča koji se spominje bio je lokalni srpski vlastelin Vladimir iz Travunije (spominje se Uskoplje u Konavlima, i čini se da su Vladimir i njegov otac Petrič držali posjede tamo): M. Dinić, *Humsko-trebinjska Vlastela*, str. 69. Od Dinića sam preuzeo dobar dio signatura za isprave koje spominjemu ovoj fusnoti, a koje autor ne komentira detaljno. Tako se pod navedenim zapisom, na istoj stranici folije javlja taj dan i *Pobrat nepostich/nepostuch homo Vladimir/Bladimir de petreç*, koji *facit manifestum qua debet dare petro de cranca et Marchulo de stanch ypp. XV*; i to *ypp. V in festo sancti Vitii, et ypp. V in festo sancti Michaelis, et ypp. V in festo Natiuitas Domini*; a kao *pleçii* se javljaju *Dobrocta de Scopilia homo Vladomirii, Gunio de tupssa, Qualen radosclauich, Rados staniçich homo de bladomir/bladomir*; dok je

između dva reda u kojima se navode njihova imena upisan i neki Toljen, tj. *tolgen ustalibaba* (ili slično "prezime" ili nadimak) ... (Diversa Cancellariae, br. 4, fol. 55v, 28. 1. 1306.). Vezano za ovog Gunju Tupšića iz 1306., 12 godina kasnije, 1318. javlja se *Ugrin Tupišić*, čovjek srpskog velikaša Branivoja (kojeg ću kasnije spominjati): *Ugrinus tupisich homo de braniuoy* (Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 45v, 11. 9. 1318.). Vrlo moguće da je Ugrin bio srodnik Gunje, i da su neki od Tupšića u međuvremenu prešli iz Travunije ka Humu, gdje su Branivoj i njegovi sinovi (vjerojatno starinom iz Travunije) u to doba ratovali kao Milutinovi ljudi protiv hrvatskog bana Mladina II. Šubića (V. Trpković, 'Branivojevići', str. 55-85.), o čemu ću kasnije još govoriti. Što se Vladimira tiče, postoji iz 1306. žalba koju podnosi *Bratosclauo filio de Laure ... supra... ruticho* (*titicho* ?) *filium de chertechona hominem vladomirii* ... (*Tu*)*ordisclauum* [prva slova su oguljena i nečitka – op. M. P.] *hominem de nerat. Et ... Vchoe filium Juanch/Juanoch* (Diversa Cancellariae, br. 4, fol. 63r, 20. 2. 1306.). Još da spomenem kako se 1313. javlja *Vlademir de petreç facit manifestum quod vendidit marino de macy. ad carum secundum consuetudine Rag. unum ... equum de pilo rubeo pro ypp. VI. quos denarios ipse Vladimir fuit confessus et contentus se recepisse a dicto marini pro pretio dicto eq.*; a kao svjedoci se navode *...martulus de tedusao* (?), *mathei tragurini*, *petrox/petross homo dicti vladimiri et Radogostus presbyter dicti vladimiri* (Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314), fol. 39r, 27. 2. 1313.). Od lokalnih struktura vlasti u zaleđu spomenuti ću i župana Stepka: 10. 2. 1306. javljaju se *Şerçi* i *Çorçi*, Srđan/Sergije i Đorđe, *homines Juppani Steppechi*, koji prodaju govedo nekom *Mirho/Mircho de Schimusiça et Stephano nepote de radin* (Diversa Cancellariae, br. 4, fol. 60r, 10. 2. 1306.). Zapis ne donosi informacije o tome gdje je djelovao Stepko, no poznat je vlastelin Crep iz rudinskoga kraja, iz prve četvrtine 14. st.: *Radouan homo Çirepi fili Stepaci de Rudine facit manifestum quod vendidit ad carum secundum consuetudinem ciuitatis stanoe de dobrota et* (?) *dobreçç̧e fratri suo duas bacchas et unum mançum pro pretio sex ypp. ...* (Diversa Notariae, br. 3, fol. 157v, 28 (?). 5. 1319.). Vidi za Crepa još zapisa u: Diversa Cancellariae, br. 6 (1320-1322), fol. 97r, 17. 3. 1321., i fol. 181r, 24. 1. 1322. Očito je velmoža Crep bio sin župana Stepka od Rudina. Taj Crep bi sasvim realno mogao biti *Čepre Rudinjanin* čiji se pop Pribihval (*presbyter pribiqual*) javlja 1319. kao *homo de çepre de Rudine*, u ispravi vezano za jednu prodaju u Dubrovniku (Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 166v, 26. 6. 1319.).

IX. VLASI I DRUŠTVENO-POLITIČKI ODNOSI U ZALEĐU DUBROVNIKA U KASNOM 13. I RANOM 14. ST.

1. Vlaški "prvaci" iz dubrovačkog zaleđa u kasnom 13. i ranom 14. st.: knezovi Slavomir i Mužbrat

U ovom poglavlju pratiti ću isprave u kojima se javlja već spominjani Mužbrat, knez Vlaha, jer kroz njih, u kombinaciji s drugim dubrovačkim ispravama postaje moguće površno upoznati mreže društvenih i političkih odnosa u dubrovačkom zaleđu u ranom 14. st. Pred kraj vladavine kralja Milutina, ugrubo u doba kad dijelom neposrednog zaleđa Dubrovnika, popovskim krajem, vlada župan Tvrtko II.,[653] 25. 4. 1320. javlja se u ispravama vezano za slučaj krađe konja, kao jamac Kulina (*Culin*) Radomirića, čovjek po imenu *Musibrat comes Vlacorum*. Kako Blagojević veli: *U širem zaleđu Dubrovnika postojali su i vlaški knezovi za vreme vladavine kralja Milutina. Prema jednom dokumentu iz Dubrovačkog arhiva, Kulin Radomirić obavezao se 25. aprila 1320. godine, da će vratiti ukradenog konja, a kao njegovi jemci su: "Petrus de Baliscla de Ragus. Musibrat comes vlacorum et Dragosclavo de Laçen sunt propriri plaç. et pagatores pro dicto Culin"*.[654] Blagojević inače ne spominje da se u ispravi javlja i *Volco de Babalio*, kojemu se rečeni *Chulin/Cholin Radomirich de çerpiço ... promictit et obligat* vratiti konja ukradenog *in Sclauonia*; i to će obaviti *ad festum sancti Petri*. Javljaju se i spomenuti jamci *Petrus de baliscla de Raug., Musbrat comes vlacorum*, i *Dragosclauo de laçen*. Ako Kulin ne bi vratio rečenog konja, jamci će Vuku Bobaljeviću isplatiti *ypp. triginta*, odnosno 30 perpera.[655]

---

[653] U dubrovačkim ispravama iz 12. mjeseca 1319. javlja se *Tuertechus, filius de jupan Bocdan, patronus jobe de Papoa* (M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 5-6.).

[654] M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 61.

[655] DAD, Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 267v, 25. 4. 1320. Usput, godine 1319. javlja se pop Pribihval, čovjek nekog Čepra Rudinjanina: *pbr* [presbyter – op. M. P.] *pribiqual homo de çepre de Rudine facit manifestum quod vendidit ad carum secundum consuetudinem ciuitatis stepan filio de bolinor unum somerium pro pretio sex ypp. ...* (Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 166v, 26. 6. 1319.). Ime Čepre, moguće da je skraćenica, tj. izvedenica od Čeprnja. To se ime javlja i ranije i kasnije, u dubrovačkom zaleđu, pa tako i kod Vlaha. Najstariji spomen Čeprnje u ovim predjelima mislim da je spomen Čeprne Osilića, uglednog vlastelina u Humu (od 23 pobrojana vlastelina on je naveden na 6. mjestu, što upućuje na znatan ugled), iz povelji kneza Andrije iz 1247.-1249. godine: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 186. Javlja se na početku 14. st. i neki *Pomdrut/Pomdruc* [čini se da je u pitanju ili slovo "P", ili dva slova koja su skoro spojena pa samo podsjećaju na "P" – op. M. P.] *çeprenich dracul fuit confessus quia vendidit unam suam Jumentam ... Junco de çeria* (?) *pro ypp. VI* ... (Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), fol. 76r, 26. 3. 1306.). Također postoji spomen

Tijekom drugog desetljeća 14. st., javlja se nekoliko zapisa o Mužbratu u dubrovačkim spisima, pa ovdje radi lakše analize donosim kronologiju dokumenata o Mužbratu, služeći se u izvjesnoj mjeri Blagojevićem radi lakše orjentacije.[656] Prilikom prodaje konja, 20. 10. 1312., među četvero svjedoka naveden je i *Musbrati fil. Sclavomiri*.[657] Blagojević ne daje nikakve detalje, pa ukratko donosim još poneki podatak iz isprave. U ovom zapisu javlja se i *Goden de Gheçecha*,[658] koji *facit manifestum quod vendidit petro veterano* nekog konja za 14

Uroška, tj. Urošića, sina pokojnog Čeprega iz Stona: *Vresco filius quondam Çepreguc de Stagno* (Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314), fol. 67v, 16. 7. 1313.). Doduše, *de Stagno* može biti i "od Stanje", jer imamo i vlastelina Stana/Stanju (Stanka) iz Trebinja. Krajem 1305. bilježi se žalba oko krađe stoke, *supra pribisclaum posaçich et supra misa/miso posopçich de tribigna homines de stagno* (Diversa Cancellariae, br. 4, fol. 30v, 9. 11. 1305.). Biti će da su "prezimena" Posačić i Posopčić jedno te isto, ali da je pisar krivo upisao. Iz 1319. postoji spomen nekog *Vlachoc çeprenich homo olim margarita de Crosio de breno contentus et confessus fuit se habuisse et recepisse in socium* (?) *de margarita de crosi bestias minutas LXIIII et unam vaccam*, koje uzima na čuvanje i brigu prema *consuetudinem ciuitatis* (Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 156r, 20. 5. 1319.). Javlja se i neki Maroje Čeprnić sa Šipana, 1322. godine: *Maroe Çepernich de Jupana* ... (Diversa Cancellariae, br. 6 (1320-1322), fol. 187r, 14. 2. 1322.). Nijedan od ranije spomenutih Čeprnja i Čeprnića se ne navodi kao *Vlah*, iako bi neki iz zaleđa Dubrovnika možda mogli to biti. Inače, 1401. spominje se oko Zadra katun Čeprnje, za kojeg se misli da je iz istočne Hercegovine: B. Hrabak, 'Čelnici Stočarskih Zajednica', str. 72. Vidi za taj katun i: B. Hrabak, 'Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha', str. 202. Vidi za Bartola Čeprnića u Lici, 1433., u: Isto, str. 198. Vidi za Bartola Čeprnića u tzv. Zakonu za Ličke Vlahe, iz 1433., u: R. Lopašić, 'Cetinski i Lički Vlasi', str. 36. Pretpostavljam da je iz katuna Čeprnje iz 1401. iz okolice Zadra mogao poteći i dio Vlaha od kojih je bio Bartol Čeprnjić koji se javlja u Lici, ali svakako valja pretražiti zadarski arhiv iz kojega je ove podatke crpio i Hrabak, za možebitne nove podatke o Čeprnjama između 1401. i 1433. Iako ne dolazi u obzir da bi svaki Čeprnja ili Čepre(c) bio Vlah, zanimljivo je pitanje ima li onaj na početku ove fusnote spomenuti *çepre de Rudine* iz 1319., neke veze s Kulinom Radomirićem *de çerpiço*, koji se javlja 1320. u društvu Mužbrata, *kneza Vlaha*? Ta isprava iz 1320. ne spominje odakle su akteri koji se u njoj navode. No možda je, ukoliko kod Kulina ova oznaka *de çerpiço* ne označava lokalitet odakle je, već oznaku roda, riječ o tome da je greškom pisara tako upisano, pa bi zapravo Kulin Radomirić iz 1320. bio od roda *de cepre/ceprico*, a ne *de cerpico*, tj. od roda tog Čepre iz Rudina, a koji se javlja 1319. U tom slučaju se može kneza Vlaha Mužbrata, tj. područje njegova djelovanja tijekom 1320., smjestiti u kraj oko Rudina u Travuniji (da je Mužbrat bio povezan s ljudima iz Travunije, doduše iz Gacka, pokazati ću kasnije). Treba reći doduše, da postoji realna mogućnost da ime Kulina Radomirića *de cerpico* predstavlja iskrivljeno ime (uslijed notarske greške) od *crepico*, i sasvim moguće da je isto i s imenom *de cepre de Rudine*; kao i s još ponekim od gore spomenitih imena *Čepra*, tj. *Čeprnja*, jer čini mi se da je bar u dijelu slučajeva koji su iznad spomenuti riječ o imenu *Crep*, a ne *Čerp*. Vlastelina Crepa iz Rudina, s kraja 2. i početka 3. desetljeća 14. st. sam već spominjao, kao i njegova oca župana Stepka iz Rudina. Ako se u izvorima zapravo radi ne o Čeprnji, nego o Crepu (osim ako Crep i Čeprnja ne bi bila imena iste etimologije, ali su se različito razvijalo tokom vremena), i ako Kulinov "dodatak" imenu, *de cerpico*, ne bi bio oznaka mjesta, već bi se radilo o nekome tko je *od Crepa* ili *Črepića* (možda od milja za Črep/Crep), a ne od *Čeprnje*, tada bi Kulin možda bio srodnik, ili čovjek (iako se ne spominje kao *homo*) Crepa iz Rudina. Pritom ne moramo Kulina automatski zamišljati kao Vlaha, bez obzira na to što se Mužbrat javlja uz njega. Isprepletenost domaće vlastele s vlaškim starješinama u oblastima u kojima Vlasi imaju i funkciju pomoćnih pograničnih odreda ne treba čuditi, i ne mislim da se svaki puta kad se u zapisima javi neki vlaški starješina smije zaključivati o tome da su i ljudi u njegovom društvu također morali biti Vlasi, ili jedino Vlasi.

656 S tim da autor donosi kronologiju od posljednjih vijesti do najranijih, dok ja taj prikaz donosim od starijih vijesti ka novijima. Kako autor obično tek navodi titule i signature, na pojedinim mjestima donosim detaljnije podatke, kao i svoje komentare, a sve na osnovu uvida u iste isprave, kao i druge zapise koje autor ne spominje.

657 M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 62.

658 Možda isto što i *Choden* (možda od *Chudin* ili *Čudin*, ili eventualno od *Hoden*, u značenju hodanja?), što je ime koje se povremeno javlja u Travuniji. *De gheçecha* je očito Gacko. Vidi usput: G. Čremošnik, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. I,* str. 367.

perpera. Dogovor je sklopljen *in presencia laurency de çano et susa filii laurency de Symonis de Rag. et musbrati fili Sclauomiri et dabisei Sclauorum*.[659]

I naredne godine javljaju se vijesti o Mužbratu: *10. februara 1313, šestorica Dubrovčana izjavljuju, da su njihova potraživanja zadovoljena: "a Musibrado filio de Sclavomir de yp. 40 pro uno equo et una salma de çera"*.[660] Inače, rečena su potraživanja bila dio "paketa" jamstava za nekog Obrada Krajkovića, tj. *pro obrado craicuich*; i u pitanju nije 40, kako Blagojević misli, već 60 perpera (*ypp. LX*).[661]

Mužbrat se javlja opet, 9. 6. 1313., ovaj puta kao *knez Popova*;[662] ali prvo ću spomenuti jedan raniji zapis u kojem se javlja Mužbrat (vjerojatno isti), i koji Blagojević nije uočio u dubrovačkim materijalima. Dana 6. 3. 1313. *Laurencius de boba*.. [Bobalio?] *facit manifestum quod promittit et se obligat et sua bona dare musibradi ut uxori ut filio ipsus* (?) *musibradi unam centuram de filo de argento*... Malo niže u ispravi stoji kako ... *et dictus musibradus est contentus pro ... dicta centura ...*; a potom se dodaje i kako... *dictus laurentius fuit confessus et contentus se recepisse a dicto musibrado ypp. CXIII*. Na samom kraju isprave još jednom se ponavlja kako *musibradus*, tj. Mužbrat u prisustvu *domini comitis*, tj. gospodina kneza, i svoga sina, izjavljuje da je *recepisse* spomenuti pojas od srebrnih niti, od spomenutog Laurencija, *in presencia domini comitis*.[663]

---

659 DAD, Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314), fol. 19r, 20. 10. 1312. Možda je taj Dabiša ili Dabiživ neki lokalni uglednik iz Travunije, moguće baš Dabiživ (Čihorić), vlastelin srpskog kralja Dušana, koji se javlja 1345. godine u ispravi koju Dušan izdaje Dubrovčanima, a koju sam spominjao u četvrtom poglavlju sedme glave (F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, str. 117-118.).

660 M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 62.

661 Diversa Cancellariae br. 5, fol. 35r, 10. 2. 1313. Jedan od Dubrovčana koji se spominju u ovom upisu, i to na prvome mjestu – *Laurencius de menç* (vjerojatno *Mençe*) – javlja se i prethodni dan, u zapisu na foliji 34v istoga sveska. Tu se govori o rješavanju nekih poslova, tj. potraživanja, između nekoliko Dubrovčana i *Rege Stephano*, tj. kralja Stepana/Stefana Milutina, i srpske kraljice (za koju se samo kaže da je *Regina*, i vjerojatno se misli na tada još živuću Jelenu, Milutinovu i Dragutinovu majku, i udovicu Uroša I.). Vidi spomenuti zapis u: Diversa Cancellariae br. 5, fol. 34v, 9. 2. 1313.

662 M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 61-62.

663 Diversa Cancellariae, br. 5, fol. 41r, 6. 3. 1313. Uz naušnice od srebra, čini se da su pojasevi od srebra spadali u omiljene artikle koje su pojedinci iz stočarskih skupina dobavljali za sebe. Tako početkom 1335. *Dominus comes precepit*, tj. traži od *Riche/Ruche De curradine* da na molbu nekog Marina, *presenti et confitenti ad pet(itio) marini de muliça*, zadrži kod sebe *illam centuram de argento*, u vrijednosti *ypp. XX*, koji je ranije založio neki *Milan Righianouich vlachi/vlachu*s ... (Diversa Cancellariae br. 12 (1334-1337. 1350-1351), fol. 25r, 11. 1. 1335.). Taj Riđanović možda bi mogao biti nekako povezan s Vlasima Riđanima (s jugozapada župe Onogošt) koji se javljaju od ranog 15. st., pa se u literaturi to nekad uzima kao najraniji spomen istih: B. Hrabak, 'Riđani', u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II*, str. 147.; Đ. Petrović, 'Srednjovekovni Vlasi', str. 233. Inače, autorica koja u navedenom radu daje signaturu za ovu ispravu, ime dotičnog čita kao *Milaz*, no uvidom u ispravu vidi se dosta jasno da piše *Milan*.

Tek nakon toga, u 6. mjesecu 1313. javlja se *Musibradus comes Papue.*[664] Blagojević ne donosi detalje te isprave, pa ovdje vrijedi dodati kako se u tom kratkom zapisu od 9. 6. 1313., uz Mužbrata, *kneza Popova*, spominje i neki Milten Tolimirić: *dominus comes fecit scribem ad memoriam qod milten tollimirich de sleuna quem* (?) *musibradus comes papue dederat* (?) *pro... ypp. V* (?)[665] *... in quibus ipse tollen tenebatur laurenço de çanne erat positus in camera pro dicto debito. et fuegit* (?) *camera et fugit.*[666] U svakom slučaju, čini se da se smije misliti kako je onaj Mužbrat koji se javlja u prethodno citiranim zapisima isti ovaj Mužbrat, knez Popova.

No pojavljuju se i kasnije vijesti koje spominju Mužbrata, i tu se stvari kompliciraju. Odmah na sljedećoj strani iste folije naime, nalazi se mnogo opsežniji zapis, koji iz nekog razloga Blagojević uopće ne spominje. Dana 10. 6. 1313. javlja se popis nekoliko ljudi od kojih nijedan nije etiketiran kao *Vlah.*[667] Ipak, pored popisa njihovih imena i obaveza koje su preuzeli oko transporta robe, a koji je razvučen na dvije trećine folije, s lijeve strane lista povučena je crta od početka/vrha i od kraja/dna zapisa ka sredini, i na toj lijevoj strani, pored

---

[664] M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 61-62. Vidi detaljno: DAD, Diversa Cancellariae br. 5, fol. 60r, 9. 6. 1313. Blagojević tu dodaje i komentar, na što ću se kasnije vratiti: *Mužbrat je imao i svoje ljude, pa je tako Nikola de Benessa izjavio da je uzeo od Radoste i Pribitka "hominibus Musibrad unam centuram de argento qua ponderat unçias 17 in pignore pro yp. 19." Pomenuti "Radosta et Pribitico fuerunt se recepisse pro dicto Musibrado mantellum rubeum dicti Musibrati" (Div. Canc. 5 fol. 80', 7. DŽ 1313). ...* (M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 62, fusnota 66.). Je li Mužbrat u međuvremenu postao knez Popova, ili je naprosto to bilo smatrano nebitnim za transakcije koje je obavljao vezano za pojas od 3. mjeseca 1313.? Imajući na umu da je prilikom preuzimanja pojasa od srebrnih niti bio prisutan dubrovački knez, nekako se čini suvislim misliti kako bi značajna Mužbratova funkcija bila spomenuta u toj iznad spominjanoj ispravi, o preuzimanju pojasa, od ožujka 1313., u kojoj se inače njegovo ime navodi 6 puta. Možda nije nerealno misliti kako je Mužbrat stekao to novo zvanje u međuvremenu – iako, ruku na srce, ako je ovaj Mužbrat isti onaj koji se ranije javlja kao *filio de Sclavomir*, ostaje nejasno zašto bar to da je sin Slavomirov nije navedeno u ovoj ispravi iz 6. mjeseca 1313. Možda je u pitanju neki drugi Mužbrat. No opet, 113 perpera, koliko on plaća za taj pojas u transakciji iz 3. mjeseca 1313., nije mali novac. Cijena konja se izgleda u ovo vrijeme kreće oko 30 perpera (nekad i manje, ovisi od okolnosti), i čini se da je za takav pojas valjalo dati protuvrijednost neka 4 konja, što nije malo za prosječnu osobu, pa je upitno koliko je moglo biti Mužbrata u zaleđu Dubrovnika koji bi si mogli priuštiti takav luksuz. Isto tako, možda bi se, da je riječ o nekome ugledniku, smjelo misliti ne samo iz toga što je obavljao transakciju relativno solidne vrijednosti, već i stoga što je u njegovom prisustvu bila i njegova žena, te sin. Nekako mi se čini kao "nestandardna" praksa da se na "primopredaju" robe ili dobara dovodi djecu i žene. A i formulacija je malo neobična, jer Laurencije kao da daje taj pojas i Mužbratu i njegovoj porodici – iako se kasnije u zapisu navodi da je Mužbrat platio svotu od 113 perpera, a ne njegov sin, žena, i on. Kako god bilo, rekao bih da je ovaj Mužbrat vjerojatno bio neki ugledniji čovjek iz zaleđa, a kako se ranije javlja i "Mužbrat, sin Slavomira", a kasnije i "Mužbrat, sin kneza Slavomira", te kako se potom javlja i "Mužbrat, knez Popova", pretpostavka da je ovaj Mužbrat koji je stekao srebrni pojas bio pripadnik lokalnih elita iz zaleđa djeluje realno.

[665] Zapis je nečitak, jer je izgleda abrevijacija prekrižena ili zamrljana, ali čini se da je pisalo *ypp.* dok je pored njega iskrivljena oznaka koja podsjeća na slovo "V", tj. broj 5.

[666] Diversa Cancellariae br. 5, fol. 60r, 9. 6. 1313.

[667] Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314), fol. 60v, 10. 6. 1313. Vidi i Prilog 19 na kraju ove disertacije.

teksta upisano je sitnim slovima: *... a/o s sun*[668]*... de catone de sotcouich/sutcouich.*[669] Ugovoru se sklapa između tih ponosnika s jedne, i dubrovačkog trgovca s druge strane, a radi transporta tereta (tkanina) u Brskovo (*in brescuam*). Prvi se javlja neki Stanislav, koji im je možda bio na čelu (iako ne mora biti). Zapis počinje s podatkom da *Stanisclauus radosclauich pro uno equo promittit et se obligat venire Rag. die mensis*[670] *... et duce unum equum cum quo debet portare*[671] *marino de crusi una salmam de drapis tanti ponderis quantum est modia in de sale. in brescuam pro una salma de sale qūō recepisse (a?) dicto marino. quid est in modia. in pena de ypp. L* (*C*?). Plaća u soli za ovaj posao trebala je biti isplaćena i drugim ponosnicima, a navedeno je koliko konja svaki od upisanih ponosnika treba osigurati: *Grade Jonouich ... se obligauit pro tribus equus. pro tribus salmas de sale quas recepisse. Bocdan tollenouich... se obligauit pro tribus equus. Drarosclauus craisclauich...*[672] *se obligauit pro VI equis. Musbradus luchorouich* (?)[673] *... se obligauit pro uno equo. Budoe gener de tolen ... se obligauit pro duab. equus. Stauer Sutcouich*[674] *... se obligauit pro II eqs.*[675] *Gibudin/Çibudin Dragalinouich ... se obligauit pro II equos*. Odmah potom ispod stoji kako: *Et dictus Stauer remanuet de sua uoluntate in manibus dicti marini pleç pro omnibus supradictis*; tj. Staver ostaje pod nadzorom Marina svojom voljom, jamčeći za sve gore spomenute ponosnike, odnosno za izvršenje posla. Konačno, na samom kraju ove folije upisano je i: *petre de cosett se obligauit dicto marino ducem ... equas VI ad eundum in brescuam*; tj. da se Petar de Cosett[676] obvezao Marinu povesti 6 konja u Brskovo, *cum ei mercatoribus et dictus marinus debeat ei dare de naulo gross. XXXIII...*; i Marin mu za to ima isplatiti 33 groša; a na kraju

---

668 Prve dvije riječi su abrevijacije. Prva je ili "os" ili "as", s crtom gore, i mogla bi biti "omnes". Druga je "sut" (vjerojatno je zadnje slovo ili "r" ili "t", pretpostavljam "t"), s crtom iznad; i valjda bi bila "sunt".

669 Teško mi je razlučiti je li u pitanju *Sotcouich*, ili *Sutcouich*, pa mi je čak palo napamet *Sottonich*; iako je to slabo moguće. Treba imati na umu da s jedne strane notari pišu neka slova gotovo identično (slovo "n" i slovo "u"), a istovremeno često krivo upisuju imena, pa je čak i na osnovu uvida u arhivski original nekad *nemoguće* sigurno znati je li u pitanju točno ili krivo upisano ime. Imena Sotonić sam se sjetio jer je iz kasnijeg perioda poznato jedno manje pleme u Staroj Crnoj Gori, u Crmničkoj nahiji, koje se zove Sotonići. A poznati su i Vlasi Vragovići iz zaleđa Dubrovnika, od 15. st.: E. Kurtović, 'Iz historije trebinjskog kraja u srednjem vijeku', *Godišnjak BZK 'Preporod', God. XI* (2011), str. 279-301. Ne mislim pritom da ima veza travunijskih Vragovića i zetskih Sotonića, jer se imena nekad daju zbog karakternih osobina ljudi/grupa, a one nisu limitirane na jedan prostor, već su univerzalne. Uglavnom, gore navedeni katun je najvjerojatnije bio nazivan *Sotković* ili *Sutković*.

670 Točan datum mi je nečitak, jer je ubačen između redova, i upisan nešto svjetlijom tintom.

671 Biti će *portare*, ali je na papiru, tj. na foliji upisano kao *puztare*, ili tome slično.

672 Valjda je pisar pogrešno upisao ime *Dragoslaui*.

673 Nekoliko čitanja je moguće, pa je teško odlučiti se za Lukorović, Lukonović, ili čak Lukovović/Bukovović. Ipak, iza imena *Mužbrad* prvo je notar počeo pisati "Lo", pa je to prekrižio, pa je zapisao ovo gore spomenuto ime. Stoga više naginjem imenu Lukanović, Lukorović, Lukonović, ali svakako na "L".

674 Iako ime katuna počinje sa "So", a ne "Su", moguće je da je pisar krivo upisao; jer osim slova "o" i "u" koja se razlikuju, Staverovo se "prezime" posve podudara s imenom katuna kako je navedeno u zapisu. Zato mislim da je i Staverovo ime, tj. "prezime", i ime katuna bilo ili Sutković ili Sotković.

675 U ispravi je broj *II* prekrižen.

676 Ne spominje se kao *Vlah*, i dojam je da nije vezan za prethodno pobrojane ponosnike.

zapisa se još spominje i *pena*, tj. globa za neizvršenje posla.[677] Popisano je osam ponosnika (izgleda Vlaha): Stanislav Radoslavić, Grade Jonović (Janović), Bogdan Toljenović, Dragoslav Krajslavić, Mužbrat Lukanović,[678] Budoje *gener de* Toljen,[679] Staver Sutković, Čibud(in) Dragalinović. Čini se izvjesnim da ovaj Mužbrat teško može biti ista osoba kao onaj Mužbrat Slavomirov(ić) s prethodnih stranica disertacije.

Da nastavim sad s podacima o *knezu*, tj. ugledniku Mužbratu, koji očito nema veze s iznad navedenim *ponosnikom* Mužbratom. Dana 7. 10. 1313. javljaju se i dva Mužbratova čovjeka, Radosta i Pribitico:[680] *Nicolaus de benessa facit manifestum quod recepisse Radosta et pribitico hominibus musibradi una centura de argento quo ponderat unçias XVII in pignore pro ypp. XVIIII. Et et si laurencius de bubagna diceret quod ect. unum* (?) *tantum detrab. De ipso debito. et si dicta çentura in exigeretur per totum istum mensem quod dictus nicolaus possit sine req. ... ut alterus presanc.* (?) *posit dictam çenturam uendere ad uoluntatem suam* .

[677] Vidi čitavu gore spominjanu ispravu u: Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314), fol. 60v, 10. 6. 1313. Ova odredba koja se tiče Stavera je neobična, jer se ne sjećam da sam u ispravama za period 13. i prvu polovinu 14. st. nailazio na takve prakse; a javljaju li se u kasnijim periodima nisam siguran, jer nisam detaljno pratio isprave iz druge polovine 14. st. U ispravi koju sam gore spomenuo stoji da je kazna, tj. globa za neizvršenje posla 100 perpera, iako u zapisu ne mogu jasno razlučiti je li u pitanju slovo "L" ili "C", tim više što je slovo "odsječeno" u donjem dijelu. Ipak, prije bih rekao da je ovo drugo, tj. 100 perpera, jer čini se da je Marinu bilo jako stalo da se osigura, čim je u sporazumu navedeno da Staver ostaje kod njega do izvršenja posla. Inače, iz okolnosti da upravo Staver ostaje, moguća su dva tumačenja. Ili je Staver bio najbeznačajniji i najmanje važan za posao od svih ponosnika (izvjesno Vlaha, čim se spominje *katun*); ili upravo najznačajniji, pa baš zato ostaje uz Marina. Iz podatka koji ukazuje na sličnost njegova imena i imena katuna, moguće da je bio nešto ugledniji pripadnik te zajednice. Tu se onda postavlja pitanje zašto on nije naveden na početku isprave? Što se Staverovog položaja prema Marinu tiče, možda se tu radi o grupi Vlaha koja je relativno nedavno doselila iz unutrašnjosti Srbije (ime Staver možda ukazuje na krajeve s grčkim kulturnim utjecajem), ili bila sastavljena od mješavine doseljenika i lokalnih ljudi, pa je Dubrovčanima ta grupa bila još relativno nepoznata (pa je Marinu možda bilo ugodnije da se dodatno osigura po pitanju izvršenja posla). Treba imati na umu da je prvih nekoliko desetljeća 14. st. za Vlahe, tj. porast njihova broja u dubrovačkom zaleđu važan period, kao što je to bilo i razdoblje od sredine 13. st. U tom prvom periodu širi kontekst doseljenja Vlaha bili su nestabilnost na zapadnim granicama nemanjićke države, i potreba da se osigura položaj u Humu, kao i granica prema Dubrovniku s kojim je Srbija tada u kraćem ratu; a istovremeno se naseljavanjem Vlaha ojačava i crkvene posjede, te vezu Humske episkopije s unutrašnjošću države gdje ima smješteno nešto njenih posjeda. Kontekst prve pol. 14. st. je konflikt sa Šubićima uslijed kojeg je dio ovdašnjih Vlaha odveden preko Neretve, i Nemanjići svakako imaju potrebu dodatno osigurati pograničje prema protivniku, pa i kroz naseljavanje novih Vlaha iz unutrašnjosti svoje države (i uključivanje dijela lokalaca iz zaleđa u *Vlahe*). Na te sukobe po Humu ću se kasnije u ovoj glavi još vratiti.

[678] Mužbrat Lukanović/Lukorović teško da je isti onaj Mužbrat Slavomirov. Valjda je zbog problema koji stvara pojava sasvim drugoga Mužbrata, Blagojević diskretno preskočio ovaj zapis koji je na stražnoj stranici iste folije na kojoj je i zapis o Mužbratu, *knezu Popova*. Ako je Mužbrat Slavomirov u ovo doba knez Popova, koliko je realno misliti da bi sudjelovao u ponosu kao obični ponosnik? Nije da nema primjera da se knezovi Vlaha bave i pomalo trivijalnim stvarima poput pljački i otimačina (vidi za Vukosava Pleščića: E. Kurtović, 'Iz historije vlaha Pliščića', str. 222-223.); ali ne bi li knez Mužbrat bio kao knez Vlaha ipak više vezan za prostor u zaleđu Dubrovnika uslijed svojih kneževskih obaveza? I, ako je ovaj Mužbrat bio knez Popova (ili pak Vlaha u Popovu), ne bi li bio više "rangiran" na ovom popisu? Sve, od imena do aktivnosti, upućuje na to da Mužbrat Lukorović nije isti onaj Mužbrat, "knez Popova".

[679] Toljenov zet. Možda je onaj Bogdan Toljenović brat od Budojeve žene, tj. sin tog nekog Toljena?

[680] Blagojević u gore već spominjanom radu donosi rečenicu-dvije iz izvornog zapisa, pa ovdje reproduciram veći dio teksta iz arhivskog izvornika.

... Et predicta Radosta et pribitico fuerunt se recepisse pro dicto musibrado unum mantellum rubeum dicti Musibradi. et laurentius de çanc. et pleç et proprius pagator dicta nicolai pro dicta mantello si dictus musibradus ut alius pro eo facet q. dicto nicolao pro dicto mantello...[681] Smije se misliti, kako je i Blagojević vjerovao, da su ova dvojica bili ljudi onog kneza (Popova) Mužbrata.[682] Na to bi upućivala i priča o srebrnom pojasu koji se spominje u toj ispravi (a koji su ova dvojica, očito u Mužbratovo ime, založila za 19 perpera.).[683]

No ono što je zanimljivo, a što je Blagojević opet iz nekog razloga (otprilike se da naslutiti iz kojega) zaobišao, jest podatak koji se javlja na istoj stranici ovog sveska dubrovačkih isprava, u zapisu od narednoga dana. Naime, 8. 10. 1313. godine, *dominus comes cum sua curia precepit Junno/Junuo de masibrada quod non recedit de Ragusa nisi sit in concordia cum laurentio de sauinia de vito* (?) *de presenti viag(ium) cum carta not(aria)...*[684] Ukoliko ono "masibrada" predstavlja zapravo od notara iskrivljeno ime "musibrada", tj. *Mužbrat*, odnosno ako je moje čitanje Junovog patronimika točno, tada je ovo netko tko je *od Mužbrada*, tj. *Jun(k)o Mužbratov*, možda rođak ili sin. Je li pritom taj *musibrada*, tj. Mužbrat, baš onaj knez, ili pak onaj Mužbrat ponosnik, to ostaje otvoreno pitanje.[685]

Ovdje upozoravam na to kako se 19. 2. 1340. javlja neki Junak Mužbratov, tj. njegov katun. Tom prilikom se spominje *Nenoe vlac. valegerlich/velegerlich de catone Junach musbrat.*[686] Ime Junak (*Junach*) koje se tu javlja, te ono gornje ime, od 8. 10. 1313., *Junno*/*Junuo* slična su – pa bi vrlo lako ovaj *Junuo* iz 1313. mogao biti isti onaj Junak iz 1340. Za Junaka Mužbrat(ov)a iz 1340. nije lako reći je li bio sin kneza Mužbrata, kako je mislio Blagojević, ili sin Mužbrata Lukanovića koji se javlja kao jedan od nekoliko ponosnika u 6. mjesecu 1313., koji se spremaju nositi robu u Brskovo.[687] Možda bi ipak bilo razumnije

---

[681] Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314), fol. 80v, 7. 10. 1313.

[682] M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 62, fusnota 66.

[683] Nejasno je da li je to isti pojas koji je Mužbrat kupio, tj. platio u prisustvu dubrovačkog kneza 6. 3. 1313.; ali uzevši u obzir cijenu po kojoj je založen, možda je ovdje u pitanju bio neki drugi, manje vrijedan pojas.

[684] Diversa Cancellariae, br. 5, fol. 80v, 8. 10. 1313. Za *cartam notarii* vidi: I. Voje, 'Prilog Proučavanju Dubrovačkih Trgovačkih Društava', str. 181, fusnota 30.; B. Grbavac, 'Iz prošlosti dubrovačkog notarijata', str. 92.

[685] Također je upitno u kojem je svojstvu Junko, tj. Junno Mužbratov sudjelovao u spomenutom poslu, budući da se iz zapisa ne vide detalji vezani za ovaj slučaj.

[686] Diversa Notariae, br. 6. (1339-1341), fol. 99r, 19. 2. 1340.

[687] Blagojević spominje Junaka, sina Mužbratovog, misleći na Mužbrata Slavomirova, koji se navodno javlja u dubrovačkoj arhivskoj seriji "Diversa Notariae", 1340. kada se spominje neki *Nenoe vlaco Belogerlich de catone Junach Musbrat* (M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 54.). U stranu na trenutak pitanje je li Junak sin kneza Mužbrata, ili ponosnika Mužbrata, te jesu li ova dva Mužbrata možda ista osoba ili ne, ne bih rekao da je Blagojevićevo čitanje ove isprave točno, jer koliko sam mogao vidjeti, u originalnoj ispravi u arhivu (iako je

misliti da bi u pitanju bio sin kneza Mužbrata (jer ovaj Junak je ipak bio katunar, dakle uglednik), da nije jedne "sitnice".

Naime, sasvim je moguće da je Juno ili Junak Mužbratov (ako su u pitanju iste osobe) bio sin jednog posve trećeg Mužbrata. Naime, kako bih demonstrirao zapetljanosti podataka koje izvori donose – a što je Blagojević svojim prešućivanjem izvjesnih vijesti izgleda nastojao izbjeći – navodim još jedan detalj. Dana 18. 1. 1319. zabilježen je Mužbrat iz šireg sjeveroistočnog dubrovačkog zaleđa (Travunije): *Musbrat filius Cranisclaui deli de bangna Milatichus Strolouich/Sorolouich deli de bangna faciunt manifestum quod tale pactum et concordium, faciunt cum Clime de sorento* oko Klimetovih *XXX castronibus*. Oni se obvezuju da će *branisclauus criçichovich venient Ragusium hic ad festum sancti georgi*, te će tom prilikom *dabit et restituit ei XXX bonos castratos* (koje je ukrao Klimetu). *Et si dictus branisclauus non venient Rag. ... et non daret dicto Clime XXX. castrones*, tada se rečeni *Musbrat et Milatichus* obvezuju (kao jamci za Branislava) da će oni *debet dare et restituit dicto Clime XXX castrones* (škopaca, tj. uškopljenih ovnova), odnosno namiriti štetu Klimetu.[688] Izgleda da je taj spomen *Banje* najraniji spomen ove etikete (vezano za kasnije Vlahe Banjane, iako se ovi ljudi ne spominju kao *Vlasi*).

Iz ovako ranoga perioda postoji još jedan zapis iz istog sveska iste arhivske serije, samo nekih pola godine kasnije. 14. 7. 1319. se javlja neki Krajislav, sin Bogdana od Banje, koji prodaje konja u zamjenu za tkanine: *Craisclauus de bocdan de bangna fecit manifestum quod vedidit Çore de Simon de benessa ad carrum secundum consuetudinem ciuitatis unum equum pili baii* (?) *sori pro pretio XXX brac drapi. que XXX. brachia drapi contentus et confessus fuit se habuisse et recepisse a dicto a dicto Çore* [*a dicto* je dvaputa upisano – op. M. P.]. *Presentibus pancrati de benessa et margarito de benessa. Junio de pabora. et*

rukopis dosta nečitak) piše: *Nenoe vlac*(us) *de* (u ispravi je prekriženo) *valegerlich* (*velegerlich* ?) *de catone Junach musbrat*. Ime bi mu bilo u smislu "veliko grlo", a ne "bijelo grlo", jer svakako nije u pitanju "b" nego "v", što se vidi i usporedbom slova u samome upisu: slovo "v" na početku Nenojeva prezimena nema ništa zajedničko sa slovom "b" u imenu Mužbrat, stoga su pitanju različita slova. Usput, u istoj toj ispravi se javlja i neki *Mirosclauus Gostimirich* ili *Gostimerich* ... (Diversa Notariae, br. 6., fol. 99r, 19. 2. 1340.). Ovdje je zgodno prisjetiti se onoga *Vladimira Gostimirića* (Gostininića?) koji se javlja '70.-ih godina 13. st. u najranijim ispravama Dubrovnika, koje spominje Jireček (C. Jireček, 'Die Wlachen und MauroWlachen', str. 120.; K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 201.; G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 33.); i koji je bio Vlah s posjeda manastira Mileševe. Dvojbeno je smije li se dovoditi tu dvojicu ljudi koje dijeli preko pola stoljeća u vezu samo zbog istoga patronimika (jer u ovo doba još nema ustaljenih "prezimena"), ali možda se zaista radi o srodnicima. Inače, Siniša Mišić veli da se ovaj Nenoje javlja 13. 2. 1340. (S. Mišić, *Humska-Zemlja*, str. 173.), iako u ispravi u arhivu u Dubrovniku jasno stoji da je u pitanju *die XVIIII februarii* (Diversa Notariae, br. 6., fol. 99r, 19. 2. 1340.).

[688] Diversa Notariae, br. 3 (1318-1320), fol. 101r, 18. 1. 1319.

dominice de chepa.[689] Ukoliko bi nekim čudom, što je nemoguće znati, ovaj *Craisclauus* zapravo bio *Cranisclauus* – a čije bi ime možda bilo pogrešno upisano – onda bi on mogao biti otac onog prethodnog Mužbrata iz Banje. Ipak, ovo je nategnuta pretpostavka za koju nema potvrde, no ono što svakako treba pretpostaviti, jest da je ovaj Mužbrat neki potpuno treći akter s istim imenom – osim ako ga se ne bi htjelo izjednačiti s Mužbratom Lukorovićem (Lukanovićem), već spomenutim ponosnikom, za što nema direktnih potvrda.

Da se zadržim na gore spomenutom Junaku (Mužbratovu). Može li ga se locirati? Bi li on mogao biti sin ovog Mužbrata Banjanina? Sačuvan je zapis od 28. 9. 1330.,[690] u kojem stoji kako *Stauer de Radomirus de dossi* (?) *de catone de boghissa barsarcouich facit manifestum quod vendidit ad carrum secundum consuetudinem ciuitatis nale de çepre/çapre unam suam cauallam*; a prodaja konja je obavljena *in presentia Junach filii de musbrat de banisla* (?).[691] Ostaje upitno je li ovo *de banisla* ime osobe, ili mjesta. Ako je ime mjesta, onda odakle je taj Mužbrat *de banisla*? Je li ovo *de banisla* zapravo Banja, što bi bilo indikator da bi ovaj Junak mogao biti sin Mužbrata od Banje? *Banisla* i *Banja* nisu baš ista stvar, ali nije nemoguće da je ovo *banisla* iskrivljeno od *Banja*.

Siniša Mišić spominje kako se *u drugoj polovini XIV pominje ... Jurech Junaković de Bagna (Banja), i očigledno je reč o sinu Junaka Mužibratića*.[692] Jurek se spominje u nekoliko

---

689 Diversa Notariae, br. 3, fol. 170v, 14. 7. 1319. Đurđica Petrović, u članku: 'Mataruge u Kasnom Srednjem Vijeku', str. 105, fusnota 73; daje samo signaturu, tj. uputu na ovaj dokument, bez prenošenja teksta upisa.

690 Mišić ga datira s 29. 11. 1330. (S. Mišić, *Humska-Zemlja*, str. 312, fusnota 118.), iako u arhivskoj ispravi lijepo stoji (pri vrhu folije) *XXVIII septembris*, s mogućnošću da je u pitanju i *XXVIIII septembris* – ali je teško sigurno reći, jer je broj *III* ili *IIII* zamrljan pri vrhu upravo na mjestu posljednje okomite crtice, pa je zato teško biti siguran je li 28. ili 29. 9. u pitanju. Ja sam se odlučio za 28. rujan 1330. Vidi u: Diversa Cancellariae, br. 9 (1328-1330), fol. 144v, 28. 9. 1330.

691 Diversa Cancellariae, br. 9, fol. 144v, 28. 9. 1330. Eventualno bi moglo biti i "banosla", ali teško, jer slovo više vuče na "i" nego na "o", dakle bilo bi ipak vjerojatno "banisla". Mišić tek spominje da se javlja *Mužbratov sin Junak iz Baništa* (S. Mišić, *Humska-Zemlja*, str. 173.). Ipak, u ispravi koju sam citirao (Mišić ju ne citira, možda jer ju nije ni vidio, već samo preuzeo signaturu od nekog autora) lijepo se vidi da u pitanju ne može biti slovo "t", već "l", stoga nije "banista" već "banisla". *A propos* Stavera Radomirova "de dossi" da spomenem zapis od 14. 2.1306., koji je nažalost u velikoj mjeri oštećen od vlage, u kojem se neka dvojica, Radoslav i Medoš (*Radosclauo, Medos*) žale da su im neki ljudi oteli izvjesnu imovinu, poput odjeće, stoke, itd. (*XVI tunicas ... pecudam unam...*). Imena aktera koja se daju iščitati su: *lepçin vlacho, Bratosclauum nepote* (?) *dodessa* [ovo je prekriženo – op. M. P.] *Bogdani dodessi, Rade/Rado filium Bogdani sosculla* (?)... (Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), fol. 61r, 14. 2. 1306.). Nije izgledno, no možda Bogdan Dodeša ima veze sa spomenutim *Stauer de Radomirus de dossi* iz 1330. Eventualno bi se moglo misliti da je Bogdan Dodeša, čiji se nećak ili unuk Bratoslav javlja, zapravo iskrivljeno od Deša (npr. "de Deša/Desa"); i da je Staver Radomirov *de dossi*, zapravo *de dessi*, odnosno "od Deše". Jasno, to je nagađanje bazirano na pretpostavci da je notar mogao krivo upisati imena – što je učestala praksa u ovo doba – iako nema načina da ovo nagađanje potvrdim.

692 S. Mišić, *Humska-Zemlja,* str. 173-174. Autor u fusnoti 119, na str. 312. iste knjige daje signaturu: *HAD, Div. Not. 9, foll. 42 (18. IX 1380)*. No u toj seriji: DAD, Diversa Notariae, br. 9 (1370-1379), na foliji 42, bilo *recto,* bilo *verso*, nema spomena te osobe. Štoviše, na fol. 42r, jasno piše da je u pitanju *octobris*, tj. 10. mjesec, i

navrata u posljednjim desetljećima 14. st. Tako se *Jurech Junacouich vlachus* obvezuje 15. 5. 1377. Marinu pokojnog Junija Menčetića (*marino q. Junii de menʒe*) prenijeti neko olovo.[693] Zatim se 18. 11. 1380. javljaju *Nos quidem Jurech Junachouich de bagna et lauriça* (?) *bogunouich*, koji se zadužuju kod *Nicole de gondola* u iznosu *yperperos septuuaginta duos*.[694] Svakako je najzanimljiviji podatak o Jureku kao katunaru: *Nos quidem Jurech Junacouich catonarius Catuni de bagnani et lauriça bogunouich*, zadužuju se zadnjega dana u 5. mjesecu 1383. kod dvojice Dubrovčana, za *ducatos auri centum octuaginta*.[695] Jurek Junaković vjerojatno je bio sin onog Junaka koji se javlja kao Mužbratov sin – no u tom slučaju ne bi bila riječ o Junku, tj. Junaku, sinu Mužbrata iz Popova, već o sinu onog drugog Mužbrata, koji je sin Hranislava od Banje. To mi djeluje razumnijim zaključkom od vezivanja Junaka za Mužbrata Slavomirovića.[696]

Porodična bi linija ovih ljudi u tom slučaju išla ovako: Hranislav iz Banje > Mužbrat Hranislavljev(ić) > Junak Mužbratov(ić) > Jurac/Đurađ Junakov(ić). Bitno je naglasiti da bi povezivanje ovih ljudi imalo smisla jedino ukoliko bi ih se sve moglo vezati za Banju, tj. ugrubo za predio kasnijega starohercegovačkog plemena Banjana. Ukoliko je Junak zaista bio otac Jurka, tj. Đurka, *katunara banjanskih katuna*,[697] tada bi se moglo ovakvu genealogiju prihvatiti, i odbaciti malo izglednu vezu između Mužbrata Slavomirova i Junaka/Junka

---

to čini mi se, godine 1371. Na samoj kutiji tog devetog sveska serije *Div. Not.* lijepo piše da ide do godine 1379. Jedino je na posljednjem listu/foliji, onom br. 222, i to 222r (Div. Not. 9), zapisan prvo 15. 12. 1379., i potom ide jedan jedini unos od *III jan.* za godinu 1380., i time završava ova arhivska knjiga (Diversa Notariae, br. 9, fol. 222r, 3. 1. 1380.). Tu se stoga postavlja pitanje je li dotični autor uopće listao rečenu arhivsku seriju? Po svemu sudeći nije, kao ni dobar dio drugih isprava na koje se poziva. Spomenuti je podatak autor preuzeo čini se iz teksta: D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 128, fusnota 50.; gdje autorica daje signaturu: *Deb. Not. 9, fol. 42', 18. XI 1380*. Mišić je izgleda uzeo taj podatak bez provjere u arhivskim ispravama, a istovremeno je umjesto serije *Debita Notariae* greškom naveo seriju *Diversa Notariae*.

[693] Debita Notariae, br. 8 (1377-1379), fol. 40r, 15. 5. 1377. Vidi za najveći dio teksta ovog upisa (koji ne reproduciram kako bih uštedio prostor) u: E. Kurtović, 'Seniori Hercegovačkih Vlaha', str. 669, fusnota 98.

[694] Debita Notariae, br. 9 (1380-1383), fol. 42v, 18. 11. 1380.

[695] Debita Notariae, br. 9, fol. 195v, 31. 5. 1383. Signaturu, tj. uputu na ovu ispravu sam pronašao u: E. Kurtović, 'Seniori Hercegovačkih Vlaha', str. 669, fusnota 98.

[696] Mišić, nakon što je pobrojao podatke o Mužbratu iz Popova, zatim Junaku "iz Baništa", te katunu Junaka, sina Mužbrata, kaže već spomenuto: da se javlja Jurek Junaković iz Banje, koji je po njemu sin Junaka Mužbratova. Potom autor donosi neke neobične konstrukcije, izjavljujući: *Iz ovoga se vidi da je Mužibratov katun bio tokom XIV veka vezan za župu Popovo i mesta Baništa i Banja, gde su sigurno živele tri generacije* (S. Mišić, *Humska-Zemlja*, str. 174.). Već sam pokazao da u pitanju nije *Baništa*, već *Banisla*. Je li možda *Banisla* iskrivljeno u kancelariji, a zapravo je zaista postojalo mjesto *Baništa*, može se samo nagađati, ali ne znam za takvo naselje u zaleđu Dubrovnika (znam jedino za seoce Baniće, iznad Slanoga, odmah ispod sela Trnova, ali upitno je da li je postojalo u 13. i 14. st., i pritom, to je na međi pelješkog i slanskog kraja, tj. bliže sjeverozapadu župe Primorje, a ne u Popovu polju). Mjesto *Banja* pak, teško da lokalitet u Popovu (jer je inače u tom kraju nepoznat, kao i Baništa), već se prije radi o predjelu/mjestu Banja (lokalitet *Banja*, u značenju kupalište, izvor vode, ponekad ljekovite) u Staroj Hercegovini), tj. onome što će postati poznato kao Banjani. Župa Popovo je dakle jedno, a Banjani su drugo. Popovo je jugoistok Huma, a Banja(ni) centralna Travunija.

[697] *Catonarius catuni de bagnani* je pomalo neobična "titula", budući da katunar obično drži jedan katun, a knez više njih, pa možda nije za isključiti da je Jurko bio i "knez" kojeg su nazivali "katunarom", možda zabunom? No isto tako moguće da su Dubrovčani krivo interpretirali način na koji su se Jurac/Đurađ i Laurica predstavili.

Mužbratova. To naravno ne znači da Mužbrat iz Popova nije bio prisutan i drugdje. Kasnije ću se vratiti na neke podatke koji ga vezuju za ljude iz Travunije, što upućuje na njegovo djelovanje na širem području, ili na promijenu "prebivališta", da se tako izrazim, uslijed izvjesnih geopolitičkih gibanja o kojima će još biti govora.

Da se sada vratim na zadnje vijesti o Mužbratu, sinu Slavomira, i *knezu Vlaha* (pod uvjetom da knez nije bio i neki od ova druga dva Mužbrata, što ne djeluje realno): *... u martu 1319. godine pominje se: "sentencia per Musibrat filium comitis Sclavomir", iz čega sledi zaključak, da je Mužbrat bio sin kneza Slavomira, pa bi se moglo pretpostaviti da je i Slavomir bio vlaški knez*.[698] Konačno, sačuvan je – kako je već navedeno na samom početku ovog izlaganja – 25. 4. 1320. I spomen *Musibrat comes Vlacorum*.[699] Kako je rečeno, za Mužbratova oca Slavomira misli se da je to isti Slavomir koji se javlja u dubrovačkim ispravama kao stjegonoša župana Tvrtka I. (*Slavomir, confalonarius Tuerdici*).[700]

Dakle prvo se javlja spomen *Slavomira*, Tvrtkovog *stjegonoše* 1284. godine.[701] Potom se javlja *Mužbrat*, sin *Slavomira*, 1312. Onda dolazi spomen *Mužbrata*, sina *Slavomira*, 1313. Malo kasnije te iste 1313., javlja se *Mužbrat, knez Popova*. Potom se 1319. javlja Mužbrat, *sin kneza Slavomira*. Konačno, 1320. godine javlja se *Mužbrat, knez Vlaha*. No istovremeno je, 1313. zabilježen *još jedan* Mužbrat (valjda Lukorović), ponosnik koji očito nije sin Slavomira. Potom se, 1319. (u vrijeme kad se javlja Mužbrat, *sin kneza Slavomira*) javlja i treći Mužbrat, *sin Hranislava od Banje*. Ukoliko se prihvati identifikacija Mužbrata *sina*

---

[698] M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 61. Na ovu ispravu s početka proljeća 1319., u kojoj se spominje presuda za Mužbrata, *sina kneza Slavomira*, ću se vratiti u trećem poglavlju ove glave. Vidi cijeli zapis u: Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 142v, 30. 3. 1319.

[699] Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 267v, 25. 4. 1320.

[700] Riječ je o Tvrtku I., županu Popova koji se javlja '80.-ih godina 13. st. plijeneći dubrovačku robu i trgovce po Milutinovom nalogu, zbog nekih nenaplaćenih dubrovačkih dugova srpskom kralju: M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 62.; Isti, *Državna Uprava*, str. 53-55. Vidi za Slavomira: K. Jireček, *Istorija Srba, II. Knjiga*, str. 16, fusnota 101. Vidi arhivski zapis o Slavomiru: J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III*, str. 177. Župan Tvrtko I. bio je izgleda sin župana Bogdana I. Andrijića (sina humskog kneza Andrije Miroslavljevića). Tvrtko je imao sina Bogdana II., a ovaj sina Tvrtka II.: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 5.; S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 53-55.; M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 61-63. Genealogija bi stoga bila sljedeća: Miroslav (brat Nemanjin) > Andrija > Bogdan (I.) > Tvrtko (I.) > Bogdan (II.) > Tvrtko (II.). Vidi još: M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 53-55.

[701] I vojvode, jer se te dve funkcije izjednačuju (ako je Slavomir iz 1284. zaista ista osoba kao i Mužbratov otac Slavomir, a čini se da je). I Mladena, oca kasnijeg velikaša Branka Mladenovića, naziva se u jednoj ispravi 27. 4. 1326. "vojvodom", a 30. 4. 1326. "stjegonošom" (*Mladeni voivode i Mladeno vexilifero*): J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 202-203. Slično potvrđuju i kasniji izvori, pa se tako za rata između Nikole Altomanovića i Dubrovnika, 7. 5. 1371. spominje Nikolin vojvoda Radin Dubravčić: *Radin Dubravçich suo voyvoda* (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 4*, 1896. str. 120.); odnosno *vexilliferum sive voyvodam, vocatum Radin Dubravçich* (Isto, str. 121.). Vidi za vojvode i u: K. Jireček, *Istorija Srba, II.*, str. 22.

Slavomirova, s Mužbratom *knezom Popova*, te Mužbratom *sinom kneza Slavomira*, i Mužbratom *knezom Vlaha* – što se čini opravdanim – ostaje jasno da Slavomirov Mužbrat nije isto što i *ponosnik Mužbrat Lukorović* (1313.), a nije niti isto što i Mužbrat *sin Hranislava Banjanina* (1319.). Stoga na prostoru zapadnog oboda Milutinove države, u dubrovačkom zaleđu, između 1312. i 1320. djeluju bar 3 Mužbrata koja su po svemu sudeći Vlasi. [702]

---

[702] Jasno, ostaje nedokučivo jesu li neki od njih mogli biti srodnici, ili je prije u pitanju naprosto moda davanja imena. Inače, uz imena *Musbrat filius Cranisclaui deli de bangna* i *Milatichus Strolouich/Sorolouich deli de bangna*, od 1. mjeseca 1319., kao ni uz *Craisclauus de bocdan de bangna* od 7. mjeseca 1319., ne spominje se da su ti ljudi *Vlasi*. No ova prva dvojica iz izvora poznatih Banjana javljaju se u kontekstu krađe koju je počinio neki *branisclauus criçichovich,* koji je možda ista ličnost koja se javlja u 8. mjesecu 1318. vezano za krađu oko koje je arbitar bio Vladoje Matarug. Kako su Mataruge ugrubo od sredine 14. st. poznate kao *Vlasi,* misli se da bi onda i cijela mreža ljudi koji se spominju u ovim ispravama također bili Vlasi. Spomen ličnosti koje se vezuje za Vladoja Mataruga (ime Mataruga je valjda ili romanskog ili arbanaškog porijekla, što povjesničare navodi na stav da su prvi Mataruge, prije nego su se u 14. st. poslavenili bili jezično Arbanasi, a u pravnom smislu u to su doba postali Vlasi) mogao bi upućivati na to da se u ovo doba dovršava i povlašivanje Banjana, tj. stanovništva predjela koji se zove Banja (u središnjoj i istočnoj Travuniji, između Bileća i Onogošta), iako ova dva Banjana nisu označeni kao *Vlasi.* Može li se sigurno te Banjane vezati za Vladoja Mataruga ostaje pitanje (iako nema dvojbe da su Mataruge, Banjani, Drobnjaci, i Kriči/Kričci bili kroz prvu polovinu 14. st. u uskoj vezi), jer to ovisi o ličnosti Branislava Kričičkovića. Prema Petrović, 1318. javlja se *Stepan de Dobrignacho,* koji se skupa s *Medošem Sarbonich de Milessa* spominje kao jamac u sporu oko krađe vola kojeg je jednom Dubrovčaninu ukrao *Pribe Babić, Vlah*; a vezano za to se trebalo održati ročište na koje su trebali doći kao arbitri Branislav Krič (*Crichic*), Prvoje zlatar, Vladoje *Mataruch*, te sam Pribe Babić (Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 111-112.). No autoričino čitanje te isprave nije najtočnije. Ona kaže *Stepan de Dobrignacho,* dok u originalu (Diversa Notariae, br. 3, fol. 34r, 7. 8. 1318.) stoji *Stepan de Robignacho* (nema "d", već je u pitanju "r", ali moguće da je notar napravio grešku). Iza Stepana Drobnjaka (?) se javlja i *Medoss sarbonich de milessa* (ostaje nejasno je li Medoš Šarbonić bio čovjek iz roda ili katuna nekog Mileše, ili je bio Medoš Šarbonić/Sarbonić iz Mileševe, što je isto moguće). U zapisu se uz ime *pribe babich blacus* ne javlja Branislav Krič (*Crichic* kako autorica veli), nego *branisclauus de cripiç* (pa je zanimljivo pitanje da nije to možda zapravo notar pogrešno upisao "de çrepic", tj. možda postoji veza ovog Branislava s onim vlastelinom Crepom koji je upravljao Rudinama 1319.-1322.), a zatim se javlja *peruoe aurifes* (pogrešno upisano umjesto *aurifex*), i *Vladoe mataruch* (to je najraniji spomen Mataruga u izvorima iz Dubrovnika). Ovdje reproduciram tek manji dio zapisa: *Marinus de bonda ex perte una et pribe babich blacus ex perte altera ... facint tale pactum et concordium in ter se de una boue quem dicebat dictus Marin sibi furatum est per dictum pribe quod bos* (?) *erat ext. V. ypp. videlicet quod si branisclauus de cripiç peruoe aurifes et Vladoe mataruch. venient Ragusium hic ad festum natiuitats d. procentum vent. et jurabunt ad sancta dei euangelia...*; a kasnije se dodaje i da su *Stepan de Robignacho. Medoss Sarbonich de milessa ... proprii plaçi et pagatores pro dicto pribe de soluend. ypp. V. pro ext. dicti bouis ...* (Diversa Notariae, br. 3, fol. 34r, 7. 8. 1318.). Moguće da je tu riječ o pisarskim greškama kojima je uzrok nesnalaženje notara sa slavenskim izgovorima: *Robignacho* umjesto *Drobignacho*, i sasvim moguće da je slično i s "prezimenom" Branislava, radi čega je vrlo moguće da je *Kripić* zaista *Kričić* (budući da je upisivanje imena nestabilno u ovo vrijeme, a greške su česte), jer se na početku 1319. bilježi već spomenuti slučaj krađe *XXX bonos castratos* od *Clime de sorento*, koju je počinio *branisclauus criçichovich* (Kričiković), radi čega su kao podmiritelji štete, tj. jamci da će biti vraćeno 30 škopaca zapisana ona dvojica Banjana, *Musbrat filius Cranisclaui deli de bangna, Milatichus sorolouich/strolouich* (?) *deli de bangna* (Diversa Notariae, br. 3, fol. 101r, 18. 1. 1319.). Ukoliko bi bila riječ o istoj osobi, tada bi postojala veza s Vladojem Matarugom, pa bi Banjani možda već bili ili Vlasi. Ukoliko ta dva Branislava pak nisu ista osoba, i nema veze tih Banjana s Vladojem Matarugom, tada možda Banjani još nisu bili dio kategorije stanovništva znane kao *Vlasi*, već se povlašivanje tek odvijalo, kao što se negdje ugrubo do ovog perioda vjerojatno dogodilo s Matarugama, Drobnjacima, a možda i Burmazima. Nijedna od tih skupina naime, ne javlja se isprva kao *vlaška* (možda jedino Drobnjaci 1285., o čemu sam govorio u sedmoj glavi). Da dodam i da sam za 1319. pronašao u ispravama i nekog *Hranka Kričkovića* vezano za prodaju magarca: *Crano cricchouich facit manifestum quod vedidit Buiden* (?) *Radenouich de Jupana unum somerium ...* (Diversa Notariae, br. 3, fol. 166v, 24. 6. 1319.). Teško je reći je li i on imao veze sa spomenutim Branislavom Kričičovićem, ali moguće je. Vidi i za lokalitet Kričan koji se javlja u Potarju, u Limskoj povelji kralja Uroša I. (13. st.): V. Mošin *et al., Zbornik Srednjovekovnih*, str. 228.; a odakle su možda u Travuniju i doselili neki od kasnijih Kričaka/Kričana i/ili Kričičovića/Kričkovića. Ni oni po dolasku nisu morali biti Vlasi, jer vlaško ime se

Konačno, da ponovim već ranije u radu spomenuto, naime da se na ovom prostoru u ranom 14. st. bilježi spomen još jednog kneza kod Vlaha, i to 29. 1. 1326., kad se javlja *Stronislauus filius comitis burisclaui vlachus*;[703] koji sklapa ugovor s jednim dubrovačkim liječnikom o liječenju otečenih vratnih žlijezda.[704] O Stronislavu se ne govori o tome odakle bi mogao biti, ali je realno misliti da je bio iz Travunije.[705] Za druge knezove Vlaha iz prve trećine 14. st za dubrovačko zaleđe nema podataka.

---

nigdje ne spominje u toj povelji vezano za Kričan, a u kasnom 13. i početkom 14. st., po jugozapadu srpske države ime poput Krikoje i Kričić se javlja više puta, i njegovi nosioci *nisu* etiketirani kao *Vlasi*: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301*., str. 26-27., 133-134.; Isti, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. I*, str. 253.; J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. II*, str. 24, 183.; A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1*.,str. 112, 405.; Isti, *Monumenta Catarensia, Vol. 2*., str. 75.

703 Zanimljivo je pitanje je li Burislav bio knez Vlaha, ili knez neke oblasti koji je istovremeno bio i Vlah, jer formulacija u zapisu je malo nezgrapna. Slično je s Mužbratom kao knezom Popova: je li knez Vlaha *u Popovu*, ili *knez Popova* (koji je bio *i* Vlah)? Ovdje se otvaraju pitanja na koja je nemoguće dati definitivne odgovore. Držati ću se stoga pretpostavke da ova isprava cilja na to da je Burislav bio upravo knez Vlaha.

704 Diversa Cancellariae, br. 8. (god. 1325-1327), fol. 42v, 29. 1. 1326.

705 Burmazi se prvi puta nazivaju "katunom" (što upućuje na to da su tada bili Vlasi ili barem organizirani po tom modelu) 1335. godine: *Die XXI January. Bolian rassiçich/crassiçich* (?), *Stepan medosseuich, Medoe Lipoeuich, Milten Sloruch, Milosclauo Sloruch, Radul dusetich/drusetich* (?), *Bogaveç Junch/gunch* (?), *Neguit* [Njegovid] *Riçiça(r)* (?), *omnes predictas de catone de uelislauo burmas de illus de burmas*, obvezuju se odazvati na sud radi spora. Riječ je o žalbi koju je nekoliko Dubrovčana: *Vale de dersa, petro de baballio, vlaco de Saracha et obrat Stopich*, podiglo radi štete koja im je počinjena *in narento* (Diversa Cancellarae, br. 12 (1334-1337, 1350-1351), fol 29v, 21. 1. 1335.). Ima nešto što se obično ne spominje u literaturi vezano za ovu vijest. Ime Burmaz obično se tumači kao izvedenica od alb. "burrë" (čovjek) i "madh" (velik/visok), i izvorno bi značilo "velik čovjek". U srpskoj/slavenskoj verziji ime Burmaz u formi nadimka glasi otprilike: Veliki, Veljko, Velimir, ili pak *Velislav*, a upravo tako se zove ovaj katunar iz 1335. Velislav Burmaz očito nosi svoje rodovsko ime koje je prevedeno s arbanaškog na srpski (svakako uslijed sve jače slavenizacije), koristeći ga pritom kao osobno ime, uz i dalje prisutnu oznaku roda, tj. "prezime" koje ostaje u izvornoj (doduše slavenskom izgovoru prilagođenoj) formi *Burmaz* (a ostati će i nakon što porodica Burmaz (ne nužno i katun Burmaz, koji je bio ne-porodična zajednica) kroz 14. st. napusti albanski jezik i s bilignvizma pređe na monolingvalnost). Pretpostaviti ću da ime Stronislavljeva oca, kneza Burislava nije od strane notara iskrivljeno od Borislav, Berislav, ili Beriša, što je moguće jer notari u ovo doba nekad krivo upisuju imena (kad su pisari bili ljudi neslavenskog jezičnog porijekla koji upisuju slavenska imena, nisu se snalazili sa slavenskim glasovima, pa su im upisi nekad posve čudnovati). Ako se pretpostavi da je upis ispravan, i da je ime bilo Burislav, smije se misliti da je ovo neobično ime bilo oblikovano od slavenskog nastavka "-slav" i arbanaške osnove "-burrë" za "čovjek", iz čega bih izveo neke pretpostavke. Prvotni Burmazi (šačica Arbanasa) su se slavenizirali tijekom generacija, što se vidi i kroz onomastički materijal koji se kod njih javlja (imena članova katuna), i samo ime Burislav bilo bi pokazatelj toga. Ranoalbanskoj osnovi "-bur" dodaje se slavenski kalk "-slav", i kreira se ime Burislav. Slični slučajevi postoje s imenima Petrislav, Pavlimir, itd. (na neslavensku osnovu dodaje se slavenski nastavak). Ime Burislav i Velislav (doslovan prijevod imena Burmaz, tj. njegova drugog dijela) su jasan indikator postojanja bilingvizma kod "užih" Burmaza (članova porodice, i potomaka Burmazovih), i uznapredovale jezične slavenizacije, što je i logično u kontekstu nearbanaškog jezičnog miljea u dubrovačkom zaleđu. Pritom se ne može sigurno reći je li knez Burislav bio od roda Burmaza, ili tek iz katuna Burmaza, ili je čak njegovo ime krivo upisano od Borislav ili nečeg sličnog; no vrlo moguće da je Burislav izvedeno od Burmaz, i možda je taj čovjek bio starinom od katuna Burmaza, ili je naprosto bio knez nad širom skupinom Vlaha, a među kojima su bili i Burmazi, pa je kod njega došlo do preuzimanja imena, tj. oponašanja onomastikona prisutnog kod uglednijih rodova (poput porodice Burmaz) među Vlasima u tom kraju (primjer ovoga navodim u sljedećem poglavlju). Iako je ovo pretpostavka, jer se bazira prvenstveno na etimologiji imena, Burmaz je rijetko ime po zaleđu Dubrovnika, i nema ga van skupine koja je bila vezana za katune okupljene oko roda Burmaza, stoga ako je moja pretpostavka o nastanku imena dijelom točna, Burislav bi možda bio knez Vlaha u jugozapadnom dijelu Travunije, jer su Burmazi bili do sredine 14. st. smješteni uz dubrovačko-travunijsku granicu sjeverozapadno od Konavala, uz samu granicu Župe.

*

Što se Slavomira, oca kneza Mužbrata tiče, Blagojević njegovo vojvodstvo tumači ovako: *Nauka je odavno ustanovila da postoji kategorija vlaha "vojnika". ... Služba ovih vojnika nije bila simbolična, već realna obaveza. O tome nedvosmisleno svjedoči da je vlaški knez Slavomir bio stegonoša župana Tvrtka, što znači da je predvodio poseban odred vlaha vojnika. Bila je to bez sumnje pomoćna jedinica, koja je pružala potrebnu podršku konjičkim odredima vlastele.*[706] Zapravo (vlaški) knez Slavomir, tj. podatak da je Slavomir (bio) knez javlja se tek 1319., dok se isti (ako je u pitanju ista osoba) Slavomir kao stjegonoša (s time i vojvoda) javlja 1284.; tako da *ni iz čega* ne proizlazi da bi knez i vojvoda/stjegonoša bili ista stvar, ili da je ta osoba obavljala iste te funkcije u isto vrijeme. Slavomir jer mogao biti vojni zapovjednik, a kasnije postati knez Vlaha. Ovo bi bio prvi zabilježeni slučaj da je netko bio vojvoda, a potom i knez, tj. da se u jednoj porodici izmjenjivala titula vlaških starješina natkatunskog ranga. Doduše za Slavomira valja naglasiti da se tek posredno izvode zaključci da je bio zapovjednik nad Vlasima. No možda se može ponuditi i još jedna interpretacija. Ukoliko se neka ugledna porodica iz reda Vlaha integrirala u lokalne vlasteoske i upravne strukture, mogla je biti "kooptirana" u red upravljača, tj. lokalnih srpskih elita – pa netko nije morao biti samo knez Vlaha, već je možda mogao dobiti i funkciju kneza neke oblasti. U slučaju Mužbrata, on je u tom slučaju eventualno mogao biti knez Popova, a kasnije biti instaliran za kneza Vlaha (na zapadu Travunije, oko Gacka, na što ću se vratiti); tj. možda je neki vlaški uglednik zaista mogao postati župski knez, naravno, ne zbog toga što su kod Vlaha postojali *župski knezovi*, *župani*, ili slično, već stoga što su se Vlasi sve jače uklapali u postojeće strukture vlasti na tom prostoru, i na taj način prihvaćali društveni sustav koji je bio uobičajen za lokalne zajednice. Ovdje bi se u tom slučaju radilo o uklapanju dijela Vlaha u postojeće strukture vlasti zahvaljujući njihovim individualnim sposobnostima i vjernoj službi radi koje su postajali dio tamošnje vlastele, a ne više samo "vlaški katunari", što su bili ranije. Treba pritom reći da nije nemoguće ni da su Mužbratove titule kneza Popova iz 1313., i kneza Vlaha iz 1320. rezultat pisarevog krivog shvaćanja situacije, tj. da su Dubrovčani zapisali titulu *knez Popova*, ali da se zapravo radilo o knezu (Vlaha) *u Popovu*.[707] Imajmo na umu da

[706] M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 55.

[707] Možda slično objašnjenje vrijedi i za ranije spominjanog kneza Dragohvalića Drakula, iz 1313., koji se javlja iste godine kada i Mužbrat, knez Popova. Drakul je upisan kao knez *u* Konavlima, a ne knez Konavala; dok je Mužbrat naveden kao *knez Popova*, a ne knez *u* Popovu. Nažalost nikad neće biti moguće znati sa sigurnošću je li u pitanju pisarska nepažnja, ili zaista neka fundamentalna razlika u njihovim funkcijama.

je upitno koliko su notari uopće dobro razumjeli nečije titule i funkcije. Kao u najmanje nerealnu interpretaciju valja vjerovati u to da su dubrovački pisari krivo upisali funkciju kneza Mužbrata. Što se funkcije vojvode (Vlaha) tiče, vezano za Mužbratova oca, ona svakako implicira da su vlaški vojni odredi igrali ulogu u vojnom ustroju i operacijama na ovim prostorima, što djeluje sasvim u skladu s podacima koji su poznati, i o čemu će još biti govora. Ipak, preciznosti radi, opet naglašavam da za ovo doba nije eksplicitno zabilježeno (u 13., ili u prvoj polovini 14. st.) da u zaleđu Dubrovnika postoje vlaški vojvode, osim podatka za stjegonošu Slavomira (budući da je *stjegonoša* izjednačiv s *vojvodom*). No ono što se može s pravom misliti jest da je u specifičnim kontekstima, na pograničnim prostorima gdje su vlaške trupe imali važniju vojnu funkciju nego inače u državi (nije zabilježeno da su na srpskim manastirskim vlastelinstvima postojale vojvode kod Vlaha (iako zna biti Vlaha vojnika), dok ima mnogo knezova), zaista za očekivati i nešto vojvoda među Vlasima.[708]

2. Mogući scenarij oblikovanja nadkatunskih skupina Vlaha u kasnom 13. i ranom 14. st.

U doba dok je Vlaha u dubrovačkom zaleđu bilo relativno malo, katuni i družine koje su se tamo nalazile nisu bile nekim posebnim sponama povezani, osim činjenicom da su Vlasi i da služe svoje gospodare (kralja, Crkvu, itd.). Knezovi su, poput Slavomira, Mužbrata, Burislava, itd., bili ljudi instalirani od strane vlasti kako bi upravljali masom od maksimalno nekoliko katuna.[709] Nekakva prvotna međusobna veza tih katuna po mom sudu prije svega se očitovala u boravku na sličnom prostoru, ili služenju sličnom gospodaru. No vremenom, razgranavanjem i množenjem katuna dolazilo je do umnožavanja Vlaha, i shvatljivo je zašto se događalo kroz drugu polovinu 14., te kroz 15. stoljeće da se počnu pojavljivati ljudi koji su bili knezovi nad katunima (tj. više katuna s jednim imenom) npr. Banjana ili Riđana, itd.[710] Knezovi u kasnom 13. i ranom 14. st. vjerojatno su postavljani da upravljaju nekolicinom

---

708 Na ovo osim podataka o stjegonoši Slavomiru upućuje i postojanje vojvoda kod Vlaha u Dalmaciji, u kasnom 14. st. Kako su Vlasi u te krajeve pristigli u prvoj pol. 14. st. upravo iz zaleđa Dubrovnika, očekivano je da su funkcije kneza i vojvode ponijeli sa sobom, tj. da su te titule poznavali i prije seobe ka Dalmaciji. Vidi za vojvodu kod Vlaha u cetinskom kraju '70.-ih godina 14. st., u ispravi koju donosi: M. Ančić, 'Registar Splitskog kaptola', str. 89-91.

709 U petom poglavlju sedme glave spominjao sam "dominusa" Gruboja Beršovića, s kraja 1285., koji je bio gospodar katuna; ali se Vlasi koji se vrzmaju oko njegova katuna sreću i u katunu "katunara" Dobroslava, s kraja 1284., stoga je moguće da je tu u pitanju bila još jedna "grupa" katuna koja je imala svoga kneza (bez obzira je li im knez bio baš taj Gruboje Beršović, ili možda Dobroslav, ili netko treći).

710 Vidi sasvim kratko, u: D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 134-136.

katuna koji su tim činom oblikovani kao "adimistrativna cjelina", a radi lakše koordinacije i organizacije vlasti na nekom prostoru, i nad nekim ljudima.[711] Sama po sebi neka posebna veza među mnogima od njih nije prije toga postojala, niti morala postojati, jer tu se često nije radilo o "skupinama", već o raznorodnim zajednicama, tj. par nepovezanih katuna, a koji su administrativnim aktom pretvoreni u "jedinstvenu" (nadkatunsku) cjelinu. Potom se tek postupno gradila međusobna veza takvih katuna, kroz zajednički život na nekom prostoru i kroz obavljanje sličnih privrednih aktivnosti, a sve pod upravom gospodara, te nekog kneza koji je bio posrednik između gospodara/vladara i samih Vlaha.[712] Tijekom generacija, porastom broja katuna u nekoj od takvih administrativnih cjelina moglo je dolaziti do rastakanja tih cjelina, te novog "grupiranja" po logici da svi katuni s banjanskim imenom imaju jednog kneza, svi Riđani drugog, svi Drobnjaci trećeg, itd.[713]

Ostaje pritom *otvoreno pitanje* u kojoj je mjeri postojao kontinuitet držanja knezova nad sličnom masom katuna. Dok npr. za period kasnog 14., te 15. st. postoje podaci o knezovima Banjana, Riđana, itd., za koje se može zamišljati da su se kroz par generacija postavljali baš tim skupinama, i da su njima upravljali; za ranije periode, a posebno za 13. i prvu polovinu 14. st. zapravo nema izvora koji bi otkrivali postoji li kakav kontinuitet u postavljanju knezova nad nekom masom Vlaha na nekom prostoru u zaleđu Dubrovnika, ili se je knez postavljao *mnogo više kontekstualno* nego kasnije (u smislu da se neku masu katuna

[711] Kao što su vrlo vjerojatno, u ranijim fazama, kad često nije bilo većih katuna nego više malih katuna, ili mikro-družina bez katunskog imena i organizacije, glavari tim družinama mogli također biti postavljani kako bi se oformile veće skupine, a koje bi činile samoodržive zajednice veličine katuna, s par desetaka kućanstava.

[712] To se odvijalo bilo obavljanjem vojnog posla, bilo sezonskim stočarenjem, bilo transportom robe, kroz što su se male i odvojene grupe, tj. odvojeni katuni postupno stapali u veće družine (slično kako sam sažeto ocrtao npr. u drugom poglavlju sedme glave ove disertacije, kad sam govorio o tome kako su male, pod-katunske grupice, postupno istim putem oblikovale katune; a vidi na tom tragu i u petom poglavlju sedme glave, fusnotu 503).

[713] Iako su te sada različite skupine katuna ranije možda imale istog kneza, dok su bile malobrojnije i činile svaka tek po jedan katun (Banjana, Drobnjaka, itd.). Uz Burmaze na jugozapadu, u srcu Travunije postojala je i druga značajnija masa travunijskih Vlaha, u kojoj su ključnu ulogu od ranog 14. st. igrali Drobnjaci, Banjani, a možda dijelovi Kričaka, te Mataruge (koji su možda posljednji od tih grupa došli u Travuniju, valjda početkom 14. st., možda iz sjeverne Albanije, no moglo je biti i premještanja arbanaškog stanovništva s manastirskih i vladarskih posjeda iz Zete prema Travuniji). Moguće da su te vlaške grupe iz Travunije (u ranom 14. st. možda je u pitanju tek po jedan katun od svake od njih) imale zajedničkog kneza boraveći u kraju jugoistočno i južno od Gacka, a istočno od Bileća, te zapadno i sjeverozapadno od Grahova i Onogošta, u prvoj pol. i sredinom 14. st. Kasnije su se umnažanjem raširile i dijelom raselile (Drobnjaci, Mataruge, Kriči), a neke ostale na sličnom prostoru (Banjani). Bitno je da se od drugog desetljeća 14. st. primjećuje da se pojedini Drobnjaci, Banjani i Mataruge javljaju u istom društvu, ili u vezi s istim pojedincima (poput spominjanog Branislava Kričičkovića). Mataruge su pritom bile pridošlice u te krajeve, a u odnosu na njih Drobnjaci i vrlo vjerojatno Banjani bili bi starinci (mješavina starog (slavenskog) i doseljenog stanovništva koje se pojavilo ovdje prije Mataruga). To se osim iz materijala koji sam spominjao u sedmoj glavi (koji pokazuje da su Drobnjaci prisutni u dubrovačkom zaleđu od kasnog 13. st., bez obzira na to jesu li već tada bili *Vlasi* ili nisu još), vidi i iz imena koja se u 14. st. javljaju kod Mataruga. Ta imena su naime preuzimana od Drobnjaka i Banjana, što pokazuje da su Mataruge oponašale svoje prve susjede s kojima su se miješali, i koji su bili brojniji od njih, i duže prisutni u tom kraju. Vidi: Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 114-127.; Ista, 'Popis Vlaha Plješč(ev)ića', 141-157.; B. Hrabak, 'Drobnjaci', u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II*, str. 102.

moglo mnogo više "modelirati", te u njih uključivati, ili iz njih isključivati pojedine katune, po potrebi vladara, što mi se čini kao logičan zaključak za ovo rano razdoblje). Moguće da je kod katuna koji su dali Drobnjake, Banjane, i Mataruge bilo neke vrste stabilnosti u postavljanju zajedničkog kneza tim različitim katunima na prostoru centralne Travunije i tijekom prvih desetljeća 14. st., i da u njihovom slučaju nije bilo previše "manevriranja", budući da se do duboko u 14. st. primjećuje određena spona između tih skupina,[714] iako su u kasnom 14. st. i one imale svoje posebne knezove, i izgleda da nisu činile jedinstvenu "administrativnu cjelinu" (premda su možda još u ranom 14. st. upravo tako funkcionirale).[715] No za prva desetljeća 14. st. izuzev spomenute drobnjačko-banjansko-mataruške priče, teško je govoriti o nekoj konkretnoj masi Vlaha poznatih po imenu, kao i o knezovima nad njima (a čak i za te gore spomenute Vlahe zapravo nije jasno jesu li imali zajedničkoga kneza ili nisu, premda tu mogućnost treba dozvoliti za ovo doba na osnovu kasnijeg razvoja događaja, što nije nužno ispravna pretpostavka).

Uz gore spomenute vlaške cjeline (tj. u ranom 14. st. tek buduće cjeline) valja svakako spomenuti i Burmaze, kojih je krajem 13. st. vjerojatno svega šačica porodica okupljenih oko jednog jačeg roda, i upitno je da li su u početku uopće bili *katun*; da bi tri četvrtine stoljeća kasnije, u posljednjoj trećini 14. st. izgleda bilo šest katuna vezanih za Burmaze.[716] Iz tog

---

714 Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 97-129.; B. Hrabak, 'Drobnjaci' i 'Banjani', u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II,* str. 97-143. Vidi usput: Đ. Petrović, 'Srednjovekovni Vlasi', str. 229-264.

715 Uz vojnu važnost, skupine iz centralnih i sjeveroistočnih dijelova Travunije (napose Drobnjaci i Banjani, grupe koje će u prvim osmanskim popisima iz posljednje četvrtine 15. st. biti među brojčano najjačim grupama Vlaha Hercegovine) imale su specifičan položaj i zato što su se nalazile na ključnim trgovačkim pravcima koji su išli iz Dubrovnika u unutrašnjost Srbije, pa ne čudi da su bile među glavnim ponosnicima u brojnim poslovima s Dubrovčanima kroz 14. i 15. st.: M. Malović-Đukić, 'Prilog istoriji Drobnjaka u Srednjem veku', str. 145-155.; Ista, 'Vlaške skupine u istočnoj Hercegovini (danas Crnoj Gori) s posebnim osvrtom na Vlahe Drobnjake, Banjane, Riđane i Vlahe Pive u delu Bogumila Hrabaka', u: Dragi Maliković, *et al.* (ur.), *Međunarodni Tematski Zbornik: Život i Delo Akademika Bogumila Hrabaka*, Kosovska Mitrovica: Filozofski Fakultet Univerziteta u Prištini, 2011., str. 265-275. Realno je da su i te okolnosti utjecale na održavanje veza među ovim grupama Vlaha do duboko u 14. st., pa donekle i kasnije.

716 Neke su družine, poput npr. Burmaza, pod svoje ime "usisali" najraznorodnije elemente s područja zaleđa Dubrovnika (Đ. Tošić, 'Prilog Proučavanju 'Donjih Vlaha'', str. 82.), a da pritom izvorno nisu bili Vlasi (Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 95-127.). Vidi za kasnije Burmaze i skupine koje su se razgranale od njih kroz 14. i 15. st.: E. Kurtović, 'Iz historije vlaha Pliščića', str. 219-244.; Isti, 'Dubravčići, Vlasi Ugarci sa područja Ljubomira', str. 107-122.; Isti, 'Vlasi Nenkovići', str. 153-164.; Isti, 'Seniori hercegovačkih vlaha', str. 647-695.; Isti, 'Iz historije Vlaha Predojevića', *Godišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja, knj. 40* (2011), str. 243-254. *Veoma je karakterističan podatak da je Burmaza najpre bilo samo u jednom katunu ... dok se u deceniji 1366-1376, javlja čak šest katuna koje uvršćujemo u burmasku grupu. Nije moguće da je to uvećanje moglo nastati običnim razgranavanjem* (B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 185.). Ipak, krajem 13. st. u izvorima nema spomena o *katuna* Burmaza, već se on javlja tek '30.-ih godina 14. st., a u to doba dolazi i do etiketiranja Burmaza *Vlasima*. To je logično, jer oni kao rod (ne i cijeli katun) izvorno potječu sa prostora sjeverne Albanije, i malo je izgledno da su "oduvijek" bili Vlasi. Mislim da se u prva dva desetljeća 14. st. može smjestiti njihovo "povlašivanje", ali ne samo njihovo, jer vjerujem da je upravo konflikt Šubića i Nemanjića u ovo doba poslužio kao katalizator širih procesa poput širenja etikete *Vlah* na pojedine dotad nevlaške pojedince i skupine, uz istovremeno doseljenje novih Vlaha na taj prostor. Bitno je da se iz takvog oblikovanja katuna i družina oko jedne prvotno male družine poput Burmaza, vidi da se tu radilo o specifičnom entitetu koji je zračio ugledom i

razloga, unatoč pomanjkanju vijesti o knezovima kod Burmaza u ovo doba, možda treba misliti da je kroz rano 14. st. Burmazima i njihovim susjedima – a moralo ih je biti (i moguće da su bili pod burmaskim starješinama, te dijelom i zbog toga vremenom postali dio šire grupe Burmaza, jer u početku je Burmaza bilo malo, i rasli su najviše "usisavanjem" okolnih skupina) – također bio postavljan zajednički knez. Možda je takav jedan bio i gore spomenuti knez Burislav, ukoliko bi moje pretpostavke o etimologiji njegova imena bile točne (konačno, čak i da zanemarimo Burislava, sasvim je realno da je upravo zajedničko kneževanje nekog kneza (ili više njih) Burmazima i susjednim skupinama, skupa s vojnom službom koju su vršili na tom prostoru, dovelo do znatnog umnožavanja Burmaza kroz 14. st., širenjem njihova imena na nekoliko izvorno raznorodnih katuna).[717]

---

mogao okupiti šire vlaške (ili buduće vlaške), inače raznorodne družine, u relativno funkcionalni socijalni sklop, sa zajedničkim burmaskim imenom. Očito je upravo vojna pogranična služba u slučaju Burmaza, ali ne samo njih, davala takvim akterima prestiž u odnosu na okolne populacije, te imala respektabilnu "usisnu" snagu, čim je mogla višestruko uvećati obujam prvotne družine u dvije generacije, tijekom prve polovine i sredine 14. st. Na sličan način, u smislu modela za oblikovanje društvene grupe, mislim da se može zamišljati formiranje i nekih drugih vlaških zajednica u širem zaleđu Dubrovnika kroz 14. st., jer je vojno-politički kontekst to omogućavao.

[717] Vezano za uključivanje dijela lokalnih zajednica u Vlahe zgodan je zbog dokumentiranosti upravo primjer Burmaza (u manjoj mjeri i nekih drugih grupa i/ili pojedinaca) koji se prvih nekoliko desetljeća javljanja (13.-14. st.) ne spominju kao *Vlasi*, ali su tijekom prve trećine 14. st. postali dio vlaškog razreda. Ako se desetljećima netko ne spominje kao *Vlah*, a živi na dubrovačko-srpskoj granici, onda je nevjerojatno da Dubrovčani nisu znali da je taj netko *Vlah*, i da bi tek kroz pola stoljeća doznali da je tako. Za Burmaze, Mataruge, i neke druge rodove ili skupine izvjesno je da izvorno nisu bili *Vlasi*, i to već na osnovu imena koje je, bar kod Burmaza, nastalo iz staroalbanskog jezika. Jezična osnova imena i činjenica da se prvih 40 godina spominju bez etikete *Vlah* čini izvjesnim da je tu bilo riječi o povlašivanju ne-Vlaha uključivanjem raznorodnih skupina u *Vlahe* (bile te grupe izvorno albanofone, slavofone, ili romanofone). Navodim nekoliko isprava iz dubrovačkog arhiva (Đ. Petrović spominje dio njih u svom poznatm članku o Matarugama, dajući obično samo signature) koje spominju Burmaze kroz preko 30 godina (baš zato jer Burmazi tu nisu navedeni kao *Vlasi* nisam ove podatke donosio u sedmoj glavi). Prvi spomen Burmaza je 18. 1. 1297.: *Lucarus Muti sacramento conqueritur dicens quod Brumasius cum filiis suis de Belemo per vim acceperunt sibi unum equum suum. Et hoc paratus est probare per testes* (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III*, str. 326.). Tu gdje se javljaju Burmazi, u srpskom dijelu Plata, javljaju se (što sam spominjao pred kraj šeste glave) prije njih i neki *Arbanasi* 14. 7. 1284., i to zbog krađe (J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III*, Zagreb: JAZU, 1988., str. 171.). U pitanju je kolonizacija koja je ciljano vršena od srpskih vlasti, i postupno će dovesti do uključivanja tih ljudi u vlaški razred stanovništva kroz rano 14. st. Da se vratim na Burmaze, 1305. bilježi se žalba na krađu stoke koja kazuje: *Obrat çerniçich, Bratosclauo çernçich, ... nii de fruni.* [posljednje ime je napola čitljivo zbog oštećenja – op. M. P.] *Coram domino Comite fecit clamorem supra illos de brumas quod ipsi furati fuerunt eis bestias.*(*V*?)... (DAD, Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), fol. 6r, 5. 9. 1305.). Već 1306. bilježi se slično: *Martholus de thedoysio coram domino comitem fecit clamorem supra poilsotum/poilsotam* (?) *hominem petry de batcalo* (?) *et supra Radun/Radin nepotem illoss de brumas. Quod ipsi duobus viribus uoluerunt per fortium* (?) *acceperunt bestias hominem sui rasalis ad Melina et fuerunt defonse/defense* (?) *per homines* (?) *de brenno* (Diversa Cancellariae, br. 4, fol. 50r, 16. 1. 1306.). Potom se 16. 8. 1312. spominju dubrovački vinogradi koji su se nalazili *ad partem illis de brumax* (Lamenta Politica, br. 1 (1312-1313), fol. 3v, 16. 8. 1312.). Zatim se 1313., vezano za trgovačke aktivnosti, spominje naredba izdana nekom *Radoano genero Raduani de granoxa quod no recedat de Ragusium nisi sit in concordia cum bratosclauo brumassio de ypp. VIII. minus gross. IIII per cartam notariam ...* (Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314), fol. 43r, 18. 3. 1313.). U proljeće 1318. javlja se Miho bačvar, Brumas/Burmaz: *Petrus bocter, filius de Radoe facit manifestum quod promictere et se obligat stare et laborare ... de arta sua cum Micho botario dicto brumas ...* (Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 3v, 28. 5. 1318.). Sredinom 1318. javlja se vijest o nekom Burmazu koji je prenosio tkanine/platna (?): *branoe filius Jone/Jane de brumax facit manifestum quod promictit et se obligat dare et designare Jone filio Junii de mençe per festum sancti stepani in vinea dicti Jonis de* [*vinea dicti Jonis de* je prekriženo – op. M. P.] *belien ad Runam* (?) *maris sachos*

CX lini letaminis et pro pretio dicto dicti letaminis recipisse et habuisse a dicto Jone ypp. duos ...(Diversa Notariae, br. 3, fol. 23v, 17. 7. 1318.). U ispravi iz 1319., među 34 imena raznih zanatlija, uglavnom stolara, tj. drvodjelaca (*...omnes predicti maragones congregati in Mrçana...*), vezano za opremanje neke dubrovačke barke našao sam ime *brumas*; no kraj njega nije navedeno ništa što bi upućivalo na to čime se točno bavio (Diversa Notariae, br. 3, fol. 113v, 26. 2. 1319.). U ljeto 1321. javlja se *Priboe filiastro de stanoe de brumas*, koji *promictit et se obligat* prenijeti neke tovare, tj. robu (70 vreća) za *Angelo de letiça*, i to do *festum sancti michaelis ... pro pertio VIII ypp*. (?); a kao jamac je naveden *peruosclauo de bergo.* Odmah ispod toga je upisano da se *Bogun filius Ghini de brumas* obvezuje nositi isti teret pod uvjetima koji su utanačeni u gore spomenutom slučaju. Jamac je opet *peruosclauo de bergo.* Odmah ispod (sve je zavedeno pod isti datum, i isti je slučaj u pitanju) *peruosclauo de bergo de brumas*, kao i njegovi prethodnici (očito rođaci), *promitit et se ubligauit ... eidem Angelo* prenijeti spomenuti teret, *pro pretio III.* (?) *ypp*. ... (Diversa Cancellariae, br. 6 (1320-1322), fol. 150r, 23. 8. 1321.). Maloprije navedeno ime *Ghini*, tj. Đin Brumaz, javlja se i sljedeće godine: *Ghin filius de brumas contentus et confessus fuit se habuisse et recepisse a Clime de Sorento unum eium bouem*, kojega Đin ima ispasati i čuvati u dogovoru s tim Klimetom (Diversa Cancellariae, br. 6, fol. 187r, 14. 2. 1322.). Dodajem da Đ. Petrović, u: 'Mataruge u kasnom Srednjem veku', str. 102, fusnota 63.; dajući signature za dio isprava gdje se javljaju rani Burmazi (bez podataka o samim zapisima) daje za taj zadnji zapis signaturu 187v, umjesto 187r. Potom se 1323. spominju *braen bastasic* i *brumas bocticherii/bocticlerii* ... (Diversa Cancellariae, br. 7 (1323), fol. 16r, 15. 8. 1323.). Čini se da bi to mogao biti isti onaj Burmaz bačvar iz 1318. Nekih 5 mjeseci ranije, 28. 3. 1323., dubrovačkim poslanicima davane su upute oko pokušaja da se isposluje od srpskog kralja Stefana Uroša Dečanskog ustupanje, tj. prodaju pograničnih krajeva u brdima koji okružuju dubrovačke posjede. To će se djelomično dogoditi tek u doba cara Uroša, oko 1357., radi čega su Burmazi iselili s teritorije na granici s Dubrovnikom u unutrašnjost Travunije, a stoljeće kasnije je dio njih prešao na istok Huma, stigavši do okolice Stoca gdje se javljaju u drugoj pol 15. st.: K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 197.; B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 102-103, 107-108.; Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 108. Dubrovačke upute iz 1323. navode da spomenuti posjedi počinju u *istočnim krajevima, prema Burmazima*; odnosno: *...incipiendo ex parte levantis ad illis de brumas et de Menchiniz...* (I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 1*, str. 80.). Burmazi su od rana funkcionirali kao stalno naseljena skupina uz Plat, prije kraja 13. st. (ne vezuje ih se za *katun*, već za definiran prostor u brdima na granici s dubrovačkom Astarejom): Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 127. Još spominjem i slučaj iz 1334. kad se javljaju *prelinip/preliup* (?) *calligarius et brumas faber* (Diversa Cancellariae, br 10 (1333-1334), fol. 200r, 11. 8. 1334.). Možda je taj zanatlija/majstor isti onaj zanatlija Burmaz od ranije. Burmazi se prvi puta nazivaju *katunom* (što upućuje na to da su tada bili Vlasi, ili bar organizirani po tom modelu) u siječnju 1335. Taj zapis Desanka Kovačević, u: 'Srednjovjekovni katun', str. 125.; tek usput spominje, tj. daje signaturu i navodi da se javlja katun Velislava Burmaza; a slično radi i: Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 102, fusnota 64; 103, fusnota 70. Zato valja navesti što i tko se točno u tom zapisu javlja: *Die XXI January. Bolian rassiçich/crassiçich* (?), *Stepan medosseuich, Medoe Lipoeuich, Milten Sloruch, Milosclauo Sloruch, Radul dusetich/drusetich* (?), *Bogaveç Junch/gunch* (?), *Neguit* [Njegovid] *Riçiça(r)* (?), *omnes predictas de catone de uelislauo burmas de illus de burmas*, obvezuju se odazvati na sud radi spora. Riječ je o žalbi koju je nekoliko Dubrovčana: *Vale de dersa, petro de baballio, vlaco de Saracha et obrat Stopich*, podiglo radi štete koja im je počinjena *in narento* (Diversa Cancellarae, br. 12 (1334-1337, 1350-1351), fol 29v, 21. 1. 1335.). To je ujedno prvi spomen Vlaha *Zloruka* (*Sloruch*) koje se u literaturi obično zove *Zlokrusima* (D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 128.; Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 103.); no u ispravi stoji *Sloruch*, pa se tog držim. Rekao sam već da ime Burmaz dolazi od alb. *burre* i *madh(e)* u značenju *veliki čovjek*. U slavenskoj verziji to glasi Veliki, Veljko, Velimir, ili Velislav, i upravo tako se zove katunar iz 1335. Velislav očito nosi svoje rodovsko ime koje je prevedeno s albanskog na srpski, koristeći ga kao osobno ime, uz i dalje prisutnu oznaku roda, tj. "prezime" koje ostaje u izvornoj formi *Burmaz*, i stoji na čelu katuna koji se oblikovao od raznorodnih elemenata (što svjedoče i imena katunjana, od kojih je većina neburmaskog roda, i posve slavenskih imena). Ako Velislav Burmaz nije bio onaj prvotni Burmaz, rodonačelnik porodice, što je malo izgledno, vjerojatno je bio njegov sin. Za kraj navodim prvi slučaj da se nekog Burmaza naziva *Vlahom*. Maloprije citirana isprava ne zove ih *Vlasima*, ali su očito ustrojeni kao *katun*. Potvrda da su tad već funkcionirali kao *Vlasi* potječe iz veljače 1335. kad se javlja *Derman Vlacus frater de Uglessa/Ugliessa de brumas*. Obojica se javljaju u kontekstu ispunjavanja obaveza koje su spomenute u prethodnom zapisu iz siječnja 1335., a Uglješa je trebao poći u Dubrovnik radi rješavanja pitanja obeštećenja (Diversa Cancellarae, br. 12, fol 43, 13. 2. 1335.). Drman/Derman se opet javlja 1343.: *Derman delli Brumas capud catonis, Visulle delli Brumas, Pomochian delli brumas, Radoslauus fill. danili/danilu delli brumas facint manifestum quod promitut et se obligat pale de getaldo et pasque pet(re)* (?) *de ranina de dando et conducendo ... forum mallescui in loco dicto prepolie salmas centum salis* za iznos od *gross. VIIII pro salmam...* (Diversa Cancellariae, br. 14 (1328-1329, 1343-1345), fol. 28r, 7. 7. 1343.). Iz svega u navedenog se vidi da Burmazi žive na granici Srbije i Dubrovnika stalno naseljeni, svakako kao graničari. Između 1297. i 1343. oni sudjeluju u pljačkama, posluju s Dubrovčanima, čuvaju stoku, sudjeluju u transportu robe, a pojedini Burmazi čak rade kao zanatlije u Dubrovniku. Pritom nikad nisu etiketirani kao *Vlasi* tijekom prva 4 desetljeća što se javljaju, i tome je

Ostaje još jednom spomenuti i Mužbrata i njegova oca Slavomira – dvogeneracijsku priču o kneževanju i upravljanju Vlasima – jer to bi bila prva zabilježena naslijednost funkcije unutar iste porodice Vlaha na prostoru dubrovačkog zaleđa; iako nažalost ostaje nejasno je li bila riječ o istim Vlasima nad kojima su kneževali svo to vrijeme, ili je tu bilo nekih promijena o kojima izvori ne daju podatke. Na osnovu činjenice da je Slavomir službovao u 13. st. na jugoistoku Huma, a njegov sin Mužbrat se javlja u društvu čovjeka iz Gacka 1312., potom je knez u Popovu 1313., a potom se opet javlja vezano za ljude iz Gacka oko 1319. (na što ću se vratiti), može se misliti kako je on bio postavljan na razne prostore, ovisno o potrebi, te političkim okolnostima; ali je moguće i stvar u tome da je upravljao dijelom Vlaha u popovskom kraju, kao i na zapadu Travunije istovremeno. Treba ipak dozvoliti i mogućnost da je moglo biti mikromigracija samih Vlaha skupa s knezom, s jednog na drugo područje, ukoliko je bilo potrebe za tim. Možda je do toga dolazilo, npr. u slučaju Mužbrata, baš u kontekstu rata s Šubićima 1318., a koji pada napamet kao mogući uzrok Mužbratova "povlačenja" s istoka Huma (Popova) u smjeru Travunije (Gacka), ako je takvo povlačenje izvedeno.[718] U tom slučaju ovdje bi možda bila riječ i o "kadroviranju" uslijed ratnih okolnosti.[719]

Naime, okvire političkih gibanja u dubrovačkom zaleđu u ranom 14. st. odredili su sukobi Šubića s Nemanjićima. Počevši s napadima Šubića na Srbiju (Hum i Travuniju) i Bosnu, ugrubo 1301.-1302, konflikti oko humskog prostora traju s prekidima do 1319., kad su Šubići uklonjeni iz zaleđa Dubrovnika (a njihova vlast po dijelovima Huma potpuno nestala

---

tako zato što u početku to nisu ni bili. Čak nije sigurno jesu li izvorno uopće bili organizirani kao *katun*, a budući da se tako ne nazivaju prije '30-ih godina 14. st., realno je da to nisu bili, posebno ukoliko je u kasnom 13. st. bila riječ tek o malo većoj porodici (Burmaz i sinovi). Da su kasniji katuni s arbanaškom osnovom često izvorno bili tek *porodice*, tj. ili pojedini rodovi, ili manje grupice koje su tek okrupnjavanjem postajale katuni, naslućuje se ne samo po tome što se ne spominju kao *katuni*, već i po tome što se vlaških skupina s albanskom jezičnom osnovom u imenu može nabrojati *na prste jedne ruke* po Travuniji i istoku Huma (Burmazi, možda Mataruge, te izgleda kasnije Zotovići). Nije slučajno da je u izvorima tek *jedna* skupina iz dubrovačkog zaleđa (porodica iz 1284. za koju se naslućuje arbanaško porijeklo njenjih osnivača: J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III*, str. 171-173.) u 13. st. etiketirana kao *Arbanasi* (i do 14. st. već su vjerojatno i oni postali *Vlasi*), dok su ostale označene kao *Vlasi* ili su bez kolektivne etikete. Upravo je malobrojnost izvorno albanofonih mikrogrupa, koje su tijekom 13. st. (uz nešto pristizanja u 14. st.) došle u dubrovačko zaleđe naseljavanjem napose u vojničke svrhe (Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 124.), uzrokovala njihovu brzu asimilaciju (pravnu, kao i lingivističku); jer čak i rijetke arbanaške grupe koje su bile uglednije, ili malo jače po brojnosti, pa su uspjele očuvati ime koje podsjeća na jezično porijeklo čelnika družine/katuna, i dalje su bile previše malobrojne u odnosu na susjede da bi opstale u razredu *Arbanas*, i ubrzo su postale *Vlasi* (ili se uklopile u okolne Slavene, ili odselile u Dubrovnik).

718 Štoviše, sasvim moguće da je takvih gibanja na relaciji istok Huma > Travunija bilo više, još od prvih godina 14. st., a potom i kasnije, jer su se oko istočnog Huma vodili ratni sukobi u nekoliko navrata, a Mužbrat je pritom bio vezan za istočni dio Huma i nekadašnjim službovanjem svoga oca, pa je logično da mu je taj prostor vjerojatno izvorno bio "baza" iz koje je silom prilika otišao, pa se kasnije tamo mogao vratiti.

719 No možda je Mužbrat u svom kneževanju naprosto pokrivao prostor od nekoliko župa, tj. oblasti, kao knez Vlaha na prostoru ugrubo od Popova do Gacka (po krajnjem istoku Huma i zapadnim dijelovima Travunije).

nakon vojnog poraza bana Mladina II. u Dalmaciji, 1322.).[720] U periodu od nešto manje od 20-ak godina njihovog djelovanja u širem dubrovačkom zaleđu, dolazilo je u više navrata do sukoba oko Huma, napose njegova istočnog, tj. centralnog i istočnog dijela (ugrubo od Donjeg Poneretavlja do Stonskog rata), i "granična" crta se izgleda nekoliko puta pomicala u zoni od bližeg dubrovačkog zaleđa prema Donjoj Neretvi, koja je izgleda bila cilj srpskih vladara. Hum će, tj. krajevi nad kojima je tijekom tih sukoba vlast nastojao uspostaviti i održati srpski vladar Milutin, od 1319. polako dolaziti pod vlast vlasteoske porodice Branivojević, da bi od 1326. većim dijelom Huma gospodario bosanski ban Stepan II., porazivši Branivojeviće uz pomoć Dubrovčana.[721] Nažalost, uglavnom je nemoguće na osnovu poznate građe, koja na nesreću dijelom nedostaje baš za prva dva desetljeća 14. st., razabrati išta konkretno o tome tko je sve u takvim ratnim okolnostima postavljao, ili bio u prilici postaviti vlaške funkcionere po dijelovima istočnog Huma, i kako su se oni sve držali. Jedan od rijetkih za koje znamo da djeluje u ovo doba bio je Mužbrat. Zanimljivo je pitanje pritom, je li moguće da su u ovim ratnim vremenima postojali i konkurentski vlaški knezovi u dijelu istočnog Huma, tj. sukobljene skupine Vlaha od kojih su neki uslijed šubićevskih osvajanja u zamjenu za privilegije pristali uz osvajače, a dio ostao lojalan Milutinu; na sličan način na koji su neki vlastelini u Humu svakako prišli Mladinu, a neki prvom prilikom prihvatili Milutinovu vlast, tj slično kako su neki domaći ljudi kasnije prišli banu Stepanu II. Kotromaniću (od 1326.), a dio ostao lojalan srpskom kralju?[722] Možda je kolebanja u

---

[720] Za Šubićevsku ekspanziju na Bosnu i Srbiju vidi: J. Lučić, 'Stjecanje, dioba, i borba', str. 103-104.; S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 54-55.; S. Ćirković, 'Unutrašnje Borbe Početkom XIV veka', i 'Unutrašnja Politika Kralja Milutina', str. 449-475.; M. Ančić, *Putanja Klatna*, str. 91-138. Vidi sažeto o prvim desetljećima 14. st. u zaleđu Dubrovnika: V. Trpković, 'Oko 'ustupanja' Stona i Pelješca', str. 39-59.; John V. A. Fine Jr., *The Late Medieval Balkans*, 1994., str. 255-268. Vidi još za Šubiće: Damir Karbić, 'Nelipčići i Šubići – međusobni odnosi', u: Marko Menđušić, Drago Marguš (ur.), *Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost)*, Visovac – Drinovci: Miljevački Sabor, 2008., str. 129-144.; Isti, 'Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)', *Zbornik Odsjeka za povij. znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, Vol. 22* (2015), str. 1-24.

[721] Za Branivojeviće vidi: V. Trpković, 'Branivojevići', *Istorijski Glasnik, br. 3-4* (1960), str. 55-85.; B. Krekić, 'Uz jednu studiju o Branivojevićima', *Istorijski Glasnik br. 4* (1963), str. 95-97; J. Lučić, 'Nov podatak o Branivojevićima', *Historijski Zbornik, God. XXXI-XXXII* (1978-1979), str. 307-311; Isti, 'Dopuna o Branivojevićima', *Historijski Zbornik, XXXV/1* (1982), str. 333. Dužan sam zahvaliti se dragom kolegi Emiru Filipoviću s Filozofskog fakulteta u Sarajevu, koji mi je tijekom 2017. godine dobavio i poslao mnoštvo članaka i knjiga, uključujući i maloprije navedeni Trpkovićev rad o Branivojevićima, na čemu sam mu od srca zahvalan.

[722] Kontekst pojave Vlaha na prostoru zapadno od Neretve, tj. oko donjeg toka Cetine 1322., neupitno je vezan za Šubićevski prodor na krajnji zapad srpske države, tj. na istok Huma u ranom 14. st. (M. Ančić, 'Gospodarski aspekti stočarstva', str. 73, fusnota 20.; Isti, 'Srednjovjekovni Vlasi kontinentalne Dalmacije', u: Vesna Kusin (ur.), *Dalmatinska Zagora – Nepoznata Zemlja*, Zagreb: Galerija Klovićevi Dvori, 2007., str. 162.), kad je *jedino* i moglo doći do prvih prevođenja Vlaha na prostor zapadno od Neretve. Šubići (ili njihova vlastela Izanići, koji drže Hum) su dio Vlaha ili pregovorima s njima direktno, ili, što je izglednije, kontaktima s lokalnom vlastelom s istoka Huma, uspjeli iseliti dublje u područje pod njihovom vrhovnom vlašću, a kao posljedica toga se 1322. spominju Vlasi u vojnim odredima bana Mladina II. u bici kod Bliske, oko Mosora i Poljica. Prvi izvor o tome je: Miha Madijev de Barbazanis, 'De Gestis Romanorum Imperatorum et Summorum Pontificum', str. 174-175. Ti Vlasi iz 1322. koji se spominju kao saveznici hrvatskog bana su desetljeće, ili možda desetljeće i pol ranije pristigli s istoka Huma, pa ih ne valja tako rano "gurati" ka središnjoj Dalmaciji; jer izgledno je da su vlaški

lojalnosti realnije zamišljati za dio vlastele, a manje za Vlahe. U svakom slučaju, bar dio od Vlaha koji su iseljeni na prostor zapadno od Neretve u doba Šubića, vjerojatno nije sam ulazio u dogovore s njima, već je po inerciji mogao slijedili politiku lokalnog plemstva, dok su oni koji su ostali lojalni Milutinu ovisno o okolnostima mogli prelaziti na istok ka Travuniji (poput možda kneza Mužbrata), a potom opet iz Travunije na istok Huma.[723]

---

odredi koji su sudjelovali u bici 1322. na strani Mladina II. pozvani upomoć iz krajeva udaljenijih od Poljica i Mosora ka istoku. Kako za rano 14. st. nije moguće zamišljati više od par desetaka katuna po istoku Huma i Travuniji, to znači da je tek šačica njih bila preseljena između Donje Neretve i Donje Cetine, jer nisu svi Vlasi šireg dubrovačkog zaleđa mogli pristići na zapad od Neretve, niti za to postoje indicije (činjenica da se prije druge polovine 14. st. Vlasi vrlo rijetko javljaju u ispravama dalmatinskih gradova to potvrđuje), a posebno je to nerealno za Vlahe Travunije jer nju Šubići ne drže; niti bi lokalna vlastela s istoka Huma pristala na to da se tako važan resurs posve otuđi s njenih prostora. Što se tiče scenarija odvđenja Vlaha, ima ih nekoliko. Na stranu Šubića i Izanića dio Vlaha je možda prešao skupa s istočnohumskom vlastelom pod kojom je služio i/ili na čijim je posjedima boravio, i dio istih moguće da je preveden na zapad Huma dogovorom Šubića/Izanića i dijela te vlastele koja je na neki način obeštećena. Isto tako, realno je da su neke od Vlaha koji su odvučeni činili Vlasi s posjeda Humske episkopije, jer za razliku od dijela vlastele po istoku Huma koja je Vlahe trebala za vojne i privredne funkcije, što je Šubićima i Izanićima moralo biti jasno, ti isti Šubići i Izanići teško da su toliko brinuli za interes Srpske Crkve a da se suzdrže i ne odvedu bar dio crkvenih Vlaha. Utoliko je moguće da su crkvene Vlahe prije nego neke druge osvajači mogli prevesti preko Neretve, vjerojatno u zamjenu za povlastice koje bi ti Vlasi dobili. Isto tako je moglo biti odvučeno i nešto Vlaha koji su pripadali vladaru, no opet ostaje upitno je li to moglo biti sprovođeno kroz direktne kontakte sVlasima, ili preko lokalne vlaste koja je njima mogla zapovijedati u doba rata, te imati interese da se Vlasi zadrže na području gdje su bili potrebni. Isto tako je vrlo izgledno je po istoku Huma ostao znatan dio Vlaha, ne samo jer su neki od njih bili potrebni za vojne i druge poslove novim gospodarima Huma, već i jer je dio Vlaha bio vezan za prostore kojima je upravljao dio vlastele s istoka Huma koji je bio nesklon novim vlastima, odnosno skloniji Milutinu, i prešao na njegovu tijekom sukoba vođenih 1308., možda i 1313., te 1318. Treba upamtiti da apsolutna većina Vlaha u zaleđu Dubrovnika u kasnom 13. i ranom 14. st., kako izvori pokazuju, živi u istočnom dijelu istočnog Huma (a tu je vlast Šubića bila najnesigurnija i najkraća), te najviše po Travuniji (koju drže Nemanjići). Vidi za vojne operacije po Humu nakon šubićevskih osvajanja (1301.-1302.), u vidu Milutinovih kontranapada 1308. (ako ne već 1305.-1306.) kad je zarobljen Mladin II. Šubić; potom u vidu Milutinove i Dragutinove operacije s nejasnim ishodom 1313.; i konačno u vidu rata 1318./1319., kad je zarobljen Mladinov brat Grgur Šubić: M. Dinić, 'Comes Constantinus', *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, No. 7* (1961), str. 7-10.; S. Ćirković, 'Unutrašnje Borbe Početkom XIV veka', i 'Unutrašnja Politika Kralja Milutina', str. 449-461, 472-474.; M. Ančić, *Putanja Klatna*, str. 93-94, 99, 108-109.; S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 54-55. Za držanje ovdašnje vlastele i zbivanja u zaleđu Dubrovnika vidi i: J. Mijušković, 'Humska vlasteoska porodica Sankovići', str. 17-54.; J. Lučić, 'Stjecanje, dioba, i borba', str. 102-105.; S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 53-76.; M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 30-55.; A. Smiljanić, 'Župani u Diplomatiji', str. 91-108.; M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, 1967.

[723] Uzgred, već sam spominjao u sedmoj glavi da je po zaleđu Dubrovnika početkom 14. st. moglo biti najviše par tisuća Vlaha, u možda dva tuceta katuna, ili malo više. Radi se o nekoliko stotina vojnika, i ne treba za to doba Vlahe zamišljati kao resurs kojim je dubrovačko zaleđe obilovalo. Većina Vlaha živjela je u Travuniji, a manji dio na istoku Huma. Najčvršće su od Huma srpski vladari držali istočni dio istoka Huma, pa je logično da su upravo tu imali Vlahe (a ne dalje na zapad, posebno ne oko Neretve, ili preko Neretve, gdje nema dokaza postojanja ikakvih Vlaha prije prve polovine 14. st.). Travunija je s druge strane i inače pogodnija za sezonsko stočarenje, a kroz nju su išli i glavni trgovački pravci kojim su se služili Vlasi kao ponosnici, pa je logično da je tu bilo najviše Vlaha, a pritom većina dubrovačkih isprava iz 13. i ranog 14. st. spominje Vlahe upravo na tom prostoru, sjeverno i sjeveroistočno od grada, što dodatno ojačava zaključak da ih je tu najviše bilo. Dio Vlaha koje su Šubići i njihovi vazali preselili ka zapadu Huma mogao je brojati vrlo malo ljudi: vjerojatno ne manje od 5 i nikako više od 10 katuna; jer nema indikatora na osnovu kojih bi se zamišljalo većinu Vlaha istočnog Huma, a kamoli čitavog dubrovačkog zaleđa, kao odvučenu na zapad Huma; niti su Vlasi mogli tek tako biti odvučeni, budući da je bila riječ o konjaničkom, vojnom elementu, koji je bio pokretniji, i to dovoljno pokretan da izbjegne neugodne napadače, ukoliko je potrebno (Bogo Grafenauer, Dušan Perović, Jaroslav Šidak (gl. ur.), *Historija Naroda Jugoslavije, I*, Zagreb: Školska knjiga, 1953., str. 459.). Od juga Hrvatske, tj. srednje Dalmacije, pa do

3. **Knez Mužbrat i vlastela Branivojevići i Vojinovići: primjer mikrodruštvenih mreža u dubrovačkom zaleđu u ranom 14. st.**

Postoji još jedna isprava vezano za Mužbrata koju sam ranije u ovoj glavi spominjao, ali nisam detaljno citirao. Dana 30. 3. 1319. javlja se u jednom zapisu *Musbrat filium comitis Sclauomir*, ali bez oznake da je *Vlah*, ili da je njegov otac to bio.[724] Ukoliko se pretpostavi da je riječ o istom Mužbratu kao 1320.,[725] onda se smije misliti da je ovaj zapis iz 1319. bio vezan za poslove oko Vlaha, iako se imenom ne spominju. Riječ je o izjavi o jamstvu za *Bulien filio Ghoisclaui de Gheççina*[726] *et patre et fratre suo*, koji se obvezuju isplatiti dug *Vite de Babalio*; a pritom se kao *pagatores pro Bulien*, tj. jamci javljaju dvanaestorica ljudi, ali kako je rečeno, bez ikakvih oznaka porijekla ili statusa. Ovdje reproduciram najvažniji dio tog upisa: *Cheruatinus filius Ghoisclau,*[727] *Obulien ei frater,*[728] *Cranisclauo durgosclauich, Creticho obradouich,*[729] *Bocdassa obradouich, Cranicho Gurgosclauich* [*durgosclauich* ?],[730] *Mileseuich cleuich, Radomil Stanich, Radoan parisouich, Gholeç Radoan, dobrosclauo drugosclauich, Crichoe ... sunt proprii plaçii et pagatores pro bulien filio Ghoisclaui de Gheççina et patre et fratre suo de dando et soluendo Vite de babalio ad ei uolu(n)tate omne(s) et totum id quod d. Vita dictum voluntatem super animam suam se debeat et recipisse a dicto bulien seu pater ut fratre suo per mendo seu satissfactum CVIII po(r)cos ablatos ipsi*

zapada Huma moglo je u ranom 14. st. biti od nekoliko stotina, pa do možda tisuću Vlaha, u ne više od 10-12 katuna, tj. sve skupa možda 100-150 za oružje sposobnih ljudi, a koje su ti Vlasi mogli dati Šubićima 1322.

[724] DAD, Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 142v, 30. 3. 1319.

[725] Kako misli i: M. Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici', str. 61.

[726] Dakako, Gacko. Usporedi to s imenom *Goden de Gheçecha*, tj. Hodena iz Gacka, koji se javlja 20. 10. 1312. u društvu *musbrati fili Sclauomiri*, što sam već spominjao iznad u radu.

[727] Očito Bulienov brat.

[728] Izgleda da su postojala dva brata s vrlo sličnim imenima, Buljen i Obulien. Nerijetko se u 14. st. javljaju razni akteri koji su braća, a imena su im ili jako slična, ili identična. Tako npr. postoje imena rođene braće Bolkavec i Bogavec iz Konavala. Tri brata, *Bolcaueç, Branoe et Bogaueç fratris et filii de Strachina de Canale*, sklapaju ugovor s *Clime de dorsa* o iskupljivanju njihova brata *Slauce,* koji je bio *detinetur per gentem ban mladen* ... (Diversa Notariae, br. 3 (1318-1320), fol. 100r, 16. 1. 1319.). Poznat slučaj je i onaj Brajka i Branka (Branoja), braće Branivojević. Vidi: V. Trpković, 'Branivojevići', str. 59-61. Konačno, i u ovoj gore citiranoj ispravi navode se imena Hranislava i Hranka Drugoslavića, očito braće (osim ako pisar nije zabunom zapisao istu osobu dva puta, i pritom to isto napravio i s Buljenom i (O)Buljenom, što nije nemoguće).

[729] Njegovo je ime na ispravi prekriženo.

[730] Početno slovo u ispravi podsjeća na "g", iako iz prezimena drugih aktera slutim da je u pitanju zapravo "d", za "Drugoslavić", dok je "Durgoslavić" najvjerojatnije pogrešan upis pisara.

Vite pro dictos Bulien et patre et fratre suis de quibus porcis (?) *lata fuit sententia* (?) *per Musbrat filius comitis Sclauomir stan per elect(um) per dictum bulien in dicta qioc.* (?) ...[731]

Popisanih 12 su: Hrvatin, sin Gojislava; Obuljen, njegov brat; Hranislav Drugoslavić, Kretić Obradović, Bogdaša Obradović, Hranko Drugoslavić, Milešević Hlević; Radomil Stanić, Radovan Parisović (možda Pari*p*ović),[732] Golec/Goleč Radovan (možda sin ovoga prethodnog Radovana), Dobroslav Drugoslavić, Krikoje/Kričoje; koji su svi jamci za Buliena, sina Gojislava od Gacka, te oca i brata njegova. Hrvatin i Obulien, sinovi Goislava bili bi braća, a njihov je brat po svemu sudeći i Bulien, sin Gojislava iz Gacka. Kretić i Bogdaša Obradovići su izgleda isto braća, kao i Hranislav, Hranko, i Dobroslav Drugoslavić. Tu je i Goleč Radovanov, koji bi mogao biti sin Radovana Parišovića (ili Pari*p*ovića). Imena su nezgodna kao pokazatelj "vlaškosti", jer kako sam već upozorio Vlasi u kasnom Srednjem vijeku imaju posve slavenska imena na ovom dijelu Balkana;[733] no iz šireg konteksta, prije svega okolnosti da se tu javlja i Mužbrat Slavomirović, moguće je pravdati pretpostavku da su rečene osobe bile Vlasi.

Što se tiče njihova smještaja, u ovome slučaju u pitanju je bio kraj oko Gacka, a tako za područje djelovanja Mužbrata i Slavomira misli i Dinić.[734] Naravno, sasvim je izvjesno da su Mužbrat i Slavomir izvorno djelovali oko Popova, bar u periodu posljednjih desetljeća 13. st., pa do drugog desetljeća 14. st., kad se 1313. javlja *Musibradus, comes Papue*. No u periodu druge polovine drugoga desetljeća 14. st., ili ranije, moglo je doći do pomicanja ovih Vlaha, ili pak do privremene promjene mjesta djelovanja Mužbrata, možda baš u kontekstu sukoba sa Šubićima (1318. Mladin. II. dolazi s vojskom u dubrovačko zaleđe), pa je Mužbrat kao knez mogao biti premješten u kraj oko Gacka, gdje je srpski kralj imao čvrstu vlast; iako je moguće i da je Mužbrat bio knez Vlaha na samom humsko-travunijskom pograničju, pa se zato javlja i vezano za ljude iz Travunije, kao i vezano za istočnohumske prostore. Pritom nije isključeno da je bilo pomicanja "granične linije" između sukobljenih Šubića i Nemanjića tijekom ovog perioda, jer ne mora biti da je srpski vladar držao sav istok Huma (tj. centralni i istočni Hum) od 1308./1309.,[735] ali dio najvjerojatnije jest, pa tako i neposredno dubrovačko

731 Diversa Notariae, br. 3, fol. 142v, 30. 3. 1319. Vidi i Prilog 20 na kraju ove disertacije.

732 Iako je u upisu u citiranoj ispravi stoji slovo "s", a ne "p", moglo bi biti da je to greška pisara.

733 Е. П. Наумов, 'Валканские Влахи и Формирование Древнесербской Народности', str. 18-60.; Z. Mirdita, *Vlasi – starobalkanski narod*, str. 70.; R. Dodig, 'Etnička, konfesionalna i regionalna imena', str. 837.; M. Pešikan, 'Zetsko-humsko-raška imena na početku turskog doba', str. 24-27.; B. Hrabak, 'Diskusija', str. 159.; Đ. Petrović, 'Popis Vlaha Plješč(ev)ića', str. 147-155.

734 M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 79.

735 Kada je svakako izbio do Donje Neretve, i zarobio Mladina II.: M. Dinić, 'Comes Constantinus', str. 7-8.; M. Ančić, *Putanja Klatna*, str. 99.

zaleđe.[736] Zato nije nerealno da je Mužbrat 1312. spomenut vezano za ljude iz Gacka, a potom 1313. kao knez Popova (ili popovskih Vlaha), ne zato što bi 1313. Popovski kraj bio nanovo zauzet, već je možda realnije da je Mužbrat dobio novu (staru) funkciju u Popovu. Potom je na ljeto 1318. moglo doći do promijena na terenu uslijed Šubićeva prodora u zaleđe Dubrovnika, te bi Mužbrat i njegovi ljudi možda morali preći na područje bliže Gacku; da bi kasnije možda opet prešli na zapad (sredinom 1319. brat bana Mladina, Grgur, bio je zarobljenik srpskog kralja Milutina, te je sasvim realno da su dijelovi Huma, posebno oni u zaleđu Dubrovnika, kao rezultat toga sukoba, a kasnije i pregovora Milutina i Mladina došli pod kraljevu vlast, da bi se 1321./1322. Branivojevići osamostalili u dijelovima centralnog i istočnog Huma).[737] Jasno, sve su ovo tek vrlo grubi pokušaji da se u osnovnim crtama naznači najizgledniji tijek nedovoljno dokumentiranih zbivanja.

Da se vratim malo na imena iz isprave od 1319. Ime *Hrvatin* kod jednog od ovih ljudi iz ugovora ne pomaže razlučiti je li tu riječ o Vlasima. To ime se u par navrata može naći kod lokalne srpske vlastele u Travuniji (u prvoj polovini 14. st.), no iz imena je teško štogod konkretno reći o razredu stanovništva kojem je ovaj Hrvatin Gojislavljević pripadao, iako je sasvim moguće da su sva 12-orica Vlasi. Što se tiče imena Hrvatin, za pretpostaviti je da se osoba zove tako jer su mu preci predstavljali kuriozitet u dubrovačkom zaleđu, u protivnom to ime ne bi imalo previše smisla, jer etno-politička imena, tj. imena s takvom podlogom daju se običnno u pograničnim zonama, tj. zonama dodira dve (identitetne) skupine, ili pak u situacijama kad ljudi iz jedne sredine dođu u sredinu u kojoj su kuriozitet, tj. neuobičajena pojava.[738] U takvom je kontekstu vjerojatno nastalo i ime jednog vlastelina iz Huma koje se

---

[736] Teško može biti dvojbe da je dvostruko zarobljavanje najviše rangiranih Šubića na istoku Huma (1308./1309. i 1319.) rezultiralo protuuslugama Milutinu (kako bi Mladin II. 1308./1309., i potom Grgur Šubić 1319. bili pušteni na slobodu), pa tako i povratkom dijela Humske zemlje. Čini se realnim da se radilo o dobrom dijelu istočnog Huma, koje je do šubićevskih osvajanja držao Milutin, jer '80-ih godina 13. st. župan Tvrtko I. je u Popovu i Primorju njegov čovjek, a iz druge polovine '90.-ih godina postoje vijesti o ljudima Stonskog episkopa koji su aktivni oko Stona i Primorja, što se sasvim moguće odnosi na Humskog episkopa, a njegovo je djelovanje teže zamišljati bez Milutinove vrhovne vlasti u tom kraju. Da vlast Šubića u cijelom Humu u ranom 14. st. nije bila trajna, pokazuje i činjenica da se od mnoštva zabilježenih slučajeva (bar 14 ili 15) u kojima se javljaju titule Mladina II. u periodu od 1301. do 1322., tek u dva navrata (1304. i 1318.) u njegovoj tituli javlja Hum (a kao vladar "cijelog Huma" naveden je samo u jednoj od te dvije isprave, onoj iz 1304.): T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus, Vol. VIII*, 1910., str. 80, 497. Stoga umjesto ideja o tek povremenoj vlasti Šubića u cijelom Humu, koji se navodno svako malo vraća pod srpsku vlast, i jednako nerealnih ideja o kontinuiranoj vlasti Šubića nad cijelim Humom, koja je navodno tek povremeno isprekidana ponekom srpskom vojnom operacijom, realnije je zamišljati situaciju gdje između 1302. i 1319. s jedne strane postoji čvršća vlast Šubića nad zapadnim, i dijelom centralnih predjela Huma, i s druge strane čvršća vlast Nemanjića nad istočnim dijelovima Huma.

[737] Oko donjeg toka Neretve, po Stonu i Pelješcu, tj. zapadno od Popova: V. Trpković, 'Branivojevići', str. 62.

[738] Vidi usput o "granicama" i "dodirima": Fredik Barth, 'Introduction', u: F. Barth (ur.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference,* Boston: Little, Brown, and Company, 1969., str. 9-

javlja u povelje kneza Andrije Miroslavljevića (bratića kralja Stefana Prvovenčanog) gradu Dubrovniku (1247.-1249.). Spominje se naime *Hrvatin Tourbikj* (Torbić) kao ime plemića (nejasno je odakle, da li sa zapada ili istoka Huma).[739] Treba navesti i Hrvatina iz Rudina, *Cheruatini de Rudine* koji se javlja 1330.[740] Ako se makne u stranu Hrvatina Torbića, jasno je da geografsko područje na kojem se ovo ime javlja jest približno isto: Gacko i Rudine, dakle

---

38. Nerijetko upravo po *... etnonimima, i prezimenima od njih izvedenim, susjedni narodi identificiraju u početku dotični narod i njegove doseljenike u svojim zemljama* (Petar Šimunović, *Naša Prezimena – Porijeklo, Značenje, Rasprostranjenost*, Zagreb: MH, 1985., str. 312.). Pritom nije uvijek lako razlučiti daje li se "etnonimsko" ime po tome što je netko bio po narodnosti nešto (smatrao se dijelom nekog etnosa, tj. naroda), ili naprosto stoga što je dolazio iz neke zemlje, pa je nazvan po zavičaju, tj. po geopolitičkom "porijeklu".

[739] V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 186.; Eusebius Fermendžin (ur.), *Acta Bosnae, Potissimum Ecclesiastica sum Insertionis Editorum Documentorum Regestis ab Anno 925 Usque ad Annum 1752.*, Zagreb: JAZU, 1892., str. 14-15. Od 23 humska vlastelina koji su pobrojani u povelji koju sam naveo ime Hrvatina Torbića je na 20. mjestu, iz čega slijedi zaključak da nije bio posebno značajan vlastelin: ukoliko je dozvoljeno iz redosljeda popisivanja vlastele u poveljama zaključivati o važnosti i ugledu popisanih ličnosti, a obično se uzima da redosljed nije slučajan, već odražava društveno-političku težinu pojedinaca koji se nabrajaju onako kako se nabrajaju (M. Ančić, *Na Rubu Zapada*, str. 155.). Ukoliko je Ančić u pravu kad misli da je 1254. župan Radoslav, sin Andrije Miroslavljevića, držao zapadne predjele Huma (M. Ančić, *Na Rubu Zapada*, str. 155.), ili dio tih zapadnih predjela, a istovremeno u popisu vlastele u njegovoj povelji iz 1254. (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 209.) nema Hrvatina koji se javlja u povelji njegova oca, izdanoj nekih 5-7 godina ranije (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 186.), tada se možda smije pretpostaviti da je vlastelin Hrvatin boravio u središnjim ili istočnim dijelovima Huma. Ovo ima logike i s aspekta sociologije identiteta, jer bi ime Hrvatin prije bilo za očekivati kao etiketu za došljaka (osobu koja je drugog porijekla od okruženja) u krajevima po istočnom dijelu Huma, gdje spomena Hrvata kao skupine u ovo doba nema, nego u predjelima po zapadu Huma, od Neretve prema Imotskom, Biokovu, itd., gdje tada ima smisla očekivati prisutnost Hrvata. Na popisu vlastele koja se s Radoslavom 1254. navodi u povelji Dubrovčanima, spominje se (kao 4. na listi od 14 vlastelina nabrojanih poslije župana Radoslava) i *Semjun Bugarin* (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 209.). Semjon/Simeon se ne zove slučajno *Bugarin*. To ime je indikator prostora i miljea drugačijeg od Huma, iz kojeg dolazi Simeon (svakako u sklopu savezništva koje u to doba sklapaju Radoslav, Dubrovčani, i Bugari, a usmjerenog protiv Radoslavljeva bratića Uroša I.), kao što i ime *Hrvatin* ukazuje na nehumski milje iz kojeg je potekao Hrvatin Torbić iz povelje kneza Andrije (ili njegovi neposredni preci).

[740] Usput ga spominje, donoseći siganture: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 79. Prvo se krajem 3. mjeseca 1330. javlja *Usin/Vsin hominem Cheruatini de Rudine*, kojega se u Dubrovniku tražilo zbog krađe konja Klimentu Ganguli, tj. *climentis de gangulis* (Diversa Cancellariae, br. 9 (1328-1330), fol. 137v, 28. 3. 1330.). Potom se početkom 4. mjeseca 1330. spominje *Marinus Simonis de binçola* kao jamac za tog Usina/Usena; tj. kao *plaç. et proprius pagatore pro Usen homine Cheruatini de Rudine*, vezano za spor koji je Usen imao s *Climentus de Gangulis* oko konja kojeg mu je oteo. Kako je bilo uobičajeno, jamci su dužni platiti štetu ukoliko okrivljenik ne bi vratio ukradeno, pa je u tom slučaju obaveza jamca bila da isplati *ypp. XXX*, tj. 30 perpera (Diversa Cancellariae, br. 9, fol. 166v, 6. 4. 1330.). Za 1335. Dinić spominje nekog *Choden Cheruaucich*, čovjeka Beriše iz Rudina, u: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 79, fusnota 80. Vidi cijeli zapis: DAD, Div. Canc. 11, fol. 15v, 14. 3. 1335. Autor citira foliju 15r, vjerojatno zabunom, jer zapis je na foliji 15v. Pritom je Dinićevo čitanje isprave pogrešno jer *Choden* (možda Hoden) nije *Cheruaucich*, budući da se u zapisu o žalbi na Hvalislava i Hodena (*Qualisclauus et Choden*) koju podnosi *Medos Milenovich* (*Milanovich*) *de Vergato* (s Brgata) jasno vidi (usporedbom slova na njegovom imenu i imenima drugih aktera) da je "prezime" tog aktera ili *Cherlalcich* ili *Cherbalcich* (*Qualisclauus et Choden Cherl(i)alcich*/*Cherbalcich de Rudine*). U zapisu je uz *Qualisclauus et Choden Cherlalcich de Rudine*, odmah iznad ovog "de Rudine" (u "međuredu") upisano da su Hvalislav i Hoden *homines de berisa de Rudine* (Div. Canc. 11, fol. 15v, 14. 3. 1335.). Zbog sličnosti imena (ne nužno i osobe) podsjećam i na ranije spomenutog Godena iz Gacka, koji 1312. prodaje konja i javlja se uz Mužbrata (Diversa Cancellariae, br. 5, fol. 19r, 20. 10. 1312.). Moguće da je ime Goden krivo zapisano umjesto *Choden*, možda od imena Čuden ("čuditi se"), ili Hoden (od "hodati"). No treba dozvoliti da nisu sva ta imena nužno ista, i da se tu vrti nekoliko imena koja se slično pišu: Hoden, Čuden, Kudelin (1330. javlja se *Cranislauo petraro fil. de Chuidelin/Chiudelin*, u: Diversa Cancellariae, br. 9 (1328-1330), fol. 144v, 28. 9. 1330.). No da bi ime *Choden* i *Goden* u nekim slučajevima bilo jedno isto ime, potvrđuje zapis iz 1319., u kojem na početku teksta stoji da *Chodoe Bogoeuich de Rudine* izjavljuje da je prodao vola, a njegovo se ime na kraju tog zapisa javlja i u obliku *Ghodoe* (Diversa Notariae, br. 3 (1318-1320), fol. 199v, 8. 10. 1319.).

Travunija. Nije isključeno da su neki od ovih Hrvatina potomci onog prvog Hrvatina, iako bi sasvim realno moglo biti riječi o modi davanja imena, koja se proširila među vlastelom i/ili podanicima iste, na nekom mikro-prostoru (što možda upućuje na boravak Hrvatina Torbića na krajnjem istoku Huma, iako je ovo nagađanje).[741] No u stranu to, ostaje izvjesno da su neki od Hrvatina iz 14. st. međusobno povezani, kao što ću kasnije pokazati.[742]

Ovdje treba spomenuti i *Hrvatina* i *Ugrina* na koje sam naišao u doba kad u zaleđu Dubrovnika djeluju Branivojevići.[743] Radi se o vlasteoskoj porodici, sasvim moguće iz Travunije, jer nema indicija da bi od ranije bili prisutni na jugoistoku Huma, koja je uspon počela oko 1318., u doba ratova Šubića s Nemanjićima. Upravo negdje u doba kada njihov uspon počinje, u posljednjim godinama drugog desetljeća 14. st., javljaju se i ova dvojica. Dana 10. 9. 1318. javlja se *Hrvatin*, Branivojev čovjek, koji prodaje magarca za 30 groša: *Cheruatin(i) homo de braniuoy faci(n)t manifestum quod vendidit ad carrum secundum consuetudinem ciuitatis Chiden homo martuli de stancho unum somerium pili bisti pro pretio gross. XXX. quod pretium dictus Cheruatin(i) confessus fuit se habuisse et recepisse a dicto Chiden ....*[744] Odmah naredni dan, 11. 9. 1318., javlja se i *Ugrin Tupišić*, također Branivojev čovjek, koji isto prodaje magarca za 3 perpera i 9 groševa: *Ugrinus tupisich homo de braniuoy facit manifestum quod vendidit ad carrum secundum consuetudinem ciuitatis Nale filio Radoste de Rag. unum somerium pili nigri pro pretio ypp. trium* (?) *et gross nouem quod pretium confessus et contentus fuit se habuisse et recepisse a dicto nale ...*[745] O Hrvatinu će još biti riječi, dok u ispravama iz kasnijeg perioda nisam pronašao nove podatke o Ugrinu.[746]

---

[741] Sasvim moguće da je kroz neku "mini-modu" širenja imena od nekog vlastelina na njegove podanike došlo i do pojave tog imena kod gore spomenutih ljudi. Vidi za imitaciju, tj. preuzimanju i oponašanju kulturnih obrazaca: Gabriel Tarde, *The Laws of Imitation*, New York: Henry Holt and Company, 1903., str. 213-243.; a o običajima i modi vidi na str. 244-365.

[742] Da dodam kako sam za Dubrovnik, za period do ranog 14. st. našao tek Hrvatina iz Nina (koji se javlja na sudu u kontekstu nekog dugovanja), koji je izgleda poslovni čovjek iz Dalmacije; te Hrvatina (*Cheruatinus*) krojača, možda doseljenika, tj. zanatliju koji se doselio u Dubrovnik. Vidi za obojicu u: G. Čremošnik (ur.), *Monumenta Historica Ragusina, Vol. I*, str. 355, 358. Vidi još za krojača Hrvatina (*Hrvoja*, kako ga zove Lučić) u: J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III*, str. 348.; gdje se *Cheruoe*, kako ga se u "indeksu" naziva, koji je bio krojač (*zupparius*), uopće ne javlja u ispravi koju Lučić navodi, tj. koju notira u tom svesku. Moguće da je autor zabunom dao pogrešnu reference. U kotorskim ispravama za prvu pol. 14. st. nisam našao spomene *Hrvatina*: A. Meyer, *Monumenta Catarensia, Vol. 1.*; Isti, *Monumenta Catarensia, Vol. 2.*

[743] Njihova imena samo usputno spominje: V. Trpković, 'Branivojevići', str. 58, fusnote 21-22.

[744] Diversa Notariae, br. 3 (1318-1320), fol. 45r, 10. 9. 1318.

[745] Diversa Notariae, br. 3, fol. 45v, 11. 9. 1318. Već sam spominjao da se početkom 1306. *Niciforus de ranena*, tj. njegov čovjek *Grupsse de çoncheto* žale da je ovaj potonji napadnut i opljačkan od Dobroste iz Uskoplja, čovjeka velmože Vladimira iz Travunije: *a dobrocta de uscople hom. Vladimiry*. Dobrosta je bio obvezan pojaviti se u Dubrovniku do 7. 2. te godine, a jamci su *Gunia tupsich homo fili de petroç, Qualon radosclauich* (radosclaunich ?) *homo filii de petreç, Obrat nipostuch, homo filii de petreç, Rados stançich homo filii de petreç* ... (Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), fol 55v., 28. 1. 1306.). Odmah ispod gore navedenog zapisa, na istoj stranici iste folije javlja se na isti dan, 28. 1. 1306., *Pobrat/O nepostich/nepostuch homo Vladimir/Bladimir de*

Inače, ranije spominjana porodica Branivojevića je 1318. ratovala s Šubićima,[747] i to skupa s Dubrovčanima, kao vlastela srpskog kralja.[748] Već sam spominjao u sedmoj glavi

---

petreç, koji *facit manifestum qua debet dare petro de cranca et Marchulo de stancho ypp. XV. soluendo ypp. V in festo sancti Viti, et ypp. V in festo sancti Michaelis, et ypp. V in festo Natiuitas Domini* ... a kao *pleçii* su navedeni *Dobrocta de Scopilia homo Vladomirii, Gunio de tupssa, Qualen radosclauich, Rados staniçich homines de bladomir/bladomir*; a između dva reda u kojima se navode njihova imena upisan je i Toljen: *tolgen (us)alibaba/(us)alilaba* (?) ... (Diversa Cancellariae, br. 4, fol. 55v, 28. 1. 1306.). Za Gunju Tupšića mislim da bi mogao biti vezan ovaj Ugrin koji se spominje, 1318. kao *Ugrinus tupisich homo de braniuoy*, i možda je Ugrin brat ili srodnik Gunje Tupšića. Kako su obojica vezana za srpsku vlastelu koja je starinom iz Travunije, realno je misliti da je kod Ugrina riječ o članu te porodice koji služi Branivoja tijekom vojnih operacija 1318.

[746] Što se tiče imena *Ugrin*, i njegovih izvedenica, ono najjednostavnije rečeno označava nekoga "iz Ugarske", tj. "Ugra". Pritom u semantičkome polju te riječi nije unaprijed zadano fiksirano značenje, jer to je mogao biti čovjek koji potječe od naroda Ug(a)ra, isto tako i čovjek iz Ugarske, tj. zemlje koja je bila pod vlašću ugarskog kralja. *A propos* imena *Ugrin* da spomenem podatak o nekom Ugrinu (možda rođaku Branivojeva čovjeka?), tj. njegovom sinu, s početka 1325. Početkom godine javljaju se *Dimitrius de ugrin Vlachus ei filius et Jurcus de Radomil* [to ime je u ispravi prekriženo – op. M. P.]. U pitanju su *Dimitrije Ugrinov, Vlah(o) sin njegov, i Jurko Radomilov*; a koji se javljaju vezano za posao koji su imali s *Michaeli de Sclaui*, tj. Mihailom Slavovim (Diversa Notariae, br. 4 (god. 1324-1325), fol. 80v, 25. 1. 1325.). Isti akter izgleda da se javlja i dvadesetak godina ranije, kad su 1306. popisani Hranoje, Draginja, Ilija i Dimitrije: *Cranoe turiçe/curiçe* (?), *draghinna de laça, Elias albanes., dimitry de ugrin*, vezano za dug od 14 perpera prema nekom Petru (Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), fol. 113v, 13. 6. 1306.). Nije pritom jasno gdje su Dimitrije Ugrinov i njegov sin bili smješteni, te odakle su. Nema ni naznaka da bi bili Vlasi. Da spomenem za kraj slično ime iz kasnog 13. st., kada se 18. 4. 1285. javlja nekolicina ljudi koji jamče da će dovesti jednog čovjeka optuženoga za pljačku na stanak koji se treba održati između Dubrovčana i Milutinova župana Tvrtka I., a među njima je i Krajislav Ugreović (navodim samo dio isprave): *...Jurech Semçe de Merçoa, Dobricna Braych de Malfo, Velisius Obradouich de Curilla, Craysclauus Vgreouich de Cracoue steterunt pleçii per (!) Peruodrago Obradich de Golubineç...* (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str.142.). Ako bi ovaj *Ugreović* bio slično što i Ugrinović, onda bi to mogao biti indikator da se tu radilo o individualnim useljenicima 8tj. njihovim potomcima) koji su se pod danas nepoznatim okolnostima našli u zoni oko Dubrovnika u 13. st. Mogli su neki od tih ljudi s ugarskim imenom biti starinom trgovci ili zanatlije koji su uselili u ove krajeve, ali i kakvi ratni zarobljenici iz srpsko-ugarskih sukoba (ili sukoba srpskih vladara i dijela njihovih rođaka Miroslavljevića, koji kroz dobar dio 13. st. imaju razne aranžmane s kraljevima Ugarske), itd. Ipak, kod tog imena, kao i bilo kojeg drugog valja računati i s izvjesnom modom davanja imena, koja se preuzima u raznim kontekstima, stoga za ime Ugrin vrijede slična opažanja kao i za već spomenuto ime Hrvatin, kad ih se nalazi u dubrovačkom zaleđu. Vidi za Ugrena i rod Ugrenovića, koji se javlja u predajama plemena Nikšića s prostora župe Onogošt, a može ga se smjestiti u kasno srednjovjekovlje: Đ. Petrović, 'Srednjovekovni Vlasi', str. 234. Da još dodam kako su poznati i Vlasi Ugarci iz zaleđa grada, koji se javljaju krajem '60.-ih god. 14. st.: D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 124, 127.; a vidi ponešto o njima za 15. st.: E. Kurtović, 'Dubravčići, Vlasi Ugarci sa područja Ljubomira', str. 107-122. Oni nisu dobili ime koje se razvilo od Ugrin (ili slično), jer bi u tom slučaju nosili ime *Ugrinovci, Ugrinovići*, ili *Ugrinići*, a ne *Ugarčići* ili *Ugarci*. Po meni je to ime prije nastalo od poljoprivrednog pojma "ugarak", "ugarac", "ugar" ("ostaviti zemlju na ugaru"), što bi ukazivalo na sendentarizirane stočare, ili možda ljude ne-vlaškog statusa koji su naknadno uključeni u Vlahe, i koji je vjerojatno korišteno kao nadimak ili osobno ime, potom ime porodice, ili eventualno kao nadimak neke skupine koja je bila uvelike stacionirana na nekom mikro-prostoru gdje je prakticirala i ratarstvo, radi čega je takav pojam mogao nastati kao oznaka za njih. Ne vidim nikakve argumente da bi Ugarci imali veze s Ugarskom (Erdeljem), odakle bi navodno migrirali u Hercegovinu kako tvrdi Hrabak (bez argumenata): B. Hrabak, 'Diskusija', str. 151.; a vidi i autorove fantazije o kasnijim seobama Vlaha u 14. st. iz Panonije u zemlje Altomanovića, iako za to nema *nikakvih dokaza*: B. Hrabak, 'Čelnici Stočarskih Zajednica', str. 71. Vidi za "ugar" i ratarske aktivnosti: M. Blagojević, *Zemljoradnja u Srednjovekovnoj Srbiji*, str. 112-113. Da dodam da se u povelji kralja Uroša I. iz sredine 13. st., manastiru sv. Pavla na Limu, među posjedima koji mu se potvrđuju u području oko te rijeke navodi i "Ugar(a)č Studen(a)c": *...ot Pisane Jele kon Djadina Pola* [Dedina Polja] *pravo ou Ougarč Stoudenc, ot Ougarča Stoudenca* [Ugarča Studenca] *za Jeljanou Glavou* [Jelenovu Glavu]... (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 228.). Intervencije u uglatim zagradama su moje. Moguće da su Vlasi Ugarci dobili ime ili po nekoj aktivnosti kao što je poljoprivredna, ili eventualno po nekom toponimu koji je mogao imati veze s Ugrima koji su kroz neki kraj prošli i po kojima bi koji lokalitet bio nazvan; no da bi Vlasi Ugarci bili doseljenici iz Ugarske, to nema utemeljenja u ispravama, i nema dokaza da je bilo ikakvih seoba iz Panonije u šire dubrovačko zaleđe (bar ne jednokratnih kolonizacija nekih ljudskih grupa).

[747] J. Lučić, 'Nov Podatak o Branivojevićima', str. 310.

[748] V. Trpković, 'Branivojevići', str. 56-58.

disertacije da se iz perioda kad su trajale vojne operacije, negdje polovinom ljeta 1318.,[749] javlja odluka Malog Vijeća od 8. 8. 1318., da *nullus forasterius, tam Sclavus quam Vlachus, cuiuscumque conditionis, presumat portare per civitatem Ragusium aliqua arma offensibilia, pena in statuto contenta.*[750] Potom se u 9. mjesecu iste godine javlja i spomenuti slučaj Branivojevih ljudi, Hrvatina i Ugrina, koji prodaju stoku u Dubrovniku. Krajem 9. mjeseca 1318. u dubrovačkim se ispravama spominje žalba bana Mladina II. Šubića na Branivojevu djecu i Dubrovčane koji su s njima udarali po Šubićevim ljudima, kao i dogovor koji je postignut između dubrovačkih pregovarača i bana Mladina po tom pitanju.[751] Hrvatski ban oslobađa Dubrovčane odgovornosti za štete koje su Branivojevići radili, tj. napravili "do današnjeg dana", kako isprava kaže; što će reći da su sukobi još bili u tijeku kroz drugu polovinu 9. mjeseca, dok su se vodili pregovori Dubrovnika i Šubića. U svakom slučaju, čini mi se vrlo realnim da su Hrvatin i Ugrin sudjelovali u pustošenju posjeda pod vrhovnom vlašću Šubića, i sukobljavali se s njihovim ljudima negdje po istoku Huma, pa su stoku ugrabljenu u tim aktivnostima kasnije prodavali u Dubrovniku.[752]

---

[749] Otvoreni sukob se očikivao (ako već tada nije počeo) krajem lipnja 1318: M. Dinić, 'Comes Constantinus', str. 10. Vidi vijest od 19. 6. 1318., u: J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5,* str. 111.

[750] I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 2*, str. 313.; J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5,* str. 117.

[751] Vidi o toj epizodi: V. Trpković, 'Branivojevići', str. 56-57. Ovdje donosim dio izlaganja koje je po tom pitanju izneseno na Malom Vijeću, 20. 9. 1318. Poslanici koji su išli banu Mladinu bili su *Martolus de Toduiso* i *Margaritus de Crusi: ...Qui Martolus et Margaritus retulerunt et dixerunt in dicto conscilio quod dictus dominus banus Mladenus liberabat et absolvebat comune et homines Ragusii de omni et toto dampno et de omni* (in)*iuria sibi vel gentis sue illatis usque presentem diem per dictos filios Branivoj vel gentem suam. Et quod ipse erat contentus et sibi placeat quod omnes Sclavi de toto regno regis Urossi qui auffugerent metu suo vel quocumque alio modo ad civitatem Ragusii, libere absolute et secure possint et debeant receptari in civitatem Ragusii, et etiam omnes alii sui subditi et undecumque auffugerent Ragusium, possint et valeant receptari in civitatem Ragusii, dum modo postquam auffugerint Ragusium, non possint, postea exire de Ragusio, et facere id in ferre sibi vel genti sue aliquam guerram, non possint postea receptari in Ragusio, et ita firmatum fuit in dicto conscilio* (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 121.) Vidi raspravu s Velikog vijeća na tu temu, od 21. 9. 1318., u: I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 2.*, str. 315.

[752] Zabilježeno je još prodaja stoke koju su obavljali Branivojevi ljudi – kao i u slučaju Ugrina i Hrvatina (u 9. mjesecu 1318.) – s tom razlikom što su ove aktivnosti obavljene u 8. mjesecu 1318. Tako se mjesec dana prije Hrvatinove prodaje bilježi: *Dragoss Grubenouich homo de branivoi. facit manifestum quod vedidit ad carrum secundum consuetudinem ciuitatis Milten de dragomilich unum somerium pro pretio III ypp. et gross. III*; koje je Dragoš primio *a dicto Milten* (DAD, Diversa Notariae, br. 3 (1318-1320), fol. 33r, 6. 8. 1318.). Nedugo potom pojavljuje se neki: *Stossa homo de Michael de braniuoi facit manifestum quod vedidit ad carrum secundum consuetudinem ciuitatis unum somerium ferdoe homime nicchole de gondola quod facit cuppas pro pretio III ypp. ...* (Diversa Notariae, br. 3, 37r, 13. 8. 1318.). Izgledno je da su Branivojevi ljudi još od ranog ljeta (ili ranije) udarali na šubićevske posjede, i potom prodavali dio otetog blaga u Dubrovniku. Možda u ovom periodu, 7.-9. mjesec 1318., nije bilo, bar ne blizu Dubrovnika, većih vojnih operacija (to će se dogoditi kasnije, tijekom 9. mjeseca 1318.), nego se aktivnost Branivojevića u krajevima sjever i sjeverozapad od Dubrovnika svodila na pljačku i pustošenje, što je i bila jedna od temeljnih praksi srednjovjekovnog ratovanja (veći se dio ratova svodio na iscrpljivanje neprijatelja: paljenje usjeva, pustošenje resursa, otimanje stoke, nekad i odvlačenje stanovništva, i slične aktivnosti). Izgleda da će prvi ozbiljniji, bar da je moguće nedvosmisleno potvrditi, sraz vojnih trupa nastupiti krajem ljeta 1318., i potom tijekom proljeća 1319. Inicijativa je nakon ljetnih kampanja Branivojevića i drugih Milutinovih trupa, koncem ljeta 1318. bila na strani Šubića, koji su prodrli u bliže zaleđe Dubrovnika; da bi na proljeće 1319. Milutinove snage poništile prethodno postignuto, jer su zarobile Mladinovog brata Grgura u širem zaleđu grada. Inače, Branivojeve ljude nalazi se da obavljaju prodaje stoke i kasnije, npr. pred kraj 1318:

Sami Branivojevići izgleda nisu bili domaći ljudi u krajevima istočnog Huma,[753] i čini se da su tu prvi put stekli posjede za vrijeme prodora 1319. prilikom ponovnog zauzimanja istoka Huma od Šubića.[754] Njihovo ne-humsko porijeklo možda potvrđuje i ime Hrvatin kao ime jednoga od ljudi Branivoja, rodonačelnika Branivojevića, iz 1318., koje bi moglo ukazivati na “travunijsku vezu”. Nakon povelje kneza Andrije u 13. st. nijedan *Hrvatin* se više ne javlja u dubrovačkom zaleđu tijekom 13. st., i prije ranog 14. st.; a od kasnijih Hrvatina, u periodu prvih desetljeća 14. st. imamo npr. Branivojeva Hrvatina iz 1318. i Hrvatina iz Rudina iz 1330. Ima li kakve veze među ovim ljudima, i može li se ista uspostaviti na osnovu postojećih isprava?

Krajem drugog desetljeća 14. st. javlja se Milutinov vlastelin *Crevatin(o),* za kojeg se misli da mu je slavenska verzija imena bila *Hrvatin*, i koji je pljačkao Dubrovčane i operirao u zaleđu grada oko 1316.-1317. On je u međuvremenu bio uhapšen, pa je pobjegao iz kraljeva zatvora, i potom trebao biti izručen Milutinu, te je, kako Ćirković veli po izručenju trebao biti pogubljen.[755] U Dubrovniku se 20. 7. 1319. (datumi u publiciranim ispravama iz serije “Reformacija” kaotični su, pa se godine miješaju, ali izgleda da je ovo vijest iz 1319.) u jednom zapisu (koji je izgleda nepotpun) spominje *Crevatinus* koji je pobjegao iz Milutinova zatvora, a trebao je biti predan u ruke Milutinovom čovjeku Paulo de T(h)ome (koji se često

---

Dobrogost Radosclauich homo illos de braneuoy facit manifestum quod vedidit Obrat de Vissina ad carrum secundum consuetudine ciuitatis unum somerium pili nigri pro pretio gross. XXXIII. quod pretium dictus dobrogost confessus fuit se recepisse a dicto obrat (Diversa Notariae, br. 3, 81v, 23. 11. 1318.). No čak četiri prodaje stoke u svega mjesec dana, u ljeto 1318., i to od strane ljudi samo jednog vlastelina ne mogu biti slučajna pojava, i te se prodaje mogu povezati *upravo s* ratnim zbivanjima. Spominjao sam i odluku Malog Vijeća od 8. 8. 1318. vezano za nošenje oružja. Kako su ljudi iz zaleđa znali dolaziti naoružani u grad, po raznim poslovima, odlučivalo se, kao i u ovom slučaju, da nijedan stranac ne ulazi u grad s napadačkim oružjem. Možda se baš u kontekstu spomenutog rata koji traje čitavo ljeto 1318. treba tumačiti i ova odredba, jer očito je bilo ljudi koji su u to doba svraćali u Dubrovnik pod oružjem – ili na putu za ratište, ili nakon povratka s istoga, tijekom prodaje robe popljačkane na ratištu, pa se ta odredba zato donosi. Izgledno je da je u ovo doba bilo dosta takvih gostiju u gradu, pa su se vlasti brinule za sigurnost.

[753] Moguće da su bili trebinjska vlastela: D. Karbić, ‘Nelipčići i Šubići – međusobni odnosi’, str. 131, fusnota 10.; Isti, ‘Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)’, str. 24, fusnota 160.

[754] Vidi za posjede Branivojevića: V. Trpković, ‘Branivojevići’, str. 82-84.; a opširnije vidi na str. 55-85. Da Milutinovi ljudi 1319. drže istok Huma, ili makar istočni dio istog, vidi se i iz aktivnosti Mladena (rodonačelnika Brankovića), koji tada sudi jednom od Miroslavljevića, županu Petru Toljenoviću (koji je aktivan u primorskom i popovskom kraju), zbog njegova duga nekom Dubrovčaninu. Vidi o tome: V. Trpković, ‘Branivojevići’, str . 63.; M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 44-46. Mladenovo pismu Dubrovniku o odluci protiv Petra vidi u: V. Mošin *et al., Zbornik Srednjovekovnih*, str. 490.; Lj. Stojanović, *Stare Srpske Povelje i Pisma, Knjiga 1,* str. 39. Latinsku i srpsku verziju Mladenova pisma (20. 8. 1319.) donosi: T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus, Vol. VIII,* str. 539. Vidi za Petra (sina župana Toljena) koji je 1319. i/ili 1320. bio i *confalonerius domini regis*, tj. stjegonoša srpskog kralja: V. Trpković, ‘Branivojevići’, str. 83.; M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 5-6.; M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 44-46.; John V. A. Fine, Jr., *The Late Medieval Balkans*, str. 266. Petrov kasniji sukob s banom Stepanom II., prilikom napada Bosanaca na istok Huma, kada je Petar poginuo, opisuje: Don Mavro Orbini Ravseo, *Il Regno De Gli Slavi*, str. 393.

[755] S. Ćirković, ‘Unutrašnja Politika Kralja Milutina’, str. 473.

javlja u prvoj trećini 14. st. u dubrovačkim ispravama kao ambasador srpskog kralja).[756] Sama isprava iz serije "Reformacija" ne govori mnogo o Hrvatinu; no Ćirkovićeva tvrdnja bazirana je dijelom na podacima koje donosi dubrovački kroničar Restić, za period od 1316. do 1319./1320. Zaista, ovog čovjeka, doduše pod imenom *Crenatino* spominje i Restićeva "Kronika" upravo za naznačeno vrijeme (koje odgovara hapšenju iz 1319.). Restić kaže da je dubrovačka vlada trebala predate Crenatina, koji je bio Milutinov, tj. kralja Uroša (*re Orossio*) podanik, koji je pobjegao iz njegova zatvora. Dubrovčanima se takva obaveza nije sviđala, ali je predstavljala dobru priliku da se osvete *Crenatinu*, koji je u nekoliko navrata Dubrovniku pričinio ne malu štetu (*... Crenatino, che in piu volte aveva fatto danni di non piccol rilievo...*).[757] Iz Restićeva svjedočanstva koje se baziralo i na izvornim ispravama poput onih iz serije "Reformacija", proizlazi da je unatoč prilici da se osvete Crenatinu, Dubrovčane mučilo narušavanje principa azila, tj. prava da pružaju utočište ljudima koji se sklanjaju, tj. bježe u grad. Čini se da su dubrovački ambasadori trebali spomenuti zahtjev za izručenjem nekako ublažiti ili pokušati osporiti, tj. gradska se vlada pozivala upravo na stare običaje koji su postojali u odnosima sa Srbijom i Bosnom od davnina, a radi kojih je izručenje njima mrskog Crenatina navodno bilo problematično. Ipak, iz cjelokupnog izlaganja Restićeva,[758] stječe se dojam kako je pitanje Crenatinova isporučivanja srpskom kralju vjerojatno bilo povezano s pitanjem obeštećenja koje su Dubrovčani očekivali od Milutina, te reguliranja odnosa sa srpskim vladarom s kojim su imali ozbiljnih problema prethodnih godina (1317. Hrvatin je pustošio njihove posjede). Stoga se iza priča o principima zapravo krije politički pragmatizam. Iz te se "Kronike" ne vidi da je *Crenatino* isporučen kralju, niti da nije, no sasvim je vjerojatno da je vremenom isporučen, kako zbog toga što gore spomenuta isprava iz serije "Reformationes" to daje naslutiti, tako i zbog razloga koje ću spomenuti ispod.

Tu je dakle *Hrvatin* iz Gacka, sasvim moguće Vlah, koji je povezan s Mužbratom, sinom kneza Slavomira. Potom je tu i *Hrvatin*, Milutinov vlastelin i/ili vojni zapovjednik. Bar

---

[756] *In m i n o r i c o n s i l i o sono carapane more solito congregato in quo quidem interfuerunt x consiliarii, captum et deliberatum fuit per septem ipsorum, quod non ex debito set propter iniquitiam et depredationem, quam ipse et fratres et pater eorum semper fecerunt et intulerunt comuni et mercatoribus Raugii, et propter cancaniam et discordiam que semper seminavit inter dominum regem Urossum et comune Raugii, et ad hoc ut unicuique retribuatur secundum opera sua, quod Crevatinus . . . . qui auffugit de carceribus domini regis capiatur et designetur in manus domini Poli de Toma nomine et vice domini regis. Quod quidem factum fuit* (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 146.). Taj je Paulus de Thoma, 10. 11. 1301. primljen sa svojom porodicom u dubrovačko građanstvo jer je sudjelovao u pregovorima zahvaljujući kojima su Dubrovački zatvorenici pušteni iz Milutinova zatvora (Isto, str. 13.).

[757] Natko Nodilo (ur.), *Chronica Ragusina Junii Resti (Ab Origine Urbis Usque ad Annum 1451)*, Zagreb: JAZU, 1893., str. 109. Gundulić ga, posve razumljivo obzirom na period o kojem piše, ne spominje: N. Nodilo (ur.), *Joannis Gundulae (1451-1484): Croniche Ulteriori di Ragusa – Probabilmente Opera di Giovanni di Marino Gondola*, Zagreb: JAZU, 1893., str. 317-394.

[758] N. Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Resti,* str. 109-110.

neki od ovih Hrvatina bi mogao biti Hrvatin iz Rudina, i/ili Hrvatin *homo de* Branivoj, što bi u kontekstu sukoba s Šubićima značilo da je Hrvatin bio čovjek pod zapovjedništvom Branivoja, kojeg je Milutin ovom potonjem dao kao vojnu pomoć. Negdje između 9. mj. 1318. i 7. mj. 1319. došlo je do problema zbog kojeg je Milutin zatvorio Hrvatina (*Crevatino/Crenatino*). Je li u pitanju bio neposluh privatnog tipa, ili naprosto loše odrađen vojni posao ostaje otvoreno pitanje. Ako se ima na umu da je Mladin Šubić imao neke uspjehe u zaleđu Dubrovnika krajem ljeta 1318., u doba kada se odvijaju pregovori Dubrovčana s njim, te ako se upamti da je isto tako već sredinom 1319. Mladin imao ozbiljnih poteškoća na istom tom prostoru, jer je u prvoj polovine 1319. njegov brat Grgur zarobljen (u 7. mjesecu iste godine bio je pritvoren u Dubrovniku, gdje je čekao ishod pregovora Mladina i Milutina)[759] – razumno je misliti da su Hrvatin Branivojev i Milutinov isti čovjek (sasvim vjerojatno je u pitanju Milutinov vojni zapovjednik koji je bio stavljen na raspolaganje Branivoju, ali je iz nekog razloga podbacio, te je u periodu prve polovine 1319. bio utamničen, da bi kasnije bio po svemu sudeći pušten).

Na trenutak ću ostaviti u stranu pitanje jesu li ovi Hrvatini ista osoba, ili više osoba, i spomenuti ću neke korisne podatke. Godine 1319., u ispravi koja je spominjana u prethodnom poglavlju, s 12 jamaca za Obuljena Goislavljeva (Gojislavljevića), javljaju se i Kretić i Bogdaša Obradovići u društvu s Hrvatinom Gojslavljevim. Istovremeno zna se da su neki ljudi Branivojevića dolazili poslom u Dubrovnik više puta, između 1318. i 1321. radi prodaje stoke.[760] U kratkom upisu o kupoprodaji s početka 1321. jedan Bogdan Obradović navodi se kao prodavatelj, a kao kupci su navedeni Ilija Crni, Arbanas, i neki Raden: *Bocdan Obradouich de strelna* (?) *homo illos de braniuoy facit manifestum quod vendidit ad carum secundum consuetudinem ciuitatis ylie negro albanesi et Radeno de spitla* [*spicio* ? – op. M. P.] jedan komad stoke; a na kraju isprave o prodaji spominje se i neki *brac* ili *brat de gochina* [valjda Bratoje – op. M. P.] ...[761] Ovo *gochina* je vjerojatno Gacko, zbog sličnosti s "gechina" i "gechecha". Nemoguće je sigurno reći jesu li Bogdaša Obradović koji se javlja u ispravi s Hrvatinom Gojislavovim 1319., i ovaj Bogdan Obradović iz 1321. ista osoba, ali vrlo izgledno je da jesu, i to bi dovodilo preko Obradovića, u vezu Branivojeviće, Gojslavljeviće,

---

[759] M. Ančić, *Putanja Klatna*, str. 108-109.; S. Ćirković, 'Unutrašnja Politika Kralja Milutina', str. 473-474. Vidi usput rasprave na Malom vijeću o odnosima i pregovorima Dubrovčana s Šubićima i Nemanjićima, kao i o položaju Grgura, brata bana Mladena, za dane 14. 6. 1319., 6. 7. 1319., 19. 7. 1319., i 21. 7. 1319., u: J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 141-142, 144-147.
[760] Već sam ih spominjao. Signature na te isprave daje: V. A. Trpković, 'Branivojevići', str. 61, fusnota 41.
[761] DAD, Diversa Cancellariae, br. 6 (1320-1322), fol 86v, 12. 2. 1321.

te kneza Mužbrata. Jasno, imena Obrad i Bogdan, tj. "prezimena" Obradović, Bogdanović, itd. su dosta česta kod Srba, i uopće Slavena u ovo doba (pa tako i kod Vlaha u srpskoj državi), pa je potreban izvjestan oprez.[762] Dodat ću pritom da je mogućnost da su Hrvatin Gojislavov i Hrvatin Branivojev ista osoba nikakva, na što ću se još vratiti malo kasnije; ali je sasvim moguće da su ovi Obradovići iz popisa 12 jamaca zaista srodnici, ako ne i iste osobe kao i Obradovići koji se javljaju kao ljudi Branivoja. Uostalom, veza između Hrvatina Gojislavljeva, tj. Mužbrata, te Branivojevića i njihovih ljudi svakako postoji, jer svi su služili istog gospodara, kralja Milutina, i neupitno je da je između istoka Huma i zapada Travunije postojala naglašena fluktuacija ljudi, budući da u to doba po istočnom Humu djeluju Milutinovi odredi od kojih je znatan dio bio iz Travunije.[763]

Da se sada vratim na Hrvatina/Hrvatine. Je li moguće da su Hrvatin Milutinov (ako je to ispravno čitanje imena *Crevatinus i Crenatino*) i Hrvatin Branivojev (*Cheruatinus*) isti ljudi? Već sam spomenuo Hrvatina kojega su zarobili Dubrovčani nakon bijega iz zatvora srpskog kralja, 1319. Kod Milutinova Hrvatina (*Crevatina,* tj. *Crenatina*), u ispravama u kojima se govori o njemu (kod Restića, i u "Reformationes") u kontekstu bijega iz zatvora, nema spomena nikakvih njegovih porodičnih veza, no budući da je ime Hrvatin vrlo rijetko u ovim krajevima, i pritom nije moglo biti mnogo ljudi s tim imenom, a kamoli mnogo

[762] U istom svesku, br. 6, serije Div. Canc., na istoj stranici (br. 86v) koju sam maloprije spomenuo, neposredno iznad upisa o Bogdanu Obradoviću javlja se na isti dan, 12. 2. 1321., vezano za prodaju jednog grla stoke neki Obrad de Bogdanić, iz Huma. Naime, *Obrat de bocdanich de chelmo facit manifestum quod vendidit ad carum secundum consuetudinem ciuitatis Marino Nicchole de volçe* (Obrad izjavljuje da je prodao u skladu s običajem grada Marinu Nikolinom de Volce) jedno grlo stoke; nakon čega se kao svjedoci javljaju Radoba i Miloš, ljudi Branivojevi: *Rodoba et milos hominibus illos de braniuoy* (Diversa Cancellariae, br. 6 (1320-1322), fol 86v, 12. 2. 1321.). Sama oznaka da je Obrad iz Huma ne znači mnogo, jer i Branivojevići tada drže dio Huma, iako nisu bili izvorno otamo. Ostaje nejasno ima li Obrad Bogdanić veze s onim gore Bogdanom Obradovićem, te je li ovaj prvi možda otac drugoga, ili je ovaj drugi možda otac prvoga, ili zapravo nemaju nikakve rodbinske veze? Budući da se Bogdan Obradović i Obrad Bogdanić javljaju u kontekstu vezanom za Branivojeve ljude, a sam Bogdan se navodi kao Branivojev čovjek, sasvim je moguće da su u srodstvu, no ako je tako, i dalje je upitno tko je otac, a tko sin: je li Obrad sin Bogdana Obradovića; ili je Bogdan Obradović sin Obrada Bogdanića? Inače, na sljedećem listu, tj. foliji, u istom svesku, na isti dan, 12. 2. 1321., zabilježen je posao oko trgovine u Rudniku (*Rudinico*) između *Raden de Spicio/Spitlo* (?) – očito isti onaj koji se javlja kako kupuje od Bogdana Obradovića – i *Marino filio de Stanoe* (Diversa Cancellariae, br. 6 (1320-1322), fol 87r, 12. 2. 1321.). Prilikom razmatranja mogućih rodbinskih veza treba upamtiti da su imena poput Obrad i Bogdan česta, pa je teško sigurno išta tvrditi. Recimo pred kraj 1321. javlja se neki *Radosclauo Obradouich* koji možda ima, a možda i nema veze s ranijim Obradovićima: *Radosclauo Obradouich de Rudine facit manifestum quod vedidit ad carrum secundum consuetudinem ciuitatis Radoss Radenouich de breno unum somerum pro trib. ypp. quos contentus et confessus fuit se habuisse et recepisse a dicto Radoss* (Diversa Cancellariae, br. 6, fol 165r, 26. 10. 1321.). Ipak, ona prva dvojica Bogdana, iz 1319. i 1321. mogla bi biti povezana, kao i Bogdan i Obrad iz 1321., jer ne samo da imaju ista imena, već u slučajevima iz 1321, i istog gospodara. Kasnije ću još pokazati vezu ljudi iz Rudina i Gacka sa zbivanjima dalje na zapad u ovo doba.

[763] To potvrđuje i spomen Branivojeva čovjeka Ugrina Tupšića, čiji se već spominjani vjerojatni srodnik Gunja Tupšić javlja vezano za travunijskog vlastelina Vladimira Petričeva, iz Konavala, tj. s juga Travunije.

uglednika, može se međusobno povezati neke ličnosti. Dana 12. 8. 1325. Dubrovčani na Malom vijeću raspravljaju o organizaciji stanka s Vojinom (*...de ordinando et non ordinando stanicum cum Voyno...*).[764] Iz toga proizlazi da je taj Vojin neki politički faktor u zaleđu, i to očito upravo velmoža i kasniji vojvoda Vojin iz Gacka (iako se ne spominje titula).[765] Narednoga dana, 13. 8. 1325. raspravlja se o pojasu Vojinovom, koji mu je trebalo vratiti, te o Dubrovčanima i šteti koja im je nanesena od strane Vojina i njegovih ljudi, tj. naroda, kao i o njegovom bratu Krevatinu, tj. izgleda Hrvatinu.[766] Je li ovaj *Crevatinus* (na čiju su naklonost Dubovčani računali u pregovorima) isti onaj *Crevatinus* koji je bio zatvoren 1319.? Čini se da je u pitanju ista osoba (što se naslućuje i iz oblika imena *Crevatino/Crevatinus*) koja je očito ubrzo opet ušla u vladarevu milost,[767] a izgleda da je kroz nekoliko godina (od 1319. do 1325.) i osjetno popravio svoje odnose s Dubrovčanima.[768] Dakle *Crevatinus* iz 1325. je isti onaj koji je bio hapšen 1319., a Vojin mu je brat.[769] Uz *Hrvatina* ili *Kr(e)vatina,* vojvoda Vojin je imao još dva brata (kao i sinove Miloša, Altomana, i Vojislava Vojinovića, poznate vlasteline iz kasnijih perioda).[770] I narednog se dana, 14. 8. 1325. raspravljalo o sličnim pitanjima u kontekstu onog o čemu se raspravljalo i ranijih dana na Malom Vijeću, a spominje se i Vojin (*Voyno*), te njegov pojas, koji je očito bio predmet ozbiljnih natezanja Dubrovčana i Vojina, no nije bilo spomena Hrvatina.[771] Slična su rasprave vođene i naredne godine. U zapisu od 15. 3. 1326., govori se o slanju poslanstva *regem Raxie*, vezano za dešavanja od prošlog ljeta, tj. za *...dampna, iniurias et violencias quas eius baro et vexillifer*; tj. velikaš i stjegonoša (pa i vojvoda), *Voynus de mense Augusti nuper elapse, dictis Raugeis intulit, veniendo cum gente magna manu armata, in districtu Raugii...*[772] Rasprava o Vojinu je vođena i 11. 8. 1326., među ostalim i vezano za njegov pojas koji su Dubrovčani trebali

[764] J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.,* str. 177.

[765] Da je poznati velikaš Vojin/Vojno držao Gacko, postoje i potvrde u dubrovačkim ispravama, npr. iz 1327.: K. Jireček, *Istorija Srba, I. knjiga*, str. 204, fusnota 91.

[766] *... quod accipiatur ad expensas comunis a Mençe de Mençe unam cinturam quam habet dicti Voyni, et reddatur eidem Voyno;... relaxando dictus Voynus pecunias omnes quas cepit ipse et gens sua, cum omnibus animalibus et rebus quas ipse et gens sua arubavit. Et ad hoc ut Crevatinus frater eius sit nobis favorabilis in dicto concordio, donetur sibi de avere comunis una petia drappi valoris usque L libr. grossorum* (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.,* str. 177.).

[767] Možda zbog intervencije svog brata Vojina, iako nije lako reći tko je od te dvojice u početku bio ugledniji, vjerojatno Hrvatin, a ne Vojin, jer on se nešto kasnije javlja u ispravama. Možda će zapravo baš intervencija Branivoja i/ili njegovih sinova utjecati na puštanje Hrvatina. O tome nema nikakvih zapisa, ali djeluje realno, a zašto bi to Branivojevići radili, tj. zbog kakvih bliskih veza s Vojinom i Hrvatinom, pokazati ću malo kasnije.

[768] Vidi za porodicu Vojinović u: G. Tomović, 'Vojinovići', u: Srđan Rudić (gl. ur.), *Spomenica Akademika Sime Ćirkovića,* Beograd: Istorijski institut, 2011., str. 355-366. Vidi usput: G. Tomović, 'Oblasni gospodari u XIV veku', str. 147-160.

[769] Vidi usput: G. Tomović, 'Vojinovići', str. 356-357.

[770] Vidi usput: M. Šakota, 'Prilozi poznavanju manastira Banje kod Priboja', str. 39. Drugoj dvojici Hrvatinove i Vojinove braće ime je nepoznato: G. Tomović, 'Vojinovići', str. 355.

[771] J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.,* str. 177.

[772] Isto, str. 200.

nadoknaditi ovom vlastelinu.[773] U svakom slučaju, od sredine 1325. do sredine 1326. situacija je bila dosta napeta između Vojina i Dubrovnika. No da se vratim na 1325. godinu. Dana 7. 10. 1325. opet se javlja *Crevatino,* vezano za odluku Vijeća Umoljenih oko poslova sa soli (ali ovaj puta bez spomena Vojina).[774] Konačno, 16. 7. 1330. javlja se ista osoba: *In m i n o r i c o n s i l i o etc. captum fuit et deliberatum, quod de avere comunis, presententur in rebus comestibilibus Chervatino fratri Voyni ypp. II.*[775] Valjda je Hrvatin trebao svratiti u grad pa su Dubrovčani odlučivali o tome koliko će se utrošiti na hranu za njega na trošak općine. Vojin se spominje još koji puta kasnije u dubrovačkim ispravama, doduše uglavnom kao pokojni; ali nema više spomena Krevatina ili Hrvatina u dubrovačkim ispravama (iz serije "Reformacija") iza 1330.[776] Treba se ovdje sjetiti i Hrvatina iz Rudina, koji je spomenut na početku ovog poglavlja, a javlja se 1330. U pitanju je gotovo sigurno isti ovaj Hrvatin, brat Vojina koji je vladao Gackom i okolicom, a čija je porodica nadzirala rudinski kraj u ovo i kasnije doba.[777]

Vojvoda Vojin se dovodi u vezu s Gackim, iz kojega je kraja bio, i tim krajem njegova porodica vlada u kontinuitetu preko pola stoljeća, sve do pada Nikole Altomanovića, njegova unuka. Hrvatin Gojislavljević iz 1319., koji se javlja uz Mužbrata, također je bio iz kraja oko Gacka, jer tako mu se oca, i brata Obuljena etiketira ("iz Gacka"). Istovremeno nepoznato je

---

[773] Isto, str. 217. Vidi usput za pravu malu dramu oko Vojinova vrijednog pojasa, i međusobna dubrovačka natezanja u pokušaju da do njega dođu i vrate ga vlasniku, u nadi da će tako lakše postići nadoknadu dijela štete koja im je načinjena u ratnim sukobima s Vojinom i Hrvatinom, u: G. Tomović, 'Vojinovići', str. 356-357.

[774] *In consilio r o g a t o r u m sono campane more solito congregato, in quo quidem consilio interfuerunt XXVIIII consiliarii, posite fuerunt due partes; una videlicet de non dando amplius Crevatino grossum I pro qualibet salma salis que extrahebatur de civitate, et (alia) de non dando, et per personas XVIIII capta fuit pars de non dando sibi amplius dictum grossum* (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 183.).

[775] J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 290.

[776] Vidi za Vojina, tj. njegove sinove: I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 1.*, str. 290.; a vidi i "indeks" u: I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 2.*, str. 404.; J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 373.

[777] M. Šakota, 'Prilozi poznavanju manastira Banje kod Priboja', str. 39.; G. Tomović, 'Vojinovići', str. 361. U crkvi sv. Nikole u manastiru Banja kod Lima, u porodičnoj crkvi Vojinovića, gdje su pokopani i majka Nikole Altomanovića, i Vojislav Vojinović, pokopan je i srpski veliki čelnik Dimitrije, koji je umro 1349., i čija je nadgrobna ploča sačuvana. Na ploči piše među ostalim: *...а ја в те дни ... држах Дабар и Дрину и Гацко с Рудинами* (M. Šakota, 'Prilozi poznavanju manastira Banje kod Priboja', str. 37, 39-40.). On je bio najbliži srodnik Vojinovića, a Dimitrije mu pritom nije bilo svjetovno ime (M. Šakota, 'Prilozi poznavanju manastira Banje kod Priboja',str. 37.), već monaško (G. Tomović, 'Vojinovići', str. 365.). U literaturi postoji shvaćanje da je monah Dimitrije (veliki čelnik čije pravo ime nije sačuvano jer se na nadgrobnoj ploči očuvalo svega par nepovezanih slova iz njegova imena) bio potomak Vojinova brata Hrvatina (M. Šakota, 'Prilozi poznavanju manastira Banje kod Priboja',str. 39.), a ponekad se misli da je Dimitrije bio upravo sam Hrvatin: G. Tomović, 'Vojinovići', str. 357.; M. Premović, *Srednje i donje Polimlje,* str. 190-191. Ipak, u Vojinovoj porodici su bila uz njega trojica braće, od kojih je imenom poznat tek Hrvatin, pa je moguće da je veliki čelnik nepoznata imena bio jedan od preostale dvojice. Po mom sudu je Hrvatin u Rudinama postao znatniji vlastelin, tj. započeo uspon u tom kraju, tek od ranih '20.-ih godina 14. st., nakon što je tamošnji vlastelin Crep (kojeg sam već spominjao) stradao u sukobu s Branivojevićima 1321-1322. (vidi za tu epizodu: V. Trpković, 'Branivojevići', str. 62.). U periodu nakon toga, vjerojatno uz pomoć brata Vojina, Hrvatin bi ako sam u pravu uspio osigurati položaj u Rudinama, koje su relativno blizu buntovnim Branivojevićima u centralnom Humu (jugoistok Huma tada drži Petar Toljenović). Pogranična pozicija oblasti Vojinovića upravo je i bila osnova na kojoj je vojnička vlastela poput ove postupno gradila svoju važnost i uspjeh.

kako se zvao otac Vojina. U ispravi iz 3. mjeseca 1319. koja spominje 12 jamaca za onog Gojislavića, nema podataka s imenima još kakve braće uz Hrvatina i Obuljena, niti se vojvodu Vojina može na osnovu isprava dovoditi u porodičnu vezu s Vlasima, stoga bi pokušaj dovođenja vojvode Vojina i Hrvatina (i Obuljena) Gojislavića u rodovsku vezu bio promašen. Istovremeno, poznat je jedan drugi, u ovome kontekstu daleko bitniji podatak. Vojvoda Vojin, utemeljitelj loze Vojinovića i brat Hrvatinov, imao je kćer koja je bila udana za jednoga od braće Branivojević (Brajka).[778] U kontekstu sukoba Branivojevića i Dubrovčana, 30. 4. 1326. javlja se odluka Malog vijeća da se kćer Vojinova oslobađa, tj. predaje mladome kralju, i gospodinu Mladenu, njegovom zastavniku (vojvodi), i Vojinu, ocu njenom.[779] Kćer Vojinova koja se spominje je žena Brajka Branivojevića koji je s njom zarobljen od Dubrovčana upravo početkom proljeća 1326. Izvori joj ne poznaju točno ime (možda se zvala Sela, a možda Voisava), ali njen otac bio je svakako Vojin, i ona je na intervenciju kralja Dušana i svog oca oslobođena upravo u ovo doba, i čini se da se kasnije ne javlja u izvorima.[780]

Sada je slika nešto jasnija. Branivoje 1318. ima čovjeka koji se zove *Hrvatin*. Vojin ima brata koji se tako zove, kao i kćer udanu za jednog od Branivojevih sinova. Povrh toga, obojica su, i Vojin i Branivoje, Milutinovi ljudi; a Hrvatin Vojinov se koju godinu ranije navodi kao netko tko ratuje po zaleđu Dubrovnika, i bavi se vojnim aktivnostima za račun Milutina (očito slično kao što će to raditi i Branivojevići 1318.). Ne treba velika pamet stoga, da se zaključi kako su *Hrvatin* brat Vojinov, a time i *Hrvatin* čovjek Milutinov s jedne, te *Hrvatin čovjek* Branivojev s druge strane iste osobe, jer postoje direktne porodične veze koje ovo čine izvjesnim scenarijem.[781] Eventualno ostaje tek benigna primjedba da ako je Vojin bio faktor u zaleđu Dubrovnika u prvoj polovini 14. st., zašto kod spomena Hrvatina kao "homo de Braniuoi" nije zapisano da je on i "frater Voyni"? Je li to zato jer se sam tako

---

778 V. Trpković, 'Branivojevići', str. 61.

779 *...quod filia de Voyno relaxetur domino regi iuveni, et domino Mladeno eius vexilifero, et dicto Voyno patri suo, iuranda dicti dominus Rex, Mladenus et Voynus quod ipsi vel aliquis eorum non iniuriabunt offendent vel aliquod dampnum facient mercatoribus de Raugio...* (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 203.).

780 U ispravi od par dana ranije, 25. 4. 1326. (vidi cijelu zapis: J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 202.) Veliko vijeće je u Dubrovniku raspravljalo o slanju ambasade mladome kralju (*dominum regem iuvenem*); a na raspravi se pretresalo sve teme kojih se treba dotaknuti u pregovorima; pa tako i pitanje Brajka Branivojevića i njegove žene; Vojinove kćeri. Pred kraj upisa kaže se s kime se ima dogovarati i sporazumjeti: s (mladim) kraljem, Mladenom, i svima za koje (ambasadori) procijene da bi bilo korisno (surađivati) za dobrobit komune. Taj Mladen koji se javlja kao zastavnik i vojvoda (*Mladeni voivode i Mladeno vexilifero*: J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 202-203.) utemeljitelj je loze Brankovića (Andrija Veselinović, Radoš Ljušić, *Rodoslovi Srpskih Dinastija*, Novi Sad: Platoneum, 2002., str. 29.), i uzima se da je bio potomak dinastije Nemanjića (Vukanove loze): I. Ruvarac, 'Vukan, nastariji sin Stefana Nemanje i Vukanovići', str. 1-9.

781 G. Tomović, 'Vojinovići', str. 355, 357.

predstavio, ili jer su ga Dubrovčani tako primarno identificirali, ili zato što Vojin tada još nije bio tako važna figura da bi to bilo potrebno spomenuti? Mislim da je sve to skupa u pitanju. Vojin se kao ozbiljniji "igrač" na zapadu tadašnje Srbije, po Travuniji, javlja na prelasku s drugoga na treće desetljeće 14. st.; dok se njegov brat Hrvatin javlja u godinama prije njega. Istovremeno primarna zadaća Hrvatina 1318., kad se javlja kao čovjek Branivoja, jest da ga služi, stoga je i logično da se javlja kao njegov "homo". Svakako je u ovo doba Branivoje, koji provaljuje u dijelove istočnog Huma, na granici Nemanjića s Šubićima, važniji vlastelin od Vojina i njegova brata Hrvatina, koji su igraju nešto veću ulogu na sjeveru i zapadu Travunije.[782] Moguće da se umnogome upravo odmetnućem Branivojevića od srpske vlasti, na samom kraju 1321. ili početku 1322., Vojin i njegov brat počinju znatnije uzdizati, donekle "uskačuči" u prazan prostor koji nastaje uslijed odmetanja Branivojevih sinova, čime Vojin i njegova braća kao vjerni ljudi novog kralja (od početka 1322.) Stefana Dečanskog i njegova sina Dušana postaju jedna od vodećih porodica među vlastelom na zapadnom obodu nemanjićke države.[783] Tako će paradoksalno, Branivojevići koji su nekad izgleda bili moćniji od Vojina i braće, do 1326. nestati, a Vojinova će porodica, čiji su pojedini članovi nekad služili pod Branivojevićima, dobiti ulogu daleko veću od one kojoj su Branivojevići, svojom pobunom koja ih je na kraju koštala života, ikad težili.

Ne treba zaboraviti ni kneza Mužbrata Slavomirovića, koji djeluje na prostoru s kojeg dolaze Branivojevići i Vojinovići (Travunija), a koji je kneževao i na prostoru ugrubo na kojem ove dve prethodne dinastije djeluju u vrijeme ratova s Šubićima (istočni Hum). Knez Mužbrat se, možda uslijed sukoba s Šubićima 1318. premjestio bliže Bileću i Gacku, odakle je s drugim Vlasima mogao participirati skupa sa srpskom vlastelom u aktivnostima protiv

---

[782] Možda *baš zato* jer se znalo tko je taj Hrvatin nije naveden neki patronimik uz njegovo ime, za razliku od npr. već spomenutog Ugrina Tupšića koji je naveden kao Branivojev "homo", ali s "imenom i prezimenom".

[783] Posebno nakon što su Branivojevići udarili na Crepa u Rudinama, kasne 1321. ili rane 1322., i vjerojatno ga likvidirali, mogli su izvjesni vakuum koji je nastao Crepovim nestankom ispuniti Vojin i njegova braća, pa je izgleda otuda i Hrvatin zabilježen 1330. kao velikaš u Rudinama. Uzgred, u pokušaju da se ospori identificiranje Branivojeva Hrvatina s Milutinovim Hrvatinom i Vojinovim bratom, moglo bi se pokušati tvrditi da je neobično da vlastelin sudjeluje u prodaji stoke, jer bi to bilo neprimjereno za uglednika. Ali nije da nema "presedana" za to, jer isprave pokazuju da i druga vlastela katkad dolazi iz zaleđa u Dubrovnik prodavati stoku, kao i Hrvatin. Tako je zabilježen slučaj Vladimira, sina Petreča (*Vladimir de Petreç*) iz južne Travunije, koji je bio ugledni vlastelin (od '20.-ih godina 14. st. javlja se i kao župan: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 69.). Taj je Vladimir 1313., kad je već skoro 10 godina funkcionirao kao ugledan lokalni vlastelin, odlazio u Dubrovnik i prodavao konja u društvu pravoslavnog popa, tj. svog prezbitera Radogosta: *Vlademir de petreç facit manifestum quod vendidit marino de macy* (?) *ad carum secundum consuetudine Ragusinum unum suum equum de pilo rubeo pro ypp. VI. quos denarios ipse Vladimir fuit confessus et contentus se recepisse a dicto marino pro pretio dicto equo*; a kao svjedoci se navode ... *martulus de tedusao* (?), *mathei tragurini, petrox/petross homo dicti vladimiri et Radogostus presbyter dicti vladimiri* (Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314), fol. 39r, 28 (?). 2. 1313.). Ne postoji neka bitna razlika između Hrvatinove prodaje magarca u Dubrovniku 1318. i Vladimirove prodaje konja 1313., odnosno prodaja stoke čak i uz osobnu prisutnost vlastelina nije neki kuriozitet u ovo doba.

Šubića, u prvoj polovini 1319., kad je uhvaćen i Grgur Šubić.[784] Sasvim moguće da su vlaške trupe vezane s Mužbratom bile dio vojnih odreda pod zapovjedništvom Branivojevića (kao Branivojevi ljudi javljaju se i pojedinci s imenima sličnim imenima pojedinaca koji se javljaju u društvu Mužbrata, i to nije slučajno), a u kojima su sudjelovali i Vlasi (pa tako vjerojatno i Mužbratovi), kao i dio srpske vlastele poput Vojinovih srodnika. Mogli su ti Vlasi služiti i pod samim vlastelinom Hrvatinom u periodu prije 1318., kad je pustošio krajeve oko Dubrovnika, tj. gradske posjede (1316., tj. 1317.). Mužbrat i Slavomir bili bi stoga vlaška vlastela u službi srpske vlastele i/ili vladara na istoku Huma još od 13. st., koja se možda po potrebi povlačila na istok, u Travuniju, ostajući lojalna vladaru, i sudjelujući u operacijama po tom prostoru za Milutinov račun (1308./1309.,1313., 1318./1319.). Smije se pretpostaviti da je Mužbrat nakon povlačenja iz Popova postavljen kao knez Vlasima u krajevima na samom istoku današnje Hercegovine (zapadu Travunije), dijelom i po krajevima koje je držala Vojinova porodica (možda još od konca 13. st.), iako je naravno on mogao dio svojih Vlaha s istoka Huma povesti sa sobom u Travuniju, i svima njima biti knez u tom novom okruženju.

U svim spominjanim zbivanjima javljaju se Branivojevići, Vojinovići i Slavomirovići kao interesima (i srodstvom) povezane porodice. Svakako je riječ o predstavnicima vojničke aristokracije, jednim dijelom srpske, a jednim porijeklom vlaške (koja je bila razmještana u srpskom pograničnom prostoru na istoku Huma i zapadu Travunije kroz drugu pol. 13. st.).[785]

[784] Uz "humsku vezu" preko svoga oca Slavomira, Mužbrat je vezan i s ljudima po Travuniji, možda baš jer je kneževao i nešto većom masom Vlaha koja je naseljavala dijelove obje te oblasti; a možda je dio Vlaha iz istoka Huma kojima je bio na čelu prešao u Travuniju s njim, još u doba prvih Šubićevskih provala. Mužbrat je 1312. zabilježen u društvu Hodena iz Gacka i Dabiživa Srbina/Slavena (vjerojatno vlastelina iz roda Čihorića), što sam spomenuo na početku prvog poglavlja ove glave, i kroz takve se, nekad banalne detalje, otkriva povezanost pripadnika lokalnih elita s istoka Huma, s onima iz Travunije, a to svakako vrijedi i za Vlahe.

[785] Uslijed veza koje se otkrivaju s vremena na vrijeme između raznih aktera u dubrovačkom zaleđu lako je pasti u napast i početi izmišljati moguće veze, pa i porodične, nekima od tih aktera, kao što to čini Hrabak (vidi niže u fusnoti). No ne može se samo zato što neka vlastela drži Vlahe automatski misliti da su i sami bili, ili morali biti starinom Vlasi. Osim Slavomira i Mužbrata, koji su to po svemu sudeći bili, za ostale aktere poput Branivojevića i Vojinovića za to nema posredne ni neposredne potvrde. Ideja o Vojinovoj porodici kao starinom vlaškoj, a koja je polako ulazila u redove srpske vlastele ne izgleda kao realna ne samo zato što nema izravnih dokaza za to, niti se ikada, u desetinama isprava sačuvanih o njima nazivaju Vlasima, već i jer je rod Vojinovića bio u srodstvu s Nemanjićima. Upitno je doduše po kojoj točno liniji, i otkad datira to srodstvo, i moguće da se to srodstvo uspostavlja tek u generaciji nakon Vojina, u periodu sina mu Vojislava. Kako god bilo, car Uroš, Dušanov sin, naziva na jednom mjestu Vojislava "bratom" (što ne mora značiti rođenog brata, ali znači srodnika), u ispravi Dubrovniku od 22. 8. 1362., kad se javlja careva tvrdnja *...kako se behu Dubrovčane poplašili od carstva mi i svadili se z bratom carstva mi s knezom Voislavom i z gradom carstva mmi s Kotorom...* (F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, str. 169.). Vidi i: M. Šakota, 'Prilozi poznavanju manastira Banje kod Priboja', str. 44. U tom kontekstu Hrabakove teze da su Vojinovići bili starinom Vlasi ostaju promašena domišljanja: B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 183, 186, 196.; Isti, 'Čelnici stočarskih zajednica', str. 70-72. Inače, nisam ljubitelj "vlaške" teorije o postanku stećaka, jer je neodrživa, iako je činjenica da su Vlasi kulturu stećaka/nadgrobnih spomenika dobrano prihvatili od travunijske i druge vlastele iz dubrovačkog zaleđa kroz 13. i 14. st., te su mnogi bogatiji Vlasi, posebno po širokom zaleđu Dubrovnika dali za sebe podizati takve spomenike tijekom 14. i 15. st. (treba li pritom naglasiti da izgradnja/podizanje stećaka, tj. nadgrobnih spomenika nema puno logike kod zajednica koje su jače pokretne, već kod onih koje su trajnije nastanjene u jednoj sredini?). Iako sam nesklon

Što se Hrvatina Gojislavljevića, brata Obuljenova iz 1319., iz krajeva oko Gacka tiče, sasvim moguće da od lokalne vlastele iz Travunije, poput Vojinovića, neki od Vlaha poput porodice Goislavljević preuzimaju ime *Hrvatin* kao vid oponašanja elita, tj. dijela sebi nadređenih.[786] Već sam spominjao kako Vlasi po Travuniji jedni od drugih preuzimaju imena (manje ugledni od onih uglednijih: npr. Mataruge od Drobnjaka i Banjana), stoga je još realnije zamišljati da vlaški uglednici svojoj djeci daju imena po uzoru na vlastelu koja njima upravlja.[787]

Za najveći dio aktera o kojima sam raspravljao u ovom poglavlju ne može se reći da bi bili Vlasi, osim Mužbratova Hrvatina Gojislavljevića koji je vjerojatno bio Vlah, i ljudi u njegovoj pratnji, kao i samog kneza Mužbrata. Branivojev/Milutinov/Vojinov Hrvatin pak, nigdje nije etiketiran kao *Vlah*, i nema indicija da bi Vojinovići to bili. No sasvim je izvjesno da se u ovo doba po istoku Huma i dijelovima Travunije odvija prožimanje, umrežavanje, te miješanje lokalnih elita, kao i stapanje aristokracije, pa tako i vojne aristokracije (vlaških prvaka (kneževa i vojvoda ili stjegonoša) koji su služili srpske vladare i vlastelu, i srpske vlastele koja im je dijelom bila nadređena, posebno u vojnim poslovima). To je logičan razvoj događaja, posebno u kontekstu pograničja, gdje su Vlasi i pogranična srpska vlastela radili istu stvar – surađivali i skupa ratovali kao ljudi svog kralja. Ovo je još jedan od razloga zbog kojih ne sumnjam da čitavu priču o "teritorijalizaciji", te integraciji Vlaha u lokalne strukture valja gledati kao procese koji su počeli onog trenutka kada su oni prvo pristigli u dubrovačko zaleđe; stoga već od posljednjih desetljeća 13. st. treba zamišljati uklapanje ovdašnjih Vlaha, napose vlaških prvaka, u lokalne strukture moći (a ne samo ekonomske tokove), te njihovo dijelomično integriranje u redove lokalne vlastele (kao što će se dešavati i u kasnijim generacijama, pa tako i u doba Kotromanića, tj. Kosača i Pavlovića, u 15. st.). U nekim predjelima miješanje i integriranje počinjalo je ranije, u nekima kasnije, a u nekima se ponavljalo asimilacijom starih slojeva populacija, i pristizanjem novih doseljenika u zaleđe Dubrovnika, koji su se onda opet polako uključivali u te procese. Ovo umrežavanje lokalnih

---

automatskom povezivanju stećaka i Vlaha, ukoliko se već želi misliti da su u vlaškom miljeu stećcima posebno bili skloni imućniji Vlasi, koji su težili podizati si takve impozantne spomenike, onda Vojinoviće još manje treba zamišljati kao porijeklom Vlahe. Naime, Marija Šakota ispitujući grobove i nadgrobne ploče članova porodice Vojinović u manastiru sv. Nikole u Banji, primjetila je u vezi groba velikog kneza Vojislava Vojinovića (1363.) nešto korisno: *Занимљива је чињеница која се мора уочити овом приликом, да је гроб тако моћног великаша какав је био велики кнез Војислав, био обележен толико скромним и обичним гробним каменом без икаквог украса* (M. Šakota, 'Prilozi poznavanju manastira Banje kod Priboja',str. 44.). Tako neupadljivu grobnu ploču Vojinovića (citirani rad donosi i fotografiju ploče) dosta je teško povezati s vlaškim miljeom čiji su prvaci navikli na gradnju većih, a ponekad upravo grandioznih stećaka, tj. grobnih spomenika.

[786] Možda su i Vojinovići u nekom periodu to ime preuzeli od vlastele kojoj su bili u ranije doba podložni. Pored ovog objašnjenja ostaje možda i opcija da je Vojinova porodica dijelom potjecala od vlastelina Hrvatina iz 13. st.

[787] Moguće da su Gojslavljevići koji se javljaju uz Mužbrata bili stanovništvo koje nije bilo vlaško, jer ne etiketiraju se vlaškim imenom, no bez obzira na razred populacije kojem su pripadali, opet su mogli imitirati onomastikon sebi nadređenih uglednika/vlastele iz gatačkoga kraja.

srpskih i vlaških odličnika, skupa s vojno-političkim okolnostima koje su tada prisutne, poput sukoba s Šubićima i Kotromanićima, vjerujem da je utjecalo na to da na zapadu srpske države tijekom prve trećine 14. st. stasa jedan sloj vojničke aristokracije koja će igrati bitnu ulogu u srpskoj državi u doba kralja Dušana i kasnije njegova sina Uroša, što kao pogranična vlastela prema Bosni i Dubrovniku, što kao ekspanzivna vlastela prema Bizantu.[788]

4. Srpska vlastela i Vlasi: indikatori stupnja umreženosti i integriranosti Vlaha u društvo dubrovačkog zaleđa u 14. st.

Teško može biti slučajno što se vrlo veliki broj srpskih vlastelina koji će kasnije biti poznati kao velmože po nekadašnjim bizantskim zemljama, javljaju na raznim funkcijama po širem dubrovačkom zaleđu u ranom 14. st.[789] Ono što je čini mi se odigralo najvažniju ulogu u djelovanju te vlastele na istoku i jugoistoku države, od perioda kralja Dušana nadalje, bila je

[788] Unatoč nedokazivosti teze da bi Vojinovići bili Vlasi, što sam već spomenuo, izgledno je da su oni bili prije svega vojno plemstvo (G. Tomović, 'Vojinovići', str. 355.), i da su se tim putem uzdigli do najviših časti; a teško pritom može biti dvojbe da su lokalne vlaške družine iz Travunije i s istoka Huma u tom procesu igrale izvjesnu ulogu, jer su im nekad vojni zapovjednici i nadređena vlastela mogli biti i Vojinovići, što je posebno točno za period od kasne Milutinove vladavine nadalje. Iako Hrabak ozbiljno prenaglašava ulogu Vlaha na zapadu srpske države u 14. st., neka su njegova opažanja korisna, no uz znatne rezerve i oprez: *...Naša nauka nije ustanovila odakle čudna snaga u dejstvima kneza Vojislava Vojinovića i njegova sestrića Nikole Altomanovića, najjačih velmoža koji su posle Dušanove smrti ostali verni slabom caru Urošu* (Isti, 'Čelnici stočarskih zajednica', str. 70.). *...Mihailo J. Dinić našao je u Dubrovniku akta o dolasku Katalonaca i Nemaca u Dušanovu vojnu službu, ali nije otkrio aranžmane za najamnike Nikoli Altomanoviću ... Stoga i agresivnost Vojinovića i altomanovića počivala je na vlaškim ratnicima, a ne na stranim mersenarima, mada je Nikola Altomanović bio u stanju da plaća strance, jer je prisvojio Rudnik i time i njegove prihode. ... Da bi se umirio župan Nikola, vojnički mnogo jači od kneza Lazara, bila je potrebna koalicija susednih vladara. I tu se treba setiti Mavra Orbina, koji piše da je Tvrtko pobedom nad Altomanovićem pokorio i sto vlaškh katuna na prostoru od Mileševa do dubrovačkih i kotorskih međa* (Isto, str. 71.). *...Vlasi istočne Hercegovine, osobito kao laki konjanici bez oklopa ... činili su jezgro vojske Vlatka Vukovića i u bici kod Bileće i na Kosovu juna 1389. ...* (Isto, str. 72.). Premda je vojna uloga Vlaha po svemu sudeći postupno rasla na ovom prostoru kako je odmicalo 14. st., primjetna je autorova težnja "prenapumpavanju" važnosti i broja Vlaha u dubrovačkom zaleđu. O demografiji Vlaha govorim u jedanaestoj glavi donoseći i neke procijene, a ovdje tek napominjem da su Vlasi u pravilu činili pomoćne vojne odrede, a ne "jezgra" vojski po srednjovjekovnom Balkanu, a to vrijedi i za zaleđe Dubrovnika kroz kasni Srednji vijek. Čak i u ranoosmansko doba kad Vlasi dostižu demografski vrhunac u zaleđu Dubrovnika, i čine blizu trećine tamošnje populacije, oni su i dalje bili pomoćne vojne trupe, a ne glavna vojna poluga Osmanlija. Vidi za dosta skromnu vojnu obavezu koju su imali prema Osmanlijama krajem 15. st.: A. S. Aličić, *Poimenični popis*, str. VII, IX, 26.

[789] M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 30-55. Vlastela sa zapada Srbije spadala je u red najutjecajnije vlastele Dušanova i Uroševa doba po "grčkim zemljama". Među onima koji su dobijali posjede na istoku Carstva bilo je ljudi iz Zahumlja, tj. istočne polovine Huma (Nevesinje, Ljubomir, itd.): M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi: Njihova Simbioza u Srednjem Vijeku*, Beograd: Izdanje seminara za arbanasku filologiju, 1925., str. 79.), te iz Travunije. Primjer toga su ranije spomenuti Mladenovići-Brankovići, koji u doba Carstva drže ohridski kraj: M. Blagojević, *Srbija u Doba Nemanjića: od kneževine do carstva: 1168-1371*, Beograd: Vajat, 1989., str. 218.; Isti, *Državna Uprava*, str. 44-46.; kao i Čihorići, Mrnjavčevići, itd. Vidi o vezama "srpskih" i "grčkih zemalja", tj. vlastele sa zapada Srbije koja dobija posjede na istoku i jugoistoku kraljevstva i Carstva, u: K. Jireček, *Istorija Srba, I. knjiga*, str. 282.; M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 30-55. Vidi usput za populacijska kretanja po središnjem Balkanu u kasnom Srednjem vijeku: Vladimir G. Aleksić, *Naslednici Mrnjavčevića i Teritorije pod Njihovom Vlašću od 1371. do 1395. godine*, Doktorska disertacija, Beograd: Filozofski fakultet, 2012., str. 494-536.

činjenica da je kod ove vlastele postojalo iskustvo izgradnje jednog militariziranog društva, a onda i mentalnog sklopa kod njih, kao i kod Vlaha iz zapadnih srpskih krajeva, jer su dijelili iskustvo života na pograničju, što se moralo donekle odraziti i na politiku te vlastele u doba Dušana i Uroša.[790] Ona je desetljećima oblikovana u specifičnom geopolitičkom kontekstu na zapadnom srpskom pograničju prema Dubrovniku i Šubićima, u Travuniji i po istoku Huma, i to je očito imalo bitne posljedice za njihovo ponašanje, kao i ulogu u srpskoj državi 14. st., kada upravo oni u velikoj mjeri predstavljaju nosioce osvajačke politike srpskog kralja.[791] Teško je pritom pričati o tome je li tko od tih vlastelina koji su se uzdigli u Dušanovo doba (što zbog ratnih zasluga; što zbog veza koje je Dušan s njima uspostavljao tijekom svog

---

[790] Od velmoža koji su na stasali na zapadnom obodu srpske države, ili su jedno vrijeme tu služili i držali vlast u doba Milutina, Stefana Dečanskog i Dušana, kroz prvu pol. 14. st., može se navesti vojvodu Vojina i Vojinoviće, vojvodu Mladena i Mladenoviće-Brankoviće, Radoslava Hlapena, Vratka, ćesara Vojihnu, Uglješu Mrnjavčevića (nije isključeno ni da ovo vrijedi i za Hrebeljanoviće-Lazareviće). Vidi za neke od njih: M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 30-55. Za još informacija o dijelu ove vlastele vidi: A. Smiljanić, 'Župani u Diplomatiji', str. 91-108. Vrijedi spomenuti manastir Sv. Zaum (sv. Bogorodica Zahumska) na jugoistoku Ohridskog jezera, koji se nalazi koji kilometar sjeveroistočno od manastira Sv. Naum (Jasmina S. Ćirić, 'Brick Substance at Zaum Church in Ohrid', *Patrimonium – Periodical for Cultural Heritage – Monuments, Restoration, Museums, God. 6, No. 11* (2013), str. 99–110.). Njega je 1361. podigao ćesar/kesar Grgur (V. G. Aleksić, *Naslednici Mrnjavčevića*, str. 37-38.). Misli se da je bio sin Branka Mladenovića, i brat Vuka Brankovića, vlastele iz 14. st.: L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Munchen – Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1914., str. 123.; Vladimir R. Petković, *Stari srpski spomenici u Južnoj Srbiji*, Beograd – Zemun: Tifdruk, 1924. Vidi još i: Boban Petrovski, 'Voisava Tribalda', 2006., str. 1-12.; Bojan Miljković, 'Nemanjići i Sveti Nikola u Bariju', *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, XLIV/1* (2007), str. 291-292.; Snežana Filipova, 'Notes About the Commemoration of the Powerful Men in the Medieval Art in Macedonia', *European Journal of Interdisciplinary Studies, Vol. 4, Nr. 1* (2016), str. 72. Jasno, prije nego itko drugi, upravo bi vlastelin iz humsko-travunijskih oblasti u kojima je djelovala Humska episkopija, došao na ideju da ohridsku crkvu imenuje istim imenom (sv. Bogorodica) kojim je imenovana i Stonska crkva kao centar Humske episkopije. Stoga je taj kult svakako morao biti prenesen u ohridski kraj od strane aktera koji je dolazio iz područja na kojem se izvorno kult njegovao: J. Ćirić, 'Brick Substance at Zaum Church in Ohrid', str. 99. I zaista, župan Mladen, bliski srodnik Nemanjića (V. G. Aleksić, *Naslednici Mrnjavčevića*, str. 49.) i rodonačelnik dinastije Brankovića, a čiji je Grgur možda bio srodnik, vladao je u dubrovačkom zaleđu u prvoj četvrtini 14. st.: M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 44-46. Postojanje te crkve na Ohridu ukazivalo bi i na to da je do duboko u 14. st. postojala svijest kod dijela vlastele o Zahumlju, a ne tek Humu (*Zahumlje* se u ispravama iz ovoga doba (ali čak i nešto ranijeg doba, poput kasnog 13. st.) rijetko susreće, što pokazuje koliko su podaci koji su sačuvani u ispravama Dubrovnika *tek djelić* povijesne stvarnosti). Treba upozoriti na mogućnost da Grgur Branković (koji čini se nije nosio titulu kesara) i ćesar Grgur nisu iste ličnosti, i da se tu radi o drugom vlastelinu: Đorđe Sp. Radojčić, 'Ko je podigao manastir Zaum', *Istoriski Pregled, Br. 1, God. 1* (1954). str. 44-46.; B. Ferjančić, 'Sevastokratori i Kesari u Srpskom Carstvu', *Zbornik Filozofskog Fakulteta u Beogradu, 11/1* (1979), str. 263. No bez obzira na to je li ćesar Grgur bio Branković ili ne, bitno je da je ćesar Grgur (Golubić) bio vezan za kraj oko Dubrovnika, al ii sam grad, pa se 12. i 14. 6. 1362. u odlukama Vijeća umoljenih, njemu i bratu mu Ivanu dodjeljuje dubrovačko građanstvo: J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 3.*, str. 197, 198. Vidi usput: Marko Šuica, 'O kesaru Grguru', *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, 34* (1995), str. 163-173.; V. G. Aleksić, *Naslednici Mrnjavčevića*, str. 37-38. U kontekstu humsko-travunijskih veza s makedonskim prostorom valja dodati kako je porodica Čihorić držala kroz 14. st. dijelove trebinjskog kraja, kao i dvorske funkcije u srpskoj državi. Jedan od njih, Dabiživ, služio je prvo u trebinjskom kraju pod Dušanom, a potom izgleda i na dvoru cara Uroša, pa se uzima da carev peharnik Dabiživ, koji je pokopan u manastiru Treskavec kod Prilepa i čiji natpis iz 1362. tamo postoji i danas, jest Dabiživ Čihorić: M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 33-34. Dodajem još i kako je despot Uglješa (gospodar Sera u današnjoj sjevernoj Grčkoj u doba cara Uroša), brat kralja Vukašina Mrnjavčevića, bio namjesnik srpskog kralja Dušana u Trebinju i Konavlima '40.-ih godina 14. st. (Isto, str. 33.). Ako je vlastelin Mrnjan iz dubrovačkog zaleđa (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 25, 29-30.) bio predak te dvojice, to bi dodatno povezivalo Mrnjavčeviće i dubrovačko zaleđe (tj. Travuniju, odakle je Mrnjan izgleda bio).

[791] Vidi o tom razdoblju, i kontekstu ekspanzije, u: B. Ferjančić, S. Ćirković, *Stefan Dušan – Kralj i Car*, 2005.

djelovanja na zapadnim obodima države, dok je bio "mladi kralj" u doba svog oca Stefana Dečanskog; a što zbog srodstva s Nemanjićima) mogao biti starinom Vlah, jer o tome nema direktnih tragova.[792] Ipak, ne treba isključiti mogućnost da je bilo brakova i stapanja lokalnih

---

[792] Po Hrabaku ispada da su pola značajne srpske i bosanske vlastele (iz Huma, Travunije, itd., odnosno tadašnje jugozapadne Srbije i jugoistočne Bosne) u 14. st. bili starinom Vlasi (Mrnjavčevići, Hrebeljanovići, Sankovići, Čihorići, Vojinovići, Kosače, Dabišići, Dobrovojevići, itd), iako ne daje *doslovno nikakve* dokaze: B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 183, 186, 196.; Isti, 'Čelnici stočarskih zajednica', str. 70-72. Iako je autorovo pisanje na tragu njegova standardnog preuveličavanja uloge Vlaha, i pritom bez dokaza koji bi mogao ponuditi, možda bi neka od spominjanih porodica i mogla imati kakvu "vlašku vezu". Recimo, koliko se zna "zemlja Drina" nije bila u rukama Kotromanića i njihovih ljudi prije pada Nikole Altomanovića 1373. Vidi usput: G. Tomović, 'Vojinovići', str. 355-366.; D. Kovačević-Kojić, 'Arhivsko-istorijska istraživanja Gornjeg Podrinja', *Naše starine, XIV-XV* (1981), str. 109-127.; Ista, *Gradski život u Srbiji i Bosni*, str. 147, 179. Što se Kosača tiče, moguće da se njihov uspon (njihovi su početni posjedi možda bili u Gornjem Podrinju, na lijevoj obali Drine, na pola puta između Foče i Goražda: Š. Bešlagić, 'Selo Kosače i njegovi spomenici', *Naše starine, VI* (1959), str. 243-246.; a možda oko Rudina početkom 14. st., gdje njihove porodične početke smješta Orbin: Don Mavro Orbini Ravseo, *Il Regno De Gli Slavi*, str. 380-381.) može objasniti njihovom pograničnom pozicijom, kao i npr. Sankovića: tj. položajem vlastele (u početku sitne) bez čije suradnje vlast u tim krajevima nisu mogli osigurati Vojinovići, a kasnije ni Kotromanići; pa je ta vlastela zbog svoje ukorijenjenosti u tom graničnom kraju (možda u doba krize lavirajući između jednih i drugih vladara) udarila temelje svom usponu pod onim za koga su na kraju odlučili da mu se priklone. Ne postoje izravni podaci o tome, pa je ovo tek spekulacija, no mislim da su Kosače mogle biti domaća vlastela na dijelu prostora kojim su kasnije vladali, jer je u protivnom teže objasniti dosta uspješno držanje tih predjela kroz nekoliko generacija od strane vlastele koja je porijeklom "sa strane", tj. nevezana za te prostore. A ako su u pitanju lokalni vlastelini, onda prvotno nisu bili pod Kotromanićima, nego Nemanjićima i Vojinovićima (koji drže prostor od dubrovačkog zaleđa do Polimlja tijekom preko pola stoljeća prije Tvrtkove ekspanzije). Ako Kosače počinju kao vlastela pod Vojinovićima, tada se može misliti da bi im lokalne strukture bile naklonjene više nego nekome tko bi nastupao kao "izvanjac". Naime, Tvrtko I. da bi držao posjede koje je stekao rušenjem Altomanovića, oslanjao se na lokalnu vlastelu: *U Tvrtkovim osvajanjima ... Zatečeni lojalni podanici pretvoreni su u vazale, zadržali su svoju hijerarhiju i činili osnovicu na tim posjedima. ... Teritorijalna osvajanja druge polovine XIV st. nisu proizvodila sisteme protjerivanja na osvojenim posjedima, niti je novi senior ('osvajač') dovodio nove stanovnike i nove vazale na pusta područja* (E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski*, astr. 36.). To je i logično imajući na umu da on nije nastupao kao osvajač, već nastavljač postojećih tradicija nemanjićke države, jer je bio njihov srodnik, a radi čega se i titulira kao *kralj Srbljem i Bosni*. Zato je razumno misliti da se oslanjao u velikoj mjeri na staru, pred-kotromanićku vlastelu (kao što je bio slučaj sa Sankovićima i drugima po istoku Huma u doba bana Stepana II.). Moguće da je riječ o lokalnoj vlasteli koja je igrala izvjesnu, tada bitno manju ulogu, još u doba Vojinovića, a kad je Tvrtko I. krenuo zauzimati te oblasti oni su mogli u pravi tren promijeniti stranu, zadužívši novog gospodara. Velik je dio lokalne vlastele u oblastima koje su zauzeli Tvrtko I. i ban Stepan II. ostao vladati posjedima koje su držali i ranije, i moguće da nešto slično vrijedi i za Kosače, nezavisno od toga jesu li starinom iz Travunije (Rudina), što misli Orbini, ili iz Podrinja (gdje se kasnije javljaju posjedi Kosača južno od Goražda), što misli Kurtović (obje opcije dozvoljavaju mogućnost da ta porodica počinje uspon pod Vojinovićima, jer su Rudine i Goražde prije Tvrtkove ekspanzije bili pod vlašću istih). Možda su Kosače bili potomci lokalnih vlaških starješina, no to ovisi od toga kako se interpretira dubrovački zapis koji spominje Vlahe Kresojeviće koji sredinom 1379. Nose sol *in Gorasdi ad forum vlachi de Cosaça* (E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski*, str. 31.). Nekad se uzima da se tu govori o Vlasima koji pripadaju porodici Kosača, a nekad da se misli na trg (Goražde) Vlaha Kosača, u smislu da su Kosače (starinom) Vlasi. U historiografiji dominira shvaćanje da se misli na Vlahe porodice Kosača i trg na koji su (njihovi) Vlasi pristizali, i mislim da je to realan zaključak (vidi gore citiranu Kurtovićevu studiju). Prema Orbinu koji se poziva na Lukarevića, Kosače su potekle od Vuka Hrane, sina rudinskog kneza, tj. *Conte di Rudine* (Don Mavro Orbini Ravseo, *Il Regno De Gli Slavi*, str. 380.). Lukarević ne spominje Vuka Hranu (ne u Trećoj knjizi "Anala" koju sam konzultirao), već govoreći o Sandalju Hraniću spominje njegovu braću i nećake *che principiarono da Vuk conte di Rudine* (Giacomo Di Pietro Luccari, *Copioso Ristretto Degli Annali di Ragusa*, Venetia: Ad Instantia di Antonio Leonardi, 1605., str. 83.). Iz toga proizlazi da Hranići potječu od nekog srpskog vlastelina iz Travunije, no Hrabak misli da su oni bili Vlasi zbog titule *kneza* koje ima i kod Vlaha (B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 183.). Nejasno je čemu forsirati tezu o Kosačama Vlasima kad knezovi u strukturi uprave nemanjićke Srbije postoje i nevezano za Vlahe (M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 38-57.); pa tako Vojislav Vojinović nosi titulu *kneza Humskog* (uz onu *velikog vojvode*), a nikad nije nazivan *Vlahom*, jer to nije bio. Već i zdrava logika, uz podatke što postoje u spomenutim izvorima, dozvoljava pretpostavku da su Kosače mogla biti vlastela prisutna u širem zaleđu Dubrovnika i prije njihova stupanja na scenu u doba Tvtrtka I., a koja je zato i mogla u izvjesnoj

vlasteoskih srpskih porodica s onima iz sloja starješina kod Vlaha. Takvo što bilo bi posve logično, jer elite se generalno međusobno druže i miješaju, pa nije bilo razloga da srpsko plemstvo onog doba ne otvori svoja vrata vlaškim odličnicima koji pod njoma služe. Ovo bi posebno bio logičan razvoj događaja u kontekstu višedesetljetnog ratovanja s Šubićima i Kotromanićima u prvoj polovini 14. st., kroz koja se iskustva morao izgraditi osjećaj jače povezanosti među ovdašnjim ljudima nego što bi to bio slučaj u nekim drugim, manje specifičnim okolnostima.

Takvo se miješanje vlastele pritom prije treba zamišljati za sitnu, i nekakvu "srednju" vlastelu, nego za velmože. Među lokalnim vlaškim starješinama u kasnom 13. i kroz prvu polovinu 14. st., na zapadu srpske države nije bilo nikakve krupne vlastele, niti je moglo biti, jer Vlasi su bili podložna, tj. zavisna populacija. Na istoku Huma i po Travuniji čak i srpska vlastela koja se kroz prva desetljeća 14. st. izdigla u red većih uglednika, počela je uglavnom kao pogranična vojna vlastela i zapovjednici, a ne kao krupna vlastela (uz iznimke Dušanovih srodnika nemanjićkog porijekla, poput vojvode Mladena, ćesara Vojihne, i župana Vratka, te eventualno Radoslava Hlapena i Vojinoviće, iako je za Vojinoviće nejasno kad su se orodili s Nemanjićima, da li sredinom 14. st. ili ranije, i sasvim moguće da su počeli kao "obični" vojni zapovjednici).[793] Može se zamišljati dio starinom srpskih i vlaških uglednika kako surađuju i umrežavaju se kroz desetljeća, posebno srednja i sitna srpska vlastela sa starješinama Vlaha, s kojima su skupa služili krupnu vlastelu i vladara. Bez obzira na to što krupni vlastelini nisu dolazili iz porodica koje bi bile starinom vlaške, jasno je iz izvora da je bilo nemalo Vlaha sa zapada srpske države koji su služili uz tu vlastelu u kasnije zauzetim krajevima po današnjoj Grčkoj, Makedoniji, Bugarskoj, i dijelom Albaniji.[794] To ukazuje na razinu do koje se vlastela

---

mjeri uživati povjerenje i autoritet lokalnih upravnih struktura, tj. vlastele i Crkve. Kako su najkasnije od pada vlastelina Crepa u sukobima s Branivojevićima 1321.-1322. u Rudinama jačali Vojinovići, i kako je Gornje Podrinje isto bilo pod Vojinovićima do Tvrtkovog širenja na taj prostor, možda je čak moguće da su Kosače bili srodnici Vojinovića, napose ako je Vuk, predak Kosača, zaista bio knez Rudina, jer kneževati oblastima je najprije mogao neki srodnik Vojinovića. Druga mogućnost bila bi da su Kosače starinom bili Vlasi, tj. da je Vuk bio knez Vlaha u Rudinama (sve ovo dakako, jedino ukoliko su Lukarevićeve informacije uopće točne).

[793] Vidi detaljno za ove vlasteline i njihove porodične veze, u: M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 30-55.

[794] U tom je kontekstu zanimljiv podatak o Ostoji Rajakoviću, Ugarčiću, koji se spominje na natpisu iz 1379., u crkvi Bogorodice Perivlepte u Ohridu: *Prestavi se rab božii Ostoja Rajakovikj pogouslom Ugarčikj i surodnik kralja Marka, zet župana Grope ... Vas že molju, bratija moja ljubimaja pročitajušte prostite ra ba* [raba božjeg? – op. M. P.], *jako vi možete biti kako ja, a ja kako vi nikoliže* (Lj. Stojanović (ur.), *Stari Srpski Zapisi i Natpisi, Knjiga IV*, Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, 1923., str. 16.). Neki autori u njemu vide pripadnika skupine Vlaha Ugaraka/Ugarčića s istoka Huma, što je vrlo moguće: *Још је Константин Јиречек, на основу овог натписа, Остоју Рајаковића повезао са Угарчићима, породицом из Невесиња и Љубомира. Према сачуваним подацима у дубровачким документима Угарчићи се спомињу као власи у Љубомиру. Остоја Рајаковић је вероватно у ове крајеве дошао још у доба Царства. Претпоставља се да је био*

sa zapada Srbije umrežila s lokalnim vlaškim prvacima, tj. koliko su se Vlasi i njihovi prvaci

један од припадника хумско-требињске властеле која је добијала поседе у новоос-војеним деловима Македоније у време Душановог ратовања (M. Šuica, *Nemirno Doba Srpskog Srednjeg Veka: Vlastela Srpskih Oblasnih Gospodara*, Beograd: Službeni list, 2000., str. 42.). Za Ostoju i njegove veze s Mrnjavčevićima vidi: V. G. Aleksić, *Naslednici Mrnjavčevića*, str. 105, 107-108, 349, 531. Je li Ostoja bio od Vlaha Ugaraka teško je biti siguran (možda je Ugarčić njegov nadimak, no ostaje pitanje iz čega je izveden: Valentin Putanec, 'Postanak riječi poguslo', *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, No. 15-16* (1965), str. 204-207.), jer se ne javlja etiketa *Vlah* uz njega, kao što nije lako reći je li stigao u Ohrid (on ili njegovi preci) u doba cara Dušana, ili nešto kasnije. Budući da se čini da je srodnik kralja Marka i zet župana Andrije Grope iz Ohrida, orođavanjem sa srpskom vlastelom možda ga se prestalo etiketirati kao *Vlaha* (sve da je i bio starinom Vlah, na nadgrobnom spomeniku ne bi osjećao bitnim to istaknuti, već je bilo bitnije navesti druge detalje). *A propos* veza (za)humske vlastele i Mrnjavčevića, gospodari istočnog Huma, pa tako izgleda i Vlaha Ugaraka, vlastela Sankovići su u kasnom 14. st. bili orođeni putem braka Radiča Sankovića i Gois(l)ave Balšić s Mrnjavčevićima, koji drže dobar dio centralnog Balkana, posebno Makedoniju, pa i ohridski kraj, kroz drugu polovinu 14. st. Vidi u: A. Veselinović, R. Ljušić, *Rodoslovi Srpskih Dinastija*, str. 24-25.; V. G. Aleksić, *Naslednici Mrnjavčevića*, str. 224. Ono što je zanimljivo primjetiti jest očitu sličnost formulacije i smisla poruke *... vi možete biti kako ja, a ja kako vi nikoliže ...*, koja se javlja na gore spomenutom natpisu Ostoje Rajakovića, sa sličnim natpisima koji se mogu pronaći na nadgrobnim spomenicima, tj. stećcima u humsko-travunijskim krajevima u 14. i 15. st. Tako sa srednjovjekovnog natpisa na grobu Radivoja Draščića (vjerojatno kraj 14. st.) poruka kaže: *... vi ćete biti kako i ja a ja ne mogu biti kako vi* (Ćiro Truhelka, 'Stari Hercegovački Natpisi', *Glasnik Zemaljskog Muzeja, Knj. II, God. IV* (1892), str. 112.). Još neki natpisi u tom tonu nalaze se na stećcima na tom prostoru, a ovdje navodim još dva: *.... pristupite i žalite me ... jer ćete vi biti kako jesam ja, a ja neću biti kakvi ste vi ...*; *.... i molju vas, ne nastupajte na me. Ja sam bil kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja ...* (B. Purgarić-Kužić, 'Dosadašnja istraživanja o stećcima', str. 249.). Izgledno je da je Ostoja bio iz zaleđa Dubrovnika, te se i u Makedoniji kretao u krugovima ljudi koji su bili otamo, a sasvim moguće da je bio porijeklom Vlah. Ne spominjanje vlaške etikete uz Ostojino ime možda valja objasniti time da je prešao u redove srpske vlastele orodivši se s nekima od njih, što odgovara shvaćanju da se Vlasi dotad već generacijama umrežuju sa srpskom vlastelom u humsko-travunijskim predjelima. Ne samo da (za)humsko-travunijska vlastela kolonizira i jugoistočni dio kasnonemanjićke države, već je njihovim posredstvom očito i dio ovdašnjih vlaških skupina, tj. pojedinaca iz istih, kroz služenje vlasteli i sudjelovanju u njihovoj pratnji napravio karijere, pa i završio svoj život u jugoistočnim predjelima srpske države. Ukoliko bi gornji primjer zaista bio slučaj nekog tko je starinom Vlah, i napravio je karijeru u ohridskom kraju, valja pomaknuti početke Vlaha Ugarčića prema sredini 14. st., ako ne i prvoj polovini istog (obično se misli da se javljaju krajem '60.-ih godina 14. st.: D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 124, 127.; E. Kurtović, 'Dubravčići, Vlasi Ugarci sa područja Ljubomira', str. 107-122.). Primjer već spominjanog Grgura Golubića (i druge vlastele) pokazuje da su mnogi srpski velikaši imali građanstvo Dubrovnika, čime su s tim gradom kao i zaleđem održavali veze i nakon što su se učvrstili na istoku, po današnjoj Makedoniji i susjednim oblastima. Opet je slučaj Grgura tu koristan, jer on se 13. 8. 1362. još jednom javlja u ispravama vezanim za odluke Vijeća umoljenih. Ovaj puta radi se o odluci o puštanju na slobodu nekog Vlaha koji je poznavao Grgura Golubića, i s njim bio u nekim odnosima: *Prima pars est de dimittendo ilium Vlacum, quem scit Gregorius Golubich, qui est in carceribus* (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 3*, str. 218.). Nemoguće je iz te kratke i neinformativne vijesti znati je li spomenuti Vlah bio neki lokalni čovjek u odnosu vezanosti za ćesara Grgura, ili je neki njegov agent u trgovačkim i drugim poslovima, ali bilo koja od tih opcija js moguća. Vrijedi upozoriti i na nekoliko Drobnjaka koji su sredinom 14. st. bili smješteni u unutrašnjosti Srbije, daleko od matičnih oblasti u Travuniji. Na sjeveru današnjega Kosova sačuvani su natpisi na ruševinama crkve u selu Vaganeš kod Gnjilana, oko 1355., koji kažu: *Si hram svetie bogorodice postavi Dabiživ, Drobnjakov unuk z bratom si s Hranom i z Bogoem i s otcem kalugerom i s materiju Višnom. Dabiživ pisal v dnii cara Stepana. ... Si hram svetie bogorodice s'zida Dabiživ i Bogoem z bratom si s Hranom, Drobnakov unuk. V d'nii cara Stefana v let(o)...* (Lj. Stojanović (ur.), *Stari Srpski Zapisi i Natpisi, Knjiga I*, Beograd: Državna štamparija, 1902., str. 39.). Postoje stoga neupitni pokazatelji veza između vlastele s jugoistoka srpske države (a porijeklom sa zapada iste) s ljudima iz zapadnih krajeva iste, i dio je Vlaha iz dubrovačkog zaleđa u 14. st. očito imao poslovne i podaničke veze sa srpskom vlastelom u središnjim i istočnim dijelovima nemanjićke države, a bilo je i ponešto vlaških "migracija", napose individualnih (poput Ostoje Rajakovića) i mikrogrupnih (npr. manjih skupina poput koje porodice iz katuna Drobnjaka) gibanja Vlaha na istok srpske države; a ne samo, kako se obično misli, s istoka i jugoistoka na zapad iste (uzgred, ovo o seobama s istoka na zapad se nerijetko spominje uz radikalna pretjerivanja, kakva su posebno karakteristična za Hrabaka, koji bi htio da je većina Vlaha nemanjićke Srbije ili porijeklom arbanaška, ili porijeklom od Vlaha iz Epira, Tesalije, itd., iako za te konstrukcije nije davao nikakve ozbiljne dokaze, a često nikakve dokaze uopće: B. Hrabak, 'Stari Vlah od XV do početka XIX veka', str. 224.; Isti, 'Razgranavanje katuna', str. 184-185.; Isti, 'Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha', str. 204-205.).

u humsko-travunijskoj zoni uključili i integrirali u srpsko društvo, a neki od njih i u "više društvo". Pritom dobar dio njih ne ostavlja na ondašnju svijest suvremenika neki poseban dojam kao *Vlasi,* niti tada "utiskuju" kakve prepoznatljive "vlaške" tragove na lokalne društvene strukture, što je i logično, jer tada Vlaha u zaleđu Dubrovnika i drugdje po Srbiji ima relativno malo, tj. bili su sitan dio populacije i njihovi su se odličnici mogli dosta brzo uklopiti u lokalne strukture moći (dok će kroz kasno 14., te kroz 15. st. njihov broj osjetno rasti, a ime se širiti, pa se u percepciji suvremenika poput Dubrovčana čak javlja i svojevrsna "morlakizacija"/"vlahizacija" diskursa o zaleđu grada i tamošnjim duštvenim strukturama).[795]

Ovo integriranje Vlaha, tj. njihovih starješina nije moralo bilo masovno na svim razinama, i nije bilo svuda naglašeno na isti način, a nije se svuda ni identičnim putem manifestiralo. Recimo, u makedonske i druge nekad bizantske krajeve trajno su odlazili vjerojatno pojedinci i/ili manje skupine, i to ne toliko zato jer su bili potrebni kao *Vlasi*, već napose zbog svojih tada već dugotrajnih veza s vlastelom iz dubrovačkg zaleđa, i

[795] Na to ću se vratiti u jedanaestoj glavi radnje, kad se budem bavio demografijom. U kontekstu spominjanog, nije zgorega reći nešto vezano za razvoj nadkatunskih skupina koje su se postupno u kasnom 14. i posebno 15. st. stapale s lokalnom teritorijalno-upravnom organizacijom (županama) po širem zaleđu Dubrovnika i Kotora. Takvo se stapanje tzv. župske i katunske organizacije očituje u Zeti od kasnog 14., tj. ranog 15. st., a potom po Travuniji i istoku Huma. Vidi ponešto o tome u: B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 181-201.; I. Božić, 'Uloga i Organizacija ratničkih družina', str. 93-105.; Isti, 'Doba Balšića', 'Zeta u Despotovini', i 'Vladavina Crnojevića', str. 49-370. Jedan od bitnijih razloga zašto se nazivi društvenih cjelina koje su izvorno bile grupe katuna tijekom 15. st. sve više vezuju za neke teritorijalne cjeline, a katkad i zamjenjuju stara imena župa u dijelovima današnje Hercegovine (N. Filipović, 'Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini', *Godišnjak ANUBIH, knj. XII* (1974), str. 128-129.) i Crne Gore, ne počiva toliko u "pojačanoj teritorijalizaciji" koja bi kretala od tog perioda, kako se nekad misli (D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 131-133.), koliko u zakonu velikih brojeva. Vlaha je ranije bilo *malo* i država je bila jaka, pa su se lakše stapali s lokalnim upravnim i teritorijalnim strukturama, *ne namećući* im svoje okvire i nazive, niti ustroj. Nasuprot stanju iz 13., i dijela 14. st., u kasnijim periodima Vlaha je *mnogo više*, i to nije više situacija s tu i tamo ponekim katunom, već su u pitanju desetine vlaških skupina s katunom, tj. više njih. Nema više tek poneke vlaške družine od par desetaka do stotinjak duša koja se lako uklapa u župnu teritorijalno-upravnu organizaciju (nekad se čak asimilirajući u lokalne razrede stanovništva), već je to sada znatan broj Vlaha koji se u lokalnim sredinama nalazi u većim masama (krajem 13. st. Vlasi čine možda 5%, u kasnom 14. st. čine 10 do možda 15 %, a krajem 15. st. čine čak 30 do 35% populacije u širem zaleđu Dubrovnika, za što vidi i drugo poglavlje jedanaeste glave ove disertacije). Njihove organizacijske cjeline sada su veće, i gušće su naseljeni, te dovoljno jaki da katkad svoje ime nametnu starim društvenim strukturama uslijed slabljenja centralne vlasti i sve jačeg pravno-političkog kaosa. Zato i dolazi do povremenih pojava zamjene imena župe *X* imenom grupe katuna ili plemena *Y,* uz istovremeno "usisavanje" dijela lokalnih populacija u Vlahe i njihove društvene strukture, što se vidi npr. u slučaju Zete koju je obradio Ivan Božić u gore navedenim radovima, iako se to naslućuje već i iz neprirodnog rasta broja Vlaha i njihova omjera u odnosu na druge populacije koje ih okružuju. S jedne strane postupno lokalni ne-Vlasi (koji su demografski i dalje jači od Vlaha, ali su vojno i organizacijski slabiji) postaju Vlasi, tj. dio kompanija, družina i plemena; ili se ne-vlaške skupine (razne seoske družine, sela i općine) organiziraju po "vlaškom modelu", jer uslijed češćih društvenih nestabilnosti i sukoba postaje nužno samoorganizirati se učinkovitije radi obrane i samoočuvanja (vidi usput: B. Grafenauer *et al.*, *Historija Naroda Jugoslavije, I,* str. 459.). S druge strane, ime neke skupine katuna (ili plemena) polako se katkad utiskuje na župske prostore, brišući stara imena, kao u slučajevima: Drobnjaci > Komarnica, Zupci > Vrsinje, Nikšići > Onogošt, Mrkojevići > Prapratna. O zamjeni župskih imena onim plemenskim vidi: K. Jireček, *Istorija Srba, II,,* str. 37; a vidi i kratka razmatranja o plemenima u dinarskim krajevima: Isto, 33-51. Za neke od ovih procesa vidi već spomenute Božićeve radove.

službovanjem za njih. Što se samih Vlaha tiče, njih je bilo domaćih u "grčkim zemljama", a u vojnom smislu Vlasi sa zapada nemanjićke države bili su potrebniji tamo, po zemljama Vojinovića, jer vojna je funkcija Vlaha na jugu i jugoistoku srpske države (Vlaha iz tih krajeva) sredinom i u drugoj polovini 14. st. bila vjerojatno ograničenija kad se usporedi s ulogom Vlaha na zapadu te države.[796] U svakom slučaju, čini se da je glavni razlog što su Vlasi iz šireg dubrovačkog zaleđa odlazili na jugoistok Srbije bio njihova umreženost s lokalnom humsko-travunijskom vlastelom koja je na istoku stjecala posjede i prirodno je htjela imati uz sebe dio svojih vjernih službenika i/ili pratnje (pa tako i onih iz redova Vlaha), a mnogo bi manje do toga dolazilo stoga što bi Vlasi dubrovačkog zaleđa igrali veliku ulogu u vojnim odredima (ionako su u ovo doba oni pomoćne vojne trupe koje prate vlastelu). Stoga, iako ne valja isključiti ni njihovu vojnu participaciju u aktivnostima usmjerenim ka Bugarskoj i Bizantu (od 1330. nadalje), teško je vjerovati da je ta vojna participacija bila masovnija.

Što se tiče kretanja Vlaha po Srbiji u to doba, izvjesno je da je za Dušana (pa i njegova sina Uroša) bilo povremenih kolonizacija Vlaha iz centralnih i južnih dijelova nemanjićke države prema zapadu iste, tj. ka granici s Kotromanićima; i ne može biti dvojbe da osim "usisavanjem" okolnih domicilnih populacija (povremenim i kontinuiranim, ali ne masovnim, bar ne prije kasnog 14., i posebno 15. st.), objašnjenje porasta broja Vlaha kroz 14. st. po dubrovačkom zaleđu valja tražiti i u njihovom doseljavanju iz središnjih, te daleko rjeđe i južnih dijelova Srbije (što se s vremena na vrijeme odvijalo od Milutinova doba nadalje (ne prije učvršćenja srpske vlasti u današnjoj Makedoniji u kasnom 13. st.), a svakako je moralo biti pojačano uslijed ratova s Šubićima oko Huma, u prvoj četvrtini 14. st.).[797]

---

[796] Srpski vladari imali su za osvajanja po jugu na raspolaganju Arbanase (koji upravo u Dušanovo doba postaju važan faktor na jugu Balkana kao pomoćne trupe Srba, i od tada se šire prema Epiru i Tesaliji kao njihovi saveznici), te najamničke trupe sa Zapada, prije svega Alemane i Katalonce (u doba Milutina i sa istoka, poput Kumanaca i Turaka): I. Božić, 'Albanija i Arbanasi u XIII, XIV i XV veku', str. 41-42.; Aleksandar Uzelac, 'Najamničke vojske kralja Stefana Uroša II Milutina', *Vojnoistorijski Glasnik, 2* (2011), str. 9-27.; Isti, 'Foreign soldiers in the Nemanjić state – a critical overview', *Beogradski Istorijski Glasnik, Vol. VI* (2015), str. 69-89.

[797] Da je dolazilo do povremenih doseljavanja iz udaljenijih dijelova Srbije prema zapadu iste tijekom 14. st., naslućuje se iz pojedinih imena (poput Strez, možda i Crep, zatim Hrs, Kudelin, Staver, German, itd.) ponekog Vlaha, ali i ne-Vlaha (npr. vlastelina) koji nose imena koja su nešto učestalija u istočnim i jugoistočnim dijelovima Srbije koji su bliži bugarskim i grčkim krajevima (ona se od ranog 14. st. javljaju po istoku Huma i Travuniji, a najveći dio ih se nalazi i u poveljama poput Dečanske i drugih iz središnje Srbije). Vidi komparaciju onomastike travunijskih Vlaha iz druge pol. 14. st., s hvostanskim (dečanskim) Vlasima iz prve pol. 14. st. u: Đ. Petrović, 'Popis Vlaha Plješč(ev)ića', str. 141-157. Takva imena nisu prisutna samo kod Vlaha, već i ne-Vlaha (npr. vlastele, za što vidi primjere u "registru" u: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 104-114.), radi čega treba biti oprezan i ne generalizirati previše o porijeklu (jezičnom ili geografskom) svakog pojedinca koji nosi neko ime, jer valja računati i s modom davanja i preuzimanja imena, što je bilo uobičajeno kroz ljudsku povijest (posebno kao "moda" koja ide od vladajućih na podanike). Dio je Vlaha u središnje krajeve nemanjićke Srbije

(otkuda ima seoba Vlaha ka širem dubrovačkom zaleđu od 13. do 15. st.) povremeno pristizao kroz kasno 13., te 14. st. iz susjednih predjela po krajnjem istoku i jugu tadašnje Srbije (gdje je svakako bilo bugarskih i bizantskih kulturnih utjecaja, pa i na onomastiku). U pitanju je zona ugrubo na potezu: Južna Morava > Srednji Vardar > Crni Drim. Gibanja iz te zone ka sjeveru i sjeverozapadu nisu bila masovna i stalna, i vjerojatno su najčešće podrazumijevala kolonizaciju neke skupine na širi prostor današnjeg Kosova i centralne Srbije, pa tek potom na zapad preko Prokletija, Polimlja i Potarja ka istoku Hercegovine i zapadu Crne Gore. Vjerojatno su nekad te kolonizacije vršene i brzo i ciljano, tj. direktno s juga na zapad države, ali je češće morala biti riječ o postupnim gibanjima koja traju dulje, i gdje se npr. Vlahe s juga usmjerilo na posjede u unutrašnjosti Srbije, pa se tek kasnije pod raznim okolnostima s tih posjeda raseljavalo dio njih na zapad. Te su migracije, koje nisu bile jednokratni masovni pokreti (niti ima dokaza za to), po učestalosti varirale tijekom generacija, i ovisile su o državi i potrebama vladara, Crkve, itd., a najviše o broju Vlaha raspoloživih za naseljavanje. Da direktnih seoba s juga na zapad Srbije nije bilo u znatnoj mjeri, naslućuje se iz šutnje isprava o tome, kao i iz imena koja tek u manjem broju slučajeva otkrivaju tragove koji upućuju na udaljeniji geografski prostor s kojeg bi dolazili pojedinci ili manje skupine. Ti su onomastički tragovi, koji se povremeno primjećuju kroz dio 14. st., već do 15. st. uglavnom iščezli, pa tako npr. popis Vlaha za Hercegovinu iz 1477. gotovo uopće ne sadrži imena poput gore navedenih (A. S. Aličić, *Poimenični popis*, str. 26-161.).

X. CRKVENE STRUKTURE I VLASI U SREDNJEM VIJEKU

Kako bi se upotpunilo spoznaje o uklapanju Vlaha u društvene strukture po širem zaleđu srednjeistočnog Jadrana u 13. i 14. st., potrebno je pozabaviti se i temom pravoslavnih crkvenih utjecaja na Vlahe, jer su Vlasi s ovih prostora bili izvorno vezani za njih.[798] Pritom je poseban fokus ove glave na problemu prisutnosti i djelovanja najnižeg svećenstva kod Vlaha, tj. prisutnosti popova u osnovnim vlaškim društvenim ćelijama, katunima. Nekad se misli da prisutnost pravoslavnog svećenstva kod Vlaha (npr. u katunima) počinje postajati uobičajena ili makar učestalija pojava koncem srednjovjekovlja, kada im ugled i važnost u vlaškim društvima rastu.[799] No jedan od razloga zašto se prije 15. st. popovi kod Vlaha rjeđe

[798] "Matična" područja Vlaha u istočnoj polovini nemanjićke Srbije, iz kojih su u prvoj pol. i sredinom 13. st. Vlasi počeli doseljavati u šire zaleđe Kotora i Dubrovnika bila su pravoslavna, i tada nisu poznavala katoličku vjersku praksu, jer su od ranog Srednjeg vijeka bila pod ingerencijom Istočne Crkve, tj. Crkava (riječ je o perodu nakon sukoba bizantskih careva i rimskih papa oko Ikonoklazma, tj. od sredine 8. st. kada pape gube jurisdikciju nad južnom Italijom, centralnim i južnim Balkanom, te dijelom zapadnog Balkana, koji dolaze pod jurisdikciju Carigradskog patrijarha: David Knowles, Dimitri Obolensky, *Christian Centuries, Vol 2.: The Middle Ages*, London: Darton, Longman & Todd Ltd, 1969., str. xiv, 99-100, 108-109.). Pojmove "pravoslavno" i "katoličko" za Srednji vijek treba upotrebljavati oprezno jer znatan dio semantičkog "tereta" koji su sakupili kroz proteklih nekoliko stoljeća u ranije doba nije postojao, i jer "pravoslavno" i "katoličko" kao etikete prije crkvenog raskola u 11. st. ne postoje u smislu u kojem se koriste danas. Za razliku od pojma "katoličko" (opće) i "ortodoksno" (pravovjerno), termin "pravoslavno" ne postoji u slavenskim jezicima još koje stoljeće nakon raskola, dok se ideja "katoličanstva" i "pravoslavlja" kao međusobne opozicije postupno izgrađuje do u Novi vijek. Ipak, već će tijekom srednjovjekovlja postajati sve jasnije da su stoljetne razlike koje su postojale i povećavale se (još od kasnije Antike) u kršćanskim kulturno-religijskim praksama širom Mediterana (posebno na relaciji zapadni Mediteran > istočni Mediteran), kroz kasni Srednji vijek zapravo dobile i formalnu "sankciju" upravo u vidu "velike shizme" iz 1054. No valja upamtiti da je međusobno crkveno udaljavanje bilo proces, a ne "događaj". Za evoluciju odnosa Istočne i Zapadne Crkve vidi: Philip Sherrard, *The Greek East and the Latin West: A Study in the Christian Tradition*, Oxford University Press, 1959.; Francis Dvornik, *Byzantium and the Roman primacy*, Fordham University Press, 1979.; Henry Chadwick, *East and West: The Making of a Rift in the Church: From Apostolic Times until the Council of Florence*, Oxford University Press, 2005. Vidi detaljnije: Hubert Jedin (ur.), *Velika povijest Crkve, Vol. III:1-2*, Zagreb: KS, 1971-1993.; Paul Johnson, *A History of Christianity*, New York: Touchstone, 1995., str. 191-266.; Andrew Louth, *Greek East and Latin West: The Church AD 691-1071.*, SVS Press, 2007.; Aristeides Papadakis, *The Christian East and the Rise of the Papacy: The Church 1071-1453 A.D.*, SVS Press, 2007.; Aidan Nichols, *Rome and the Eastern Churches: A Study in Schism*, Ignatius Press, 2010. Noviji pregled povijesti kršćanstva donosi: Diarmaid MacCulloch, *Christianity: The First Three Thousand Years*, New York: Viking Penguin, 2010., str. 289-768. O Rimskoj (Katoličkoj) Crkvi u Srednjem vijeku: Colin Morris, *The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250*, Oxford: Clarendon Press, 1989., str. 1-56, 79-136, 205-236, 263-338, 357-504, 527-582.; Kathleen G. Cushing, *Reform and the Papacy in the Eleventh Century: Spirituality and Social Change*, Manchester University Press, 2005.

[799] Hrabak tvrdi, raspravljajući o vlaškim skupinama: ... *Popovi u hercegovačkim vlaškim skupinama javljaju se tek u XVI veku, kad su te skupine predstavljala plemena; u XIV i XV veku ima ih samo izuzetno, ali bez onog ugleda i socijalnog položaja kao kasnije* (B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 196.). Autor slično tvrdi o Hercegovini sredinom 15. st.: *Pojava vojvoda ... a još više pomeni knezova, ukazivali bi na sesilnost vlaha. Slično je i sa popovima, ranije nepominjanim kod katuna* (Isto, str. 190.). Ćirković (u "Predgovoru hrvatskom izdanju" njegove knjige *Srbi među europskim narodima*) kaže: *U popisima katuna iz prve polovice XIV. stoljeća, koji su pripadali velikim manastirima, spominjanja svećenika su rijetka ... dok su u turskim defterima druge polovice XV. stoljeća svećenici češća pojava. Vlaške zajednice koje su nastale i razvijale se na jurisdikcijskom području Srpske pravoslavne crkve sigurno su dobivale svećenike i pastire iz njezinoga sastava, a s njima su kretale u seobe i bijeg* (S. Ćirković, *Srbi Među Europskim Narodima*, Zagreb: Golden marketing, 2008., str. 12.).

javljaju jest *narav* sačuvanih izvora, radi koje se o strukturi vlaških, kao i drugih društava po Balkanu iz predosmanskih isprava često doznaje manje nego iz osmanskih; dok je drugi razlog taj što su predosmanski izvori s Balkana *mnogo lošije* očuvani nego oni iz osmanskog doba, što automatski ima važan utjecaj na percepciju dalje prošlosti.[800] *A propos* ugleda i položaja pravoslavnog svećenstva kod Vlaha, dijelom je točno da su pred kraj Srednjeg vijeka i u periodu nakon toga popovi (pa i među Vlasima) nešto porasli po ugledu, no to je manje bio rezultat pojačanog priljeva svećenika među Vlahe, a više izmjenjenih okolnosti uslijed pojave Osmanlija i uspostave njihove vlasti. Naime, u novonastalim okolnostima porasla je važnost običnih svećenika kao sastavnih dijelova komunikacijskih mreža oličenih u (doduše osjetno oslabljenim) crkvenim institucijama – koje su uslijed sloma državnih i političkih sustava iz predosmanskih vremena, u novom osmanskom poretku dobile na važnosti kao jedini čuvari predosmanskih državno-političkih i etno-religijskih tradicija.[801] No kako me ovdje primarno zanima predosmanski period, potrebno je sada tome se okrenuti.[802]

1. Istočna (Pravoslavna) Crkva i Vlasi u ranom i razvijenom srednjovjekovlju

Teško može biti dvojbe da su od trenutaka kada su stvorene prve crkvene institucije u slavenskome svijetu, napose od kasnog 9. i ranog 10. st. stvaranjem crkvenih centara po Bugarskoj, i Vlasi kao dio stanovništva te države bili uključeni u tamošnje crkvene strukture i

---

[800] Ovdje nema prostora za raspravu o stradanju većeg dijela srednjovjekovne pisane građe s Balkana uslijed brojnih sukoba i ratova kroz povijest, od kojih razaranja uslijed osmanskih osvajanja čine posebno destruktivnu etapu. Što se tiče razlika u naravi izvora, poimenični osmanski popisi navode podložno stanovništvo neke oblasti i njegove dužnosti. Manastirske povelje daju vrlo neujednačene podatke o populaciji i posjedima koje manastiri drže. Notarski spisi nisu ni sastavljani radi davanja podataka o društvenim odnosima unutar nekih zajednica, već se takvi podaci u njima pojave tek nekad, ako su smatrani važnim za slučaj koji se u notarskom zapisu spominje.

[801] Vidi o slomu predosmanskih institucija: M. Ančić, 'Kasnosrednjovjekovni Stolac', *Povijesni Prilozi, 29* (2005), str. 57. U političkom sistemu osmanske države religija je funkcionirala kao temeljni faktor razgraničenja među ljudima (sama je država ljude prepoznavala prije svega po vjerskoj osnovi, i razumljivo je da je onda taj aspekt društvenog života imao toliki utjecaj na svakodnevicu). Vidi usput: Mitja Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, College Station: Texas A&M University Press, 2003., str. 58-67. Detaljnije o strukturi i organizaciji Osmanskog Carstva vidi: Ahmet Alibašić, *Historija Osmanske Države: Hrestomatija*, Sarajevo: FIN, 2005., str. 145-290.

[802] Vidi o Srpskoj Crkvi u postsrednjovjekovnom (osmanskom) razdoblju, u: V. Čubrilović, 'Srpska pravoslavna crkva pod Turcima od XV do XIX veka', u: V. Ćubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd: Narodna knjiga, 1983. str. 85-107.; László Hadrovics, *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću*, Zagreb: Globus, 2000. *A propos* te potonje, Hadrovicseve knjige, vidi: Dino Mujadžević, 'Velika Erudicija i Ponešto Pristranosti', *Scrinia Slavonica 7* (2007), str. 498-506. Za ovo razdoblje vidi i: Olga Zirojević, *Crkve i manastiri na području pećke patrijaršije do 1683 godine*, Beograd: Narodna Knjiga, 1985.; R. Grujić, *Pravoslavna Srpska Crkva*, Kalenić-Kragujevac: Svetlost, 1989.; Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pećke patrijaršije 1557. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.; Đoko Slijepčević. *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve, Vol. I: Od pokrštavanja Srba do kraja XVIII veka*, Beograd: BIGZ, 1991.; Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine,* Banja Luka: Grad Banja Luka, 2002.

pod jurisdikciju bugarskih crkvenih centara.[803] Nažalost za ranosrednjovjekovnu Bugarsku Borisova i Simeonova doba (kasno 9. i rano 10. st.) podataka o Vlasima nema, iako je prethodno rečeno sasvim realan scenarij, što se vidi iz kasnijeg razvoja događaja u Bizantu. Iz perioda kasnog 10. i ranog 11. st. već postoje podaci koji objavještavaju o ovom pitanju. Kod bizantskog autora Ivana Skilice (1040.-1101.) sačuvan je spomen Vlaha u priči vezanoj za događaj koji se navodno odigrao tijekom sedamdesetih godina 10. st. u blizini Prespanskog jezera.[804] Radi se o kraćem navodu o pogibiji kometopula Davida, jednoga od troje braće (kasnijeg) cara Samuila, koji su tada vodili ustanak protiv bizantske vlasti. Spomenutog su Davida negdje na putu od Kostura do Prespe ubili *Vlasi putnici*.[805] Ovi su Vlasi, kao i svi ostali tamošnji stanovnici, morali biti pod jurisdikcijom bugarskih crkvenih središta.[806] Nedugo potom, u prvim godinama vladavine cara Bazilija II, 980. godine, zabilježen je kratki spomen Nikolice, bizantskog činovnika koji je vršio dužnost zapovjednika Vlaha u temi Heladikon.[807] I tamošnji su Vlasi morali biti uklopljeni u crkveni sistem Bizanta, iako nažalost nema podataka o tome iz ovog perioda, no zato se u razdoblju neka četiri desetljeća kasnije, pred kraj Bazilijeve duge vladavine, u dokumentu upućenom arhiepiskopu Ohrida 1020. godine spominju Vlasi Bugarske.[808] Iz te isprave se vidi da su Vlasi, kao i Turci Vardarioti (naseljeni u široj zoni Donjeg Vardara) bili podvrgnuti jurisdikciji Ohridskog arhiepiskopa u to doba, kao što su bili podvrgnuti lokalnim crkvenim strukturama i za vrijeme dok je postojala Samuilova država na tom prostoru, kroz kasno 10. i rano 11. st.[809] Maloprije

---

[803] Vidi sažeto za Bugarsku ovoga doba u: Ivan Božilov, 'Bugarska u Srednjem Veku', u: Srđan Pirivatrić (ur.), *Istorija Bugarske,* Beograd: Clio, 2008., str. 78-95.

[804] David Binder, 'Vlachs – a Peaceful Balkan People', *Mediterranean Quarterly, Vol 15, No 4,* 2004., str. 116.

[805] U pitanju je događaj iz 976. godine, koji je prenesen posredstvom bizantskog pisca i činovnika Ivana Skilice koji je živio, i taj tekst (*Kratka Povijest*) pisao u 11. st. Njegova vijest iz spomenutog dokumenta glasi: ... *Од ова четири брата Давид одмах умре убијен између Костура и Преспе и такозваних Лепих Храстова (μέσον Καστοριάς Πρέσπας και τάς λεγομένας Καλάς δρυς) од неких Влаха путника (παρά τίνων Βλάχων όδιτών)...* (G. Ostrogorski, F. Barišić, *Vizantijski izvori,* str. 71-76.).

[806] Vidi za lokalne bugarske crkvene strukture i njihovu obnovu u periodu nakon ukidanja 971., tj. nakon početka ustanka kometopula, 976. god.: Srđan Pirivatrić, *Samuilova Država: Obim i Karakter,* Beograd: SANU, 1997., str. 148-160, 190-191.

[807] F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, 1. teil*, str. 98.

[808] Franz Dölger donosi u njemačkom prijevodu izvod iz te isprave, koja regulira izvjesna crkvena pitanja na području dotadašnjega Samuilova Bugarskog Carstva. Pasus o Vlasima je dosta kratak i glasi: *Alle etwa nicht aufgezählten bistümer des früheren bulgarischen reiches sollen dem erzbischof von Achrida unterstehen, auch die bulgarischen Vlachen un die vardariotischen Türken. Die weltlichen behörden sollen sich jeder einmischung in die angelegenheiten des erzbistums enthalten* (Isto, str. 104.).

[809] Iz pojedinih odredbi koje za 1020. godinu reproducira Dölger, vidi se kako su Bizantinci imali prilično dobru organizaciju crkve na lokalnoj razini, kao i jasnu predodžbu o obavezama i davanjima koja imaju ići crkvenim institucijama. Vidi npr. zapise o raspodjeli više stotina parika (za rad na crkvenim vlastelinstvima) i malo ispod 460 klerika (za obavljanje vjerske službe) u episkopijama pod jurisdikcijom arhiepiskopa u Ohridu: F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches,* str. 103-104. Zato se smije misliti da je crkvena struktura bila dosta učinkovito organizirana imajući na umu enormni prostor koji je kontrolirao ne samo Ohridski arhiepiskop, već i Carigradski patrijarh. Domete i ulogu Crkve u Bizantu, posebno u kontekstu uklapanja lokalnih slavenskih populacija u društveno-politički i vjerski sistem u ranom Srednjem vijeku sažeto prikazuje:

spomenutoj ispravi iz ranog 11. st. izgleda da je prethodila jedna druga, također vezana za Ohridsku arhiepiskopiju, jer Đorđe Bubalo spominje i *podatak iz druge povelje cara Vasilija II za Ohridsku arhiepiskopiju, po kome su svi Vlasi Ohridske arhiepiskopije bili dužni davati arhiepiskopu* kanonik [crkveni porez – op. M. P.], *kao i ostali vernici.*[810] Nedugo potom dolazi čak i do osnivanja episkopije za dio Vlaha na tom prostoru.[811] Svojedobno je Bubalo analizirao ovu problematiku, oslanjajući se i na kasnije izvore iz doba srpskih kraljeva i careva, u kojima se javlja "vlaški episkop" na centralnom Balkanu, i došao je do opravdanog zaključka da episkopija koja se javlja u ovo doba u izvorima, a spominje se i kasnije, nije bila ustrojena po "etničkom" (i uopće nekakvom kolektivističkom) principu, već teritorijalnom.[812]

Iako je autor uvjerljivo obrazložio radi čega je razumno smatrati spomenutu episkopiju kao ustrojenu po teritorijalnom principu, i dalje je ostao neodgovoren niz pitanja koja i sam

---

T. Živković, *Južni Sloveni Pod Vizantijskom Vlašću, 600-1025*, Beograd: Čigoja, 2007.; i to za tri područja: Moreju/Peloponez, istok i jugoistok Balkana, te za istočni Jadran i njegovo dublje zaleđe. Vidi usput studije koje se dotiču crkvene organizacije u Bizantu: Joan M. Hussey (ur.), *The Cambridge Medieval History, Volume IV – The Byzantine Empire, Part II: Government, Church and Civilisation*, Cambridge University Press, 1967.; Joan M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford University Press, 1990., str. 111-368. Svakako vidi i: Michael Angold, *Church and Society in Byzantium Under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge University Press, 1995.; Catherine Holmes, *Basill II and the Governance of Empire (976-1025),* Oxford University Press, 2005., str. 299-543. Svakodnevni život u prošlosti, uključujući tu i utjecaje vjerskih učenja na ljude, te na mentalitet društava obrađuju: Jacques Le Goff, *Srednjovjekovni Imaginarij*, Zagreb: Antibarbarus, 1993.; Aleksandra Čakalova, Margarita Poljkovska, *Život i običaji u Vizantijskom društvu*, Beograd: Pešić i sinovi, 2003. Ulogu i funkciju Crkve i religije u društvima Srednjeg vijeka pretresaju: C. Morris, *The Papal Monarchy*, str. 1-56, 79-136, 263-357, 387-504, 550-582.; Kevin Madigan, *Medieval Christianity: A New History*, Yale University Press, 2015., str. 95-147, 174-210, 287-319, 343-417.

[810] Đ. Bubalo, 'Vlaho Episkop ili Vlahoepiskop', *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, XXXIX* (2001/2002), str. 214-215. Već se iz ovakvih odredbi vidi koliko su Vlasi mogli uspješno biti nadzirani od najranijih vremena od strane crkvenih i državnih vlasti.

[811] Bubalo u citiranom radu nastoji locirati "vlašku episkopiju" (koja je sufragan Ohridske arhiepiskopije u 11. i 12. st.) na području grčko-makedonskog pograničja, u brdima uz južnu i jugozapadnu Pelagoniju (južno i jugozapadno od Bitole, sjeverno od Kostura): Đ. Bubalo, 'Vlaho Episkop ili Vlahoepiskop', str. 197-220.

[812] Preciznije, od dvije interpretacije koje su se obično pojavljivale, da je postojala posebna vlaška episkopija zadužena za Vlahe na prostoru Ohridske arhiepiskopije, ili da je u pitanju bila naprosto jedna od episkopija pod jurisdikcijom Ohrida, a koja je nosila vlaško ime, autor je zaključio potonje: *This diocese is probably the administrative unit of the church of Ohrid least well documented by the sources. In Greek sources it appears in XI and XII century* notitiae *and an inscription from the same period. In Serbian sources it appears in the documents mentioned above. Judging by the available information on the organization of the archbishopric of Ohrid, the bishopric of the Vlachs was not responsible for pastoral care of the Vlachs on the entire territory of the archbishopric, it was rather a typical unit of church administration based on the territorial principle. The epithet Vlach in its name indicates the prevalence of this ethnic and social category within its boundaries. In Greek sources this bishopric is referred to as simply the bishopric of the Vlach (Βλάχων) or, variably, as Βρεανόγου/Βρεανόγης ἤτοι Βλάχων. The word Βρεάνογον ... was rightfully taken as a determining geographic term, that is as the name of the see of the bishopric... I am ... inclined to believe that the twofold name was used to designate the territory under the jurisdiction of a bishop and the ethnic, i.e. social category the density of whose population was the most salient feature of the region. Judging by the name Βρεάνογον, the territory under the jurisdiction of the bishop of the Vlachs can be identified with the region of the mountain range consisting of the Baba massive, in present day Macedonia, and the Βαρνοῦς and Βερνο mountains in Greece. This is a compact mountainous region, with a high concentration of Vlach population confirmed by the sources. Since, according to the data found in the charters of the monastery of Treskavac, some of the church estates of the bishop of the Vlachs was located in Hlerin, the Episcopal see was most probably situated in that city* (Đ. Bubalo, 'Vlaho Episkop ili Vlahoepiskop', str. 220.).

spominje: *...na koji način je ova episkopija mogla da deluje u organizacionom pogledu? Kako je moglo biti organizovano područno sveštenstvo, na koji način su Vlasi ispunjavali duhovni dug menjajući periodično mesto boravka, kako je služba božija organizovana u zimovištima, a kako na letnjim ispašama, kako je razgraničena nadležnost sa episkopima na čijoj teritoriji su se nalazile vlaške skupine, šta se dešavalo u sredinama gde je bilo mešanog stanovništva?*[813] U ostatku ove glave pozabaviti ću se nekima od tih pitanja, samo s fokusom na istočni dio zapadnobalkanskih prostora u kasnom Srednjem vijeku.[814]

2. Općenito o problemu nasljednosti popovske službe u Srpskoj Crkvi

Poznato je iz izvora da je u srednjovjekovnoj Srbiji prisutna praksa nasljeđivanja popovske službe u porodici svećenika, pa tako i kod Vlaha, i ona se nije (bar ne široko) primjenjivala u drugim državama tijekom Srednjeg vijeka (izuzev u onima u koje je srpsko-pravoslavno stanovništvo preuzeto tijekom stoljeća, od kasnog srednjovjekovlja nadalje).[815] Doima se privlačnom pomisao da se ta praksa u srednjovjekovnoj Srbiji razvila možda i zato što je bila pogodna za relativno siromašne sredine, posebno ruralne, te za raspršene zajednice, kao i za društva u kojima je bilo malo, ili nije bilo nikakvih većih organiziranih vjerskih učilišta (izuzev samih manastira). Jednom u seoske zajednice, pa i katune smješteni popovi, mogli su svoje potomke pripremati za taj posao (u Pravoslavnoj Crkvi kod nižeg svećenstva brak je bio dozvoljen kao i danas). Što se Vlaha tiče, na taj je način crkvena organizacija možda mogla biti u prilici bolje nadzirati nešto pokretnije stočarske populacije i na njih lakše vršiti vjerski utjecaj (populacije na manastirskim posjedima morale su donekle biti pod jačim

---

[813] Isto, str. 215.

[814] Bilo bi svakako poželjno istražiti kako su mogle funkcionirati vjerske politike prema stočarskim skupinama u dijelovima južne Italije (te Sardinije i Sicilije) ili Španjolske u Srednjem vijeku; i također napraviti i komparaciju s vjerskim politikama prema bedunskim skupinama po sjevernoj Africi, i s religioznošću sezonskih stočara po prednjoj Aziji (npr. s turkijskim grupacijama iz Anadolije). Unatoč svim razlikama između takvih skupina, ova komparacija bila bi korisna, jer bi se iz nje moglo izvući neke korisne zaključke o vjerskom životu i ogranizaciji vjerskih poslova kod sezonskih stočara, a koji bi se potom oprezno mogli uspoređivati s onime što znamo o balkanskim stočarima. O takvoj problematici na vrlo načelnoj razini raspravljaju: A. M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, str. 198-304.; P. C. Salzman, *When Nomads Settle*, 1980.; Isti, *Pastoralists*, 2004., str. 103-124.; J. Szuchman, *Nomads, Tribes, and the State*, 2009. Dvije korisne "case studies" (studije slučaja) donose: Nora Berend, 'Cuman Integration in Hungary', u: Anatoly M. Khazanov, Andre Wink (ur.), *Nomads in the Sendentary World*, Richmond: Curzon Press, 2001., str. 103-127.; Michael Biran, 'True to Their Ways: Why the Qara Khitai Did Not Convert to Islam', u: Reuven Amitai, Michael Biran (ur.), *Mongols, Turks, and Others: Eurasian Nomads and the Sendentary World*, Leiden: Brill, 2005., str. 175-199.

[815] *Наслеђивање службе у оквиру црквене јерахије, иако нетипично у православном свету, постаје једна од основних одлика организације нижег свештенства у српској Цркви средњег века* (M. Koprivica, 'Naslednost popovske službe u srednjovekovnoj Srbiji', *Crkvene Studije – Godišnjak Centra za Crkvene Studije, God. VII, Br. 7* (2010), str. 363.).

utjecajem Crkve). Ipak, ova objašnjenja izgleda da nisu primjenjivi na 13. i 14. st. i pojavu nasljeđivanja popovskog zanata, već su gore spomenuti razlozi možda jedino mogli utjecati na omasovljivanje prakse nasljeđivanja popovske službe koncem Srednjeg vijeka – no sama ta praksa nije se pojavila iz spominjanih razloga, već iz drugih motiva. No, idemo redom.

Prvo treba naglasiti da se pojavu nasljednosti popovske službe u nemanjićkoj Srbiji ne može vezivati za Vlahe, jer nema dokaza da se ona prvo pojavila u kontekstu pastoralnog rada s Vlasima; a pritom postoje brojne potvrde koje pokazuju da, ne samo da vlaško stanovništvo nije bilo jedino kod kojeg je postojala nasljednost popovske službe, već se najraniji podaci o nasljednosti uopće ne javljaju vezano za Vlahe. Sačuvane isprave pokazuju da je nasljednost popovske službe bila kontekstualna kod svih populacija, pa i Vlaha, i to svuda na prostoru djelovanja Žičke arhiepiskopije, i potom Pećke patrijaršije, bar za period do kasnog 14. st. Izvori od ranog 14. st. svjedoče da nema "ekskluzivnosti" u praksi nasljeđivanja službe u smislu da bi to bio jedini način postajanja popom u nemanjićkoj državi, jer su popovima postajali ne samo potomci popova, već i katkad zavisni seljaci, te sitni plemići.[816] Utoliko su odredbe o nasljeđivanju popovske službe unutar istih porodica bile kontekstualne, tj. riječ je bila o pojavama koje su zavisile od lokalnih okolnosti na pojedinim vlastelinstvima u to doba. Iako nema eksplicitnih podataka u izvorima o tome zašto se pojavljuje praksa nasljeđivanja svećeničkog zanata u Srbiji, iz sačuvanih isprava se stječe dojam da je zbog porasta broja svećenika na pojedinim vlastelinstvima dolazilo do toga da se tamo popovska služba počela polako zatvarati u sebe i ostajati unutar iste porodice jer je to bio jedan od načina da se spriječi daljnje povećanje broja svećenika.[817]

Što se pojave nasljeđivanja popovske službe kod Vlaha tiče, teško je reći je li do toga počelo dolaziti iz jednog ili više razloga: zbog prevelikog broja popova (što je malo izgledno), ili zbog toga što se radi specifičnog načina života sezonskih stočara nasljeđivanje popovstva pokazalo učinkovitim načinom organizacije nižih crkvenih struktura u vlaškim sredinama (što je sasvim moguće kao dio objašnjenja); ili zato što se kod Vlaha taj obrazac ponašanja naprosto po inerciji, u skladu sa zakonima imitacije počeo preuzimati iz sredina u kojima su

[816] R. Grujić, *Srpsko Parohijsko Sveštenstvo*, Skoplje: Štamparija i Knjigoveznica 'Stara Srbija', 1923., str. 14-15.

[817] Vidi u: M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 200-206, 234-236.; S. Šarkić, 'Маисторије, сокалници и сеоски попови', *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 45/1* (2011), str. 66. Do toga je recimo dolazilo u situacijama kad je, kao na Dečanskom vlastelinstvu, bilo već toliko popova da je jedan svećenik dolazio na 20 kućanstava (R. Grujić, *Srpsko Parohijsko Sveštenstvo*, str. 15.); premda neki podaci govore i o jednom popu na 10 kućanstava na tom vlastelinstvu, tj. pojedinim njegovim dijelovima (S. Šarkić, 'Маисторије, сокалници и сеоски попови', str. 66.). Za srednjovjekovnu Srbiju i tamošnja vlastelinstva ponekad se uzima da je prosjek bio 20-ak kuća po svećeniku, no mislim da je to pretjerivanje u broju svećenika, bar za razinu čitave države (jedno su pojedini crkveni posjedi koji su po prirodi stvari mogli imati veći postotak popova, no nije preporučljivo tek na osnovu povelja za manastire izvoditi previše čvrste zaključke o stanju u državi kao cjelini).

Vlasi živjeli (što je svakako jedno od realnijih objašnjenja). Takav je sustav zaista mogao uklopiti Vlahe u crkvenu strukturu (uvažavajući njihov specifičan stil života s povremenim sezonskim gibanjima), a istovremeno zadovoljiti crkvenu hijerarhiju i njenu želju da sudjeluje u kreiranju i organizaciji vjerskog života ljudi s područja svoje jurisdikcije.[818] Ipak, sigurno se može reći tek toliko da se praksa nasljeđivanja popovskog posla, u početku se pojavljujući samo na pojedinim vlastelinstvima, dosta kasno u Srednjem vijeku proširila i po krajevima, te među populacijama gdje ranije nije bila prisutna, pa tako i među Vlasima. Ujedno isprave ne daju naslutiti da bi kod Vlaha, ili koje druge populacije, ta pojava bila prisutna u ranije doba (12. ili rano 13. st.), i ona se pritom prvenstveno primjećuje kod ne-vlaških populacija.[819]

Uvažavajući sve rečeno nije moguće prihvatiti shvaćanja koja se nekad javljaju u literaturi, da je nasljedna popovska služba kod Vlaha bila svojevrsni kuriozitet karakterističan za njih (iz kojega bi onda proizlazila i ponešto specifična religioznost vlaških populacija izazvana višegeneracijskim prijenosom popovskog zanata unutar jedne porodice, uz slab upliv učenosti i crkvenog nadzora nad takvim svećenstvom).[820] Ta je praksa bila povremeno

[818] Koliko mi je poznato nema pokazatelja da bi takva praksa (bilo među Vlasima, bilo među ostalim seoskim populacijama) bila preuzeta iz Bugarske i/ili Bizanta. Uz već u ovoj glavi spomenutu literaturu, vidi općenito o crkvenim pitanjima u: M. Janković, *Episkopije i Mitropolije*, 1985.; I. Komatina, *Crkva i Država*, 2016.

[819] Je li organizacija svećenstva na lokalnoj razini, koja je podrazumijevala i povremeno nasljeđivanje službe postojala negdje i prije kasnog 13., tj. ranog 14. st.? Kod kojeg sloja populacije do toga prvo dolazi, ako je uopće u pitanju pojava koja se prvo javlja kod nekog specifičnog sloja; ili je u početku to bila teritorijalna pojava, tj. fenomen koji se prvo pojavio na pojedinim vlastelinstvima središnje Srbije? Sigurno je tek to da se na prelasku s 13. na 14. st. ova praksa dovoljno proširila nekim krajevima da ju se pisanim putem počinje bilježiti u pojedinim manastirskim "zakonima". Najraniji izvori koji spominju nasljednost popovske službe nastaju oko 1300.-te. U hrisovulji kralja Stefana Uroša II. Milutina za manastir Sv. Đorđa (Georgija) kod Skopja (1300.) stoji: *I popovsci sinove koi knigou ne izouče da sou sokalnici a da se ne pomeropše* (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 328.). Ćirković kaže: *Sokalnici su postajali i sinovi popova koji se ne bi potrudili da dobiju obrazovanje potrebno da nastave očevu funkciju,* ***jer su po pravilu popovi postajali iz porodice popova*** (podebljao M. P.) ... (S. Ćirković, *Srednjovekovna Srpska Država: Izabrani Izvori*, Zagreb: Školska Knjiga, 1959., str. 23.). Vidi i Milutinovu povelju manastiru Banjska (1313-1318) sjeverno od Zvečana: A. Solovjev, *Odabrani Spomenici Srpskog Prava (od XII do kraja XV veka)*, Beograd: IK Geca Kon, 1926., str. 94. Slične odredbe ima i Dečanska povelja (nastaje desetljeće i pol nakon Banjske): M. Koprivica, 'Naslednost popovske službe u srednjovekovnoj Srbiji', str. 363-373. Dečanska hrisovulja kaže: *Popovski sinovi koji izuče knjigu, da ostanu sa ocem na svojoj popovskoj deonici, ako li knjigu ne izuči, a on neka bude meropah*... (P. Ivić, M. Grković, *Dečanske Hrisovulje*, str. 308.). Razlog zašto su te odredbe i prakse zabilježene tek u Milutinovo doba možda počiva u činjenici da on ulaže poseban napor u reorganizaciji Crkve i poznat je po gradnji brojnih hramova, a upuštao se i u zakonodavnu djelatnost zahvaljujući kojoj su ostali sačuvani i podaci o zakonskim praksama iz ranijih vremena (12. i 13. st.): M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 48-53. Nekad se uzima da je proces oblikovanja popova kao zatvorenog sloja dovršen u doba Stefana Dečanskog, do kraja prve trećine 14. st. (M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 53, 200-202, 234-236.), no to je vrlo dubiozan zaključak s kojim se nije moguće složiti (vidi u fusnotama ispod).

[820] M. Ančić, 'Srednjovjekovni Vlasi kontinentalne Dalmacije', str. 166. Vidi i: M. Ančić, *Na Rubu Zapada*, str. 236.; Isti, 'Kasnosrednjovjekovni Stolac', str. 56-57. Čini se kako praksu da vlaški katuni imaju svoje svećenike, i da se unutar porodice nasljeđuje taj zanat, autor zamišlja kao posebnost vlaške sredine, iako je to praksa koja je u srednjovjekovnoj Srbiji najviše zabilježena baš u nevlaškim sredinama. Iz povelja za manastire (Sv. Georgije kod Skopja, Dečani u Hvosnu, Banjska uz Gornji Ibar) u kojima se spominje nasljednost popovske službe ne naslućuje se da bi odredbe o nasljednosti imale veze s Vlasima. Tu se vidi da popovi mogu biti iz reda meropaha i sokalnika, te da njihovi nasljednici ako ne izuče knjigu postaju meropsi ili sokalnici, ali nijedna klauzula ne spominje *Vlahe*. Je li to indikator da se u središnjoj Srbiji iz redova Vlaha, bar na crkvenim posjedima u ranom 14. st., nije išlo u popove? Vjerojatno u početku većina popova među Vlasima zaista nisu bili starinom Vlasi, već

prisutna među kasnosrednjovjekovnim srpskim pravoslavnim svećenstvom bez obzira na sloj populacije među kojim su svećenici služili, i zato nasljeđivanje popovske službe može jedino biti smatrano kuriozitetom i specifičnošću srpskih crkvenih običaja u širem, kršćanskom kontekstu (npr. u odnosu na Zapadnu Crkvu), no što se prostora pod utjecajem pravoslavne srpske Crkve tiče, tu nema neke posebne prakse nasljeđivanja popovskog zanata kod Vlaha kakva ne bi postojala i kod ne-Vlaha.[821]

3. Općenito o srpskim crkvenim strukturama i Vlasima u humsko-travunijskim predjelima od 13. do 15. st.

Da se sada osvrnem na opće crkvene prilike vezano za pravoslavlje u dubrovačkom zaleđu. Iako je srpska vlast u Humu u određenim periodima 13. st. bila osporavana i slabljena, nema indikatora da bi nakon osnivanja Humske episkopije 1220. njen rad bio ozbiljno ugrožen kroz ostatak toga stoljeća, niti ima razloga misliti da je prihod s manastirskih, tj.

---

ljudi "sa strane", no moguće da se u poveljama pri spomenu gubitka popovskog statusa za sinove popova koji ne izuče zanat, njihov povratak u red Vlaha ne navodi kao opcija ne toliko radi ne-vlaškog porijekla baš svih popova, koliko zato što su meropsi i sokalnici bili porezno opterećeniji, pa je možda bilo poželjno prevesti višak popovskih sinova u ekonomski korisnije slojeve. Vidi usput: M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 199-212.

[821] O položaju popova vidi: S. Šarkić, *Srednjovekovno Srpsko Pravo*, str. 48-50.; Isti, 'Маисторије, сокалници и сеоски попови', str. 66.; S. Ćirković, *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*, str. 209. Detaljno o srednjovjekovnom srpskom svećenstvu vidi: M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, 2012. Kako proizlazi iz odredbi o popovima na posjedima manastira, zakonodavac je nastojao osigurati makar osnovni nivo učenosti kod budućih popova, jer bi nasljeđivanje službe *po automatizmu* dovelo do srozavanja razine njihove učenosti, jer ništa buduće popove ne bi obvezivalo da se obrazuju, tj. "izuče zanat". U tom smislu nasljeđivanje popovske službe, tamo gdje se javlja, u 14. st. *nije bilo automatsko*. To se *tek kasnije* javlja (iako ni tada kao neka "apsolutna" pojava) uslijed postupnog urušavanja srpskih državno-političkih instutucija i nemogućnosti Crkve da "nadzire kvalitetu" rada svećenika. No to je fenomen karakterističan za period od 15. st. nadalje na zapadu Balkana, a ne za ranije doba. Valja voditi računa o tome da su zakonske odredbe i propisi koji su očuvani za pojedina manastirska vlastelinstva (iako su u izvjesnoj mjeri vjerojatno bili prisutni kao praksa i van tih vlastelinstava, ali nije jasno u kojoj) kontekstualni, i ne može ih se po automatizmu u projicirati na čitavu državu. Kada je riječ o popovima, ne treba zamišljati inflaciju popova svuda u nemanjićkoj Srbiji, i mislim da na to upućuje i činjenica da se u Dušanovom Zakoniku, u odredbama o popovima ne spominju odredbe vezane za način naslijeđivanja službe: N. Radojčić, *Zakonik Cara Stefana Dušana*, str. 44, 47-50, 55, 61. Jasno, tendencija nasljeđivanja popovskog zanata se nastavila, vremenom ojačavši, te je ugrubo do konca Srednjeg vijeka, tj. 15. na 16. st., nasljednost popovske službe postala raširena pojava u srpskom pravoslavlju (M. Koprivica, 'Naslednost popovske službe u srednjovekovnoj Srbiji', str. 370.). Mislim da to treba prvenstveno vezivati za postupno opadanje srpske crkvene i državne moći od kraja 14. i kroz 15. st., najviše pod pritiskom Osmanlija, tj. brojnih ratova i razaranja, radi čega mogućnost adekvatne "kontrole kvalitete" popova postaje minimalna, a nasljednost službe učestala i pritom bezuvjetna. Naime, u okolnostima jače institucionalne stabilnosti Crkva je mogla uspješno nadzirati praksu nasljeđivanja svećeničke službe tamo gdje je ona bila prisutna (što se vidi i iz propisa o nasljeđivanju), sankcionirajući moguće anomalije koje bi se javile kao rezultat takve prakse (pa i oduzimanjem svećeničkog položaja), pa je nasljednost popovske službe u to doba bila samo *uvjetna* (i ovisila je o stjecanju obrazovanja). Uslijed slabljenja srpske države, a onda i crkvenih institucija od konca 14., tj. početka 15. st. nadalje, čini se da je nasljednost popovske službe (kao obrazac koji je već generacijama bio prisutan kod dijela stanovništva) postupno prihvaćana kao model koji je sve više oponašan širom srpsko-pravoslavnog prostora; budući da slabljenjem i onda krahiranjem znatnog dijela crkvenih institucija kroz 15. i rano 16. st., bezuvjetna nasljednost popovske službe (jer više nema mogućnosti "nadzora kvalitete" svećenika) postaje jedan od rijetkih načina da se osigura prisutnosti klera i vjerskog kulta u lokalnoj zajednici.

episkopskih posjeda (napose na istoku Huma) osporavan u periodu prije ranog 14. st. Po svemu sudeći je i lokalna vlastela, kad je, i ako je bila u konfliktu s nemanjićkim vladarima, crkvene posjede puštala na miru.[822] Isto tako nema prepreka za shvaćanje da je lokalni srpski kler relativno neometano funkcionirao po dobrom dijelu Humske zemlje, posebno istočnom Humu (te naravno u Travuniji), budući da je dio humske vlastele u 13. st. (i kasnije, kad je taj prostor bio pod Kotromanićima) bio pravoslavan i nije imao razloga otežavati život crkvenoj organizaciji s kojom je bio povezan.[823] Sama dinastija Miroslavljevića (potomci Nemanjina brata, Humskog kneza Miroslava iz 12. st.) koja je upravljala Humom bila je u srodstvu s nemanjićkim kraljevima,[824] i priznavala (i) njihovu vrhovnu vlast kroz većinu 13. st., i dio 14. st., stoga je teško vidjeti koje bi koristi imali od izazivanja konflikta sa srpskim crkvenim strukturama u ovim krajevima, a čiju su jurisdikciju neki od njih svakako priznavali. Kako je pravoslavni kler postojao na humskim prostorima, tj. u istočnom dijelu istih i duboko u 14. st., i to u težim okolnostima za rad od onih u 13. st., nema razloga ne zamišljati relativno nesmetano funkcioniranje pravoslavnih crkvenih struktura u ovom dijelu Huma i kroz 13. st. (bez obzira što na tom području, sasvim moguće, od sredine ‘50.-ih ili ’60.-ih godina 13. st. nije stolovao i sam Humski episkop).[825] Uz postojanje nižeg klera u tim krajevima, kao i

[822] Vidi usput kratko u: M. Ančić, *Na Rubu Zapada*, str. 156-158.; I. Komatina, *Crkva i Država*, str. 297-300.

[823] Vidi ponešto za pravoslavnu vlastelu u Humu i Travuniji, u: K. Jireček, *Istorija Srba, I. knjiga*, str. 102, 267.; Isti, *Istorija Srba, II. Knjiga*, str. 82, 397.; S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 132.; a još o vjerskim prilikama vidi kod Mišića, na str. 126-138. Opširnije o humskoj vlasteli vidi: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, 1967. Sažeti pregled vjerske situacije u dijelu Huma, vidi u: D. Korać, ‘Vjerske prilike na području knezova Jurjevića – Vlatkovića’, *Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru, sv. 49* (2007), str. 221–237.; S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 122-138. Vidi o monahinji Polihraniji iz istočnoga Huma u 14. st., i njenim porodicama Čihorićima i Draživojevićima-Sankovićima: K. Jireček, ‘Vlastela Humska na natpisu u Veličanima’, *Glasnik Zemaljskog Muzeja, Knj. IV, God. IV* (1892), str. 279-285. Vidi još: J. Mijušković, ‘Humska vlasteoska porodica Sankovići’, str. 17-54.; M. Blagojević, *Državna Uprava*, str. 30-55. Gore spomenuto ne vrijedi tek za dio vlastele, već i šire slojeve stanovništva, o čemu će ispod biti još riječi.

[824] Vidi ponešto o tome u: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 4-6.

[825] Vidi koristan članak: Jaroslav Šidak, ‘Vjerski onosi na Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u Srednjem vijeku’, *Historijski zbornik, God. XXXIII-XXXIV/1* (1980-1981), str. 275-290.; kao i: M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 73-77. Ovo se vidi i iz onog što kralj Dušan kazuje 1334. u potvrdi prodaje Stona i Pelješca Dubrovčanima: *I ieše se su zakleli kralevstvu mi vlastele Dubrov(a)čci, da prebiva pop srpski, i da poie u crkvah, koie su u Stonu i u R(a)tu, kako iest povelevalo kralevstvo mi. I ako se zgodi razmirenie meždu kralevstvom mi i gradm Dubrov(a)čkim, da ne vojuje človek iz Stona iz R(a)ta na zemlju kralevstva mi ni na človeka kralevstva mi* (F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, str. 108-109.). I kroz drugu pol. 14. st. postojala je kod Dubrovčana svijest o vezi dobrog dijela njihovih seljaka (*la mazor parte deli nostri contadini*) sa Srbijom (*regno di Rassa*), pa u pismu koje u 4. mj. 1371. šalju ugarskom kralju, i koje sadrži razne optužbe na račun župana Nikole Altomanovića, navode da su spomenute pravoslavne seljake (*scismatici*) preveli/krstili na katoličanstvo (*havemo fatti baptizar alla fe catholica*): Joszef Gelcich, Lajos Thalloczy (ur.), *Diplomatarium Relationum Reipublicae Ragusanae Cum Regno Hungariae*, Budapest: Kiadja A M. Tud. Akademia Tort. Bizottsaga, 1887., str. 52.; a cijelo pismo je na str. 48-54. Vidi usput Dubrovačka pisma iz 1371. u kojima se bave županom Nikolom s kojim su tada u sukobu: T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus, Vol. XIV*, str. 327-332, 335-338, 339-340, 341, 345-347, 353-354. Spomenute primjedbe o seljaštvu se odnose na Ston i Pelješac (prostor od Slanoga do Zatona (Primorje) dolazi pod Dubrovnik tek 1399., a Konavle dolaze pod Dubrovnik 1419. i 1427.), gdje je živio veći dio ruralnog stanovništva Dubrovačke Republike u tom periodu, i gdje su unatoč ugovoru sa srpskim kraljem o toleriranju pravoslavne crkvene organizacije i vjere velikog dijela stanovništva, Dubrovčani počeli s

Nemanjićke vrhovne vlasti u dijelu istočnog Huma u kasnom 13. st., gore izneseno shvaćanje dodatno bi osnaživao i mogući spomen ljudi Humskog (stonskog) episkopa kasnih ‘90.-ih godina 13. st. na istoku Huma.[826] U svakom slučaju, u kontekstu rasprave o Vlasima, može se zaključno reći da se po dubrovačkom zaleđu od 1220. polako izgrađuju pravoslavne crkvene strukture s kojima su po svom dolasku sredinom 13. st. bili povezani i Vlasi (kao i ranije po

politikom katolicizacije koju u pismu i spominju. Uz ograničavanje njihova djelovanja, a potom i protjerivanje pravoslavnog svećenstva s tog prostora (Zdenka Janeković smatra da je ono do ‘80.-ih god. 14. st. otuda posve eliminirano), čini se da dolazi i do protjerivanja nešto domaćih ljudi, napose imućnijih (npr. zemljoposjednika). Vidi o tome u: Z. Janeković Römer, ‘Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku’, poglavlje ‘Cuius regio illius religio’, str. 13-19.; Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808., Prvi dio: od osnutka do 1526.*, Zagreb: MH, 1980., str. 95-99. Nedim Rabić spominje protjerivanje srpskog klera otamo sredinom ‘40.-ih godina 14. st.: N. Rabić, ‘Odnosi Bosne i Srbije u vrijeme Stjepana II Kotromanića’, *Historijska Traganja, 5* (2010), str. 171. A vidi i: M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 74-76. Iz dubrovačke isprave od 4. mj. 1371. proizlazi da je znatan dio populacije tih predjela potjecao od donedavno pravoslavnog stanovništva, što je izgleda Dubrovčane mučilo u kontekstu sporova koje su imali s Nikolom Altomanovićem (kao i u kontekstu sukoba koji su zbog dubrovačke vjerske politike nekad izbijali s lokalnim stanovništvom). Vidi sažeto za sukobe na Stonu i Pelješcu u citiranim djelima Z. Janeković i V. Foretića. O konfliktima Altomanovića i Dubrovnika 1371. vidi: M. Dinić, *O Nikoli Altomanoviću*, Beograd: SKA, 1932., str. 17. O tom periodu, s pregledom zbivanja oko Dubrovnika i humsko-travunijskih predjela vidi: R. Mihaljčić, *Kraj Srpskog carstva*, str. 111-207. Ono što je ovdje najbitnije jest da, kako bi neka masa ljudi uopće mogla biti pravoslavna (a da bi ju se onda prevodilo na katoličanstvo), potrebno je bilo da postoji i pravoslavna crkvena hijerarhija i nešto svećenstva koje bi s tom populacijom radilo u ranijem periodu. Vidi usput: J. Šidak, ‘Vjerski onosi na Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u Srednjem vijeku’, str. 275-290. Ako i tijekom 14. st. postoji pravoslavni kler po istoku Huma, pa i po nekadašnjim dijelovima istočnog Huma koji su došli pod Dubrovnik (vidi neke primjere klera za Hum i Travuniju: M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 73-77.), onda je takvog klera tamo moralo biti i kroz 13. st. Stoga se može zaključiti reći da kroz 13. st. u Humu postoje pravoslavne crkvene strukture i klerici bez obzira na (ne)prisutnost samog episkopa. Dakako, o brojnosti toga klera može se samo nagađati.

[826] Vidi za Milutinovu vlastelu: V. Mošin *et al., Zbornik Srednjovekovnih*, str. 283-284.; S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 54.; M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 5-6. Vidi zapis iz 1296. koji možda spominje ljude stonskog episkopa: G. Čremošnik (ur.), *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 162. Koliko su intenzivne bile veze istoka Huma i crkvenog središta na Limu, i je li uopće episkop posjećivao Hum nemoguće je reći zbog nedostatka izvora. Vidi o problemu episkopa Humskog u: I. Komatina, *Crkva i Država*, str. 297-300.; N. Rabić, ‘Odnosi Bosne i Srbije u vrijeme Stjepana II Kotromanića’, str. 166-173. Potrebna je i napomena da srpska vlast u dijelu današnje Hercegovine, južnom dijelu Crne Gore i susjednim dijelovima Albanije nije podrazumijevala da sve strukture vlasti budu pravoslavne. Opća je tendencija u kasnom Srednjem vijeku bila da protokom stoljeća po inerciji dolazi do sve izraženijeg uniformiranja društveno-političkog prostora, pa tako i u smislu štovanja istog vjerskog kulta, no srpska je država u razvijenom i kasnom Srednjem vijeku bila u tom pogledu drugačija od Bugarske, Bizanta, ili Hrvatske, te sličnija Bosni, jer je i prije Nemanjića (za Vukanovića), a posebno od njihova doba (12. st.) obuhvaćala “latinske” i “grčke” kulturne zone, i prostore pod jurisdikcijom Carigrada i Rima. Zato je neupitna izvjesna konfesionalna heterogenost podanika srpskih vladara (uključujući tu i plemstvo, ali i vladare koji nerijetko imaju žene i/ili majke katolkinje) do doboko u 14. st. (u manjoj mjeri i kasnije). Za crkvena pitanja sa srpskog prostora do ugrubo 11. st. vidi: T. Živković, *Crkvena Organizacija u Srpskim Zemljama: Rani Srednji Vek*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2011., str. 55-163. Za period 11.-13. st. vidi u: S. Stanojević, *Borba za Samostalnost Katoličke Crkve u Nemanjićskoj Državi*, Beograd: SKA, 1912.: Jovanka Kalić, ‘Crkvene prilike u srpskim zemljama do stvaranja arhiepiskopije 1219. godine’, u: V. Đurić, *Sava Nemanjić – Sveti Sava*, str. 27-53.; Đorđe Janković, ‘Episkopija Srbija Dubrovačke i Barske arhiepiskopije u svetlu arheoloških podataka’, u: Petar Vlahović et al. (ur.), *Zbornik radova 'Međunarodni naučni skup – Osam vekova Mileševe', Tom I*, Prijepolje: Eparhija Mileševska – Manastir Mileševa, 2013., str. 229-235.; N. Jocić, ‘Počeci Slovenskog Bogosluženja na Balkanu’, str. 57-72.; I. Komatina, *Crkva i Država*, 2016. Vidi i za 13. st. u: Episkop Lavrentije (ur.), *Srpska pravoslavna crkva 1219-1969: spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*, Beograd: Sveti Arhijerejski Sinod SPC, 1969.; S. Ćirković, ‘Pravoslavna crkva u srednjovekovnoj srpskoj državi, u: S. Ćirković, *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*, str. 197-213.; S. Popović, ‘The Serbian Episcopal sees’. str. 171—184.; J. Kalić, ‘Država i crkva u Srbiji XIII veka’, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, 46* (2009), str. 129–137. Za kasnija razdoblja već sam naveo literaturu u prethodnim fusnotama u ovoj glavi, pa ju ovdje neću nepotrebno ponavljati.

unutrašnjosti nemanjićke države), nezavisno od toga je li bila riječ o Vlasima s posjeda Crkve ili vladara.[827]

Kako je već spomenuto u četvrtoj glavi ovog rada, nešto su slabije poznati detalji o posjedima po Travuniji koji su mogli pripadati raznim crkvenim središtima, izuzev posjeda za koje se zna da ih je tamo imao Žički manastir (planine iznad Onogošta).[828] Gdje god su bili posjedi Žiče, ona je kao arhiepiskopija bila nadležna za njih, i bili su izuzeti od vlasti (duhovne) episkopa na čijem su se terenu ti posjedi nalazili. Stoga je svakako bilo svećenstva smještenog i po dijelovima Travunije, a koje je odgovaralo tom manastiru i njegovim vlastima (arhiepiskopu) u 13. st., kao što je uostalom moralo biti svećenstva po tom kraju nezavisno od toga je li neki manastir tamo imao posjede ili ne, jer to je opet bilo područje pod jurisdikcijom Žičke arhiepiskopije (od 14. st. Pećke patrijaršije).[829] No u stranu stranu Žiča i posjedi tog manastira, nije dovoljno poznato u kojoj su mjeri po Travuniji postojali posjedi drugih manastira i/ili crkvenih središta, iako ih je tamo ponešto moralo biti.[830] Doduše, nedovoljno

[827] Kako su funkcionirali crkveni odnosi u dijelovima Huma pod vlašću Izanića, tj. Šubića nije poznato, jer za prva desetljeća 14. st. gotovo nema izvora koji govore o tome, te o eventualnim promjenama koje su nastupile. Ono što se zna jest da kralj Milutin nakon konstatiranja da je Humska episkopija bez prihoda, i da je osiromašila, govori o izgubljenim "dohotcima" iz Humske zemlje u hrisovulji koju je između 1317. i 1321. izdao manastiru sv. Petra i Pavla na Limu kao centru Humske episkopije: *...I az pomenouh jako mnoju otstoupiše Hlmskie Zemle dohodci...* (V. Mošin, *et al., Zbornik Srednjovekovnih,* str. 521.). Vidi i: M. Janković, *Episkopije i mitropolije,* str. 39. Mišić pretpostavlja da je do toga došlo uslijed sukoba s Šubićima oko Huma: S. Mišić, *Humska Zemlja,* str. 129.; a Rabić, čini mi se opravdano pretpostavlja da je proces osipanja Humskih crkvenih posjeda po Humu dovršen za vrijeme Branivojevića: N. Rabić, 'Odnosi Bosne i Srbije u vrijeme Stjepana II Kotromanića', str. 166-169. Za to pitanje vidi: M. Janković, *Episkopije i mitropolije,* str. 38-40, 63.; B. Nilević, *Srpska Pravoslavna Crkva u BiH,* str. 33. Kako god bilo, izvjesno je da je Humski episkop do ranog 14. st. imao prihode iz Huma, kao i svoje ljude, tj. podanike, službenike, i kler na istoku Huma; no detalje odnosa u doba sukoba s Šubićima je teško rekonstruirati. Stonski manastir rijetko se spominje ne samo kroz 13., već i tijekom ranog 14. st. Recimo, iz 1306. je sačuvana žalba Paskala Mutigaće zbog oduzimanja robe u vrijednosti 350 perpera kod tog manastira, za što odgovornim smatra kneza Konstantina Izanića (koji u to doba upravlja Stonom kao podanik Šubića): *Pasqua de Mutigacti coram domino comite conquestus fuit quod dominus Comes Constantinus suo mandato fecit sibi acceperunt de monasterii Stagni tantum vinum per mercatic. quod valuorum ypp. CCCL* (DAD, Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), fol. 113v, 14. 7. 1306.). Iz vijesti se ne vidi ništa o tome kakvo je stanje s manastirom i crkvenim strukturama, no kako se crkvenjaci u tom kraju spominju i tridesetak godina kasnije, u doba prodaje Stona Dubrovčanima, očito Šubići po zauzimanju Huma nisu pokidali sve ranije mreže vlasti, niti lokalne crkvene strukture, te uspostavili posve nove, jer nije poznato da bi to radili, niti je jasno na osnovu čega bi se *ex nihilo* takve nove strukture mogle graditi, a niti ih je moguće kreirati u tek desetljeće ili dva. Pritom se dobar dio uprave Šubića oslanjao na domaću vlastelu, koje je dio na istoku Huma bio pravoslavan, pa bi agresivno ponašanje osvajača prema zatečenom stanju bilo kontraproduktivno po stabilnost njegove ionako osporavane vlasti. Najrealnije je da slabljenje i propadanje Stonskog vlastelinstva (koje posve propada dolaskom Dubrovčana, '30.-ih godina 14. st.) teče postupno, i u pitanju nije bio "čin" već proces koji je trajao desetljećima: ozbiljnije je počeo s ranim 14. st. i dolaskom Šubića, a dovršen je kroz prvu trećinu 14. st. Također ne valja sudbinu pravoslavnih crkvenih struktura i svećenstva po istoku Huma vezivati za sudbinu samog vlastelinstva, jer se ovdašnji svećenici spominju i generacijama kasnije, o čemu ima još riječi u zadnjem poglavlju ove glave.

[828] Vidi za posjede Humske i Zetske episkopije: M. Janković, *Episkopije i mitropolije*, str. 101-112. 127-131.

[829] Inače, Žička povelja spominje popove i među Vlasima (V. Mošin *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 91.).

[830] Već sam spominjao mogućnost da je Humska episkopija imala jurisdikciju koja se protezala na sjeveroistok skroz do pljevaljskoga kraja: G. Tomović, 'Ktitori manastira sv. Trojice Pljevaljske', str. 39. Vidi još za Humsku episkopiju i Polimlje, u: M. Janković, *Episkopije i mitropolije*, str. 98. Treba voditi računa o tome da jurisdikcije pojedinih centara nisu kontinuirano bile iste, jer su se mijenjale s okolnostima. Tako je moguće da je u ranom 14.

poznavanje smještaja crkvenih i manastirskih posjeda u ovo doba nije problem tek s dubrovačkim zaleđem, već i s posjedima drugih crkvenih središta u dubljoj unutrašnjosti nemanjićke države.[831] Ono što se ipak zna, jest da je i po istoku Huma, kao i Travuniji, u 13. i 14. st. bilo pravoslavnog svećenstva i monaštva (koje se spominje u 13., 14. i 15. st., na što ću se još vratiti niže, u petom poglavlju ove glave).[832]

*

Već od najranijih isprava nemanjićke Srbije u kojima se javljaju Vlasi jasno je da su oni bili uklopljeni u vjerski život krajeva u kojima su obitavali, tim više jer su obično u pitanju povelje za manastire (poput Hilandara, Žiče, Stona, itd.). Naravno da vlaške populacije koje su bile kroz dulje vrijeme trajnije nastanjene na nekom prostoru nisu nužno funkcionirale na isti način kao i populacije koje su se tek odnedavno negdje nalazile, ili su odlazile na dulje i dugotrajnije sezonske pokrete sa stokom, ali ni kod ovakvih stvari ne treba pretjerivati. Crkveni su posjedi, pa tako i manastirska vlastelinstva, ali i svjetovni posjedi imali jasno definiranu površinu, tj. prostor pod svojom ingerencijom. U skladu s tim Vlasi (a od kasnog 13. st. postupno i Arbanasi) koji su npr. pripadali manastirima uglavnom su se zadržavali na tim posjedima (izuzev onih koji su povremeno odlazili po robu, tj. sudjelovali u transportu iste), a dužina je njihovih pokreta sa stokom zavisila od veličine posjeda i veličine vlaških družina.[833] Vjerujem da su, posebno na crkvenim vlastelinstvima Vlasi bili relativno

st. Budimljanski episkop imao duhovnu vlast nad Pivom i Gackom, što bi se možda smjelo zaključiti iz jedne odredbe Banjske povelje (G. Škrivanić, 'Žičko eparhisko vlastelinstvo', str. 165.). Posjedi Humske episkopije su pritom bili jedini i najveći manastirski i episkopski posjedi za koje se zna da su postojali po Humu, no ne mora biti da nije bilo i drugih posjeda, već je prije problem taj što podaci o tome nisu očuvani. Činjenica da za 13. i 14. st. postoji tek šačica isprava o zbivanjima s Humskom episkopijom (vidi u: Stojan Novaković (ur.), *Zakonski spomenici srpskih država Srednjega veka, Peta Knjiga*, Beograd: Državna štamparija kraljevine Srbje, 1912., str. 593-602.) svjedoči o tome koliko je mnogo onoga što se događalo na tom prostoru promaklo zapisima, ili su (što je češći slučaj) zapisi uništeni kroz stoljeća. Najbolji primjer toga su upravo Limska i Stonska povelja iz sredine 13. st., koje su sačuvane samo zahvaljujući okolnosti da su od davnina bile smještene u arhiv manastira Hilandar (na Atosu), daleko od razaranja koja posebno intenzivno od kasnog Srednjeg vijeka trpi veći dio Balkana.

[831] Vidi u: M. Janković, *Episkopije i mitropolije,* str. 101-102, 198.

[832] Vidi npr. u: M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi,* str. 73-77.

[833] Ponos, tj. transport robe koji su stočarske skupine obavljale za svoje razne gospodare, pa tako i manastire, tj. igumane nije isto što i sezonsko kretanje sa stokom. Naravno da je moguće, pa u nekim slučajevima vjerojatno da su dio posla transporta robe Vlasi obavljali istovremeno gibajući se svojom stokom – no to je moralo zavisiti od destinacije na koju se odlazilo. Na posao ponosa, tj. transporta robe išao je obično dio vlaške družine, ili je nekoliko katuna davalo dio ljudstva za takav posao (ukoliko bi isti zahtjevao suradnju više vlaških družina), dok je ostatak Vlaha radio svoje uobičajene poslove sa stokom.

dobro integrirani u vjerski sustav, makar su bili nešto mobilnije stanovništvo.[834] Ova se integriranost da to tako nazovemo, prije svega manifestirala kroz postojanje popova, tj. svećenika među Vlasima, pa tako i kroz njihovo smještanje u katune (iako to samo po sebi, kao što ću pokazati, nije moralo činiti razliku između uključenosti i neuključenosti u vjerske strukture). [835] To nije bilo karakteristično tek za crkvena vlastelinstva, ali mi se čini razumnim misliti da je nadzor nad takvim popovima na crkvenim posjedima bio nešto jači, dok je većom disperzijom stočarskih populacija i njihovim smještanjem na razna svjetovna vlastelinstva pitanje nadzora nad lokalnim klerom, tj. osnovnim vjerskim ćelijama možda postalo nešto kompleksnije (kao što je konačno uvijek teže nadzirati neko stanovništvo njegovim postupnim brojčanim porastom i većom disperzijom po nekom prostoru). Utoliko mislim da treba voditi računa o tome da je jačina nadzora Crkve nad stanovništvom koje joj je povjereno za vjersku "skrb" ovisila o mnogo faktora.[836]

Problem funkcioniranja popova u katunima na manastirima tu spominjem jer je lakše istraživ, pa može služiti kao putokaz za daljnja istraživanja ove vrste, dok se na pitanje o tome kako je stvar funkcionirala na posjedima vladara i vlastele nešto teže može odgovoriti zbog nedovoljne količine sačuvanih isprava (iako se i na njega ispod referiram), premda je izgledno da po takvim posjedima stanje najvjerojatnije nije bilo radikalno drugačije nego na crkvenim vlastelinstvima (što ne znači da nekad nije bilo razlika, pa čak i između pojedinih crkvenih

---

[834] Ovo vrijedi i za zemljoradničke populacije na crkvenim vlastelinstvima, jer djeluje logično da su ljudi s crkvenih posjeda bili nešto jače izloženi djelovanju crkvenjaka nego ljudi sa svjetovnih posjeda.

[835] Možda na ovome mjestu nije na odmet vrlo sažeto reći ponešto o tome kako je funkcioniralo parohijsko, tj. župsko svećenstvo, prije svega seoski popovi: *Ниже, сеоско свештенство представљало је релативно бројан и хетероген сталеж ... Душанов законик прави јасну разлику између три групе сеоских попова: 1) попови баштиници; 2) попови који су добили од својих господара три њиве, и 3) попови који су добили од својих господара више од три њиве ... Повеље, проглашене пре Душановог законика, помињу сеоске попове који су поседовали чак и нека мања села. ...* (S. Šarkić, 'Маисторије, сокалници и сеоски попови', str. 64-65.). Postoje dakle popovi kao slobodno stanovništvo (baštinici), i popovi kao zavisno stanovništvo, koji su bili vezani za svoje gospodare (svjetovne ili crkvene) od kojih su za službu dobijali posjede na ime uzdržavanja. Popovi s većim porodicama i potrebama imali su pravo na više od tri njive, a ako ih ne bi dobili imali su pravo napustiti vlastelinstvo, i odseliti se gdje požele (N. Radojčić, *Zakonik Cara Stefana Dušana,* str. 48, 55.). Vidi o obavezama popova: M. Blagojević, 'Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save', str. 143-144. Oni su bili izuzeti od većine uobičajenih feudalnih obaveza, osim što su popovi koji su bili podložni svjetovnim i crkvenim vlastelinstvima plaćali opći porez (soće), a vjerojatno su svi popovi plaćali i taksu crkvenim vlastima na ime svog postavljanja (S. Šarkić, 'Маисторије, сокалници и сеоски попови', str. 65-66.). Čini se razumnim misliti da su popovi baštinici bili manji dio popovske populacije, a ovi drugi, koji su za službu dobijali posjede za uzdržavanje, činili bi veći dio kadra. Tako je vjerojatno bilo posvuda, pa i u humsko-travunijskom području. Što se Vlaha i uzdržavanja popova u vlaškoj sredini tiče, popovi su se za uzdržavanje najčešće vjerojatno bavili sličnim stvarima kao i ostali Vlasi, za što ima i potvrda u izvorima (na što se kasnije vraćam): npr. transportom robe u karavanama, stočarstvom i moguće ratarstvom tamo gdje su Vlasi već dulje vrijeme bili naseljeni, te imali i svoja zimska staništa (tu su popovi možda dobijali i ponešto njiva od gospodara da bi se lakše uzdržavali).

[836] Misli se da je u svoje rano doba Srpska Crkva kao institucija bila slabije organizirana, i tek postupno ojačava, da bi do ranog 14. st. dosegla razinu uređenosti koju ne valja zamišljati za prethodni period, pa tako ni po pitanju uloge popova, jer obično se uzima da *...se u periodu osnivanja srpske crkve, osećao nedostatak popova ... Sa druge strane, u vreme kralja Milutina, broj popova znatno se povećao, pa se čak izdaju zakonske odredbe za njihovo smanjivanje* (M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 45, fusnota 147.).

vlastelinstava).[837] Kako ću kasnije u ovoj glavi još spominjati, i po dubrovačkom zaleđu ima popova među Vlasima: *Tako, primjerice, dubrovačka vrela iz ovoga razdoblja* [autor govori o drugoj polovini 14. st. – op. M. P.] *čak i izričito spominju činjenicu da je svaki vlaški katun imao svoga popa, a ta se funkcija najvjerojatnije prenosila s koljena na koljeno u istome rodu.*[838] Iako je funkcioniranje pravoslavnih popova u katunima vjerojatno bilo ustrojeno

---

[837] Nešto je drugačija priča, u koju ovdje ne mogu ulaziti jer nije tema rada, pitanje vjerskih odnosa kod Vlaha koji su se našli van nemanjićke države. Nekih pola stoljeća nakon prelaska prvih Vlaha na zapad Huma i potom u Hrvatsku, počinje njihovo prevođenje s pravoslavlja na katoličanstvo i uklapanje u katolički crkveni sistem: M. Ančić, 'Srednjovjekovni Vlasi kontinentalne Dalmacije', str. 166. Izgledno je da kod novokatoliciziranih Vlaha prihvaćanjem katoličanstva popovi iz katuna iščezavaju, jer katolički kler i redovnici nisu živjeli u katunima, a kako da se nisu smjeli ženiti kao pravoslavni popovi, izvjesno je da je katolički model djelovanja među Vlasima bio drugačiji i podrazumijevao npr. podizanje gušće mreže samostana u krajevima gdje je bilo Vlaha. Prevođenje Vlaha na katoličanstvo uglavnom su vodili franjevci, počevši od '60.-ih godina 14. st. Vidi o tome: 'Dalmacija', u: Mate Ujević (gl. ur.), *Hrvatska Enciklopedija, Svezak IV. (CLIACHIT – DIKTIS)*, Zagreb: HIBZ, 1943., str. 481.; A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb: MH, 1990., str. 247.; M. Ančić, *Jajce*, str. 60.; Isti, *Na Rubu Zapada*, str. 175-176, 233-242.; Isti, 'Kasnosrednjovjekovni Stolac', str. 50-51, 54-57.; Isti, 'Srednjovjekovni Vlasi kontinentalne Dalmacije', str. 161-167.; I. Botica, 'Franjevački samostan i crkva Sv. Marije u podgrađu Cetini pod Sinjem (primjer povijesnoga diskontinuiteta)', *Povijesni prilozi, 38* (2010), str. 22-23.; D. Korać, 'Religijske prilike u Humskoj zemlji od XIII. stoljeća do pada pod osmansku vlast', u: I. Lučić, *Hum i Hercegovina Kroz Povijest*, str. 476. O uklapanju Vlaha pod katoličku crkvenu jurisdikciju, i o pisanju crkvenih autora poput fra Bartola od Alverne u drugoj pol. 14. st. na tu temu, vidi u: M. Ančić, *Na Rubu Zapada*, str. 225-242. Zahvaljujem svom mentoru dr. Ančiću što mi je skrenuo pozornost na djelovanje ovog franjevca. Vidi usput: Bonifacije Rupčić, 'Značenje »Dubia« fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne', *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, Vol. 15* (1988), str. 65-90. Vidi papinske upute o katolicizaciji Vlaha u: R. Lopašić, 'Cetinski i Lički Vlasi', str. 20.; I. Mužić, 'Vlasi i Starobalkanska Pretkršćanska Simbolika', str. 263-264. Ideološko-politički kontekst djelovanja franjevaca u okviru anživinsko-papinske akcije širenja ka "šizmatičkom" Istoku u 14. st. daje: M. Ančić, *Putanja Klatna*, str. 105-108. Vidi za katoličku akciju u to doba: M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, str. 94-97, 114-118. Za papinsko-anžuvinske političke kombinacije (pa i oko Balkana) još od kasnog 13. st. vidi: Etleva Lala, *Regnum Albaniae, the Papal Curia, and the Western Visions of a Borderline Nobility*, Doktorska Disertacija, Budapest: CEU, 2008., str. 1-163.

[838] M. Ančić, 'Kasnosrednjovjekovni Stolac', str. 56-57. Iako je ta izjava načelno točna, prije svega za period 14. st. nadalje, možda je preciznija druga autorova pretpostavka, da je *...svaki veći 'katun' imao svoga svećenika koji je u toj zajednici održavao kult* (M. Ančić, *Na Rubu Zapada*, str. 236.). Pritom nije svaki katun, posebno ne oni manji (s 5-10, ili 15 domova) bio "opskrbljen" popovima. Popova je moglo biti i po manjim katunima, ali ne svima, jer tada nema ni svećenika u baš svakom selu (kao uostalom ni danas). Moralo je biti slučajeva da jedan pop ili paroh opslužuje više zaselaka ili manjih sela, pa tako i jedan pop više katuna (posebno manjih). Slično tome mislio je i: B. Hrabak, 'Drobnjaci', str. 99. Takav scenarij valja napose zamišljati kad se događalo grananje katuna, pa je iz jedne veće katunske cjeline nastalo dvije ili više manjih. U počecima se kod takvih novonastalih zajednica radilo o manjim družinama, ne više od tucet kuća, pa je jedan pop mogao službovati u više katuna (pogotovo ako su bili porodično vezani) sve dok dolaskom novih popova ili odgojem novih naraštaja popova nije došlo do smještanja popova u svaki katun (iako je upitno je li ikada bio slučaj u kasnom Srednjem vijeku da je skoro svaki katun na nekom prostoru imao popa). Da je tome sličan scenarij realan potvrđuju isprave. Tako se na ljeto 1387. javlja: *"Radoslaus presbiter chathoni Iurech Iunachouich facit manifestum quod ipse se obligat et promictit per apthay renuntiando Ratcho Budoeuich quod si Iurech Iunachouich chatonarius dixerit dictum Radoslaum presbiterum aut fratres suos fuisse culpabiles de castratis V furtiue acceptis dicto Ratcho in Sclauonia. Quod dictus Radoslaus presbiter teneatur soluere dictos quinque castratos ad grossos XVI pro quolibet" (23. 7. 1387.), Diversa Cancellariae, XXVII, 18* (E. Kurtović, 'Seniori Hercegovačkih Vlaha', str. 669, fusnota 98.). Tu je riječ o popu koji djeluje u *katunima*, a ne u *katunu*, što se vidi i iz zapisa od par godina ranije: *Nos quidem Jurech Junacouich catonarius Catuni de bagnani et lauriça bogunouich*, zadužuju se zadnjeg dana u 5. mj. 1383. kod dvojice Dubrovčana za iznos od *ducatos auri centum octuaginta* (DAD, Debita Notariae, br. 9 (1380-1383), fol. 195v, 31. 5. 1383.). Citiranu ispravu sam našao zahvaljujući signaturi koju donosi: E. Kurtović, 'Seniori Hercegovačkih Vlaha', str. 669, fusnota 98. U katunima koji su bili po posjedima gdje je crkvena vlast imala slabiji utjecaj nego na crkvenim posjedima, i gdje je bilo manje klera spomenuti scenarij je vjerojatno bio nešto češći, a u sredinama gdje je njena uloga bila jača Crkva je mogla s više pozornosti utjecati na ono što se događa s vjernicima kojima upravlja, ne tek kao duhovna instutucija, već i kao feudalni gospodar.

donekle po sličnom modelu svuda gdje je bilo Vlaha, ipak su manastirska, tj. crkvena vlastelinstva mogla biti unekoliko specifična, jer tamo je generalno za očekivati više popova, i nešto jači utjecaj crkvenih vlasti na podanike.[839] Recimo, logično je misliti da je na crkvenim vlastelinstvima bilo jednostavnije, i vjerojatno učestalije postavljanje i izmještanje svećenika po potrebi, i slanje istih na "zadatke", upravo zato jer je Crkva imala jači nadzor nad ljudima pod svojom direktnom upravom, pa je lako mogla intervenirati bilo kojim povodom u crkvena pitanja na lokalnoj razini. No na bivšim crkvenim vlastelinstvima, poput onih po Humu koja

---

839 Inače, Koprivica o popovima kod Vlaha na manastirskim posjedima kaže: *Popovi u vlaškim naseljima držali su ždreb* [popovsko imanje koje su svećenici dobijali na korištenje da bi se uzdržavali dok obavljaju službu – op. M. P.] *verovatno na sličan način kao i u zemljoradničkim sredinama, što upućuje na to da su ostajali u blizini crkve u stalnom naselju. Postojanje popova u vlaškim zajednicama, upućuje na parohijsku organizaciju ...* (M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 207.). Ta se pitanja dotiču unutrašnje organizacije crkvenih poslova, što je spominjao i ranije citirani Bubalo, i ona su nažalost najmanje poznata. Autoričine pretpostavke mogu biti točne za vlaške skupine koje su bile nešto dulje trajno naseljene, no trebalo bi detaljno raspraviti koliko je to točno za one grupe koje su tek nedavno doselile u neki kraj, i još su bile nešto "pokretnije". Možda je kao temelj vjerske organizacije kod Vlaha postojala župska, tj. parohijska struktura, no očito da manje i više pokretna zajednica, ili pojednostavljeno "nepokretna" i "pokretna župa" nisu isto, tj. da je, posebno ako se popove kod dijela Vlaha zamišlja kao već nasljednu funkciju pred kraj Srednjeg vijeka, takav "paroh" morao biti pokretniji, prateći svoju pastvu, tj. "zajednicu vjerujućih" bar povremeno (ne nužno uvijek). Možda su popovi kod Vlaha bili shvaćani od strane Crkve kao "parosi", ali nisu u svim slučajevima nužno boravili u stalnim naseljima tijekom cijele godine, jer su dio vremena vjerojatno provodili sa svojom pastvom u pokretima sa stokom. Takvi bi popovi bili "stalno" smješteni u mjeri u kojoj su to bili njihovi vjernici. Sačuvani podaci pokazuju kako je to moglo funkcionirati kod nešto jače "teritorijaliziranih" Vlaha. Govoreći o organizaciji i funkcioniranju crkvenih institucija na parohijalnoj (župskoj) razini, Koprivica kaže: *Posebno pitanje predstavlja parohijska organizacija u vlaškim katunima. Sedišta parohija su bile crkve koje su na prostorima naseljenim vlasima nalazile u blizini njihovih zimovišta.* Zatim spominjući primjer Dečanske hrisovulje autorica upozorava da *se... u međama katuna Sušica i Ratiševci pominje ... jedna crkva, što može ukazivati na postojanje parohijske organizacije.* A kasnije dodaje i da su osim ovoga primjera, što se manastirskih vlastelinstava tiče, *retke ... u izvorima zabeležene crkve u vlaškim katunima, svega nekoliko u međama banjskog i svetoarhanđelovskog vlastelinstva.* Ti su Vlasi, autorica veli *...stalno naseljeni, a njihovi katuni i sela se navode sa međama* (M. Koprivica, 'Parohije srpske crkve u srednjem veku', *Crkvene studije, 11* (2014), str. 301-302.). Jasno, ostaje mnogo pitanja o tome kako se bogosluženje organiziralo kod skupina koje su nešto više vremena provodile na ispašama. Jesu li se u katunima u brdima gradile drvene i/ili kamene crkvice, ili se bogosluženje odvijalo na otvorenom? To je moralo ovisiti i o dostupnom materijalu (katuna su katkad građeni od kamena, a katkad od drveta). Vidi o katunima i materijalu korištenom pri njihovoj gradnji na više mjesta u: M. Marković, *Stočarska kretanja*, 2003. Jesu li u nizini Vlasi pohodili postojeće crkve kao i ostala, "sesilna" (na jedno mjesto naseljena) populacija? Mislim da su u nizinskim krajevima Vlasi mogli donekle koristiti i postojeću crkvenu infrastrukturu, samo je stvar mogla biti u tome da su to radili *nešto rjeđe* zbog pokreta sa stokom radi kojih nisu bili na istom mjestu cijele godine. Možda su i popovi iz postojećih crkvenih središta u "klasičnim" parohijama nekad mogli opsluživati Vlahe kao i ostalo stanovništvo, a na ispaše ih pratiti njihovi popovi iz katuna. Bilo bi korisno vidjeti arheološka iskopavanja nekadašnjih katunskih zona po dinarskim planinama, jer bi to pomoglo dobijanju odgovora na neka od ovih pitanja. Nažalost planinska arheologija, tj. pokušaji istraživanja materijalnih ostataka sezonskih stočara i njihovih nastambi (pa i sakralnih objekata) gotovo ne postoje za Dinaride. Taj tip istraživanja se nekad vrši u inozemstvu i daje različite rezultate: John Nandris, 'The Stina and the Katun: Foundations of a Research Design in European Highland Zone Ethnoarchaeology', *World Archaeology, Vol. 17, No. 2, Ethnoarchaeology* (1985), str. 256-268. Vidi usput (za stočare Bliskog istoka): R. Cribb, *Nomads in Archaeology*, str. 1-112, 133-161, 212-229; Benjamin Adam Saidel, 'Pitching Camp: Ethnoarchaeological Investigations of Inhabited Tend Camps in the Wadi Hisma, Jordan', u: J. Szuchman, *Nomads, Tribes, and the State*, str. 87-104. A vidi i istraživanje ruta stočarskih kretanja po središnjoj i sjevernoj Grčkoj pomoću suvremene informacijske tehnologije: Konstantina Ntassiou, Ioannis D. Doukas, Maria Karatassiou, 'Exploring Traditional Routes of Seasonal Transhumance Movements with the Help of GIS: The Case Study of a Mountainous Village in Southwest Macedonia, Greece', u: Zacharoula Andreopoulou, Dionysis Bochtis (ur.), *HAICTA 2015: 7th International Conference on Information and Communication Technologies in Agriculture, Food and Environment – Proceedings*, Kavala, 2015., str. 821-831.

su se u prvim desetljećima 14. st. osula, ali i na svjetovnim posjedima, tj. zemljama vlastele vjerojatno je i od lokalnih okolnosti zavisilo koliko će biti dostupnog klera, i koliko će on jako biti pod nadzorom crkvenih vlasti. U takvim okolnostima popovi koji u normalnim situacijama ne bi zadovoljili kriterije viših crkvenih vlasti (a nasljedna im je pozicija bila uvjetna) možda su bili tolerirani, jer se nije uvijek moglo puno na njihovom "usavršavanju" raditi. Odnosno, iako je popovski zanat u 14. st. po onome što se zna bio uvjetno naslijedan na svim prostorima na kojima se praksa nasljeđivanja pojavljuje, sasvim moguće da se popovima nasljeđivanje zanata u to doba ipak lakše i češće uvjetovalo na crkvenim vlastelinstvima i po teritorijama koje su bile čvršće uklopljene u državni sustav; dok je na periferiji države ili neke crkvene jurisdikcije, tj. tamo gdje je domet crkvene vlasti bio slabiji, svećenstvo možda već u 14. st. moglo u pojedinim slučajevima biti prenošeno s roditelja na djecu bezuvjetno, jer ako je mogućnost interveniranja crkvenih vlasti u djelovanje takvih popova bila mala, možda je i takav pop smatran boljim od nikakvog.[840]

Da li se, i kad na humskim i travunijskim prostorima stvar počela pomicati u smjeru ustaljivanja popovske službe unutar iste porodice, uz slabiju mogućnost izvanjskog utjecaja na položaj popa u katunu (kakva je morala postojati tamo gdje je bilo čvrste crkvene vlasti i državne koja bi iza nje stajala), nije jednostavno reći ali se smije iznijeti neke pretpostavke. Sredina 13. st. koja se uzima kao period odlaska episkopa Humskog u Polimlje nije pokazatelj

[840] Budući da se i kroz takve popove, makar i slabije uklopljene u crkvenu strukturu i neadekvatno osposobljene, ipak održavala minimalna prisutnost vjerskog kulta u zajednici. Inače, postoje potvrde da su u srednjovjekovlju, kada se za time javljala potreba monasi odlazili u crkve da bi odrađivali svećenički posao oko službe, a uslijed nedostatka svećenika; kao i potvrda da su svećenici odlazili u manastire držati službu u slučajevima kad nije bilo obučenih monaha koji bi obavljali te dužnosti: M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 81-82. Ovdje je po pitanju popova kod Vlaha korisno spomenuti da je u izvorima vidljivo da se nekad monasi nazivaju "popovima" (Isto, str. 82-87.), radi čega nije uvijek lako znati je li riječ o "pravom" popu, ili zapravo monahu, što bi valjalo upamtiti, jer čini mi se da nije nemoguće, bar za manastirska vlastelinstva, da su "popovi" koji su služili među Vlasima nekad mogli biti i monasi na "privremenoj" dužnosti. Da skratim priču, nije realno za sve popove misliti da su imali nasljednu službu jer srednjovjekovna realnost nije bila uniformirana kao današnja. Moglo bi se pretpostaviti, iako vrlo oprezno, da je – kada se počela javljati – nešto slabije uvjetovana nasljednost popovske službe bila učestalija na nekim svjetovnim vlastelinstvima, nego crkvenim/manastirskim, jer manastiri su mogli raspolagati i monasima koji su mogli "uskočiti" u periodima kada nije bilo dovoljno popova među populacijom koja je bila podložna manastiru. Na svjetovnim je vlastelinstvima onakva nasljednost popovskog položaja koja bi bila slabije uvjetovana dobrim poznavanjem kršćanske učenosti vjerojatno više dolazila do izražaja jer moguće da je tamo crkvenoga kadra bilo nešto manje nego na vlastelinstvima pod direktnom vlašću Crkve. Valja imati na umu da je ovo tek grubo ocrtavanje mogućeg scenarija, jer je sve to zavisilo i od toga koliko je bogat i imućan bio velmoža koji je držao neki posjed. Imućniji ljudi su vjerojatno bolje pomagali crkvenu organizaciju nego siromašniji, pa su mogli raspolagati i s više crkvenjaka na posjedima. Isto tako, treba upamtiti da su prve potvrde o nasljednosti popovske službe one koje dolaze s manastirskih posjeda, i pritom se *ne odnose* na popove kod Vlaha. Što se Humskog vlastelinstva tiče ne mislim da, bar za dobar dio 13. st., valja zamišljati situaciju bitno drugačiju od one na drugim crkvenim vlastelinstvima po nemanjićkoj državi. Među Vlasima bi se postupno možda pojavilo nešto nasljednog svećenstva, i onog koje je nenasljedno, tj. postojalo bi ono koje jest, kao i ono koje nije funkcioniralo kao stalni dio vlaških družina. Pritom, *neupitno je* da boravak među Vlasima nije po automatizmu značio i nasljednost svećeničke službe, svakako ne u prvim genercijama boravka Vlaha na ovom prostoru, i to je nesumnjivo ovisilo o konkretnim područjima i lokalnim kontekstima. Moguće da se stvari u humskim predjelima po pitanju (bezuvjetne) nasljednosti popovske službe počinju mijenjati od ranog 14. st.

ničega, jer po istoku Huma i dalje boravi pravoslavni kler (prezbiteri/popovi, đakoni, monasi, itd.), što je izvorima potvrđeno. Iako se čini da Humski episkop kroz drugu pol. 13. st. nije boravio u Stonu, vjerojatno je imao dovoljan autoritet (i potporu vlasti, ako i kada je trebalo) za održavanje svojih službenika i crkvenjaka na istoku Huma. Zato slabljenje, a potom i nestajanje mogućnosti "kontrole kvalitete" popovskog službovanja po istoku Huma, pa tako i po tamošnjim katunima ne valja zamišljati prije 14. st., tj. prije perioda sukoba Šubića i Nemanjića, potom sukoba Kotromanića i Nemanjića, te dubrovačkog stjecanja nekadašnjeg humskog crkvenog središta, Stona. Jurisdikciju, tj. praktično djelovanje nekih viših crkvenih velikodostojnika na tom prostoru od ranog 14. st. nije realno zamišljati, iako ni tada nema govora o "likvidaciji" pravoslavne crkvene strukture u tim krajevima. No kler koji je od sada tamo bio vjerojatno je tek niži kler (po Pelješcu, Popovu, unutrašnjosti Huma, tj. u gradovima i selima, te katunima).[841] Naravno da u takvom kontekstu ne može biti neke posebne "kontrole kvalitete" bogosluženja i ozbiljnog "pastoralnog rada" (neposredno po rasipanju većine posjeda episkopije toga je možda još i moglo biti, ali već sljedeće generacije su gubile "kvalitetu"), čega je moralo postojati ranije dok su crkvene vlasti bile snažnije zastupljene u ovim krajevima (a što je i dalje postojalo u ovo doba dublje u unutrašnjosti Srbije, gdje nije moguće zamišljati prenošenje popovske službe s roditelja na djecu kroz nekoliko naraštaja, a da ta procedura ne bude pod povremenim nadzorom i "preispitivanjem" od strane crkvenih vlasti u smislu provjere koliko se dobro poznaje i obavlja svećenička služba).[842] Treba upamtiti da nasljednost svećeničke službe nije bezuvjetna u ovo doba, jer ako je netko svoju

---

[841] Vidi sasvim sažeto u: M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 73-77.

[842] Pritom gubitak srpske uprave nad istokom Huma kroz 14. st. nije pokidao sve veze, pa ni one crkvene, među populacijom koja je donedavno bila dio jedne državne i crkvene cjeline, jer je Travunija bila naslonjena na Hum, i realno je da su tamošnji crkvenjaci i dalje održavali veze. Kotromanićkim pak zauzimanjem šireg dubrovačkog zaleđa u drugoj pol. 14. st., međusobno umrežavanje lokalaca (pa i vlaških skupina, pa tako i preko pravoslavnih crkvenih struktura kroz djelovanje popova) po istoku Huma i Travuniji, te dalje na istok i sjeveroistok u bivšim zemljama Altomanovića moglo je samo biti olakšano. U nekim dijelovima dubrovačkog zaleđa otada su prisutne i krstjanske strukture koje su tamo djelovale u kasnom 14. i 15. st., te katoličke strukture koje od 14. i posebno 15. st. nastoje pastoralnim radom pridobiti dio tamošnjih populacija za sebe (doduše i jedne i druge s limitiranim uspjehom). Za "Crkvu bosansku" vidi: John V. A. Fine, *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*, Saqi Books, 2007.; Srećko M. Džaja, Dubravko Lovrenović, *Srednjovjekovna Crkva bosanska* [Posebni prilog 'Svjetla riječi' – Siječanj], 2007.; Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2005.; F. Šanjek, *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu: zbornik radova*, 2005.; S. Ćirković, 'Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve: Bosanska Crkva', u: S. Ćirković, *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*, str. 214-239.; Isti, 'Bosanska Crkva u bosanskoj državi', u: E. Redžić, *Prilozi za Istoriju Bosne i Hercegovine I*, str. 191-254.; J. Šidak, *Studije o 'Crkvi Bosanskoj' i Bogumilstvu*, Zagreb: Liber, 1975.; F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u Srednjem vijeku*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1975. Za dubrovački odnos prema pravoslavcima u 14. i 15. st. vidi: M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 73-77. Za franjevačke centre po dubrovačkim posjedima i na zapadu Huma, i za franjevačko djelovanje u zaleđu Dubrovnika u 15. st. vidi: M. Ančić, 'Kasnosrednjovjekovni Stolac', str. 55-56. Vidi također: D. Korać, 'Franjevci i Njihovi Samostani u Humu', *Croatica Christiana Periodica, Vol. 31, No. 60* (2007), str. 17-33.; Ista, 'Religijske prilike u Humskoj zemlji', str. 473-493. Vidi usput o franjevcima u 14. i 15. st. po širem zaleđu Dubrovnika: D. Kovačević Kojić, *Gradski Život u Srbiji i Bosni*, str. 237-252.

dužnost loše obavljao naravno da je mogao biti maknut ili degradiran. Istovremeno, Pravoslavna Crkva u Srbiji u 13. i 14. st. ima resurse i interes za unapređivanje svoje organizacije i razvoj njene učinkovitosti. Druga će situacija nastupiti napose od 15. st., kad će se raditi o preživljavanju, a ne razvoju. No kroz 13. i 14. st. nasljednost popovske službe nije mogla biti "nepovrediva", bar ne kao "standardna praksa" kod transgeneracijskog prenošenja funkcije.[843] *Uvjetovanje* nasljeđivanja popovske službe pridržavanjem vjerovanja i doktrina, tj. "izučavanjem knjige", mora da je počela ozbiljnije nestajati tek slabljenjem i osipanjem crkvene vlasti, odnosno autoriteta koji je na terenu imao mogućnosti sprovesti svoju volju i osigurati kakvo-takvo obrazovanje kadrova. U Travuniji to ni kroz 14. st. nije mogao biti neki problem, ali po Humu je to vjerojatno postalo problem već u ranom 14. st.[844]

4. Pravoslavni popovi kod Vlaha u 13. i 14. st. u središnjoj Srbiji

Navesti ću sad neke primjere popova među Vlasima koji se javljaju na manastirskim vlastelinstvima u 13. i 14. st., a potom u sljedećem poglavlju navodim podatke za dubrovačko zaleđe. Podaci s manastirskih vlastelinstava korisni su jer služe kao putokaz za rekonstrukciju stanja na drugim posjedima, te u kombinaciji s podacima iz notarskih spisa pomažu upotpuniti sliku. Najstarija povelja koja donosi informacije o popovima među vlaškim stanovništvom – ili bolje rečeno, povelja koja je bazirana na najstarijem predlošku koji spominje popove kod Vlaha – je povelja za manastir Žiču. Tu se među Vlasima javljaju *pop Pačen* i *pop Mik*.[845]

[843] Što se vidi i iz srednjovjekovnih propisa koje sam već iznad citirao na tu temu, gdje se jasno navodi tko može ili ne može, i kada, naslijediti popovsku službu; stoga obaveza da popovski sin mora izučiti zanat potvrđuje kako ta služba *nije bila* bezuvjetna (i ovo je naravno vrijedilo i za Vlahe, kao i za sve druge slojeve populacije).

[844] To je moglo doprinjeti slabljenju učenosti tamošnjih popova u par generacija i petrifikaciji pojedinih vjerskih shvaćanja koja su vremenom postajala zastarjela, dok su neke teološke ideje i interpretacije u drugim sredinama u međuvremenu možda evoluirale. Ipak, upitno je u kojoj je mjeri do ovoga moglo dolaziti tako rano, budući da je bilo povremenih seljenja Vlaha iz Travunije prema Humu i dalje na zapad kroz dobar dio 14. st., a time i izvjesnih kontakata između pravoslavnog klera s istoka Huma, Travunije, itd. Zato maloprije spomenutu pojavu valja zamišljati kao masovniju od posljednjih generacija srednjovjekovlja, i ne ju olako projicirati na ranije doba, jer se čini da je napose za kasnije srednjovjekovlje, tj. rani osmanski period karakteristično opadanje obrazovnih i kadrovskih kapaciteta srpskih crkvenih institucija, tj. razine učenosti pravoslavnog klera, a posebno parohijskog svećenstva (umnogome radi bezuvjetnog nasljeđivanja službe i nepostojanja nadzora nad stupnjem učenosti svećenstva). Siromašenje Crkve i opće siromašenje društva, napose u kontekstu ratova s Osmanlijama, polako bi vodili slabljenju crkvenih struktura, čime su izgleda stvoreni preduvjeti da nasljednost popovske službe krajem Srednjeg vijeka postane bezuvjetna, kao i relativno široko prihvaćena, jer je izgleda bila jedan od *rijetkih načina* da se održi kršćanski kult i kakav-takav crkveni ustroj unutar lokalnih zajednica uslijed sveopće krize u društvu.

[845] V. Mošin *et al*., *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 91-92. Riječ je o 217 kuća Vlaha, bez spomena *katuna*. Moguće da su neki od njih već bili dulje trajno naseljeni (povelja bilježi stanje iz doba kralja Milutina, s početka 14. st., a ne iz doba osnutka manastira u ranom 13. st.) pa zato nisu popisani u katunima, što bi objašnjavalo takav broj popova. Popovi po selima na Žičkom posjedu naime *nisu* popisivani, jer se u povelji jedino javljaju vezano za Vlahe, a ne i za drugo zavisno stanovništvo, pa je možda tek dio Vlaha boravio u katunima, i popovi

Potom vrijedi spomenuti Milutinovu povelju Hilandaru (prvu, iz ugrubo 1282.), u kojoj se među nešto ispod 100 porodica Vlaha (bez spomena *katuna*) javlja *pop Blgarin,* kao i *Rada popa detca Kosta i Radomir.*[846] U drugoj, tj. općoj povelji Hilandaru, koju je Milutin izdao 1303. ili 1304. (ali je sačuvana u kasnijem prijepisu iz 14. st.), opet se spominje *pop Blgarin,* kao i *Rada popa detca Kosta i Radomir.*[847]

Zatim se spomen popova može naći među Vlasima u povelji kralja Milutina manastiru sv. Stefana u Banjskoj (1314.-1316.).[848] Tu se javlja 9 katuna: katun *Pijanci* (s nešto više od 50 domaćinstava),[849] katun *Šišatovci* (oko 100 domaćinstava),[850] katun *Blgarski* (39 domaćinstava) u kojem se pri sredini popisa javlja *Radilo popov zet s detiju,* a pred kraj popisa *pop Koustodija s tastem i šourjami.*[851] Ukoliko bi Radilo bio zet popa Kustodija, što nije nimalo izgledno, on bi živio posebno premda je naveden kao popov zet;[852] dok pop

---

koji se spominju eventualno bi bili vezani za te Vlahe. No možda je objašnjenje i sljedeće: popis Vlaha Žiče sadrži mali broj Vlaha s djecom (slično kao kod katuna Smudirog s Prokletija, koji je dio Banjskog vlastelinstva u ranom 14. st.), a velika većina su izgleda neženje, ili još nisu imali djecu. Moguće da je tu bilo slično kao i u nekim drugim slučajevima zabilježenim u tadašnjoj srpskoj državi: da je riječ o nedavno darovanim Vlasima (u ranom 14. st. kad je obnovljena i proširena povelja za Žiču), koji su možda tek trebali oblikovati posebne katune i družine, pa se zato ne spominju *katuni* i popovi u njima. Pritom ako je većina njih bila bez svojih porodica, tj. djece, tada je zaista i dva popa bilo dovoljno da se opsluži tih svega par stotina ljudi. Da dodam i kako samo (ne)postojanje popova u katunima ili selima na crkvenim posjedima možda ne treba tretirati na posve isti način kako bi se tretiralo (ne)postojanje popova u mjestima na svjetovnim posjedima. Kontakti s crkvenjacima koji su morali biti češći na crkvenim posjedima nego na svjetovnim, ljude su vjerojatno više izlagali vjerskim utjecajima nego da su boravili na svjetovnim vlastelinstvima, pa bi možda trebalo zaključivati s više opreza o tome što nam brojnost popova može ili ne može reći o uključenosti ljudi u crkvene tokove na nekom prostoru. Zato možda nije čudno da se ne javlja pop među Humskim Vlasima u Limskoj povelji: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih,* str. 196-197. Riječ je o crkvenom vlastelinstvu na kakvima je vjerojatno i inače nešto lakše skrbiti o vjernicima, a pritom je i moguće da se nije osjećala potreba dati svećenika tako malo broju ljudi – jer Humski crkveni posjed sredinom 13. st. ima svega 39 vlaških domova, s možda 200-250 ljudi (bez spomena *katuna*), pa je i svećenstvo iz Vlasima susjednih sela moglo skrbiti o njima. Ostaje i mogućnost da im pop naprosto nije *još* bio dodijeljen u doba kada je povelja zapisivana. No valja i napomenuti da se u toj povelji ne spominju ni popovi po selima, niti se uopće popisuju drugi podanici osim Vlaha, pa bi objašnjenje zašto nema popova među Vlasima u ovoj povelji moglo biti sasvim trivijalno: ne popisuje ih se ni inače na posjedima Humske episkopije.

[846] V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih,* str. 279.

[847] Isto, str. 370-371, 374. U toj ispravi se može kao djecu toga popa čitati i: *Rada popa detca Kosta i Radomir i Bratosin s detiju* (tj. njih troje, ovisno o tome stavlja li se zarez iza Radomira ili ne, oko čega nisu sigurni niti sami priređivači). Ostaje nejasno je li pop Rade na vlastelinstvu sa djecom, jer formulacija dozvoljava tumačenje da su oni odvojeno dodijeljeni od strane kralja manastiru Hilandar. Ukoliko je tako, to je primjer razdvajanja vlaških porodica između više vlastelinstava, iako naravno nije nemoguće da je pop Rade tada naprosto već bio mrtav. No tad je nejasno zašto se njegovi sinovi navode kao djeca popa Rada (možda zbog njegova ugleda i važnosti). Može se pomišljati da su sinovi trebali naslijediti očevo zvanje i baviti se bogoslužjem među Vlasima, no onda ostaje pitanje zašto i oni nisu navedeni kao popovi. Možda tada to još nisu bili, već su tek učili zanat.

[848] V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih,* str. 457-469.

[849] Isto, str. 465. Tu se ne javlja pop, ali se javlja kao jedan od "domaćina" *Kalota s bratiju Popoviki* (Isto). Kalota i braća (svi očito Popovići) su djeca ili potomci nekoga popa, iako sami nisu popovi. Ovo je pokazatelj ispravnosti mog zaključka da nisu svuda i uvijek, pa tako ni kod Vlaha, popovske funkcije bile nasljedne, već je to očito bilo kontekstualnija pojava nego se misli, bar što se tiče manastirskih posjeda (spominjati ću ovakve primjere i vezano za vlastelinstvo manastira sv. Arhangela pored Prizrena).

[850] Isto, str. 465-466.

[851] Isto, str. 466.

[852] Možda je tako navedeno iz razloga ugleda koji je nosilo to što je netko ušao u popovsku porodicu, jer inače se dešava da se zetovi često navode kad pristupe domaćinstvu ženinom, i njene porodice. Tako se u istom katunu

Kustodija živi s tastom i šurjacima.[853] U svakom slučaju, iz primjera popa Kustodija vidimo kako je netko tko je "izvanjac" u funkciji popa ulazio u katun, tj. u neku porodicu u katunu kao zet. Nakon toga dolazi katun *Barelievski* (nešto preko 60 domaćinstava).[854] Nakon toga dolaze *Proilovci*, koje se ne naziva *katunom*.[855] Sasvim moguće da ovi Vlasi nisu ni bili katun, jer zanimljivo je da ih je samo 11 domova, pa moguće da su manastirske vlasti to više percipirale kao proširenu porodicu, ili naprosto družinu, a možda je uslijed dugotrajne naseljenosti tih Vlaha pojam *katun* postao suvišan kao termin za etiketiranje naselja u kojem žive.[856] Katun *Oursoulovci*, tj. Ursulovci (s nešto ispod 50 domova) je sljedeći; a nakon njega dolazi katun *Boboievci* (38 domova).[857] Potom ide katun *Smoudirog*, i tu se javlja *pop Dmitr*.[858] Ono što je kod ovoga katuna zanimljivo jest da su apsolutna većina ljudi ili neženje, ili bez djece (bar muške).[859] Konačno, tu je i katun *Voisilci* (s nešto više od 50 kućanstava),[860] također bez popova. Da rezimiram, na 9 katuna s blizu 500 domaćinstava bila su dva popa i popov zet s djecom (što bi eventualno vodilo povećanju broja popova kad jedno od te djece poraste i možda dobije mogućnost izučiti zanat zbog rodbinske veze s popom, iako je to malo realna opcija, jer ta djeca nisu bila popovski sinovi).

Koprivica misli da se za dva popa na Banjskom vlastelinstvu *može ... pretpostaviti da su ovi popovi opsluživali ne samo svoje katune već i nekoliko okolnih, u kojima se ne spominju popovi*.[861] Može biti da su stvari tako funkcionirale i inače, a ne samo na crkvenim vlastelinstvima.[862] Radi se o relativno malom broju popova imajući na umu broj katuna i

Bugarskom navodi *Radomir Roučica s detiju i s zetem* (Isto). Ali rijetko se dešava da se navodi da je netko starješina porodice za sebe, a istovremeno i nečiji zet (pojednostavljeno rečeno, zetovi obično ostaju anonimni). Alternativno objašnjenje bilo bi da je Radilo bio najstarija glava kućanstva u kojoj je neki pop bio glavni, ali je taj pop umro u međuvremenu, pa je Radilo kao njegov zet preuzeo starješinstvo, jer pop a nije imao nasljednika. Ovo bi objašnjenje bilo validno u slučaju da Radilo i pop Kustodija nisu zet i tast, već je Radilo bio zet nekog drugog popa koji možda nije više bio živ. Upravo se to čini i kao najrealnija interpretacija ovog zapisa.

[853] Dakle s ocem svoje žene i njenom braćom, u domaćinstvu za koje je za pretpostaviti da je pripadalo porodici njegove žene, a on bi bio zet. No zanimljivo, nije naveden kao "zet", i da pritom ostane "anoniman", već su članovi porodice njegove žene, dakle nekadašnje "gazde" domaćinstva u koje je on ušao navedeni kao njegovi tast i šurjaci, a on je istaknut kao glava kuće. Ako je pretpostavka da je ovaj pop bio zet u kući u kojoj je živio točna, tada je isticanje njega na prvom mjestu u kući vjerojatno u popisu urađeno radi ugleda koji je popovski položaj donosio. Već i ova trivijalna okolnost upućuje na problematičnost na početku ove glave spominjanog Hrabakova zaključka da se tek od ranoosmanskog doba pojačava ugled svećenstva, i značaj njihov u katunu. Već i zdrav razum upućuje na zaključak da su popovi od početka bili uglednici, jer su ne samo duhovni starješine katuna, i uopće Vlaha, kao i bilo koje zajednice, već su istovremeno i veza vlaških društava s crkvenim vlastima.

[854] V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 466.

[855] Isto.

[856] Isto.

[857] Isto, str. 467.

[858] Isto.

[859] Vrlo je slična situacija i s popisom Žičkih Vlaha: V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 91-92.

[860] Isto, str. 467.

[861] M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 51.

[862] Iako mislim da autorica generalno previše vjere polaže u podatke iz manastirskih povelja, a premalo uzima u obzir trivijalnu činjenicu da je apsolutna većina materijala koji je tijekom Srednjeg vijeka u srpskoj državi bio

domaćinstava. No kako su ti katuni bili već naglašeno “teritorijalizirani”, onda bi i par popova moglo relativno uspješno opsluživati više stotina porodica. No isto tako nije za isključiti da su popovi koji su popisani po tim katunima bili sami katunjani, dok su istovremeno dio tih katuna opsluživali i popovi iz susjednih sela koji nisu popisivani kao vezani za katune, jer to ni ne bi imalo smisla budući da nisu bili stanovnici katuna. Na to pitanje ću se još vratiti.

Da spomenem još jednu povelju. Vlastelinstvo manastira sv. Arhanđela kod Prizrena (kraj prve polovine 14. st.) ima 8 katuna: *Bla(t)čane* (malo ispod 80 domova), *Guncate* (malo ispod 80 domova), *Dobrušince* (malo iznad 30 kuća/kletišta), *Golubovce* (nešto ispod 40 domova), *Kostrčane* (gotovo 70 domova), *Sinajince* (malo iznad 30 domova), *Pinušince* (malo ispod 40 domova), i *Dragoljevce* (oko 80 domova).[863] Kod Vlaha *Bla(t)čana* se javlja pop Vladimir (sa sinovima i braćom); kao i neki Dojul Popović (sa sinovima) za kojeg se smije misliti da je bio potomak nekoga popa, ali izgleda da sam nije prakticirao taj zanat.[864] U katunu *Guncati* javlja se pop Prvoje sa sinovima.[865] Katun *Dobrušinaca Jančišta* nema popa, ali se kao posljednja osoba na popisu vlaških starješina kućanstava javlja Rad(e) Popović,[866] za kojeg vrijedi sličan zaključak kao za gore spomenutog Dojula Popovića. Taj prethodni, kao i ovaj slučaj potvrđuju da popovski zanat u ovo doba nije bio po automatizmu, tj. bezuvjetno nasljedan, pa tako ni među Vlasima. Identičan primjer nalazi se i u katunu *Dragoljevci*, u kojem se javlja Dobre Popović (s djecom), a onda kasnije u istom katunu i *Miloš Pribislaljić, i brat mu Vojsil pop*.[867] Dakle, tu je pop koji živi u bratovom domaćinstvu i ostaje nejasno jesu li obojica djeca popa, ili je tek ovaj Vojsil prva generacija koja je izučila za popa? Budući da se Miloš ne naziva “Popović” (kao ni sam Vojsil), biti će da je Vojsil bio prvi iz porodice koji je izučio popovski zanat. Zatim je tu potpuno deseta osoba, Dobre Popović, koji je očito potomak nekog popa iako sam nije pop. Opet se potvrđuje da popovski zanat *nije* bio uvijek i

proizveden i napisan danas nepoznat jer nije preživio stoljeća. U tom smislu, svi su zaključci koji se donesu o ovoj problematici uvjetni, bez obzira na to što bi povjesničari nekad htjeli drugačije.

[863] Vidi popis u: S. Mišić, T. Subotin-Golubović, *Svetoarhanđelovska hrisovulja*, str. 131-137.

[864] Isto, str. 131. Vidi za Popoviće kao sinove popova, pa i među Vlasima (npr. na manastirskim vlastelinstvima) vidi u: M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 236. Ovo bi istovremeno bila još jedna potvrda mog shvaćanja da se popovski zanat *nije* nasljeđivao uvijek ni kod Vlaha (bilo zato jer se nije “izučilo knjigu” zbog nedostatka interesa ili sposobnosti, bilo zato jer je vlast odlučila instalirati nekog drugog popa). Na to da je u ovom slučaju zaista riječ o tome upućivalo bi i to što u popisu Vlaha Blačana nema drugog Popovića osim spomenutog, i moguće da je rečeni čovjek bio jedini sin tog nekog popa (ili eventualno unuk u čijoj je porodici čuvano (prez)ime Popović kao uspomena na popovski zanat nekog pretka).

[865] S. Mišić, T. Subotin-Golubović, *Svetoarhanđelovska hrisovulja*, str. 132.

[866] Isto, str. 133.

[867] Isto, str. 136.

svuda nasljedan, već je to zavisilo od konteksta, a ni Vlasi tu nisu bili iznimka.[868] U cjelini uzevši, Arhanđelovsko vlastelinstvo imalo je 3 popa na 8 katuna s blizu 450 vlaških domova.

Da rezimiram, u prosjeku bi dolazio jedan pop na 150 domova na Arhanđelovskom, jedan pop na 250 domova na Banjskom, te jedan pop na 100 domova Vlaha na Žičkom vlastelinstvu. Što se iz toga može zaključiti? Malo što. Neki posebni obrasci se ne daju primjetiti, osim da je broj svećenika u prosjeku bio niži kod Vlaha nego kod ne-Vlaha, bar na manastirskim posjedima.[869] No jedno se istovremeno čini izvjesnim: broj zabilježenih popova u katunima ne govori mnogo o "pokrivenosti" vlaških zajednica svećenicima, ni o njihovoj integriranosti u vjerske strukture.[870] Tako recimo u popisu "međa" Vlasima Dragoljevcima na

---

[868] Naravno da se katkad događalo – kada i gdje je popovski zanat bio nasljedan – da je bilo i sinova koji *nisu htjeli* biti popovi kao njihovi očevi, pa se popovstvo u porodici gubilo. Isto tako, za pretpostaviti je da je bilo slučajeva gdje se popove premještalo iz "matičnog" katuna u neke druge, da tamo služe. No statistički je nemoguće da je to bio slučaj kod svih primjera koji se pojavljuju u izvorima, od kojih sam neke nabrojao; već je moralo biti slučajeva gdje su izvanjci, ne-Vlasi, dolazili s izučenim popovskim zanatom u katune. Neki bi tu ostali i ženili se, a njihove bi porodice postale Vlasi, dok bi neki služili po drugim sredinama nakon nekog vremena provedenog po katunima. Vjerujem da su takvi "izvanjci" bili upravo Gornji primjeri pokazuju da je malo izgledno da je bilo ikakvog stvarnog "zatvaranja" popovskog "sloja" kroz 14. st. u nemanjićkoj državi. Inače, sasvim je moguće da je generalno interes za popovski posao među Vlasima bio u 13. i dijelom 14. st., ali i uopće kroz dobar dio Srednjeg vijeka nizak, čemu bi jedan od uzroka po mom sudu bio i bolji položaj Vlaha nego meropaha i/ili sokalnika. Većina je popova u 14. st. izgleda dolazila iz nižih slojeva populacije, i za mnoge je to bila vrsta socio-ekonomskog uspona. Vidi usput: M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 199-212. Taj tip uspona bio je primamljiviji meropsima i sokalnicima, nego ljudima koji su bili dio vlaškog razreda stanovništva.

[869] Što se tiče veličine društvene zajednice koju su svećenici opsluživali, tj. veličine parohije (što se u izvjesnoj mjeri može primjenjivati i na Vlahe, makar u svrhu orijentacije), čini se da je minimalni broj domaćinstava za formiranje parohije bio u srednjovjekovnoj Srbiji 30-ak kuća; a *Подаци из византијских споменика који су ушли у канонско право указују да је основни црквени порез – каноникон такође разрезан на тридесет кућа ... Да би могао свом епископу исплатити износ пореза, свештеник је у својој парохији морао имати најмање тридесет ожењених глава* (M. Koprivica, 'Parohije srpske crkve u srednjem veku', str. 304.). Možda se iz ovoga smije, iako s velikim oprezom, pomišljati na to da su katuni poput ranije spomenutog Smudiroga (s posjeda manastira Banjska), gdje su većinu činili neženje ili poženjeni Vlasi bez djece, a u kojima se javlja pop, imali bar trideset oženjenih glava kućanstava (iako se to ne spominje), jer bez toga ne bi imali popa u katunu.

[870] Takvih neujednačenosti *ima i kod* ne-vlaških skupina. Što se tiče broja popova i omjera popova i kućanstava, teško je donositi čvrste zaključke jer je pitanje koliko se smije manastirske povelje uzimati kao reprezentativne za čitavo područje nemanjićke države. Recimo: *На дечанском властелинству сусрећу се примери да у неким селима има неколико, па и десетак попова, док на неким подручјима није забележено постојање свештеника. ... Већина села у којима има попова су велика села, мада постоје одступања* (M. Koprivica, 'Parohije srpske crkve u srednjem veku', str. 297.). Što se tiče (ne)prisutnosti popova u selima, a to u izvjesnoj mjeri mislim da vrijedi i za katune, treba znati da stanje koje je prikazano u nekoj povelji nije bilo trajno, jer se stvari tijekom vremena mijenjaju. Primjer toga su Dečanske hrisovulje, koje su koristan izvor za proučavanje društvenih odnosa ne samo stoga što su vrlo detaljne, već i što postoji nekoliko verzija tih povelja iz različitih perioda, pa tako i iz doba osnivanja samog vlastelinstva, oko 1330., te iz doba potvrde prethodne povelje, 1348. Usporedi te različite povelje: P. Ivić, M. Grković, *Dečanske Hrisovulje,* str. 59-299.; M. Grković, *Prva Hrisovulja Manastira Dečani*, Beograd: Mnemosyne, 2004., str. 64-103. Kako Koprivica veli: *Да је у неким селима одсуство свештеника било привремено, показује пример села Добра река, које има преко 100 кућа, и у првој верзији хрисовуље нема попа, а у Душановој потврди у овом селу се наводи један поп* ... (M. Koprivica, 'Parohije srpske crkve u srednjem veku', str. 297-298). Govoreći o Vlasima Dečana, što može služiti za orijentaciju i za druge prostore, autorica kaže: *Постоје подаци који указују на посебности у парохијској организацији на неким специфичним поседима или међу одређеним друштвеним групама. Посебно питање представља парохијска организација у влашким катунима. Седишта парохија су биле цркве које су на просторима насељеним власима налазиле у близини њихових зимовишта. Изворни подаци потврђују постојање попова у влашким катунима*; no pritom, bar na osnovu manastirskih povelja proizlazi kako *...распоред попова у влашким катунима није био правилан нити условљен бројем домаћинстава* (Isto, str.

posjedu manastira sv. Arhanđela ima spomena crkvišta,[871] što bi upućivalo i na postojanje crkve koju je mogao opsluživati ne samo pop koji je dolazio iz vlaške zajednice, nego i neki lokalni paroh koji nije bio direktno vezan za Vlahe i živio s njima. Takve pojave postoje zabilježene i za druga vlastelinstva, kako sam već spominjao.[872]

U tom je kontekstu poučan primjer Dečanskog vlastelinstva.[873] Na Dečanskome vlastelinstvu se ... *u 9 katuna vlaha ne pominje nijedan pop, iako se u zemljoradničkim selima susreće veliki broj popova*.[874] Inače Dečani su imali 8-9 katuna Vlaha i katun Arbanasa,[875] a

---

301.). Treba dodati da ta opažanja vrijede za sve seoske sredine, a ne samo stočarske, što se vidi iz manastirske povelje (Isto, str. 300.). Nije svaki manji katun morao imati popa, iako kroz drugu pol. 13. st., kada na području centralne i istočne Hercegovine teško ima više od 15-20 katuna, jedan pop po katunu nije nemoguć scenarij, jer je u pitanju bio mali broj ljudi potrebnih za takav posao. Porastom broja katuna stvari su se mogle mijenjati, jer nije isto opsluživati 20-ak katuna ili njih 100. Doduše, kako su katuni vremenom rasli po veličini (u Hercegovini prosječno ne više od 20-30 kuća po katunu) i broju, moglo je možda dolaziti do rasta broja popova jer je i rasla potreba za svećenstvom, a pritom kroz kasno 14. i 15. st. mnogi katuni postaju bogatiji akumulacijom sredstava od trgovine i transporta robe, pa se lakše može uzdržavati popove. No iz prvog deftera za Hercegovinu, iz 1475./77., ne naslućuje se visok broj popova u katunima, niti se vidi da bi svaki katun imao popa. Nejasno je da li je to tek rezultat načina popisivanja, ili tada još uvijek popovi nisu stalno smješteni u većini katuna, nego tek u nekima. Vidi usput: A. S. Aličić, *Poimenični popis,* str. VIII, 26-161. Da dodam još nešto. Filipoviću misli da kod određivanja veličine katuna ulogu igra i to što u manastirskim poveljama nema riječi o tome gdje i kada su popisani katuni, što je moglo utjecati na zabilježenu veličinu katuna: *Pisani izvori iz srednjeg veka pominju često vlaška kretanja sa stokom na letnje i zimske paše. Kad je reč o veličini katuna, trebalo bi i o tome voditi računa. Naime, u manastirskim poveljama se ne kaže ništa o tome gde i u koja doba godine su popisivani ti vlasi. ... Verovatno da su se vlasi i tada kretali na letišta na planine u manjim grupama* (M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija srednjovjekovnog katuna', str. 48-49.). Autor bi mogao biti u pravu za poneki slučaj, kod ponekog katuna, na nekom od zabilježenih vlastelinstava, ali nerealno je da su gotovo nasumično rađeni popisi mogli biti "standardna" praksa. Nerealno je da bi popisivaču bilo svejedno hoće li naći katun sa svim stanovnicima ili samo s njih 20%. Koja bi bila svrha popisa ljudi i posjeda koji pripadaju nekom vlastelinstvu, ako se njime ne dobije bar okvirne informacije o stanju i vrijednosti vlastelinstva? Temeljna funkcija popisa je doznati čime se otprilike raspolaže da bi se na osnovu toga definirale obaveze stanovništva i organiziralo što efikasniji rad vlastelinstva. Nema sumnje da društva u prošlosti nisu bila tako birokratizirana i premrežena administracijom kao današnja, i možda se ideja "preciznosti" u prošlo doba nije posve poklapala sa suvremenim poimanjem tog termina, ali teško da je srednjovjekovnom popisivaču bilo svejedno hoće li dobiti rezultate popisa koji su posve različiti u odnosu na rezultate koje bi dobio da je popis obavio koji mjesec ranije ili kasnije. Realno je da je bar u većini slučajeva popisivač čekao da se stočarske družine nađu na jednom mjestu da bi ih upisao, tim više što su stočari na ljetnim planinskim ispašama često bili razbijeni u više manjih grupa, i kontraproduktivno bi bilo gubiti vrijeme obilazeći planine i tražeći katune, kada se sve moglo lakše i brže obaviti na jednom mjestu u jesenskim ili zimskim mjesecima, kad je većina pripadnika katuna mogla biti na okupu. Odstupanja od "racionalno" vođenih aktivnosti je moglo i moralo biti (čisto statistički uzevši, uvijek treba računati s tim), ali popisivači i njihovi gospodari u to doba ipak su trebali imati neki održivi sustav po kojem su radili, jer bi u protivnom bio obesmišljen popis kao takav. Zato bi stanje s popovima u katunima kakvo se ocrtava u izvorima tek manjim dijelom moglo biti rezultat nemarno odrađenih popisa. Zašto je još moglo biti malo popisanih popova među Vlasima spominjem ubrzo.

[871] S. Mišić, T. Subotin-Golubović, *Svetoarhanđelovska hrisovulja*, str., str. 137.

[872] Spominjući Dečane, Koprivica navodi da *se... u međama katuna Sušica i Ratiševci pominje ... jedna crkva, što može ukazivati na postojanje parohijske organizacije*; ali takvih primjera ima zabilježeno nekoliko i *u međama banjskog i svetoarhanđelovskog vlastelinstva* (M. Koprivica, 'Parohije srpske crkve u srednjem veku', str. 301-302.). *У међама села која се прилажу манастиру Св. Стефана у Бањској, наводи се 10 цркава, 3 црквишта и 4 крста. Поред ових, свакако су постојале и друге цркве које су у центру села, а не на његовим међама, па се може претпоставити да је број цркава на бањском влателинству био већи* (Isto, str. 302.). Taj se pristup može primjeniti i na vlaške katune, posebno one već odavno ustaljene, kojima se navode međe, te na vlaška sela, i to ne samo na ovom vlastelinstvu već i drugdje.

[873] Vidi tekstove svih sačuvanih verzija Dečanskih povelja, u: P. Ivić, M. Grković, *Dečanske Hrisovulje*, str. 59-299.; M. Grković, *Prva Hrisovulja Manastira Dečani*, str. 64-103.

[874] M. Koprivica, 'Parohije srpske crkve u srednjem veku', str. 301. Vidi za popove na vlastelinstvu Dečana: S. Novaković, 'Selo', str. 160.; a vidi i: R. Ivanović, 'Dečansko vlastelinstvo', str. 213-214. Ponekad se sreće i po

pritom je samih Vlaha više od 250 kućanstava.[876] Koliko je realno misliti da na crkvenom vlastelinstvu za koje je zabilježena *jedna od najvećih gustoća* pravoslavnih popova u odnosu na seoska domaćinstva u Srbiji, istovremeno nema ni jednog popa koji opslužuje vlaške zajednice? Koliko je realno da bi crkvene vlasti tolerirale da u selima na svakih par desetaka kuća ima jedan pop, a u katunima nijedan? Ovakva mogućnost ne djeluje *nimalo realno*. Iako je izgledno da je bilo situacija (koje su nešto izglednije za prostore poput centralne i donekle istočne Hercegovine, sa svojim relativno malim katunima) da je jedan pop opsluživao po nekoliko katuna, to nije mogao uvijek biti slučaj, a posebno ne na prostoru o kojem trenutno pričam. Marija Koprivica je naslutila odgovor na pitanje koje glasi: ako nema zabilježenih popova po izvjesnim katunima, kako li su onda Vlasi bili uklopljeni u crkveni sistem? *Oni katuni u kojima se ne navode popovi ... možda su pripadali parohijama obližnjih zemljoradničkih sela*.[877] To je sasvim logičan zaključak imajući na umu da su katuni po Dečanskom vlastelinstvu u doba kad se bilježe (prva polovina 14. st.) već toliko stopljeni s okolinom da je nerijetko bila riječ o selima koja su se samo zvala *katunima*.[878] Ne vidim da se drugačije može objašnjavati postojanje stotina kućanstava kod Vlaha koja su naoko bez vjerske "skrbi", a da istovremeno kod ne-Vlaha, u pretežno ratarskim selima ima slučajeva da prosječno dolazi jedan pop na svakih par desetaka kuća (nekad i manje).[879] Nemoguće je

desetak popova u jednom selu, stoga se nameće pitanje: je li moguće da je tu riječ o tome da popovi *borave*, ili imaju zemlju, posjed i/ili baštine u jednome selu (recimo zbog dostupnosti resursa i slobodnih posjeda koji su im mogli biti darovani baš u tom kraju), a da istovremeno obavljaju posao *u nekoj drugoj* parohiji, tj. susjednoj zajednici, možda koju stotinu metara ili koji kilometar udaljenoj od one u kojoj su popisani? Čini mi se da ovako treba pokušati objasniti ove pojave, jer realnije je zamišljati da su popovi koji su živjeli u jednom mjestu obilazili vjernike u nekom susjednom mjestu, nego misliti da je u nekim selima na svakih 10 kućanstava dolazio jedan pop, a u drugima na nekoliko desetaka kućanstava nijedan. Kad se tu logiku projicira na širi prostor postaje lakše shvatiti zašto se po najpoznatijim manastirskim vlastelinstvima, gdje su katuni već dobrano "teritorijalizirani" u ranom 14. st. (što se vidi i po spomenu njihovih "međa"), javlja relativno mali broj popova. Neće li se popovi prije popisati (i) u sredini u kojoj žive (a katkad možda i onoj gdje su zatečeni prilikom popisa), nego u onoj gdje služe? Valja dozvoliti realni scenarij da su popovi koji su popisani (i moguće živjeli) u selu A, mogli opsluživati i selo B, a neki od njih i katun C. To je posebno moglo biti prisutno u krajevima gdje naselja međusobno nisu bila previše udaljena (npr. 4-5 km), i moglo ih se obići i pješke (a kamoli na konju), npr. u samo jednom danu.

875 Ovisno o tome koju se povelju konzultira, da li onu koju izdaje Stefan Dečanski, ili onu koja je potvrda ove prve, i potječe iz doba njegova sina Dušana; te ovisno o tome govori li se o periodu prije spajanja Đuraševskih katuna u jedinstveni katun (Sremljana), ili nakon toga: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 47, 67-68.

876 R. Ivanović, 'Dečanski Katuni', str. 263.

877 M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi*, str. 210.

878 Vidi usput: R. Ivanović, 'Katunska naselja', str. 399-411.; Isti, 'Dečanski Katuni', str. 257-264.; Isti, 'Dečansko vlastelinstvo', str. 173-226.; B. Đurđev, 'Teritorijalizacija katunske organizacije', str. 152-154. To ne isključuje postojanje katuna u brdima, u koja se odvodilo stoku na ljetne ispaše, pa i postojanje poneke crkve po takvim brdskim naseljima, no katuni u nižim predjelima (gdje su uglavnom bila smještena stalna boravišta Vlaha iz šire zone današnjega Kosova u 14. st.) funkcionalno su već bili sela, unatoč drugačijoj terminologiji.

879 Na tom vlastelinstvu ima ratarskih sela bez svećenika, kao i onih u kojima je nekoliko svećenika, što samo osnažuje pretpostavku da su nerijetko popovi opsluživali više sela. *На дечанском властелинству постоји проблем великог броја свештеника у појединим селима, који не мора увек бити у вези са величином парохија. Тако се у селу Чабић помиње 10 попова, у селу Љуболики 6 или 7 попова. А посебно је специфично село Грмочељ, које на око 269 мушких глава (око 90 кућа), има чак 9 попова. Тешко је претпоставити да је у селу било 9 цркава, а исто тако и да је село подељено на парохије од свега*

pritom sigurno reći do koje su se mjere podudarale prakse na manastirskim vlastelinstvima s onima na svjetovnim, tim više što ni na svim manastirskim vlastelinstvima nema posve identičnih praksi, no izgledno je da su slični "recepti" ovima gore spomenutim primjenjivani i na drugim posjedima, pa tako i u širem zaleđu Dubrovnika. Isto tako, mišljenja sam da se iz postojanja ili nepostojanja popova u katunima može eventualno zaključivati o tome je li bilo Vlaha koji su bili popovi, tj. popova koji su bili dio vlaškog razreda populacije; no gornji primjeri pokazuju da se tek na osnovu postojanja ili ne postojanja popova među Vlasima, tj. *u katunima*, ne može po automatizmu donositi zaključke o tome je li i netko "izvana" (npr. iz "župe") vršio službu među tim Vlasima, te jesu li i koliko neki Vlasi bili inkorporirani u lokalne crkvene mreže (jer čak i kad nije bilo popova u katunima, neki je pop izvana, npr. iz susjednih sela mogao obavljati vjersku službu među Vlasima).

5. Primjeri popova kod Vlaha u 13. i 14. st. u dubrovačkom zaleđu

Kao što je već ranije konstatirano, pravoslavna Humska episkopija s centrom u Stonu osnovana je oko 1220. god. Jedan od prvih spomena popova – a za koji se smije misliti da se odnosi na pravoslavnog popa – na istoku Huma, tj. u Zahumlju, je iz 1231. U natpisu na nadgrobnoj ploči pronađenoj pored Vidoštaka (koju stotinu metara sjeverozapadno od Radimlje, i nekih 2 km sjeverozapadno od Stoca) stoji: *M(e)s(e)ca marta 11. prestavi se raba b(o)žia M(a)ria, a zov(o)m D(e?)v(i)c(a), popa Dabiž(i)va podružie, va let(o) (1231.)*.[880] Iz

десетак кућа. Уз то, изворни подаци не показују да су ови попови били из истих породица, тј. да су делили очеву парохију и ждреб (M. Koprivica, 'Parohije srpske crkve u srednjem veku', str. 298.).

[880] Lj. Stojanović, *Stari Srpski Zapisi i Natpisi, Knjiga I*, str. 6.; Ć. Truhelka, 'Stari Hercegovački Natpisi', str. 113-114. Tekst nadgrobnog spomenika pravoslavne monahinje Polihranije, tj. Radače Čihorić (Miltenović) iz druge polovine 14. st. (iz Veličana, na zapadu Popova Polja), kazuje sljedeće (sve u tekstu sam ja podebljao): *† vь ime o[t]ca i s[i]na i s[ve]t[a]go d[u]ha se* ***leži raba b[o]žia*** *Polihrania a* ***zovotь mirьskitь*** *gospoja Radača, župana Nenьsa Čihorića* ***kućьnica*** [supruga – op. M. P.]*, a nevêsta župana Vlatьka i sluge Dabiživa i terьčie Stipьka, a kьći župana Milьtena Draživoevića a kaznьci Sanku sestra*... (Indira Šabić, *Onomastička analiza bosanskohercegovačkih srednjovjekovnih administrativnih tekstova i stećaka*, Doktorski rad, Osijek: Filozofski fakultet, 2014., str 39.). Radača je svjetovno ime, a Polihranija monaško. Već navedeni natpis iz prve pol. 13. st. iz Vidoštaka upućuje na isto: *M(e)s(e)ca marta 11.* ***prestavi se raba b(o)žia*** *M(a)ria, a* ***zov(o)m*** *D(e?)v(i)c(a), popa Dabiž(i)va* ***podružie*** [družica/supruga – op. M. P.], *va let(o) (1231.*). Monaško ime je Marija, a svjetovno ime Divica/Devica/Djevica. Roditelji su kćer nazvali Djevica, pa je u starosti uzela redovničko, tj. monaško ime Marija, vjerojatno baš zbog asocijacije na religijsku figuru iz Isusova doba (njegovu majku). Očito se tu uz popa Dabiživa spominje njegova žena, jer riječ "podružije" ima slično značenje kao i "kućnica" u prethodnom natpisu Radače Čihorić, i označava domaćicu, tj. suprugu: Š. Bešlagić, *Stećci - Kultura i Umjetnost*, str. 443. Da je u pitanju žena/družica Dabiživa nalaže ne samo naziv *podružije* već i kontekst natpisa, kao i njegova napadna podudarnost s natpisom Radače (Polihranije) Čihorić. Postoje dakle i poimenične potvrde monaških tradicija u istočnom Humu u prvoj polovini 13. st., što će se nastaviti i kasnije, pa stoljeće i pol iza ovoga, u drugoj pol. 14. st. imamo natpis monahinje Polihranije, koji ukazuje na istu monašku, tj. redovničku tradiciju na tom prostoru. Drugo je pitanje kako su, i gdje su sve mogle spomenute monahinje, jednom kad su se zamonašile, provoditi svoj

ovog spomena ne vidi se ništa o tome gdje je točno i koga služio pop Dabiživ – da li u nekom selu, na dvoru neke vlastele, ili negdje drugdje, no u katunu svakako nije bio, jer zamišljati Vlahe na području Stoca ovako rano je bez osnove.[881] Što se Vlaha, bar na humskom području tiče, oni su Humskoj episkopiji darovani sredinom 13. st., i u poveljama (Stonskoj i Limskoj) za Humsku episkopiju ne spominju se popovi kod njih. To dakako ne znači ništa drugo, nego eventualno da u momentu kad su povelje sastavljane, tim Vlasima (koji su tada možda još boravili između Gornje Tare i Lima) nisu još uvijek bili dodijeljeni popovi u njihove katune (što nije isključivalo mogućnost da bogoslužje među njima tada vrše "klasični" parosi, tj. župski svećenici/popovi; štoviše, to i djeluje kao najrealnija opcija).

Izgleda da najraniji spomen popova kod Vlaha u humsko-travunijskim krajevima, ili makar kod Vlaha koji su tom oblašću prolazili, potječe tek iz 1278. godine, dakako iz notarskih isprava (što je očekivano imajući na umu kronični nedostatak isprava s ovog prostora iz perioda prije nego su očuvane prve notarske knjige iz Dubrovnika). Radi se o onom dijelu dubrovačkih spisa iz 1278. koji danas nedostaje, a iz kojih je crpio Konstantin

---

život? Jesu li živjele, bilo one, bilo pravoslavni monasi (a kojih je također bilo) u nekim crkvama, ili pak u manastirima, ili oboje? Je li njihovo monašenje moglo biti i individualni čin uzimanja monaškoga zavjeta, i života u kakvoj pećini, ili uz neku crkvu, ili u vlastitom domu? Nekad se misli da su nakon Stonskog (1220.) najraniji manastiri u humskim krajevima nastali kroz drugu polovinu 15. st., no to je otvoreno pitanje. Marko Vego razmatrajući ovo, ali za kasniji period (15. i 16. st.), kaže da se može *...pretpostaviti da je u Ošanićima ili Stocu nekad bio ženski manastir pravoslavnih kaluđerica ili su kaluđerice protuzakonito živjele u svojim kućama kao članovi uglednih porodica* (M. Vego, *Iz Istorije Srednjovjekovne Bosne i Hercegovine,* Sarajevo: Svjetlost, 1980., str. 404.). Potom komentirajući odredbu Dušanova Zakonika (14. st.) o potrebi da monasi i monahinje ne žive po svojim kućama, već da moraju boraviti u manastirima, autor veli da se tu *radi o vrlo ranoj zabrani o stanovanju kaluđerica i kaluđera u vlastitim kućama ... držim da se u našem slučaju zbilja radi o nekom ženskom manastiru* (Isto, str. 404-405.). Kako se ta odredba javlja u Zakoniku koji je imao vrijediti na teritoriji čitave države (a ne tek pojedinih vlastelinstava), izgleda da su prakse o kojima je riječ bile dovoljno raširene po srpskoj državi da ih se moralo sankcionirati i kroz taj Zakonik. Koliko se da naslutiti iz ono malo izvora što je očuvano, biti će da u istočnom Humu izuzev manastira u Stonu nije bilo većih pravoslavnih manastira, već jedino crkava, što ne isključuje mogućnost postojanja manjih manastira, jer izvori su dosta slabo očuvani za to doba, posebno oni crkvene provenijencije (inače, razlika između "manastira" i "crkve" na razini izričaja u ispravama nerijetko je mutna u ovo doba, jer kad se čitaju povelje (npr. Limska, Žička, itd.), za ono što se naziva "manastirom" često se upotrebljava pojam "crkva" ili naprosto "hram", pa valja razlučiti nazive od sadržaja, tamo gdje se to, i kad se to može). Zasad ostaje otvoreno pitanje u kojoj su mjeri monahinje i monasi koji su bili prisutni po Humu u 13. i 14. st. boravili po svojim domovima (možda je Marija, žena Dabiživa, bila u svom domu?), a u kojoj su mjeri bili smještani oko lokalnih crkava (kojih je moralo bilo mnogo, posebno onih skromnih proporcija, po manjim sredinama), koje su možda katkad funkcionirale kao nekakve "protomanastirske" sredine, koje se doduše možda zbog relativno malog broja monaha/monahinja nisu nikad pretvorile u ozbiljne vjerske komplekse. Vidi ponešto o monasima i svećenstvu u Humu i Travuniji (13.-15. st.), u: M. Koprivica, *Popovi i Protopopovi,* str. 73-77.; a vidi općenito i u: M. Janković, *Episkopije i Mitropolije Srpske Crkve,* 1985. Kratko i neinformativno o stanju sakralnih objekata i svećenstva u sandžaku Hercegovina 1475./77. vidi: A. S. Aličić, *Poimenični popis,* str. VIII.

[881] Ima i mišljenja da je Dabiživ možda pripadao svećenstvu "crkvenoslavenske tradicije" koje bi priznavalo vrhovništvo Srpske Crkve: M. Krešić, 'Vjerske prilike', str. 76-77. Zbog nedostatka izvora to nije moguće provjeriti i potvrditi, pa ostaje tek konstatirati da je pop Dabiživ svakako morao biti uklopljen u srpsku crkvenu mrežu i sustav, bez obzira na to iz koje je crkvene tradicije izvorno dolazio, tj. kojem je miljeu izvorno pripadao.

Jireček, čije sam podatke spominjao u sedmoj glavi ove disertacije. U zapisu od 3. 11. 1278. očuvan je najraniji danas poznati spomen pravoslavnog popa kod Vlaha u širem zaleđu Dubrovnika: *I vlaški popovi bavili su se u XIII. st. u društvu sa dubrovačkim kanonicima karavanskom trgovinom i nosili su vino u kožnim mešinama iz Dubrovnika u Brskovo. "Die VII nouembris (1278) coram domino Marco Geno comite Rag(usii) et iuratis iudicibus Palma Marini Steph(an)i, Lucaro Fuschi et Grubessia de Ragnana.* Crancus (slov. Hranko) presbyter Blaccus *productus per dompnum Petrum de Stilo jurauit de ueritate dicenda. Interrogates per sacramentum, dixit: Ego scio, quod dictus presbyter Petrus nauliçauit mecum tredecim equos ad portandum vinum ad B(re)scoum, et cum Bogdano Morgassia nauliçauit undecim equos ad portandum vinum et unum equum ad equitandum. Et quando fuimus in Boboue liute, dompnus Petrus dixit: Duo equi defficiunt mihi de vino. Et dictus Bogdanus iuit cum dicto presbytero Petro et restituit duos equos vini predictos. Et dictus dompnus Petrus: Adhuc deficit mihi unus tertius equus vini. Et petebat illum dicto Bogdano. Et ipse Bogdan: Ego non habeo. Et postea fuerunt inuenti duo sachi in tenda dicti Bogdani, et ille qui portauerat vinum dicti dompni, dixit: Isti sunt sacchi, in quibus fuit vinum acceptum dicto dompno Petro" (f. 52a).*[882]

Iz ovoga se može naslutiti da su u drugoj polovini 13. st. postojali popovi među Vlasima na zapadu tadašnje srpske države, a izgleda da su oni povremeno participirali u privrednim aktivnostima kao i drugi Vlasi.[883] Isto tako, očito je da ni kao većina karavana, tj. turmi koje se spominju za ovo doba, niti ove turme, tj. karavane nisu bile posebno velike (par desetaka konja kad se zbroje svi ovi akteri, tj. njihov teret). Iako se ne spominju drugi Vlasi, realno je misliti kako je uz popa Hranka moralo biti još ponešto ljudi u njegovoj pratnji, jer teško je povjerovati da su samo ova trojica spomenutih vodila konje za Brskovo. Kako god bilo, vidi se i da su ljudi u karavanama noćili u šatorima, što se uklapa u ono što je poznato o načinu transporta robe na ovom prostoru. Zanimljivo je istovremeno i pitanje je li možda moguće da su, makar na manastirskim posjedima, pa tako i onima Humskog vlastelinstva, uz vlaške starješine poput knezova i sl., možda i sami popovi bili neka vrsta "operativaca" putem kojih je crkvena vlast utilitarizirala Vlahe za svoje ekonomske potrebe? Naime, kako je već

[882] K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 201. "Vlaški pop" Hranko pojavljuje se kao svjedok za svećenika Petra, zaklinjući se da će govoriti istinu. Ispitan pod zakletvom izjavio je da je prezbiter Petar s njim prenosio za Brskovo 13 konja natovarenih vinom, a s Bogdanom Morgašom još 11 konja natovarenih vinom, i jednog konja za jahanje. Kad su bili u Bobovu (Bobovišta jugozapadno od Trebinja?) Petar je primjetio da su pobjegla/nestala dva konja s vinom. Spomenuti Bogdan je potom pošao sa spomenutim svećenikom Petrom, i vratio dva konja, no Petar je primjetio kako nedostaje trećina vina, stoga je pitao Bogdana o tome na što je ovaj rekao kako nema njegovo vino. Ipak, kasnije su pronađene dvije vreće, tj. mješine u Bogdanovom šatoru.

[883] Naravno da je pritom nemoguće biti posve siguran je li pop Hranko bio stacioniran u zaleđu Dubrovnika ili je možda bio pop među Vlasima na nekome od vlastelinstava u unutrašnjosti Srbije, npr. u Mileševi, Studenici, itd.

spominjano, u početku su uz vjerojatno vladareve, upravo manastirski Vlasi daleko najviše (možda i više nego vladarevi) ulazili u poslove s primorskim trgovcima, što je bilo nemoguće bez dozvole i znanja igumana, tj. crkvenih vlasti. Jasno, nemoguće je pritom da su svi ovdašnji Vlasi koji su zabilježeni u posljednjim desetljećima 13. st. bili manastirski ljudi, niti su svi potjecali od onih Vlaha koji su u početku boravili na manastirskim posjedima, već je bilo i drugih vlaških pojedinaca ili skupina koje su došle nezavisno od Stonskog vlastelinstva, npr. intervencijom vladara.[884] U tom smislu je teško išta posebno reći o ovakvim popovima poput Hranka, osim da su najvjerojatnije imali dodire s lokalnim crkvenim strukturama, te da je, ukoliko su u pitanju bili manastirski Vlasi ta veza s crkvenim strukturama možda bila nešto jača (utoliko što se čini logičnim da su podanici s crkvenih posjeda za nijansu jače izloženi utjecaju Crkve nego oni koji su podanici ne-crkvenih gospodara, premda je i to ovisilo o bogatstvu pojedinih gospodara, crkvenih ili svjetovnih, o kojima se radilo).

Uz taj podatak o pravoslavnim popovima kod Vlaha iz 1278., ima i jedan s kraja 1285., koji sam već usput spominjao pred kraj sedme glave. Naime, 3. 12. 1285., kako kaže Jireček, javljaju se Vlasi: *Batigna Dobrognano, Branislauus de Negomir, Dobrosclauus frater dicti Branisclaui, Radomirus frater presbyteri, Berciuoi filius Vidachi, Miloslaus Gleiauich, Vladus de Vper (?), Radomir Vidacouich.*[885] Neki autori misle kako je podatak o prezbiteru, tj. popu kod ove grupe Vlaha pogrešan, tj. da je riječ o pogrešnom čitanju. Naime, ni Čremošnik, ni Lučić ne čitaju rečeni izraz kao "presbyteri", pa ispada da je Jireček pogriješio u čitanju.[886] Evo zapisa u čitanju Čremošnika: *Die Iune, tertio decembris ... Coram domino comite et iuratis iudicibus Michaele de Cluno et Janino Deodati. Bratigna Dobrognago, Branicslauus*

[884] Kako sam već spominjao, bilo je više motiva za pojavu Vlaha u zaleđu Dubrovnika sredinom 13. st., od kojih su među važnijima oni privredni i vojni. Prvi ne treba uvijek vezivati za Crkvu a drugi za državu, jer i crkvene je posjede nekad trebalo ojačati "policijskim" snagama, a opet i vladarske je posjede bilo korisno naseliti privredno potentnim stanovništvom koje je pomagalo jačanju veza između unutrašnjosti i periferije države.

[885] K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 199. Nejasno je da li je kod Vlada/Vladoja oznaka "de Vper" indikacija imena pretka ili mjesta. Ukoliko bi bilo ovo drugo, možda bi to "Vper" moglo biti "Vbert". Naime, u ispravi od 12. 12. 1284. u kojoj se govori o pljački koju su izveli ljudi župana Tvrtka (*in Sclauoniam*), vjerojatno negdje relativno blizu Dubrovniku, spominje se mjesto pljačke: ...*loco, qui dicitur Vbert*... (G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301*., str. 138.). Jasno, treba najprije detaljno ustanoviti gdje je bilo mjesto "Vbert", prije nego se krene izvlačiti ikakve dalekosežne zaključke o mogućoj vezi "Vper" i "Vbert". Samo da dodam da je Hrabak to "Vper" čitao kao "Piper" (očito misleći na kasnije pleme iz Brda, tj. iz današnje istočne Crne Gore: B. Hrabak, 'Drobnjaci', str. 99.), no autorovo tumačenje je posve proizvoljno i nema razloga za jednačenje "Vper" i "Piper". Vidi za Pipere: Jovan Erdeljanović, 'Postanak plemena Pipera – etnološka rasprava', u: J. Erdeljanović, *Kuči, Bratotonožići, Piperi*, Beograd: Slovo Ljubve, 1981., str. 244-528.

[886] Da se zaista radilo o popu mislio je i: B. Hrabak, 'Drobnjaci', str. 99.; a to mislim i ja, što ću još spominjati.

de Negomir, Dobrosclauus, frater dicti Branisclaui, Radomir, frater Prebri [rukopis: ꝑbri][887], *Berriuoi, filius Vidachi, Milosclauus Gleiauich, Vladus de Vper et Radomir Vidacouich, omnes predicti Blachi, fuerunt confessi se debere dare Johanni de Piçinego yperperos decem, de quibus debent ei dare ad carnisprivium proxime venturum yperperos quinque et ad primum festum sancti Georgi debent dare alios quinque yperperos sine aliqua questione.*[888] Kod Lučića je čitanje slično, ali su dva imena nešto drugačija: *Batigna Drobegnago ... Radomirus frater Prebri,* stoga ostaje nejasno i pravo ime ovog Dobronjana – Dobronjaka – Drobenjaka, odnosno mogućeg Drobnjaka.[889] Ukoliko bi njegovo ime bilo Drobnjak, tada bi ovo bio prvi spomen te grupacije u dubrovačkim ispravama (ako ne, onda je prvi spomen Drobnjaka onaj podatak iz 1291. koji sam spominjao u sedmoj glavi disertacije).[890] No ovdje je zanimljiviji

---

[887] Vodoravna crta kod Čremošnika je iznad slova "p", a ne preko njega (no nažalost "Microsoft Office Word 2007" koji koristim za pisanje ove disertacije, izgleda ne posjeduje znak te vrste, pa ga ne mogu reproducirati).

[888] G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.*, str. 157. Radi se o priznanju dugovanja, gdje su svi gore spomenuti Vlasi priznali, tj. obvezali se da će predati Ivanu Picinegu 10 perpera, od kojih pet perpera isplaćuju do posljednjih dana mesojedenja (*carnis privium*), tj. dana kada se prestaje jesti meso (post u Nedjelju prije Čiste Srijede (tj. Pepelnice), dakle početka Korizme), a preostalih pet do feste Sv. Đorđa.

[889] J. Lučić, *Monumenta Historica Ragusina, Vol. III.*, str. 116-117.

[890] Za vrijeme boravka u Dubrovniku i rada u arhivu nisam stigao konzultirati ove najranije objavljene isprave, vodeći se time da načelno takvo što nije potrebno, te da je pametnije pregledati građu koja dosad nije objavljena, jer nažalost prije boravka u arhivu 2013. nisam detaljno konzultirao sve objavljene arhivske isprave, i nisam bio svjestan onoga što se već na nekoliko dosada spominjanih primjera iz objavljene građe vidi – a to je da bi u pojedinim slučajevima definitivno bilo poželjno usporediti čitanje urednika koji su priređivali građu za objavu, s onime što stoji u originalu, budući da očito postoji nemali broj grešaka koje su napravljene od strane priređivača isprava. Takvu provjeru izvornika u arhivu bilo bi poželjno uraditi i kod isprave iz 1285., ali ne toliko zbog ovog "pbri", koliko zbog imena "Drobnjak" (sva tri autora čitaju to ime drugačije), jer bi se novim čitanjem imena iz izvornih isprava možda stalo na kraj nagađanjima o tome je li riječ o "Drobnjak", "Drobenjak", "Dobronjak", itd. Moglo je doduše ime Drobnjak nastati i iskrivljavanjem imena Dobronjak/Dobronja, iako je to malo izgledno jer je spomenuti naziv najvjerojatnije nastao od slavenskog izraza "drob"/"drobni" u smislu usitnjeni, razbacani ili razbijeni (Andrija Luburić, *Drobnjaci: Pleme u Hercegovini – Poreklo, Prošlost i Etnička Uloga u Našem Narodu*, Beograd: Štamparija Drag. Gregorića, 1930., str. 12.), možda kao asocijacija na prostornu disperziranost Drobnjaka po dijelovima Travunije. Ipak, vrlo je moguće da je u ponekoj ispravi, pa i ovoj gore spomenutoj, ime Drobenjak ili Dobronjak naprosto iskrivljeno od Drobnjak, jer se zamjene slova od strane pisara često događaju, kao npr. u ispravi iz 1319. u kojoj se javlja Mužbrat (DAD, Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 142v, 30. 03. 1319.), u kojoj se navode dva čovjeka (najvjerojatnije brata) od kojih je jedan upisan kao *Durgoslavić* a drugi kao *Drugoslavić*, iako je izvjesno da je *Durgoslavić* pisarska greška. Za Drobnjake postoje potvrde da se kao ime javljaju *u više formi*, poput: Dobrinjak, Drobnjak, Drobenjak, pa bi objašnjenje o pisarskoj grešci bilo i najrealnije. Tako se 1318. javlja *Stepan de Robignacho* (koji je vjerojatno bio *Drobignacho*, tj. Drobinjak), što mora da je izvrnuti upis od Drobnjak, i koji se s Medošem Šarbonićem javlja kao jamac u sporu oko krađe vola koju je počinio Vlah Pribe (Pribac/Priboje) Babić (Diversa Notariae, br. 3, fol. 34r, 7. 8. 1318.). Tome sličan slučaj je iz 1367., kad je javlja neki *Maroe Bogoeuich Dobrgnach*; a 1379. i neki *Pripchus Radoslauich Vlachus de catuno Drobgnachi* (Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 104.). Izgleda da je riječ o pripadnicima iste skupine, iako se Maroje ne navodi kao *Vlah* (Debita Notariae, br. 7 (god. 1365-1370), fol. 118v, 28. 11. 1367.). Iako Đurđica Petrović čita Maroja kao *Dobrgnach* (Dobrnjak), konzultiravši tu ispravu u originalu mislim da je ispravno čitati njegovo "družinsko" ime kao *Dobrignach* (Dobrinjak). Što se tiče Pripca autorica je dobro transkribirala ime, jer u arhivskom zapisu stoji *Pripchus Radoslauich vlachus de Catuno drobgnachy*; i riječ je o preuzimanju obaveze transporta i čuvanja (*custodium*) robe za Ivana Valalčića (*Juano Valabçich/Juano Valalçich*?), koju se prenosi u Pripolje/Prijepolje (*pripolye*). Vidi u: Debita Notariae, br. 8 (god. 1377-1379), fol. 156r, 20. 3. 1379. Sad je malo jasnije zašto različiti autori ispravu koju spominje Jireček različito čitaju, pa ju on čita *Dobrognano*, Čremošnik *Dobrognago*, a Lučić *Drobegnago.* Gore spominjana kolebanja pri pisanju imena u ispravama tijekom 13. i 14. st. valja objasniti kao izraz nesigurnosti i nesnalaženja romanofonih pisara, tj. notara s njima stranim slavenskim nazivima, te muci koju su nekad imali sa za njih nezgodnim imenima za izgovoriti (kao npr. *Drobnjak*). Naime, i

problem popova. Ispada da je Jireček krivo čitao ispravu, tj. da u pitanju nije abrevijacija za "presbyter", nego za osobno ime Prebri, tj. "Prebro" (inače nepoznato u izvorima). No unatoč tome što Čremošnik i Lučić interpretiraju ovaj zapis na takav način, mislim da griješe, na što ću se vratiti pred kraj poglavlja. Mnogo važnije, postoje pokazatelji i iz malo kasnijega doba da su među Vlasima obitavali popovi, kako je već pokazano primjerom iz 1278., iako su generalno podaci o popovima kod Vlaha u ovo doba (konac 13. i prva pol. 14. st.) relativno rijetki. Ruku na srce, nije da u i kasnijim periodima Srednjeg vijeka ima takvih podataka u velikim brojevima, posebno ne prije kasnog 15. st., što je s jedne strane očekivano jer od 15. raste količina sačuvanih isprava, a s druge i jer popovi nemaju u ovo doba onakvu važnost kakvu će imati od ranoosmanskog doba (što radi porasta uloge svećenstva u kontekstu osmanskog sustava vlasti koji dokida sve autonomije (političke i druge) osim vjerskih, što zbog širenja prakse nasljeđivanja popovskog zanata unutar vlaških družina).

Spomenuti ću ispod još poneki slučaj da se javljaju popovi u dubrovačkom zaleđu u ranom 14. st., budući da su gornjim podacima iscrpljeni spomeni popova kod Vlaha, za period do kraja 13. st. Ima jedna vijest iz 1313., koja po svemu sudeći govori o pravoslavnom popu u zaleđu Dubrovnika, u Travuniji. U toj se zoni, ugrubo oko Konavala, tj. Uskoplja, i u susjednim krajevima, negdje od 1304. pa sve do 1322. (ako ne i kasnije) javlja vlastelin

---

inače pisari romanskog jezičnog porijekla imaju znatnih problema s pisanjem slavenskih riječi i imena kod kojih se javlja nekoliko suglasnika za redom, bez samoglasnika između. No nezavisno od toga je li Bratinja Dobronjan (Dobronjak) iz 1285. bio Drobnjak, što je najizglednije objašnjenje (novo čitanje izvorne isprave iz 1285. možda bi pomoglo, iako to ovisi o kvaliteti upisa koji nekad znaju biti tek djelomično čitki), ime *Drobnjak* javlja se svakako u kasnom 13. st., npr. 1291. kad se spominje *Stana de Radoeçe Drobnaco* (I. Benyovski Latin, D. Zelić, *Knjige Nekretnina*, str. 134.). Poznat je i slučaj više Drobnjaka koji na istoku Kosova podižu crkvu, 1355. Tako natpisi na ruševinama crkve u selu Vaganeš kod Gnjilana spominju Dabiživa (Dabišu), Drobnjakova unuka, i braću mu Hrana i Bogoja (Lj. Stojanović, *Stari Srpski Zapisi i Natpisi, Knjiga I*, str. 39.). Desanka Kovačević je mislila da je Bratinja Drobnjak iz 1285. možda djed te trojice (D. Kovačević, 'Srednjovjekovni katun', str. 127.), iako je to vrlo upitno. Ako se razumno pretpostavi da je Dobronjak isto što i Drobnjak, onda bi se u rasponu od svega nekoliko godina (1285.-1291.) javljala dva Drobnjaka, Radojica/Radovac i Bratinja. Za jednog nije, a za drugog jest vezano vlaško ime, no moglo bi biti da je Radojica, ili njegovi srodnici, završio u Dubrovniku i tamo se bavio zanatima ili trgovinom, te nije bio više percipiran kao *Vlah* (nema tragova nekog s drobnjačkim imenom tko je naseljen u Dubrovniku nakon tog Radojice, tj. Stane (njegove žene ili kćeri) kroz narednih par desetljeća). U slučaju Drobnjakovih unuka s istoka Kosova postoje dve opcije. Jedna je da su to potomci nekog tko se zvao Drobnjak jer je dolazio iz roda, ili katuna Drobnjaka, ali nije bio rodonačelnik već se odazivao tako u kontekstu vantravunijske sredine u koju je iselio, a to je ime za njega izvedeno kao nadimak kojim je okolina označavala tog čovjeka, prema rodu, ili katunu, tj. mikro-sredini iz koje je potjecao. Druga opcija je da su ta trojica unuci nekog "prvog" Drobnjaka, no to bi bilo tako jedini ako je Drobnjak već u 13. st. osobno ime/nadimak, a ne naziv grupe ljudi koji je izveden iz neke osobine (drobni, razdrobljeni). U tom slučaju bi Drobnjaci iz 1355. bili možda sinovi Radojice ili Bratinje, ili sinovi nekog treće sina/potomka Drobnjakova i bliski srodnici Radojice i Bratinje. No ne može se znati je li Drobnjak otac ili djed Radojice i Bratinje, i je li uopće u pitanju ime pretka, ili etiketa izvedena po katunu, pa je zato tražiti nekakvog "pra-Drobnjaka" uzaludno. Ono što jest sigurno, je da je tijekom '80.-ih ili najkasnije '90.-ih godina 13. st. kolektivno ime Drobnjak bilo ustaljeno, i pritom je to ime ili nadimak Drobnjak (kao naziv mikroskupine) moralo nastati najkasnije sredinom, ili početkom druge polovine. 13. st.

Vladimir Petričev (Vladimir de Petreç).[891] Rane 1313. taj vlastelin se prilikom prodaje konja javlja u društvu svog prezbitera, tj. popa Radogosta: *Vlademir de petreç facit manifestum quod vendidit marino de macy. ad carum secundum consuetudine Rag. unum ... equum de pilo rubeo pro ypp. VI. quos denarios ipse Vladimir fuit confessus et contentus se recepisse a dicto marino pro pretio dicto eq.*; a kao svjedoci se navode ... *martulus de tedusao* (?), *mathei tragurini, petrox/petross homo dicti vladimiri et Radogostus presbyter dicti vladimiri.*[892] U ispravi je skraćenica za "presbyter" napisana kao *prsby*, s crtom iznad *by*. Iako se ovdje pop ne spominje u vlaškom kontekstu, već sam u prethodnim glavama disertacije govorio o tome da je sasvim izgledno da su neki od ljudi tog Vladimira bili Vlasi (a to vrijedi i za vlastelina Crepa iz Travunije, kojeg spominjem odmah ispod).

Koju godinu kasnije, sredinom 1319. javlja se pop Pribihval, čovjek Čepra iz Rudina, tj. Crepa Rudinjanina, prilikom prodaje tovarne životinje (magarca): *presbyter pribiqual homo de çepre de Rudine facit manifestum quod vendidit ad carum secundum consuetudinem ciuitatis stepan filio de bolino(r) unum somerium pro pretio sex ypp. ...*[893] Tu je skraćenica za "presbyter" upisana kao *pbr* s dužom crtom iznad slova *b*, koja prekriva i cijelo slovo *r* kao i

---

[891] Vidi usput: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 69. Vladimir, sin Petreça/Petreča se javlja kao župan početkom 1322.: ...*Vladimir de petreç Jupani* ... (DAD, Diversa Cancellariae, br. 6 (1320-1322), fol. 184v, 9. 2. 1322.). Vidi za Vladimirove ljude u Uskoplju (Konavle) 1306.: Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), fol 55v., 28. 1. 1306. To navodi na pomisao da je tada Vladimir bio župan u Konavlima, no izgleda da nije tako. Svega koji dana prije zapisa od 9. 2. 1322., javlja se zapis u kojem se spominje i *Jupan Posnan de miross de canale* ... (Diversa Cancellariae, br. 6 (1320-1322), fol. 184r, 4. 2. 1322.). Ispada da ili je župan Poznan bio sin Miroša iz Konavala ali je bio župan drugdje, ili je možda bio župan baš u Konavlima, no tada je teško zamišljati Vladimira kao župana također u Konavlima, već prije negdje u susjedstvu (Popovo, Dračevica, ili Trebinje). Ipak, Vladimir Petrečev i Poznan Mirošev surađuju, jer se u jednom zapisu s početka 1322. skupa javljaju *Vladimir de petreç, posnan de miross, volcosclauo de cranisclauo et Raden pribisclauich*; kao jamci za *Nitoe Jonouich*; a u zapisu se javlja i Nitojev sin, *Milutin ei filius* (Diversa Cancellariae, br. 6, fol. 180r, 18. 1. 1322.). Možda je Poznan predak onog Vukosava Poznanovića koji se 1397. javlja kao svjedok "od Primorja" (primorskih krajeva), u ispravi koju Pavle Radenović izdaje Dubrovčanima: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 47. Iako Dinić ne spominje tu opciju, možda ju nije za isključiti. Poznan je imao i sina Radoslava, koji se javlja u Konavlima '30.-ih i '40.-ih god. 14. st.: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 72-73. Isti se *Radoslav, filius iudicis Posnani* javlja i 3. 10. 1325. radi rješavanja slučaja neke pljačke: J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 182.

[892] Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314), fol. 39r, 28 (?). 2. 1313. Dinić daje signaturu za ovu ispravu tek ju usput spominjući (M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 69, fusnota 1), i navodi da je u pitanju 27. 2. 1313. Ipak, u samoj ispravi iznad upisa o Vladimiru stoji *die ultimo februarii* (Diversa Cancellariae, br. 5, fol. 39r); što će reći zadnji dan mjesecu, a to može biti 28. ili 29. februar/veljača. Ja sam se odlučio za 28. 2., iako bi ukoliko se želi puna preciznost, trebalo izračunati je li 2. mjesec 1313. imao 28 ili 29 dana.

[893] Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 166v, 26. 6. 1319. Ovdje je riječ o velmoži Crepu, vlastelinu u Rudinama protiv kojeg su 1321. ili 1322. ratovali sinovi Branivoja, nakon što su se odmetnuli od Milutinova sina Stefana Dečanskog. Vidi u: V. A. Trpković, 'Branivojevići', str. 62. Trpković u spomenutom radu navodi da se pop Pribihval javlja 25. 6. 1319., no u ispravi u arhivu jasno stoji *die XXVI Jun* (Diversa Notariae, br. 3, fol. 166v, 26. 6. 1319.). Spominjao sam u disertaciji da možda *çepre de Rudine* iz 1319. ima neke veze s Kulinom Radomirićem *de çerpiço*, koji se javlja 1320. u društvu Mužbrata, kneza Vlaha (Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 267v, 25. 4. 1320.) Isprava iz 1320. ne spominje odakle su akteri koji se navode, no možda je – ukoliko kod Kulina ova oznaka *de çerpiço* ne označava lokalitet već oznaku roda (ili pripadnosti gospodaru) – riječ o tome da je greškom pisara tako upisano to ime ("de Cerpico" umjesto "de Cepre ili Ceprico"), te bi u tom slučaju Kulin bio povezan s Čeprom (Crepom) iz Rudina. Ako je tako, može se kneza Vlaha Mužbrata, dodatno povezati i s ljudima iz Rudina, a ne samo iz Gacka, što sam već pokazivao u devetoj glavi disertacije.

pola slova *p*; a potom je pred kraj upisa (kojeg nisam u cjelosti reproducirao radi uštede prostora) još jednom spomenut naziv *pbr pribiqual*, a ovaj puta je upisano s dugom crtom iznad čitave skraćenice *pbr*. U svakom slučaju, ni kod ovog popa nema govora o njemu kao *Vlahu*, ili vezanom za Vlahe, što samo po sebi ne znači da nije opsluživao i vlaške skupine u svom kraju[894] (već sam, govoreći o stanju na manastirskim posjedima rekao dao je to razuman scenarij za zamišljati u slučajevima kad po katunima nije bilo popova; a nije ih moralo biti u svakome katunu, niti je za time uvijek bilo potrebe).

Iz nešto kasnijeg perioda, dana 17. 7. 1325., javlja se u dubrovačkim ispravama i pravoslavni pop Ratko, sin Vlaha po imenu Dabiša ili Dabiživ. I njegova je titula upisana sa skraćenicom (*pbr*, s vodoravnom crtom iznad, i to u dva navrata u koja je zapisano njegovo ime u toj ispravi). Tom prilikom *pbri Ratcus filius Dabisei vlacus contentus et confessus fuit se habuisse et recepisse* od Vlaha Sarake (*Vlaco de Siraca*) jedan vrijedan predmet. Naime, Ratko preuzima pojas od srebra (*unam cinturam de argento*) koje je Dabiša, otac popa Ratka, ranije predao rečenom Dubrovčaninu Vlahu (*que olim (?) accomodata fuit eidem Vlaco per dictum Dabiseum patre dicti pbri Ratici*).[895] U toj se ispravi Dabiša Vlah ne etiketira kao "prezbiter", tj. pop, što osnažuje moju ranije iznesenu pretpostavku da naslijednost popovske službe ne treba zamišljati kao "opću" pojavu u srpskoj državi tog doba, pa tako ni kod Vlaha. Sasvim je realno da je Ratko postao pop izučivši taj zanat, a ne naslijedivši ga od svoga oca.

Dodajem za kraj da zbog svih navedenih opažanja o tome kako se pišu abrevijacije za "presbyter" u nekoliko navedenih slučajeva, smatram da nije pogrešno Jirečekovo čitanje

---

[894] Posebno ako postoji veza između ljudi vlastelina Crepa, i vlaškog kneza Mužbrata, kao što se čini da ima.

[895] Diversa Cancellariae, br. 8 (god. 1325-1327), fol. 3v, 17. 7. 1325. Ovdje tek da dodam kako Đurđica Petrović spominjući ovaj slučaj usput, u raspravi o Drobnjacima, Matarugama i Burmazima, navodi: *Osnivač Drobnjaka zvao se isto Drobnjak i navjerovatnije je također pripadao poslednjim decenijama XIII veka. Naime, njegovi unuci, a deca njegovog sina Kaluđera i snahe Višnje, Hran, Bogoje i Dabiživ, podigli su crkvu sv. Bogorodice u selu Vaganešu 1354/1355. godine. Dabiživ i njegov sin Ratko pominju se u dubrovačkim dokumentima 1325. godine, a Ratko je tada već bio sveštenik* (Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 103.). Zapis Drobnjaka koji sredinom 14. st. borave na sjeveru Kosova (oko Gnjilana) kaže: *Si hram svetie bogorodice postavi Dabiživ, Drobnjakov unuk z bratom si s Hranom i z Bogoem i s otcem Kalugerom i s materiju Višnom. Dabiživ pisal v dnii cara Stepana. ... Si hram svetie bogorodice s'zida Dabiživ i Bogoem z bratom si s Hranom, Drobnakov unuk. V d'nii cara Stefana v let(o)...* (Lj.Stojanović (ur.), *Stari Srpski Zapisi i Natpisi, Knjiga I*, str. 39.). Ne može se automatski, samo zbog postojanja nekog Drobnjaka (čiji se otac možda zamonašio pa zato nosi ime/nadimak Kaluđer) po imenu Dabiživ na Kosovu 1355. god., izmišljati vezu između njega i ovog Dabiše/Dabiživa koji otac popa Ratka, a vjerojatno je boravio negdje u zaleđu Dubrovnika. Ime Dabiša (*Dabisei, Dabiseum*) je izvedeno od Dabiživ, i u pitanju je slavensko/srpsko ime, no to je sva sličnost između ta dva Dabiživa. Da su Dabiživ i njegov sin pop Ratko iz 1325. bili Drobnjaci, o tome u spomenutom zapisu nema govora, i u pitanju je tek autoričino nagađanje.

skraćenice “pbri” kao “presbyter” u ranije spomenutoj ispravi iz 1285.[896] Čini mi se posve realnim da je Radomir koji se javlja u tom dokumentu iz 1285. u društvu još 7 Vlaha, zaista bio *Radomirus, frater presbyteri,* tj. brat nekog pravoslavnog popa koji je služio među Vlasima. S ovim podacima privodim kraju priču o popovima kod Vlaha za period posljednje trećine 13. i prve trećine 14. st. u dubrovačkom zaleđu, jer osim gore spominjanih slučajeva nisam našao drugih zapisa o njima za to razdoblje.[897]

[896] Vidi za tu abrevijaciju kao oznaku upravo za “presbyter(o)”, u: Adriano Cappelli, *Lexicon Abbreviaturarum*, Leipzig: Verlagsbuchhandlung von J. J. Weber, 1928., str. 263.

[897] Već sam spomenuo da prezimena poput Popović, Kaluđerović, itd., kakva se javljaju i po zaleđu Dubrovnika tijekom 14. st. (pa i kod Vlaha), također upućuju na ljude iz popovskih, tj. crkvenjačkih porodica. Uz ranije u ovoj glavi već navedenu literaturu, vidi još o pravoslavnim kaluđerima i popovima u širem dubrovačkom zaleđu (pa tako i za primjere popova po Trebinju, Konavlima, i po susjednim krajevima u 14. i 15. st.), u: M. Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, str. 94-96. Za još primjera pravoslavnih popova po katunima u tom kraju u 14. st., vidi: D. Kovačević, ‘Srednjovjekovni katun’, str. 129, fusnota 51.; E. Kurtović, ‘Seniori Hercegovačkih Vlaha’, str. 669, fusnota 98, i str. 683, fusnota 150.

XI. DUBROVAČKI NARATIVNI IZVORI O *MORLACIMA* I DEMOGRAFIJA VLAHA U KASNOM SREDNJEM VIJEKU

1. *Morlaci* u 8. st. u Dubrovniku?

Iako sam u dosadašnjim razmatranjima o Vlasima u disertaciji već usputno spominjao neke podatke koje o njima daju narativni izvori (poput Orbina), sada ću se malo više posvetiti tom tipu dubrovačkih pisanih spomenika. Kraća obrada malobrojnih narativnih izvora koji se referiraju na Vlahe za period do 14. st. ujedno će mi poslužiti kao uvod u razmatranje demografije Vlaha u širem zaleđu Dubrovnika u kasnom Srednjem vijeku, o kojoj je dosad bilo riječi tek usput (npr. u trećem poglavlju sedme glave ovog rada). Uz šačicu diplomatičkih isprava, i podosta notarskih i kancelarijskih spisa koji ih spominju za razmatrani period (13. i 14. st.), postoje i malobrojni podaci o *Vlasima* u "Analima" i "Kronikama" iz Dubrovnika. Iako ti podaci navodno potječu iz ranog Srednjeg vijeka, njih donose spisi koji su po svemu sudeći nastali tek pred konac srednjovjekovlja i u ranom novovjekovlju. Riječ je o zapisima tzv. dubrovačkog Anonima i Nikole Ranjine, koji se u svom narativu o Vlasima umnogome sadržajno podudaraju.[898]

Dubrovački Anonim u zapisu koji govori o 743. godini, spominje Bosnu i "tiranskog" kralja Radosava (*Re Radosav*),[899] te dolazak Morlaka (*Murlachi*) iz doline Neretve, odnosno Bosne, s mnoštvom stoke i drugih dobara u Dubrovnik, kao i to da im je bilo dodijeljeno brdo Srđ za ispašu. Također se spominje da su Morlaci imali katunare i vođu koji im je zapovijedao.[900] Potom za 744. Anonim detaljnije priča o tim ljudima, nazivajući ih *Vlasi*,

[898] Natko Nodilo (ur.), *Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa – aggiuntovi nella fine un rattamento di moderni annali o veramente cronache*, Zagreb: JAZU, 1883., str. 1-163.; Isti, *Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolo di Ragnina*, Zagreb: JAZU, 1883., str. 165-301. Što se tiče Ranjine, njegovi su "Anali" nastali u 16. st., ali je autor preuzimao tekstove ili zapise i ranijih pisaca i kroničara, pa tako i samog Anonima. Što se ovog potonjeg tiče, obično se Anonimove "Anale" smješta u 16. st., iako je riječ o tekstovima koji su nastajali tijekom više stoljeća srednjovjekovlja, a dijelovi "Anala" su zapisivani do u 17. st.: *Čini se da je tzv. Anonimova kronika zapravo djelo nekoliko nama danas nepoznatih autora, koji su tijekom stoljeća u kojima su živjeli bilježili vlastite impresije i događaje kojima su bili svjedoci. Jednako tako, ti nepoznati autori kompilirali su i podatke koje su nalazili u nekim njima dostupnim rukopisima te tako "tkali" svoju priču* (G. Ravančić, *Crna Smrt 1348.-1349. u Dubrovniku*, str. 73, fusnota 169.).

[899] Kasnije se javlja i kao Radosav Bello. Vidi u: T. Živković, 'Legenda o Pavlimiru Belu', *Istorijski Časopis, Knj. L* (2003), str. 9-32.

[900] *743. Venseno asai gente de Bosna con grande havere, perche Re Radosavo era Signor tirano, viveva a modo suo; et etiam venseno de Murlachi, da baxo sopra Nerente, piti chatunari, fra li quali era uno capo sopra tuti, et venseno con grande multitudine de bestiame de diversa raxon; et a tali hano dato per sua pastura la montagna*

opisujući kako su posjedovali razna bogatstva poput srebra, zlata, stoke, itd. Potom opširnije govori o tome da su među sobom imali katunare, kneževe, i naredbenike (*naredbenizi*) koji su vodili brigu o konjima, a nad svima njima bio je veliki katunar (*chatunar grande*).[901] Zanimljivo je da Anonim spominje i katunarski zbor (*uno sboro*), te govori o podjeli stanovništva na gospodu, ostale ljude i sluge,[902] koji su došli iz "Vlaške" (*de Vlachia*) sa stokom. Potom se opet spominju kapetani ili kneževi kojima zapovjedaju "gospoda naredbenici" (*signori naredbenizi*),[903] a ukratko se govori o gospodi koja se okuplja na zboru (*in sbor*), kao i o društvenim odnosima u toj zajednici.[904] U narednom upisu "Anala" opet se spominju katunari vezano za Dubrovnik,[905] dok se u upisu za 802. godinu donosi storija o sv. Ilarionu, u okviru koje se opet dovode u vezu Bosna i Vlahija, i priča se o pokrštavanju, tj. propovjedanju i prevođenju ljudi s prostora Bosne i Vlahije s "grčke vjere" na "kršćansku".[906]

---

de Sancto Sergio, perche era monte de Sancto Sergio pjeno de boscame, che non se vedeva de tanti arbori zjelo, et se fezevano travi per case, tanto legname era in dicta montagna (N. Nodilo, *Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa*, str. 8.).

901 *Pure era uno sopra tuti, quäl se cjamava chatunar grande, et era della stirpe Pecorale* (Isto, str. 9.).

902 *... una parte gentilhomeni, in altra populi, in terza servidori ...* (Isto).

903 *... queli che sono stati o capitani o conti, over quali signori naredbenizi...* (Isto).

904 Isto. Najveći dio zapisa koje prepričavam ne reproduciram radi uštede prostora.

905 Isto, str. 10.

906 *... de fede grechexca in la fede Christiana...* (Isto, str. 14.). Na kraju te rečenice dodana je fusnota br. 4, u kojoj stoji: *Annali Storani: ". . . andava per tutti luoghi circonvicini predicando la vera fede, et molti Serviani, et altri Eretici, volse alia vera fede"* (Isto). U tom se narativu sasvim izvjesno miješaju razni povijesni motivi, tradicije i legende. Kad je riječ o pitanjima vezanim za "katolike" i "šizmatike" jasno je da tu nije riječ o ranom Srednjem vijeku, već su u pitanju zbivanja iz 14. i 15. st., kad su takve aktivnosti i zabilježene. Riječ bi bila o nekoliko povijesnih procesa koji su u predajama stopljeni u jedan. Dijelom bi se moglo raditi o reminescenciji na djelovanje katoličkog klera i redovnika po Stonu i Pelješcu (prevođenje pravoslavnog puka na katoličanstvo u 14. st., o čemu sam govorio u prethodnoj glavi), kao i na kasnije doba kad su vršeni katolički utjecaji na područje slanskog Primorja i napose Konavala, prema lokalnom pravoslavnom i u manjoj mjeri krstjanskom stanovništvu koncem 14., tj. u 15. st. Još jednu od podloga za to kazivanje valjalo bi tražiti i u tome što su s prostora pod dubrovačkom kontrolom u 15. st. (i kasnije) vršeni utjecaji prema gradskom zaleđu iz franjevačkih samostana u Stonu, Slanom i Konavlima (M. Ančić, 'Kasnosrednjovjekovni Stolac', str. 55-56.), koji su osnivani od Dubrovčana jednom kad su spomenuti krajevi postali dio dubrovačke države u 14. i 15. st. To djelovanje nije bilo usmjereno tek na održavanje katoličanstva kod, u širem zaleđu Dubrovnika tijekom 15. st. relativno malobrojnih katolika, već i na stjecanje pozicija i širenje utjecaja kod "šizmatičkog" i "heretičkog" (krstjanskog) stanovništva (pa tako i pravoslavnih vlaških grupa Istočne i Stare Hercegovine). Koliki je bio taj utjecaj na prostoru po zaleđu Dubrovnika tek treba detaljno istražiti, a ovdje samo napominjem da, koliko me sjećanje služi postoje indikatori u kasnijim izvorima (dubrovačkim, kotorskim, te osmanskim) da su neka plemena Istočne i Stare Hercegovine u 16. i/ili 17. st. bila dijelom i katolička, što vrijedi i za pojedina crnogorska i brdska plemena u to doba, i ovo valja objašnjavati prvenstveno katoličkim utjecajem iz Dubrovnika i Kotora, odnosno vjerskim politikama sprovođenim iz primorskih centara prema zaleđu. Ovo posebno vrijedi za vlaške skupine, koje prije konca Srednjeg vijeka nisu primale katoličanstvo na prostoru u širem zaleđu Dubrovnika i Kotora, jer su od najranijih vremena bile uklopljene u pravoslavne crkvene strukture, budući da prvotni Vlasi dolaze iz dijelova nemanjićke države koji ne poznaju katoličanstvo (koje se u unutrašnjosti Srbije javlja isključivo uz rudnike i trgove, i to kroz osnivanje prvih katoličkih parohija (župa) od sredine 13. st., radi bogosluženja kod primorskih trgovaca koji su u tim središtima živjeli ili boravili zbog posla, o čemu vidi ponešto u: S. Ćirković, *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*, str. 197-213, 240-258.; D. Kovačević-Kojić, *Gradski Život u Srbiji i Bosni*, 2007.; Branislav Cvetković, 'Franciscans and Medieval Serbia: Evidence of Art', *Ikon, Vol. 3* (2010), str. 247-260.).

Priča u "Analima" Nikole Ranjine nije mnogo drugačija.[907] Opet je u pitanju zapis za 743. godinu, u kojem se spominje tiranska vladavina kralja Bosne (ovaj put on se naziva *Calimir*), uslijed koje se narod iz Bosne pokreće prema Dubrovniku, i to iz Morlačke nizine iznad Neretve. S njima idu njihova gospoda i katunari, a iznad njih (tj. na čelu im) je glavar (koji je svima zajednički). Sa sobom vode velik broj stoke, preko 1300 komada, i smješteni su na Sv. Srđ, gdje su im bila naselja, tj. mjesta za ispašu.[908] Zatim se priča o društvenim podjelama u Dubrovniku izazvanim doseljavanjem Vlaha, tj. Morlaka, i govori se o gospodi i ostalom stanovništvu, te o bogatstvu njihovih elita. Kao i kod "Anonima" spominju se stoka, konji, i uopće bogatstvo u domaćim životinjama kod Morlaka, a potom se ukratko priča o njihovu unutrašnjem uređenju. Spominju se funkcije i titule poput majordoma, protovestijara, i velikog katunara, a koji je iznad svih. Također se navodi da su katunari podjelili društvo na tri sloja: plemići/gospoda, drugi/ostali ljudi, i seljaci i zanatilije.[909]

Jasno je, već i na osnovu površnog poznavanja povijesti, kao i svega što je dosad u ovoj disertaciji napisano, da ni 743. god., ni uopće u tako ranom Srednjem vijeku ne postoje *Vlasi* kao oblikovana i prepoznata kategorija populacije (ne prije 9./10. st., bar u izvorima), niti je tako rano moglo biti kakvih migracija stočarskih populacija, tj. Vlaha na dubrovački teritorij.[910] Ovdje je nesumnjivo riječ o miješanju različitih događaja iz prošlosti ove regije, tj. šireg zaleđa Dubrovnika, a o kojima je očito postojala neka (pisana) tradicija – ili čak vjerojatnije, više njih – koja je onda stopljena u jednu, i pripisana ovako ranom periodu. Od povjesničara koji su o ovome pisali, neke ideje svojedobno je iznio Milenko Filipović, koji je

---

907 Po svemu sudeći je preuzeta iz Anonimove storije, uz neke dodatke, poput titula koje ću spomenuti.

908 *743. L' anno di Cristo 743 vensero a Ragusa gente assai di Bosna, con loro donne e fioli, fuggiti dalla crudeltä de Calimiro, in quel tempo re di Bosna. Et perche era signor tiranno, et viveva a suo modo, etiam vensero da basso de Murlachi, sopra Narente, piu signori et catunari, fra li quali era uno capo söpra de tutti; et menorono gran copia di diversi bestiami, piu de 1300. Alii quali fu provisto per loro habitation et pastura la montagna de s. Sergio, quale era piena di arbori et boscame, che facevano travi per le case loro, per tanta abbondanzia de legnami in la detta montagna* (N. Nodilo, *Annali di Ragusa*, str. 180.).

909 *Fra li quali erano molti catunari; et ognuno si stimava come conte, et ognuno teneva in casa maggiordomo, un governator di casa loro: chi attendeva alii cavalli, et chi alii bestiami grandi, e chi alio menuto, oltra li altri per servir alia ordination della casa. Et quello maggiordomo proto bistiario* [protovestijar – op. M. P.] *chiamavano, et era a comandar alii altri suoi. Pur era uno sopra tutti, qual si chiamava catunar grande, et era della stirpe Epicurale; e si chiamavano cosi per nobiltä, tanto erano ricchi di bestiame, maxime di pecore. Quali catunari feceno spartire lo populo in tre parte: la prima li nobili, l' altra li populani, e la terza li villani et artisiani* (Isto).

910 Usput, uz *Morlake* i Bosnu, tj. *Bosance* koji u 8. st. ne postoje kao društvena skupina, dubrovački Anonim spominje i *Dalmatince* i *Arbanase* (tj. talijanizirano *Albaneze*): *Dalmatini et Albanesi* (N. Nodilo, *Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa*, str. 9.); dok Ranjina spominje doseljenike iz *Arbania et Bosna*, a potom spominje *Dalmatini et Arbanesi* (N. Nodilo, *Annali di Ragusa*, str. 180-181.). Kako ni *Albanesi*/*Arbanesi* nisu postojali u 8. st., i na ovakvim se primjerima vidi da te vijesti nemaju veze s ranim Srednjim vijekom.

mislio da su ovi podaci koji navodno govore o polovini 8. st. kronološki pogrešni, te je riječ o mnogo kasnijim događajima, što je nesumnjivo točno. Ipak, ni svi Filipovićevi stavovi o tom pitanju ne mogu se održati kao ispravni. On recimo vjeruje da se pričanje dubrovačkih analista odnosi na zbivanja iz prve polovine 14. st.,[911] iz srpnja mjeseca 1332. godine,[912] kad se vodila rasprava u dubrovačkom Malom vijeću da se dovede, tj. na dubrovački teritorij prevede oko 50 katuna Vlaha.[913] Za razliku od narativnih izvora, Anonima i Ranjine – po kojima je (doduše u 8. st.) u dubrovački kraj naselilo mnogo Vlaha, a daju podatke i odakle su navodno došli, i kuda su se naselili – kancelarijski zapis iz 1332. ne daje nikakve detalje te vrste. Spominje se tek ponešto tehničkih pitanja oko dolaska Vlaha, kao i podataka o načinu kako da im se pristupi i kako da ih se privuče, dok zapravo o samim Vlasima nema govora: ni odakle su, ni što bi radili, niti se išta podataka donosi o ljudstvu, stoci, ili nečem sličnom, a ne priča se zapravo ni o tome zašto bi, i s kojom točno funkcijom ti Vlasi došli.[914]

---

911 M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 89.

912 J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5*, str. 354-355.

913 U drugom svesku objavljenih knjiga "Reformacija" glavni dio teksta o toj raspravi od 2. 7. 1332. glasi: *In maiori consilio, in quo LXXI. consiliarii, captum quod cum frater Vratichi scribat, Velle conducere seu mictere Ragusium circa L catenas de Vlachis cum certis pactis... quod d. Comes cum suo minori consilio habeat plenam potestatem expediendi et donandi de avere comunis ... ad hoc, ut dicti Vlachi omnes vel pars ipsorum veniant Ragusium, et mictendi ad eos unum vel plures homines expensis comunis...* (I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 2,* str. 342.). U petom svesku informacije od 2. 7. 1332. su nešto potpunije: *In minori consilio sono campane more solito congregato, in quo quidem consilio interfuerunt LXXI consiliari, captum fuit et deliberatum, nullo discordante, quod cum frater Vintichius, scribat domino comiti et comunis Ragusii, velle conducere seu mictere Ragusium circa L catonos de Vlachis, cum certis pactis et condictionibus, contentis et specificatis in suis lecteris, quod dominus comes cum suo minori consilio, habeat plenam et liberam potestatem, auctoritatem et baliam, alte et basse, sicud eis placuerit expendendi et donandi de avere comunis cui vel quibus sibi placuerit ad hoc ut dicti Vlachi omnes vel pars ipsorum veniant Racusium, et mictendi ad eos unum et plures homines expensis comunis, ad tractandum et inducendum eos quod debeant venire Ragusium, et quicquid dominus comes cum suo minori consilio fecerint, composuerint et expendiderint, sit firmum, ac si factum foret per presens consilium* (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 354-355).

914 Kako sam već naveo, ta vijest donosi se u drugom svesku "Monumente Ragusine", da bi se ponovila i u petom svesku nešto opširnije. Izgleda da je autoru koji je priređivao prijevod za drugi svezak dio teksta bio nečitak, pa se u petom svesku donosi potpuniji tekst. Razlika između dva teksta je i u tome što se jedan od aktera oko poslova s Vlasima u drugom svesku zove "frater Vratichi", i rasprava se vodi u Velikom vijeću, dok je u petom svesku u pitanju "frater Vintichius", a rasprava je u Malom vijeću. *Vintichius* se ne javlja u objavljenim ispravama nakon ove, dok se *Vratko* (*Vratichi, Vratcus*) javlja, i tada je u pitanju ime koje nosi srpski župan, a potom knez Vratko (30. 4. 1352. javlja se *Vratcho, Vratichi, Vratchi comitis*: T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus, Vol. XII.*, str. 84.), koji je izgleda bio rođak kralja Dušana. Čini se pritom da priređivači "Reformationes" misle da je "frater Vratichi" koji se spominje, bio taj velmoža Vratko, i tako to prezentiraju u "indeksu" imena na kraju publikacije (I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 2.*, str. 405.). Ukoliko bi bilo tako, onda je neobično da se u onoj lošijoj reprodukciji isprave, iz drugog sveska knjige "Reformacija", daje ime koje je točnije transkribirano nego u onoj verziji isprave koja je potpunija, i donesena u petom svesku te serije. Iz toga razloga prvo bi valjalo za svaki slučaj pogledati izvorni upis (u dubrovačkom arhivu) iz kojeg je pravljena transkripcija, pa vidjeti koje je ime točnije upisano, *Vratko* ili *Vinticije* (iako se čini da je isprava iz petog sveska "Reformationes" potpunije prepisana iz arhiva). Nakon te isprave iz 7. mj. 1332., Vratko se javlja u istoj arhivskoj seriji kao *Vratico*, u ispravi iz 7. 1. 1333. vezano za dovršavanje poslova oko prodaje Stonskog Rata (*Puncta Stagni*), gdje se govori o novčanim "nagradama", tj. po svemu sudeći mitu koji se isplaćuje raznim akterima na srpskom dvoru, koji su potpomagali dubrovačku stvar, i sada za to dobijaju novčanu naknadu: *...et Vraticho, qui fuit et est nobis favorabilis penes dominum regem, D. ducatos de auro. Et domino comiti Gregorio de Cernaxe (*in margine *de Ceriach*, potius *Curiach) ducat. CC. de auro, et quibusdam aliis de curia domini regis CC. de auro. Nicole de*

Nažalost, u dubrovačkim dokumentima koji se mogu naći u citiranoj publikaciji, a koji slijede nakon ovoga, kao i uopće u objavljenim knjigama "Reformacija" nema više govora o spomenutome slučaju iz 1332., pa je teško reći išta konkretno o tome. Imajući na umu da je u ovo doba Dubrovnik nastojao finalizirati poslove oko stjecanja Stona i Pelješca od Srba, odnosno Bosanaca, što se i desilo oko 1333./1334., može se pomišljati – iako je to nagađanje – da se u Dubrovniku razmišljalo o naseljavanju tih budućih stečevina ljudstvom (možda i u svrhu lakše potencijalne obrane, a možda i zbog privrednih benefita takvog poteza).[915] Činjenica je također da se u dokumentima koji slijede u spomenutim svescima "Reformacija", nakon ovog spomena Vlaha, često govori upravo o odnosima s Bosnom i Srbijom, tj. o sukobima koji se vode na relaciji Bosna-Srbija-Dubrovnik po istočnom Humu, te o sređivanju poslova oko tih odnosa; pa zatim oko Stona, tj. Stonskog Rata, itd. U tom smislu bi se možda smjelo misliti da je ta priča oko prelaska Vlaha na dubrovački teritorij bila vezana za diplomatske i političke napore usmjerene na stonski kraj, i možda je to sve skupa imalo i neke veze s nastojanjem da se vojnim putem (jer Vlasi su mogli biti i vojni element u tom području, a ne tek privredni) nekako učvrsti položaj Dubrovčana u krajevima koji će nedugo nakon toga (1333.) biti i formalno, tj. pravnim putem stečeni od Srbije, a također potvrđeni kao takvi i od Bosne.[916] Ipak, kako je već spomenuto, u ispravi iz 1332. nigdje se ne navode

---

Bucha unum terrenum in Ragusio valoris L. librar. gross. et unam partem in dicta Puncta ... (I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 2.* , str. 347-348). *Gregorio Curiach* je Grgur Kurjaković. Vratko i Grgur se javljaju i u Dušanovoj ćirilskoj povelji od 22. 1. 1333., kojom se potvrđuje prodaja Stona i Rata, gdje se kao svjedoci navode: *...župan Vratko, knez Grgur Kurjaković,* itd. (F. Miklosich, *Monumenta Serbica,* str. 104.).

915 Dubrovčani su izgleda zaposjeli Ston s Pelješcem već sredinom 1326., u sukobu s vlastelom Branivojevićima koja vlada tim krajem. Moguće da su potom u sukobima koji su se odvijali na istoku Huma sa srpskim vladarem izgubili taj posjed, pa je onda uslijed ratova Srba i Bosanaca on došao pod bana Stepana Kotromanića, a onda moguće nakratko opet pod kralja Dušana, da bi potom trajno došao pod kontrolu Dubrovčana kupovinom iz 1333.-1334. Ima više viđenja tih sukoba, a za pokušaje rekonstrukcije vidi: V. Trpković, 'Oko 'ustupanja' Stona i Pelješca', str. 39-60.; J. V. A. Fine Jr., *The Late Medieval Balkans,* str. 266-268.; S. Mišić, *Humska zemlja,* str. 58-60.; Isti, 'Ston i Pelješac od 1326. do 1333. godine', *Istorijski Časopis, Knj. XLII-XLIII* (1995-1996), str. 25-32.; J. Lučić, 'Stjecanje, dioba, i borba', str. 104. Vidi povelje bana Stepana II. i kralja Dušana kojima Ston i Pelješac prodaju Dubrovčanima 1333. i 1334.: Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i Pisma, Knj. 1* str. 45-54.

916 U ispravama koje slijede u tjednima i mjesecima nakon toga nema puno podataka o Vlasima, no ponekad ispliva kakva vijest, pa 25. 7. 1332. na Malom vijeću daju upute izabranim službenicima koji su postavljeni radi raspodjele soli Vlasima (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.,* str. 357.). Iako bi se na osnovu tog podatka moglo pomisliti na to da je zaista napravljen neki dogovor oko Vlaha, podijela, tj . prodaja soli bila je uobičajena praksa u Dubrovniku (što sam spominjao ranije u radu, pred kraj sedme glave), i tu je bila riječ o nadzornicima nad prodajom i raspodjelom soli, a ne o slučaju gdje bi Vlasima sol bila dijeljena u kontekstu njihova prelaska na dubrovački teritorij, kao nekakva "nagrada". Iako je ovo nagađanje, čini se razumnim misliti da su prilikom tih prepiski i rasprava mogli biti vođeni i razgovori o budućem (za nadolazeću zimu) pristizanju Vlaha na ispaše, pred kraj 1332., budući da su Vlasi s istoka Huma znali ispasati stoku po stonskom i pelješačkom kraju, te u Slanskom Primorju, zapadno od Zatona, gdje su provodili zimsku sezonu. Vidi o sezonskim silascima s područja istočnog Huma i Travunije sa stokom na ispaše u krajeve od Stona do Konavala, ali i o zabranama zimovanja sa stokom u primorskim predjelima koje su Dubrovčani uvodili Vlasima (u Slanskom primorju od samog kraja 14. st., i Konavlima u 15. st.), kao i posljedicama koje je to imalo za njih i stočarenje u 14. i 15. st., i za raseljavanje jednog dijela njih, te trajno naseljavanje u nizine po zaleđu drugog dijela Vlaha: K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 196-198.; B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 185.; Isti, 'Čelnici stočarskih zajednica', str. 46.; D. Kovačević-Kojić, 'Privredni Razvoj', str. 142. Isto tako je nekad bilo privremenog sklanjanja Vlaha sa stokom i

ovi posjedi, tj. Ston i Pelješac, već se spominje Dubrovnik. Zato je vrlo izgledno da se ovdje nije radilo o naseljavanju Vlaha u kontekstu zaposjedanja i/ili učvršćivanja novih posjeda, i bolje je suzdržati se od nagađanja o tom pitanju, jer isprava iz 1332. ne daje uvid u kontekst u kojem se cijela situacija zbiva.[917]

---

porodicama u stonski i pelješački kraj (npr. radi osmanskih provala): *Znamo da je Slansko primorje od Dubrovnika do Stona služilo kao zimovište Vlasima iz zaleđa, a na Pelješac su Vlasi iz Humske zemlje sklanjali svoja stada u slučaju opasnosti* (S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 207.). Vidi za Vlahe koji se u humsko-travunijsko primorje sklanjaju uslijed opasnosti: B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 186.; Isti, 'Čelnici stočarskih zajednica', str. 72. Moguće da se tih godina, u doba ratnih zbivanja u humskom prostoru događalo slično, i možda ratne epizode utječu na aktivnosti koje spominje isprava iz 1332. Tada ima sukoba ljudi bosanskog bana (vojvoda Ruđer/Ružir) i Dubrovčana na prostoru od Popova do Drijeva: V. Ćorović, *Historija Bosne, Prva Knjiga*, str. 252.; S. Mišić, 'Ston i Pelješac od 1326. do 1333.', str. 29, 31. Vidi za dubrovačka natezanja s vladarima iz zaleđa oko plaćanja mogoriša u raspravi s Vijeća umoljenih, 19. 7. 1332.: I. K. Tkalčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 2.*, str. 343. Vidi zapis koji 18. 1. 1331. spominje Ruđerove aktivnosti u dolini Neretve: J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 304. Vidi rasprave na Velikom vijeću od 28. 3. 1332., o Ruđerovim nasiljima nad Dubrovčanima: Isto, str. 351-352.; kao i raspravu na Vijeću umoljenih u Dubrovniku, o Ruđeru, banu Bosne, i poklisarima oko pregovora Dubrovčana i Bosne, 2. 6. 1332.: Isto, str. 352. Koju godinu kasnije Ruđer prelazi na stranu Srbije, pa se 23. 10. 1336. javlja u raspravi Vijeća umoljenih, kad se spominju: *...serenissimum regem Raxie...*, i *omnibus baronibus suis...*, a potom i njegovi vlastelini *...Rugerio et Milteno baronibus suis* (Isto, str. 399.). To su Ružir i Milten Draživojević (otac Sanka Miltenovića), što znači da zapadni dio istočnog Huma, tj. centralni Hum tom prilikom opet dolazi pod Dušanovu kontrolu (vlast banova Bosne na istoku Huma, posebno istočnom dijelu istoka Huma, sve do pada Nikole Altomanovića nestabilna je, tj. katkad ju gube na kraće ili dulje vrijeme, kako u doba bana Stepana II., tako i u doba Tvrtka I.). Moguće da je, kad se radi o tih navodnih 50 vlaških katuna koji bi na ljeto 1332. prešli u Dubrovnik, bila riječ o sklanjanju Vlaha (iako se iz zapisa koji su gore citirani ne stječe dojam da je riječ o nekom privremenom potezu) pod utjecajem sukoba koji se vode, ili za koje se strahovalo da bi mogli početi u istočnohumskom prostoru, a za koji je poznato da se u njemu stanje nije smirilo još dugo nakon ovih epizoda. Možda kao okidač za priču o preseljenju Vlaha služi spomenuti konfliktu Ružira i Dubrovčana, a možda povremeni konflikti Srba i Bosanaca u zaleđu. Tu mogućnost spominje i Mišić za 1332., ali upućuje na nepostojeću referencu koja kod njega glasi: *Monumenta Ragusina V, 60* (S. Mišić, 'Ston i Pelješac od 1326. do 1333.', str. 29, fusnota 23.). Stranica 60., u: J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*; sadrži zapise iz 1303., a ne 1332., stoga je nejasno na što se Mišić poziva. Moguće da je pogriješio s paginacijom i da je mislio na str. 360-361. tog sveska, jer tamo za 10. 8. 1332. ima zapisa iz Vijeća umoljenih u kojima se raspravlja o kralju Srbije i banu Bosne, ali je prvenstveno riječ o ambasadama koje se šalju tim vladarima, te nastojanju Dubrovčana da ih izmire, pa tako ima govora o *...ambaxatoribus ad serenissimum regem Raxie, quod sibi de sui beneplacito foret, nos intromittere de tractando pace et concordium inter ipsum et dominum banum Bossone, hoc libenter faceremus ...* (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 360.), nakon čega se rapravlja o logističkim detaljima misije (konji, oprema, plaća, troškovi). Stoga možda i nije bilo većeg sukoba vojne naravi u zaleđu grada 1332., iako je moguće da se nešto zbivalo, ali nisu poznati detalji. U to doba zbivaju se i konflikti dalje na istok od Dubrovnika, vezano za pobunu vojvode Bogoja u dijelovima Zete, no nema informacija o pojedinostima gdje je svuda bilo sukoba, i vrlo je neizgledno da je to imalo neke reperkusije na Vlahe u zaleđu Primorja i Stona. Vidi za pobunu Bogoja iz 1332.: B. Ferjančić, 'Osvajačka politika kralja Dušana', str. 511-512.

[917] Hrabak u vezi te vijesti kratko kaže: *...po odluci dubrovačkog Velikog veća ... nekom Vratku dozvoljeno je da na dubrovačko područje prevede 50 katuna* (B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 185.). No upravo u to doba Dubrovčani (njihovo plemstvo) pripremaju parceliranje i podijelu posjeda u Stonu i Pelješcu (Nenad Vekarić, 'Udio plemstva u stanovništvu Dubrovnika u trenutku zatvaranja vijeća 1332. godine', *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: Razred za društvene znanosti, 501, knj. 48* (2011), str. 44.), pa je upitno kolike bi koristi imali od toga da na te posjede nasele veće mase Vlaha koje bi bilo nemoguće kontrolirati, i koji bi se lako mogli okrenuti protiv Dubrovčana; posebno imajući na umu da su Vlasi kao i dobar dio populacije Stona i Pelješca bili pravoslavni (što je u kontekstu kasnijih problema s lokalnim pukom koji je bio pokatoličavan po Pelješkom kraju (što sam spominjao u prethodnoj glavi) moglo predstavljati ozbiljan problem i izvor sukoba, čega su Dubrovčani bili svjesni), i vodeći računa o njihovom vojnom potencijalu (gdje se na 50 katuna može računati na minimalno nekoliko stotina, a vjerojatno i više ratnika, što je možda i više nego što čitav Dubrovnik u to doba može sabrati). Moguće da se o kolonizaciji ponešto Vlaha razmišljalo zbog lakše obrane tih posjeda čije se stjecanje u ovo doba i formalno sređivalo na bosanskom i srpskom dvoru, no jedno je kolonizacija nekoliko katuna – što je bio slučaj '30.-ih godina 15. st. kad Dubrovčani naseljavaju planinske dijelove Konavala Vlasima Bjelicama iz Zete, koji

2. Brojnost Vlaha šireg dubrovačkog zaleđa u kasnom Srednjem vijeku

Treba se zaustaviti na spominjanom zapisu iz prve pol. 14. st., i obratiti pozornost na navodni broj Vlaha, jer on je dobar uvod u pretresanje demografskih pitanja. Kad je riječ o dubrovačkim analistima, tj. onome što pišu, i pokušaju da se to shvati kao stvarni događaj iz 8. st., takva interpretacija nije održiva već i stoga što je dubrovački teritorij u 8. st., tj. grad i Astareja (neposredni izvangradski teritorij) vrlo malen prostor.[918] U tom smislu je nemoguće da je na prostoru od današnjega Gruža do malo istočno od današnjeg Starog grada, gdje je bio gradski teritorij u rano doba, tj. od Župe do Zatona, gdje je po svemu sudeći bila prvotna Astareja,[919] bilo izvedivo smještanje neke veće mase ljudi (veće od koje stotine porodica), pogotovo ne odjednom. Jednako je tako *posve nerealno* da bi broj naveden u zapisu iz 1332., od 50 katuna stočara (što će reći bar 4 do možda i 6 tisuća ljudi) s pripadajućom stokom bilo moguće odjednom naseliti čak i na kasniji dubrovački teritorij, a koji je od 1333. i formalno uključivao Ston s Pelješcem, tj. Stonskim Ratom (dok će Primorje između Stona i Zatona biti uključeno u dubrovački teritorij tek puno kasnije, na kraju 14. st.).[920] U to je teško povjerovati zbog skromne veličine dubrovačkog teritorija, te zbog nepogodnosti za (sezonsko) stočarenje uslijed rečene vrlo ograničene veličine gradskih posjeda, čak i ako se tu uključe Ston i Pelješac (iako se nikakvi konkretni teritoriji osim "Ragusiuma" ne spominju u ispravi iz 1332. u kojoj se govori o dovođenju 50 katuna Vlaha).[921] Čak i da se zamisli da je nekih 5 000 ljudi moglo biti fizički primljeno na Pelješac (koji je tada vjerojatno imao ne mnogo više od tolikog

---

broje 50- 60 kuća, tj. "kletišta" (K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 197.), i ne više od 300 do 400 ljudi (*katuni* im se ne spominju u ispravi koju Jireček citira) – a drugo je kolonizacija nekoliko desetaka katuna, s minimalno nekoliko tisuća ljudi. Kako se iz dokumenta u kojem se govori o prelasku Vlaha u Dubrovnik ništa konkretnije ne razaznaje o tome gdje su isti trebali biti locirani, i s kojim su motivima trebali biti dovedeni, bolje je suzdržati se od suviše pretpostavki; no jedno se čini neupitnim: prelazak katuna u tolikom broju na dubrovački prostor mogao je biti isključivo privremena pojava, jer nije bilo mjesta i resursa za toliku masu ljudi na prostoru koji je tada bio dio dubrovačke države (čak i s manjim katunima od 10-20 porodica, tj. 65-70 do 130-140 ljudi (što nije nerealno za to doba), na 50 katuna to je okvirno 5000 ljudi). Više o demografskim pitanjima govorim ispod.

[918] Vidi o tome u: J. Lučić, 'Dubrovačka Astareja (granice i područje do 1366)', u: Vjekoslav Cvitanović (ur.), *Beritićev Zbornik*, Dubrovnik: Društvo prijatelja dubrovačke starine, 1960., str. 49-55.; Isti, *Prošlost dubrovačke Astareje: Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice grada do 1366.*, Dubrovnik: Matica hrvatska, 1970. Vidi usput za postupno teritorijalno širenje grada tijekom povijesti: J. Lučić, 'Uprava u dubrovačkom vangradskom teritoriju (Astareja)', str. 231-249.; Isti, 'Stjecanje, dioba, i borba', str. 99-201.

[919] V. Foretić, 'Ugovor Dubrovnika sa Srpskim Velikim Županom', str. 84-85.

[920] J. Lučić, 'Stjecanje, dioba, i borba', str. 105-106. Konavle su Dubrovčani kupili 1419. i 1427. Vidi usput: E. Kurtović, 'Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima', *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, No. 38* (2000), str. 103-120.; Paula Kaulić, 'Širenje Dubrovačke Republike na prostor Konavala', *Rostra: časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru, Vol. 4, No. 4* (2011), str. 27-48.

[921] J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 5.*, str. 354-355.

broja stanovnika), nemoguće je da bi oni mogli tamo ostati sa stokom, tj. pitanje je koliko bi trebalo prije nego bi prvo njihova stoka, a potom i rečeno stanovništvo počeli umirati od gladi. Takav mali prostor teško bi mogao prehraniti tisuće i tisuće grla stoke (broj stoke nije mogao biti manji od broja ljudi, već jedino veći, možda i nekoliko puta) bez redovnih sezonskih odlazaka na planinske ispaše u zaleđe, a istovremeno, sve i da se stočare moglo (što je nezamislivo) i htjelo naglo prevesti u ratare, naprosto nije bilo dovoljno zemlje, tj. obradivih površina za toliku masu ljudi (jer neki prostor se prvo mora kultivirati godinama da bi ga se privelo svrsi).

Primjera radi, najgušće naseljeni dio tadašnjega dubrovačkog teritorija je sam grad, a on teško da s neposrednom okolinom u ovo doba ima više od 5 000 stanovnika.[922] Da se takvo naselje opskrbi hranom treba ulagati enormne napore pri uvozu najrazličitijih živežnih namirnica u njega,[923] a prehranjivati novih nekoliko tisuća usta iziskivalo bi još radikalnije napore. Istovremeno, nije realna mogućnost da bi se pet ili šest tisuća stočara s tisućama grla stoke moglo prehraniti na prostoru Astareje, tj. tadašnjem dubrovačkom teritoriju, jer isti nije posjedovao niti dovoljno pašnjaka, a vjerojatno ni vodnih resursa.[924] Mislim da se sličan zaključak smije donijeti čak i za Pelješac i Ston po pitanju dostupnosti ispaša za tako velik

---

922 Nije mogao imati više od 10 000 stanovnika, iako je ta cifra gotovo sigurno prenapuhana. Vidi za takve procjene populacije Dubrovnika sredinom 14. st. u: G. Ravančić, *Crna Smrt 1348.-1349. u Dubrovniku,* str. 180-191. Za daleko realniju brojku gradske populacije sredinom 14. st., koja ne prelazi 5 000, vidi: N Vekarić, 'Udio plemstva u stanovništvu Dubrovnika', str. 37. Vidi usput za komparaciju i: N. Vekarić, 'The Population of the Dubrovnik Republic in the Fifteenth, Sixteenth and Seventeenth Centuries', *Dubrovnik Annals, 2* (1998), str. 7-28. Vidi još: Stjepan Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti,* Dubrovnik: JAZU, 1990. Dosta realnu procjenu populacije grada od nekih 6 do 8 000 ljudi, i to ne za 14., nego drugu polovinu 15. st. (kad je Dubrovačka Republika bila na svom demografskom vrhuncu), daje: Z. Janeković-Römer, *Maruša ili Suđenje Ljubavi,* str. 14, 23, 43. Vidi usput: M. Krešić, 'Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem', *Povijesni prilozi, 39* (2010.), str. 121-122., fusnota 90.

923 Vidi usput: D. Dinić-Knežević, 'Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV v', *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, IX* (1966), str. 39-85.; Ista, 'Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV v', *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, X* (1967), str. 79-131.; Ista, 'Trgovina Uljem u Dubrovniku u XIV veku', *Historijski Zbornik, God. XXIII-XXIV* (1970-1971), str. 287-306.; B. Hrabak, 'Izvoz žitarica iz Bosne i Hercegovine u primorje od kraja XIII do početka XVII veka', *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XIV* (1963), str. 121-203.; Isti, 'Tabele kretanja cena žitarica i mahunjina u Dubrovniku 1300-1620', *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, VII* (1970), str. 121-164.

924 Populacija dubrovačke države s možda oko 17 ili 18 000 u prvoj pol. 14. st., raste na blizu 90 000 krajem 15. st., što je u manjoj mjeri rezultat stjecanja novih posjeda i populacija, a u većoj rezultat masovnog useljavanja iz zaleđa na dubrovački teritorij zbog ratova, gladi, i slično (M. Krešić, 'Depopulacija jugoistočne Hercegovine', str. 121-122.): *Ovako nagli i veliki porast broja stanovnika Dubrovačke Republike bio je posljedica velikoga broja izbjeglica s hercegovačkoga i bosanskoga područja. Budući da je prostor jugoistočne Hercegovine prirodno naslonjen na područje Republike, bez sumnje možemo zaključiti da je znatan dio pridošloga stanovništva upravo s toga prostora* (Isto, str. 122.). Privođenje posjeda svrsi, tj. kultiviranje neobrađene i neraskrčene zemlje zahtjeva vremena, i neizgledno je da bi netko doselio više tisuća ljudi odjednom na zemljište koje je neobrađeno, i da bi pritom te ljude mogao održavati na životu samo dobavljanjem hrane iz grada ili uvozom iste tijekom par godina (dok se zemlja ne kultivira), jer je riječ o enormnim troškovima koje je teško pokriti. Primanja većih masa stanovnika je višegeneracijski proces koji iziskuje ozbiljan rad i organizaciju, a takvo što nije realno zamišljati za ovako rano u 14. st., kad Dubrovnik nije ni sjena onoga što će postati kasnije.

broj stoke, jer u krajeve oko Stona, a napose u Primorje (slansko), kao i Konavle, stočari su obično dolazili na zimsku ispašu iz zaleđa,[925] ali *nezamislivo* je da je ikada na ispaše dolazilo po pedeset katuna jer bi to bilo više ljudi nego je populacija Pelješca u to doba iznosila (ljetne su ispaše (a podsjećam da se ova epizoda iz 1332. zbiva u 7. mjesecu) kao najvažnije za sezonsko stočarenje (u brdima i planinama za vrijeme letne ispaše stoka daje najviše mlijeka) bile u planinama dublje u zaleđu, u tadašnjem srpsko-bosanskom pograničju, tj. dijelovima istočnog Huma, i u unutrašnjosti Srbije, tj. u Travuniji). U svakom slučaju, broj od 50 katuna ili je radikalno preuveličan, ili posve izmišljen, a sasvim je moguće i da je riječ o pisarskoj grešci uslijed nemara ili zabune (npr. možda je zabunivši se pisar umjesto 5 napisao 50). Da nije moglo biti riječi o tolikom broju katuna već se naslućuje i iz onoga što sam govorio u sedmoj glavi: naime, krajem 13. i na samom početku 14. st. vjerojatno nije bilo više od 20-25 katuna po čitavom istoku Huma i zapadu Travunije, a u svega par desetljeća, do prve polovine 14. st. (1332.), taj broj teško da je mogao biti udvostručen.

Da bi se moje ranije pretpostavke o broju Vlaha na ovom prostoru, kao i šire upotpunile, potrebno je pozabaviti se malo demografskim pitanjima, i onim što se o toj temi može doznati iz kasnosrednjovjekovnih isprava. Kako je u radu već isticano, srednjovjekovni katuni su prosječno imali 20 do 50 kućanstava, no između 13. i 15. st. prosječna veličina katuna po Hercegovini kretala se u redu veličine od 15 do 30 domaćinstava (s tim da je prvi broj realniji za 13., a ovaj potonji za kasno 15. st.).[926] Zajednicama veličine ispod 50 domova po katunu lakše se upravljalo, bile su pokretnije, i lakše je bilo pronaći hranu i ispašu (a

---

[925] K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 198.: S. Mišić, *Humska Zemlja*, str. 207.

[926] Brojke donosim malo ispod. Inače, za katune Hercegovine Hrabak kaže da su bila dva "tipa": *To su takve vlaške skupine koje su već negde u drugoj polovini XV veka dale plemena, ali i takve koje su stvorile nahijske grupe srodne malim katunima (u današnjoj istočnoj Hercegovini). Dok su Banjani, Pivljani, Drobnjaci i druge vlaške skupine u nekadašnjoj istočnoj Hercegovini sa župnim oblastima dali plemena, počinjući od običnih katuna, u oblastima oko Stoca, Ljubinja i severnije i istočnije, nikad se nisu obrazovala plemena, jer nije bilo geografskih uslova za takva grupisanja, nego je grupisanje ostalo samo mehaničko. ... Postoji više razloga zbog kojih su nastale takve razne kombinacije, ali je teren, mogućnost privredne egzistencije bio osnovni. Tamo gde je udaljenost između zimskih i letnjih ispaša minimalna, tamo se lako oformi pleme i tamo nastaju mnogoljudna plemena (kao kod Vasojevića, u Lijevoj Rijeci), dok tamo gde je ta udaljenost letnje i zimske paše znatna, kao u Donjim Vlasima kod Stoca i Ljubinja, tamo se nikad nije obrazovalo pleme* (B. Hrabak, 'Diskusija', str. 150.). *Veličina katuna dosta je uticala na njegovu dalju sudbinu. S obzirom na stalno odlaženje na letnju ispašu, u centralnoj Hercegovini više je odgovaralo da katun bude mali* (B. Hrabak, 'Razgranavanje katuna', str. 194.). *...hercegovački katuni su bili mali, jer na bezvodnoj visoravni tadašnje centralne Hercegovine stočari su morali ići i do deset dana daleko na letnju ispašu, a za organizaciju takvih kretanja bili su pogodniji manji katuni. Zbog toga je u središnjoj Hercegovini lakše dolazilo do cepanja katuna nego u drugim krajevima, pa i u nekadašnjoj istočnoj Hercegovini... Dok su stočari nekadašnje istočne Hercegovine mogli preći na dolinsko planinsko stočarenje (alpijsko), krajevi nekadašnje centralne Hercegovine ostali su karakteristični po sredozemnom tipu stočarenja* (Isto, str. 186.).

ljudstvo katuna i dalje se moglo upotrijebiti kao manja vojna jedinica, što nije za zanemariti imajući na umu i povremenu vojnu/ratničku funkciju Vlaha). Istovremeno, obzirom na konfiguraciju terena i okolnosti života u dinarskom kršu, gdje su sela obično manja, katuni na zapadnom Balkanu bili su manji od prosječnih katuna na centralnom, i dijelovima južnog i istočnog Balkana. [927] Koliko se iz isprava može vidjeti, po centralnom Balkanu i istočnijim dijelovima zapada Balkana katuni su bili bliže prosjeku od 50 domaćinstava po katunu (oko 46 kuća po katunu), dok su dalje na zapad, po dobrom dijelu kasnije Hercegovine katuni bili za trećinu, a nekad i dvostruko manji (prosječno 30 domova po katunu, i to tek koncem Srednjeg vijeka, a ranije i manji od toga, vjerojatno 20 do možda 25 kućanstava po katunu).[928]

Da se shvati zašto podaci o 50 katuna koji bi prešli na dubrovački teritorij 1332. nisu realni, pomoći će i podatak koji donosi Mavro Orbini, vezano za katune na prostoru današnje jugoistočne Bosne, tj. Gornjeg Podrinja, jugozapadne Srbije, te sjeverne i zapadne Crne Gore, kao i istoka i sjeveroistoka Hercegovine u kasnim '70.-im godinama 14. st., kad čitav taj prostor od Nikole Altomanovića preotima ban Tvrtko Kotromanić: *Nicolo hauendo per questa guerra perso lo stato, restò (come habbiamo detto) prigione del Conte Lazaro; & tutto il suo paese, che confinaua con Bosna, hebbe Tuartco. Ilquale dopò la morte di Giorgio, & Balsa, occupòetiandio molti luoghi attenenti al Regno di Rassia, dalla marina di Rausa, & Cataro, infinòà Milesceuo, & presè li Vulachi de' quali erano più di cento Catuni.*[929] Dakle, u široj zoni četveromeđe današnje Crne Gore, Hercegovine, Srbije i Bosne (što obuhvaća i kasnije

[927] M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 48.

[928] Vidi o veličini katuna u: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 48.; M. Luković, 'Self Government Institutions', str. 56. Podaci o tome za većinu Srednjeg vijeka nisu poznati, jer nema izvora poput onih iz Srbije (13.-14. st.) i osmanskih defera (kasno 15. st. i nadalje). Prosječnu veličinu porodice kod Vlaha u ranoosmanskoj Hercegovini od oko 5 ljudi spominju: B. Šekularac, M. Premović, 'Ljubovića u popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1475/1477. godine', *Matica – Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Br. 56/57, God. XV* (2013-2014), str. 199-206. Za veličinu katuna i porodica na posjedima manastira u središnjoj Srbiji u 14. st. vidi: R. Ivanović, 'Katunska naselja', str. 407-409. Na njima je bilo zadružnih i inokosnih (samostalnih/"nuklearnih") porodica. Inokosne su bile većina, a zadružne manjina: S. Mišić, 'Srpska porodica u poznom Srednjem veku', *Etnoantropološki Problemi, No. 10/2* (2015), str. 357-381.; Isti, 'Inokosne porodice i zadruge u srednjovekovnoj Srbiji', str. 9-28. Na vlastelinstvima je veličina katuna, i broj porodica u katunu, varirala i ovisila o raznim okolnostima, pa i o broju stočara koji je kroz godinu izlazio u planinu (J. Trifunoski, 'Geografske karakteristike', str. 32.); a također i o prirodi zemljišta, veličini vlastelinstva, itd. (R. Ivanović, 'Katunska naselja', str. str. 408-409.). Isto tako, utjecaja je imala i intervencija vlasti koja je nekad participirala u određivanju veličine vlaških grupa: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 47-50, 65-75. Svetostefanski (manastir Banjska) katuni imali su prosjek od 56 kuća po katunu, Dečanski oko 24-25 kućanstva po katunu, Svetoarhanđelski od 55-56 domova po katunu; odnosno generalni prosjek po katunima ondašnjeg središnjeg dijela nemanjićke Srbije bio je oko 45-46 porodica po katunu (R. Ivanović, 'Katunska naselja', str. 407-408.; M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 47-48.) Vidi o strukturi porodica i omjerima stočara i ratara na posjedu Dečana, u: R. Ivanović, 'Dečansko vlastelinstvo', str. 209-211, 215. Za omjere stočara i ratara na posjedima manastira po Srbiji vidi i: R. Ivanović, 'Katunska naselja', str. 400-403.; S. Novaković, 'Selo', str. 38-39.; S. Božanić, 'Vlaško stanovništvo na posedima sv. Stefana u Banjskoj', str. 167-177. U prvoj pol. 14. st. po širem dubrovačkom zaleđu prosjek je mogao biti 20-ak, do maksimalno 25 porodica u katunu (u kasnom 15. st. bio je 30-ak, na što se ubrzo vraćam).

[929] Don Mavro Orbini Ravseo, *Il Regno De Gli Slavi*, str. 358.

priključenu Travuniju s Konavlima, koju prvo zaposjedaju Balšići, a ubrzo Tvrtko uzima i te oblasti)[930] – što je prostor koji je Tvrtko dobio od dotadašnjih zapadnih srpskih zemalja,[931] i koji obuhvaća nešto manje od 10 tisuća kilometara kvadratnih površine, te spada u red najpogodnijih predjela za stočarenje i život Vlaha (posebno za njihove ljetne ispaše u brdima) u zaleđu srednjeistočnog Jadrana – u drugoj pol. 14. st. bilo bi (kako Orbini veli) nešto više od 100 vlaških katuna.[932] Jasno je stoga da na prostoru poluotoka Pelješca i okoline Dubrovnika (bez Primorja između Stona i Zatona), ili čak po neposrednom zaleđu grada (koje pritom nije nenaseljeno), *nikako* nije moglo biti 50 katuna. Štoviše, teško da je tako rano (1332.) na čitavom prostoru istočnoga Huma (pa i dalje na zapad Huma, preko Neretve) i Travunije moglo biti 50 vlaških katuna (kad ih je u dijelu države Altomanovića koji je uzeo Tvrtko I. skoro 50 godina kasnije, navodno bilo dva puta toliko). Već sam u sedmoj glavi disertacije rekao da mislim kako u ranom 13., te sredinom 13. st. u državi Nemanjića nije bilo više od koje tisuće vlaških porodica, a krajem 13. st. ih u zaleđu Dubrovnika (Travunija i istok Huma) možda ima nekoliko stotina porodica u par desetaka katuna, s nekoliko tisuća ljudi. Pritom podatke Orbina treba uzimati s velikim oprezom, jer nije jasno odakle mu brojevi. Možda su te brojke bazirane na nekim danas neočuvanim zapisima, a mogle su i biti preuveličane pod utiskom dosta velikog broja katuna na tom području u kasnom 15. stoljeću (tada na prostoru Hercegovine koji je pokrivao nekadašnje zemlje Altomanovića zaista ima preko 100 katuna, na što ću se vratiti uskoro). Zato bi brojke koje Orbini daje bile najveće moguće za ono doba, i daleko je realnije da je katuna u tim krajevima tada bilo manje, osjetno ispod 100. No ove su cifre jedine koje imamo iz tadašnjih zapisa, pa nije loše pokušati ih iskoristiti za neke okvirne izračune, bez obzira što ih nećemo nužno prihvatiti kao posve realne. U pretpostavljenih 100-tinjak katuna bilo bi ugrubo 17-ak tisuća Vlaha na području od šire zone Polimlja na sjeveroistoku, do neposrednog zaleđa Dubrovnika na jugozapadu, ‘70.-ih godina 14. st. Kasnije broj Vlaha na tom prostoru raste, no bez obzira na njihov velik broj po zaleđu grada, posebno u 15. st., *većina populacije* na tom prostoru (u stranu poneka mikro-regija ili župa) i

---

[930] Vidi o Tvrtkovom zauzimanju tog kraja: M. Dinić, *O Nikoli Altomanoviću*, str. 33-37.

[931] Vidi usput o porazu Nikole Altomanovića, srpskog župana, i podijeli njegovih zemalja u: R. Mihaljčić, *Kraj Srpskog Carstva*, str. 187-207.; Isti, ‘Doba oblasnih gospodara’, u: Jovanka Kalić (ur.*), Istorija Srpskog Naroda, Druga Knjiga: Doba Borbi za Očuvanje i Obnovu Države (1371-1537)*, Beograd: SKZ, 1982., str. 26-28. Inače, Altomanović nije stradao u tim sukobima kako se nekad misli, već je živio preko 20 godina nakon toga (možda u oblastima pod kontrolom kneza Lazara), i bio je na životu još u 12. mjesecu 1395. god.: M. Dinić, *O Nikoli Altomanoviću*, str. 29-31. Vidi usput: G. Tomović, ‘Oblasni gospodari u XIV veku’, str. 147-160.

[932] Ako se uzme kao prosjek 25 domaćinstava po katunu i nekih 6 članova domaćinstva, riječ bi bila o 15-ak tisuća Vlaha. Vratit ću se ubrzo na prosječnu veličinu porodice (6-7 ljudi) i katuna (25-35 kuća) za kasno 15. st., a zasad je dovoljno reći da je za kasno 14. st. realnije zamišljati prosjek od nešto iznad 25 kuća u katunu, te da je u 100-tinjak katuna moglo biti 17-ak tisuća Vlaha. Sve to samo pod uvjetom da se prihvati Orbinijeve brojke.

dalje je bila ne-vlaška.[933] Pritom kad vlaška populacija osjetno raste, kao po dijelu današnje Bosne i Hercegovine, Srbije, te Crne Gore, posebno kroz 15. st., to je u izvjesnoj mjeri moralo biti rezultat "povlašivanja" ne-vlaških pojedinaca i skupina (što je izraženije u ranoosmansko doba nego ranije), a ne samo demografskog "booma" stočara, ili samo doseljavanja Vlaha iz nekih drugih predjela s istoka (tj. iz unutrašnjosti Srbije).[934]

Orbinijeve brojke može se usporediti s ciframa od stotinjak godina kasnije, iz deftera za sandžak Bosna (koji je u to doba uključivao i dobar dio kasnijeg sandžaka Hercegovina): *U defteru iz 1468/9. godine zabilježene su dvije važne grupacije vlaha, u Hercegovini i u oblasti Pavlovića. ... Vlaška grupacija u Hercegovini je ogromna, ona broji 4616 kuća ... Grupacija vlaha u oblasti Pavlovića znatno je manja ... Tu se nalazilo 448 vlaških kuća*.[935] Pritom treba uzeti u obzir da je veći dio Hercegovih zemalja (zemlje Stepana Vukčića Kosače) koje su u ovo doba držale Osmanlije i koji je popisan 1468./69., u znatnoj mjeri odgovarao području koje je kralj Tvrtko I. oduzeo Vojinovićima-Altomanovićima stotinjak godina ranije (i čiji je

---

[933] Vidi popis Hercegovine iz 1477.: A. S. Aličić, *Poimenični popis*, str. 3-612.; a glavnina Vlaha je na str. 26-161. Unatoč brojnosti oni ne čine više od možda 35% populacije tog sandžaka. Za stoljeće ranije, na osnovu srpskih povelja i Orbinijeva pisanja može se misliti da su činili kojih 10, do vrlo neizglednih 15% populacije u zaleđu Dubrovnika. Rast sa ugrubo 10-ak % na 30 ili 35% teško je nastao prirodnim putem, a niti rast na kojih 10% ukupne populacije krajem 14. st. nije bio tek rezultat prirodnog prirasta, jer sto godina prije (u 13. st.) Vlasi su činili udio od vjerojatno niti 5% stanovništva toga prostora (na sve ovo se vraćam ubrzo ispod u radu).

[934] Vlasi i prije Osmanlija funkcioniraju tako da je u njihove redove nekad uključivano i ne-vlaško stanovništvo. Rast broja Vlaha uzrokuju i razmnožavanje, i povremeno primanje "izvanjaca", i intervencija vlasti, o čemu je već bilo govora (povelje i notarski spisi omogućuju da se te pojave primjeti za 13. i 14. st.: M. S. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 50-97.; Đ. Petrović, 'Mataruge', str. 97-129.). Od 15. st. uvelike radi političkih, vojnih i kolonizacijskih potreba ranoosmanske države, ove se prakse intenziviraju, i nisu više tako kontekstualne kao ranije. Kako Osmanlije kontinuirano vode manje ili više intenzivan rat sa susjedima, velik dio prostora na zapadu i sjeverozapadu Balkana kroz dobar dio 15. i rano 16. st. funkcionira gotovo kao golemo krajište. Vidi usput: S. Buzov, 'Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija', str. 99-112.; Ista, 'Vlaško pitanje i osmanlijski izvori', str. 41-60. Zato kroz 15. st. dolazi do učestalijih prelazaka stanovništva koje nije dio vlaškog razreda među Vlahe, za što ima izravnih potvrda. Vidi npr. berat s uputama za popis Vlaha Smedereva (1489.-1491.): D. Bojanić, *Turski Zakoni i Zakonski Propisi*, str. 94.; te onaj s uputama za popis Smederevskog sandžaka (zadnje desetljeće 15. st.): Isto, str. 98. Vidi još: B. Hrabak, 'Diskusija (II.)', u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, str. 115. Vidi i za mogućnost da su i u državi Altomanovića, te potom srpskih despota Vlasi bili organizirani u neke vrste "krajišta", a što je preuzeto i dodatno prošireno od Osmanlija: D. Bojanić, 'Diskusija', str. 154-158, 164. Pod Osmanlijama Vlasi nastavljaju funkcionirati kao privlačnija kategorija ruralne populacije, s osjetno nižim davanjima. Pritom su mogli biti manje opterećeni davanjima i povlašteni u ovdašnjim državama upravo zato što su bili *manjina* u odnosu na cjelokupnu populaciju. No kako im postupno broj raste nauštrb drugih slojeva populacije (umnogome uključivanjem ne-Vlaha u Vlahe, kako bi se služenje Osmanlijama i njihova vlast na ovom prostoru učinile prihvatljivijima domaćem stanovništvu) država gubi prihode, pa među ostalim zato nakon postizanja glavnih ciljeva na sjeveru i zapadu Balkana, i u dijelu Podunavlja kroz rano 16. st., Osmanlije počinju "razvlašivati" Vlahe. To je i jedan od uzroka njihova sve češćeg prelaska u susjedne zemlje od prve pol. i sredine 16. st., kako bi probali održati privilegije koje u kontekstu tadašnje osmanske politike više nisu mogle funkcionirati kao u doba dok su Osmanlijama mnogi domaći ljudi bili korisniji upravo u statusu *Vlaha*. Vidi usput: S. Buzov, 'Vlaško pitanje i osmanlijski izvori', str. 48-54.; Nenad Moačanin, *Turska Hrvatska*, Zagreb: MH, 1999.; Milan Vasić, *Martolosi u Jugoslovenskim Zemljama Pod Turskom Vladavinom*, Istočno Sarajevo: ZUNS, 2005., str. 353-367.; E. Miljković, 'Vlasi u Smederevskom sandžaku', str. 65-67.

[935] N. Filipović, 'Vlasi i uspostava timarskog sistema', str. 132-133. U pitanju je defter Bosanskog sandžaka u okviru kojeg su tada bile i Hercegove zemlje, te zemlje Pavlovića. Vidi i: A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2008.

najveći dio potom stekla porodica Kosača).[936] Također valja dodati da je veličina prosječne vlaške porodice vjerojatno nije bila manja od 5 i veća od 7 ljudi.[937] Ako se uzme da prosječna porodica Vlaha tada broji nekih 6,5 ljudi, za Hercegove se zemlje pod kontrolom Osmanlija 1468./69. (bez većine Huma, ali skupa s oblastima Pavlovića) može misliti da je u njima živjelo oko 30 000 Vlaha. Naime, u vlaškim katunima, tj. *džematima* uvijek je bilo ponešto domova neženja (što je slučaj i u predosmanskom periodu), pa na 5 000 vlaških kućanstava iz 1468./69. valja računati s bar nekoliko stotina domova u kojima je bila tek jedna osoba (10-ak % domova neženja, što se vidi iz popisa Hercegovine, 1475./77.).[938] Izbacujući kuće neženja

---

[936] Vidi za posjede Kosača: E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski*, str. 335-344. Hercegovina u smislu "zemalja Hercega od Sv. Save", tj. Stepana Vukčića Kosače, uz bivše zemlje Altomanovića (koje su bile središte te prve Hercegovine) obuhvaćala je i prostore oko donjeg toka Neretve i preko nje, a kojima Altomanovići nisu vladali (usporedi Priloge 5 i 6). Onaj dio države Altomanovića koji dolazi u ruke Tvrtka I. između 1373. i 1377., činio je bar pola zemalja Hercega od Sv. Save iz 15. st. Dio Hercegovine koji Osmanlije drže u doba popisa 1468./69. ne obuhvaća dio Huma i južne Travunije (velik dio Huma osvojen je 1469.), ali obuhvaća znatan dio Hercegovih zemalja kakve su bile prije osmanskih osvajanja, i utoliko se ranoosmanska Hercegovina iz 1468./69. u dobroj mjeri podudara s Altomanovićevim oblastima koji uzima Tvrtko (i iz kojih će se posjedi Kosača, tj. "Hercegova zemlja" i razviti). Ipak, granice oblasti i posjeda se u 15. st. često mijenjaju radi ratova i drugih okolnosti, pa je potreban oprez. Vidi u: Veljan (Trpković) Atanasovski, *Pad Hercegovine*, Beograd: Narodna knjiga – Istorijski institut, 1979., str. 14, 67, 124.; M. Premović, 'Herceg Stjepan Vukčić Kosača i Polimlje', *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe, No. 3* (2017), str. 99-115. Uzgred, na prostoru najistočnijih dijelova današnje Bosne i Hercegovine, te jugozapadne i južne Srbije 1455. bilo je aktivno Skopsko krajište (Hazim Šabanović, *Krajište Isa-Bega Ishakovića – Zbirni Katastarski Popis iz 1455. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1964.). Nedugo po padu Bosne (1463.) stvara se Bosanski sandžak u koji ulaze i dijelovi Skopskog krajišta., a 1468./69. izrađuje se popis Bosanskog sandžaka unutar kojeg je i onaj dio Hercegove zemlje koji je tada pod Osmanlijama. Zatim se 1470. izdvaja poseban sandžak oblikovan od Hercegove zemlje, a popisan je 1475.-1477.: N. Filipović, 'Vlasi i uspostava timarskog sistema', str. 127-131.; A. Aličić, *Poimenični popis*, str. 3-612.

[937] B. Šekularac, M. Premović, 'Ljuboviđa', str. 199.; misle da prosječna vlaška porodica ima 5 članova. Ja 5 do 5,5 članova uzimam za prosjek ratara, a za prosjek Vlaha uzimam 6-7 članova (to je gornji mogući prosjek za to doba). Prosječnu veličinu porodice u Srednjem vijeku (3,5 do 7, tj. oko 5,5 članova) spominju: B. Šekularac, M. Premović, 'Ljubovađa', str. 197-206.; a vidi i: S. Mišić, 'Srpska porodica u poznom Srednjem veku', str. 357-381.; Isti, 'Inokosne porodice i zadruge u srednjovekovnoj Srbiji', str. 9-28. Iako se nekad misli da su Vlasi zbog načina života imali nešto veće porodice, tj. "višak" muške radne snage (S. Buzov, 'Vlaško pitanje i osmanlijski izvori', str. 53.) u odnosu na drugo seljaštvo, pogrešno je automatski projicirati tu pretpostavku na sva područja i povijesna razdoblja, već tek na neke periode i prostore, kada i gdje Vlasi rastu u značaju i broju. No i tu treba biti oprezan jer jače uključivanje ne-Vlaha u Vlahe (kasno 14. i 15. st.) ruši opći prosjek (izaziva bar privremeni pad) veličine vlaškog kućanstva. Inače, nekad se uzima da je u 17. st. prosjek vlaške porodice u današnjoj središnjoj Hrvatskoj bio 10 ljudi (K. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, str. 69, 130-132.), no specifične okolnosti tadašnjeg militariziranog hrvatskog krajišta, kojem zbog obaaveza koje Vlasi imaju više odgovara zadružna porodica nego inokosna, ne smije se projicirati na kasni Srednji vijek, u kojem prema onome što se zna kod Vlaha dominiraju inokosne, a ne zadružne porodice. Uostalom, od 14. do 17. st. dolazi do općeg demografskog rasta, te do izmjene strukture porodica. Ali čak i da se unatoč svemu za Vlahe uzme veći prosjek nego za ne-Vlahe, on je opet teško bio viši od 6,5 ili 7 ljudi po porodici, ako se uzme da je prosjek porodice u kasnom Srednjem vijeku bio 5 do 5,5 članova (V. G. Aleksić, *Naslednici Mrnjavčevića*, str. 494-495., fusnota 2632.; daje prosjek od 5 ljudi). Treba i upamtiti da su seoske porodice bile brojčano relativno slične kad se radilo o inokosnim porodicama. Prosječnu veličinu porodice u srednjoj i zapadnoj Europi u Srednjem vijeku obrađuje više korisnih priloga, u: Rosamond McKitterick (ur.), *The New Cambridge Medieval History: Volume II, c.700 – c.900,* Cambridge University Press, 1995., str. 451-537.; Michael Jones (ur.), *The New Cambridge Medieval History: Volume VI, c.1300 – c.1415,* Cambridge University Press, 2000., str. 82-154. Vidi usput i: David Herlihy, *Medieval Households*, Harvard University Press, 1985., str. 56-78.; gdje se naslućuje prosjek ruralnog domaćinstva od 5 do 6 članova.

[938] Točnu cifru i omjer neženja i oženjenih za popis iz 1468./69. ne može se znati: *Hercegovina je prvi puta popisana kao vilajet Hersek u sastavu Bosanskoga sandžaka 1468./1469. godine. Ovaj je popis sumarni i popisan je u vrijeme kada se turska vlast još nije bila ustalila u jugoistočnoj Hercegovini jer nedostaju mnoga mjesta koja donose kasniji popisi. Također ne donosi popis vlaških katuna i obitelji nego samo njihov sumarni*

iz konačnog izračuna dolazi se do procjene da Vlaha u osmanskom dijelu Hercegove zemlje 1468./69. nije bilo više od 27 000, a u zemlji Pavlovića ne više od 3 000, tj. sve skupa 30-ak tisuća ljudi. Prosjek od oko 6,5 ljudi po kući i 30-ak kuća po katunu (to je prosjek za sandžak Hercegovinu toga doba, o čemu ima još riječi ispod) za Hercegovu zemlju i zemlje Pavlovića obuhvaćene popisom 1468./69., daje ugrubo 140-150 katuna (za prostor koji se uvelike podudara s dijelom države Nikole Altomanovića u kojem je navodno bilo preko 100 katuna ‘70.-ih godina 14. st.,).

Za razliku od popisa iz 1468./69., u defteru za Hercegovinu iz 1475./77. katuni (džemati) su popisani poimence, i ima ih oko 210.[939] Pod Hercegovinom iz 1477. se misli na veći prostor od onog iz 1469., jer 1477. ona obuhvaća i najveći dio Huma, tj. veći dio oblasti s obje strane Donje Neretve (iako ni do 1477. nije sav zapadni Hum posve uklopljen u taj sandžak).[940] Prema popisu iz 1477. ima oko 210 katuna Vlaha, uz prosjek od 30-35 kuća po katunu (bliže brojci 30), te sve skupa 7143 kuća (od čega 6427 porodičnih domova, a ostalo su neženje).[941] Uz prosjek od 6,5 ljudi po domu, to je skoro 42 000 Vlaha u Hercegovini

---

zbroj. Mnogo detaljniji popis (defer) i važniji za našu tematiku (jer nam daje više podataka o naseljenim i nenaseljenim mjestima te broju obitelji) jest poimenični popis sandžaka Hercegovine iz 1475. - 1477. godine (M. Krešić, ‘Depopulacija jugoistočne Hercegovine’, str. 118.). Kako postoji mogućnost davanja uvjerljive okvirne procjene o tom pitanju zahvaljujući popisu iz 1475.-1477., o tome govorim dalje u radu (u fusnotama).

939 Uzgred, *džemat* se smatra sinonimom za *katun* (N. Filipović, ‘Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini’, str. 141, 145.; A. S. Aličić, *Poimenični popis*, str. 655.). Prema Šekularacu i Premoviću ima *ukupno 207 džemata na prostoru koji je obuhvaćen novouspostavljenim granicama Hercegovačkog sandžaka* (B. Šekularac, M. Premović, ‘Ljuboviđa’, str. 201.). Ja sam pobrojao nekoliko katuna više, o čemu detaljnije govorim dalje u radu.

940 A. S. Aličić, *Poimenični popis*, str. VI. Vidi još: V. Trpković Atanasovski, *Pad Hercegovine*, str. 14, 67, 124. U fusnotama ispod dajem pregled potadaka za Vlahe Hercegovine, pa i prosjek domova u katunu. Nepoznato je koliki je prosjek članova kućanstva, jer popisane su tek glave kuća, pa smo osuđeni na pretpostavke, radi čega i koristim koeficijent 6,5 za prosječno kućanstvo (iako je u praksi bilo i manjih i većih kućanstava). No načelno govoreći, brojke koje dajem u ovoj glavi valja uzeti kao gornju granicu, tj. optimističnu procjenu broja Vlaha). Za većinu džemata iz 1475./77. navode se zimske i ljetne ispaše, tj. imaju definiran prostor dozvoljen za gibanja sa stokom, što upućuje na jasno teritorijalno situirane mikro-cjeline (A. S. Aličić, *Poimenični popis*, str. VI-VII.).

941 Podatke dajem po nahijama (ekvivalent “župe” iz ranijih vremena), i donosim brojeve džemata/katuna i kuća u njima, a ne i imena džemata, odnosno njihovih glavara, da bih uštedio prostor. Na lijevoj strani kose crte dajem broj domova oženjenih, a na desnoj neoženjenih muškaraca, tj. glava kuća u svakom džematu: Nahija Krička ima 5 džemata, u svakom ponešto neoženjenih: 78/12, 57/12, 29/6, 16/2, 67/18, (A. S. Aličić, *Poimenični popis*, str. 26-30.). Smještena je u današnjoj sjevernoj Crnoj Gori, oko Pljevalja. Blizu je smještena i nahija Mataruge s 3 džemata: 47/4, 20/3, 30/3 (Isto, str. 30-31.). Kriči i Mataruge su susjedi kao i u Travuniji u 14. st., iako su Kriči možda porijeklom bili iz ovih dijelova Potarja (pa potom iseljeni ka Travuniji u kasnom 13. st.), jer se lokalitet s imenom Kričan javlja u 13. st. u Limskoj povelji (V. Mošin *et al.*, *Zbornik Srednjovekovnih*, str. 228.). Potom dolazi nahija Kukanj u Polimlju, s 6 džemata: 27/3, 28, 33/3, 31/4, 19/2, 40/14 (A. S. Aličić, *Poimenični popis*, str. 31-35.). Potom ide nahija Gornja Morača s jednim džematom: 52/7, tj. 52 doma oženjenih i 7 neoženjenih (Isto, str. 36-37.); i nahija Donja Morača s 2 džemata: 32/3 i 37/4 (Isto, str. 38-39.). Slijedi nahija Mileševa s puno džemata, njih 23: 28/3, 32/5, 15/24 (taj džemat, Vukmana, sina Bogdana je jedan od rijetkih koji ima više neoženjenih od oženjenih), 27/4, 7 (jedan od najmanjih džemata, 7 domova, a glavar je Dujka, sin Vojanov), 23/3, 21/4, 23/3, 16/1, 9/2, 9/1, 9/1, 12/9, 10/2, 25/2, 10/2, 16/4, 46/14, 16/5, 27/7, 12, 9/5, 14/6 (Isto, str. 40-50.). Nahija Ljubovića u Polimlju ima 7 džemata: 35/4, 17/5, 24/5, 71/4, 12/3, 44/4, 17/3 (Isto, str. 50-55.). Nahija Komarnica ima 17 džemata: 56/7, 40/4, 13/3, 37/11, 27/5, 8/2, 24/4, 8/2, 63/5, 25/3, 48/4, 17/2, 45/2, 68/5, 51, 17, 26, 9 (Isto, str. 55-66.). Nahija Gračanica, tj. Nikšići ima 1 džemat s 21 domom (Isto, str. 66.); nahija Rovca ima 1 katun s 51 domom (Isto, str. 67.); dio nahije Zeta/Bjelopavlići ima 4 džemata: 44, 67, 31, 55

1477.[942] Spomenuto je da je dobar dio Hercegovih i Pavlovićevih zemalja iz popisa 1468./69. podudaran s nekadašnjim oblastima Altomanovića koje između 1373. i 1377. Uzima Tvrtko

---

(Isto, str. 67-69.); dok nahija Onogošt ima 2 katuna: 11, 36/4 (Isto, str. 69-70.). Nahija Piva/Banja ima 19 katuna: 28, 28/2, 40, 7, 17, 11, 24, 23, 30, 22, 86, 35, 31, 39, 8, 14, 126 (najveći džemat dosad, onaj kneza Vukića, sina Bratila), 18, 6 (najmanji broj domova u jednom katunu, to je džemat Vukasa, sina Vladka)... (Isto, str. 70-80.). U nahiji Mostar ima 16 džemata: 82/14, 2 (džemat Ostoje, sina Hlapca, sa samo 2 doma), 19, 44, 25/4, 10/3, 6/4, 15/1, 19, 10/2, 21/6, 19/4, 7 (džemat Ivaniša, sina Ivana, oko Imotskog, sa 7 kuća i nekoliko sela koja ne navodim), 4 (jedan od najmanjih džemata, onaj Miloslava, sina Sladiča, s 4 doma, nakon kojeg se nabraja i neka sela u Makarskom Primorju), 27/3, 11/5 (Isto, str. 81-89.). Nahija Humska zemlja/Hum (na desnoj obali Neretve) ima 5 džemata i nešto sela, ali nisu svi detaljno popisani (zbog još nesigurne osmanske vlasti): džemat Vukića Krmpotića, 11 domova; džemat Radopolje s 63 doma; pa džemat Dadoja vojvode, koji pripada Primorju, ali se ne govori o broju domova već se nabrajaju sela i spominju i džemati koji su pod vojvodom Dadojem, tj. oni *koji su s njim došli i...koji će ubuduče doći* (Isto, str. 91.); zatim se nabrajaju sela u Makarskom Primorju od kojih neka pripadaju Dadoju: a onda se navodi džemat Stepana, sina Vukanovca, koji *pripada Dadoju* i ima 11 kuća (Isto, str. 94.); nakon čega ide džemat Ivana Kačića bez podataka o broju domova, i onda se opet nabraja sela (Isto, str. 89-95.). Zatim ide nahija Rudine, jedna od najbogatijih Vlasima, koja ima 44 džemata: 18/2, 20/3, 32/4, 19, 6/3, 32/4, 39/4 (i s domom jedne udovice), 34/4, 47/6, 50/4, 22/2, 23/3, 14, 24/4, 40/5, 9/5, 58/7, 46/6, 30/3, 51/9, 18/6, 44/5, 21/7, 15, 79/13, 34/5, 26/5, 17/3, 13/1, 25/3, 34/5, 23/16, 109/9, 20, 53/5, 53/5, 35/4, 48/5, 30/6, 15/2, 26/4, 43/5, 11, 46 (Isto, str. 96-122.). Zatim ide nahija Zubci, s 1 džematom: 108/17, tj. 108 domova oženjenih i 17 neoženjenih (Isto, str. 122-124.). U nahiji Klobuk (pripada Vrmu) navodi se 1 džemat, Vladislava Korjenića, s 21 domom (Isto, str. 125.). Nahija Riđani ima 3 džemata: 35, 10, 23/3 (Isto, str. 126-127.). Nahija Blagaj je posljednja koja se nabraja (obuhvaća velik prostor od doline Neretve do Ljubinja, i prema Trebinju, a možda čak i Gacku), i ima veći broj džemata, njih 38: 43/18, 20/8, 14/7, 127/14 (jedan od najvećih džemata u sandžaku Hercegova zemlja, onaj vojvode Petra (Hrabrena) i njegova brata Vukića), 30/3, 10/2, 9/1, 29/5, 29/4, 40/4, 16/2, 26/2, 108/14, 31/5, 24/4, 80/13, 30/3, 17/2, 13/2, 111/13, 13, 16/2, 48/3, 19/3, 34/3, 23/5, 27/4, 15/3, 48/4, 80/4, 37/3, 84/5 (džemat Radiča, sina Boguša), 23 (to je, kako se kaže u popisu: *drugi džemat koji stanuje u džematu gorespomenutog Radiča* (Isto, str. 150.), a zimuje i ljetuje zajedno s prethodnim Radičevim džematom), 44/4, 25/2, 31/4, 9, 36 (džemat tvrđave Rog, koji boravi podno tvrđave južno od Duvna, sjeverno od Imotskog) ... (Isto, str. 128-153.). Za apsolutnu većinu nabrojanih džemata naznačeno je koje su im ljetne i zimske paše. Potom ide popis Vlaha koji su *raštrkani i svaki od njih stanuje u različitom mjestu* (Isto, str. 153.), a navode se dijelovi sela i džemata u kojima žive. Dijelova džemata je 13: dio džemata Radosava (pripada Donjoj Morači) ima 33 doma; dio džemata Mičije (pripada Gračanici) 10 domova; dio džemata Bogića (Donja Morača) 32 doma; dio džemata Vuka (Gračanica) 12 domova; dio džemata Paskaša (Gračanica) 3 doma; dio džemata Tomaša 11 domova; dio džemata Batrića (Gračanica) 15 domova; dio džemata vojvode Đuraša 11 domova; dio džemata Stepka (pripada Donjoj Morači) 3 doma; dio džemata Milorada (pripada vojvodi Radosavu) 3 doma (Isto, str. 153-158.). Zatim dolazi popis Vlaha koji su utvrđeni i pripadaju vilajetu Popovo: dio džemata kneza Vukosava, s 6 domova i 2 neoženjena (Isto, str. 158.); dio džemata Šišmana, koji pripada Trebinju i ima 11 domova; te džemat Mirče (Trebinje) s 40 domova (Isto, str. 160-161). Iz potonjeg popisa raštrkanih Vlaha navodim samo džemate, a ne i dijelove sela u kojima su izgleda također obitavali Vlasi, i kojih je sve skupa bilo 23, a u svakom od ta 23 sela, tj. dijelu tih sela živi nekoliko porodica (prosječno 5 kuća u selu). U stranu sela, držati ću se katuna. Njih je bilo 197, uz 13 dijelova katuna/džemata. Ima ukupno 197 katuna s oko 6237 domova, a u 13 dijelova katuna je još 190 domova. Uračunam li i njih u katune, ima ukupno 210 katuna s 6427 kuća. Nisam tu uračunao i domaćinstva neženja. Nema ih u svim katunima, ali u većini ima, i čine 10% kućanstava. Zato od 5064 domaćinstava Vlaha u zemljama Pavlovića i Hercegovoj zemlji iz popisa 1468.-1469., možda i 10-ak % čine kuće neženja. To znači da za popis iz 1468./69. treba računati na 4500 domova s 6,5 ljudi u prosjeku, te 500-tinjak domova s jednim čovjekom. Prema popisu iz 1477. u Hercegovini je bilo 714 kuća neženja u 197 džemata. Kad se tome pribroje i 2 doma neženja iz 13 dijelova džemata to je 716 domova. Da se dobije konačan broj domova, broju od 6427 porodičnih kućanstava valja dodati broj 716, jer kod neženja jedno kućanstvo je isto što i jedan čovjek. Kad se na 210 džemata sabere 6427 domova oženjenih i 716 neženja, to je 7143 doma u 210 džemata u sandžaku Hercegovina 1477. Naglašavam da nisam računao i sela koja se javljaju uz džemate, npr. po nahiji Mostar (8 sela s 38 domaćinstava) i Humska zemlja (22 sela i 190 domova), a koja su nerijetko baština pojedinih vlaških prvaka, zato jer dvojim treba li sve stanovnike sela smatrati Vlasima ili ima i starosjedioca (iako se u nekim selima navode vlaške starješine, tj. vođe džemata). Nisam uračunao ni sela u Popovu i Trebinju (koja su vezana za spominjane "dijelove džemata", i ima ih 23, sa 122 porodice). No to ne mijenja stvari bitno, jer u svim tim selima (sve skupa 53) prema mojoj procjeni nije bilo više od 350 domova (oko 6,5 kuća po selu), tj. malo iznad 2000 ljudi. Samih džemata/katuna (i dijelova katuna) ima oko 210, s oko 7143 domaćinstva.

[942] Kad se 7143 domaćinstva rasporedi na 210 katuna, dobije se 34 kućanstva po džematu u prosjeku. Svi katuni nisu iste veličine, niti su u svim nahijama vlaški džemati jednako veliki, već se kreću od 20 do 40 kuća po katunu

I., i da je tamo ‘60.-ih i ‘70.-ih godina 15. st. bilo oko 30 000 tisuća Vlaha. Odbije li se dio Vlaha iz te cifre zato što ranoosmanska Hercegovina iz 1468./69. nije posve identična zemljama Altomanovića iz ‘70.-ih godina 14. st.,[943] opet se može računati s možda nešto više od 25 000 Vlaha za teritorij na kojem je stotinjak godina ranije navodno bilo 100-tinjak Orbinovih katuna, (2500 do 3000 porodica), tj. vrlo ugrubo od 16 000 do eventualno 19 000 Vlaha (vjerujem da je prosjek od ugrubo 25 domova po katunu za kasno 14. st. ipak nešto realniji, a u odnosu na prosjek od 30-35 domova za kasno 15. st.). U tom slučaju bi u rasponu od stotinjak godina na prostoru od Polimlja do Popova polja, tj. od današnje jugozapadne Srbije do jugoistočne Hercegovine bio prisutan populacijski porast od kojih 50-ak % (ovisno koji se broj Vlaha uzme za kasno 14. st.). Taj porast nije malen imajući na umu da bi te brojke predstavljale *dio* zabilježenog porasta Vlaha na tom prostoru tijekom tih 100 godina.[944] Nema

(15. st. je doba kad su vlaške zajednice brojnije nego u 13. ili ranom 14. st., pa su i njihove družine u prosjeku vjerojatno nešto veće). U popisu iz 1477. broj od 716 neženja je isto što 716 kuća, tj. 716 ljudi u 716 domova, stoga pravih porodičnih kućanstava ima samo 6427., pa neženje ne treba uključiti u izračun prosjeka porodice jer umjetno dižu prosjek. Kad se broj od 6427 podijeli na 210 džemata, to je 30-ak porodica po katunu. Računa li se u prosjeku 30 porodica po katunu, i 6-7 ljudi u porodici, to je nešto preko 40 000 Vlaha 1477. god. u osmanskoj Hercegovini (od Polimlja, Potarja, gornjeg toka Morače, i Gornjeg Podrinja, preko južnobosanskih planina i toka Neretve, i preko šireg dubrovačkog zaleđa do zapadne Hercegovine i područja između Neretve i Makarskog Primorja). Prosječni broj kuća u katunu u ranijim periodima (13. i 14. st.) u centralnoj i zapadnoj Hercegovini je vjerojatno do 20 kuća, a ispašama bogatiji prostor Istočne i Stare Hercegovine, te pogranična zona Crne Gore i Srbije imala bi katune s 25 do eventualno 30 kuća. Za kasno 15. st. prosjek je 25 domova za zapadnu i centralnu Hercegovinu, a dalje na istok i sjeveroistok ne preko 35 kuća po katunu. Tako u popisu 1477. nahija Mostar ima 22-23 doma po katunu, a nahija Humska zemlja 28. Dalje na istok nahija Rudine ima prosječno 36-37 kuća u katunu, nahija Komarnica oko Durmitora ima oko 38, a Piva/Banja 31 kućanstvo po katunu, što se uklapa u moje shvaćanje o različitom prosjeku domova u katunu ovisno o dijelovima Hercegovine. Stoga se može računati s trećinu manjim katunima na prostoru bliže Neretvi i zapadno od nje, u odnosu na katune istočne Hercegovine i dalje na sjeveroistok (prema Gornjoj Drini, Pivi, Tari i Limu), i to načelno vrijedi i za doba prije 15. st., jer reljef i prirodni resursi se nisu radikalno mijenjali, bez obzira na protok vremena. Ipak, nije tek broj kuća ono što čini družinu malom ili velikom, nego i broj članova kućanstva, no za to nažalost izvori ne daju podatke. Treba upamti da je dio slike zapadnobalkanskih društava, pa i vlaških grupa u 15. st. bio pod utjecajem ratova i iseljavanja (zbjegova, kolonista, itd.), privremenih ili stalnih, a izazvanih osmanskim aktivnostima, i ne valja dalekosežne zaključke graditi tek na osnovu broja katuna ili kuća u njima. Osmanska ekspanzija je bila u punom zamahu u to doba, i jednu od poluga tih osvajanja šireg zaleđa srednjeistočnog Jadrana činili su Vlasi i njihova vojna služba (H. Hadžibegić, ‘Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša’, str. 84.), pa je i anatomija ovdašnjih vlaških društava vjerojatno bila pod određenim utjecajem njihove vojne i kolonizacijske funkcije (vidi npr. za prosječnu veličinu vlaškog sela (ne *katuna*) od svega 20-ak domova u sandžaku Smederevo u kasnom 15. st., iako je dio (svakako manjina) tih Vlaha potjecao s prostora sandžaka Hercegovina: E. Miljković, ‘Vlasi u Smederevskom sandžaku’, str. 49-68.). Nema dvojbe da veličina i struktura vlaških naselja ovise i o utjecaju vlasti i političkih gibanja (tako mala sela, prosječno manja nego u Hercegovini, nisu uobičajena za smederevsko podneblje i eko-sistem). No i u doba Nemanjića i Kotromanića Vlahe se katkad oblikovalo od strane državnih i političkih struktura (iako od 15. st. počinju daleko veće promjene), stoga *za sve periode* Srednjeg vijeka treba računati s izvjesnom ulogom vlasti i države u oblikovanju Vlaha, te s izvjesnim promjenama u društvenoj strukturi vlaških zajednica.

[943] Vidi mape ranoosmanske Hercegovine: V. Trpković Atanasovski, *Pad Hercegovine*, str. 67, 124.

[944] Što se tiče dubrovačkog zaleđa, ne postoje demografske projekcije o tamošnjim populacijama, i teško ih je praviti jer izvori uglavnom ne daju uvid u strukturu, a kamoli brojnost lokalnih zajednica (pa tako ni vlaških) po gradskom zaleđu. To posebno vrijedi za period koji je ovdje u fokusu (13. i prva pol. 14. st.). Načelno se može reći da je gustoća naseljenosti u Srednjem vijeku bila 5 do 15 puta, tj. ugrubo 10-ak puta manja nego danas, iako je to ovisilo o prostoru i razdoblju. Izvjesne projekcije za europske prostore daje: Paolo Malanima, ‘Energy and Population in Europe: The Medieval Growth (10th – 14th Centuries)’, 2010., str. 1-18. Što se tiče dubrovačkog zaleđa, 1477. Hercegovina ima nešto ispod 20 000 km2, a po popisu iz 1477. ima 20 i koju tisuću kućanstava (A.

sumnje naime, da dio Vlaha s poteza od donjeg i srednjeg Polimlja, pa do Popova polja i zaleđa Stona u tih 100 godina, kroz 14. i 15. st., pod raznim okolnostima (o kojima ovdje nažalost nema prostora za diskusiju) seli ka zapadu: prema dolini Neretve, i potom Dalmaciji, Lici, pa i Bosni. Broj takvih iseljenika kroz nekih stotinjak godina nije moguće procijeniti s velikom preciznošću – bar ne bez pretresanja sačuvanih isprava iz gradova srednje i sjeverne Dalmacije, i najranijih osmanskih deftera s tog prostora (za 16. st.), i potom kombiniranjem tih podataka s podacima za istočne dijelove srednjeistočnoga Jadrana – ali u pitanju nisu bili zanemarivi brojevi ljudi, i riječ je vjerojatno o bar nekoliko desetaka katuna kroz taj period.[945] Takav porast broja Vlaha i njihova udjela u cjelokupnoj populaciji, kakav se na osnovu svega

---

S. Aličić, *Poimenični popis*, str. 1-612.), što je gustoća od malo iznad jednog doma na 1 kilometar kvadratni. Za središnji Balkan za kasno 15. st. nekad se uzima prosječna gustoća od malo iznad dvije porodice po kilometru kvadratnom (V. G. Aleksić, *Naslednici Mrnjavčevića*, str. 494.). Doduše, za Hercegovinu spomenuti prosjek predstavlja stanje nakon teških ratova i pustošenja, i vjerojatno je ranijim periodima populacija bila nešto gušće naseljena nego u doba razornih ratova iz 15. st. Vidi okvirno za demografska pitanja: V. G. Aleksić, *Naslednici Mrnjavčevića*, str. 494-509. Vidi o demografiji u prošlosti, s podacima o literaturi na više mjesta u: M. Pijović, 'Pojava velike epidemije kuge u 14. stoljeću i njene reperkusije na prostoru Europe i dijelovima istočnog Jadrana s naglaskom na Dubrovnik', *Lucius: Zbornik radova Društva studenata povijesti 'Ivan Lučić-Lucius', God. V, Sv. 8-9* (2006), str. 13-46. Vidi obavezno i: Josiah C. Russel, 'Population in Europe 500 – 1500', Carlo M. Cipolla (ur.), *The Fontana Economic History of Europe. Vol. 1: The Middle Ages*, London: Collins – Fontana, 1972., str. 25-71.; David Herlihy, 'Demography', u: Joseph R. Strayer (gl. ur.), *Dictionary of the MIddle Ages, Volume 4*, New York: Charles Scribner's Sons, 1984., str. 136-148.; Christopher Dyer, *Standards of Living in the Later Middle Ages: Social Change in England c.1200–1520*, Cambridge University Press, 1998., str. 10-27, 109-211.; Stephen Broadberry, Bruce M. S. Campbell, Bas van Leeuwen, 'English medieval population: Reconciling time series and cross sectional evidence', 2010., str. 1-43.; Anngret Simms, Howard B. Clarke (ur.), *Lords and Towns in Medieval Europe: The European Historic Towns Atlas Project*, Farnham: Ashgate, 2015., str. 4, 302, 355.; Thomas Barnebeck Andersen, Peter Sandholt Jensen, Christian Volmar Skovsgaard, 'The Heavy Plough and the Agricultural Revolution in Medieval Europe', *European Historical Economics Society Working Papers in Economic History, No. 70* (2014), str. 1-67. Za pitanja demografije u prošlosti, a posebno u Srednjem vijeku, vidi i: Thomas Henry Hollingsworth, *Historical demography*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1969.; David Rigg, *Population Growth and Agrarian Change: An Historical Perspective*, Cambridge University Press, 1980.; Josiah Cox Russell, *Medieval Demography*, New York: AMS Press, 1987. Vidi usput fascinantnu studiju o percepciji demografskih pitanja u očima srednjovjekovnih autora: Peter Biller, *The Measure of Multitude: Population in Medieval Thought*, Oxford University Press, 2000.

[945] Za ponešto o tim seobama vidi u: B. Hrabak, 'Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha', str. 197-213. Nakon pada Šubića povremeno je moglo, s područja bosanske vlasti po Humu, i preko njega, dolaziti do kretanja Vlaha ka Dalmaciji i Lici. To je ograničeno kretanje i sporadično, a ovisilo je o raznim okolnostima i političkim utjecajima: stanju u Humu, odnosima Bosne i Srbije, odnosima Anžuvinaca prema banovima Bosne, itd. Tendencija iseljavanja Vlaha morala se pojačati najkasnije u doba nakon što je Tvrtko postao *kralj Srbljem i Bosni*, 1377., i u kasnijem periodu proširio vlast i na dijelove Hrvatske, jer su se svi ti krajevi tada našli u okviru Tvrtkove države, što je omogućilo da se Vlahe kolonizira i na zapad države (što zbog privrednih razloga, što kao pomoćne odrede koji bi čuvali Tvrtkove stečevine po hrvatskim krajevima). Kasnije su se gibanja po intenzitetu smanjavala, pa vjerojatno opet uvećavala, ovisno o djelovanju vrhovnih vlasti i oblasnih gospodara na prostoru od šireg dubrovačkog i kotorskog zaleđa do zaleđa sjevernodalmatinskih gradova. Pojačani sukobi uslijed osmanskih provala u 15. st. mogli su ubrzati i omasoviti ove procese preseljavanja ili bježanja dijela stanovništva iz šireg zaleđa Kotora i Dubrovnika prema zapadu, posebno kroz sredinu 15. st. i nadalje. Nažalost, u to ne mogu dalje ulaziti jer prelazi okvire mog doktorskog rada, no dodao bih jednu sitnicu na koju mi je skrenuo pozornost moj mentor dr. Mladen Ančić, na čemu mu se zahvaljujem. Naime, do druge pol. 14. st. u Dalmaciji i susjednim predjelima živi dosta ograničen broj Vlaha, pa se katkad hrvatska vlastela u to doba otima oko njih, tj. jedni od drugih prisvajaju katune. Niti tri četvrt stoljeća kasnije, već do prve polovine 15. st., broj Vlaha je toliko porastao da se dio hrvatske vlastele u zaleđu sjeverno i srednjedalmatinskih gradova organizira, i skupa nastupa s ciljem obrane svojih običaja i prava od Vlaha, koji su toliko ojačali da su u međuvremenu postali opasnost za tu istu vlastelu. O tim epizodama vidi sažeto u: M. Ančić, 'Srednjovjekovni Vlasi kontinentalne Dalmacije', str. 163.

iznesenog čini opravdanim zamišljati za šire dubrovačko (i donekle kotorsko) zaleđe u kasnom 14. i tijekom 15. st., morao je nastati međuigrom više faktora, od kojih su unutrašnje seobe Vlaha po dubokom zaleđu srednjeistočnog Jadrana, kao i širenje vlaške kategorije stanovništva na ne-Vlahe (tj. "usisavanje" ne-Vlaha u Vlahe) također morali biti važan element.[946]

Procjene populacije koje sam napravio za posljednju četvrtinu 15. st. za gotovo čitavu Hercegovinu, uz procijene koje sam dao za posljednju četvrtinu 14. st. za zapadni, tj. Tvrtkov dio zemalja Altomanovića (to su dijelovi središnje i istočne Hercegovine iz kasnog 15. st.), mogu poslužiti za snaženje u sedmoj glavi iznesenih pretpostavki o stanju vlaških populacija u kasnom 13. st. na tom prostoru. U posljednjim desetljećima 15. st., na nekad zapadnim altomanovićevskim zemljama (koje spominje Orbini), tj. istočnom dijelu zemalja Kosača, bilo je do 25 000 Vlaha (u kojih 120 do 130 katuna). Na približno istom području, kad ga je '70.-ih godina 14. st. od Nikole Altomanovića uzeo Tvrtko I., bilo je bar 16 ili 17 000 Vlaha – ukoliko se smije vjerovati Orbinovom podatku o tamošnjih 100-tinjak katuna – uz još desetine katuna na zapad (nekoliko tisuća Vlaha po centralnom i zapadnom Humu, i još koja tisuća po Dalmaciji i Lici, uz eventualno nešto Vlaha u užoj Bosni, no to je upitno).[947] Stoga je stotinjak

[946] Porast broja Vlaha u tim krajevima s 14. na 15. st., nije izazvan masovnim migracijama prema današnjoj Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, te Hrvatskoj iz istočnih i južnih dijelova Balkana, jer to nije zabilježeno u ispravama iz kasnog 14. i 15. st. Migracija je bilo npr. iz dijelova Srbije Lazarevića (tu računam i Zetu koju srpski despoti drže kroz dio tog vremena) ka Bosni Kotromanića, kao i iz tih krajeva dalje na zapad, u kasnom 14. st. i 15. st., i postoje razna preslagivanja populacija na prostoru u zaleđu srednjeistočnog Jadrana koncem Srednjeg vijeka; ali se ne bilježe neki masovni priljevi Vlaha iz udaljenih dijelova Balkana kroz to razdoblje. Onomastika iz 14. i 15. st., koju se može pratiti kroz dubrovačke i kotorske izvore, srpske povelje, te osmanske popise, pokazuje da Vlasi na tom području u kasnom 14. i kroz 15. st. nemaju imena koja bi asocirala na prostore vezane uz Bizant i Bugarsku (dok čak i kroz dio 14. st. u zaleđu Dubrovnika i ima ponešto takvih imena), što bi upućivalo na zaključak da su u pitanju bile populacije koje su jezično uglavnom uklopljene u domaći milje, a to je bilo moguće samo ukoliko su te populacije živjele u tom miljeu generacijama. Rast broja Vlaha kroz dio 14. i 15. st. ne bi stoga bio rezultat nekih masovnih migracija izdaleka, već napose unutrašnjih migracija na području u zaleđu srednjeistočnog Jadrana, i osmanske utilitarizacije domaćih vlaških populacija, i dijelom nevlaških koje se povlašuju, iz središnjih i zapadnih dijelova Balkana radi kolonizacije i vojnih potreba (S. Buzov, 'Vlaško pitanje i osmanlijski izvori', str. 54.). Tako se npr. bilježe migracije s istoka na zapad sandžaka Hercegovina u kasnom 15. st., te sa sjeveroistoka Hercegovine i iz nekih susjednih krajeva prema sandžaku Smederevo (D. Bojanić, 'Diskusija', str. 156-158, 164.; S. Buzov, 'Vlaško pitanje i osmanlijski izvori', str. 41-60.; E. Miljković, 'Vlasi u Smederevskom sandžaku', str. 49-68.). Svakako, bilo je i drugih sličnih seoba po ovom području.

[947] Recimo, Vlasi bosanskih banova koji se spominju sredinom 14. st. ljudi su s istoka Huma: K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 197-198.; D. Kovačević-Kojić, 'Privredni Razvoj', str. 97. Inače, sačuvan je zapis od 19. 5. 1357., tj. sporazum Dubrovčana s carem Urošem oko nabave soli: ... *Hec sunt contrate que accipere debent de sale comercii communis: illi de Draceuica, illi de Canali, illi de Tribigna, illi de Vermo, illi de Rudene, illi de terra de Chelmo, illi de Bossina. Item istud comercium communis ponere debet in comercio domini imperatoris. Item quarta pars omnium Blacorum veniencium de Sclauonia, exceptis illis de locis nominatis supra, debet accipere de sale communis. Imprimis comercium domini imperatoris vendere debet de sale infrascriptis contratis, videlicet: omnibus Sclauis de Sclauonia, exceptis scriptis superius, qui accipere debent salem in comercio communis. Item tres partes omnium Blacorum domini imperatoris, exceptis illis, qui habitant in locis superius nominates, quibus comercium communis vendere debet* (J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, Vol. 3,* str. 183-184.). Zanimljivo je pitanje imaju li "omjeri" Vlaha koji se spominju realne osnove? Ispada da uz Vlahe koji žive u oblastima iznad Dubrovnika, ima i četvrtina Vlaha koji dolaze iz Srbije, i još tri četvrtine carevih Vlaha.

godina prije Tvrtkova zauzimanja Altomanovićevih zemalja Vlaha na prostoru od Popova polja do Polimlja teško moglo biti više od 6 do 8 000, tj. 40-60 katuna (ovisno koji se prosječna veličina katuna uzme, da li 20-ak ili čak 30 porodica po katunu, što djeluje

---

Iako je to nemoguće znati radi nedostataka isprava, ostaje zanimljivo jesu li to dubrovačke aproksimacije ili realna refleksija stanja na terenu (možda na osnovu podataka koje je sam srpski vladar imao o približnom broju Vlaha pod njegovom vlašću)? Također je pitanje odnose li se podaci na "carske Vlahe", ili sve Vlahe srpske države, jer iz jedne se formulacije u zapisu stječe dojam da je riječ o Vlasima koji dolaze iz Srbije, dok se u posljednjoj rečenici stječe dojam da je riječ o carevim Vlasima? "Omjeri" Vlaha, jedna četvrtina, i potom tri četvrtine, značili bi da su Vlasi koji su usmjereni na trgovinu s Dubrovnikom činili 25% svih Vlaha nemanjićke Srbije početkom druge pol. 14. st. No nije jasno otkud podijela na "četvrtine". Za pretpostaviti je da bi car prije znao koliko ima svojih, carskih Vlaha, nego koliko ima sve skupa Vlaha u državi. No i ako bi bila riječ o čitavoj državi, ostaje pitanje misli li se na sva područja pod Uroševom vlašću, tj. i "srpski" i "grčki" dio zemlje? To je nemoguće reći iako je realno da su Epir i Tesalija, te južni dio Makedonije solju opskrbljivani s lokalnog tržišta u tim krajevima, i ne vidim da bi Dubrovčani mogli uvesti toliko soli da zadovolje tržište od bar milijun ljudi (na potezu od Epira i južne Tesalije do Podunavlja, i od jugozapada Bugarske do jugoistoka Bosne i Hercegovine). No ako je "Slavonija" (Srbija) iz ove isprave naziv za područje pod jačom vlašću Uroša (od sjeverne Makedonije i Albanije, na sjever i zapad do Podunavlja i istočne Hercegovine), tada su podjele na četvrtine sumnjive. Osim Vlaha u bližem zaleđu (Travuniji i susjedstvu), još bi jedna četvrtina srpskih Vlaha dobavljala sol u Dubrovniku, i možda bi to bili oni iz susjednih dijelova Zete i Podrinja, te eventualno dijelova Potarja i Zatarja, te Polimlja. Vlasi iz unutrašnjosti Zete i dijela sjeverozapadne Albanije mogli su sol dobijati sa sv. Srđa na Bojani, iz Kotora, itd. Da se vratim na one "omjere". Ako se vjeruje da Tvrtko između 1373.-1377., uzevši zapad ondašnje Srbije, od Polimlja do Popova, i na istok do Onogošta i rubnih dijelova Zete, ovladava masom od 100-tinjak katuna, ispalo bi da 1357. samo u dijelovima srpske države pod direktnom vlašću Uroša (ne računam južni dio Carstva) ima više stotina katuna, što je nerealan broj. No ako se u "Slavoniju" računa i zemlje Dejanovića, Mrnjavčevća i druge vlastele iz središnjih i sjevernih dijelova države, gdje je carska vlast bila najčvršća (tj. zapad i jugozapad današnje Bugarske, Makedonija, sjever Grčke, sjeverna Albanija, te na zapad i sjever sve do istočne Hercegovine i Bosne, te prema Podunavlju) tada 300 do eventualno 400 katuna na tom prostoru možda nije posve nezamislivo za drugu pol. 14. st. U to doba po dijelu Kosova i u neposrednom okruženju ima 30-ak katuna na manastirskim posjedima, koji pritom ne pokrivaju čitavo Kosovo, dok po današnjoj užoj Srbiji oko Ibra i po široj zoni obje Morave u ono doba ima vjerojatno bar još par desetaka katuna; stoga je u "srpskom" dijelu tadašnje nemanjićke države, od krajnjeg sjevera današnje Makedonije i jugoistoka Srbije do jugoistoka Bosne i Hercegovine, skupa s Crnom Gorom i dijelom sjeverozapadne Albanije, moglo u drugoj pol. 14. st. biti oko 150 katuna (manje je izgledan broj 200). Dobar dio sjevera Albanije, potom Makedonija, sjeverna Grčka i jugozapad Bugarske, gdje je Vlaha isto bilo, mogli su tada isto imati 150 katuna (200 je manje realno, no možda ne potpuno ako se uračuna i katune Arbanasa, kojih vjerojatno ima više desetaka u sjevernom dijelu Albanije). Sve gore navedene projekcije gradim na Orbinu i ispravi iz 1357. (za oba zapisa je upitno koliko odražavaju realnost), te sačuvanim srpskim poveljama, i zato te izračune valja uzimati s velikim oprezom. Pitanja koja otežavaju uvjerljive procjene su: što znači "Sclavonija" u zapisu 1357., čitavo Carstvo ili samo središnji i sjeverni dio (cijelo Carstvo, od Epira i Tesalije do Podunavlja i Hercegovine svakako je moglo imati 400-tinjak katuna)? Imaju li omjeri (četvrtine) koji se navode ikakve "popisne", tj. stvarne osnove (putem dubrovačkih opažanja i izračuna, ili podataka kojima raspolaže tadašnji srpski dvor), ili su u pitanju dubrovačke procjene (ili čak samo želje i očekivanja od trgovine koja su unijeli u tekst)? Zato sve iznadrečeno valja uzimati s velikom skepsom, kao i same podatke koje donose Dubrovčani, jer nisu poznati izvori na kojima ih baziraju i nije moguće ponuditi ozbiljan izračun. Valja tek očekivati da bi car prije znao brojčano stanje svojih Vlaha, ili makar Vlaha iz središnjih i sjevernih dijelova zemlje, nego svih Vlaha u Carstvu; a i lakše bi svoje Vlahe usmjeravao na trgovinu s Dubrovnikom, nego što bi vlasteli, posebno s juga Carstva, mogao "sugerirati" da trguju s Dubrovnikom (i pitanje je tko bi uvozio sol iz Dubrovnika ili preko njega, uz silne luke po Albaniji i Grčkoj). Inače, Srpska država 1357. je vrlo prostrana (vidi Prilog 4), i čak bez njena južnog dijela (dio centralne i južna Albanija, te centralna Grčka (Epir i Tesalija), koji doduše tada još nisu odvojeni pod Uroševim stricem Sinišom, koji se osamostalio 1359.) prostor koji car Uroš nadzire ima gotovo 100 000 km2. Neka je broj katuna na tom prostoru bio od 300 do 400 (što je prevelik broj, posebno bez većine "albanskog" i "grčkog" dijela Carstva), i nek je u njima bilo prosječno 35 domova s oko 225 ljudi (6,5 ljudi po domu), to je od 67 000 do posve nerealnih 90 000 Vlaha u sjevernim i centralnim dijelovima nemanjićkog Carstva. Gustoća naseljenosti nije bila ispod jedne porodice (oko 6 ljudi) po km2, a možda i dvije, no sve i da je bila tek 6-7 ljudi po km2, opet je to bar 600 do 700 000 ljudi; pa bi u tom slučaju Vlasi činili oko 10% populacije u državi. No to je preuveličana procjena koja uzima visok broj katuna i porodica u katunu, te nisku opću gustoću naseljenosti. Zato je realnije da je broj katuna bio manji (do 300, nikako 400), a prosječna gustoća naseljenosti viša od 6-7 ljudi po km2, i da su Vlasi u čitavoj populaciji činili udio osjetno manji od 10%.

nerealno, te je li prosjek 6,5 ljudi u porodici). Jer, ako na prostoru zapadnih Altomanovićevih zemalja ima prema Orbiniju 100-tinjak katuna u kasnom 14. st., tada ih je u kasnom 13. st. na tom prostoru moglo biti možda upola toliko, a na samom istoku Huma te u zapadnoj i centralnoj Travuniji pola te polovine. Stoga ako je i bilo kojih 6 do 8 000 Vlaha u kasnom 13. st. na području od Polimlja do Popova i Stona, onda ih tada na samom istoku Huma i po Travuniji nije moglo biti mnogo više od pola toga broja. Zato vjerujem da je u širem zaleđu Dubrovnika u kasnom 13. st. moglo biti 20-30 katuna. Iako su to aproksimacije, mislim da nisu nerealne.[948] Riječ je, zavisno od prosječne veličine porodica (oko 6,5 članova) i katuna (uz prosjek od 20-ak porodica), o nekih 20 do 30 katuna (svaki s možda oko 130 duša), tj. ugrubo od 2500 do eventualno 4000 Vlaha na istoku Huma i po dobrom dijelu Travunije u kasnom 13. st. Kroz naredna stoljeća broj Vlaha je narastao, i to vrlo znatno, ali porast nije bio toliki da bi Vlasi u širem zaleđu Dubrovnika ikad postali većinska populacija tijekom Srednjeg vijeka, jer jedno je bio dojam Dubrovčana, ili bolje rečeno dojam koji se nekad dobija na osnovu dubrovačke narativne građe, a drugo je bilo realno stanje na terenu.[949]

[948] Prostor nemanjićke države je u ranom 13. st. pokrivao 40 do možda 45 000 km2, a pred kraj 13. st. bar kojih 65 000 km2. U prvoj pol. 13. st. na 40-45 tisuća km2 bilo je 160 do 225 000 stanovnika (uz gustoću od 4-5 osoba po kilometru kvadratnom). U sedmoj glavi rada, u trećem poglavlju upozorio sam da Vlaha u prvoj pol. 13. st. ima 1000 do malo izglednih 2000 porodica u Srbiji. Ni 10 000 Vlaha na blizu 200 000 ljudi u Srbiji u prvoj pol. 13. st. daje niti 5% čitave populacije. U Srbiji kasnog 13. ili ranog 14. st. na ugrubo 65 000 km2 bilo je 325 do 390 000 ljudi (uz 5-6 ljudi po km2, jer kroz generacije stanovništvo, kao i gustoća naseljenosti polako rastu). Neka je krajem 13. ili početkom 14. st. broj Vlaha te države bio dvostruko, pa i trostruko veći nego u prvoj pol. 13. st., i neka ih je bilo 25-30 000 (iako toliki porast nije nimalo realan jer ne prati opći rast populacije), to bi na populaciju od oko 360 000 ljudi bilo do 7-8 % čitave populacije. Uz prosjek za cijelu Srbiju, za rano 14. st. od 30 ili čak 35 kuća po katunu (za istočni dio Hercegovine oko 25, a za unutrašnjost Srbije oko 45 kako pokazuju manastirske povelje za prvu pol. i sredinu 14. st.), uz prosječnu obitelj od 6,5 članova, to je nešto iznad 220 ljudi u katunu, tj. ugrubo 130 katuna u prvim desetljećima 14. st. Ako se taj gornji broj katuna i prihvati kao približno točan, što je preoptimistična procijena, nije realno da na malom prostoru kakav su istok Huma i Travunija (koji skupa čine ispod 15% teritorije Srbije) tada može biti smješteno više od 30-35 katuna (tj. do 25% svih katuna u Srbiji, ukoliko se misli da ih je sve skupa bilo oko 130). Uostalom, katuna u zaleđu Dubrovnika u kasnom 13. st. nije bio više nego što ih je bilo u prvim desetljećima 14. st.

[949] Navodnih 100-injak katuna koje Tvrtko I. stječe u dijelu zemlje Altomanovića koji je uzeo (nešto manje od pola Altomanovićeve oblasti, dok nešto više od pola uzimaju Balšići, Brankovići i Lazarevići) moglo je imati 16 do možda 19 000 Vlaha. Veći dio Altomanovićevih Vlaha vjerojatno je živio u dijelu njegove države koji je uzeo Tvrtko (uz dio koji je živio u unutrašnjosti, između Lima i Ibra, te oko Ibra, oko zapadne Morave, oko Rudnika, zatim ka Srednjem Podrinju, itd.). Ako je zaista bilo 100 katuna i npr. 17 do 18 000 Vlaha u oblastima koje su pripale Tvrtku, onda u svim oblastima pod vlašću Altomanovića nije moglo biti više od možda 150 katuna, i oko 25 000 Vlaha, iako je to posve nerealan broj koji služi tek za okvirni izračun i orijentaciju, i ne valja ga uzimati kao relevantan, jer je daleko realnije da je u cijeloj altomanovićevoj državi bilo 100-tinjak katuna, nego da ih je toliko bilo samo u njenom zapadnom dijelu. Vlaha i katuna bi vjerojatno na jugozapadu oblasti Altomanovića bilo više nego na istoku i sjeveru radi boljih prilika za sezonsko stočarenje, kao i zato što tuda idu glavne trgovačke rute od Pomorja ka unutrašnjosti Srbije, ali i zbog napetih odnosa s Bosnom i Dubrovnikom, te čestih sukoba radi kojih su Vlasi kao polu-vojni element tamo bili potrebniji (iako sam ranije spominjao da Vlasi daju tek pomoćne vojne odrede u vojskama u kojima služe, stoga njihovu ulogu ne valja prenaglašavati). Država Altomanovića imala je možda 20-ak tisuća km2 površine, s kojih 140-150 000 ljudi u njoj (ako se uzme 7-8 ljudi na 1 km2, što je tek za nijansu viši koeficijent od onog u opustošenoj Hercegovini 1475./77., i čini se preniskim). Čak i da se zamisli nerealno visok broj od oko 25 000 Vlaha u državi Nikole Altomanovića, oni na 140 do 160 000 ljudi čine malo iznad 15% populacije. No to bi bilo precjenjivanje broja Vlaha i umanjivanje broja ostale

3. Priča o Morlacima u 8. st. kao posljedica infiltracije kasnosrednjovjekovnih realiteta u dubrovački narativ o dalekoj prošlosti

Valja se na kraju ove glave vratiti na spomen navodnog useljavanja Vlaha iz šireg zaleđa u Dubrovnik u 8. stoljeću. Izuzev Filipovića koji je taj upis u dubrovačkim ljetopisima vezivao za vijest iz arhivskih spisa u seriji "Reformationes" iz 1332., još je nekoliko autora o tome pisalo, iako vrlo sažeto i bez detaljnih osvrta na period nastanka informacija u tim

populacije korištenjem prosjeka koji je slabiji od realnog za ne-vlaške grupe; i zato je udio Vlaha u populaciji altomanovićeve države realnije zamišljati u visini do 10%, nego preko toga. U pravljenju projekcija o postocima mogu pomoći manastirske povelje iz Srbije za 14. st., prema kojima omjer Vlaha (i Arbanasa) prema ostalim populacijama iznosi 1:4 do 1:10. Iz tih omjera se naslućuje da su neki gornji izračuni pristrani u korist Vlaha, jer su na širem području Kosova i susjednih krajeva, gdje su i bili posjedi većine tih manastira, brojnost i gustoća Vlaha bili viši nego u većini tadašnje Srbije. Ti su krajevi među najpogodnijima za sezonsko stočarenje na ovom dijelu Balkana, i pritom su to bili posjedi najbogatijih manastira koji su imali najbogatije resurse. Pritom u Srbiji tog doba nije svuda (na svim crkvenim i svjetovnim posjedima) bilo Vlaha, a tamo gdje ih je bilo nisu jednako bili brojni i gusto naseljeni. Zato povelje treba koristiti tek za orijentaciju, jer daju sliku brojnosti Vlaha koja nije realna. Broj i postotak Vlaha u Srbiji kroz 14. st. valja zamišljati kao osjetno niži od postotka koji daju povelje, i realno je da su Vlasi u drugoj pol. 14. st. u populaciji srpske države činili udio koji je bio osjetno ispod 10% (što sam iznad već spominjao), dok je u zemlji Altomanovića moguće bio nešto viši, ali ne puno preko 10% (gotovo je nezamislivo da je bio 15%), i to možda radi pogranične pozicije njegove države (njene izloženosti sukobima). Što se Hercegovine u kasnom 15. st. tiče, Vlaha je bilo 40-ak tisuća (s 6,5 ljudi po domu, na ispod 6500 domova oženjenih domaćina). Pritom je Hercegovina iz 1477. veća od suvremene Hercegovine (iznad 11 000 km2), i imala je površinu blizu 20 000 km2. Unatoč razaranju i sukobima koji su posebno ostavili traga po centralnoj i zapadnoj Hercegovini (čija se relativna opustošenost naslućuje iz deftera 1477.), neizgledno je da je tamošnji prosjek populacije pao ispod 5-6 ljudi po 1 km2. Uz nizak (i stoga donekle upitan) prosjek od 5-6 ljudi po 1 km2 i blizu 120 000 ljudi u čitavom sandžaku, Vlasi bi u kasnom 15. st. činili do trećine tamošnje populacije. To se poklapa s podacima o broju kuća popisanih 1475./77.: vlaških kuća je oko 6500 bez neženja, a nevlaških preko 13 000 bez neženja (nisam uračunao kuće neženja, ni kuće muslimana, i skupa s njima cifra bi rasla preko 10% od navedenog broja ne-vlaških kuća). Dakle, ima više nego dvostruko više nevlaških domova u odnosu na vlaške (A. S. Aličić, *Poimenični popis*, str. 3-612.) Ako su na vrhuncu nakrcanosti hercegovačkih prostora Vlasima u Srednjem vijeku oni činili možda 30-35% tamošnje populacije, tada su u ranijoj prošlosti mogli činiti samo još *manji* postotak tamošnjeg stanovništva. Zato i kad vlaško ime prekrije dobar dio krajeva i populacija šireg zaleđa Dubrovnika (i Kotora) kroz 15. st., to će biti zato što ljudi iz primorja *imaju dojam* da je zaleđe "vlaško". Da se rast broja Vlaha odvija i kroz "usisavanje" ne-Vlaha u Vlahe, pokazuje se upravo kroz ovakve *vrlo velike* brojke stočara u odnosu na ne-stočare. Zanimljivo je u tom kontekstu da na području pogodnijem za sezonske stočare zbog kvalitetnijih ispaša (jug Srbije, Kosovo, krajnji sjever Albanije i sjeverna Makedonija), prema poveljama iz 14. st. Vlasi i Arbanasi čine nešto preko 15% populacije, dok u kasnom 15. st., na prostoru Hercegovine koja je siromašnija resursima (katuni su u prosjeku manji, planine nešto skromnije ispašom, a vodni resursi slabiji po centralnoj i zapadnoj Hercegovini), Vlasi čine možda i 30-35% stanovništva. Jasno je da se to ne može objasniti prirodnim prirastom i/ili privrednim okolnostima, pa niti samo doseljavanjem. Iako natalitet brdsko-stočarskih grupa možda jest bio nešto jači nego ne-stočarskih, takve za nijansu brojnije porodice Vlaha u odnosu na ne-Vlahe nisu mogle proizvesti toliki kumulativni efekt kroz nekoliko generacija, da bi Vlasi iz zaleđa Dubrovnika rasli s niti 5% udjela u cjelokupnoj populaciji u kasnom 13. st., preko vjerojatno 10-15% (?) udjela u populaciji u kasnom 14. st., do 30 ili čak 35% udjela u općoj populaciji u kasnom 15. st.. Takav *porast* broja, i još važnije omjera Vlaha u odnosu na ne-Vlahe kroz 200-tinjak godina valja objasniti i utjecajem širih društveno-političkih gibanja koja su karakteristična za taj period (posebno za kasno 14. i 15. st.), radi kojih se vlaški razred populacije s vremena na vrijeme proširivao na ne-Vlahe (a osmansko "razvlašivanje" Vlaha koje kreće ugrubo s ranim 16. st., bilo bi umnogome upravo društveno usmjeravani proces čija je svrha poništiti efekte procesa "povlašivanja" koji se odvijao u prethodnim generacijama). Ipak, usprkos faktorima koji pogoduju rastu broja Vlaha u to doba, ne-Vlasi i dalje ostaju većina populacije šireg zaleđa Dubrovnika (i zaleđa istočnog Jadrana) krajem 15. stoljeća.

ljetopisima. Tako Nenad Vekarić raspravljajući o ustroju srednjovjekovnog Dubrovnika, te o učvršćivanju i zatvaranju u sebe plemićkih struktura u gradu, spominje narativne izvore o Vlasima: *Prema tradiciji koju prenose dubrovački kroničari Anonim i Ragnina, do diferencijacije među građanima došlo je nakon što je 743. godine veća skupina vlaškog stanovništva, među kojima je bio i jedan iz roda Pecorario koji se nazivao "velikim katunarom" (chatunar grande), bježeći od tiranije kralja Radoslava s velikim imetkom doselila iz Bosne. Bogati su došljaci doselili "s velikim brojem ljudi i stoke i velikim blagom u zlatu i srebru. U grad su unijeli svoje običaje, slavlja i svetke i zavladali* a modo della nation Bosnese, *na način Bosanaca", držali su se kao kneževi i svatko je "od njih imao majordoma i čitavu hijerarhiju slugu". Podijelili su "zatečeno stanovništvo na plemiće, pučane i sluge. Među pučanima su se izdigli članovi družina novopridošlih velikaša: naredbenici, knežaci, čuvari, konjušari i sokolari". Takav način društvenog raslojavanja, koji sugerira da je društvena podjela "došla izvana", navodi Zdenka Janeković-Römer, "doista podsjeća na hijerarhije koje se stvaraju u ranosrednjovjekovnim balkanskim državama", no posve ispravno dodaje "da naglasak treba staviti na bogatstvo tih došljaka, koje je izazvalo društveni rascjep". Drugim riječima: pokuša li se iščitati istinita jezgra ove tradicije (datacija ostaje, dakako, vrlo upitna), ne treba je toliko vezivati uz* modo della nation Bosnese *i samu migraciju iz Bosne, koliko uz širenje Grada u kojemu se stvara konglomerat starosjedilačkoga romanskog i pridošlog slavenskog stanovništva i u kojemu dolazi do raslojavanja među stanovništvom, pri čemu u raslojavanju sudjeluju svi – i starosjedioci i došljaci.*[950] Vekarić citira i Medinija, tj. njegov komentar o ovim vijestima o Vlasima: *Medini ispravno kaže: "Čini se pak da se kasnije htjelo ovoj vijesti o silasku Vlaha u Dubrovnik umanjiti znamenitost... Ranjina izbjegava riječ: 'Murlachi' te je upotrebljava jedino za sluge. Rastić je vijest o silasku Vlaha u Dubrovnik naprosto ispustio. Ovo zaziranje od imena Vlah javlja se, može se reći, tek u 15 v. U 13 i 14 vijeku Dubrovčani su o Vlasima imali sasvim drugo mišljenje te nastojali da ih što bolje vežu s Dubrovnikom te tako osiguraju gradu njihovu pomoć u kopnenoj trgovini...".*[951]

U stranu maloprije spomenute interpretacije o društvenim strukturama u Dubrovniku – koje su ovdje manje bitne – razumno je zamisliti se nad problemom društvenoga ustroja Vlaha kakvim ih prikazuju Anonim i Ranjina. U tom smislu su korisne i primjedbe Milorada Medinija o stavu prema Vlasima koji se javlja ugrubo od 15. st. Zaista se sam kraj Srednjeg

[950] N. Vekarić, 'Udio plemstva u stanovništvu Dubrovnika', str. 34.
[951] Isto, str. 34, fusnota 16.

vijeka čini kao period kad su ove priče koje se nalazi kod Anonima i Ranjine mogle biti uobiličene u jedan narativ. Već iz spomena titula poput majordoma, protovestijara i sl. vidi se da se tu miješaju svakakve tradicije, i povijesne i literarne. Istovremeno, inzistiranje na Bosni i vezi Vlaha i Bosne očito upućuje na to da su ove priče u formi koja je sačuvana uobličene negdje u razdoblju kad su srpske političke tradicije u neposrednom zaleđu već bile ili daleko manje relevantne od bosanskih, ili gotovo ugašene uslijed dulje prisutnosti kotromanićke države i njihovih oblasnih gospodara na tom prostoru – a to nije moglo biti prije 15. st. Sami protovestijari u Bosni ne postoje prije kralja Tvrtka, koji uz srpsku krunu i srpske političke tradicije (po osnovi srodstva s Nemanjićima) radi kojih mu u tituli stoje Srbija i Bosna (*kralj Srbljem i Bosni*), preuzima i dvorske funkcije i titule poput logofeta, protovestijara, itd.[952] No da bi se ta i slične funkcije razvile u predodžbama tamošnjih ljudi kao nešto relevatno i vrijedno, moralo je proći bar nekoliko desetljeća, a vjerojatno i koja generacija. Dakle, vezivanje dvorskih funkcija (bizantskog porijekla) srpskih i bosanskih vladara za vlaške starješine, ali i zamišljanje tih funkcija kao nečeg društveno bitnog, teško da se moglo početi javljati prije nego što su prošla desetljeća da su te i takve funkcije (kao prisutne u Bosni) u percepciji Dubrovčana igrale ulogu nečeg relevantnog. I opet se vraćamo na to da se takva "pojava" ne može smjestiti u doba prije konca 14. i tijekom 15. st.

Istovremeno, veća koncentracija Vlaha na području današnje centralne Hercegovine teško da se možda zamišljati prije 15. st. Iako Filipović misli da su Vlasi koje dubrovački ljetopisci spominju doselili iz Donjih Vlaha,[953] to *nije moguće* – preciznije, nemoguće je spojiti godinu koju Filipović izabire za doba te seobe, a to je 1332., i "Donje Vlahe", koji se javljaju tek u drugoj polovini 15. st.[954] No svakako je indikativno da se u ljetopisima spominje dolina Neretve, te "Morlakija" i "Vlahija", što se može smjestiti na prostor istočno od Donje Neretve (pa tako i *Donji Vlasi*, ugrubo između Stoca, Ljubinja, i Bileća).[955] Konačno, već i iz činjenice da se u Anonima i Ranjine koristi pojam *Morlaci* i *Morlakija* evidentno je da je period kada je konačna redakcija ovog teksta oblikovana nastupio relativno kasno, jer se

[952] Vidi sažeto u: S. Ćirković, *Istorija Srednjovjekovne Bosanske Države*, str. 135-140, 221.
[953] M. Filipović, 'Struktura i organizacija', str. 89.
[954] O "Donjim Vlasima" vidi u: P. Skok, 'Češka knjiga o vlaškom pravu', str. 305-306.; B. Hrabak, 'O hercegovačkim vlaškim katunima', strr. 29-39.; D. Kovačević-Kojić, 'Privredni Razvoj', str. 140-141.; Đ. Tošić, 'Prilog Proučavanju 'Donjih Vlaha'', str. 81-132.
[955] Hrabak konstatira da se u dubrovačkim izvorima zaleđe grada kroz drugu pol. 15. nekad naziva "Morlakija", a primjećuje se i sklonost "vlahizaciji" prostora centralne i istočne Hercegovine, u smislu "lijepljenja" etikete *Vlah* na ljude koji to nisu, tj. protezanja te etikete i na populacije koje Dubrovčani žele vidjeti kao *Vlahe*: B. Hrabak, 'Diskusija (II.)', str. 115. To je bilo moguće kao tendencija kroz 15. st. zbog znatnog porasta populacije s vlaškim imenom, ali to nije slučaj ni u prvoj polovini, ni sredinom 14. st., kad je Vlaha u zaleđu još vrlo malo. Vidi usput Priloge 11 i 12, na kraju rada, koji pokazuju približno stanje iz kasnog 13. i kasnog 15. stoljeća.

termin "Morlak" kao sinonim za Vlaha počinje uvlačiti u diskurs o Vlasima tek od ranog 14. st. pod mletačkim utjecajima, ali je ta infiltracija vrlo spora, i nema većih efekata prije 15. st., budući da je naziv *Vlah* i dalje snažno prisutan u dubrovačkim izvorima iz ovog razdoblja.[956]

Izuzev ovih okolnosti koje upućuju na 15. st., tj. na sam konac Srednjeg vijeka kao razdoblje kada je niz stvarnih i izmišljenih povijesnih epizoda bio "utapan" u jedinstvenu priču o "jedokratnoj" kolonizaciji Morlaka, tj. Vlaha u Dubrovnik – iako se Dubrovnik stoljećima (posebno od 11./12. st. nadalje) kontinuirano naseljavao iz zaleđa (i to iz raznih država, najviše srpske i bosanske, od čega svakako dio useljenika čine i Vlasi)[957] – valjalo bi obratiti pozornost na problem društvenih struktura kod vlaških skupina koje spominju ovi narativni izvori. Ranije spomenuti Vekarić, po uzoru na Janeković više je fokusiran na iščitavanje vijesti dubrovačkih analista kao indikatora društvenih transformacija u gradu, među samim Dubrovčanima. Ali spominjanje Vlaha i Bosanaca, odnosno Bosne ne može biti slučajno, stoga bi se vijesti trebalo iščitavati i kao indikator da su sami Vlasi – u periodu u kojem je oblikovana "konačna" verzija ovih predaja – već bili dobrano društveno raslojeni. Dakle, dubrovački izvori ne govore tu samo o Dubrovčanima, već upravo (i) o Vlasima (onako kako su ih Dubrovčani vidjeli u posljednjim desetljećima srednjovjekovlja, a ne onako

---

956 Svi dubrovački podaci iz perioda posljednjih desetljeća 13. st., pa do ranog 14. st., bilo u objavljenoj, bilo u neobjavljenoj građi, govore o kategoriji stanovništva s imenom *Blachi* ili *Vlachi*, dok se *Morlachi, Morlacci* itd., kao oznaka javljaju vrlo sporadično, od prvog desetljeća 14. st. Najraniji spomen te etikete mislim da je spomen "Morlaka" Dobroslava iz 1305.: DAD, Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306), fol. 25v, 26. 10. 1305.

957 Kontinuirane migracije iz zaleđa u grad su bile slučaj sa svim primorskim naseljima uz srednjeistočni Jadran: *Dalmatinski gradovi su živjeli i održali se upravo zbog toga što je u njima bila neprestana razmjena, neprestani novi dovod svježe krvi iz zaleđa* (N. Klaić, 'Diskusija', str. 169-170.). Vidi o tome detaljno: D. Dinić-Knežević, 'Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku', *Jugoslavenski istorijski časopis, 1-2* (1974), str. 19-40.; Ista, *Migracije stanovnistva iz juznoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, Novi Sad: SANU, 1995.; S. Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*, 1990., str. 51.; B. Krekić, 'On the Latino-Slavic Cultural Symbiosis in Late Medieval and Renaissance Dalmatia and Dubrovnik', *Viator 26* (1995), str. 321-332; Z. Janeković-Römer, 'Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku', str. 1-26.; Ista, 'Slavensko i romansko tkanje dalmatinskog i dubrovačkog identiteta', u: Krešimir Mićanović (ur.), *Sintaksa hrvatskoga jezika – Književnost i kultura osamdesetih: Zbornik radova 39. seminara Zagrebačke slavističke škole*, Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2011. str. 207-226. Vidi usput i: Z. Perović, *Trgovina Robljem u Dubrovniku*, Diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 1992.; D. Kovačević-Kojić, 'Domaći Stanovnici – Dubrovački Građani u Gradskim Naseljima Srednjovjekovne Bosanske Države', u: Slavenko Terzić (ur.), *Bosna i Hercegovina od Srednjeg Veka do Novijeg Vremena*, Beograd–Novi Sad: Istorijski Institut–Pravoslavna Reč, 1995., str. 149-158.; D. Dinić-Knežević, 'Stanovnici iz Bosanske Države u Dubrovniku u Srednjem Veku', u: *Bosna i Hercegovina od Srednjeg Veka do Novijeg Vremena,* str. 159-170.; R. Ćuk, 'Dubrovačke Građanske Porodice Poreklom iz Srednjovjekovne Bosanske Države', u: *Bosna i Hercegovina od Srednjeg Veka do Novijeg Vremena,* str. 171-182.; G. Ravančić, 'Neka razmišljanja o demografskim posljedicama epidemije Crne smrti 1348. godine u Dubrovniku', u: Sašo Jerše (ur.), *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem – Vojetov Zbornik*, Ljubljana: Založba ZRC, 2006., str. 417-425.; M. Krešić, 'Depopulacija jugoistočne Hercegovine', str. 107-123. Obilje podataka vezanih za odnose Dubrovnika i zaleđa u kasnom Srednjem vijeku (informacije o populaciji Dubrovnika i porijeklu iste, o dubrovačkim trgovcima po Srbiji i Bosni, potom podatke o uzimanju dubrovačkoga građanstva od strane Srba i Bosanaca, te velike količine onomastičkog materijala koji svjedoči o dominaciji slavenskog jezičnog elementa kod većine Dubrovčana u kasnom Srednjem vijeku) donosi knjiga: D. Kovačević-Kojić, *Gradski Život u Srbiji i Bosni,* 2007.

kako su izgledali u 8. st., kada ne postoje *Vlasi*). Isto tako, po mom sudu ovo upućuje i na itekako prisutnu svijest tijekom 15. st. o tome koliko su Vlasi (i Bosanci) demografski (ali i na druge načine) utjecali na sam Dubrovnik.[958]

Na koncu da dodam i da je dosta suvisao komentar vijesti kod Anonima i Ranjine dao svojedobno Đurđev, koji je mislio da je u tim izvorima riječ o opisu društvenoga stanja hercegovačkih Vlaha s kraja Srednjeg vijeka (a koji su se navodno sklonili na područje

---

[958] Na to bi mogao upućivati i već navedeni spomen imena kod Anonima, koje podsjeća, tj. asocira na ono koje će nositi dubrovačka vlasteoska porodica Pecorario, tj. Pikurarević: *Pure era uno sopra tuti, quäl se cjamava chatunar grande, et era della stirpe Pecorale* (N. Nodilo, *Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa*, str. 9.); tj. kod Ranjine: *Pur era uno sopra tutti, qual si chiamava catunar grande, et era della stirpe Epicurale* (N. Nodilo, *Annali di Ragusa*, str. 180.). Njihovo ime je u vezi s latinskim nazivom za sitnu stoku, tj. ovce (*pecus*, tj. *pecora*). Vidi u: P. Skok, 'Pegurina', u: P. Skok, *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika, knjiga Druga: K – Poni'*, str 631. Iako se Pikurareviće vezuje za Morlake, to treba shvatiti kao naknadnu etimološku konstrukciju, a ne realnu prošlost porodice. Do toga dolaz zbog toga što njihovo ime podsjeća na stoku i pastirski posao, a nema dvojbe, u to doba (15. st.) mora da je bilo uglednika i bogatih građana koji su starinom bili Vlasi, i u međuvremenu se u Dubrovniku obogatili i afirmirali (vidi primjer primanja grupe od pet Vlaha u dubrovačko građanstvo 1397., kao i jednoga 1398. godine (a nema sumnje takvih primjera je bilo čitavo mnoštvo u 14. i 15. st.): K. Jireček, 'Vlasi i Mavrovlasi', str. 198.). To skupa s činjenicom da su Vlasi u to doba igrali veliku ulogu u privredi samoga Dubrovnika, kao i čitava zaleđa, vjerojatno je doprinjelo vezivanju Pikurarevića za morlački narativ, no inače nema dokaza da su potekli od Vlaha. Jedan od najranijih spomena Pikurarevića za koji znam jest iz 1253., u sporazumu o savezu Dubrovnika i bugarskog vladara Mihaila Asena protiv Srba i kralja Uroša; kada se u popisu Dubrovčana *ki se su kleli*, spominje i *Palma Pikurarevikj* (F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, str. 39.). Da bi se Pikurarevići etablirali u Dubrovniku do sredine 13. st., morali su tu stići bar koje desetljeće ranije, najkasnije početkom 13. st., stoga treba odbaciti narativ o vezi te porodice i *Vlaha*. Pikurarevići su mogli potjecati od nekih pastira koji su možda radili s Dubrovčanima u davno doba, ili od nekog Dubrovčanina koji je po profesiji bio pastir. No kako sam pokazao, po istočnojadranskom priobalju i zaleđu u ranom i razvijenom srednjovjekovlju postoje pastiri (bravari, čelnici, itd.) koji su bili profesionalni stočari, ali nisu bili *Vlasi* (jer ovi dolaze tek u prvoj pol. i sredinom 13. st.). Pikurarevići su mogli biti pastiri (romanskog ili slavenskog jezičnog porijekla) koji su od romanske, tj. još uvijek dobrano romanofone dubrovačke sredine u ranom 13. st. (ili ranije) dobili nadimak romanskog porijekla u značenju "stočar" ili "ovčar". To je moglo biti u 12. ili ranom 13. st., ali ne kasnije. Inače, pred kraj Anonimova spisa piše: *Qui sono scritte tutte le casate delli nobili gentilhuomeni della cittä di Ragusa, tanto quelle che son cessate, quanto che sono vive, e quelle che sono passate in popolo, e de dove sono, et di che loco sono venute, messe per alfabeto, e quelle che sono state agregate dopo il terremoto che sucesse del anno 1667, adi 6 aprile.3* (N. Nodilo, *Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa*, str. 147.). Nakon čega se daje lista plemićkih porodica, među kojima je i rod Picurari: *De Epicurali (Picurari), di Chelmo di Murlachia, venuti con gran moltitudine di gente et de bestiame (nel) 1003, et la sua venuta fu casone di spartir gentilhuomeni per se, popolani per se, vilani per se, et in quel railesimo forno comenzati far ofitiali in regitori. Fu trasmutato suo nome in nome di Gozze per cagione, perche fu uno delle sua casata in armata delli Venetiani, et havendo fatto un arte d' ingegno, furono chiamati gozico, cioe ingegniere, e di quella ora furono chiamati di Gozze. (Estinti) 1411*. (Isto, str. 152.). Za Gozze piše: *Gozze (Gozze), di Chelmo di Morlachia, usciti di quelli Epicurali* (Isto, str. 154.). Niti kod Anonima, niti kod Ranjine nema upisa za 1003. god. (ni za 1030., jer u slučaju da je 1003. bila greška u upisu sam provjerio i 1030. god.), a niti za 1411. Stoga neće biti da su Pikurarevići iz Huma, već je riječ o naknadnom vezivanju tog roda s Humom i Vlasima: dijelom jer im prezime podsjeća na stočarenje, a dijelom radi važnosti koju ljudi iz "Morlakije" imaju u privrednom i demografskom smislu za Dubrovnik u 15. st., te njegov teritorij po kojem se nekad naseljavaju (K. Jireček, 'Vlasi i mavrovlasi', str. 195-198.). Centralni i istočni dijelovi Huma nisu nazivani "Morlakija" prije 15. st. (isključivo iz dubrovačke perspektive, jer taj naziv ne postoji kod ljudi iz zaleđa), što me opet vraća tome da je cijela ova priča oblikovana koncem srednjovjekovlja, a ne ranije. Pritom činjenica da "Morlakija" ima veću težinu od "Huma", tj. da je Hum naveden malte ne kao segment "Morlakije", govori do koje je mjere u očima Dubrovčana kasnog 15. st. vlaški element dominirao, i koliko je utjecao na njih, pa čak u prostornom snalaženju i etiketiranju. Ipak, pokazao sam već na brojkama da "morlakiziranje" diskursa o zaleđu grada treba tretirati s oprezom, i na osnovu njega nije pametno "iščitavati" stanje stvari na terenu, jer unatoč Dubrovačkom "morlakiziranju" u ovo doba, šire gradsko zaleđe i dalje nije bilo većinski "morlačko" u smislu sastava populacije (u stranu pojedine mikroregije).

dubrovačke države negdje na kraju 14. ili početku 15. st.), što nastoji pokazati kroz komparaciju podataka o njima, s podacima o strukturi vlaških društava u unutrašnjosti Srbije u ranoosmansko doba (u drugoj pol.15. st.). Tu su starješine katuna, tj. "katunari", a u sjevernoj Srbiji su "primićuri". Zatim idu službenici, tj. "naredbenici" kako ih zovu dubrovački izvori, dok se u Srbiji oni zovu "rataji" u ranoosmansko doba. Potom su tu upravnici domaćinstava koji se nazivaju "protovestijarima", dok su u osmanskoj Srbiji to bili "teklići". Konačno tu je "vrhovni katunar", valjda "knez", kako se to naziva i u Srbiji.[959]

Da sad zaključim razmatranje epizode iz narativnih vrela o najranijem razdoblju dubrovačke povijesti i Vlasima. Nije točno Filipovićevo rezoniranje da se to odnosi na 1332. godinu. Isto tako, neće biti da se radi tek o, kako Vekarić i Janeković misle, raspravi koja u sebi nosi tragove unutrašnjih podjela i konflikata u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku. Koliko god je točno da se u narativu o navodnim događajima iz 8. st. našlo izmješano svakakvih motiva i scena, od kojih su mnoge vjerojatno međusobno nepovezane ali su tijekom stoljeća spojene u jedinstvenu cjelinu, jednako tako je jasno da spominjanje Vlaha i toliko detaljiziranje o njihovoj unutrašnjoj organizaciji ne može biti slučajno. Vjerujem da je riječ o slici koja je bazirana na zbivanjima iz razdoblja kada su strukture države Kotromanića, a prije svega države Kosača (i možda donekle Pavlovića), već ostavile toliki trag na vlaška društva u zaleđu Dubrovnika, da su ista u nekim segmentima – posebno njihovi "elitni" dijelovi, tj. krugovi oko vlaških odličnika i uglednika – počela umnogome sličiti na društva njihovih političkih gospodara.[960] No isto tako, zbog značaja Vlaha u to doba i njihove

---

[959] B. Đurđev, 'Teritorijalizacija katunske organizacije', str. 151-152. Vidi za ustroj Vlaha na osnovu popisa iz 1477., s informacijama koje nadopunjuju parcijalne Đurđevljeve podatke (npr. kod Vlaha su prisutni knezovi, a ne katunari po Hercegovini, a nađe se i poneki primićur, itd.): A. S. Aličić, *Poimenični popis*, str. VI-VII. Inače, nisu sve ove titule poput npr. protovestijara ili majordoma postojale kod Vlaha (majordom se uopće ni ne bilježi u zaleđu Dubrovnika), već je riječ o dubrovačkom projiciranju društvenih struktura koje postoje kod feudalnih gospodara iz zaleđa na tamošnje Vlahe (a čije su elite umnogome zaista oponašale svoju feudalnu gospodu).

[960] *Prilagođavanje vlaške društvene organizacije bosanskom feudalnom sistemu se opaža ... u sve jačem izdizanju vlaških starešina i njihovom izjednačavanju s vlastelom. ... vlaški knezovi i vojvode nisu u državi i društvu imali rang i ugled prave vlastele, ali su se trudili da svoj 'nobilitet' dokažu oponašanjem vlastele i velikaša i grabljenjem spoljašnjih znakova plemenitosti* (S. Ćirković, *Istorija Srednjovekovne Bosanske Države*, str. 219.). *Ne izgleda ni malo slučajno što se stećci odomaćuju u velikoj meri kod vlaha. Vlaški stočari su se u toku prvih decenija XV veka ekonomski naglo snažili i njima je istovremeno najviše bilo stalo do društvene afirmacije* (Isto, str. 234.). *Marian Wenzel navodi da se u drugoj polovici XV. stoljeća razrađeni i dekorirani nadgrobni spomenici rade uglavnom za ...stanovništvo koje ona naziva Vlasima, ali ističe da su ti Vlasi prihvatili već postojeći običaj upotrebe monolitnih kamenih blokova kao nadgrobnih spomenika koji su u Hercegovini uveli sredinom XIV. stoljeća neki članovi feudalne klase* (I. Mužić, 'Vlasi i Starobalkanska Pretkršćanska Simbolika Jelena na Stećcima', str. 237.). *Dekoracija, veličina i posebnost ... stećka zaista može odvući na razmišljanja o zasebnome sociokulturnom identitetu kojemu je zagrobni život bio od velike važnosti, ali se ne smije izvlačiti iz povijesnoga konteksta u kojem je stočar doživio znatan materijalni prosperitet, pa mu je*

povećane brojnosti, lokalne društvene strukture sve više poprimaju i određene utjecaje od Vlaha.[961] Takva podjela kakva je prikazana u spominjanim narativnim izvorima, mogla je nastupiti tek u doba kada je broj Vlaha već bio toliki da je njihov utjecaj u zaleđu bio naglašen, a privredni uspon istih toliko prisutan da su se mnogi vlaški odličnici izuzetno društveno podigli na skali uspjeha. Istovremeno su uz ekonomske elemente na njihov uspon i afirmaciju utjecale i okolnosti njihova uklapanja u lokalne i regionalne društveno-političke okvire, gdje su pojedini Vlasi djelovali kao službenici i povjerljivi ljudi krupne vlastele poput Pavlovića, te posebno Kosača, istovremeno i sami (oni najimućniji među njima) funkcionirajući kao odličnici sa znatnim društvenim utjecajem.[962]

Da skratim priču, ovaj narativ ima najviše veze s periodom kasnog 15. st., a ne s prvom pol. 14. st., ili još gore s 8. stoljećem. Na pitanje zašto je ta priča ovako rano smještena, tj. zašto je nešto što je očito preslik kasnosrednjovjekovnog realiteta završilo u narativu o gotovo samim počecima Dubrovnika (Raguse), odgovor bi mogao biti da su do druge polovice 15. st. (kad je ovaj narativ već mogao biti oblikovan i donekle "fiksiran") priljev ljudi s prostora Bosne, tj. zaleđa Dubrovnika pod vrhovnom vlašću Kotromanića i njihovih velmoža, te "simbioza" društvenih, privrednih, demografskih, i kulturnih struktura iz zaleđa s onima u gradu i na teritoriju Republike, bili već toliki da je to ostavilo znatnog traga na samopoimanje dijela Dubrovčana o njihovoj najranoj prošlosti (tj. na njihovu predodžbu o gradu u kojem su živjeli i o njegovoj povezanosti sa zaleđem, odnosno na predodžbu o važnosti koju su međuodnos i prožimanje grada i zaleđa imali na postojanje Dubrovnika i njegovih društvenih struktura, "od davnina").[963]

«kameni spavač» jedan od pokazatelja gospodarske moći i ugleda u njegovoj zajednici a i šire ... (I. Botica, 'Prilog istraživanju najstarijeg spomena', str. 39.). Vidi za raspored stećaka u Prilogu 14, na kraju ovog rada.

961 Vlaške starješine su kroz kasno 14. i 15. st. samo ponavljale praksu, tj. obrazac koji je sažeto opisan u devetoj glavi, za 13. i prvu pol 14. st. u dubrovačkom zaleđu (stapanje dijela vlaških elita i njihovih gospodara). Tako su i sada vlaške elite imitirale, a sasvim vjerojatno se i porodično miješale s vlastelom koja tada drži vlast (i same Vlahe) na tom prostoru; istovremeno usvajajući kulturne obrasce svoje okoline, a također ih šireći dalje, i ponekad im čak dajući i "vlaško ime", što se naslućuje na osnovu dubrovačke percepcije zaleđa u kasnom 15. st.

962 Kako sam govorio u devetoj glavi, takve pojave odvijale su se i ranije, pa i u 14. st., u slučaju Vlaha i srpske vlastele, kroz njihovo umrežavanje, a katkad i stapanje. No u 15. st. takvi su procesi bili izraženiji i masovniji jer je Vlaha sredinom i u drugoj pol. 15. st. bilo mnogostruko više nego u prvoj pol. i sredinom 14. st., a njihova je vojna i privredna uloga bila u 15. st. izraženija nego ranije. Vidi usput o uklapanju vlaških elemenata u društvene strukture istočnohumskih i travunijskih prostora koncem Srednjeg vijeka, te o usponu i ugledu tamošnjih vlaških starješina, u: D. Kovačević-Kojić, 'Učešće Vlaha', str. 84.; Đ. Tošić, 'Prilog Proučavanju 'Donjih Vlaha'', str. 81-132.; E. Kurtović, ''Slavni ljudi svoje vrste' – Stankovići vremena vojvode Sandalja Hranića Kosače', u: Sašo Jerše (ur.), *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem – Vojetov Zbornik*, Ljubljana: Založba ZRC, 2006., str. 395-413.; Isti, 'Seniori Hercegovačkih Vlaha', str. 647-695.

963 Vidi usput o porijeklu najvećeg dijela dubrovačkoga uglednoga građanstva, Antonina (i Lazarina) iz zaleđa grada: Z. Janeković-Römer, *Maruša ili Suđenje Ljubavi*, str. 43. Podatke o porijeklu raznih dubrovačkih rodova donose i već spomenuti Anali, tj. Kronike: N. Nodilo, *Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa*, str. 147-163.; N. Nodilo, *Annali di Ragusa*, str. 181-186. Do koje mjere koncem Srednjeg vijeka i u prvim generacijama

nakon toga (u drugoj pol. 15. i kroz dio 16. st.) pojam "Bosne" figurira u svijesti Dubrovčana, ilustrira i sljedeći primjer. Govoreći o zbivanjima iz god. 1253., dubrovački Anonim spominje rat s Bosnom, te mir koji je kasnije (1257.) sklapan s kraljem Bosne (*Re de Bosna*): N. Nodilo, *Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa*, str. 33. Nema sumnje da se tu radi o ratu sa srpskim kraljem Urošem I., a ne Bosancima. Ali što je Dubrovčanima bilo krajem srednjovjekovlja pred očima, to su neki od njih po inerciji projicirali i na ranija razdoblja. Inače, tu vijest, samo za 1254., o sklapanju mira s "Bosancima" donosi i Ranjina: N. Nodilo, *Annali di Ragusa*, str. 220. Za razliku od svojih maloprije spomenutih prethodnika, dubrovački kroničar Restić je obavješteniji o zbivanjima (iako je izgleda pisao svoj tekst u ranom 18. st.), i ne miješa Srbiju i Bosnu, jer je dobar dio svojih kazivanja o događajima iz Uroševog doba bazirao na arhivskim ispravama, što se vidi iz onoga što piše o periodu sredine 13. st. (i iz nekih drugih dijelova njegova teksta): N. Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Resti*, str. 89-94.

XII. ZAKLJUČAK I SUGESTIJE ZA DALJNJA ISTRAŽIVANJA

U ovoj disertaciji bavio sam se Vlasima iz šireg dubrovačkog zaleđa, te onima dalje na istok, otkud su Vlasi u zaleđe Dubrovnika i počeli pristizati sredinom 13. st. Iako o njima postoji mnogo isprava iz dubrovačkog arhiva, radi čega je znatan dio rasprave bio posvećen upravo pretresanju podataka koje o Vlasima zapisuju srednjovjekovni Dubrovčani, o toj populaciji brojne podatke donose i drugi srednjovjekovni izvori koji su također bili detaljno konzultirani da bi se dobila jasnija slika vlaških društava u širem zaleđu istočnog dijela srednjeistočnog Jadrana. Analiza i komparacija više tipova izvora (notarskih, narativnih, itd.), te izvora različite provenijencije (dubrovačke, srpske, osmanske), omogućili su proširivanje postojećih, kao i stjecanje nekih novih spoznaja o prošlosti Vlaha u dubrovačkom zaleđu od sredine 13. do sredine 14. st., pa i kasnije. Istraživanje, podijeljeno u desetak glava, bilo je usmjereno davanju odgovora na nekoliko ključnih pitanja koja sam spomenuo na samome početku ove disertacije. Što je značilo "biti Vlah", i da li se što promijenilo, i na koji način tijekom stoljeća, u semantičkom polju toga pojma i sadržaju koji se označavao tim nazivom? Odakle je, kada i kako, tj. u kojem kontekstu došlo do naseljavanja Vlaha u šire zaleđe Dubrovnika? Koja je bila funkcija Vlaha u društvima u širem dubrovačkom zaleđu, i u susjedstvu, kroz kasni Srednji vijek? Kako su se Vlasi s ovom prostora kroz stoljeća uklapali u lokalne društvene, ekonomske, političke itd. strukture? Kako su ih ti procesi promijenili, a kako su oni kroz te procese utjecali na društva kojih su postali dio? Konačno, može li se pretpostaviti koliko je moglo biti Vlaha u širem zaleđu Dubrovnika kroz kasni Srednji vijek?

Razmotrena su značenja koja je imao pojam *Vlah* kroz Srednji vijek, i način na koji se semantičko polje toga termina tijekom stoljeća mijenjalo. Taj je termin u početku funkcionirao kao oznaka kojom su rani Slaveni etiketirali stranu populaciju koju su zatekli na jugoistoku Europe, da bi se tijekom stoljeća prometnuo u etiketu koja je pokrivala pravnu kategoriju, tj. pravno-ekonomski razred stanovništva. Ujedno je ukazano na to da je pojam *Vlah* svakako funkcionirao i kao marker posebnog kolektivnog identiteta, no više oblikovanog državnom intervencijom, tj. izvanjskim silama, a manje samim djelovanjem Vlaha.

Također je dosta pažnje posvećeno lociranju prostora s kojih su Vlasi počeli početkom kasnog Srednjeg vijeka pristizati u šire zaleđe primorskih komuna na Jadranu. Vlaška staništa bila su locirana po istočnom i jugoistočnom dijelu ranonemanjićke Srbije u kasnom 12. st., otkuda se postupno preseljavanjem Vlahe počelo usmjeravati i prema središnjim, a potom od

prvih desetljeća 13. st. i južnim, te zapadnim dijelovima države. Pokazano je da Vlasi u šire zaleđe Dubrovnika pristižu okvirno sredinom 13. st., kao relativno malobrojni element koji je u vojne i ekonomske svrhe koloniziran na posjede srpskog vladara i potom Crkve. Kasnije je dolazilo i do darivanja Vlaha vlasteli, iako je taj proces karakterističniji za 14. nego za 13. st.

Pretresana je i tema osnovnih aktivnosti Vlaha, koja su podrazumijevala sudjelovanje u povremenim sezonskim pokretima sa stokom (ili čitavih vlaških družina (katuna), ili dijela istih) i pripremu stočarskih proizvoda, te prodaju istih okolnim društvima. Uz uzgoj sitne stoke, Vlasi su često gajili konje (a nekad i magarce) koji su služili kao tovarne i ratne životnje. Povrh toga posla, Vlasi su kroz kasni Srednji vijek u zaleđu primorskih komuna uz srednjeistočni Jadran, kao i po drugim dijelovima Balkana imali još dvije bitne funkcije: sudjelovanje u transportu trgovačke robe, te vršenje pomoćne vojne službe u vidu lake konjice na vladarskim i crkvenim, a kasnije i vlastelinskim posjedima u srpskoj državi, te potom i drugim susjednim državama poput Bosne i Hrvatske. Vlasi pritom nisu bili "lutalice" i "nomadi", već od najranijih vremena pravnim i društvenim sponama za svoje gospodare vezano stanovništvo, za koje je još od ranog Srednjeg vijeka zabilježeno da ima definirane predjele u kojima se smije kretati, jasno propisana prava ispaša na pojedinim prostorima, prava prolaza sa stokom, itd. Štoviše, i njihova tzv. teritorijalizacija (trajnije vezivanje Vlaha za neku prostornu cjelinu i stalna naselja, nerijetko u nizinama) bilježi se još od najranijih perioda (11. st.), i nema nikakve sumnje da su Vlasi od momenta kada su se smještali na neke posjede ili u neku sredinu, počinjali s njom razvijati brojne spone i uključivati se razne mreže društvenih odnosa.

Postupnim angažmanom u gore spomenutim aktivnostima po dubrovačkom zaleđu od 13. st. nadalje, Vlasi su se sve jače uključivali u ekonomske, društvene, političke i druge tokove po prostorima na kojima su živjeli. Njihove privredne veze, i sve učestaliji angažman u transportu robe donosili su im tijekom generacija dobre zarade, zahvaljujući kojima su mnogi postajali imućniji, a time i važniji društveni element u zaleđu gradova poput Dubrovnika, Kotora, itd. Istovremeno su vojnim služenjem svojim feudalnim gospodarima Vlasi, napose vlaški prvaci, stupali u bliže odnose s vlasteoskim slojem društava kojih su bili dio, što dovodi do sve jačeg integriranja Vlaha u lokalna društva, tj. sve većeg međusobnog premrežavanja, a ponegdje i uspinjanja Vlaha na visoke časti kroz službu svojim gospodarima (a jedna od najočitijih materijalnih manifestacija preuzimanja okolnih obrazaca ponašanja je svakako naručivanje stećaka, tj. nadgrobnih spomenika, što su Vlasi nesumnjivo preuzeli od lokalne vlastele u predjelima po zaleđu Dubrovnika, i te običaje podizanja stećaka pomogli

proširiti dalje na zapad). Jednako je važna posljedica djelovanja vlaške okoline na Vlahe bilo okrupnjavanje vlaških skupina poput katuna u nešto veće, natkatunske cjeline, i to nerijetko kroz djelovanje države/vladajućih struktura, s ciljem boljeg upravljanja Vlasima i kvalitetnije utilitarizacije istih u privredne, i posebno vojne svrhe. U kombinaciji s time, i ekonomski je uspon, tj. mogućnost relativnog bogaćenja od ponosa (transporta robe) od 13. i posebno 14. st. nadalje, vjerojatno ponekad dovodio do umrežavanja Vlaha, odnosno njihovih manjih družina (katuna), te do postupnog kreiranja većih i masovnijih družina, među ostalim s ciljem postizanja veće "konkurentnosti" pojedinih takvih družina u očima primorskih trgovaca koji su Vlasima povjeravali transport robe preko planinskih prostora u dubljem zaleđu priobalja. Od tog je procesa koristi mogao imati svaki od aktera upletenih u priču: vladari i/ili vlastela, Dubrovčani, te sami Vlasi.

U radu je dotaknuto i važno pitanje demografskog utjecaja Vlaha na okolinu i okoline na Vlahe. Pokazano je da vlaški element po širokom zaleđu istočnog dijela srednjeistočnog Jadrana doživljava teritorijalnu ekspanziju disperzijom po prostoru gdje su državne potrebe, te privredne i prirodne okolnosti (ambijent) to zahtjevale i dozvoljavale. Osim same teritorijalne disperzije, tijekom generacija broj je Vlaha i osjetno rastao, i to dakako nije bilo samo rezultat nešto jače demografije vlaških u odnosu na ne-vlaške skupine, već i povremenog doseljavanja novih Vlaha uz unutrašnjosti Srbije u zaleđe Dubrovnika, a također i, u početku povremenog i mnogo više kontekstualnog, a kako se Srednji vijek bliži kraju (posebno od 15. st.) sve češćeg uključivanja ne-Vlaha u vlašku kategoriju stanovništva (npr. kroz dozvoljavanje prelazaka ne-Vlaha među Vlahe). Zahvaljujući tome stanovništvo s vlaškim imenom je od ranog 13. st. (kada je činilo minoran segment (ispod jedne dvadesetine) društava na potezu od današnje jugoistočne Srbije do krajnjeg juga Hrvatske) do kasnog 15. st. toliko brojčano naraslo da je na pojedinim prostorima po zaleđu srednjeistočnog Jadrana činilo blizu trećine cjelokupne populacije. Istovremeno, vlaško je ime koncem Srednjeg vijeka dominiralo sviješću jednog dijela njihovih suvremenika poput Dubrovčana, do te mjere da se povremeno iz zapisa stječe dojam da je gotovo sve što okružuje Dubrovnik koncem 15. st. (ali i dio onoga što je u samom gradu) na neki način "vlaško/morlačko".

Iako politički utjecaj Vlaha na društva u kojima su živjeli – bar po centralnim i zapadnim prostorima Balkana – kroz najveći dio Srednjeg vijeka nije postojao, oni su ostavili nemali kulturni trag na okruženje, kao i okruženje na njih. Jedan od najočitijih primjera promjene koju su Vlasi, tj. prvotni (ranosrednjovjekovni) Vlasi doživljavali postupnim miješanjem sa svojim okruženjem, ali i omasovljenjem te pravne kategorije kroz razvijeni i

kasni Srednji vijek, bio je jezična asimilacija Vlaha na znatnom dijelu balkanskih prostora. Ono što je u ranosrednjovjekovno doba bila uglavnom masa nepovezanih stočarskih družina koje su se predominantno koristile romanskim govorima (često, ali vjerojatno ne isključivo tzv. dako-romanskim), do kraja Srednjeg vijeka pretvorilo se, bar po širem zaleđu gradova uz srednjeistočni Jadran, u predominantno slavofono stanovništvo. No unatoč postupnom gubljenju dijela njihovih davnih kulturnih odlika, pripadanje vlaškom razredu stanovništva u kasnom Srednjem vijeku nije bilo vezano za pričanje ili nepričanje nekog jezika, već za način života i uklapanje u pravni sustav, hijerarhiju odnosa, i raspodjelu obaveza i uloga u pojedinim državama; pa je utoliko razumljivo zašto su brojni ne-Vlasi koji su tijekom stoljeća uključeni u Vlahe, postupno, manje ili više doslijedno usvojili znatan dio kulturnih matrica ovih brdsko-stočarskih grupa s kojima su se umrežili, te njihov načina života i mentalitet. Dubina tih utjecaja na okolinu naslućuje se i kroz dubrovačke narativne izvore s kraja 15. st., koji na trenutke oko sebe vide jedino "vlaškost", iako znamo da ona tada čini manji dio realnosti dubrovačkog okruženja. No ta "vlaškost", ne tek kao pitanje nečijeg diskursa o nečemu, već i kao rezultat realnih kulturnih obrazaca i običaja, postojati će i u kasnijem razdoblju, tj. mentalitet će, kao i način života nemalog dijela stanovništva po zaleđu središnje zone istočnog Jadrana, biti obilježen "vlaškim crtama" i kroz postsrednjovjekovna stoljeća.

*

Iako sam neke sugestije za dodatna/daljnja istraživanja već spominjao na par mjesta u radu, ovdje je korisno ukratko ih ponoviti. Prvo da spomenem par stvari vezano za dubrovački arhivski materijal. Postoje brojna mjesta u objavljenim ispravama koje različiti priređivači, a nekad i isti, različito čitaju, stoga bi se poneki problem oko identifikacije pojedinih rodova ili katuna Vlaha možda mogao otkloniti novim čitanjem takvih zapisa u originalima u Dubrovniku. Ipak, kako sam već spominjao, nekad je to posve nemoguće, jer je zapis tako nezgrapan da je moguće dati i po nekoliko različitih čitanja iz iste isprave; a opet, nekad je zapis naprosto pogrešan, i notar je upisao ime, "prezime" (patronimik), ili nadimak koji je očito pogrešan, i događa se da čak i rođenu braću notar upiše s nešto drugačijim imenima. Utoliko čak i novo iščitavanje pojedinih isprava može donijeti tek ograničene pomake oko nekih nejasnoća.

Isto tako, bilo bi korisno dodatno obratiti pozornost na strukturu vlaških društava, tj. ono što isprave omogućavaju doznati o tome, posebno za 14. i 15. st. jer je to najbolje dokumentirano razdoblje Srednjeg vijeka. Bilo bi pritom poželjno raditi s osjetno većom količinom isprava od one s kojom sam ovdje baratao, kako bi zaključci o tome bili što čvršći. Problema društvene strukture kod Vlaha primali su se i brojni raniji autori, i donosili određene konstrukcije o njima, ali ozbiljnijih sustavnih istraživanja na nekom znatnijem uzorku nije bilo dovoljno. Bilo bi zgodno ispitati omjer spomena *Vlaha* i *katuna* u ispravama, recimo obraćanjem pozornosti na to koliko se u nekom periodu kasnog srednjovjekovlja ti pojmovi javljaju jedan u odnosu na drugi, tj. koja je etiketa učestalija, i govori li to išta u stanju struktura u vlaškim društvima? Je li imenovanje nečega *katunom* ili *Vlahom*, ili pak nekim kolektivnim imenom zajednice (a bez spominjanja etikete *Vlah* i *katun*) rezultat kakvih društvenih okolnosti među Vlasima i njihove samopercepcije, ili tek pitanje dubrovačke percepcije zaleđa? Uzorci od koje stotine spomena *Vlaha* i *katuna* za raspon od nekih 70 do 100 godina (recimo od druge polovine 13. do druge polovine 14. st.) bili bi materijal koji bi omogućio neke čvršće zaključke o tome. Poveći materijal za nešto dulji period dao bi bolji uvid u to u koje doba se najčešće kreće na sezonske ispaše (nije u svim predjelima period odlaska i povratka, npr. na ljetne ispaše identičan), a kada u poslove transporta/ponosa, te postoje li podudarnosti? Tko sudjeluje u transportu robe, tj. naslućuje li se odrađivanje više poslova od strane iste skupine ljudi, ili ima i slučajeva da sličan tip posla odrađuju i katkad *ad hoc* kreirane skupine ponosnika, te koliko su stalne i stabilne družine ponosnika? Korisno bi bilo i vidjeti što dokumenti za veći dio 14. st. i za 15. st. govore o tome kako je tekao proces okrupnjavanja vlaških skupina. Koliko se dobro može na pojedinim prostorima u zaleđu kroz isprave pratiti međusobno umrežavanje različitih pojedinaca ili skupina s ciljem sudjelovanja u izvjesnim poslovima, i gdje je ta pojava češće, a gdje rjeđe prisutna? Može li se primjetiti kroz sam položaj Vlaha kroz 14. i 15. st., tj. kroz njihovo eventualno pomicanje ikakav utjecaj Dubrovčana na njih, možda npr. kroz neka premještanja ili prilagođavanja smještaja vlaških katuna i družina iz ekonomskih razloga? Recimo zbog potražnje za ponosnicima možda dolazi do kakve modifikacije smjerova sezonskih gibanja (na način na koji dubrovačko zauzimanje nekih oblasti oko grada izaziva slične pojave u 14. i 15. st.), ili čak izmjene u smještaju i/ili ponašanju nekih grupa Vlaha radi toga da bi se iste bolje pozicionirale u kontekstu obavljanja karavanskih aktivnosti (dakako, i kroz dogovor s feudalnim gospodarima iz zaleđa)? Iako su politički uzroci i mijenjanje granica imali neupitne efekte na ponašanje Vlaha, npr. kroz njihove seobe po nekom mikro ili makroprostoru, utjecaj predominantno privrednih a ne tek političkih okolnosti obično je moguće pohvatati tek promatranjem nekog

prostora i ljudi kroz dulji vremenski period, pa bi se za gore spomenuta pitanja vjerojatno moglo ponuditi jasnije odgovore nakon pretresanja arhivskih isprava za znatan dio 14. i 15. st.

**

Za kraj ću još spomenuti neke sugestije nevezano za dubrovačke isprave, a vezano za Vlahe, i to one koji su s prostora zaleđa toga grada tijekom 14. i 15. st. selili ka zapadu i sjeverozapadu. Ova disertacija bila je fokusirana na period od 13. st., pa ugrubo do prve trećine 14. st., koji sam kolokvijalno nazvao "doba utemeljenja" Vlaha u dubrovačkom zaleđu, tj. "rano vlaško doba" na tom prostoru, i uopće srednjeistočnom Jadranu. Period iza prvih desetljeća 14. st., tj. prodora Pavla i potom Mladina Šubića u zaleđe Dubrovnika, odnosno razdoblje kada se počinju primjećivati dugoročne *posljedice* tih prodora za ovaj prostor (a koje su se počele manifestirati spuštanjem bana Bosne kroz dolinu Neretve '20.-ih godina 14. st., te njegovim uzimanjem većeg dijela humskog prostora), pa sve do razdoblja kad dolazi do sloma župana Nikole Altomanovića i definiranja granica kotromanićke države s Balšićima (tijekom '70.-ih godina 14. st.), predstavlja doba koje bi trebalo po mom sudu biti obuhvaćeno posebnom studijom. Prodor Šubića i potom Kotromanića je bitan upravo stoga što se prostor razmještenosti Vlaha njihovim djelovanjem bitno širi, i oni počinju vrlo polako postajati sve prisutniji faktor po širem zaleđu srednjeistočnoga Jadrana, dok su prije toga bili prvenstveno "srpska priča", jer su bili vezani za nemanjićke posjede uz srednjeistočni Jadran, tj. po istočnoj polovini dinarskog planinskog sistema. Dok je izvore o Vlasima za razdoblje do prvih desetljeća 14. st. moguće kontrolirati baš zato što uz srpske i dubrovačke drugi za područje zapadnog Balkana zapravo i ne postoje, dotle se za period između sloma Šubića i smrti bana Stepana II. Kotromanića već može naći i poneki izvor iz Dalmacije, tj. Hrvatske koji spominje Vlahe (iako tek sporadično); a kroz drugu pol. 14. st. ti se izvori brojčano uvećavaju.

Upravo zato je ova disertacija fokusirana na "doba utemeljenja", tj. "rano vlaško doba" na srednjeistočnom Jadranu, i bio bi potreban poseban rad, vrlo opsežan, koji bi mogao nositi radni naslov npr. "doba etabliranja i primarne ekspanzije" (za razliku od "sekundarne" ekspanzije Vlaha s ovih prostora koja počinje intenzivnijim osmanskim prodorima tijekom 15. st., a posebno od sredine tog stoljeća), koji bi se dao podijeliti na dva perioda. Prvi je doba

etabliranja vlaških skupina i sve jačeg angažmana na ovome području, ugrubo od kraja prve trećine 14. st. do propasti župana Nikole Altomanovića, dok bi drugi pokrivao period od Tvrtkove ekspanzije na istok, preko one na zapad ka Hrvatskoj, do njegove smrti (jer to je bilo doba ekspanzije Vlaha i njihova pojačana "protoka" od zapada današnjih Srbije i Crne Gore, do juga Hrvatske i jugozapada Bosne i Hercegovine). U pitanju bi možda čak morale biti dvije studije, ne tek zbog toga što je razdoblje od '30.-ih godina do '70.-ih godina 14. st. drugačije od razdoblja koje ide od '70.-ih godina do '90.-ih godina 14. st. – u smislu načina funkcioniranja Vlaha, kao i uzroka i intenziteta vlaških aktivnosti i gibanja iz zaleđa istočnog prema zaleđu zapadnog dijela srednjeistočnog Jadrana – već i zbog obujma izvora. Kako se "prolazi" kroz 14. st. tako se množe izvori, i to ne samo dubrovački, već i dalmatinskih komuna. Upravo bi zato sretan pristup istraživanju bio kombinacija isprava koje se javljaju u zadarskom i drugim dalmatinskim arhivima, i onih na jug, po dubrovačkom i kotorskom (iako je kotorskih isprava jako malo za priod do pred kraj 14. st.). Baš zbog enormnog porasta količine građe sačuvane za kasno 14. st. moralo bi se možda takvo istraživanje podijeliti na period ugrubo od 1330.-ih do 1370.-ih godina, te na period od 1370.-ih do konca 14., ili eventualno prvih godina 15. st.

Potom bi uslijedilo još jedno istraživanje koje bi pokrivalo period koji obuhvaća vrhunac srednjovjekovnih vlaških društava u zaleđu srednjeistočnog Jadrana, sve negdje do konca 15. st. I taj bi istraživački napor također trebao biti podijeljen u više cjelina radi još obimnije količine građe, a koja je sačuvana za 15. st. puno bolje nego za prethodna stoljeća (ima još više materijala iz komuna uz Jadran, ali sve više i iz Venecije). "Kruna" istraživanja Vlaha na zapadnobalkanskim prostorima za period do konca srednjovjekovlja svakako bi bila aktivnost fokusirana na period od ranog 15. st. do stvaranja ranih osmanskih upravno-političkih formacija na ovom prostoru, i uklapanja Vlaha u te sisteme (vilajete, sandžake, itd.). Ovdje bi uz enormne količine podataka iz primorskih arhiva, mnogo mogli od koristi biti i osmanskih defteri iz 15. st.: oni za zemlje Brankovića, potom za sandžake Smederevo i Kruševo, kao i oni za područje današnje krajnje sjeverozapadne Albanije i Crne Gore, kao i većeg dijela Bosne i Hercegovine. Uz takve, lokalne izvore, valjalo bi (npr. za kasno 14., a posebno za 15. st.) konzultirati i podatke koje nude objavljeni i neobjavljeni izvori crkvene i svjetovne provenijencije iz drugih dijelova Europe i Mediterana (uključujući i materijale koje je objavio N. Jorga), tj. tamošnji arhivi: npr. Vatikanski arhiv, Venecijanski arhiv (uključujući i ono što je već objavio Šime Ljubić), Anžuvinski arhiv u Napulju (u stranu ono malo što je objavio Rački, trebalo bi se fokusirati na ono što je od tih arhiva ostalo i što je rekonstruirano

iz regesta i drugih izvora nakon uništenja većeg dijela arhiva u ratu, 1943.), potom Aragonski arhiv u Barceloni, Firentinski arhiv, i konačno Ugarski arhivi (napose isprave koje se čuvaju u Budimpešti, a koje dosad još nisu objavljene u već postojećim brojnim zbirkama). Sasvim izgledno da bi se u ispravama iz dobrog dijela tih arhiva moglo pronaći makar poneki spomen Vlaha, i koju korisnu informaciju o njima, a vezano za zaleđe srednjeistočnog Jadrana u kasnom Srednjem vijeku (s kojim su spomenuti dijelovi Europe u to doba bili umreženi trgovačkim, političkim, i kulturnim vezama). Naravno, istraživanja te vrste, pogotovo za period od kraja 14. st. nadalje, zahtjevala bi angažman više od jednog autora, jer je količina građe za to razdoblje enormna, a resursi potrebni za njenu obradu nadilaze sposobnosti pojedinačnih istraživača. Taj bi se projekt mogao uspješno sprovoditi jedino kao koordinirani napor većeg broja stručnjaka, i aktiviranjem bar nekoliko znanstveno-istraživačkih instutucija. Hoće li do toga ikada doći ostaje upitno, ali temelji za taj posao su odavno postavljeni u dosada već objavljenim radovima o srednjovjekovnim Vlasima – kojima se, nudeći skroman doprinos poznavanju ove zanimljive povijesne teme, pridružuje i moja doktorska disertacija.

POPIS LITERATURE

Neobjavljeni izvori

Korištene arhivske serije iz Državnog Arhiva u Dubrovniku (DAD):

Žalbe izvana (izvan Grada) – Tužbe kaznenih djela izvan grada – LAMENTA DE FORIS (LAMENTATIONES DE FORIS)

- Lamenta de foris, br. 1 (1370-1373)
  (Ser. 52, br. 1; god. 1370-1373. Listova 145 s jedne i 67 s druge strane – zajedno 211)

Političke tužbe – LAMENTA POLITICA

- Lamenta Politica, br. 1 (1312-1313)
  (Ser. 11, br. 1; god. 1312-1313. Listova 46)

Razni zapisi notarije – DIVERSA NOTARIAE

- Diversa Notariae, br. 3 (1318-1320)
  (Ser. 26, br. 3; god. 1318-1320. Listova: 352)
- Diversa Notariae, br. 4 (1324-1325)
  (Ser. 26, br. 4; god. 1324-1325. Listova: 175)
- Diversa Notariae, br. 5 (1324-1330)
  (Ser. 26, br. 5; god. 1324-1330. Listova 280)
- Diversa Notariae, br. 6. (1339-1341)
  (Ser. 26, br. 6; god. 1339-1341. Listova 294)
- Diversa Notariae, br. 9 (1370-1379)
  (Ser. 26, br. 9; god. 1370-1379. Listova 222)
- Diversa Notariae, br. 10 (1387-1391)
  (Ser. 26, br. 10; god. 1387-1391. Listova 152)

Razni zapisnici državne kancelarije – DIVERSA CANCELLARIAE

- Diversa Cancellariae, br. 4 (1305-1306)
  (Ser. 25, br. 4, god. 1305-1306. Listova 123 + add. Listova: 123)
- Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314)
  (Ser. 25, br. 5, god. 1312-1314. Listova 214)
- Diversa Cancellariae, br. 6 (1320-1322)
  (Ser. 25, br. 6, god. 1320-1322. Listova 241)
- Diversa Cancellariae, br. 7 (1323)
  (Ser. 25, br. 7, god. 1323. Listova 48)
- Diversa Cancellariae, br. 8 (1325-1327)
  (Ser. 25, br. 8, god. 1325-1327. Listova 249)
- Diversa Cancellariae, br. 9 (1328-1330)
- (Ser. 25, br. 9, god. 1328-1330. Listova 214)
- Diversa Cancellariae, br 10 (1333-1334)
  (Ser. 25, br. 10, god. 1333-1334. Listova 238)
- Diversa Cancellariae, br 11 (1334-1336)
  (Ser. 25, br. 11, god. 1334-1336. Listova 213)
- Diversa Cancellariae br. 12 (1334-1337. 1350-1351)
  (Ser. 25, br. 12, god. 1334-1337, 1350-1351. Listova 338)
- Diversa Cancellariae, br. 14 (1328-1329, 1343-1345)
  (Ser. 25, br. 14, god. 1328-1329, 1343-1345. Listova 242)
- Diversa Cancellariae, br. 15 (1347-1348)
  (Ser. 25, br. 15, god. 1347-1348. Listova 167)

Dugovi Notarije – DEBITA NOTARIAE

- Debita Notariae, br. 7 (1365-1370)
  (Ser. 36., br. 7, god. 1365-1370. Listova 213)
- Debita Notariae, br. 8 (1377-1379)
  (Ser. 36., br. 8, god. 1377-1379. Listova 195)
- Debita Notariae br. 9 (1380-1383)
  (Ser. 36., br. 9, god. 1380-1383. Listova 223)

Objavljeni izvori

- Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis Sandžaka Vilajeta Hercegovina,* Sarajevo: Orijentalni institut, 1985.
- Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine,* Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2008.
- Mladen Ančić, 'Registar Splitskog kaptola', *Fontes – Izvori za Hrvatsku Povijest, Vol. 20, No. 1* (2014)*,* str. 28-230.
- Jelena Antović (ur.)*, Statut Grada Kotora – Statvta Civitatis Cathari, Knj. I-II,* Kotor: Državni Arhiv Crne Gore, 2009.
- Miha Madijev de Barbazanis, 'De Gestis Romanorum Imperatorum et Summorum Pontificum', u: Nikola Disopra, Cvito Fisković, Jure Franičević Pločar, Vedran Gligo, Živko Jeličić, Hrvoje Morović, Vladimir Rismondo (ur.*), Legende i Kronike,* Split: Književni krug – Čakavski sabor, 1977, str. 159-183.
- Irena Benyovski Latin, Danko Zelić (ur.), *Knjige Nekretnina Dubrovačke Općine (13.-18. st.*)*, Vol. 1,* Zagreb – Dubrovnik: HAZU, 2007.
- Dušanka Bojanić, *Turski Zakoni i Zakonski Propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku Oblast,* Beograd: Istorijski institut, 1974.
- Milko Brković, *Diplomatički Zbornik Srednjovjekovnih Humskih i Bosanskih Isprava Dubrovniku,* Mostar: Crkva na kamenu, 2011.
- Niketas Choniates, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates,* Detroit: Wayne State University Press, 1984.
- Anna Comnena, *The Alexiad,* Cambridge, Ontario: In Parentheses Publications – Byzantine Series, 2000., http://www.yorku.ca/inpar/alexiad_dawes.pdf, 3. 7. 2016.
- Gregor Čremošnik (ur.), *Kancelariski i notarski spisi, 1278-1301.,* Beograd: SKA, 1932.
- Gregor Čremošnik, 'Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama Srednjega vijeka', *Istorisko-Pravni Zbornik – Organ Opšteg Seminara za Istoriju Države i Prava, God. 1, Sv. 1* (1949), str. 148-162.
- Gregor Čremošnik, Josp Lučić (ur.), *Monumenta Historica Ragusina, Vol. 1-4,* Zagreb: JAZU/HAZU, 1951.-1993.
- Sima Ćirković, *Srednjovekovna Srpska Država: Izabrani Izvori*, Zagreb: Školska Knjiga, 1959.

- Arhiepiskop Danilo, *Životi Kraljeva i Arhiepiskopa Srpskih*, Beograd: SKZ, 1935.
- Mihailo Dinić, *Odluke Veća Dubrovačke Republike, Knjiga 1-2,* Beograd: SANU, 1951.-1964.
- Mihailo Dinić, 'Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića', *Zbornik Filozofskog Fakulteta u Beogradu, Knj. III* (1955), str. 69-94.
- Mihailo Dinić (ur.), *Iz Dubrovačkog Arhiva, Knjiga III*, Beograd: SANU – Naučno delo, 1967.
- Franz Dölger (ur.), *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, 1. teil: Regesten von 565-1025.*, München-Berlin: Verlag R. Oldenbourg, 1924.
- Eusebius Fermendžin (ur.), *Acta Bosnae, Potissimum Ecclesiastica sum Insertionis Editorum Documentorum Regestis ab Anno 925 Usque ad Annum 1752.*, Zagreb: JAZU, 1892.
- Joszef Gelcich, Lajos Thalloczy (ur.), *Diplomatarium Relationum Reipublicae Ragusanae Cum Regno Hungariae*, Budapest: Kiadja A M. Tud. Akademia Tort. Bizottsaga, 1887.
- Franciscus Grivec, Franciscus Tomšić, 'Constantinus et Methodius Thessalonicenses, Fontes', *Studies of the Old Church Slavonic Institute, Vol. 4, No. 4* (1960), str. 13-276.
- Milica Grković, *Prva Hrisovulja Manastira Dečani*, Beograd: Mnemosyne, 2004.
- Jaromir J. Hanel (ur.), *Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae (1214-1558),* Zagreb: JAZU, 1877.
- Pavle Ivić, Milica Grković, *Dečanske Hrisovulje*, Novi Sad: Institut za lingvistiku, 1976.
- Konstantin Jireček, 'Ugovor St. Prvovenčanoga s Dubrovčanima', *Glasnik Srpskog Učenog Društva, Knj. XLVII* (1879), str. 304-311.
- Konstantin Jireček, *Spomenici Srpski*, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1892.
- Konstantin Jireček, 'Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium. Volumen X et XIII. Monumenta Ragusina', u: Mihailo Dinić (ur.), *Zbornik Konstantina Jirečeka I,* Beograd: SAN, 1959., str. 321-338.
- Kekaumenos, *Logos Nouthetetikos, or Oration of Admonition to an Emperor (§§77-88 of the Strategikon),* str. 1-12., www.acad.carleton.edu/curricular/mars/kekaumenos.pdf, 11. 5. 2016.

- Ἄννα Κομνηνή: *Αλεξιάς*, str. 1-281. http://khazarzar.skeptik.net/pgm/PG_Migne/Anna%20Komnena_PG%20131/Alexias.pdf, 3. 7. 2016.
- Marko Kostrenčić, 'Vinodolski zakon', *Rad JAZU, 227* (1923), str. 110-230.
- Risto Kovijanić, *Pomeni Crnogorskih Plemena u Kotorskim Spomenicima (XIV-XVI Vijek), Knjiga I-II*, Titograd: Istorijski Institut, 1963-1974.
- Nella Lonza, Zdenka Janeković-Römer, 'Dubrovački "Liber de meleficiis" iz 1312-1313. godine', *Radovi – Zavoda za Hrvatsku Povijest, Vol 25, No. 1* (1992), str. 173-228.
- Nella Lonza, Zdravko Šundrica (ur.), *Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392,* Zagreb – Dubrovnik: HAZU, 2005.
- Nella Lonza (ur.), *Odluke dubrovačkih vijeća 1395 -1397,* Zagreb – Dubrovnik: HAZU, 2011.
- Radoslav Lopašić, *Hrvatski Urbari, Svezak 1,* Zagreb: JAZU, 1894.
- Radoslav Lopašić, 'Cetinski i Lički Vlasi', u: Ivan Mužić (prir.), *Vlasi u Starijoj Hrvatskoj Historiografiji,* Split: MHAS, 2010., str- 19-42.
- Giacomo Di Pietro Luccari, *Copioso Ristretto Degli Annali di Ragusa*, Venetia: Ad Instantia di Antonio Leonardi, 1605.
- Antun Meyer (ur.), *Monumenta Catarensia, Vol. 1.: Liber Notariorum Catarensium I. – ab Anno 1326-1335.*, Zagreb: JAZU, 1951.
- Antun Meyer (ur.), *Monumenta Catarensia, Vol. 2.: Liber Notariorum Catarensium II. – Annorum 1329, 1332-1337.*, Zagreb: JAZU-CANU, 1981.
- Franz Miklosich (ur.), *Monumenta Serbica Spectantia Historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae: Apud Guilelmum Braumuller, 1858.
- Siniša Mišić, Tatjana Subotin-Golubović, *Svetoarhanđelovska hrisovulja*, Beograd: Istorijski institut, 2003.
- Vladimir Mošin, Sima Ćirković, Dušan Sindik (ur.), *Zbornik Srednjovekovnih Ćirilskih Povelja i Pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, Knj. 1, 1186-1321.*, Beograd: Istorijski institut, 2011.
- Lejla Nakaš (prir.), *Konkordancijski Rječnik Ćirilskih Povelja Srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011.
- Branislav Nedeljković, *Liber Viridis,* Beograd: SANU, 1984.

- Natko Nodilo (ur.), *Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa – aggiuntovi nella fine un rattamento di moderni annali o veramente cronache*, Zagreb: JAZU, 1883.
- Natko Nodilo (ur.), *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, Zagreb: JAZU, 1883. [Natko Nodilo (ur.), *Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolo di Ragnina*, Zagreb: JAZU, 1883.].
- Natko Nodilo (ur.), *Chronica Ragusina Junii Resti (Ab Origine Urbis Usque ad Annum 1451)*, Zagreb: JAZU, 1893.
- Natko Nodilo (ur.), *Joannis Gundulae (1451-1484): Croniche Ulteriori di Ragusa – Probabilmente Opera di Giovanni di Marino Gondola*, Zagreb: JAZU, 1893.
- Viktor Novak, Petar Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb: JAZU, 1952.
- Stojan Novaković (ur.), *Zakonski spomenici srpskih država Srednjega veka, Peta Knjiga*, Beograd: Državna štamparija kraljevine Srbje, 1912.
- Don Mavro Orbini Ravseo, *Il Regno De Gli Slavi*, In Pesaro: Appresso Girolamo Concordia. Con licenza de' Superiori, M. DCI (1601).
- Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd: SKZ, 1968.
- Georgije Ostrogorski, Franjo Barišić (ur.), *Vizantijski izvori za istoriju naroda jugoslavije. Tom III*, Beograd: SANU, 1966.
- Miroslav Pera, 'Rogoznički Zakoni', str. 317-335. www.dicaceline.hr/upload_data/site_files/rogoznicki-satut.pdf, 30.11.2016 [preuzeto iz: Miroslav Pera, "Prvi rogoznički zakoni", *Zbornik radova pravnog fakulteta u Splitu, god. XX-XXI* (1983-1984)].
- Mihajlo Peterković, 'Statuta doane civitatis Ragusii (Statut carinarnice grada Dubrovnika)', u: Aleksandar Solovjev, Mihajlo Peterković (ur.), *Dubrovački Zakoni i Uredbe*, Beograd: SKA, 1936., str. 387-462.
- Slobodan Prodić, ''Osnivačka Povelja Manastira Hilandara' kao izvor za istraživanje vladarske ideologije Nemanjića', *Kultura Polisa, God. VIII, Br. 16.* (2011), str. 103-115.
- Medo Pucić (prir.), *Spomenici Srbski, Knjiga 1-2*, Beograd: Knigopečatia knjažestva srbskog – Državna štamparija, 1858.-1962.
- Franjo Rački, 'Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina', *Rad JAZU, I* (1867), str. 124-163.
- Nikola Radojčić (prir.), *Zakonik Cara Stefana Dušana 1349 i 1354*, Beograd: SANU, 1960.

- Jovan Radonić (ur.), *Dubrovačka Akta i Povelje, Knjiga I, Sveska I,* Beograd: SKA, 1934.
- Tadija Smičiklas (ur.), *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Vol. VIII, X – XVIII,* Zagreb: JAZU, 1910.-1990.
- Aleksandar Solovjev, *Odabrani Spomenici Srpskog Prava (od XII do kraja XV veka),* Beograd: IK Geca Kon, 1926.
- Aleksandar Solovjev, 'Nepoznati ugovor Dubrovnika sa arbanaskim vladarom iz početka XIII veka', *Arhiv za pravne i društvene nauke 27* (1933), str. 292–298.
- Aleksandar Solovjev, 'Eine Urkunde des panhypersebastos Demetrios, megas archon von Albanien', *Byzantinische Zeitschrift, Vol 34, Iss 2* (1934), str. 304-310.
- Ljubomir Stojanović (ur.), *Stari Srpski Zapisi i Natpisi, Knjiga I,* Beograd: Državna štamparija, 1902.
- Ljubomir Stojanović (ur.), *Stari Srpski Zapisi i Natpisi, Knjiga IV,* Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, 1923.
- Ljubomir Stojanović (ur.), *Stare Srpske Povelje i Pisma, Knjiga 1: Dubrovnik i susedi njegovi, Prvi deo,* Beograd-Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, 1929.
- Hazim Šabanović, *Krajište Isa-Bega Ishakovića – Zbirni Katastarski Popis iz 1455. godine,* Sarajevo: Orijentalni institut, 1964.
- Pavel Šafarik, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův,* Prag: Nakladem B. Tempskeho, 1873.
- Božidar Šekularac, *Vranjinske Povelje (XIII - XV Vijek),* Titograd: Leksikografski Zavod CG, 1984.
- Božidar Šekularac, *Dukljansko-Zetske Povelje,* Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore, 1987.
- Ante Šoljić, Zdravko Šundrica, Ivo Veselić (prir.), Liber *Statutorum Civitatis Ragusii – Statut Grada Dubrovnika,* Dubrovnik: Državni Arhiv u Dubrovniku, 2002.
- Jorjo Tadić, *Pisma i Uputstva Dubrovačke Republike, Knjiga 1*, Beograd: SKA, 1935.
- Ludovicus de Thalloczy, Constantinus Jireček, Emilianus de Sufflay (ur.), *Acta et Diplomata Res Albaniae Mediae Aetatis Illustrantia, Vol. I,* Vindobonae: Typ. Adolphi Holzhausen, 1913.
- Ivan Krstitelj Tkalčić, Josip Gelčić (ur.), *Monumenta Ragusina – Libri Reformationum, Vol. 1-5,* Zagreb: JAZU, 1879.-1897.
- Ćiro Truhelka, 'Stari Hercegovački Natpisi', *Glasnik Zemaljskog Muzeja, Knj. II, God. IV* (1892), str. 107-116.

- Guillame de Tyr, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, Liber secundus, Caput XVII*, http://thelatinlibrary.com/williamtyre/2.html, 7.7.2016.
- Andrija Veselinović (prir.), *Dubrovačko Malo Veće o Srbiji (1416-1460)*, Beograd: Istorijski institut SANU, 1997.

Literatura

- David Abulafia, 'Dalmatian Ragusa and the Norman Kingdom of Sicily', *The Slavonic and East European Review, 54/3* (1976), str. 423-428.
- A. Adamska, 'The Study of Medieval Literacy: Old Sources, New Ideas', u: A. Adamska, M. Mostert, *The Development od Literate Mentalities in East Central Europe*, str. 13-47.
- Anna Adamska, Marco Mostert (ur.), *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, Turnhout: Brepols, 2004.
- Vladimir Aleksić, 'Medieval Vlach soldiers and the beginnings of Ottoman *Vojnuks*', *Beogradski Istorijski Glasnik, II* (2011), str. 105-128.
- Vladimir G. Aleksić, *Naslednici Mrnjavčevića i Teritorije pod Njihovom Vlašču od 1371. do 1395. godine*, Doktorska disertacija, Beograd: Filozofski fakultet, 2012.
- Dragica Premović-Aleksić, *Crkve i Manastiri Stare Raške*, Novi Pazar: Muzej "Ras", 2015.
- Ahmet Alibašić, *Historija Osmanske Države: Hrestomatija,* Sarajevo: FIN, 2005.
- Gerd Althoff, Johannes Fried, Patrick J. Geary (ur.), *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography*, Cambridge Univeristy Press – German Historical Instutite, 2002.
- Mladen Ančić, 'Gospodarski aspekti stočarstva cetinskog komitata u XIV. st.', *Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae, Vol. 14/1* (1987), str. 69-98.
- Mladen Ančić, *Putanja klatna: Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću,* Zadar-Mostar: HAZU-Ziral, 1997.
- Mladen Ančić, *Jajce: portret srednjovjekovnoga grada*, Split: MHAS, 1999.
- Mladen Ančić, *Na rubu zapada:tri stoljeća srednjovjekovne Bosne,* Zagreb: HIP, 2001.
- Mladen Ančić, 'Kasnosrednjovjekovni Stolac', *Povijesni Prilozi, 29* (2005), str. 41-58.
- Mladen Ančić, 'Srednjovjekovni Vlasi kontinentalne Dalmacije', u: Vesna Kusin (ur.), *Dalmatinska Zagora – Nepoznata Zemlja*, Zagreb: Galerija Klovićevi Dvori, 2007., str. 161-167.
- Thomas Barnebeck Andersen, Peter Sandholt Jensen, Christian Volmar Skovsgaard, 'The Heavy Plough and the Agricultural Revolution in Medieval Europe', *European*

Historical Economics Society Working Papers in Economic History, No. 70 (2014), str. 1-67., http://www.ehes.org/EHES_70.pdf, 1. 7. 2017.

- Thomas Barnebeck Andersen, Peter Sandholt Jensen, Christian Volmar Skovsgaard, 'The heavy plow and the agricultural revolution in Medieval Europe', *Journal of Development Economics. Vol. 118, Iss. C* (2016), str. 133–149.
- Pavao Anđelić, 'Srednjovjekovna župa Popovo', *Tribunia, br. 7* (1983), str. 61-79.
- Tomislav Anđelić, 'Srednjovjekovna župa Dubrave', u: Pavao Anđelić *et al.*, *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar: Ziral 1999, str. 189-207.
- Michael Angold, *Church and Society in Byzantium Under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge University Press, 1995.
- Dragoslav Antonijević, *Obredi i običaju balkanskih stočara*, Beograd: SANU, 1982.
- Miloš Antonović, 'Vlasi u grčkim oblastima Dušanovog Carstva', *Braničevski glasnik, 7* (2010), str. 23-35.
- Dan R. Aronson, 'Must Nomads Settle? Some Notes Toward Policy on the Future of Pastoralism', u: Philip Carl Salzman (ur.), *When Nomads Settle: Process of Sedentarization As Adaptation and Response*, New York: Praeger Publishers, 1980., str. 173-184.
- Anto Babić, 'Društvo srednjovjekovne bosanske države', u: E. Redžić, *Prilozi za Istoriju Bosne i Hercegovine I*, str. 21-83.
- Gordana Babić, *Kraljeva Crkva u Studenici*, Beograd: Prosveta – Rep. Zavod za zaštitu spom. kulture, 1987.
- Fredik Barth, 'Introduction', u: Fredrik Barth (ur.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Boston: Little, Brown, and Company, 1969., str. 9-38.
- Vitomir Belaj, 'Tradicijsko planinsko stočarstvo na Velebitu i bunjevačka etnogeneza', *Stud. ethnol. Croat., Vol. 16* (2004), str. 5-31.
- Nora Berend, 'Cuman Integration in Hungary', u: Anatoly M. Khazanov, Andre Wink (ur.), *Nomads in the Sendentary World*, Richmond: Curzon Press, 2001., str. 103-127.
- Zarije Bešić, Draga Garašanin, Milutin Garašanin, Jovan Kovačević, *Istorija Crne Gore, knj. I: Od najstarijih Vremena do kraja XII Vijeka*, Titograd: Redakcija za Istoriju Crne Gore, 1967.
- Šefik Bešlagić, 'Selo Kosače i njegovi spomenici', *Naše starine, VI* (1959), str. 243-246.
- Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1982.

- Šefik Bešlagić, *Leksikon Stećaka*, Sarajevo: Svjetlost, 2004.
- Maddalena Betti, *The Making of Christian Moravia (858–882): Papal Power and Political Reality,* Leiden: Brill, 2014.
- Ivan Beuc, *Povijest Institucija Državne Vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije: Pravnopovijesne Studije*, Zagreb: Pravni Fakultet, 1985.
- Ivan Beuc, *Povijest Država i Prava na Području SFRJ*, Zagreb: Pravni Fakultet – Narodne Novine, 1989.
- Peter Biller, *The Measure of Multitude: Population in Medieval Thought*, Oxford University Press, 2000.
- David Binder, 'Vlachs – a Peaceful Balkan People', *Mediterranean Quarterly, Vol 15, No 4,* 2004., str. 115-124.
- Michael Biran, 'True to Their Ways: Why the Qara Khitai Did Not Convert to Islam', u: Reuven Amitai, Michael Biran (ur.), *Mongols, Turks, and Others: Eurasian Nomads and the Sendentary World,* Leiden: Brill, 2005., str. 175-199.
- Miloš Blagojević, 'Planine i pašnjaci u srednjovekovnoj Srbiji (XIII i XIV vek)', *Istorijski Glasnik – Organ Društva Istoričara SR Srbije, 2-3* (1966), str. 3-95.
- Miloš Blagojević, *Zemljoradnja u Srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd: Istorijski institut, 1973.
- Miloš Blagojević, 'Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save', u: V. Đurić, *Sava Nemanjić – Sveti Sava*, str. 129-166.
- Miloš Blagojević, *Srbija u Doba Nemanjića: od kneževine do carstva: 1168-1371,* Beograd: Vajat, 1989.
- Miloš Blagojević, 'Crne Gore i Crna Gora', u: B. Kovačević, *Srednjovjekovna Istorija Crne Gore kao Polje Istraživanja*, str. 57-77.
- Miloš Blagojević, *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd: Službeni list, 2001.
- Miloš Blagojević, 'O agrarnim odnosima u Polimlju krajem XII i početkom XIII veka', u: Miloš Blagojević, *Nemanjići i Lazarevići: Srpska Srednjovekovna Državnost,* Beograd: Zavod za udžbenike, 2004., str. 175-189.
- Miloš Blagojević, 'Vlaški knezovi, premićuri i čelnici u državi Nemanjića i Kotromanića (XIII-XIV vek)', u: Rade Mihaljčić (ur.), *Spomenica Milana Vasića*, Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2005., str. 43-77.
- Miloš Blagojević, 'Tutule prinčeva iz kuće Nemanjića u XII i XIII veku', u: Branislav Todić, Danica Popović (ur.), *Manastir Morača*, Beograd: SANU, 2006., str. 33-44.

- Miloš Blagojević, ‘Arbanasi u svetlosti najstarijih srpskih izvora’, *Zbornik Matice Srpske za Istoriju, 75-76* (2007), str. 7-22.
- Miloš Blagojević, ‘Posebni Zakoni na Manastirskim Vlastelinstvima’, u: Sima Ćirković, Kosta Čavoški (ur.), *Srednjovekovno Pravo u Srba u Ogledalu Istorijskih Izvora*, Beograd: SANU, 2009., str. 21-33.
- Dušanka Bojanić, ‘Diskusija’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 156-158, 164-167.
- Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u Antičko Doba*, Sarajevo: ANUBiH, 1988.
- Jovan R. Bojović (ur.), *Stanovništv*o *slovenskog porekla u Albaniji – Zbornik Radova*, Titograd: Istorijski Institut, 1991., https://www.rastko.rs/rastko-al/zbornik1990/index.php, 20. 11. 2016.
- Ivan Botica, ‘Prilog istraživanju najstarijeg spomena vlaškog imena u hrvatskoj historiografiji’, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest, 37* (2005), str. 35-46.
- Ivan Botica, ‘Vlah i vlah – nekoć i danas’, u: Jagoda Granić (ur.), *Jezik i identiteti: Zbornik*, Zagreb – Split: HDPL, 2007., str. 61-69.
- Ivan Botica, ‘Franjevački samostan i crkva Sv. Marije u podgrađu Cetini pod Sinjem (primjer povijesnoga diskontinuiteta)’, *Povijesni prilozi, 38* (2010), str. 9-29.
- Snežana Božanić, ‘Rudarstvo u Srednjovekovnoj Srbiji i Bosni’, *Spomenica Istorijskog Arhiva Srem, 1* (2002), str. 77-141.
- Snežana Božanić, ‘Vlaško stanovništvo na posedima sv. Stefana u Banjskoj’, *Rad Muzeja Vojvodine, 52* (2010), str. 167-177.
- Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd: SAN, 1952.
- Ivan Božić, ‘Doba Balšića’, u: Milinko Đurović (gl. ur.), *Istorija Crne Gore, Knj. II.: Od kraja XII do kraja XV vijeka, Tom II: Crna Gora u doba Oblasnih Gospodara*, Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1970., str. 49-133.
- Ivan Božić, ‘Zeta u Despotovini’, u: M. Đurović, *Istorija Crne Gore, Knj. II., Tom II.*, str. 135-275.
- Ivan Božić, ‘Vladavina Crnojevića’, u: M. Đurović, *Istorija Crne Gore, Knj. II., Tom II.*, str. 277-370.
- Ivan Božić, *Nemirno Pomorje XV veka*, Beograd: SKZ, 1979.
- Ivan Božić, ‘Albanija i Arbanasi u XIII, XIV i XV veku’, *Glas SANU, CCCXXXVIII* (1983), str. 11-116.
- Ivan Božić, ‘Uloga i Organizacija ratničkih družina u Zeti XV veka’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 93-105.

- Ivan Božić, ‘Diskusija’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 175.
- Ivan Božilov, ‘Bugarska u Srednjem Veku’, u: Srđan Pirivatrić (ur.), *Istorija Bugarske,* Beograd: Clio, 2008., str. 78-95.
- Fernand Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II., vol. I,* Zagreb: Antibarbarus, 1997.
- “Brepols”, *Utrecht Studies in Medieval Literacy (USML),* www.brepols.net/Pages/BrowseBySeries.aspx?TreeSeries=USML, 12.5.2017.
- Stephen Broadberry, Bruce M. S. Campbell, Bas van Leeuwen, ‘English medieval population: Reconciling time series and cross sectional evidence’, 2010., str. 1-43., https://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/sbroadberry/wp/medievalpopulation7.pdf, 1. 7. 2017.
- Dalibor Brozović, ‘Dva Moguća Fonološka Tumačenja Prozodijskoga Sustava u Cavtatskome Govoru’, *Croatica et Slavica Iadertina, I* (2005), str. 19-30.
- Đorđe Bubalo, ‘Vlaho Episkop ili Vlahoepiskop’, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, XXXIX* (2001/2002), str. 197-220.
- Đorđe Bubalo, *Pragmatic Literacy in Medieval Serbia*, Turnhout: Brepols, 2014.
- Neven Budak, ‘Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu’, *Radovi – Zavoda za hrvatsku povijest, Vol. 19* (1986), str. 51-68.
- Žika Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune,* Budva: Istorijski arhiv – Nikšić: Univerzitetska riječ, 1988. [‘Izvori za Proučavanje Srednjovekovnog Budvanskog Prava’, str. 25-38., www.ius.bg.ac.rs/drakitic/Bujuklic%20-%20Uvod%20-%20Izvori%20i%20osnovne%20karakt%20budvanskog%20prava.pdf, 22.5.2017. Na internet stranici ne stoji naslov knjige iz koje je tekst preuzet, ali istraživanjem po literaturi sam zaključio da je najvjerojatnije u pitanju Bujuklićeva knjiga – op. M. P.].
- Snježana Buzov, ‘Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija’, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju, 41* (1991), str. 99-112.
- Snježana Buzov, ‘Vlaško pitanje i osmanlijski izvori’, *Povijesni Prilozi, 11* (1992), str. 41-60.
- Adriano Cappelli, *Lexicon Abbreviaturarum,* Leipzig: Verlagsbuchhandlung von J. J. Weber, 1928.
- Anthony Casey, ‘The Use and Limitations of the Oral Tradition in the New Testament and Implications for Ministry in Oral Cultures Today’, *A Paper Presented at the Evangelical Theological Society meeting at Moody Bible Institute, March 30, 2012,*

2011., str. 1-28., https://culturnicity.files.wordpress.com/2011/04/sufficiency-of-oral-theology-post.pdf, 28.12.2016.
- Vesna Jakić-Cestarić, 'Etnički odnosi u srednjevjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena', *Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 19* (1972), str. 99-170.
- Henry Chadwick, *East and West: The Making of a Rift in the Church: From Apostolic Times until the Council of Florence,* Oxford University Press, 2005.
- Michael Clanchy, 'Introduction', u: Marco Mostert (ur.), *New Aproaches to Medieval Communication*, Turnhout: Brepols, 1999., str. 3-13.
- Michael Clanchy, *From Memory to Written Record: England 1066-1307,* Cichester: Wiley-Blackwell, 2013.
- Roger Cribb, *Nomads in Archaeology*, Cambridge University Press, 1991.
- Florin Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700,* Cambridge University Press, 2001.
- Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250,* Cambridge University Press, 2006.
- Florin Curta, 'Four questions for those who still believe in prehistoric Slavs and other fairy tales', *Starohrvatska prosvjeta, 120* (2015), str. 286-303.
- Kathleen G. Cushing, *Reform and the Papacy in the Eleventh Century: Spirituality and Social Change,* Manchester University Press, 2005.
- Branislav Cvetković, 'Franciscans and Medieval Serbia: Evidence of Art', *Ikon, Vol. 3* (2010), str. 247-260.
- Miloš Cvetković, 'Uključivanje Slovena i Vlaha u sistem vizantijske provincijske organizacije na jugu Balkana do XI veka. Sličnosti i razlike', *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, XLIX* (2012), str. 19-41.
- Ilona Czamańska, 'The Vlachs – several research problems', *Balcanica Posnaniensia: acta et studia, Vol. 22, Nr. 1* (2015), str. 7-16.
- Ilona Czamańska, 'Vlachs and Slavs in the Middle Ages and Modern Era', *Res Historica – Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej*, 41 (2016), str. 11-24.
- Aleksandra Čakalova, Margarita Poljkovska, *Život i običaji u Vizantijskom društvu*, Beograd: Pešić i sinovi, 2003.
- Safet Čičić, 'Geološka građa terena šire okoline Popova polja i pećine Vjetrenica', *Naš Krš – Bilten Speleološkog Društva, God. XXII, Br. 35* (2002), str. 3-16.

- Adnan Čirgić, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Podgorica: ICJK-Matica crnogorska, 2011.
- Gregor Čremošnik, 'Dubrovačka kancelarija do god. 1300 i najstarije knjige dubrovačke arhive', *Glasnik Zemaljskog Muzeja, XXXIX, Sv. 2* (1927), str. 231-253.
- Gregor Čremošnik, 'Kada je postao Dubrovački arhiv ?', *Glasnik Zemaljskog muzeja, XLIV, Sv. II* (1932), str. 57-61.
- Gregor Čremošnik, 'Bosanske i Humske Povelje Srednjega Vijeka', *Glasnik Zemaljskog Muzeja, 3* (1948), str. 103-143.
- Gregor Čremošnik, 'Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama Srednjega vijeka', *Istorisko-Pravni Zbornik – Organ Opšteg Seminara za Istoriju Države i Prava, God. 1, Sv. 1* (1949), str. 148-162.
- Gregor Čremošnik, 'Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku', *Anali Historijskog Instituta u Dubrovniku, God. I, Sv. I* (1952), str. 73-84.
- Gregor Čremošnik, 'Original Povelje Kulina bana: prilog pitanju ovjeravanja naših listina Srednjeg vijeka', *Glasnik Zemaljskog Muzeja, 12* (1957), str. 192-215.
- Gregor Čremošnik, 'Srpska Diplomatska Minuskula', *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, No. 13* (1963), str. 119-136.
- Vasa Čubrilović (ur.), *Običajno pravo i samouprave na Balkanu i u susednim zemljama – zbornik radova*, Beograd: SANU – Balkanološki institut, 1974.
- Vasa Čubrilović (ur.), *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi kroz vekove – zbornik radova,* Beograd: SANU – Balkanološki institut, 1976.
- Vasa Čubrilović, 'Srpska pravoslavna crkva pod Turcima od XV do XIX veka', u: V. Ćubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd: Narodna knjiga, 1983. str. 85-107.
- Jasmina S. Ćirić, 'Brick Substance at Zaum Church in Ohrid', *Patrimonium – Periodical for Cultural Heritage – Monuments, Restoration, Museums, God. 6, No. 11* (2013), str. 99–110.
- Jasmina S. Ćirić, 'Clement and Naum Begin Missionary Work in the lake Ohrid Region (Late 9th – Early 10th Centuries)', u: Florin Curta, Andrew Holt (ur.), *Great Events in Religion: An Encyclopedia of Pivotal Events in Religious History, Vol 2: AD 600 to 1450*, Santa Barbara: ABC – Clio, 2017, str. 446-447.
- Sima Ćirković, *Istorija Srednjovekovne Bosanske Države*, Beograd: SKZ, 1964.

- Sima Ćirković, ‘Zeta u državi Nemanjića’, u: Milinko Đurović (ur.), *Istorija Crne Gore, Knj. II.: Od kraja XII do kraja XV vijeka, Tom I: Crna Gora u Doba Nemanjića,* Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1970., str. 3-93.
- Sima Ćirković, ‘Studenička povelja i studeničko vlastelinstvo’, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, Knj. XII-1 – Spomenica Georgija Ostrogorskog* (1974), str. 311-319.
- Sima Ćirković (ur.), *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga: Od Najstarijih Vremena do Maričke Bitke (1371)*, Beograd: SKZ, 1981.
- Sima Ćirković, ‘Unutrašnje i spoljne krize u vreme Nemanjinih naslednika’, u: S. Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga*, str. 263-272.
- Sima Ćirković, ‘Unutrašnje Borbe Početkom XIV veka’, u: S. Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga*, str. 449-461.
- Sima Ćirković, ‘Unutrašnja Politika Kralja Milutina’, u: S. Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda – Prva Knjiga*, str. 462-475.
- Sima Ćirković, ‘Albanci u ogledalu južnoslovenskih izvora’, u: M. Garašanin, *Iliri i Albanci*, str. 323-339.
- Sima Ćirković, ‘Bosanska Crkva u bosanskoj državi’, u: E. Redžić, *Prilozi za Istoriju Bosne i Hercegovine I*, str. 191-254.
- Sima Ćirković, *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici: Društva srednjovekovnog Balkana,* Beograd: Equilibrium, 1997.
- Sima Ćirković, ‘Pravoslavna crkva u srednjovekovnoj srpskoj državi, u: S. Ćirković, *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*, str. 197-213.
- Sima Ćirković, ‘Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve: Bosanska Crkva’, u: S. Ćirković, *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*, str. 214-239.
- Sima Ćirković, ‘Tradition interchanged: Albanians in the Serbian, Serbs in the Albanian late Medieval texts’, u: Charalambos Gasparis (ur.), *The Mediaeval Albanians*, Athens: Centre for Byzantine Research, 1998., str. 195-208.
- Sima Ćirković, ‘Vlaštaci’, u: S. Ćirković, R. Mihaljčić, *Leksikon Srpskog Srednjeg Veka*, str. 93.
- Sima Ćirković, *The Serbs*, Blackwell Publishing, 2006.
- Sima Ćirković, *Srbi Među Europskim Narodima*, Zagreb: Golden marketing, 2008.
- Sima Ćirković, Rade Mihaljčić, ‘Osvajanja i odolevanja: Dušanova politika 1346-1355’, u: S. Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga*, str. 541-556.

- Sima Ćirković, Rade Mihaljčić (ur.), *Leksikon Srpskog Srednjeg Veka*, Beograd: Knowledge, 1999.
- Sima Ćirković, Desanka Kovačević-Kojić, Ruža Ćuk, *Staro Srpsko Rudarstvo*, Beograd-Novi Sad: Vukova Zadužbina-Prometej, 2002.
- Vladimir Ćorović, *Historija Bosne: Prva Knjiga*, Beograd: SKA, 1940.
- Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2005.
- Ruža Ćuk, *Srbija i Venecija u XIII i XIV veku*, Beograd: Prosveta, 1986.
- Ruža Ćuk, 'Dubrovačke Građanske Porodice Poreklom iz Srednjovjekovne Bosanske Države', u: S. Terzić, *Bosna i Hercegovina od Srednjeg Veka do Novijeg Vremena*, str. 171-182.
- Ruža Ćuk, 'O trgovcima pljevaljskog kraja u Srednjem veku', *Glasnik Zavičajnog Muzeja, Knj. 5* (2006), str. 19-24.
- Antun Dabinović, 'Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj', *Godišnjak Pomorskog Muzeja u Kotoru, VII* (1958), str. 263-266.
- Antun Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb: MH, 1990.
- 'Dalmacija', u: Mate Ujević (gl. ur.), *Hrvatska Enciklopedija, Svezak IV. (CLIACHIT – DIKTIS)*, Zagreb: Hrvatski izdavalački bibliografski zavod, 1943., str. 438-495.
- Sanda Daus, *Kaštel Boljun*, Završni rad, Rijeka: Filozofski fakultet, 2015., https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri%3A281/datastream/PDF/view, 5. 5. 2017.
- Nataša Dimitrijević, Mateo Žagar, 'Najstarije štokavske inovacije u glagolskoj morfologiji ćiriličkih isprava Dubrovačkog arhiva', *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Vol. 41, No. 2* (2015), str. 263-283.
- Mihailo Dinić, *O Nikoli Altomanoviću*, Beograd: SKA, 1932.
- Mihailo Dinić, 'Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića', *Zbornik Filozofskog Fakulteta u Beogradu, Knj. III* (1955), str. 69-94.
- Mihailo Dinić (ur.), *Zbornik Konstantina Jirečeka I*, Beograd: SAN, 1959.
- Mihailo Dinić, *Za Istoriju Rudarstva u Srednjevekovnoj Srbiji i Bosni, Vol. I-II*, Beograd: SANU, 1955-1962.
- Mihailo Dinić, 'Comes Constantinus', *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, Knj. 7* (1961), str. 1-11.
- Mihailo Dinić, *Humsko-Trebinjska Vlastela*, Beograd: SANU, 1967.
- Mihailo Dinić, *Srpske zemlje u Srednjem veku: Istorijsko-geografske studije*, Beograd: SKZ, 1978.

- Mihailo Dinić, *Iz srpske istorije srednjeg veka*, Beograd: Equilibrium, 2003.
- Dušanka Dinić-Knežević, 'Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV v', *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, IX* (1966), str. 39-85.
- Dušanka Dinić-Knežević, 'Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV v', *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, X* (1967), str. 79-131.
- Dušanka Dinić-Knežević, 'Trgovina Uljem u Dubrovniku u XIV veku', *Historijski Zbornik, God. XXIII-XXIV* (1970-1971), str. 287-306.
- Dušanka Dinić-Knežević, 'Trgovina drvetom u Dubrovniku u XIV v', *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XIV/1* (1971), str. 9-30.
- Dušanka Dinić-Knežević, 'Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku', *Jugoslavenski istorijski časopis, 1-2* (1974), str. 19-40.
- Dušanka Dinić-Knežević, 'Učešće Vlaha u Preradi Vune i Prevozu Sukna u XIV i XV veku', *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 85-92.
- Dušanka Dinić-Knežević, 'Stanovnici iz Bosanske Države u Dubrovniku u Srednjem Veku', u: S. Terzić, *Bosna i Hercegovina od Srednjeg Veka do Novijeg Vremena*, str. 159-170.
- Dušanka Dinić-Knežević, *Migracije stanovnistva iz juznoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, Novi Sad: SANU, 1995.
- Dušanka Dinić-Knežević, 'Stanovnici iz Bosanske Države u Dubrovniku u Srednjem Veku', u: Slavenko Terzić (ur.), *Bosna i Hercegovina od Srednjeg Veka do Novijeg Vremena*, Beograd–Novi Sad: Istorijski Institut–Pravoslavna Reč, 1995., str.159-170.
- Dušanka Dinić-Knežević, 'Vlasi', u: S. Ćirković, R. Mihaljčić, *Leksikon Srpskog Srednjeg Veka*, 86-87.
- Dušanka Dinić-Knežević, 'Ćelator', u: S. Ćirković, R. Mihaljčić, *Leksikon Srpskog Srednjeg Veka*, str. 751.).
- Radoslav Dodig, 'Etnička, konfesionalna i regionalna imena i nadimci u Hercegovini, XV.-XIX. st.', u: Ivo Lučić (ur.), *Hum i Hercegovina Kroz Povijest – Zbornik Radova, Knjiga I.*, Zagreb: HIP, 2011., str. 833-866.
- Krunoslav Draganović, Dominik Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska*, Split: Laus, 1991.
- Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Cluj-Napoca: Editura Academiei Române, 2012.
- Alain Ducellier, 'L'Albanie entre Orient et Occident aux XIe et XIIe siècles. Aspects politiques et économiques', *Cahiers de civilisation médiévale, Vol. 19, No. 73* (1976), str. 1-8.

- Francis Dvornik, *Byzantium and the Roman primacy,* Fordham University Press, 1979.
- Christopher Dyer, *Standards of Living in the Later Middle Ages: Social Change in England c.1200–1520,* Cambridge University Press, 1998., str. 10-27, 109-211.
- Srećko M. Džaja, Dubravko Lovrenović, *Srednjovjekovna Crkva bosanska* [Posebni prilog 'Svjetla riječi' – Siječanj], 2007.
- Branislav Đurđev, 'Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom', *Glasnik Zemaljskog Muzeja, God. LII, Sv. I* (1940), str. 49-67.
- Branislav Đurđev, 'O vojnucima sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka', *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s., Knj. II* (1947), str. 75-137.
- Branislav Đurđev, 'Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka (katun – knežina – pleme)', u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu,* str. 143-169.
- Branislav Đurđev, 'Diskusija', u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu,* str. 100, 115-117.
- Vojislav Đurić (ur.), *Sava Nemanjić – Sveti Sava: istorija i predanje,* Beograd: SANU, 1979.
- Jovan Erdeljanović, 'Postanak plemena Pipera – etnološka rasprava', u: Jovan Erdeljanović, *Kuči, Bratotonožići, Piperi,* Beograd: Slovo Ljubve, 1981., str. 244-528.
- Božidar Ferjančić, 'Sevastokratori i Kesari u Srpskom Carstvu', *Zbornik Filozofskog Fakulteta u Beogradu, 11/1* (1979), str. 255-269.
- Božidar Ferjančić, 'Odbrana Nemanjinog Nasleđa – Srbija Postaje Kraljevina', u: S. Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga,* str. 297-314.
- Božidar Ferjančić, 'Osvajačka politika kralja Dušana', u: S. Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga,* str. 511-523.
- Božidar Ferjančić, 'Albanci u vizantijskim izvorima', u: M. Garašanin, *Iliri i Albanci,* str. 286-302.
- Božidar Ferjančić, Sima Ćirković, *Stefan Dušan – Kralj i Car, 1331-1355,* Beograd: Zavod za udžbenike, 2005.
- Snežana Filipova, 'Notes About the Commemoration of the Powerful Men in the Medieval Art in Macedonia', *European Journal of Interdisciplinary Studies, Vol. 4, Nr. 1* (2016), str. 68-73.
- Milenko S. Filipović (ur.), *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu (održan 24. i 25. novembra 1961. g.),* Sarajevo: Naučno Društvo SR BiH, 1963.

- Milenko S. Filipović, ‘Struktura i organizacija srednjovjekovnog katuna’, u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu,* str. 45-112.
- Milenko S. Filipović, ‘Diskusija’, u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu,* str. 118-120.
- Nedim Filipović, ‘Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini’, *Godišnjak ANUBIH, knj. XII* (1974), str. 127-221.
- Nedim Filipović (ur.), ‘Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 73-177.
- Nedim Filipović, ‘Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 139-148.
- Nedim Filipović, ‘Diskusija’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 155.
- John V. A. Fine, Jr., *The Early Medieval Balkans,* Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1991.
- John V. A. Fine, Jr., *The Late Medieval Balkans,* Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994.
- John V. A. Fine, Jr., *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century,* Saqi Books, 2007.
- John Miles Foley (ur.), *Comparative Research on Oral Traditions: A Memorial for Milman Parry,* Columbus: Slavica Publishers, 1987.
- John Miles Foley, ‘Editing and Translating Traditional Oral Epic: The South Slavic Songs and Homer’, u: Ian Worthington, John Miles Foley (ur.), *Epea and Grammata: Oral and Written Communication in Ancient Greece*, Leiden: Brill, 2002., str. 3-27.
- Vinko Foretić, ‘Ugovor Dubrovnika sa Srpskim Velikim Županom Stefanom Nemanjom i Stara Dubrovačka Djedina’, *Rad JAZU, Knj. 283* (1951), str. 51-118.
- Vinko Foretić, ‘Dubrovački Arhiv u Srednjem Vijeku’, *Anali Historijskog Instituta JAZU, 6-7* (1959), str. 315-336.
- Vinko Foretić, ‘Dosadašnji rezultati i daljnje potrebe izdavanja arhivskih izvora Historijskog arhiva u Dubrovniku i ostalih dubrovačkih historijskih vrela’, *Arhivski vjesnik, God. XIII, Sv. 13* (1970), str. 445-461.
- Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808., Prvi dio: od osnutka do 1526.,* Zagreb: MH, 1980.
- Simon Franklin, *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300,* Cambridge University Press, 2004.

- Victor A. Friedman, ‘The Vlah Minority in Macedonia: Language, Identity, Dialectology, and Standardization’, *Slavica Helsingiensia, 21* (2001), str. 26-50.
- Victor A. Friedman, ‘Balkans as a Linguistic Area’, u: Keith Brown (ur.), *Encyclopedia of Language & Linguistics, volume 1*, Boston: Elsevier, 2006., str. 657-672.
- Milutin Garašanin (ur.), *Iliri i Albanci*, Beograd: SANU, 1986.
- Josip Gelčić, ‘Dubrovački arhiv’, *Glasnik Zemaljskog muzeja, XXII* (1910), str. 537-588.
- David Georgi, *Language made visible: The invention of French in England after the Norman Conquest*, Doktorska disertacija, New York: New York University, 2008.
- Vaso Glušac, *Povelje Matije Ninoslava Bana Bosanskoga*, Banja Luka: Štamparija S. Ugrenović i Sinovi, 1912.
- Jacques Le Goff, *Srednjovjekovni Imaginarij*, Zagreb: Antibarbarus, 1993.
- Jacques Le Goff, *Civilizacija Srednjovjekovnog Zapada*, Zagreb: Golden Marketing, 1998.
- Zbigniew Gołąb, ‘*Balkanisms* in the South Slavic Languages’, *The Slavic and East European Journal, Vol. 6, No. 2*, (1962), str. 138-142.
- Bogo Grafenauer, Dušan Perović, Jaroslav Šidak (gl. ur.), *Historija Naroda Jugoslavije, I*, Zagreb: Školska knjiga, 1953.
- Branka Grbavac, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća*, Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet, 2010.
- Branka Grbavac, ‘The Professional Formation of Public Notaries in Dalmatia from the Second Half of the Twelfth Century to the End of the Fourteenth Century’, u: Marco Mostert, Anna Adamska (ur.), *Writing and the Administration of Medieval Towns: Medieval Urban Literacy 1*, Turnhout: Brepols, 2014., str. 285-312.
- Branka Grbavac, ‘Iz prošlosti dubrovačkog notarijata – dubrovački notari u 13. stoljeću’, *Javni Bilježnik, Br. 41* (2015), str. 90-96., www.hjk.hr/Portals/0/CasopisJB/Broj_41_small.pdf, 2.5.2017.
- Milica Grković, *Imena u Dečanskim Hrisovuljama*, Novi Sad: Filozofski fakultet – Institut za južnoslovenske jezie, 1983.
- Milica Grković, ‘Osnivačka hrisovulja manastira Banjske’, *Zbornik Matice Srpske Za Filologiju i Lingvistiku, L* (2007), str. 175-179.
- Radoslav Grujić, *Srpsko Parohijsko Sveštenstvo*, Skoplje: Štamparija i Knjigoveznica ‘Stara Srbija’, 1923.

- Radoslav Grujić, *Eparhijska vlastelinstva u srednjevekovnoj Srbiji*, Beograd: Privrednik, 1932.
- Radoslav Grujić, *Pravoslavna Srpska Crkva*, Kalenić-Kragujevac: Svetlost, 1989.
- ‘Gunj’, www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23809, 28. 5. 2017.
- ‘Gw̦nj’, hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fV9vURM%3D, 28.5.2017.
- Marijana Heneberg-Gušić, ‘Etnografski prikaz Pive i Drobnjaka’, *Narodna starina, Vol. 9, No. 22* (1930), str. 191-205.
- László Hadrovics, *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću*, Zagreb: Globus, 2000.
- Hamid Hadžibegić, ‘Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša’, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju, 8-9* (1958-1959), str. 63-109.
- Smajo Halilović, ‘Trgovina Robljem u Srednjovjekovnoj Bosni s Osvrtom na Usoru’, *Članci i Građa za kulturnu historiju istočne Bosne, Knj. 17* (2002), str. 37-43.
- Nicholas Geoffrey Lemprière Hammond, *Epirus: The Geography, The Ancient Remains, The History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Clarendon Press: Oxford University Press, 1967.
- Alan Harding, *Medieval Law and the Foundations of the State*, Oxford University Press, 2001.
- Sally Haslanger, ‘Social Meaning and Philosophical Method’, *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association, Vol. 88* (2014), str. 16-37., sallyhaslanger.weebly.com/uploads/1/8/2/7/18272031/haslangerapa_presidential_address_2013.pdf, 5.3.2017.
- Holly E. Hearon, ‘The Implications of ‘Orality’ for Studies of the Biblical Text’, *Oral Tradition, Vol. 19, No. 1* (2004), str. 96-107.
- David Herlihy, ‘Demography’, u: Joseph R. Strayer (gl. ur.), *Dictionary of the MIddle Ages, Volume 4*, New York: Charles Scribner's Sons, 1984., str. 136-148.
- David Herlihy, *Medieval Households*, Harvard University Press, 1985.
- ‘Hilandarski posedi i metosi u jugozapadnoj Srbiji (Kosovu i Metohiji)’, www.hilandar.info/strana_sr.php?strana_id=139, 24.7.2016.
- Frank Hole, ‘Pastoral Mobility as an Adaptation’, u: Jeffrey Szuchman (ur.), *Nomads, Tribes, and the State in the Ancient Near East – Cross-Disciplinary Perspectives*, The Oriental Institute of the University of Chicago, 2009., str. 261-283.
- Thomas Henry Hollingsworth, *Historical demography*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1969.

- Catherine Holmes, *Basill II and the Governance of Empire (976-1025),* Oxford University Press, 2005.
- Georg Holzer, *Glasovni Razvoja Hrvatskoga Jezika,* Zagreb: IHJJ, 2011.
- Peregrine Horden, Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History,* Wiley-Blackwell, 2000.
- Bogumil Hrabak, 'O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dživana Pripčinovića', *Glasnik Zemaljskog Muzeja, nova serija, Sv. 11* (1956), str. 29-39.
- Bogumil Hrabak, 'Prilog datovanju hercegovačkih stećaka', *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N. s., sv. 11* (1956), str. 325-328.
- Bogumil Hrabak, 'Diskusija (II.)', u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu,* str. 114-115.
- Bogumil Hrabak, 'Izvoz žitarica iz Bosne i Hercegovine u primorje od kraja XIII do početka XVII veka', *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XIV* (1963), str. 121-203.
- Bogumil Hrabak, 'Tabele kretanja cena žitarica i mahunjina u Dubrovniku 1300-1620', *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, VII* (1970), str. 121-164.
- Bogumil Hrabak, 'Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek)', u: Đoko Pejović (ur.), *Predmet i Metod Izučavanja Patrijarhalnih Zajednica u Jugoslaviji,* Titograd: CANU, 1981., str. 181-201.
- Bogumil Hrabak, 'Diskusija', *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 149-150, 158-160.
- Bogumil Hrabak, 'Vlasi starinci i doseljenici u porečju Zapadne Morave, do 1570. godine', *Zbornik radova Narodnog muzeja, Čačak, 8*-*9* (1990), str. 5-45.
- Bogumil Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II.*, Beograd: Arhivar, 2003.
- Bogumil Hrabak, 'Transhumanca u Hercegovini (XIV-XVIII vek)', u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II,* str. 39-43.
- Bogumil Hrabak, 'Čelnici Stočarskih Zajednica u Istočnoj Hercegovini u XIII-XV Veku', u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II,* str. 44-76.
- Bogumil Hrabak, 'Stari Vlah od XV do početka XIX veka', u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II,* str. 224-245.

- Bogumil Hrabak, ‘Drobnjaci, u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II,* str. 97-129.
- Bogumill Hrabak, ‘Banjani’, u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II,* str. 130-143.
- Bogumil Hrabak, ‘Riđani’, u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II,* str. 144-175.
- Bogumil Hrabak, ‘Zupci’, u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II,* str. 176-212.
- Bogumil Hrabak, ‘Žurovići’, u: B. Hrabak, *Iz Starije Prošlosti Bosne i Hercegovine, Knj. II,* str. 213-223.
- Bogumil Hrabak, ‘Arbanaško drvo u Dubrovniku’, *Historijski zbornik, god. XXXVII/1* (1984), str. 61-86.
- Bogumil Hrabak, ‘Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku Zagoru u XIV, XV i XVI veku’, u: I. Mužić, *Vlasi u Starijoj Hrvatskoj Historiografiji,* str. 197-213.
- John Hudson, Ana Rodríguez (ur.), *Diverging Paths? The Shapes of Power and Institutions in Medieval Christendom and Islam*, Leiden: Brill, 2014.
- Joan M. Hussey (ur.), *The Cambridge Medieval History, Volume IV – The Byzantine Empire, Part II: Government, Church and Civilisation*, Cambridge University Press, 1967.
- Joan M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford University Press, 1990.
- Halil Inalcik, ‘Od Stefana Dušana do Osmanskog Carstva’, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, III-IV (1952-1953), str. 23-54.
- Neven Isailović, ‘Trgovinski ugovori između Bosne i Dubrovnika u Srednjem veku: diplomatički osvrt’, u: R. Kuzmanović, *Zbornik Radova u Čast Akademiku Desanki Kovačević Kojić*, str. 235-258.
- Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров, ‘К Вопросу о Происхождении Этнонима «Валахи»’, u: В. В. Иванов, В. Д. Королюк, Е. П. Наумов (ur.), *Этническая История Восточных Романцев: Древность и Средние Века*, Москва: Наука, 1979., str. 61-85. [Vyacheslav V. Ivanov, Vladimir N. Toporov, ‘K Voprosu o Proishoždenii Etnonima. «Valahi»’, u: V. V. Ivanov, V. D. Koroljuk, E. P. Naumov (ur.), *Etničeskaja Istorija Vostočnih Romancev: Drevnost i Srednie Veka*, Moskva: Nauka, 1979., str. 61-85.].

- Radomir Ivanović, 'Dečanski Katuni', *Istoriski Časopis – Organ Istoriskog Instituta SAN, Knj. III* (1951-1952), str. 257-264.
- Radomir Ivanović, 'Dečansko vlastelinstvo, istorisko-geografska obrada', *Istoriski časopis, IV* (1954), str. 173-226.
- Radomir Ivanović, 'Katunska naselja na manastirskim vlastelinstvima', *Istoriski Časopis – Organ Istoriskog Instituta SAN, knj. V* (1954-1955), str. 399-411.
- Radomir Ivanović, 'Srednjovekovni baštinski posedi – humskog eparhiskog vlastelinstva', *Istoriski Časopis – Organ istoriskog instituta Srpske Akademije Nauka, Knj. IX-X* (1959), str. 79-95.
- Pavle Ivić, 'Balkan Slavic migrations in the light of South Slavic dialectology', u: Henrik Birnbaum, Speros Vryonis (ur.), *Aspects of the Balkans – Continuity and change,* The Hague: Mouton, 1972., str. 66-86.
- Pavle Ivić, 'Jezik i njegov razvoj do druge polovine 12. veka', u: S. Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda, Knjiga Prva,* str. 125-140.
- Pavle Ivić, 'Jezik u njemanjićkoj eposi', u: S. Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda, Knjiga Prva,* str. 617-640.
- Pavle Ivić, *Dijalektologija Srpskohrvatskog Jezika: Uvod u Štokavsko Narečje,* Novi Sad: Matica srpska, 1985.
- Pavle Ivić, *O Jeziku Nekadašnjem i Sadašnjem,* Beograd: BIGZ, 1990.
- Pavle Ivić, 'Pregled Istorije Srpskog Jezika', u: Aleksandar Mladenović (prir.), *Celokupna Dela Pavla Ivića, Tom VIII,* Sremski Karlovci – Novi Sad: IKZS, 1998., str- 5-345.
- Marija Janković, *Episkopije i Mitropolije Srpske Crkve u Srednjem Veku,* Beograd: Istorijski institut, 1985.
- Đorđe Janković, 'Episkopija Srbija Dubrovačke i Barske arhiepiskopije u svetlu arheoloških podataka', u: Petar Vlahović et al. (ur.), *Zbornik radova 'Međunarodni naučni skup – Osam vekova Mileševe', Tom I,* Prijepolje: Eparhija Mileševska – Manastir Mileševa, 2013., str. 229-235.
- Dragana Janjić, 'Beleške o Dabarskoj Episkopiji', *Baština, Sv. 31* (2011), str. 133-148.
- Hubert Jedin (ur.), *Velika povijest Crkve, Vol. III:1-2,* Zagreb: KS, 1971-1993.
- Richard Jenkins, *Rethinking Ethnicity,* London: Sage, 2008.
- Constantin Jireček, 'Die Wlachen und MauroWlachen in der Denkmülern von Ragusa', *Sitzungsberichte der Königl. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften in Prag, Jahrgang 1879* (1880), str. 109-125.

- Konstantin Jireček, ‘Vlastela Humska na natpisu u Veličanima’, *Glasnik Zemaljskog Muzeja, Knj. IV, God. IV* (1892), str. 279-285.
- Konstantin Jireček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj Povijesti Srednjeg Vijeka,* Dubrovnik: Dubrovačka hrvatska tiskara, 1915.
- Konstantin Jireček, ‘Vlasi i Mavrovlasi u Dubrovačkim Spomenicima’, u: M. Dinić, *Zbornik Konstantina Jirečeka, I,* str. 192-204.
- Konstantin Jireček, ‘Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u Srednjem vijeku’, u: M. Dinić, *Zbornik Konstantina Jirečeka I,* str. 205-303.
- Konstantin Jireček, ‘Romani u Gradovima Dalmacije Tokom Srednjega Veka’, u: G. Ostrogorski, *Zbornik Konstantina Jirečeka, II,* str. 1-366.
- Konstantin Jireček, *Istorija Srba, I. knjiga, do 1537. godine (Politička Istorija),* Beograd: Neven, 2006.
- Konstantin Jireček, *Istorija Srba, II. Knjiga (Kulturna Istorija),* Beograd: Neven, 2006.
- Nikola Jocić, ‘Počeci Slovenskog Bogosluženja na Balkanu od Sredine IX do Početka XIII veka’, *Bratstvo – Časopis Društva ‘Sveti Sava’, XIX* (2015), str. 57-72.
- Paul Johnson, *A History of Christianity,* New York: Touchstone, 1995.
- Michael Jones (ur.), *The New Cambridge Medieval History: Volume VI, c.1300 – c.1415,* Cambridge University Press, 2000.
- Jovanka Kalić, ‘Crkvene prilike u srpskim zemljama do stvaranja arhiepiskopije 1219. godine’, u: V. Đurić, *Sava Nemanjić – Sveti Sava,* str. 27-53.
- Jovanka Kalić, ‘Država i crkva u Srbiji XIII veka’, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, 46* (2009), str. 129–137.
- Damir Karbić, ‘Nelipčići i Šubići – međusobni odnosi’, u: Marko Menđušić, Drago Marguš (ur.), *Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost),* Visovac – Drinovci: Miljevački Sabor, 2008., str. 129-144.
- Damir Karbić, ‘Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)’, *Zbornik Odsjeka za povij. znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, Vol. 22* (2015), str. 1-26.
- Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik – Rana krajiška društva, Tom. I.,* Zagreb: Naprijed, 1997.
- Radoslav Katičić, *Literarum Studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja,* Zagreb: MH, 1998.

- Mateo Miguel Kodrič Kesovia, Katarina Nina Simončič, ‘Organizacija i tehnologija suknarstva u Dubrovniku u 15. stoljeću’, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest, Vol. 48* (2016), str. 273-291.
- Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, The University of Wisconsin Press, 1994.
- Donald J. Kagay, Theresa M. Vann (ur.), *On the Social Origins of Medieval Institutions: Essays in Honor of Joseph F. O'Callaghan*, Leiden: Brill, 1998.
- Mate Kapović, *Uvod u Indoeuropsku Lingvistiku: Pregled Jezika i Poredbena Fonologija*, Zagreb: MH, 2008.
- Paula Kaulić, ‘Širenje Dubrovačke Republike na prostor Konavala’, *Rostra: časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru, Vol. 4, No. 4* (2011), str. 27-48.
- Nada Klaić, ‘Položaj Vlaha u XIV i XV stoljeću u hrvatskim zemljama’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 107-111.
- Nada Klaić, ‘Diskusija’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 169-171.
- Nada Klaić, *Povijest Hrvata u Srednjem Vijeku*, Zagreb: Globus, 1990.
- Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna: Politički Položaj Bosanskih Vladara do tvrtkove Krunidbe (1377. g.)*, Zagreb: Eminex, 1994.
- Vjekoslav Klaić, *Povijest Bosne do Propasti Kraljevstva*, Zagreb: Autorova naklada, Dionička tiskara, 1882.
- Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata, knjiga III.*, Zagreb: MH, 1985.
- David Knowles, Dimitri Obolensky, *Christian Centuries, Vol 2.: The Middle Ages*, London: Darton, Longman & Todd Ltd, 1969.
- Ivana Komatina, *Crkva i Država u Srpskim Zemljama od XI do XIII veka*, Beograd: Istorijski institut, 2016.
- Marija Koprivica, ‘Naslednost popovske službe u srednjovekovnoj Srbiji’, *Crkvene Studije – Godišnjak Centra za Crkvene Studije, God. VII, Br. 7* (2010), str. 363-373.
- Marija Koprivica, *Popovi i Protopopovi Srpske Crkve u Srednjem Veku*, Niš: Centar za Crkvene Studije – Filozofski Fakultet, 2012.
- Marija Koprivica, ‘Parohije srpske crkve u Srednjem veku’, *Crkvene studije, 11* (2014), str. 293-308.
- Dijana Korać, ‘Vjerske prilike na području knezova Jurjevića – Vlatkovića’, *Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru, sv. 49* (2007), str. 221–237.
- Dijana Korać, ‘Franjevci i Njihovi Samostani u Humu’, *Croatica Christiana Periodica, Vol. 31, No. 60* (2007), str. 17-33.

- Dijana Korać, ‘Religijske prilike u Humskoj zemlji od XIII. stoljeća do pada pod osmansku vlast’, u: I. Lučić, *Hum i Hercegovina Kroz Povijest*, str. 473-493.
- Radoman Kordić, *Nasilje svakidašnjice*, Beograd: Slovo ljubve, 1980.
- Frederik Kortlandt, ‘Early Dialectal Diversity in South Slavic I’, u: A. A. Barentsen, R. Sprenger, M. G. M. Tielemans (ur.), *South Slavic and Balkan Linguistics, Vol 2.*, Rodopi: Amsterdam, 1982., str. 177-192.
- Milko Kos, ‘Dubrovačko-Srpski Ugovori do Sredine 13-og Veka’, *Glas SKA, 123* (1927), str. 1-65.
- Asteris Koukoudis, ‘Great Wallachia and the Byzantine Commonwealth’, *Istor Iss. 15* (2009), str. 49-61. (Αστέρης Κουκούδης, ‘Η Μεγάλη Βλαχία κι η βυζαντινή κοινοπολιτεία, (13ος - 14ος αιώνας)’, *ΙΣΤΩΡ ΤΕΥΧΟΣ 15* (2009), σελ. 49-61.), www.vlachs.gr/el/various-articles/h-megali-vlahia-kai-i-vizantini-koinopoliteia, 9. 5. 2016.
- Branislav Kovačević (gl. ur.), *Srednjovjekovna Istorija Crne Gore kao Polje Istraživanja*, Podgorica: Istorijski Institut Republlike Crne Gore, 1999.
- Desanka Kovačević, *Trgovina u Srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: Naučno društvo BiH, 1961.
- Desanka Kovačević, ‘Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima’, u: Milenko S. Filipović (ur.), *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu (održan 24. i 25. novembra 1961. g.)*, Sarajevo: Naučno Društvo SR BiH, 1963., str. 121-140.
- Desanka Kovačević-Kojić, ‘Arhivsko-istorijska istraživanja Gornjeg Podrinja’, *Naše starine, XIV-XV* (1981), str. 109-127.
- Desanka Kovačević-Kojić, ‘Učešće Vlaha u trgovinskoj razmjeni tokom XIV i XV vijeka’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 79-84.
- Desanka Kovačević-Kojić, ‘Privredni Razvoj Srednjovjekovne Bosanske Države’, u: E. Redžić, Prilozi *za Istoriju Bosne i Hercegovine I*, str. 84-190.
- Desanka Kovačević-Kojić, ‘Domaći Stanovnici – Dubrovački Građani u Gradskim Naseljima Srednjovjekovne Bosanske Države’, u: S. Terzić, *Bosna i Hercegovina od Srednjeg Veka do Novijeg Vremena*, str. 149-158.
- Desanka Kovačević-Kojić, ‘Katun’, u: S. Ćirković, R. Mihaljčić, *Leksikon Srpskog Srednjeg Veka*, str. 286.
- Desanka Kovačević-Kojić, *Gradski Život u Srbiji i Bosni (XIV-XV vijek)*, Beograd: Istorijski institut, 2007.

- Risto Kovijanić, *Pomeni Crnogorskih Plemena u Kotorskim Spomenicima (XIV-XVI Vijek), Knjiga I,* Titograd: Istorijski Institut, 1963.
- Risto Kovijanić, *Pomeni Crnogorskih Plemena u Kotorskim Spomenicima (XIV-XVI Vijek), Knjiga II,* Titograd: Istorijski Institut, 1974.
- Bariša Krekić, 'Uz jednu studiju o Branivojevićima', *Istorijski Glasnik br. 4* (1963), str. 95-97.
- Bariša Krekić, 'Contributions of Foreigners to Dubrovnik's Economic Growth in the Late Middle Ages', *Viator, Vol. 9* (1978), str. 375-394.
- Bariša Krekić, 'On the Latino-Slavic Cultural Symbiosis in Late Medieval and Renaissance Dalmatia and Dubrovnik', *Viator, 26* (1995), str. 321-332.
- Bariša Krekić, 'Albanians in the Adriatic Cities: Observations on some Ragusan, Venetian and Dalmatian sources for the history of the Albanians in the late Middle ages', u: Charalambos Gasparis (ur.), *The Mediaeval Albanians*, Athens: Centre for Byzantine Research, 1998., str. 209-233.
- Milenko Krešić, 'Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem', *Povijesni prilozi, 39* (2010.), str. 107-123.
- Milenko Krešić, 'Vjerske prilike u Humskoj zemlji (Stonu i Ratu) u Srednjem vijeku', *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe, 2* (2016), str. 65-94.
- Stjepan Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*, Dubrovnik: JAZU, 1990.
- Waltraud Kugler, *Rare Breeds and Varieties of the Balkan – Atlas 2009: Synonyms, Occurrence, Description of Rare Breeds in the Balkan Region*, Monitoring Institute, 2009., www.save-foundation.net/images/projekte/balkan/balkan-3.pdf, 15.8.2016.
- Špiro Kulišić, 'Starije etničke formacije i etnički procesi u obrazovanju naroda BiH, Sarajevo', *Pregled, God. 13, Knj. 1* (1961), str. 9-16.
- Špiro Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca: O nekim proučavanjima etnogeneze crnogorskog naroda*, Titograd: Pobjeda, 1980., http://www.montenegro.org.au/kulisicspiro.html, 19.5.2016.
- Vjeran Kursar, 'Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th Centuries)', *OTAM – Journal of The Center for Ottoman Studies, No. 34* (2013), str. 115-161.
- Esad Kurtović, 'Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima', *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, No. 38* (2000), str. 103-120.

- Esad Kurtović, ‘‘Slavni ljudi svoje vrste’ – Stankovići vremena vojvode Sandalja Hranića Kosače’, u: Sašo Jerše (ur.), *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem – Vojetov Zbornik*, Ljubljana: Založba ZRC, 2006., str. 395-413.
- Esad Kurtović, ‘Prilog historiji vlaha Gleđevića’, *Prilozi Instituta za Istoriju, 36* (2007), str. 11-31.
- Esad Kurtović, ‘Iz historije vlaha Pliščića’, *Godišnjak ANUBiH, knj. XXXVII* (2008), str. 219-244.
- Esad Kurtović, ‘Dubravčići, Vlasi Ugarci sa područja Ljubomira’, *Istorijski časopis, Knj. LVII* (2008), str. 107-122.
- Esad Kurtović, ‘Vlasi Nenkovići’, *Godišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja, Knj. 36* (2009), str. 153-164.
- Esad Kurtović, *Radosalići – Primjer ‘Jednokratnih Prezimena’ Srednjega Vijeka*, Beograd: Istorijski institut, 2009.
- Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.
- Esad Kurtović, ‘Seniori Hercegovačkih Vlaha’, I. Lučić, *Hum i Hercegovina Kroz Povijest – Zbornik Radova, Knjiga I.*, str. 647-695.
- Esad Kurtović, ‘Iz historije trebinjskog kraja u srednjem vijeku’, *Godišnjak BZK ‘Preporod’, God. XI* (2011), str. 279-301.
- Esad Kurtović, ‘Iz historije Vlaha Predojevića’, *Godišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja, knj. 40* (2011), str. 243-254.
- Esad Kurtović, *Vlasi Bobani*, Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, 2012.
- Esad Kurtović, ‘‘Ad usum boni pasculatoris et boni viri’ (Uzgoj konja u dubrovačkom zaleđu kroz prizmu ugovora o uzgoju)’, u: Husnija Kamberović (ur.), *Spomenica Ibrahima Karabegovića: Zbornik Radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013., str. 35-68.
- Esad Kurtović, ‘Vlasi i Stećci’, *Slovo Gorčina, 35* (2013), str. 79-83.
- Esad Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2014.
- Esad Kurtović, ‘Iz historije Bitunje u srednjem vijeku (Povodom 610. godišnjice prvog spomena u pisanim izvorima)’, *Godišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja, Knj. 43* (2014), str. 185-194.

- Rajko Kuzmanović (gl. ur.), *Zbornik Radova u Čast Akademiku Desanki Kovačević Kojić*, Banja Luka: ANURS, 2015.
- Branka Purgarić-Kužić, ‘Dosadašnja istraživanja o stećcima’, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest, Vol. 28* (1995), str. 242-253.
- Angeliki E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*, New Jersey: Princeton University Press, 1977.
- Angeliki E. Laiou (gl. ur.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century, Vol. I-III*, Washington, D. C.: Dumbarton Oaks, 2002.
- Angeliki E. Laiou, Cecile Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge University Press, 2007.
- Etleva Lala, *Regnum Albaniae, the Papal Curia, and the Western Visions of a Borderline Nobility*, Doktorska Disertacija, Budapest: CEU, 2008.
- Irena Benyovsky Latin, Stipe Ledić, ‘Posjed obitelji Volcassio u srednjovjekovnom Dubrovniku’, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, No. 51/1* (2013), str. 17-60.
- Episkop Lavrentije (ur.), *Srpska pravoslavna crkva 1219-1969: spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*, Beograd: Sveti Arhijerejski Sinod SPC, 1969.
- Jacques Lefort, ‘The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries’, u: Angeliki E. Laiou (gl. ur.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century, Vol. I.*, Washington, D. C.: Dumbarton Oaks, 2002., str. 231-310.
- Gerhard Emmanuel Lenski, *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*, The University of North Carolina Press, 1984.
- Ioan Myrddin Lewis, ‘Literacy in a Nomadic Society: the Somali Case’, u: Jack Goody (ur.), *Literacy in Traditional Societies*, Cambridge University Press, 1975., str. 265-276.
- Aleksandar Loma, ‘Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike’, u: J. R. Bojović, *Stanovništv*o *slovenskog porekla u Albaniji – Zbornik Radova*, str. 279-327.
- Aleksandar Loma: ‘Tri ogleda staroga srpskog jezika’, 2011., str. 1-16.,
- www.aleksandarloma.com/PDF/Nastava/Stari_srpski_jezik.pdf, 20.11.2016.
- Aleksandar Loma, *Toponimija Banjske Hrisovulje*, Beograd: SANU, 2013.
- Nella Lonza, ‘Pravna Kultura Srednjovjekovne Dalmacije Između Usmenosti i Pismenosti’, *Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu, Vol. 63, No. 5-6* (2013), str. 1203-1232.

- Radoslav Lopašić, ‘Cetinski i Lički Vlasi’, u: I. Mužić, *Vlasi u Starijoj Hrvatskoj Historiografiji*, str. 19-42.
- Albert B. Lord, ‘History and Tradition in Balkan Oral Epic and Ballad’, *Western Folklore, Vol. 31, No. 1* (1972), str. 53-60.
- Albert B. Lord, *The Singer of Tales*, Cambridge, MA. Harvard University Press, 2000.
- Albert B. Lord, *The Singer Resumes the Tale*, Ithaca: Cornell University Press, 1995.
- Andrija Luburić, *Drobnjaci: Pleme u Hercegovini – Poreklo, Prošlost i Etnička Uloga u Našem Narodu*, Beograd: Štamparija Drag. Gregorića, 1930.
- Niklas Luhmann, *Društvo Društva, Vol. I*, Zagreb: Breza, 2011.
- Andrew Louth, *Greek East and Latin West: The Church AD 691-1071.*, SVS Press, 2007.
- Dubravko Lovrenović, *Stećci – Bosansko i Humsko Mramorje Srednjeg Vijeka*, Sarajevo: Rabic, 2009.
- Ivo Lučić (ur.), *Hum i Hercegovina Kroz Povijest – Zbornik Radova, Knjiga I.*, Zagreb: HIP, 2011.
- Josip Lučić, ‘Dubrovačka Astareja (granice i područje do 1366)’, u: Vjekoslav Cvitanović (ur.), *Beritićev Zbornik*, Dubrovnik: Društvo prijatelja dubrovačke starine, 1960., str. 49-55.
- Josip Lučić, ‘Uprava u dubrovačkom vangradskom teritoriju (Astareja)’, *Arhivski Vjesnik, Vol. 6, No. 1* (1963), str. 231-249.
- Josip Lučić, ‘Stjecanje, dioba, i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399-1405’, *Arhivski vjesnik, Vol. 11-12, No. 1* (1968-1969), str. 99-201.
- Josip Lučić, *Prošlost dubrovačke Astareje: Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice grada do 1366.*, Dubrovnik: Matica hrvatska, 1970.
- Josip Lučić, ‘Nov podatak o Branivojevićima’, *Historijski Zbornik, God. XXXI-XXXII* (1978-1979), str. 307-311.
- Josip Lučić, ‘Dopuna o Branivojevićima’, *Historijski Zbornik, XXXV/1* (1982), str. 333.
- Iva Lukežić, *Zajednička povijest hrvatskih narječja, Vol I: Fonologija – Vol II: Morfologija*, Zagreb: Hrvatska Sveučilišna Naklada, 2012.-2015.
- Miloš Luković, ‘Katun a katunská organizace středověkých Vlachů v centrálních a západních oblastech Balkánu’, *Slovanský přehled – Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe, ročník 99, čislo 5* (2013) , str. 387-416.

- Miloš Luković, ‘Zakon vlahom (Ius Valachicum) in the charters issued to Serbian medieval monasteries and Kanuns regarding Vlachs in the early Ottoman tax registers (defters)’, *Balcanica Posnaniensia: acta et studia, vol. 22, nr. 1* (2015), str. 29-46.
- Miloš Luković, ‘Sezonowe migracje pasterzy na Bałkanach: charakter, historia, transformacje’, *Res Historica – Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej , 40* (2015), str. 61-95.
- Miloš Luković, ‘Self Government Institutions of Nomadic and Semi-Nomadic Livestock Breeders in the Balkans and in the Carpathian Regions in the Late Medieval and Early Modern Periods’, *Res Historica – Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej , 41* (2016), str. 51-94.
- Ghislaine Lyndon, ‘Writing trans-Saharan History: methods, Sources and Interpretations Across the African Divide’, u: Jeremy Keenan (ur.), *The Sahara: Past, Present and Future*, London: Routledge, 2007., str. 41-72.
- Diarmaid MacCulloch, *Christianity: The First Three Thousand Years*, New York: Viking Penguin, 2010.
- Kevin Madigan, *Medieval Christianity: A New History*, Yale University Press, 2015.
- Veljko Maksić, *Rudarstvo u Srednjovjekovnoj Srpskoj Državi*, završni rad, Osijek: Filozofski fakultet, 2015., https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos:255/preview, 10. 5. 2017.
- Ljubomir Maksimović, ‘Počeci osvajačke politike’, u: Sima Ćirković, *Istorija Srpskog Naroda, Prva Knjiga*, str. 437-448.
- Paolo Malanima, ‘Energy and Population in Europe: The Medieval Growth (10th – 14th Centuries)’, 2010., str. 1-18., www.paolomalanima.it/default_file/Papers/MEDIEVAL_GROWTH.pdf, 1. 7. 2017.
- Noel Malcolm, *Bosnia – A Short History*, Pan Books, 2002.
- Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, London: Pan Books, 2002.
- Phaidon Malingoudis, ‘К вопросу о раннеславянском язычестве: свидетельства Псевдо-Кесария’, *Византийский Временник, 51* (1990), str. 86-91. [P. Malingoudis, ‘ K voprosu o raneslavjanskom jazjičestve: svidateljstva Psevdo-Kesarija’, *Vizantijskij Vremenik, 51* (1990), str. 86-91.].
- Marica Malović-Đukić, ‘Prilog istoriji Drobnjaka u Srednjem veku’, *Glasnik Zavičajnog Muzeja, knj. 1* (1999), str. 145-155.
- Marica Malović-Đukić, ‘Kotorski kumerak solski u Srednjem veku’, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, XLI* (2004), str. 453-468.

- Marica Malović-Đukić, ‘Kotorska i dubrovačka arhivska građa o Drobnjacima u Srednjem veku’, *Glasnik Zavičajnog Muzeja, knj. 6* (2007), str. 9-14.
- Marica Malović-Đukić, ‘Drobnjaci – primićuri i kramari u Srednjem veku’, *Glasnik Zavičajnog Muzeja, knj. 7* (2010), str. 9-17.
- Marica Malović-Đukić, ‘Vlaške skupine u istočnoj Hercegovini (danas Crnoj Gori) s posebnim osvrtom na Vlahe Drobnjake, Banjane, Riđane i Vlahe Pive u delu Bogumila Hrabaka’, u: Dragi Maliković, *et al.* (ur.), *Međunarodni Tematski Zbornik: Život i Delo Akademika Bogumila Hrabaka*, Kosovska Mitrovica: Filozofski Fakultet Univerziteta u Prištini, 2011., str. 265-275.
- Dominik Mandić, *Bosna i Hercegovina, Svezak III: Etnička Povijest Bosne i Hercegovine*, Toronto-Zürich-Roma-Chicago: Ziral, 1982.
- Ante Marinović, ‘Razvitak vlasti u srednjovjekovnom Kotoru’, *Historijski Zbornik, God. X, Br. 1-4* (1957), str. 83-110.
- Ante Marinović, ‘Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnika i Kotora u XIII i XIV stoljeću’, *Anali Zavoda za historijske znanosti JAZU u Dubrovniku, sv. 22-23* (1985), str. 7-24.
- Lujo Margetić, ‘Meropsi, Sokalnici, Otroci’, u: Lujo Margetić, *Prikazi i Diskusije,* Split: Književni krug, 2002., str. 331-354.
- Marija Marić, Marinka Šimić, Ante Škegro, ‘Pop Tjehodrag i njegov natpis’, *Povijesni prilozi, 33* (2007), str. 9-31.
- Miodrag Marković, ‘O Ktitorskom natpisu kneza Miroslava u crkvi Svetog Petra na Limu’, *Zograf, br. 36* (2012), str. 21-46.
- Mirko Marković, ‘Narodni Život i Običaji Sezonskih Stočara na Velebitu’, *Zbornik za Narodnii Život i Običaje Južnih Slavena, Knj. 48* (1980), str. 5-139.
- Mirko Marković, *Stočarska kretanja na dinarskim planinama*, Zagreb: Jesenski i Turk, 2003.
- Mirko Marković, ‘Stočarska kretanja na dinarskim planinama’ (mapa): http://cro-eu.com/galerija-fotografija/albums/userpics/10001/Stocarska%20kretanja-Markovic-planina%20Vlasic%20kod%20Zenice.jpg, 21.8.2016.
- Ranko Matasović, *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: MH, 2008.
- Ranko Matasović, *Jezična Raznolikost Svijeta*, Zagreb: Algoritam, 2011.
- Petar Matković, ‘Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega vieka’, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knj. XLII* (1878), str. 56-184.

- Haron Matwetwe, 'Principles and Strategies for Reaching and Discipling Nomads: A Case Study of the Pokot of East Africa', *The Journal of Adventist Mission Studies, Volume 12, Number 2* (2016), str. 290-300.
- Vladimir Mažuranić, *Prinosi za Hrvatski Pravno-Povjesni Rječnik, Vol. II: P-Ž,* Zagreb: JAZU, 1908-1922., str. 1587.
- Rosamond McKitterick (ur.), *The Uses of literacy in early medieval Europe*, Cambridge University Press, 1990.
- Rosamond McKitterick (ur.), *The New Cambridge Medieval History: Volume II, c.700 – c.900,* Cambridge University Press, 1995.
- Bruce M. Metziger, *New Testament Studies: Philological, Versional, and Patristic,* Leiden, 1980.
- Rade Mihaljčić, *Kraj Srpskog Carstva*, Beograd: SKZ, 1975.
- Rade Mihaljčić, 'Doba oblasnih gospodara', u: Jovanka Kalić (ur.*), Istorija Srpskog Naroda, Druga Knjiga: Doba Borbi za Očuvanje i Obnovu Države (1371-1537),* Beograd: SKZ, 1982., str. 21-35.
- Rade Mihaljčić, 'Stari srpski zakon', *Istorijski Časopis, knj. XXXVII* (1990), str. 21-26.
- Rade Mihaljčić, 'Vojnički Zakon', u: Rade Mihaljčić, *Prošlost i Narodno Sećanje,* Beograd: Gutenbergova galaksija, 1995., str. 95-99.
- Jovanka Mijušković, 'Humska vlasteoska porodica Sankovići', *Istorijski Časopis, Knj. XI* (1960), str. 17-54.
- Franz Miklosich, *Albanische Forschungen I – Die slavischen Elemente im Albanischen,* Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1870.
- Ante Milošević, *Stećci i Vlasi: Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni*, Split: Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1991.
- Miloš Milošević (red.), *Vodič kroz arhivsku građu sa sumarnim inventarima muzejskih i crkvenih fondova i zbirki*, Kotor: Istorijski arhiv, 1977.
- Bojan Miljković, 'Nemanjići i Sveti Nikola u Bariju', *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, XLIV/1* (2007), str. 275-294.
- Ema Miljković, 'Opširni defter Smederevskog sandžaka iz 1476. godine', *Istorijski Časopis, Knj. XXXVIII* (1991), str. 31-42.
- Ema Miljković, 'Vlasi u domaćoj istoriografiji (1960-2010)', *Braničevski glasnik, 7* (2010), str. 5-22.

- Ema Miljković, ‘Vlasi u Smederevskom sandžaku u drugoj polovini 15. i prvoj polovini 16. veka’, *Braničevski Glasnik, 7* (2010), str. 49-68.
- Ema Miljković, Aleksandar Krstić, ‘Tragovi srpskog srednjovekovnog prava u ranim osmanskim kanunima i kanunnamama’, u: S. Ćirković, K. Čavoški, *Srednjovekovno pravo u Srba u ogledalu istorijskih izvora*, str. 301-319.
- Zef Mirdita, ‘Pokušaj rasvjetljavaja i rješavanja problema fenomena ‘planinskih’ odnosno ‘pastirskih’ socijalnih struktura Balkana’, *Povijesni Prilozi, 12* (1993), str. 283-324.
- Zef Mirdita, ‘Balkanski Vlasi u svijetlu podataka Bizantskih autora’, *Povijesni prilozi, Vol. 14, No. 14* (1996), str. 25-115.
- Zef Mirdita, *Vlasi u Historiografiji*, Zagreb: HIP, 2004.
- Zef Mirdita, *Vlasi – starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas),* Zagreb: HIP, 2009.
- Siniša Mišić, ‘Ston i Pelješac od 1326. do 1333. godine’, *Istorijski Časopis, Knj. XLII-XLIII* (1995-1996), str. 25-32.
- Siniša Mišić, *Humska Zemlja u Srednjem Veku*, Beograd: DBR International Publishing, 1996.
- Siniša Mišić, ‘Potarje u Srednjem veku’, *Glasnik Zavičajnog Muzeja, Knj. 5* (2006), str. 9-17.
- Siniša Mišić, ‘Zakonske odredbe o Vlasima u poveljama Nemanjića’, *Braničevski glasnik, br. 7* (2010), str. 36-48.
- Siniša Mišić, ‘Srpska porodica u poznom Srednjem veku’, *Etnoantropološki Problemi, No. 10/2* (2015), str. 357-381.
- Siniša Mišić, ‘Inokosne porodice i zadruge u srednjovekovnoj Srbiji’, *Glasnik Zavičajnog Muzeja, Knj. 10* (2015), str. 9-28.
- Srđan B. Mladenović, *Kruševska Metohija: Hilandarski Posed u Hvosnu*, Niš: Centar za Crkvene Studije, 2013., www.hilandar.info/uploads/files/Metoh%20Krusevske%20doline%20Hilandar.pdf, 24.7.2016.

  Srđan B. Mladenović, ‘Srednjovekovni Posedi Manastira Hilandara na Kosovu i Metohiji’, str. 1-28., www.hilandar.info/uploads/files/Средњовековни_поседи_ман-libre.pdf, 24.7.2016.
- Nenad Moačanin, *Turska Hrvatska*, Zagreb: MH, 1999.

- Colin Morris, *The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250*, Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Jelena Mrgić-Radojčić, ‘Srednjovekovni čovek i priroda’, u: Smilja Marjanović-Dušanić, Danica Popović (prir.), *Privatni Život u Srpskim Zemljama Srednjeg Veka*, Clio: Beograd, 2004., str. 163-182.
- Jelena Mrgić, ‘Some considerations od woodland resource in the Medieval Serbia and Bosnia’, *Beogradski Istorijski Glasnik, 1* (2010), str. 87-101.
- Dušan Mrkobrad, ‘Srpsko rudarstvo u privredi Kosova i Metohije – srednji vek’, u: Stevan Karamata, Časlav Ocić (ur.), *Srbi na Kosovu i Metohiji: Zbornik radova*, Beograd: SANU, 2006., str. 379-395.
- Скендер Мучай, Суеля Джуери, Ирклид Ристани, Алексей Мстиславович Пентковский, ‘Средневековые церкви в долине Шушицы (Южная Албания) и славянская епископия свт. Климента Охридского’, *Slovene – International Journal of Slavic Studies, Vol. 3, No. 1* (2014), str. 5-42. [Skënder Muçaj, Suela Xhyheri, Irklid Ristani, Aleksey M. Pentkovskiy, ‘Medieval Churches in Shushica Valley (South Albania) and the Slavonic Bishopric of St. Clement of Ohrid’, Slovene – *International Journal of Slavic Studies, Vol. 3, No. 1* (2014), str. 5-42.].
- Dino Mujadžević, ‘Velika Erudicija i Ponešto Pristranosti’, *Scrinia Slavonica 7* (2007), str. 498-506.
- Qemal Murati, ‘Albanësie e “Provincave Onomastike” në Arealin e Maquedonisë – Dëshmi e Autoktonisë së Shqiptarëve në Këto Vise që nga Perioda Antike e Deri sot’, *Studime Albanologjike, 5* (2012), str. 49-64.
- Ivan Mužić, *Hrvati i autohtonost*, Split: Knjigotisak, 2001.
- Ivan Mužić (prir.), *Vlasi u Starijoj Hrvatskoj Historiografiji*, Split: MHAS, 2010.
- Ivan Mužić, ‘Vlasi i Starobalkanska Pretkršćanska Simbolika Jelena na Stećcima’, u: I. Mužić, *Vlasi u Starijoj Hrvatskoj Historiografiji*, str. 215-286.
- *Nacionalni arhivski informacijski sustav*: ‘Razni zapisi Notarijata (fond)’, arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_6483, 2. 5. 2017.
- *Nacionalni arhivski informacijski sustav*: ‘Razni zapisi Dubrovačke kancelarije (fond)’, http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_3405, 2. 5. 2017.
- John Nandris, ‘The Stina and the Katun: Foundations of a Research Design in European Highland Zone Ethnoarchaeology’, *World Archaeology, Vol. 17, No. 2, Ethnoarchaeology* (1985), str. 256-268.

- Е. П. Наумов, ‘Валканские Влахи и Формирование Древнесербской Народности’, u: В. В. Иванов, В. Д. Королюк, Е. П. Наумов (ur.), *Этническая История Восточньıх Романцев: Древность и Средние Века*, Москва: Наука, 1979., str. 18-60. [Evgenij P. Naumov, ‘Balkanskie Vlahi i Formirovanie Drevneserbskoi Narodnosti’, u: V. V. Ivanov, V. D. Koroljuk, E. P. Naumov (ur.) *Etničeskaja Istorija Vostočnih Romancev: Drevnost i Srednie Veka*, Moskva: Nauka, 1979.,str. 18-61.].
- Andre Du Nay, *The Origins of the Rumanians: The Early History of the Rumanian Language*, Toronto – Buffalo: Matthias Corvinus Publishing, 1996.
- Arnved Nedkvitne, *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*, Turnhout: Brepols Publishers, 2004.
- Aidan Nichols, *Rome and the Eastern Churches: A Study in Schism*, Ignatius Press, 2010.
- Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pećke patrijaršije 1557. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.
- Stojan Novaković, ‘Selo’, u: Sima Ćirković (prir.), *Stojan Novaković: Narod i Zemlja u Staroj Srpskoj Državi*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2002., str. 1-166.
- Irma Novalić, *Arhiv u Dubrovniku – razvoj do pojave arhiva kao samostalne ustanove*, Diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 2015., http://darhiv.ffzg.unizg.hr/6350/1/%28Irma_Novali%C4%87_diplomski%20_2_%29.pdf, 23.4.2017.
- Konstantina Ntassiou, Ioannis D. Doukas, Maria Karatassiou, ‘Exploring Traditional Routes of Seasonal Transhumance Movements with the Help of GIS: The Case Study of a Mountainous Village in Southwest Macedonia, Greece’, u: Zacharoula Andreopoulou, Dionysis Bochtis (ur.), *HAICTA 2015: 7th International Conference on Information and Communication Technologies in Agriculture, Food and Environment – Proceedings*, Kavala, 2015., str. 821-831., http://ceur-ws.org/Vol-1498/HAICTA_2015_paper91.pdf, 16.10.2016.
- Walter J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the World*, London: Routledge, 2002.
- Nives Opačić, ‘Što znači, odakle dolazi: Rudina’, www.matica.hr/vijenac/384/Rudina/, 3. 5. 2017.
- Georgije Ostrogorski (ur.), *Zbornik Konstantina Jirečeka, II*, Beograd: Naučno Delo, 1962.

- Georgije Ostrogorski, *Serska Oblast Posle Dušanove Smrti*, Beograd: Naučno delo, 1965.
- Alexander H. Pack, *Writing a Revolution: From Oral to Literate Cultural Transmission in Ancient Athens*, Bachelor's Thesis, Middletown: Wesleyan University, 2014., http://wesscholar.wesleyan.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2327&context=etd_hon_theses, 28.12.2016.
- Sorin Paliga, 'Slovani, Romuni in Albanci v prvem tisočletju n.š. (Še enkrat o jezikovnem mitu)', *Slavistična revija, 41/2* (1993), str. 237-243.
- Ivana Papac, *Dubrovačka Trgovina u Vrijeme Humanizma i Renesanse*, Završni Rad, Osijek: Filozofski fakultet, 2015., str. 1-21., https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A287/datastream/PDF/view, 29.12.2017.
- Aristeides Papadakis, *The Christian East and the Rise of the Papacy: The Church 1071-1453 A.D.*, SVS Press, 2007.
- Adam Parry (ur.), *The making of Homeric verse. The collected papers of Milman Parry,* Oxford, Clarendon Press, 1971.
- Stjepan Pavičić, *Podrijetlo Hrvatskih i Srpskih Naselja i Govora u Slavoniji*, Zagreb: JAZU, 1953.
- Đoko Pejović (ur.), *Predmet i Metod Izučavanja Patrijarhalnih Zajednica u Jugoslaviji*, Titograd: CANU, 1981.
- Radmilo Pekić, 'Herak Milošević – kramar Maleševac', *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini, br. 46/1* (2016), str. 401-417.
- Marko Perojević, 'Vlasi i Srblji Bana Mateja Ninoslava', *Jugoslovenski List , 22/280* (1939), str. 4.
- Marko Perojević, 'Još o Vlasima i Srbljima Bana Matije Ninoslava', *Jugoslavenski list, 293* (1939).
- Marko Perojević, 'Ban Matej Ninoslav', u: Krunoslav Draganović (ur.), *Poviest Hrvatskih Zemalja Bosne i Hercegovine, Vol 1,* Sarajevo, 1942, str. 219-231.
- Zoran Perović, *Trgovina Robljem u Dubrovniku*, Diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 1992.
- Mitar Pešikan, 'Zetsko-humsko-raška imena na početku turskog doba', *Onomatološki Prilozi SANU, Knj. III* (1982), str. 1-120.

- Vladimir R. Petković, *Stari srpski spomenici u Južnoj Srbiji*, Beograd – Zemun: Tifdruk, 1924., https://www.rastko.rs/projekti/cm/1/vpetkovic-spomenici_l.html, 14.6.2017.
- Sreten Petković, 'Nastanak Mileševe', u: Vojislav Đurić (ur.), *Mileševa u istoriji srpskog naroda*, Beograd: SANU, 1987., str. 1-8.
- Đurđica Petrović, 'Mataruge u kasnom Srednjem vijeku', *Glasnik Cetinjskih Muzeja, Knj. X* (1977), str. 95-129.
- Đurđica Petrović, 'Dubrovačke arhivske vesti o društvenom položaju žena kod srednjovekovnih Vlaha', *Istorijski časopis, knj. XXXII* (1985), str. 5-25.
- Đurđica Petrović, 'Popis Vlaha Plješč(ev)ića iz 1371. godine', *Onomatološki Prilozi, VII* (1986), str. 141-157.
- Đurđica Petrović, 'Srednjovekovni Vlasi na teritoriji današnje Crne Gore – primer Riđani', u: B. Kovačević, *Srednjovjekovna Istorija Crne Gore kao Polje Istraživanja*, str. 229-264.
- Boban Petrovski, 'Voisava Tribalda', 2006., str. 1-12., www.makedonika.org/whatsnew/nikolazezov/Petrovski,%20B.%20-%20Voisava%20Tribalda.pdf, 14.6.2017.
- David J. Philips, *Peoples on the Move: Introducing the Nomads of the World*, Carlisle: Piquant, 2001.
- Marko Pijović, 'Pojava velike epidemije kuge u 14. stoljeću i njene reperkusije na prostoru Europe i dijelovima istočnog Jadrana s naglaskom na Dubrovnik', *Lucius: Zbornik radova Društva studenata povijesti 'Ivan Lučić-Lucius', God. V, Sv. 8-9* (2006), str. 13-46.
- Marko Pijović, *Historiografija o Vlasima u Srednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Diplomski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski Studiji, 2008., str- 1-57.
- Marko Pijović, 'Nekoliko misli o mogućem podrijetlu naziva 'Vlah'', *Studia Mythologica Slavica, 13* (2010), str. 199-210.
- Marko Pijović, 'Demistificiranje 'etnicteta'', *Historijska Traganja, 10* (2012), str. 9-153.
- Marko Pijović, 'Об обремененности историографии современными социальными контекстами: Примеры из 'влаховедения'' ['Ob obremenenosti istoriografii sovremenjimi socialjnjimi kontekstami: Primerji iz 'vlahovedenija''], *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, 2* (2013), str. 92-119.

- Marko Pijović, ‘Još malo o proučavanju identiteta u prošlosti’, *Historijska Traganja, 14* (2014), str. 159-243.
- Marko Pijović, *Images of Self and Others in Medieval Serb, Ragusan (Dubrovnik), and Bosnian Sources*, Magistarski rad, University of Oxford, 2015., str. 1-77.
- Marko Pijović, *Identiteti i Povijest*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2018. (u tisku).
- Ivo Pilar, *Južnoslavensko Pitanje – Prikaz cjelokupnog pitanja*, Varaždin: HDS, 1990.
- Srđan Pirivatrić, *Samuilova Država: Obim i Karakter*, Beograd: SANU, 1997.
- Srđan Pirivatrić, ‘Хронологија и историјски контекст подизања манастира Студенице. Прилог истраживању проблема’, *ЗОГРАФ, 39* (2015), str. 47–56.
- Walter Pohl, ‘Romanness: a multiple identity and its changes’, *Early Medieval Europe (Themed edition: Being Roman after Rome), Volume 22, Issue 4* (2014), str. 406-418.
- Svetlana Popović, ‘The Serbian Episcopal sees in the thirteenth century’, *Starinar, 51* (2001), str. 171-184.
- Marijan Premović, ‘O Nazivu Crne Gore u Svetostefanskoj i Dečanskoj Hrisovulji’, *Matica – Časopis za Društvena Pitanja, Nauku i Kulturu, God. XII, Br. 46/47* (2011), str. 327-334.
- Marijan Premović, *Srednje i donje Polimlje i gornje Podrinje u Srednjem vijeku*, Doktorska disertacija, Beograd: Filozofski fakultet, 2013.
- Marijan Premović, ‘Trgovački putevi i trgovina u srednjem i donjem Polimlju u Srednjem vijeku’, *Acta Histriae, 23/4* (2015), str. 693-712.
- Marijan Premović, ‘Herceg Stjepan Vukčić Kosača i Polimlje’, *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe, No. 3* (2017), ste. 99-115.
- Valentin Putanec, ‘Postanak riječi poguslo’, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, No. 15-16* (1965), str. 204-207.
- Nedim Rabić, ‘Odnosi Bosne i Srbije u vrijeme Stjepana II Kotromanića’, *Historijska Traganja, 5* (2010), str. 165-186.
- Franjo Rački, *Hrvatska Prije XII Vieka*: *Glede na zemljišni obseg i narod*, Zagreb: Dionička tiskara, 1881.
- Đorđe Sp. Radojčić, ‘Ko je podigao manastir Zaum’, *Istoriski Pregled, Br. 1, God. 1* (1954). str. 44-55.
- Milan Radujko (ur.), *Đurđevi Stupovi i Budimljanska Eparhija – Zbornik Radova*, Berane – Beograd: Episkopija Budimljansko-Nikšićka – Filozofski fakultet, 2012.

- Tomislav Raukar, ‘Srednjovjekovna trgovina dalmatinskih gradova – istraživačka dostignuća i problemi’, *Historijski Zbornik, God. XXXI-XXXII* (1978-1979), str. 349-357.
- Tomislav Raukar, *Hrvatsko Srednjovjekovlje: Prostor, Ljudi, Ideje*, Zagreb: Školska knjiga, 1997.
- Gordan Ravančić, *Crna Smrt 1348.-1349. u Dubrovniku: Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet, 2006., http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/2340/1/256747.G.R-doktorat.pdf, 24. 10. 2017.
- Gordan Ravančić, ‘Neka razmišljanja o demografskim posljedicama epidemije Crne smrti 1348. godine u Dubrovniku’, u: Sašo Jerše (ur.), *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem – Vojetov Zbornik*, Ljubljana: Založba ZRC, 2006., str. 417-425.
- Enver Redžić (ur.), *Prilozi za Istoriju Bosne i Hercegovine I – Društvo i Privredna Srednjovjekovne Bosanske Države*, Sarajevo: ANUBiH, 1987.
- Ivo Rendić Miočević, *Zlo velike jetre: Povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, muslimana i Srba*, Split: Književni krug, 1996.
- David Rigg, *Population Growth and Agrarian Change: An Historical Perspective,* Cambridge University Press, 1980.
- Skender Rizaj, ‘Uloga Vlaha primićura u rudarstvu Kosova i Srbije u XV i XVI veku’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 135-138.
- Josip Roglić, ‘O značenju pojmova Humine, Rudine i Površi’, *Hrvatski geografski glasnik, Vol. 13, No.1* (1951), str. 125.
- Drago Roksandić, ‘Dinarski Vlasi/Morlaci od 14. do 16. stoljeća: koliko identiteta?’, *Godišnjak Titius, God. 1, Br. 1* (2008), str. 5-19.
- Zdenka Janeković Römer, ‘Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku’, poglavlje ‘Cuius regio illius religio’, str. 1-26., www.academia.edu/7621134/Građani_stanovnici_podanici_stranci_inovjerci_u_srednjovjekovnom_Dubrovniku_Citizens_Inhabitants_Subjects_Foreigners_Heterodox_in_Medieval_Dubrovnik_, 15. 5. 2017. [objavljeno kao: Zdenka Janeković Römer, ‘Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku’, u: Neven Budak (ur.), *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*, Zagreb: FF Press, 2005. str. 317-346.].
- Zdenka Janeković-Römer, *Maruša ili Suđenje Ljubavi – Bračno-Ljubavna Priča iz Srednjovjekovnog Dubrovnika,* Zagreb: Algoritam, 2008.

- Zdenka Janeković Römer, 'Gradation of differences: ethnic and religious minorities in medieval Dubrovnik', u: Derek Keene *et al.* (ur.), *Segregation – Integration – Assimilation: Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*, London: Routledge, 2009., str. 115-133.
- Zdenka Janeković Römer, 'Slavensko i romansko tkanje dalmatinskog i dubrovačkog identiteta', u: Krešimir Mićanović (ur.), *Sintaksa hrvatskoga jezika – Književnost i kultura osamdesetih: Zbornik radova 39. seminara Zagrebačke slavističke škole*, Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2011. str. 207-226.
- Bonifacije Rupčić, 'Značenje »Dubia« fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne', *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, Vol. 15* (1988), str. 65-90.
- Josiah C. Russel, 'Population in Europe 500 – 1500', Carlo M. Cipolla (ur.), *The Fontana Economic History of Europe. Vol. 1: The Middle Ages*, London: Collins – Fontana, 1972., str. 25-71.
- Josiah Cox Russell, *Medieval Demography*, New York: AMS Press, 1987.
- Ilarion Ruvarac, 'Vukan, nastariji sin Stefana Nemanje i Vukanovići', *Godišnjica Nikole Čupića, knj. X* (1888.), str. 1-9.
- Benjamin Adam Saidel, 'Pitching Camp: Ethnoarchaeological Investigations of Inhabited Tend Camps in the Wadi Hisma, Jordan', u: J. Szuchman, *Nomads, Tribes, and the State*, str. 87-104.
- Philip Carl Salzman (ur.), *When Nomads Settle: Process of Sedentarization As Adaptation and Response*, New York: Praeger Publishers, 1980.
- Philip Carl Salzman, *Pastoralists: Equality, Hierarchy, and the State,* Westview Press, 2004.
- Афанасий Селищев, *Славянское население в Албании*, София: Издание Македонского Научного Института, 1931. [Afanasii M. Selischev, *Slavianskoe naselenie v Albanii*, Sofija: Izdanie makedonskogo nauchnogo instituta, 1931.], promacedonia.org/seli_sna/, 11.8.2016.
- Richard Sharpe, 'Peoples and Languages in Eleventh- and Twelfth-Century Britain and Ireland', u: Dauvit Broun (ur.), *The Reality Behind Charter Diplomatic in Anglo-Norman Britain*, University of Glasgow, 2011, str. 1-119.
- Richard Sharpe, 'Addressing Different Language Groups: Charters from the eleventh and twelfth Centuries', u: Judith Jefferson, Ad Putter, Amanda Hopkins (ur.),

Multilingualism in medieval Britain (c. 1066-1520): sources and analysis, Turnhout: Brepols, 2013., str 1-40.

- Philip Sherrard, *The Greek East and the Latin West: A Study in the Christian Tradition*, Oxford University Press, 1959.
- Anngret Simms, Howard B. Clarke (ur.), *Lords and Towns in Medieval Europe: The European Historic Towns Atlas Project*, Farnham: Ashgate, 2015.
- Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora – od druge polovine XII do početka XV stoleća*, Beograd: SAN, 1950.
- Vladislav Skarić, 'Vlasi i Srbi Bana Mateja Ninoslava', *Jugoslavenski List, 22/280* (1939), str. 4.
- Petar Skok, 'Češka knjiga o vlaškom pravu', *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 30* (1918), str. 295-316.
- Petar Skok, *Slavenstvo i Romanstvo na jadranskim Otocima: Toponomastička Ispitivanja*, Zagreb: JAZU, 1950.
- Petar Skok, 'Vlah', *Enciklopedija Jugoslavije, sv. 8.*, Zagreb: Leksikografski zavod, 1971., str. 514.-516.
- Petar Skok, *Etimologijski rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika, Knjiga Druga: K-poni'*, Zagreb: JAZU, 1972.
- Petar Skok, 'Pegurina', u: P. Skok, *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika, knjiga Druga: K – Poni'*, str 631.
- Petar Skok, 'Vlah', u: P. Skok, *Etimologijski riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Knjiga III. (poni² – Ž)*, Zagreb: JAZU, 1973., str. 606-609.
- Đoko Slijepčević. *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve, Vol. I: Od pokrštavanja Srba do kraja XVIII veka*, Beograd: BIGZ, 1991.
- Aranđel Smiljanić, 'Župani u Diplomatiji', *Glasnik Udruženja Arhivskih Radnika Republike Srpske, God. V, Br. 5* (2013), str. 91-108.
- Franjo Smiljanić, 'O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima od 9. do 16. st.', *Povijesni Prilozi, 33* (2007), str. 33-102.
- Maja Štrk-Snoj, 'Povijesni razvoj Boljuna', u: Mario Kalčić (gl. ur.), *Lupoglavština i Boljunština*, Pula: Istarska naklada, 1982., str. 102-117.
- Ljubo Sparavalo, 'Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske', *Tribunia, br. 5* (1979), str. 53-137.
- Vasilije Mujo Spasojević, *Crnogorski Katuni*, Zagreb-Split: NZCH-ZC, 2006.

- Radomir Stanić (ur.), *Manastir Mileševa – Istraživanje i Obnova*, Beograd – Prijepolje: Rep. Zavod za zaštitu spom. kulture, 1995.
- Vojislav Stanimirović, 'Re-emergence of the dowry amongst Serbs', *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review, Yr. LVIII, No. 3* (2010), str. 185-202.
- Vlada Stanković, *Kralj Milutin (1282-1321)*, Beograd: Freska, 2012.
- Stanoje Stanojević, *Borba za Samostalnost Katoličke Crkve u Nemanjićskoj Državi*, Beograd: SKA, 1912.
- Stanoje Stanojević, *Studije o Srpskoj Diplomatici, Vol. I* [Pretisci iz *Glasa Srpske Kraljevske Akademije, 90-132* (1912-1928)], Beograd, 1928.
- Stanoje Stanojević, *Studije o Srpskoj Diplomatici, Vol. II* [Pretisci iz *Glasa Srpske Kraljevske Akademije, 156-169* (1933-1935)], Beograd, 1935.
- Ludwig Steindorff, 'Stari svijet i novo doba: o formiranju komune na istočnoj obali Jadrana', *Starohrvatska prosvjeta, Vol. III, No. 16* (1986), str. 141-152.
- Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge University Press, 2004.
- Brian Stock, *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton University Press, 1983.
- Aleksandar Stojanovski, 'Poteklo i vaspostavuvanje na vojničkata služba (so osoben osvrt na Makedonija', u: Aleksandar Stojanovski, *Makedonija vo turskoto srednovekovije (Od krajot na XIV - Početkot na XVII vek)*, Skopje: Kultura, 1989., str. 91-108.
- Boško Suvajdžić, 'Hajduci i uskoci u narodnoj poeziji: Istorijske pretpostavke za nastanak i razvoj hajdučkog pokreta', www.rastko.rs/knjizevnost/usmena/bsuvajdzic-uskoci.html, 20.5.2017. [preuzeto iz: Boško Suvajdžić, (prir.), *Epske pesme o hajducima i uskocima: antologija*, Beograd: Gutenbergova galaksija, 2003.].
- Jeffrey Szuchman (ur.), *Nomads, Tribes, and the State in the Ancient Near East – Cross-Disciplinary Perspectives*, The Oriental Institute of the University of Chicago, 2009.
- Indira Šabić, *Onomastička analiza bosanskohercegovačkih srednjovjekovnih administrativnih tekstova i stećaka*, Doktorski rad, Osijek: Filozofski fakultet, 2014.
- Indira Šabić, 'Periodizacija razvoja inskribiranih stećaka', *Studii de Stiinta si Cultura, Volumul X, Numarul 4/39* (2014), str. 43-51.

- Marijana Šakota, ‘Prilozi poznavanju manastira Banje kod Priboja’, *Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture, IX* (1970), str. 19-46.
- Franjo Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u Srednjem vijeku*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1975.
- Franjo Šanjek (gl. ur.), *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu: Zbornik radova*, Zagreb – Sarajevo: HIP – Institut za istoriju, 2005.
- Srđan Šarkić, *Srednjovekovno Srpsko Pravo,* Novi Sad: Matica Srpska, 1995.
- Srđan Šarkić, ‘Pravni položaj Vlaha i Otroka u srednjovekovnoj Srbiji’, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, vol. 44, br. 3* (2010), str. 37-51.
- Srđan Šarkić, ‘Маисторије, сокалници и сеоски попови’, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 45/1* (2011), str. 59-67.
- Srđan Šarkić, ‘O značenju izraza ‘zakon’ u Savinom Žitiju Svetog Simeona’, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Vol. 49, br. 1* (2015), str. 9-19.
- Božidar Šekularac, Marijan Premović, ‘Ljubovića u popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1475/1477. godine’, *Matica – Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Br. 56/57, God. XV* (2013-2014), str. 197-206.
- Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine,* Banja Luka: Grad Banja Luka, 2002.
- Jaroslav Šidak, *Studije o ‘Crkvi Bosanskoj’ i Bogumilstvu*, Zagreb: Liber, 1975.
- Jaroslav Šidak, ‘Vjerski onosi na Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u Srednjem vijeku’, *Historijski zbornik, God. XXXIII-XXXIV/1* (1980-1981), str. 275-290.
- Petar Šimunović, *Naša Prezimena – Porijeklo, Značenje, Rasprostranjenost,* Zagreb: MH, 1985.
- Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u Vrijeme Narodnih Vladara*, Zagreb: Naklada Školskih Knjiga, 1925.
- Gavro Škrivanić, ‘Žičko eparhisko vlastelinstvo’, *Istoriski Časopis – Organ Istoriskog Instituta SAN, Knj. IV* (1952-1953), str. 147-172.
- Gavro Škrivanić, ‘Putevi u Srednjovekovnoj Zeti’, Glasnik *Srpskog Geografskog Društva, Sv. 51, Br. 1* (1971), str. 75-85.
- Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci*, Podgorica: CID, 1996.
- Milan Šufflay, *Die Dalmatinische Privaturkunde,* Wien: Carl Gerold’s Sohn, 1904.
- Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi: Njihova Simbioza u Srednjem Vijeku,* Beograd: Izdanje seminara za arbanasku filologiju, 1925.

- Milan Šufflay, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina: Povijest hrvatskoga notarijata od XI. do XV. stoljeća*, Zagreb: Darko Sagrak, 2000.
- Marko Šuica, 'O kesaru Grguru', *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, 34* (1995), str. 163-173.
- Marko Šuica, *Nemirno Doba Srpskog Srednjeg Veka: Vlastela Srpskih Oblasnih Gospodara*, Beograd: Službeni list, 2000.
- Teodor Taranovski, *Istorija Srpskog Prava u Nemanjićkoj Državi*, Beograd: Lirika, 2002.
- Gabriel Tarde, *The Laws of Imitation*, New York: Henry Holt and Company, 1903.
- Tomislav Zdenko Tenšek, 'Krstjani i Trgovina Robljem na Sredozemlju Između 13 i 15. st.', u: Franjo Šanjek (gl. ur.), *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu: Zbornik radova*, Zagreb – Sarajevo: HIP – Institut za istoriju, 2005., str. 309-334.
- Slavenko Terzić (ur.), *Bosna i Hercegovina od Srednjeg Veka do Novijeg Vremena*, Beograd–Novi Sad: Istorijski Institut–Pravoslavna Reč, 1995.
- Lajos Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Munchen – Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1914.
- Branislav Todić, Danica Popović (ur.), *Manastir Morača*, Beograd: SANU, 2006.
- Olga Mišeska Tomić, *Balkan Sprachbund Morpho-syntactic Features*, Springer, 2006.
- Svetozar Tomić, *Drobnjak, Piva, Banjani*, Podgorica: CID, 2000.
- Gordana Tomović, 'Oblasni gospodari u XIV veku', u: Danica Milić (ur.), *Istorija Titovog Užica (do 1918), 1*, Titovo Užice: Narodni muzej, 1989., str. 147-160.
- Gordana Tomović, 'Ktitori manastira sv. Trojice Pljevaljske', *Glasnik zavičajnog Muzeja, Knj. 7* (2010), str. 37-55.
- Gordana Tomović, 'Vojinovići', u: Srđan Rudić (gl. ur.), *Spomenica Akademika Sime Ćirkovića*, Beograd: Istorijski institut, 2011., str. 355-366.
- Đuro Tošić, *Trg Drijeva u Srednjem vijeku*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- Đuro Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Beograd: SANU, 1998.
- Đuro Tošić, 'Srpske Primorske Zemlje (Zeta i Travunija) u XIII vijeku', u: Tibor Živković (ur.), *Kralj Vladislav i Srbija XIII Veka*, Beograd: Istorijski institut, 2003., str. 63-72.
- Đuro Tošić, 'Prilog Proučavanju 'Donjih Vlaha' u Istočnoj Hercegovini', *Zbornik za Istoriju Bosne i Hercegovine, 4* (2004), str. 81-132.
- 'Transhumance ways of the Vlachs' (mapa):

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/95/Transhumance_ways_of_the_Vlachs.jpeg, 10.3.2017.
- Jovan Trifunoski, ‘Geografske karakteristike srednjovekovnih katuna’, u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu,* str. 19-39.
- Jovan Trifunoski, ‘Diskusija’, u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu,* str. 43-44.
- Jovan Trifunoski, ‘Današnji vlaški katuni u Makedoniji’, u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu,* str. 171-202.
- Jovan F. Trifunoski, ‘Moskopolje – Uništena Hrišćanska Varoš u Albaniji’, u: J. R. Bojović *Stanovništvo slovenskog porekla u Albaniji – Zbornik Radova,* www.rastko.rs/rastko-al/zbornik1990/jtrifunoski_moskopolje.php, 20.11.2016.
- Veljan A. Trpković, ‘Branivojevići’, *Istorijski Glasnik, br. 3-4* (1960), str. 55-85.
- Veljan Trpković, ‘Oko ‘ustupanja’ Stona i Pelješca Dubrovčanima (1326-1333)’, *Istorijski glasnik, 1* (1963), str. 39-60.
- Veljan Trpković, ‘Humska Zemlja’, *Zbornik Filozofskog Fakulteta, Knjiga VIII/1: Spomenica Mihaila Dinića* (1964), str. 225-260.
- Veljan (Trpković) Atanasovski, *Pad Hercegovine,* Beograd: Narodna knjiga – Istorijski institut, 1979.
- Oleg Trubačov, *Etnogeneza i kultura drevnih Slovena – lingvistička istraživanja*. Beograd: Pešić i Sinovi, 2005.
- Aleksandar Uzelac, ‘Najamničke vojske kralja Stefana Uroša II Milutina’, *Vojnoistorijski Glasnik, 2* (2011), str. 9-27.
- Aleksandar Uzelac, ‘Foreign soldiers in the Nemanjić state – a critical overview’, *Beogradski Istorijski Glasnik, Vol. VI* (2015), str. 69-89.
- Aleksandar Uzelac, ‘Западните пътешественици в ‘Deserta Bulgariae’ преди Първия кръстоносен поход’, *Списание Епохи, Том 25, Кн. 1* (2017), str. 196-202. [‘Western Travelers in the ‘Deserta Bulgariae’ before the First Crusade, *The Journal Epohi, Vol. 25, Iss. 1* (2017), str. 196-202.].
- Mirko Valentić, ‘O Etničkom Korijenu Hrvatskih i Bosanskih Srba’, *Časopis za Suvremenu Povijest, 24/3* (1992), str. 1-21.
- Istvan Vasary, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365,* Cambridge University Press, 2005.
- Milan Vasić, *Martolosi u Jugoslovenskim Zemljama Pod Turskom Vladavinom,* Istočno Sarajevo: ZUNS, 2005.

- Trpimir Vedriš, ‘Balkanske Sklavinije i Bugarska’, u: Zrinka Nikolić Jakus (ur.), *Nova Zraka u Europskom Svjetlu: Hrvatske Zemlje u Ranome Srednjem Vijeku (oko 550 - oko 1150)*, Zagreb: MH, 2015., str. 581-608.
- Marko Vego, *Naselja Bosanske Srednjovjekovne Države*, Sarajevo: Sjetlost, 1957.
- Marko Vego, *Iz Istorije Srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- Nenad Vekarić, ‘The Population of the Dubrovnik Republic in the Fifteenth, Sixteenth and Seventeenth Centuries’, *Dubrovnik Annals, 2* (1998), str. 7-28.
- Nenad Vekarić, ‘Udio plemstva u stanovništvu Dubrovnika u trenutku zatvaranja vijeća 1332. godine’, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: Razred za društvene znanosti, 501, knj. 48* (2011), str. 31-46.
- Mitja Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, College Station: Texas A&M University Press, 2003.
- Andrija Veselinović, Radoš Ljušić, *Rodoslovi Srpskih Dinastija*, Novi Sad: Platoneum, 2002.
- Domagoj Vidović, ‘Prilog proučavanju odraza svetačkog imena Juraj u hrvatskoj antroponimiji’, *Raspr. Inst. hrvat. jez. jezikosl., knj. 33* (2007), str. 431–447.
- Domagoj Vidović, ‘Toponimija zapadnoga dijela Popova’, *Folia Onomastica Croatica, 23* (2014), str. 243-265.
- Ignacije Voje, ‘Diskusija’, *Radovi ANUBiH, Knj. LXXIII* (1983), str. 174.
- Ignacij Voje, ‘Prilog Proučavanju Dubrovačkih Trgovačkih Društava’, u: R. Kuzmanović, *Zbornik Radova u Čast Akademiku Desanki Kovačević Kojić*, str. 175-187.
- Josip Vrana, ‘Da li je sačuvan original isprave Kulina bana: Paleografijsko-jezična studija o primjercima isprave iz g. 1189.’, *Radovi staroslavenskog instituta, knj. 2* (1955), str. 5-55.
- Josip Vrana, ‘Tko je Pisao Najstarije Dubrovačke Ćirilske Isprave’, *Slovo, 6-8* (1957), str. 311-334.
- Wayne Vucinich (Vojislav Vučinić), ‘Transhumanca’, u: N. Naimark, H. Case (ur.), *Jugoslavija i Njeni Povjesničari*, Zagreb: Srednja Europa, 2005., str. 57-77.
- Gojko Vukčević, *O Porijeklu Ilira: Multidisciplinarna istraživanja porijekla stanovništva Zapadnog Balkana iz praistorijskog doba*, Podgorica-Nikšić: Unireks, 1992.

- Nikola Vukčević, ‘Etimologija pojma ‘Vlah’ i njegova razna značenja’, u: Đ. Pejović, *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, str. 315-342.
- Marko Vukelić, ‘Pašarenje na Velebitu’, *Šumarski list, br. 5-6, god. CXXVI* (2002), str. 299-305.
- Sreten V. Vukosavljević, *Organizacija Dinarskih Plemena*, Beograd: SAN, 1957.
- Milan T. Vuković, *Narodni običaji, verovanja i poslovice kod Srba: sa kratkim pogledom u njihovu prošlost*, Beograd: M. T. Vuković, 1985.
- Jovan Vuković (ur.), *Savjetovanje o terminologijama narodne materijalne i duhovne kulture*, Sarajevo: ANUBIH, 1977.
- Tom Winnifrith, *The Vlachs: The History of a Balkan people*, London: Duckworth, 1987.
- Anders Winroth, Adam J. Kosto (ur.), *Charters, Cartularies, and Archives: The Preservation and Transmission of Documents in the Medieval West*, Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 2002.
- Nikola Zdanovski, ‘Diskusija’, u: M. S. Filipović, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, str. 41-42.
- Danko Zelić, ‘Wooden Houses in the Statutes and Urban Landscapes of Medieval Dalmatian Communes’, u: Željko Radić *et al.* (prir.), *Splitski Statut iz 1312. godine: Povijest i Pravo*, Split: Književni krug, 2015., str. 489-507.
- Olga Zirojević, *Crkve i manastiri na području pećke patrijaršije do 1683 godine*, Beograd: Narodna Knjiga, 1985.
- Tibor Živković, ‘Etničke promene na teritoriji današnje Srbije u periodu od VI do X veka’, *Glasnik Etnografskog instituta SANU, knj. XLV* (1996), str. 89-100.
- Tibor Živković, ‘Legenda o Pavlimiru Belu’, *Istorijski Časopis, Knj. L* (2003), str. 9-32.
- Tibor Živković, *Južni Sloveni Pod Vizantijskom Vlašću, 600-1025*, Beograd: Čigoja, 2007.
- Tibor Živković, *Crkvena Organizacija u Srpskim Zemljama: Rani Srednji Vek*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2011.

PRILOZI

Prilog 1: Država Stefana Nemanje i Dubrovnik koncem 12. stoljeća

Prilog 1:

Država Stefana Nemanje i Dubrovnik koncem 12. stoljeća

(Izvor:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ee/Stefan_Nemanja_Serbia_XII_c_AD.jpg, 9. 4. 2018.)

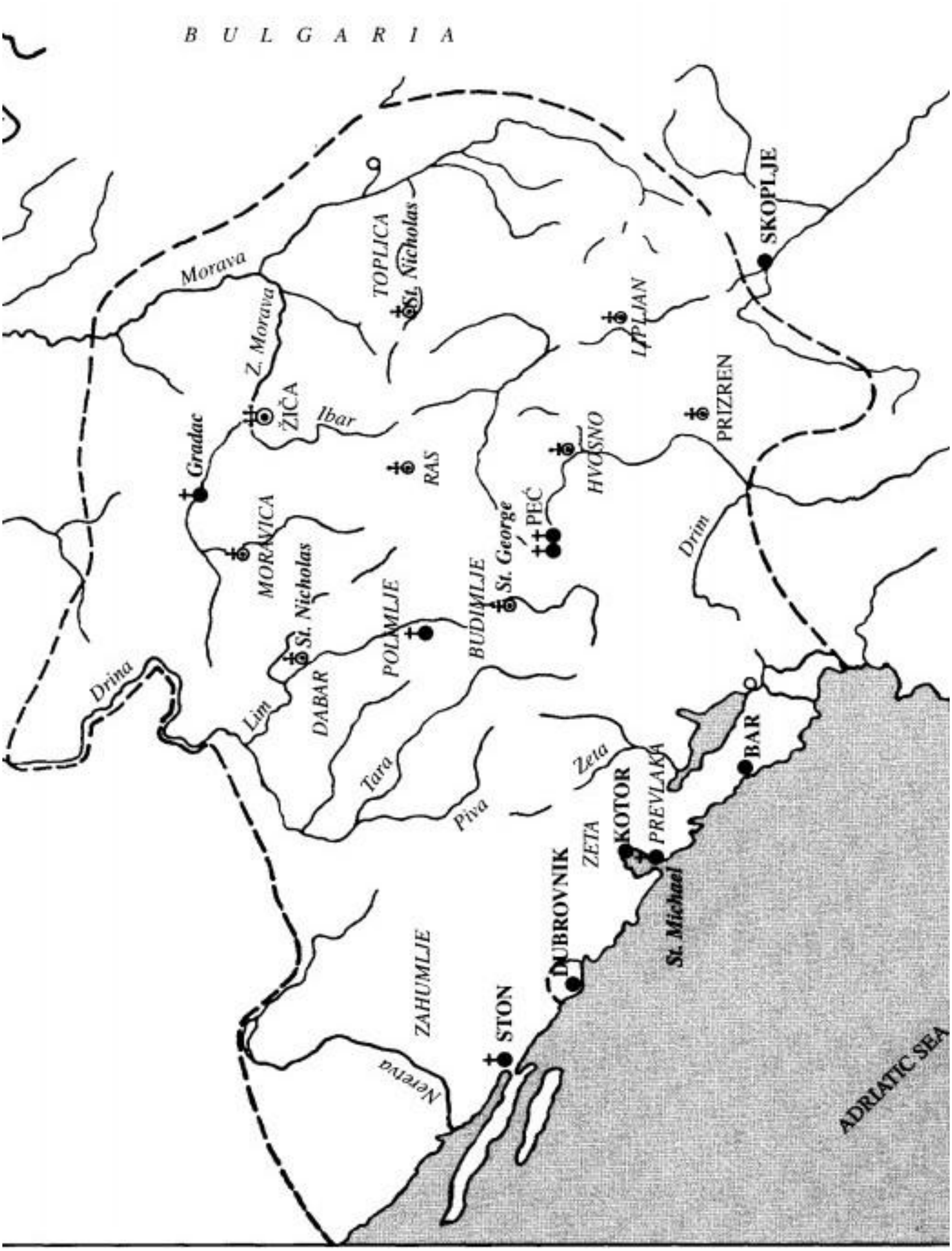

Prilog 2: Granice srpske države i sjedišta episkopija Srpske Crkve sredinom 13. stoljeća

Prilog 2:

Granice srpske države i sjedišta episkopija Srpske Crkve sredinom 13. stoljeća

(Izvor: Svetlana Popović, 'The Serbian Episcopal sees in the thirteenth century', *Starinar, 51* (2001), str. 172.)

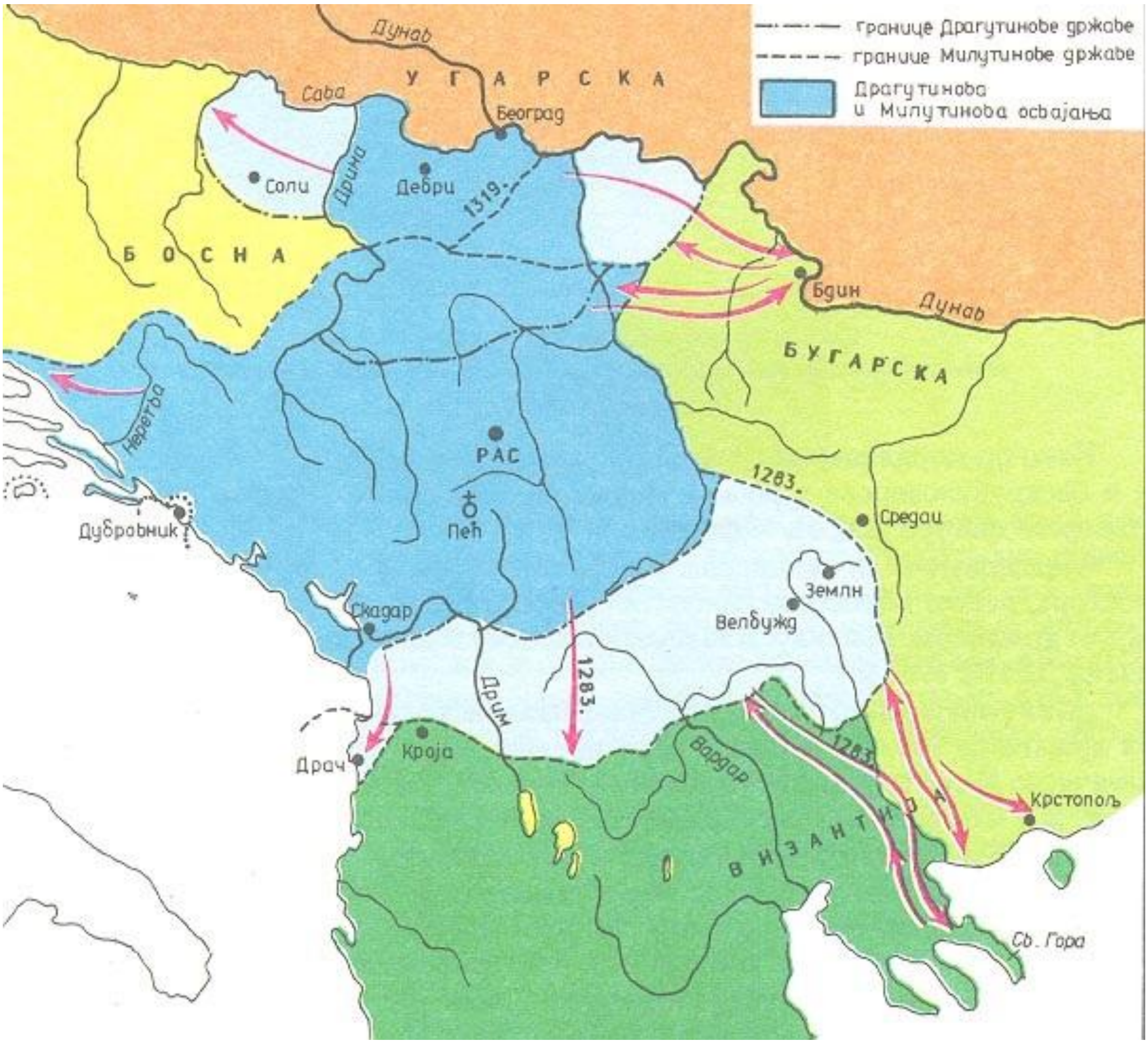

Prilog 3: Nemanjićka država u ranom 14. stoljeću (u doba kralja Milutina)

Prilog 3:

Nemanjićka država u ranom 14. stoljeću (u doba kralja Milutina)

(Izvor: https://markoek.files.wordpress.com/2013/04/dragutinimilutindrzava.jpg, 9. 4. 2018.)

Prilog 4: Nemanjićka država sredinom 14. stoljeća (u doba careva Dušana i Uroša)

Prilog 4:

Nemanjićka država sredinom 14. stoljeća

(Izvor: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/hr/4/40/Du%C5%A1anovo_Carstvo.jpg, 9. 4. 2018.)

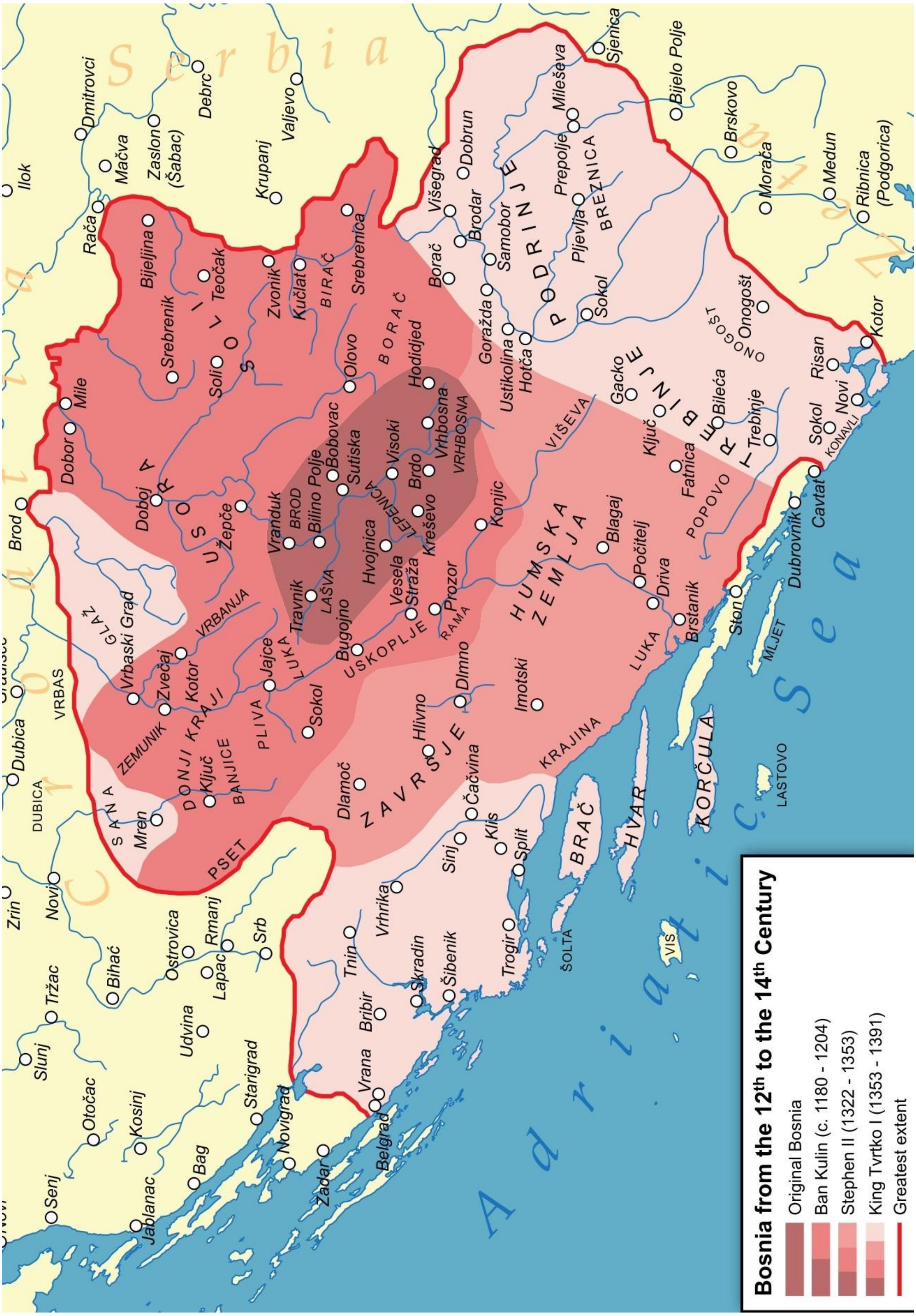

Prilog 5: Država Kotromanića u kasnom 14. stoljeću (zemlje na istoku: Trebinje, Podrinje, itd., s najvećom koncentracijom Vlaha u Tvrtkovoj državi, preuzete su od Srbije, 1373.-1377.)

Prilog 5:

Država Kotromanića u kasnom 14. stoljeću

(Izvor: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/2/28/Medieval_Bosnian_State_Expansion-en.svg/1920px-Medieval_Bosnian_State_Expansion-en.svg.png, 9. 4. 2018.)

Prilog 6: Država Stepana Vukčića Kosače sredinom 15. stoljeća (velika većina Vlaha u širem zaleđu Dubrovnika bila je pod njegovim nadzorom)

Prilog 6:

Država Stepana Vukčića Kosače sredinom 15. stoljeća

(Izvor: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ef/Stefan_Vuk%C4%8Di%C4%87_i_rat_u_Zeti_1441.jpg, 9. 4. 2018.)

Prilog 7: Približni raspored vlaških skupina po Balkanu koncem 12. i početkom 13. stoljeća (Vlasi su označeni zvjezdicama, a ucrtane su i granice srpske države, te položaj Dubrovnika)

Prilog 7:

Približni raspored vlaških skupina po Balkanu koncem 12. i početkom 13. stoljeća

(Izradio Marko Pijović)

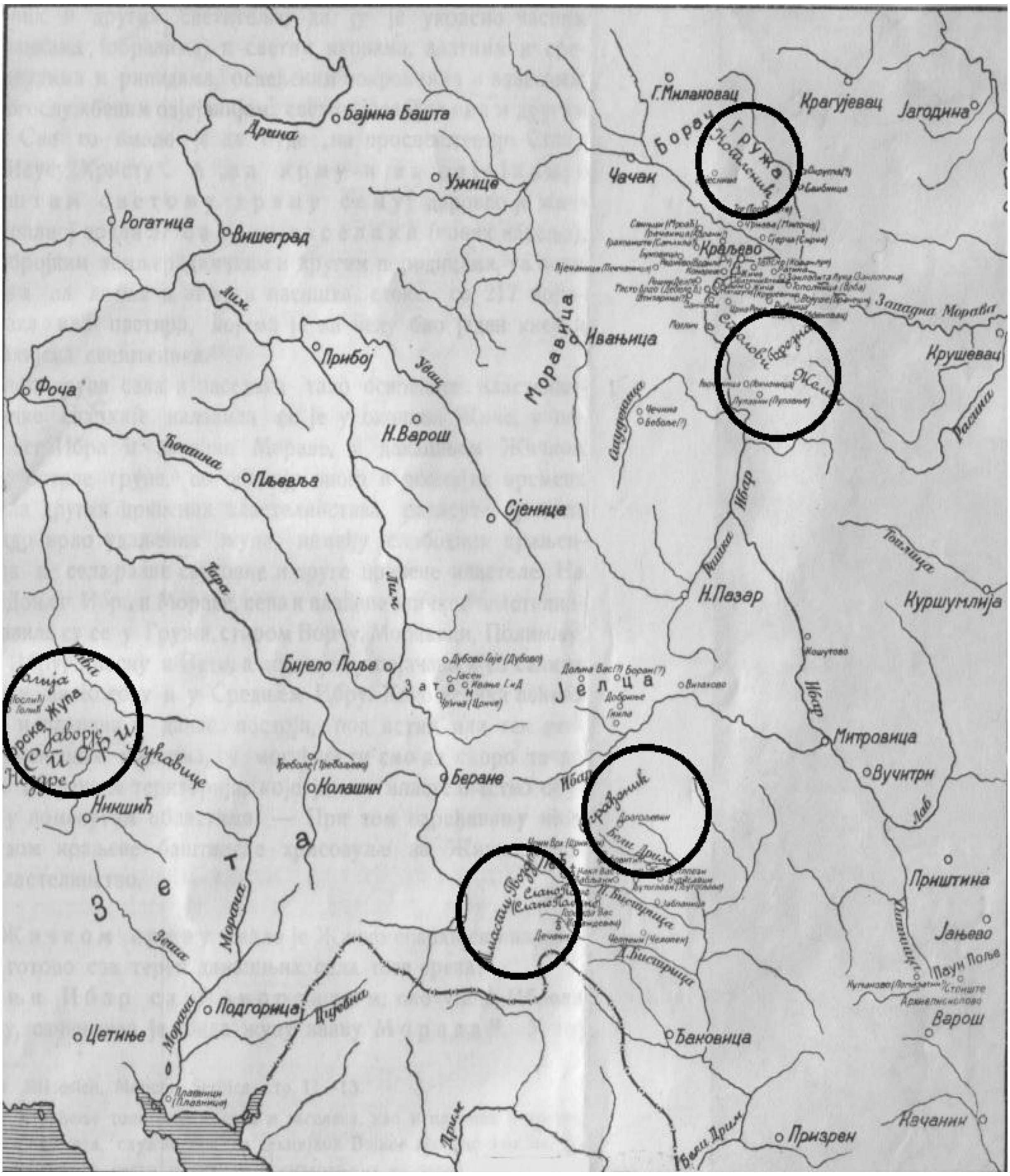

Prilog 8:

Posjedi Žičkog vlastelinstva u 13. stoljeću (označene su planine oko kojih je bilo Vlaha)

Prilog 8:

Posjedi Žičkog vlastelinstva u 13. stoljeću

(Izvor: Radoslav Grujić, *Eparhijska vlastelinstva u srednjevekovnoj Srbiji*, Beograd: Privrednik, 1932., str. 69.)

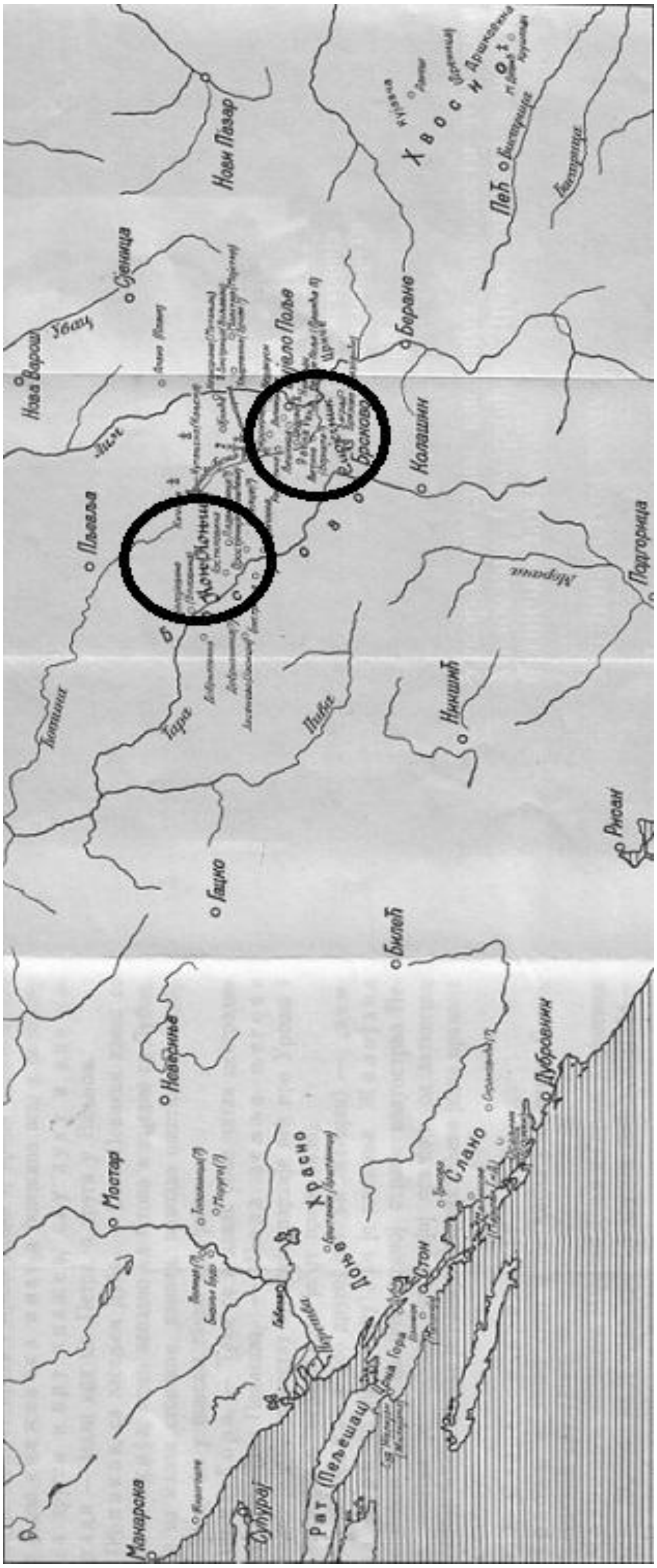

Prilog 9: Posjedi pravoslavne Humske episkopije sredinom 13. stoljeća (označene su planine oko kojih je bilo Vlaha)

Prilog 9:

Posjedi pravoslavne Humske episkopije sredinom 13. stoljeća

(Izvor: Radoslav Grujić, *Eparhijska vlastelinstva u srednjevekovnoj Srbiji*, Beograd: Privrednik, 1932., str. 69.)

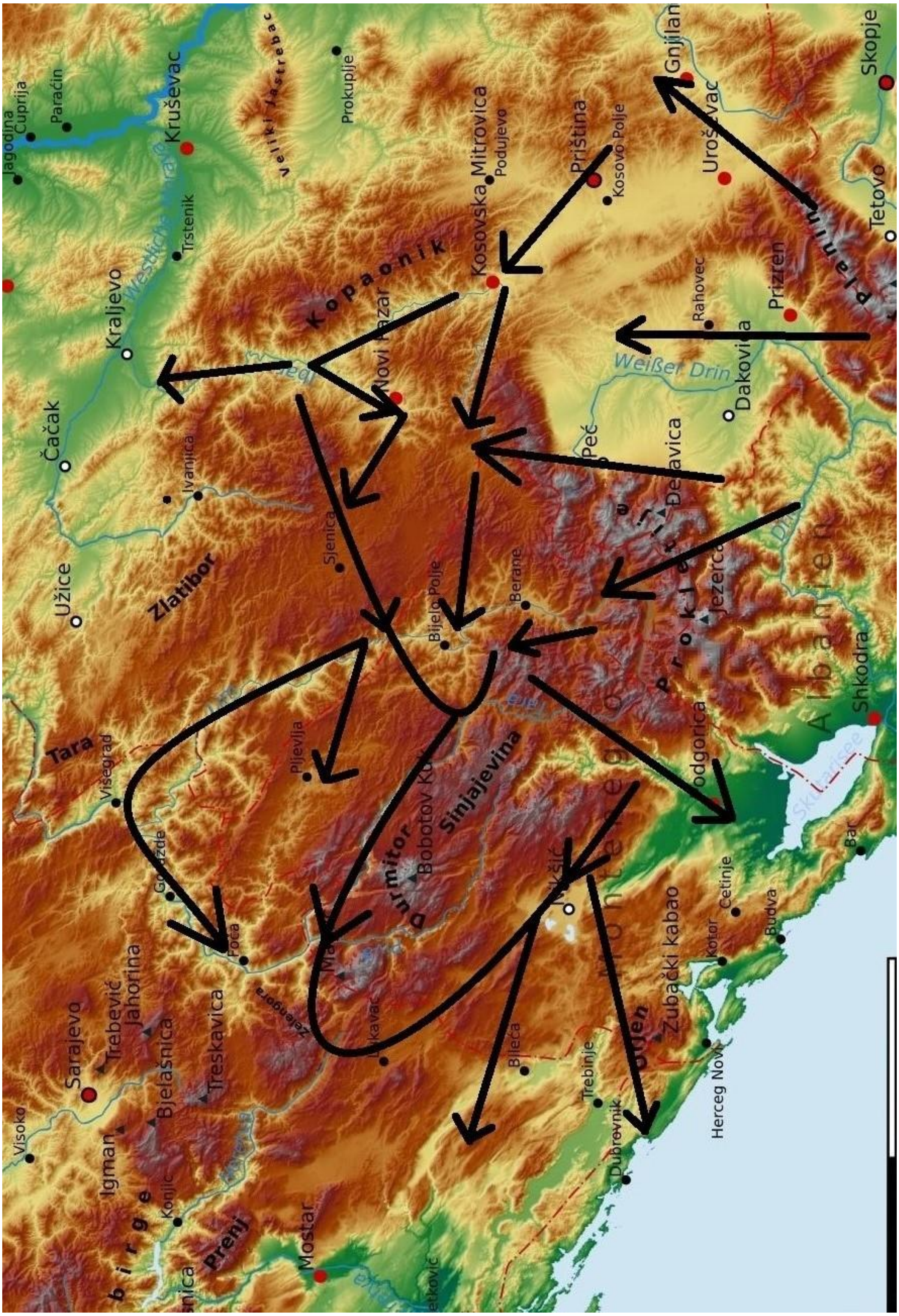

Prilog 10: Vjerojatni pravci kretanja i kolonizacije Vlaha po Srbiji od kasnog 12., tj. ranog 13. stoljeća nadalje

Prilog 10:

Vjerojatni pravci kretanja i kolonizacije Vlaha po Srbiji od kasnog 12., tj. ranog 13. stoljeća nadalje

(Izradio Marko Pijović)

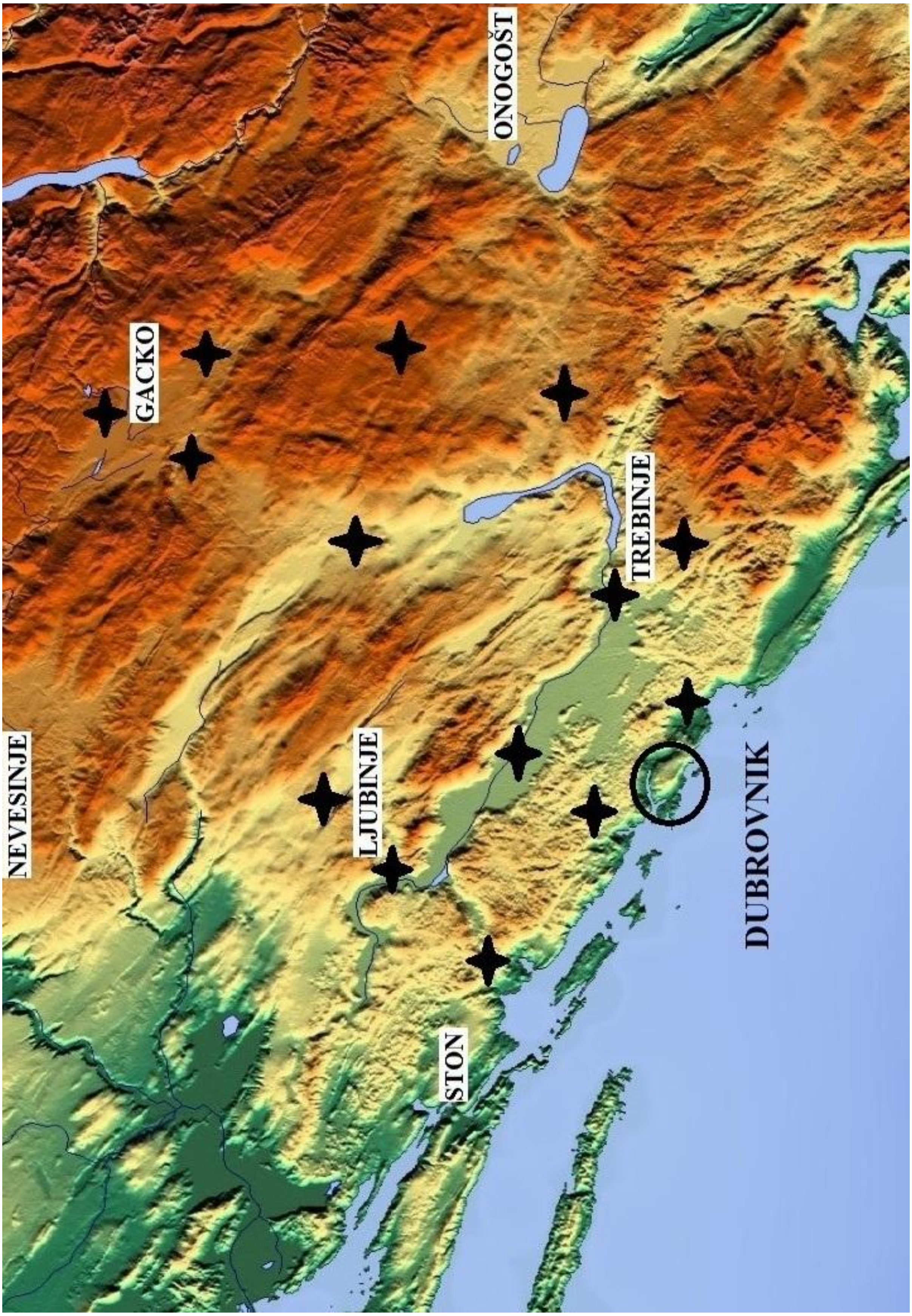

Prilog 11: Približni raspored glavnine vlaških skupina u zaleđu Dubrovnika u kasnom 13. stoljeću (označene su zvjezdicama na osnovu podataka iz izvora)

Prilog 11:

Približni raspored glavnine vlaških skupina u zaleđu Dubrovnika u kasnom 13. stoljeću

(Izradio Marko Pijović)

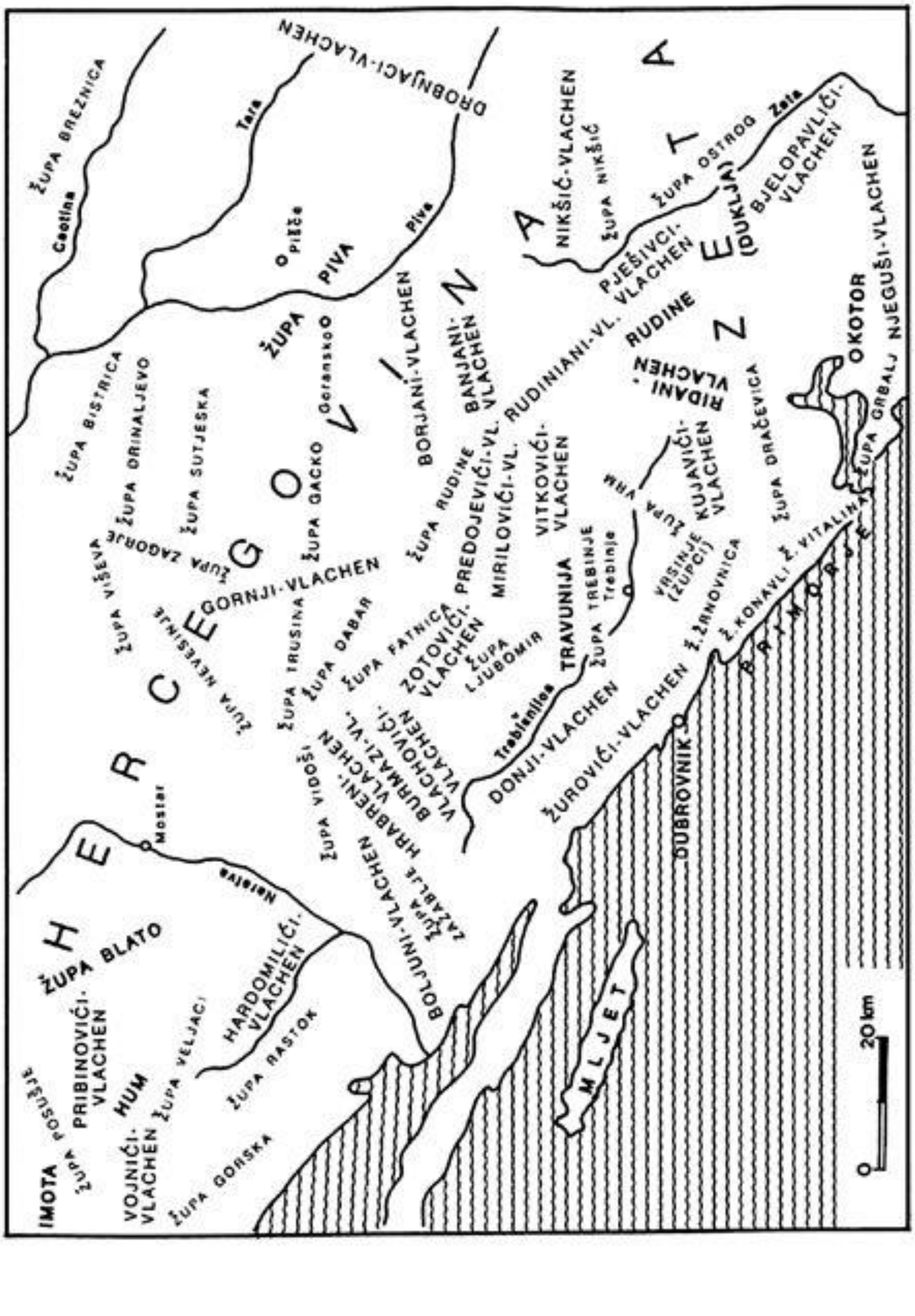

Prilog 12: Približni raspored vlaških skupina Hercegovine pred kraj Srednjeg vijeka (prema Karlu Kaseru)

Prilog 12:

Približni raspored vlaških skupina Hercegovine pred kraj Srednjeg vijeka

(Izvor: https://octavian443751826.files.wordpress.com/2018/02/family-vlach.jpg, 9. 4. 2018.)

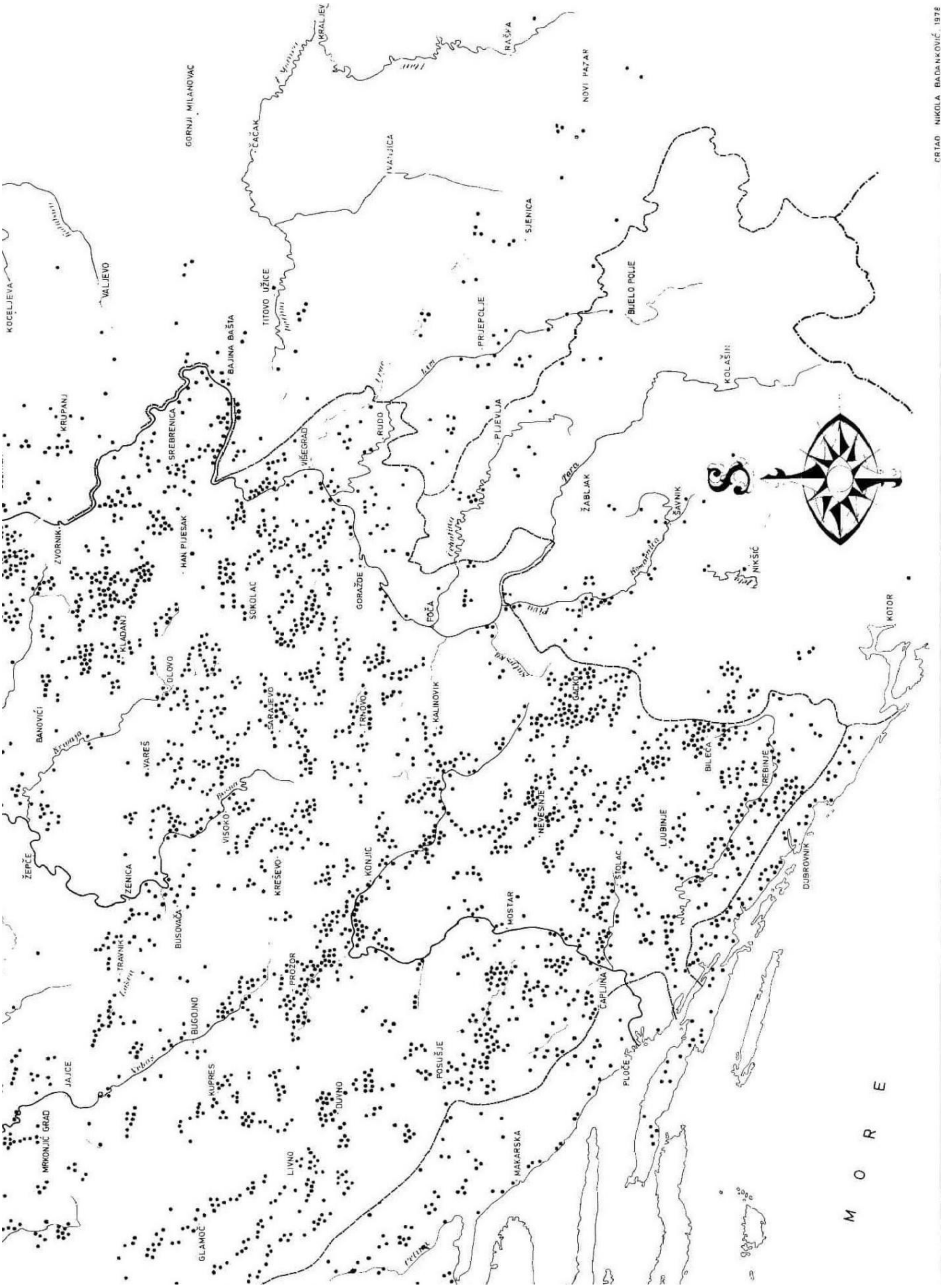

Prilog 13: Raspored nalazišta stećaka u širokom dubrovačkom zaleđu (njihova rasprostranjenost po bližem zaleđu grada u velikoj mjeri korespondira s rasporedom tamošnjih vlaških skupina)

Prilog 13:

Raspored nalazišta stećaka u širokom dubrovačkom zaleđu (crtao Nikola Badanković, 1978.)

(Izvor: http://makdizdar.ba/wp-content/uploads/2013/01/Mapa.jpg, 9. 4. 2018.)

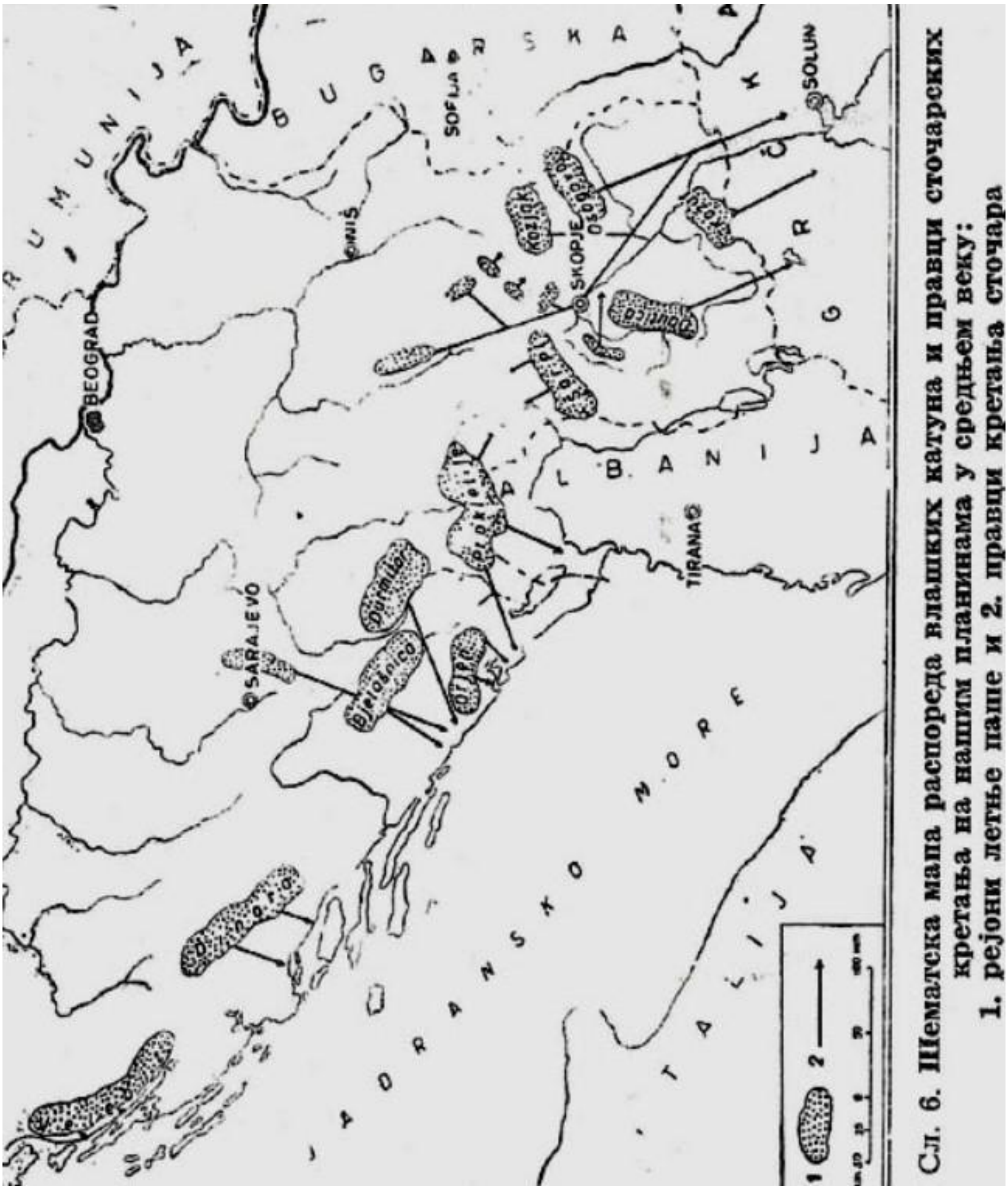

Prilog 14: Glavne zone ljetnih ispaša u planinama po centralnom i zapadnom Balkanu u Srednjem vijeku (s ucrtanim pravcima stočarskih kretanja, prema Jovanu Trifunoskom)

Prilog 14:

Glavne zone ljetnih ispaša u planinama po centralnom i zapadnom Balkanu u Srednjem vijeku, s ucrtanim pravcima stočarskih kretanja

(Izvor: Jovan Trifunoski, 'Geografske karakteristike srednjovekovnih katuna', u: Milenko S. Filipović (ur.), *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu (održan 24. i 25. novembra 1961. g.),* Sarajevo: Naučno Društvo SR BiH, 1963.; str. 29.)

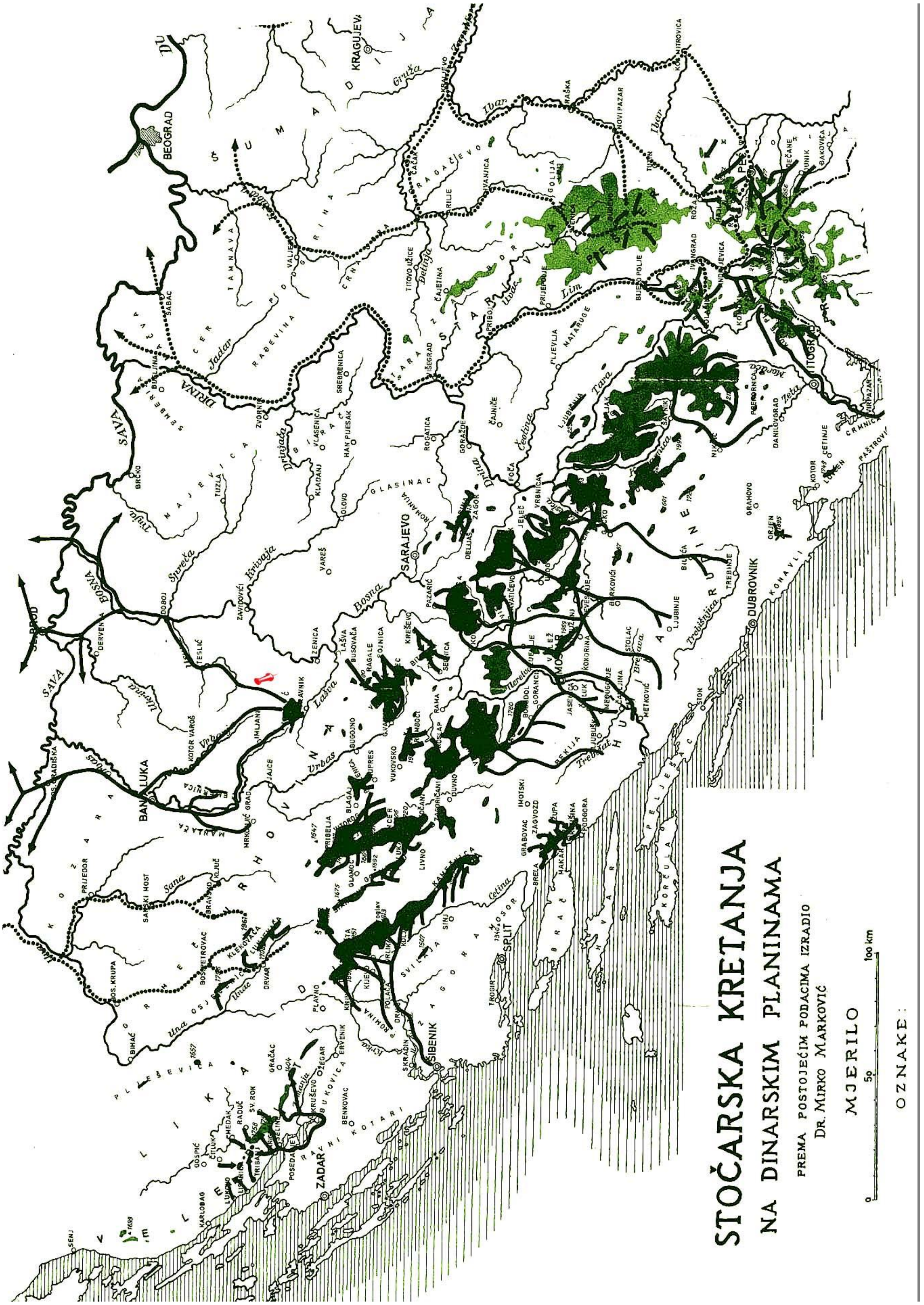

Prilog 15: Pravci stočarskih kretanja na dinarskim planinama u proteklih nekoliko generacija (prema Mirku Markoviću)

Prilog 15:

Pravci stočarskih kretanja na dinarskim planinama u proteklih nekoliko generacija

(Izvor: http://cro-eu.com/galerija-fotografija/albums/userpics/10001/Stocarska%20kretanja-Markovic-planina%20Vlasic%20kod%20Zenice.jpg, 9. 4. 2018.)

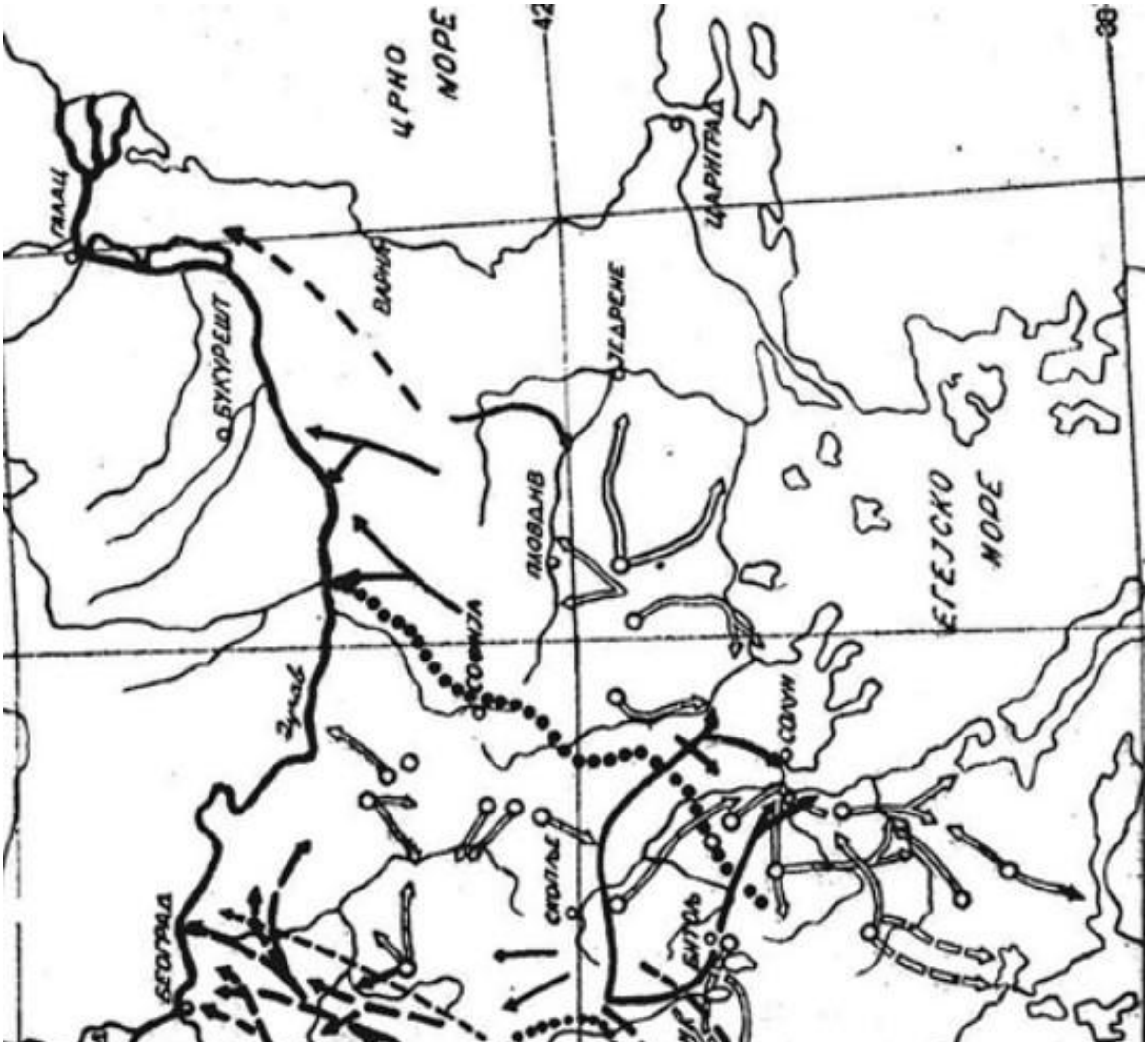

Prilog 16: Pravci sezonskih migracija (na zimske ispaše) različitih stočarskih grupacija Balkana početkom 20. stoljeća (prema Jovanu Cvijiću)

Prilog 16:

Pravci sezonskih migracija (na zimske ispaše) različitih stočarskih grupacija Balkana početkom 20. stoljeća

(Izvor: Miloš Luković, 'Sezonowe migracje pasterzy na Bałkanach: charakter, historia, transformacje', *Res Historica – Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej , 40* (2015), str. 74.).

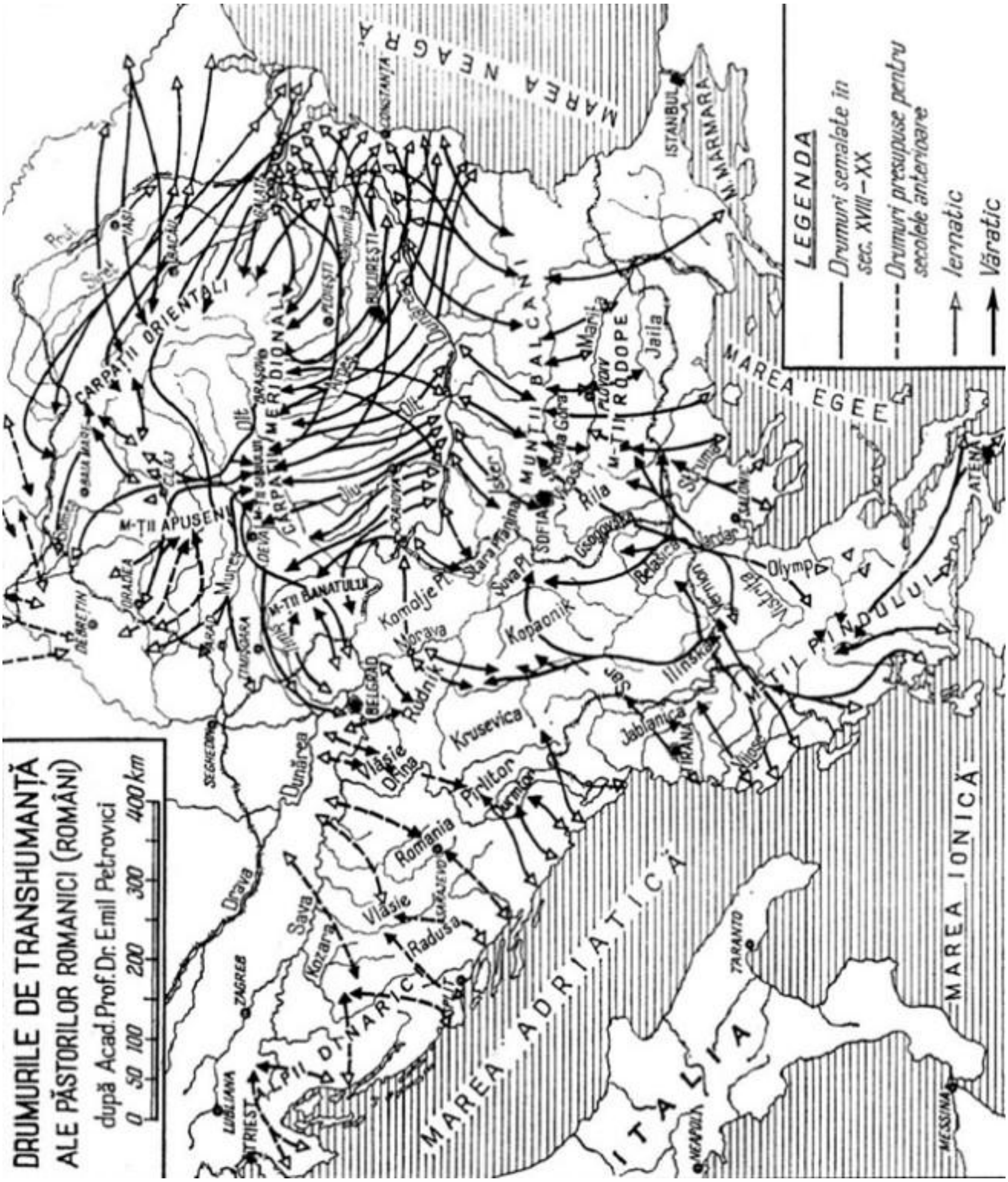

Prilog 17: Pravci sezonskih kretanja stočara po Balkanu u proteklih nekoliko stoljeća (prema Emilu Petroviciu): strelice s bijelim vrhom označavaju kretanja na zimske (u nizinu), a s crnim vrhom kretanja na ljetne (u visinu) ispaše

Prilog 17:

Pravci sezonskih kretanja stočara po Balkanu u proteklih nekoliko stoljeća

(Izvor: Miloš Luković, ‘Sezonowe migracje pasterzy na Bałkanach: charakter, historia, transformacje’, *Res Historica – Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej , 40* (2015), str. 91.)

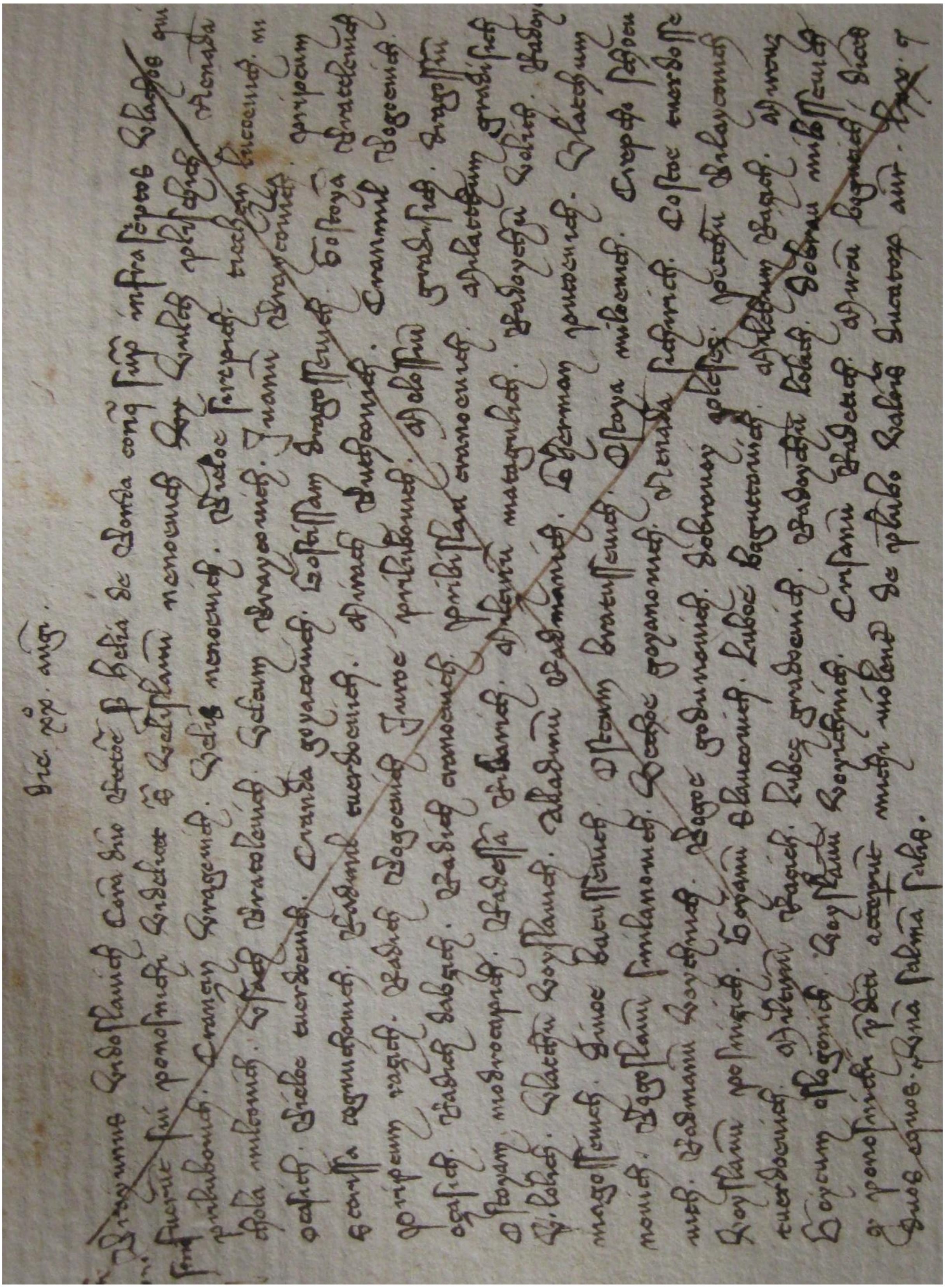

Prilog 18: Popis 63 Vlaha ponosnika (među kojima je i Vuk Pliščić) optuženih za otimačinu 1371. godine (u pitanju je jedan od najvećih popisa Vlaha sačuvanih u nekom srednjovjekovnom zapisu)

Prilog 18:

Popis 63 Vlaha ponosnika optuženih za otimačinu 1371. godine (fotografirao Marko Pijović)

(Izvor: DAD, Lamenta de foris, br. 1 (1370-1373), fol. 30v, 20. 8. 1371.)

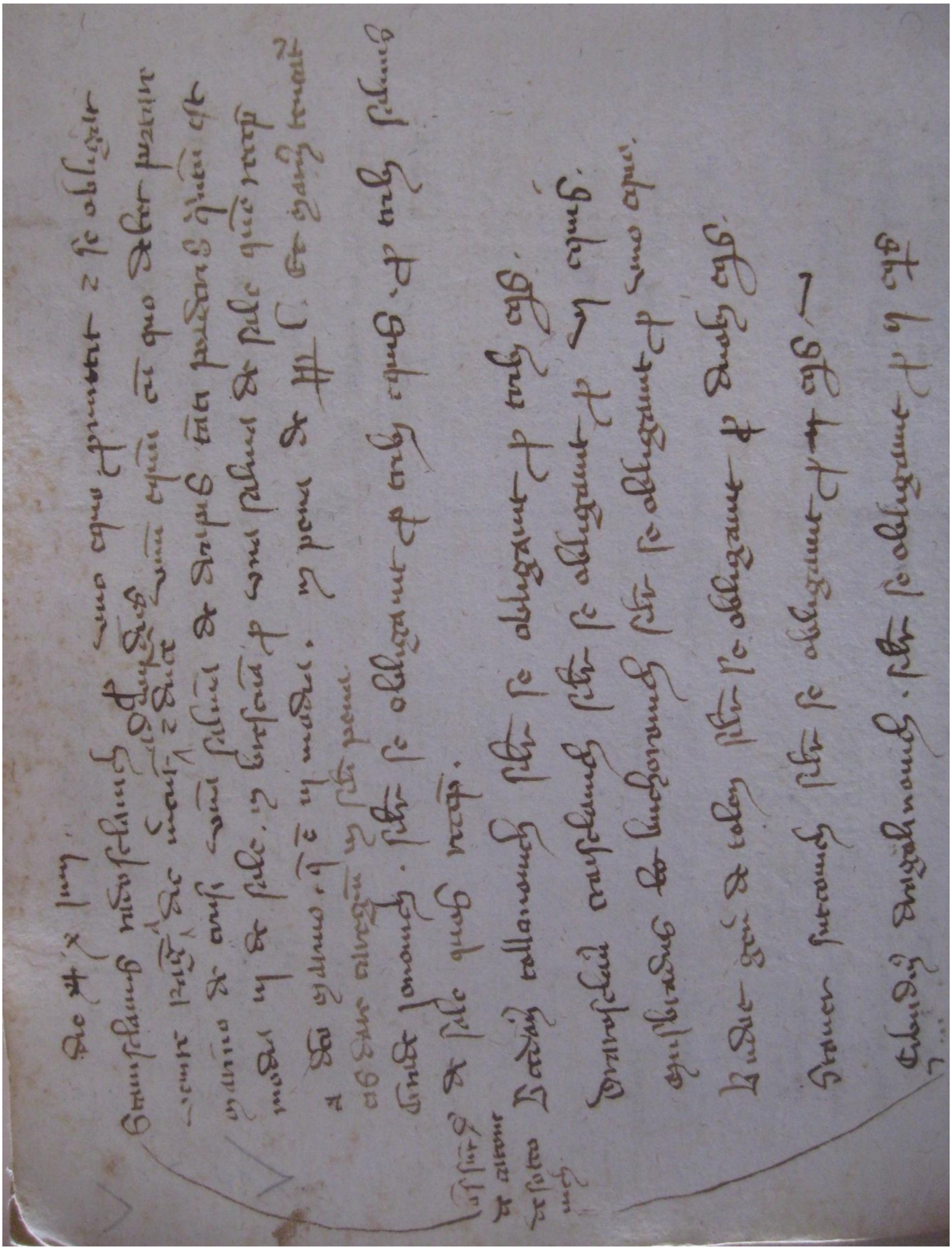

Prilog 19: Popis 8 ponosnika iz katuna Sutkovića/Sotkovića iz 1313. godine

Prilog 19:

Popis 8 ponosnika iz katuna Sutkovića/Sotkovića iz 1313. godine (fotografirao Marko Pijović)

(Izvor: DAD, Diversa Cancellariae, br. 5 (1312-1314), fol. 60v, 10. 6. 1313.)

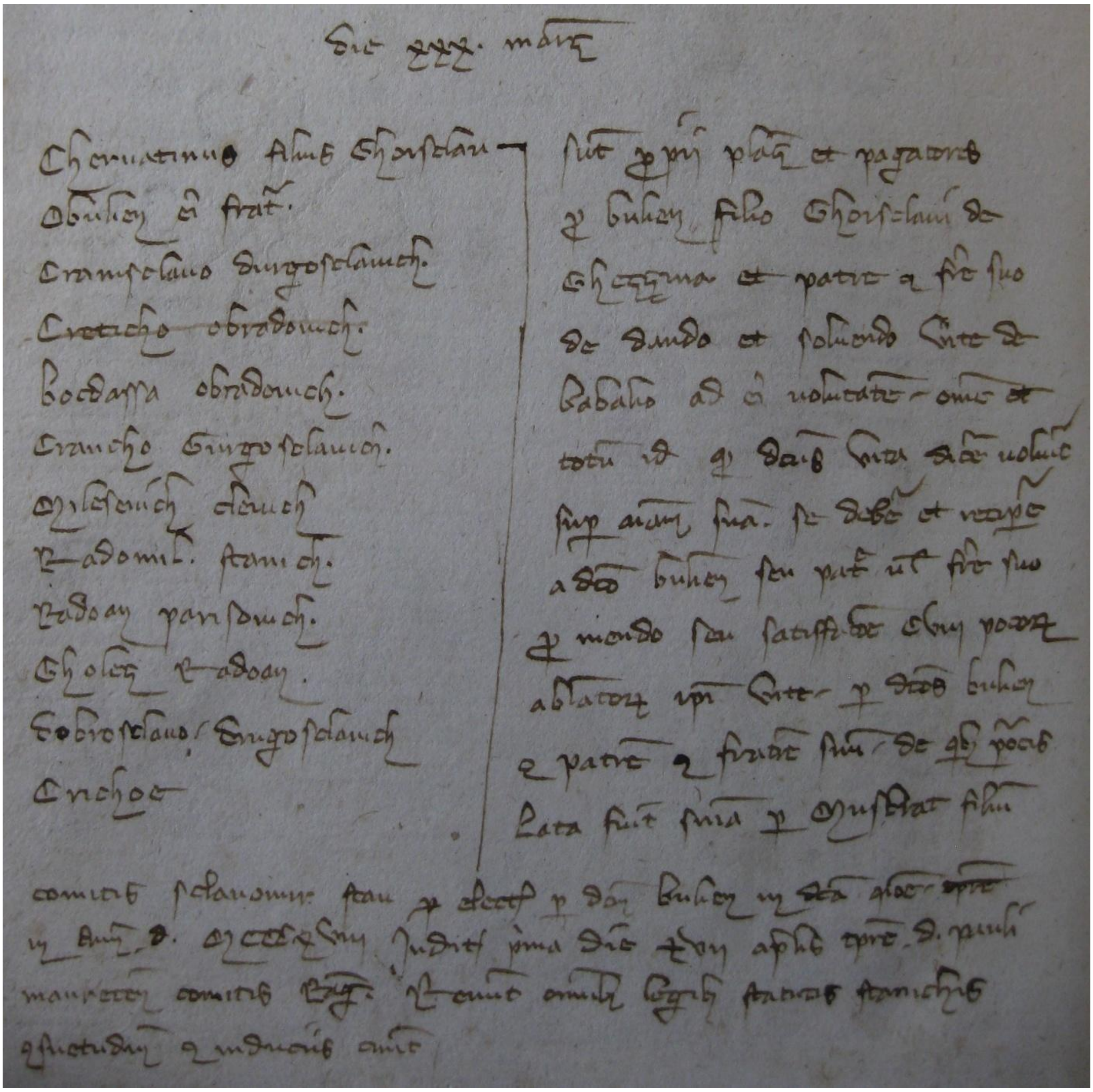

Prilog 20: Popis 12 ljudi (vjerojatno iz Gacka) koji se javljaju u društvu vlaškog kneza Mužbrata 1319. godine

Prilog 20:

Popis 12 ljudi koji se javljaju u društvu vlaškog kneza Mužbrata 1319. godine (fotografirao Marko Pijović)

(Izvor: DAD, Diversa Notariae, br. 3 (god. 1318-1320), fol. 142v, 30. 3. 1319.)

ŽIVOTOPIS AUTORA

Marko Pijović rođen je 3. 6. 1981. u Zagrebu, gdje je završio Osnovnu i Srednju školu. Studij povijesti upisao je 2002. godine na Hrvatskim Studijima Sveučilišta u Zagrebu, gdje je i diplomirao 2008., s radom *Historiografija o Vlasima u Srednjovjekovnoj Hrvatskoj* (mentor: dr. Gordan Ravančić). Magistarski studij srednjovjekovne povijesti upisao je 2014. godine na Sveučilištu u Oxfordu, na kojem je 2015. magistrirao s tezom *Images of Self and Others in Medieval Serb, Ragusan (Dubrovnik), and Bosnian Sources* (mentorica: dr. Catherine Holmes). Tijekom godina provodio je istraživanja arhivskih isprava i literature u arhivima i biblitekama u Zagrebu, Dubrovniku, Oxfordu, Londonu, i Beogradu. Glavni istraživački interesi su mu vezani za vlaške populacije na srednjovjekovnom Balkanu i srednjeistočnom Jadranu, te za područje sociologije identiteta, o čemu je dosad objavio više znanstvenih radova.

Objavljeni članci/radovi:

- ‘Još malo o proučavanju ‘identiteta’ u prošlosti’, *Historijska Traganja 14* (2014), str. 159-243.
- ‘Об обремененности историографии современными социальными контекстами: Примеры из ‘влаховедения’’, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, 2* (2013), str. 92-119.
- ‘Demistificiranje ‘etniciteta’, *Historijska traganja, 10* (2012), str. 9-153.
- ‘Pristupi proučavanju identiteta u prošlosti’ , *Historijska traganja, 8* (2011), str. 9-60.
- ‘Nekoliko misli o mogućem podrijetlu naziva ‘Vlah’’, *Studia Mythologica Slavica, 13* (2010), str. 199- 210.
- ‘Pojava velike epidemije kuge u 14. stoljeću i njene reperkusije na prostoru Europe i dijelovima istočnog Jadrana s naglaskom na Dubrovnik’ , *Lucius, 5/8-9* (2006), str. 13-46.

Knjige:

- *Identiteti i Povijest*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2018. (u tisku)

Predavanja na znanstvenim skupovima/konferencijama:

- ‘‘Anatomija’ i ‘domet’ kolektivnih identiteta i identifikacija u prošlosti: primjer srednjovjekovnih Vlaha’, *Colloquia Mediaevalia Croatica III – Nacionalne ideje i etnička lojalnost u renesansnoj Hrvatskoj*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 24. veljače 2017.